

SELÇUKTÜRKİYAT

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ - SELÇUK UNIVERSITY JOURNAL OF STUDIES IN TURCOLOGY

Yıl / Year: 29 Sayı / Issue: 57 Nisan / April 2023 e-ISSN 2458-9071

**SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ**

SELÇUK TÜRKİYAT

**SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ**

**SELÇUK UNIVERSITY
JOURNAL OF STUDIES IN TURCOLOGY**

ULUSLARARASI HAKEMLİ DERGİ / INTERNATIONAL REFEREED JOURNAL
e-ISSN 2458-9071

Yılda üç defa yayımlanan (nisan-ağustos-aralık), uluslararası hakemli, yaygın süreli bir dergidir.

International refereed and widespread periodical journal published three times in one year (april-august-december).

SAYI / ISSUE: 57-NİSAN / APRIL
KONYA 2023

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
SELÇUK UNIVERSITY JOURNAL OF STUDIES IN TURCOLOGY

e-ISSN 2458-9071 ---NİSAN / APRIL 2023 – SAYI / ISSUE: 57

Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi'nin listelendiği atıf dizinleri
Selçuk University Journal of Studies in Turcology is listed in the citation indexes of
Web of Science ESCI (Emerging Sources Citation Index)
ULAKBİM TR DİZİN

Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi'nin tarandığı veri tabanları
Selçuk University Journal of Studies in Turcology indexed in the databases of
EBSCO

Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Adına Sahibi

Owner on behalf of the Selçuk University Institute of Studies in Turcology

Doç. Dr. Sefer SOLMAZ (Enstitü Müdürü / Institute Director)-Selçuk Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü / Selçuk University, Faculty of Letters, Department of History.
e-posta / e-mail: ssolmaz@selcuk.edu.tr / ORCID: 0000-0002-3581-1028 -Konya/TÜRKİYE

İLETİŞİM / CONTACTS

Adres / Address:

Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü /Selçuk University Institute of Studies in
Turcology / Alaaddin Keykubat Kampüsü 42031 Konya / TÜRKİYE

Telefon / Phone: +90 0332 241 05 62 --Belgeç / Fax: 241 04 47

web: <http://sutad.selcuk.edu.tr/sutad>

e-mail: selcukturkiyat@gmail.com

TEKNİK HAZIRLIK / TECHNICAL PREPARATION

Grafik-Tasarım / Grafik-Design:

Prof. Dr. Abdülğani ARIKAN-Selçuk Üniversitesi /Selçuk University

Dizgi / Composition:

Arş. Gör. Dr. Abdul Metin ÇELİKBİLEK-Selçuk Üniversitesi /Selçuk University

Sekreter / Secretary

Mustafa DENİZ- Selçuk Üniversitesi /Selçuk University

e- posta / e-mail: selcukturkiyat@gmail.com - Telefon / Phone: +90 0332 241 05 62

Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü / Selçuk University Institute of Studies
in Turcology.

LİSANS / LICENSE:

Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile
lisanslanmıştır.

Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0
International (CC BY-NC 4.0).

Dergide yer alan yazıların dil ve bilim sorumluluğu yazara aittir.

The author responsible for their article content academically.

EDİTÖRLER**Yazı İşleri Müdürü-Baş Editör**

Dr. Öğr. Üyesi Fatih Numan
KÜÇÜKBALLI -
Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
e-posta: fatihnumankb@gmail.com
ORCID: 0000-0003-4319-7299
Konya / TÜRKİYE

Türk Dili ve Edebiyatı Editörü

Dr. Öğr. Üyesi Sezai DEMİRTAŞ -
Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
e-posta: demirtassezai@gmail.com
ORCID: 0000-0001-8219-255X
Konya / TÜRKİYE

Tarih Editörü

Dr. Abdul Metin ÇELİKBİLEK -
Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü,
e-posta: celikbilekabdulmetin@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5990-2813
Konya / TÜRKİYE

Arkeoloji ve Sanat Tarihi Editörleri

Dr. Öğr. Üyesi Ayben KAYIN -
Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Sanat Tarihi Bölümü,
e-posta: ayben.erol@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0001-7410-0109
Konya / TÜRKİYE

Dr. Öğr. Üyesi Sibel KARADEMİR -
Selçuk Üniversitesi, Mimarlık ve Tasarım
Fakültesi, El Sanatları Bölümü,
e-posta: ssevi@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0001-5904-6992
Konya / TÜRKİYE

İngilizce Dil Editörleri

Prof. Dr. Mehmet Fatih BERK -
Necmettin Erbakan Üniversitesi, Turizm
Fakültesi, Turizm Rehberliği Bölümü,
e-posta: fberk@erbakan.edu.tr,
ORCID: 0000-0003-4176-1781
Konya / TÜRKİYE

EDITORS**Editor-in-Chief**

Assist. Prof. Dr. Fatih Numan
KÜÇÜKBALLI - Selçuk University, Faculty
of Letters, Department of Turkish Language
and Literature,
e-mail: fatihnumankb@gmail.com
ORCID: 0000-0003-4319-7299
Konya / TÜRKİYE

Turkish Language and Literature Editor

Assist. Prof. Dr. Sezai DEMİRTAŞ -Selçuk
University, Faculty of Letters, Department of
Turkish Language and Literature,
e-mail: demirtassezai@gmail.com
ORCID: 0000-0001-8219-255X
Konya / TÜRKİYE

History Editor

Dr. Abdul Metin ÇELİKBİLEK -
Selçuk University, Faculty of Letters,
Department of History,
e-mail: celikbilekabdulmetin@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5990-2813
Konya / TÜRKİYE

Archeology and Art History Editors

Assist. Prof. Dr. Ayben KAYIN -
Selçuk University, Faculty of Letters,
Department of Art History,
e-mail: ayben.erol@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0001-7410-0109
Konya / TÜRKİYE

Assist. Prof. Dr. Sibel KARADEMİR -
Selçuk University, Faculty of Architecture
and Design, Handicrafts Department
e-posta: ssevi@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0001-5904-6992
Konya / TÜRKİYE

English Language Editors

Prof. Dr. Mehmet Fatih BERK -
Necmettin Erbakan University, Faculty of
Tourism, Department of Tourism Guidance,
e-mail: fberk@erbakan.edu.tr,
ORCID: 0000-0003-4176-1781
Konya / TÜRKİYE

Öğr. Gör. Derya Deniz GEZER -
Selçuk Üniversitesi, Yabancı Diller
Bölümü
e-posta: ddgezer@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0003-3338-8868
Konya / TÜRKİYE

Instructor of English Language, Derya Deniz
GEZER- Selçuk University, Department of
Foreign Languages
e-mail: ddgezer@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0003-3338-8868
Konya / TÜRKİYE

Arş. Gör. Doğan Can AKTAN -
Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü,
e-posta: dogancanaktan@gmail.com
ORCID: 0000-0003-4934-9812
Konya / TÜRKİYE

Research Assistant, Doğan Can AKTAN -
Selçuk University, Faculty of Letters,
Department of History,
e-mail: dogancanaktan@gmail.com
ORCID: 0000-0003-4934-9812
Konya / TÜRKİYE

Almanca Dil Editörü

Öğr. Gör. Bora KÜÇÜK –
Selçuk Üniversitesi, Yabancı Diller
Yüksekokulu, Yabancı Diller Bölümü
(Almanca),
e-posta: boraclein@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0003-4220-1778
Konya / TÜRKİYE

German Language Editor

Öğr. Gör. Bora KÜÇÜK –
Selçuk University, Yabancı Diller
Yüksekokulu, Yabancı Diller Bölümü
(Almanca),
e-mail: boraclein@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0003-4220-1778
Konya / TÜRKİYE

Rusça Dil Editörü

Dr. Öğr. Üyesi Leyla HACIZADE -
Selçuk Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Rus Dili ve Edebiyatı
Bölümü,
e-posta: leylahacizade@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0003-1159-6957
Konya / TÜRKİYE

Russian Language Editor

Assist. Prof. Dr. Leyla HACIZADE –
Selçuk University, Faculty of Letters,
Department of Russian Language and
Literature,
e-mail: leylahacizade@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0003-1159-6957
Konya / TÜRKİYE

Sosyal Medya ve İstatistik Editörü

Dr. Abdullah BURGU -
Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü,
e-posta: aburgu@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0001-9057-0688
Konya / TÜRKİYE

Social Media & Statistics Editor

Dr. Abdullah BURGU -
Selçuk University, Faculty of Letters,
Department of History,
e-mail: aburgu@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0001-9057-0688
Konya / TÜRKİYE

Editör Yardımcıları

Arş. Gör. Hatice AKSOY –
Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü,
e-mail: haticeaksoy@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0002-8265-1338
Konya / TÜRKİYE

Editorial Assistants

Research Assistant, Hatice AKSOY -
Selçuk University, Faculty of Letters,
Department of History,
e-mail: haticeaksoy@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0002-8265-1338
Konya / TÜRKİYE

Arş. Gör. Havva YALDIZ –
Selçuk Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı
Bölümü,
e-posta: havvayaldiz14@gmail.com
ORCID: 0000-0001-6687-4067
Konya / TÜRKİYE

Research Assistant, Havva YALDIZ-
Selçuk University, Faculty of Letters,
Department of Turkish Language and
Literature,
e-mail: havvayaldiz14@gmail.com
ORCID:0000-0001-6687-4067
Konya / TÜRKİYE

YAYIN KURULU

Prof. Dr. Elçin İBRAHİMOV –
Azerbaycan Millî Bilimler Akademisi,
Nesimi Dilbilimi Enstitüsü, Türk Dilleri
Bölümü,
e-posta: elchinibrahimov85@mail.ru
ORCID: 0000-0002-1105-9345,
Bakü / AZERBAIJAN

Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ -
Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih –
Coğrafya Fakültesi,
Tarih Bölümü,
e-posta: sgomec@yahoo.com
ORCID: 0000-0003-4606-9006
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ertan ÖRGEN -
Balıkesir Üniversitesi, Necatibey Eğitim
Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi
Bölümü,
e-posta: eorgen@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-8805-2969
Balıkesir / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mustafa TOKER –
Selçuk Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı
Bölümü,
e-posta: mustafatoker@gmail.com
ORCID: 0000-0002-4311-7044
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Rysbek ALİMOV -
Mainz Johannes Gutenberg Üniversitesi,
Slav, Türk ve Baltık Araştırmaları Enstitüsü,
Türkoloji Bölümü, e-posta:
alimoff@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5855-3594
Mainz / AMANYA

EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Elçin İBRAHİMOV –
Azerbaijan National Academy of Sciences,
Nesimi Institute of Linguistics,
Department of Turkic Languages,
e-mail: elchinibrahimov85@mail.ru
ORCID: 0000-0002-1105-9345
Baku / AZERBAIJAN

Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ –
Ankara University, Faculty of Language,
History and Geography, Department of
History,
e-mail: sgomec@yahoo.com
ORCID: 0000-0003-4606-9006
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ertan ÖRGEN -
Balıkesir University, Necatibey Faculty of
Education, Department of Social Sciences
and Turkish Language Teaching,
e-mail: eorgen@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-8805-2969
Balıkesir / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mustafa TOKER –
Selçuk University, Faculty of Letters,
Department of Turkish Language and
Literature,
e-mail: mustafatoker@gmail.com
ORCID:0000-0002-4311-7044,
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Rysbek ALİMOV –
Johannes Gutenberg University of Mainz,
Institute for Slavic, Turkic and Circum-
Baltic Studies, Department of Turkology,
e-mail: alimoff@gmail.com,
ORCID: 0000-0002-5855-3594
Mainz / GERMANY

Prof. Dr. Zhanna YUSHA –
Rusya Bilimler Akademisi Sibirya Şubesi,
Filoloji Enstitüsü, Sibirya Halkları Folkloru
Sektörü,
e-posta: zhanna-yusha@yandex.ru
ORCID: 0000-0002-4076-4553
Novosibirsk / RUSYA FEDERASYONU
Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU –
Ankara Üniversitesi,
Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi,
Tarih Bölümü,
e-posta: abduallahgundogdu@yahoo.com
ORCID: 0000-0002-9171-6965
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Kemal ÖZCAN –
Necmettin Erbakan Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü,
e-posta: eozcan@erbakan.edu.tr
ORCID: 0000-0001-7553-2333
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mehmet Ali HACIGÖKMEN -
Selçuk Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
e-posta: hgokmen@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0002-6567-7915
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Shamsiddin KAMOLİDDİN -
Taşkent Devlet Üniversitesi, Doğu
Araştırmaları Enstitüsü,
e-posta: shanskamol@gmail.com.tr
ORCID: 0000-0003-2469-8717
Taşkent / ÖZBEKİSTAN

Prof. Dr. Hayrunnisa ALAN –
İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi,
Tarih Bölümü
e-posta: hayrunnisa.alan@medeniyet.edu.tr
ORCID: 0000-0002-9836-7614
İstanbul / TÜRKİYE

Prof. Dr. Zhanna YUSHA –
Siberian Branch of the Russian Academy
of Sciences, Institute of Philology, Sector of
Folklore of Siberian Peoples,
e-mail: zhanna-yusha@yandex.ru
ORCID: 0000-0002-4076-4553
Novosibirsk / RUSSIAN FEDERATION
Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU –
Ankara University, Faculty of Language,
History and Geography, Department of
History,
e-mail: abduallahgundogdu@yahoo.com
ORCID: 0000-0002-9171-6965
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Kemal ÖZCAN –
Necmettin Erbakan University, Faculty of
Letters, Department of History,
e-mail: eozcan@erbakan.edu.tr
ORCID: 0000-0001-7553-2333
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mehmet Ali HACIGÖKMEN -
Selçuk University,
Faculty of Letters, Department of History,
e-mail: hgokmen@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0002-6567-7915
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Shamsiddin KAMOLİDDİN-
Tashkent State University, Institute of
Oriental Studies,
e-mail: shanskamol@gmail.com.tr
ORCID: 0000-0003-2469-8717
Tashkent / UZBEKİSTAN

Prof. Dr. Hayrunnisa ALAN -
Istanbul Medeniyet University, Faculty of
Letters,
Department of History,
e-mail: hayrunnisa.alan@medeniyet.edu.tr
ORCID: 0000-0002-9836-7614
İstanbul / TÜRKİYE

Prof. Dr. Aydın USTA –
Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü
e-posta: aydinusta@gmail.com
ORCID: 0000-0002-6639-5880
İstanbul / TÜRKİYE

Prof. Dr. Aydın USTA –
Mimar Sinan Fine Arts University Faculty
of Arts and Sciences Department of
History,
e-mail: aydinusta@gmail.com
ORCID: 0000-0002-6639-5880
İstanbul / TÜRKİYE

Doç. Dr. Sefer SOLMAZ -
Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü,
e-posta: ssolmaz@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0002-3581-1028
Konya / TÜRKİYE

Assoc. Prof. Dr. Sefer SOLMAZ –
Selçuk University, Faculty of Letters,
Department of History,
e-mail: ssolmaz@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0002-3581-1028
Konya / TÜRKİYE

Doç. Dr. Murat KARADEMİR –
Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Sanat Tarihi Bölümü,
e-posta: karademir22@hotmail.com.tr
ORCID: 0000-0002-9776-3789
Konya / TÜRKİYE

Assoc. Prof. Dr. Murat KARADEMİR -
Selçuk University, Faculty of Letters, Art
History of Department,
e-mail: karademir22@hotmail.com.tr
ORCID: 0000-0002-9776-3789
Konya / TÜRKİYE

Doç. Dr. Halim DEMİRYÜREK –
Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İnsan ve
Toplum Bilimleri Fakültesi
e-posta: halim.demiryurek@bilecik.edu.tr
ORCID: 0000-0002-0731-4235
Bilecik / TÜRKİYE

Assoc. Prof. Dr. Halim DEMİRYÜREK –
Bilecik Şeyh Edebali University, Faculty of
Humanities and Social Sciences,
e-mail: halim.demiryurek@bilecik.edu.tr
ORCID: 0000-0002-0731-4235
Bilecik / TÜRKİYE

Doç. Dr. Ömerül Faruk BÖLÜKBAŞI –
Marmara Üniversitesi, İnsan ve Toplum
Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü,
e-posta: faruk.bolukbasi@marmara.edu.tr
ORCID: 0000-0002-4868-2253
İstanbul / TÜRKİYE

Assoc. Prof. Dr. Ömerül Faruk BÖLÜKBAŞI -
Marmara University, Faculty of
Humanities and Social Sciences,
e-mail: faruk.bolukbasi@marmara.edu.tr
ORCID: 0000-0002-4868-2253
İstanbul / TÜRKİYE

Doç. Dr. Yenal Ünal –
Bartın Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü,
e-posta: yunal@bartin.edu.tr
ORCID: 0000-0002-4043-8424
Bartın / TÜRKİYE

Assoc. Prof. Dr. Yenal Ünal -
Bartın University, Faculty of Letters,
Department of History,
e-mail: yunal@bartin.edu.tr
ORCID: 0000-0002-4043-8424
Bartın / TÜRKİYE

Doç. Dr. Zehra ODABAŞI –
Selçuk Üniversitesi, / Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü,
e-posta: zehraodabasi@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0003-1890-4289
Konya / TÜRKİYE

Assoc. Prof. Dr. Zehra ODABAŞI –
Selçuk University, Faculty of Letters,
Department of History,
e-mail: zehraodabasi@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0003-1890-4289
Konya / TÜRKİYE

Doç. Dr. Selçuk PEKER –
Necmettin Erbakan Üniversitesi, Ereğli
Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler
Eğitimi Bölümü,
e-posta: speker@erbakan.edu.tr
ORCID: 0000-0003-4841-3640
Konya / TÜRKİYE

Assoc. Prof. Dr. Selçuk PEKER –
Necmettin Erbakan University, Ereğli
Faculty of Education, Department of Social
Sciences and Turkish Language Teaching,
e-mail: speker@erbakan.edu.tr
ORCID: 0000-0003-4841-3640
Konya / TÜRKİYE

Dr. Kamil STACHOWSKI –
Jagiellonian Üniversitesi, Dilbilimi ve Diller
Tarihi Bölümü,
e-posta: kamil.stachowski@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-5909-035X
Krakow / POLANYA

Dr. Kamil STACHOWSKI –
Jagiellonian University, Department of the
History of Languages and Linguistics,
e-mail: kamil.stachowski@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-5909-035X
Cracow / POLAND

Dr. Pavel Rykin –
Rusya Bilimler Akademisi, Dilbilim
Araştırmaları Enstitüsü, Rusya Dilleri
Bölümü,
e-posta: pavryk@yandex.ru
ORCID: 0000-0001-7566-9591
St. Petersburg / RUSYA FEDERASYONU

Dr. Pavel Rykin –
Russian Academy of Sciences, Institute for
Linguistic Studies, Department of
Languages of Russia,
e-mail: pavryk@yandex.ru
ORCID: 0000-0001-7566-9591
St. Petersburg / RUSSIAN FEDERATION

Dr. Öğr. Üyesi Nurdin USEEV, Kırgızistan
Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Türkoloji Bölümü,
e-posta: nurdin.useev@manas.edu.kg
ORCID: 0000-0001-8989-8512
Bişkek / KIRGIZİSTAN

Assist. Prof. Dr. Nurdin USEEV, Kyrgyz
Turkish Manas University, Faculty of
Humanities, Department of Turkology,
e-mail: nurdin.useev@manas.edu.kg
ORCID: 0000-0001-8989-8512
Bishkek / KYRGYZSTAN

Dr. Öğr. Üyesi Fatih Numan
KÜÇÜKBALLI, Selçuk Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı
Bölümü,
e-posta: fatihnumankb@gmail.com
ORCID: 0000-0003-4319-7299
Konya / TÜRKİYE

Assist. Prof. Dr. Fatih Numan
KÜÇÜKBALLI, Selçuk University, Faculty
of Letters, Department of Turkish
Language and Literature,
e-mail: fatihnumankb@gmail.com
ORCID: 0000-0003-4319-7299
Konya / TÜRKİYE

Dr. Öğr. Üyesi Zafer SEVER –
Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü
e-posta: zafer.sever@erzurum.edu.tr
ORCID: 0000-0003-1876-0246
Erzurum / TÜRKİYE

Assist. Prof. Dr. Zafer SEVER –
Erzurum Technical University, Faculty of
Letters, Department of History,
e-mail: zafer.sever@erzurum.edu.tr
ORCID: 0000-0003-1876-0246
Erzurum / TÜRKİYE

DANIŞMA KURULU

Prof. Dr. Abdülğani ARIKAN –
Selçuk Üniversitesi,
İletişim Fakültesi, Radyo, Televizyon ve
Sinema Bölümü, Fotoğrafçılık ve Grafik
Anabilim Dalı,
e-posta: gani@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Abdullah TEMİZKAN –
Ege Üniversitesi, Türk Dünyası
Araştırmaları Enstitüsü/Türk Tarihi
Anabilim Dalı,
e-posta: abduallah.temizkan@ege.edu.tr
İzmir / TÜRKİYE

Prof. Dr. Abdurrahman ÖZKAN –
Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal ve
Beşeri Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve
Edebiyatı Bölümü, Yeni Türk Dili Anabilim
Dalı,
e-posta: aozkan@erbakan.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Abdurreşit Celil KARLUK –
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
Uluslararası İlişkiler Bölümü, Uluslararası
İlişkiler Anabilim Dalı,
e-posta: abdurresit.karluk@hbv.edu.tr,
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ahmet KANLIDERE –
Marmara Üniversitesi, İnsan ve Toplum
Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel
Türk Tarihi Anabilim Dalı,
e-posta: ahkanlidere@hotmail.com
İstanbul / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ahmet ÖZCAN –
Milli Savunma Üniversitesi, Kara Harp
Okulu, Tarih Bölümü,
e-posta: ahmet.ozcan@kho.msu.edu.tr
İstanbul / TÜRKİYE

ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Abdülğani ARIKAN –
Selcuk University, Faculty of
Communication, Department of Radio,
Television and Cinema, Department of
Photography and Graphics,
e-mail: gani@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Abdullah TEMİZKAN –
Ege University, Institute of Turkish World
Research,
Turkish History Department,
e-mail: abduallah.temizkan@ege.edu.tr
Izmir / TÜRKİYE

Prof. Dr. Abdurrahman ÖZKAN –
Necmettin Erbakan University, Faculty of
Social and Human Sciences, Department of
Turkish Language and Literature, New
Turkish Language Program,
e-mail: aozkan@erbakan.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Abdurreşit Celil KARLUK –
Ankara Hacı Bayram Veli University,
Faculty of Economics and Administrative
Sciences, Department of International
Relations,
e-mail: abdurresit.karluk@hbv.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ahmet KANLIDERE –
Marmara University, Faculty of Humanities
and Social Sciences,
Department of History,
e-mail: ahkanlidere@hotmail.com
Istanbul / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ahmet ÖZCAN –
National Defense University, Turkish
Military Academy, History Program,
e-mail: ahmet.ozcan@kho.msu.edu.tr
Istanbul / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL –
Yeditepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü,
e-posta: ahmet.tasagil@yeditepe.edu.tr
İstanbul / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL –
Yeditepe University, Faculty of Arts and
Sciences, Department of History,
e-mail: ahmet.tasagil@yeditepe.edu.tr
Istanbul / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ali BORAN -
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü,
Türk ve İslam Sanatı Anabilim Dalı,
e-posta: ali.boran@hbv.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ali BORAN –
Ankara Hacı Bayram Veli University,
Faculty of Letters, Art History Department,
Turkish and Islamic Art Program,
e-mail: ali.boran@hbv.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ali TEMİZEL –
Selçuk Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi,
Fars Dili ve Edebiyatı Bölümü,
e-posta: temizel46@yahoo.com
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ali TEMİZEL –
Selcuk University, Faculty of Letters,
Department of Persian Language and
Literature,
e-mail: temizel46@yahoo.com
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ali Uzay PEKER –
Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Mimarlık
Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Mimarlık
Anabilim Dalı,
e-posta: peker@metu.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ali Uzay PEKER –
Middle East Technical University,
Faculty of Architecture,
Department of Architecture,
e-mail: peker@metu.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ali YAKICI –
Gazi Üniversitesi,
Gazi Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal
Bilimler Eğitimi,
Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi,
e-posta: yakici@gazi.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ali YAKICI –
Gazi University, Gazi Faculty of Education,
Department of Turkish and Social Sciences
Education, Division of Turkish Language
and Literature Education,
e-mail: yakici@gazi.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Arif SARIÇOBAN –
Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü, İngiliz
Kültürü ve Edebiyatı Anabilim Dalı,
e-posta: saricobanarif@gmail.com
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Arif SARIÇOBAN –
Selcuk University, Faculty of Letters,
Department of English Language and
Literature,
e-mail: saricobanarif@gmail.com
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Azmi ÖZCAN –
Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi,
İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih
Bölümü,
e-mail: azmiozcan@fsm.edu.tr
İstanbul / TÜRKİYE

Prof. Dr. Azmi ÖZCAN –
Fatih Sultan Mehmet Vakıf University,
Faculty of Humanities and Social Sciences,
Department of History,
e-mail: azmiozcan@fsm.edu.tr
Istanbul / TÜRKİYE

Prof. Dr. Bayram ÜREKLİ –
Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, Yeniçağ Tarihi Anabilim
Dalı,
e-posta: burekli@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Bayram ÜREKLİ –
Selcuk University,
Faculty of Letters,
Department of History,
e-mail: burekli@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Caner ARABACI –
KTO Karatay Üniversitesi,
İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi,
Tarih Bölümü,
e-posta: caner.arabaci@karatay.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Caner ARABACI –
KTO Karatay University, Faculty of
Economics, Administrative and Social
Sciences, Department of History,
e-mail: caner.arabaci@karatay.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ekrem ARIKOĞLU –
Kırgızistan TÜRKİYE Manas Üniversitesi,
Mütercim-Tercümanlık Bölümü, Kırgızca-
TÜRKİYE Türkçesi Bölümü,
e-posta: ekrem.arikoglu@manas.edu.kg,
Bişkek / KIRGIZİSTAN

Prof. Dr. Ekrem ARIKOĞLU –
Kyrgyz Turkish Manas University,
Department of Translations, Kyrgyz-
Turkish Program
e-mail: ekrem.arikoglu@manas.edu.kg,
Bishkek / KYRGYZSTAN

Prof. Dr. Emine YILMAZ –
Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk
Dili Anabilim Dalı,
e-posta: eminey@hacettepe.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Emine YILMAZ –
Hacettepe University, Faculty of Letters,
Department of Turkish Language and
Literature,
e-mail: eminey@hacettepe.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Enderhan KARAKOÇ –
Selçuk Üniversitesi, İletişim Fakültesi,
Radyo,
Televizyon ve Sinema Bölümü, İletişim
Bilimleri Anabilim Dalı,
e-posta: enderhan@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Enderhan KARAKOÇ –
Selcuk University, Faculty of
Communication, Department of Radio,
Television and Cinema, Department of
Communication Sciences,
e-mail: enderhan@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK –
Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve
Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı
Bölümü,
Türk Halk Edebiyatı Anabilim Dalı,
e-posta:
erdoganaltinkaynak@ardahan.edu.tr
Ardahan / TÜRKİYE

Prof. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK –
Ardahan University, Faculty of Humanities
and Literature, Department of Turkish
Language and Literature, Department of
Turkish Folk Literature,
e-mail:
erdoganaltinkaynak@ardahan.edu.tr
Ardahan / TÜRKİYE

Prof. Dr. Fehmi KARASİOĞLU, Selçuk
Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi, İşletme Bölümü, Muhasebe ve
Finansman Anabilim Dalı,

Prof. Dr. Fehmi KARASİOĞLU –
Selcuk University, Faculty of Economics
and Administrative Sciences, Business
Administration,

e-posta: fehmi@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

e-mail: fehmi@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Feyzan GÖHER –
Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Türk
Musikisi Devlet Konservatuvarı, Müzikoloji
Bölümü, Müzikoloji Anabilim Dalı,
e-posta: feyzan_goher@yahoo.com
Niğde / TÜRKİYE

Prof. Dr. Feyzan GÖHER –
Niğde Ömer Halisdemir University,
Turkish Classical Music Conservatoire,
Department of Musicology,
e-mail: feyzan_goher@yahoo.com
Nigde / TÜRKİYE

Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN –
Ege Üniversitesi, Türk Dünyası
Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve
Lehçeleri Anabilim Dalı,
e-posta: gurergulsevin@gmail.com,
İzmir/TÜRKİYE

Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN –
Ege University, Institute of Turkish World
Research, Department of Turkish Language
and Dialects,
e-mail: gurergulsevin@gmail.com
Izmir / TÜRKİYE

Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU –
Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İnsan ve
Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü,
Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı,
e-posta: telliogluibrahim@gmail.com
Samsun / TÜRKİYE

Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU –
Ondokuz Mayıs University, Faculty of
Humanities and Social Sciences,
Department of History,
e-mail: telliogluibrahim@gmail.com
Samsun/TÜRKİYE

Prof. Dr. İlhami DURMUŞ –
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ
Tarihi Anabilim Dalı,
e-posta: ilhami.durmus@hbv.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. İlhami DURMUŞ –
Ankara Hacı Bayram Veli University,
Faculty of Letters,
Department of History,
e-mail: ilhami.durmus@hbv.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. İrfan YILDIZ –
Dicle Üniversitesi, Ziya Gökalp Eğitim
Fakültesi, Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü,
Resim-İş Eğitimi Anasanat Dalı,
e-posta: irfanyildiz21@gmail.com
Diyarbakır / TÜRKİYE

Prof. Dr. İrfan YILDIZ –
Dicle University, Ziya Gökalp Faculty of
Education,
Fine Arts Education Department,
e-mail: irfanyildiz21@gmail.com
Diyarbakır / TÜRKİYE

Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN –
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yakınçağ
Anabilim Dalı,
e-posta: konuralp.ercilasun@hbv.edu.tr,
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN –
Ankara Hacı Bayram Veli University,
Faculty of Letters,
Department of History,
e-mail: konuralp.ercilasun@hbv.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mehmet Fatih KÖKSAL –
İstanbul Kültür Üniversitesi, Fen-Edebiyat
Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Prof. Dr. Mehmet Fatih KÖKSAL –
İstanbul Kültür University, Faculty of Arts
and Sciences, Department of Turkish
Language and Literature,

e-posta: m.koksal@iku.edu.tr
İstanbul / TÜRKİYE

e-mail: m.koksal@iku.edu.tr
Istanbul / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mehmet KIRBIYIK –
Necmettin Erbakan Üniversitesi,
Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi,
Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü,
Türk Dili ve Edebiyatı
Eğitimi Anabilim Dalı,
e-posta: mkirbiyik@hotmail.com
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mehmet KIRBIYIK –
Necmettin Erbakan University, Ahmet
Keleşglu Faculty of Education, Department
of Turkish and Social Sciences Education,
Turkish Language and Literature Education
Program,
e-mail: mkirbiyik@hotmail.com
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mehmet TEMEL –
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye
Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı,
e-posta: mtemel@mu.edu.tr
Muğla / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mehmet TEMEL –
Mugla Sıtkı Kocman University, Faculty of
Letters,
Department of History,
e-mail: mtemel@mu.edu.tr
Mugla / TÜRKİYE

Prof. Dr. Muharrem ÇEKEN –
Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya
Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Türk ve
İslam Sanatları Anabilim Dalı,
e-posta: mceken@gmail.com
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Muharrem ÇEKEN –
Ankara University, Faculty of Languages,
History and Geography, Art History
Department,
e-mail: mceken@gmail.com
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mustafa BALCI –
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yeni Türk
Dili Anabilim Dalı,
e-posta: mustafabalci@istanbul.edu.tr
İstanbul / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mustafa BALCI –
Istanbul University, Faculty of Letters,
Department of Turkish Language and
Literature,
e-mail: mustafabalci@istanbul.edu.tr
Istanbul / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mustafa DEMİRCİ –
Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, Ortaçağ Tarihi Anabilim
Dalı,
e-posta: mdemirci@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mustafa DEMİRCİ, Selcuk
University, Faculty of Letters, Department
of History,
e-mail: mdemirci@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mustafa UYAR –
Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya
Fakültesi, Tarih Bölümü, Ortaçağ Tarihi
Anabilim Dalı,
e-posta: uyar@ankara.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mustafa UYAR -
Ankara University, Faculty of Languages,
History and Geography, Department of
History,
e-mail: uyar@ankara.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Naciye YILDIZ –
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi,
e-posta: naciye.yildiz@hbv.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Naciye YILDIZ –
Ankara Hacı Bayram Veli University,
Faculty of Letters,
e-mail: naciye.yildiz@hbv.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Naile HACIZADE –
Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Rus
Dili ve Edebiyatı Bölümü, Rus Dil Bilimi
Anabilim Dalı,
e-posta: nailehacizade@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Naile HACIZADE –
Selcuk University, Faculty of Letters,
Department of Russian Language and
Literature,
e-mail: nailehacizade@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Nurettin DEMİR –
Hacettepe Üniversitesi, Çağdaş Türk
Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü-Güney-
Doğu Türk Lehçeleri Ve Edebiyatları
Anabilim Dalı,
e-posta: demirn@hacettepe.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Nurettin DEMİR –
Hacettepe University, Department of
Contemporary Turkish Dialects and
Literatures-Department of South-Eastern
Turkish Dialects and Literatures,
e-mail: demirn@hacettepe.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Nurgül KILINÇ –
Selçuk Üniversitesi, Selçuk Üniversitesi,
Moda Tasarımı Bölümü-Moda Tasarımı
Anabilim Dalı,
e-posta: nkilinc@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Nurgül KILINÇ –
Selcuk University, Selcuk University,
Fashion Design Department-Fashion
Design Department,
e-mail: nkilincselcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Orhan YAVUZ –
Selçuk Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı
Bölümü-
Yeni Türk Dili Anabilim Dalı,
e-posta: orhanyavuz@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Orhan YAVUZ –
Selcuk University, Department of Turkish
Language and Literature-Department of
New Turkish Language,
e-mail: orhanyavuz@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Osman ERAVŞAR –
Akdeniz Üniversitesi,
Sanat Tarihi Bölümü-Ortaçağ Arkeolojisi
Anabilim Dalı,
e-posta: eravsar@yahoo.com
Antalya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Osman ERAVŞAR –
Akdeniz University, Art History
Department-Medieval Archeology
Department,
e-mail: eravsar@yahoo.com
Antalya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Osman Gazi ÖZGÜDENLİ –
Marmara Üniversitesi, Türkiyat
Araştırmaları Enstitüsü-Türk Tarihi
Anabilim Dalı,
e-posta: gaziosman@hotmail.com
İstanbul / TÜRKİYE

Prof. Dr. Osman Gazi ÖZGÜDENLİ –
Marmara University,
Institute of Turkic Studies-Department of
Turkish History,
e-mail: gaziosman@hotmail.com
İstanbul / TÜRKİYE

Prof. Dr. Osman KARATAY –
Ege Üniversitesi, Türk Dünyası
Araştırmaları Enstitüsü-Türk Tarihi
Anabilim Dalı,
e-posta: karatay.osman@gmail.com
İzmir / TÜRKİYE

Prof. Dr. Osman KUNDURACI –
Selçuk Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü-
Genel Sanat Tarihi Anabilim Dalı,
e-posta: okunduraci@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ömer Soner HUNKAN –
Trakya Üniversitesi, Tarih Bölümü-Ortaçağ
Tarihi Anabilim Dalı,
e-posta: osonerhunkan@trakya.edu.tr
Tekirdağ / TÜRKİYE

Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU –
Hacettepe Üniversitesi,
Türk Halkbilimi Bölümü-Türk Halkbilimi
Anabilim Dalı,
e-posta: ozkul@hacettepe.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Peter Benjamin GOLDEN –
Rutgers Üniversitesi, Center for Middle
Eastern Studies,
e-posta: pgolden@andromeda.rutgers.edu
Columbia / ABD

Prof. Dr. Refik TURAN –
Gazi Üniversitesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler
Eğitimi Bölümü,
Tarih Eğitimi Anabilim Dalı,
e-posta: rturan@gazi.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Rifat KÜTÜK –
Atatürk Üniversitesi,
Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü-
Türk Dili Ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim
Dalı,
e-posta: rifatkutuk@atauni.edu.tr
Erzurum / TÜRKİYE

Prof. Dr. Semra TUNÇ –
Selçuk Üniversitesi,

Prof. Dr. Osman KARATAY –
Ege University, Institute of Turkic World
Studies-Department of Turkish History,
e-mail: karatay.osman@gmail.com
İzmir / TÜRKİYE

Prof. Dr. Osman KUNDURACI -Selçuk
University, Department of Art History-
Department of General Art History, e-mail:
okuduraci@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ömer Soner HUNKAN –
Trakya University, Department of History-
Department of Medieval History,
e-mail: osonerhunkan@trakya.edu.tr
Tekirdağ / TÜRKİYE

Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU –
Hacettepe University, Department of
Turkish Folklore-Department of Turkish
Folklore,
e-mail: ozkul@hacettepe.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Peter Benjamin GOLDEN –
Rutgers University, Center for Middle
Eastern Studies,
e-mail: pgolden@andromeda.rutgers.edu,
Columbia / ABD

Prof. Dr. Refik TURAN –
Gazi University, Department of Turkish
and Social Sciences Education-Department
of History Education,
e-mail: rturan@gazi.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Rifat KÜTÜK –
Atatürk University,
Department of Turkish and Social Sciences
Education-Department of Turkish
Language and Literature Education,
e-mail: rifatkutuk@atauni.edu.tr
Erzurum / TÜRKİYE

Prof. Dr. Semra TUNÇ –
Selçuk University, Department of Turkish

Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Eski Türk Edebiyatı Anabilim Dalı,
e-posta: setunc@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Language and Literature-Department of
Ancient Turkish Literature,
e-mail: setunc@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Sinan GÖNEN –
Selçuk Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı
Bölümü,
Türk Halk Edebiyatı Anabilim Dalı,
e-posta: sgonen@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Sinan GÖNEN –
Selçuk University, Department of Turkish
Language and Literature-Department of
Turkish Folk Literature,
e-mail: sgonen@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Talip DOĞAN –
Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türk Dili
ve Edebiyatı Bölümü/Yeni Türk Dili
Anabilim Dalı,
e-posta: ogan@erbakan.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Talip DOĞAN –
Necmettin Erbakan University, Department
of Turkish Language and Literature-
Department of New Turkish Language,
e-mail: tdogan@erbakan.edu.tr,
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Tasin GEMİL –
Babeş-Bolyai Üniversitesi, Institute of
Turkology and Central-Asian Studies,
e-posta: tgemil@yahoo.com
Cluj-Napoca / ROMANYA

Prof. Dr. Tasin GEMİL –
Babeş-Bolyai University, Institute of
Turkology and Central-Asian Studies,
e-mail: tgemil@yahoo.com
Cluj-Napoca / ROMANIA

Prof. Dr. Ufuk Deniz AŞCI –
Selçuk Üniversitesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü-Yeni Türk
Dili Anabilim Dalı,
e-posta: ufukdenizasci@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ufuk Deniz AŞCI –
Selçuk University, Department of Turkish
Language and Literature-Department of
New Turkish Language,
e-mail: ufukdenizasci@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Varis ÇAKAN –
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Tarih Bölümü,
Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı,
e-posta: varis.cakan@hbv.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Varis ÇAKAN –
Ankara Hacı Bayram Veli University,
Department of History-Department of
General Turkish History,
e-mail: varis.cakan@hbv.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mehmet Vedat GÜRBÜZ –
Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi,
Tarih, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi
Anabilim Dalı, e-posta:
mvgurbuz@ybu.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mehmet Vedat GÜRBÜZ –
Ankara Yıldırım Beyazıt University,
Department of History, History of the
Republic of Turkey,
e-mail: mvgurbuz@ybu.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Yaşar SEMİZ –
Selçuk Üniversitesi, Lokanta ve İkram
Hizmetleri Bölümü-Turizm ve Otel
İşletmeciliği,

Prof. Dr. Yaşar SEMİZ –
Selcuk University, Department of
Restaurant and Catering Services-Tourism
and Hotel Management,

e-posta: ysemiz@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

e-mail: ysemiz@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Yılmaz KOÇ –
Selçuk Üniversitesi, Alman Dili Ve
Edebiyatı Bölümü-Alman Kültürü ve
Edebiyatı Anabilim Dalı,
e-posta: ykoc@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Yılmaz KOÇ –
Selcuk University, Department of German
Language and Literature-Department of
German Culture and Literature,
e-mail: ykoc@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Yunus KOÇ –
Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat
Araştırmaları Enstitüsü,
e-posta: yunusk@hacettepe.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Yunus KOÇ -
Hacettepe University, Institute of Turkic
Studies,
e-mail: yunusk@hacettepe.edu.tr
Ankara / TÜRKİYE

Prof. Dr. Yusuf KÜÇÜKDAĞ –
KTO Karatay Üniversitesi, Tarih Bölümü-
Tarih Programı,
e-posta: yusuf.kucukdag@karatay.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Yusuf KÜÇÜKDAĞ –
KTO Karatay University, Department of
History-History Program,
e-mail: yusuf.kucukdag@karatay.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Prof. Dr. Zeki KAYMAZ –
Ege Üniversitesi, Türk Dünyası
Araştırmaları Enstitüsü-Türk Dili ve
Lehçeleri Anabilim Dalı,
e-posta: zeki.kaymaz@ege.edu.tr
İzmir / TÜRKİYE

Prof. Dr. Zeki KAYMAZ –
Ege University, Institute of Turkish World
Studies-Department of Turkish Language
and Dialects,
e-mail: zeki.kaymaz@ege.edu.tr
İzmir / TÜRKİYE

Doç. Dr. Bilal DEDEYEV –
Bakü Mühendislik Üniversitesi, Umumi
Fenler Bölümü,
e-posta: bdedeyev@beu.edu.az
Bakü / AZERBAIJAN

Assoc. Dr. Bilal DEDEYEV –
Baku Engineering University, Department
of General Sciences,
e-mail: bdedeyev@beu.edu.az
Baku / AZERBAIJAN

Doç. Dr. Çağatay BENHÜR –
Selçuk Üniversitesi,
Tarih Bölümü,
Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı,
e-posta: cbenhur@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Assoc. Dr. Çağatay BENHÜR –
Selçuk University, Department of History-
Department of History of the Republic of
Turkey,
e-mail: cbenhur@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Doç. Dr. Galina MISKINIENE –
Vilnius Üniversitesi,
Baltık Araştırmaları Bölümü,
e-posta: galina.miskiniene@flf.vu.lt
Vilnius / LİTVANYA

Assoc. Dr. Galina MISKINIENE –
Vilnius University, Department of Baltic
Studies,
e-mail: galina.miskiniene@flf.vu.lt
Vilnius / LITHANIA

Doç. Dr. Gülay APA KURTİŞOĞLU –
Trakya Üniversitesi,
Sanat Tarihi Bölümü-Türk ve İslam
Sanatları Anabilim Dalı,
e-posta: gulayapa@trakya.edu.tr
Edirne / TÜRKİYE

Assoc. Dr. Gülay APA KURTİŞOĞLU –
Trakya University, Department of Art
History-Department of Turkish and Islamic
Arts,
e-mail: gulayapa@trakya.edu.tr
Edirne / TÜRKİYE

Doç. Dr. Hakan KUYUMCU –
Selçuk Üniversitesi, Urdu Dili ve Edebiyatı
Bölümü-Urdu Dili Ve Edebiyatı Anabilim
Dalı,
e-posta: hkuyumcu@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Assoc. Dr. Hakan KUYUMCU –
Selcuk University, Department of Urdu
Language and Literature-Department of
Urdu Language and Literature,
e-mail: hkuyumcu@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Doç. Dr. Marzena GODZINSKA –
Varşova Üniversitesi, Faculty of Oriental
Studies Department of Turkish and Inner
Asian Peoples,
e-posta: m.godzinska@uw.edu.pl
Varşova / POLONYA

Assoc. Dr. Marzena GODZINSKA,
University of Warsaw, Faculty of Oriental
Studies Department of Turkish and Inner
Asian Peoples,
e-mail: m.godzinska@uw.edu.pl
Warsaw / POLAND

Doç. Dr. Mehmet YASTI –
Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türk Dili
ve Edebiyatı Bölümü-Eski Türk Dili
Anabilim Dalı,
e-posta: mehmetyasti42@gmail.com
Konya / TÜRKİYE

Assoc. Dr. Mehmet YASTI -
Necmettin Erbakan University, Department
of Turkish Language and Literature-
Department of Old Turkish Language,
e-mail: mehmetyasti42@gmail.com
Konya / TÜRKİYE

Doç. Dr. Murat KARADEMİR –
Selçuk Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü-
Türk Dünyası ve Ortaçağ Kültürleri
Arkeolojisi,
e-posta: mkarademir@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Assoc. Dr. Murat KARADEMİR, Selcuk
University, Department of Art History-
Archeology of the Turkish World and
Medieval Cultures,
e-mail: mkarademir@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ÇİPAN –
Selçuk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları
Enstitüsü-Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim
Dalı,
e-posta: mcipan@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Dr. Instructor Member Mustafa ÇİPAN -
Selcuk University, Institute of Turcic
Studies-Turkish Language and Literature
Department,
e-mail: mcipan@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Dr. Öğr. Üyesi Rıdvan ÖZTÜRK –
Necmettin Erbakan Üniversitesi,
Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü-
Türk Dili Ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim
Dalı,
e-posta: ridvanozturk1961@gmail.com,
Konya / TÜRKİYE

Dr. Instructor Member Rıdvan ÖZTÜRK –
Necmettin Erbakan University, Department
Of Turkish And Social Sciences Education-
Department Of Turkish Language And
Literature Education,
e-mail: ridvanozturk1961@gmail.com
Konya / TÜRKİYE

SELÇUK TÜRKİYAT, NİSAN / APRIL 2023; 57

İÇİNDEKİLER / CONTENTS
ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

Gazneli Mahmûd'un Halife El-Kâdir Billâh'a Mektubuna Göre Horasan'ın Gazneliler
Tarafından Fethi

*The Conquest of Khorasan by the Ghaznavids According to the Letter of Mahmûd of Ghazni to
the Caliph Al-Qâdir-Bi'llâh*

01-19

Emre ÖMÜR

The Role of the Crimean Tatars in the Ottoman-Safavi Wars
Osmanlı-Safevi Savaşlarında Kırım Tatarlarının Rolü

21-36

H. Mustafa ERAVCI

22 Numaralı Anadolu Ayniyat Defterine Göre Anadolu Eyaletinin Merkez-Taşra
İlişkileri

*Center-Province Relationships of Anatolia Eyalet According to the 22nd Anatolia Ayniyat
Register*

37-60

Özlem POYRAZ & Cuma DOĞAN

Bir İsim İki Kadın, İki Vakıf Bir Yıl: 1592 Senesi Tokat ve Trabzon Gülbahar Hatun
Vakıfları'na Kısa Bir Bakış

*One Name, Two Women, Two Foundations One Year: A Brief Overview of Tokat and Trabzon
Gülbahar Khatun Foundations in 1592*

61-84

Kübra DURSUN

Sümerbank Ereğli Pamuklu Dokuma Fabrikası (1934-1997)

Sümerbank Ereğli Cotton Weaving Mill (1934-1997)

85-112

Yaşar SEMİZ & Güngör TOPLU

Türk Demokrasi Tarihinde Kayıp Bir Özne: Milli Türk Cemiyeti ve Programının
Değerlendirilmesi

*A Lost Subject in the History of Turkish Democracy: The Evaluation of the Turkish National
Society and its Program*

113-131

Yenal ÜNAL

Lozan Antlaşması Sonrasında Türk-İngiliz İlişkilerinde Çatışmanın Devamına Bir
Örnek: Haydarpaşa İngiliz Mezarlığının Tahribi Meselesi

*A Sample for the Continuation of Disagreement in Turkish-English Relationship After the
Treaty of Lausanne: The Issue of Destruction of the Haydarpaşa British Cemetery*

133-160

Feyza KURNAZ ŞAHİN

Türkiye’de Ekonomi ve Emisyon Politikalarının Değişimi (1930-1950): Tarihsel Bir
Bakış

Change of Economy and Emission Policies in Turkey (1930-1950): A Historical Overview

161-184

Hasan YAPICI

1921 Türk-Fransız Anlaşması ve Anadolu’da Barış Beklentileri
921 Franco-Turkish Agreement and Peace Expectations in Anatolia

185-213

Mehtap BAŞARIR

Muğla-Yatağan İlçesi Eskihisar’da Türk Dönemi Eserleri
Turkish Period Monuments in Eskihisar, Muğla-Yatağan District

215-252

Osman KUNDURACI & Nurcan BAHARGÜLÜ & Elif YİĞİTER

Lise Öğrencilerinin Osmanlı Türkçesi Dersiyle İlgili Görüşleri
High School Students’ Opinions on the Ottoman Turkish Course

253-285

Mustafa YILDIZ & Beyza GÜLER GÜNEŞ

Kumluca (Antalya) Ağzından Derleme Sözlüğü’ne Katkılar
Contributions to the Derleme Sözlüğü from the Dialect of Antalya (Kumluca)

287-314

Emine ATMACA & Özlem GÜZEL

Dilbilgisel Kanıtsallık İşaretleyicilerinin Sözlükselleşmesi: Özbek Türkçesinde
mish-mish(lar)

*The Lexicalization of Grammatical Markers of Evidentiality: The Case of mish-mish(lar)
in Uzbek*

314-334

Melike ÜZÜM

Derviş Mahmud’un Terceme-i Sevâkıb’ı ve Dil Özellikleri
Dervish Mahmud’s Terceme-i Sevâkıb and Its Language Characteristics

289-306

Mevlüt GÜLMEZ & Hidayet DUYAR

Nasreddin Hodja Jokes in Late Chagatai Turkish
Geç Dönem Çağatay Türkçesinde Nasreddin Hoca Fıkraları
307-327

Oğuzhan KARABURGU & Fatih ERBAY

Eski Uygurca Saddharmapuṇḍarīka-Sūtra'ya İlişkin Fragmanlar
Fragments of Old Uyghur Saddharmapuṇḍarīka-Sūtra

371-401

Uğur UZUNKAYA

Dârülelhan Derlemeleri ve Anadolu Halk Şarkıları Külliyyatının Melodi, Ritim ve Güfte
Açısından İncelenmesi

*Dârülelhan Compilations and An Analysis of the Collection of Anatolian Folk Songs Corpus in
Terms of Melody, Rhythm and Lyrics*

403-421

Ahmet FEYZİ & H. Tahsin SÜMBÜLLÜ & Salih TURHAN

Bedri Rahmi Eyüboğlu'nun Otoportre Şiirleri Aracılığıyla Kendisine ve Hayata Karşı
Bakış Açısı Üzerine Bir İnceleme

An Analyse of Bedri Rahmi Eyüboğlu and His View of Life Through His Self-Portrait Poems

423-444

Yıldıray BULUT

KİTAP TANITIMLARI / BOOK REVIEWS

Tarihte Nusayrîler

Uğuz, Sacit (2019). *Tarihte Nusayrîler*. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 1. Baskı. ISBN:
978-605-2101-55-1, 406 s.

445-448

Ahmet ÇAPARLAR

Üç Hikâye (Geç Dönem Doğu Türkçesi)

Yıldızlı, M. E. & Temel Alemdar, E. (2022). *Üç Hikâye (Geç Dönem Doğu Türkçesi)*,
İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 1. Baskı, 252 s.

449-455

Burcu Yılmaz

Gazneli Mahmûd'un Halife El-Kâdir Billâh'a Mektubuna Göre Horasan'ın Gazneliler Tarafından Fethi

The Conquest of Khorasan by the Ghaznavids According to the Letter of Mahmûd of Ghazni to the Caliph Al-Qâdir-Bi'llâh

Emre ÖMÜR * Öz

Bu çalışmada, Sebük Tegin'in ölümünden sonra Gazne tahtına çıkan Sultan Mahmûd'un Halife el-Kâdir Billâh'a gönderdiği mektup ışığında, Horasan'ın Sâ mânîlerden alınması hususu incelenmektedir. Mektup, içerik açısından dört bölüme ayrılabilir; birinci bölümde yaratıcıya övgü, ikinci bölümde Horasan seferinin nedeni, üçüncü bölümde savaşın detayları ve dördüncü bölümde zaferin sonuçları aktarılmaktadır. Makalede, mektubun tüm bölümlerinden örnekler pasajlar şeklinde beyan edilmektedir. İfade edilen pasajlar dönemin diğer kaynakları ile karşılaştırılmış ve bu şekilde kaynaklar arasındaki farklılıklar ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Diplomatik içerikli bu kaydı inceleyerek, Gazneliler ile Sâ mânîler arasında Horasan üzerindeki hâkimiyet mücadelesini daha iyi anlamak mümkündür. Ayrıca aktarılan pasajlar vâsıtasıyla Sultan Mahmûd'un dinî, tarihî ve siyasî yönlerine ilişkin bazı örnekler de verilmektedir.

* Dr.

emreomur@hotmail.com

ORCID: 0000-0002-3771-108X

Ankara / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler:

Gazneliler, Sâ mânîler, Gazneli Mahmûd, Horasan, Mansûr b. Nuh (II).

* Dr.

emreomur@hotmail.com

ORCID: 0000-0002-3771-108X

Ankara / TÜRKİYE

Abstract

In this study, in the light of the letter sent by Sultan Mahmûd, who ascended the throne of Ghazni after the death of Sebüktekin, to the Caliph al-Qâdir Bi'llâh, the issue of taking Khorasan from the Sâ mânîs has been examined. The letter can be divided into four parts of content; in the first part, praise to the creator; in the second part, the reason for the Khorasan campaign; in the third part, the details of the battle; and in the fourth part, the results of the victory are conveyed. In this article, examples from all sections of the letter are cited in the form of passages. The passages expressed were compared with the other sources of the period, and in this way, the differences between the sources were tried to be obtained. By reviewing this record, which is of diplomatic content, it is possible to understand better the struggle for dominance over Khorasan between Ghaznavids and Sâ mânîs. In addition, some examples of the religious, historical, and political aspects of Sultan Mahmûd are also given through the passages quoted.

Başvuru/Submitted: 24/02/2022

Kabul/Accepted: 01/07/2022

Keywords:

Ghaznavids, Sâ mânîs, Mahmûd of Ghazni, Khorasan, Mansûr b. Nuh (II).

Makale Bilgileri

- Etik Kurul Kararı:** Etik kurul kararından muaftır.
- Katılımcı Rızası:** Katılımı yok.
- Mali Destek:** Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
- Çıkar Çatışması:** Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
- Telif Hakları:** Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
- Değerlendirme:** İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
- Benzerlik Taraması:** Yapıldı – iThenticate.
- Etik Beyan:** sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
- Lisans:** Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

- Ethics Committee Approval:** It is exempt from the ethics committee approval.
- Informed Consent:** No participants.
- Financial Support:** The study received no financial support from any institution or project.
- Conflict of Interest:** No conflict of interest.
- Copyrights:** The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
- Assessment:** Two external referees / Double blind.
- Similarity Screening:** Checked – iThenticate.
- Ethical Statement:** selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
- License:** Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

Emevî hilafetinin sonunu getirerek Abbâsîlerin kontrolü ele geçirmesini sağlayan ihtilalin nüvelerinin atıldığı coğrafya olması hasebiyle, İslâm tarihinde oldukça mühim bir yer olan Horasan, ihtilalin ardından bir süre boyunca doğrudan Abbâsîler tarafından yönetilmiştir. Abbâsîler açısından Horasan ile ittifak halinde diye betimlenebilecek ilişkiler henüz Halife Mansûr döneminde bozulmaya başlamış, halife, ihtilalin ve bölgenin önemli isimlerinden Ebû Müslim el-Horasanî'yi tertip ettiği bir komplonun ardından öldürmüştü (İbn Kuteybe, 2017, s. 405). Ebû Müslim'in ölümünün ardından başlayan bir dizi isyan ise Abbâsîlerin bu dönem tesis ettikleri güçlü iktidar sayesinde ciddi neticeler vermeden bastırıldı. Horasan böylece Abbâsîlerin otoritesi altında kalırken, bölgenin kaderinin gerçek manada değiştiği olaylar silsilesi yaklaşık bir asır sonra başladı. Abbâsî Halifesi Hârûn er-Reşîd'in ölümünün ardından oğulları el-Me'mûn ile el-Emîn arasında başlayan taht mücadelesinin neticesinde muzaffer olan Me'mûn, Merv'den Bağdat'a dönmek için uzun süre direndi. Zira Me'mûn kardeşini Abbâsîlerin kuruluşundaki en dinamik unsurlardan olan Horasanlıların desteğiyle yenmiş, ordusunda bölgedeki unsurlardan ziyadesiyle istifade etmiş ve onlardan etkilenmişti. O da bu desteğin karşılığı olarak bölgedeki yerel beylere çeşitli imtiyazlar vermeyi ihmal etmedi ki, bu beylerden biri Tâhir b. Hüseyin iken¹; diğeri ise kendisine Semerkant, Fergana, Herat gibi yerlerin valilikleri verilen Sâmânîler idi (Usta, 2020, s. 135; Zeki, 2020, s. 37-39).

Elde ettikleri imtiyazlar neticesinde zaman içerisinde güçlerini iyiden iyiye arttıran Sâmânî emîrleri, Horasan'ın kontrolünü ele alarak Araplar ve henüz İslamlaşmamış Türkler arasında adeta bir köprü vazifesi görmeye başladılar. Bölgede tesis ettikleri hâkimiyet sonrası irili ufaklı çok sayıda bölgesel siyasî teşekkülle ilişki içine giren Sâmânîler, özellikle Türklerden müteşekkil ordular sayesinde önemli başarılar elde ederek kısa sürede Maverâünnehir ve Horasan'ın en mühim gücü haline gelmeyi başardılar. Yine bu ordunun içerisinde neşet eden komutanlardan Alp Tegin ve gulâmı Sebük Tegin, ileride ciddi bir bölgesel güç haline gelecek olan Gaznelilerin temellerini atarak yeni bir dönemin de başlamasına vesile oldular. Sebük Tegin'in ölümünün ardından başa geçen Sultan Mahmûd ise Gazneliler adına idarenin en kıymetli zamanlarını yaşatarak önemli Türk-İslâm emîrleri arasına adını yazdırmayı başardı.

İktidar sahibi herkesin yaşadığı gibi Sultan Mahmûd da çok sayıda önemli siyasî merhaleden geçerken, çalışmanın konusu olan Horasan mücadelesi sebep ve sonuçları itibariyle sultanın siyasî yaşamı açısından en ciddi sınavlardan birine tekabül ediyordu. Öyle ki, babasının ölümünden hemen sonra kardeşi İsmâil ile giriştiği mücadele esnasında kısa süre önce yönettiği Horasan'ı Sâmânîlere kaybeden Sultan

¹ Tâhirîlerin kurucusu olan Tâhir b. Hüseyin, bizzat Halife Me'mûn tarafından el-Cezîre, Sevâd, Mısır ve Rakka gibi bölgelerde çeşitli görevlerle yetkilendirilmiştir. Bu durum Me'mûn sonrası Horasanlı unsurların arttırılan yetkilerine verilebilecek en güzel örneklerdendir (Siddiqi, 1942, s. 18). Yerel unsurların kısa süre içerisinde yetkileri arttırılmış beylere dönüşmesi ve buldukları bölgelerde bağımsızlık uğruna halktan talep ettikleri yardımı alabilmeleri, Horasan'daki kopuşun Sâmânî ve Tâhirîlerle sınırlı kalmayacağından da en büyük göstergesi olmuştur. (Hodgson, C. I, 2017, s. 586).

Mahmûd, Gazneli tahtına geçer geçmez bölgeyi geri almak için girişimlere başladı. Bu hususta oldukça kararlı olduğunu her hâlûkârda belli eden sultan, önce müzakere yöntemini denediysen de meselenin bu şekilde çözülemeyeceğini anlayınca muharebe yolunu tercih ederek bölgeyi ele geçirdi. Kazandığı zaferin ardından Halife Kâdir-Billâh'a mektup yazarak onu durumdan haberdar eden Sultan Mahmûd, bu kayıta genel diplomatik ifadelerin dışında süreçle alakalı önemli bilgileri de tarihe not düşmüş oldu.

Mektubun tamamı olayların yaşandığı süreçte hayatta olup tüm olan bitene şahitlik eden Hilâl es-Sâbî tarafından Kitâbü't-Târîh adlı eserde yayımlanırken, incelemesini yaptığımız çalışmada buradaki kayıttan istifade ettik. Zira es-Sâbî'nin tüm bu yaşananların muasırı olması ve mektubun tamamının eserde yer alması, bilginin kıymetini doğal olarak arttıran faktörlerdir. Normal şartlarda kırk cilt halinde kaleme alınan eserin günümüze yalnızca 389/393 (998-1002/1003) yıllarını ihtiva eden bölümünün ulaşması ve mektubun bu bölümde olması bizim için bir şanstır. Bu çalışmada sürecin tam manada anlaşılabilmesi için öncelikle her iki tarafın da muharebe öncesi siyasî faaliyetleri kısaca ele alınmış, akabinde yapılan müzakereler aktarılarak en sonunda Sultan Mahmûd'un Horasan'ı fethi açıklanmıştır. Yine bu çalışmada Sultan Mahmûd'un yazdığı mektubun tamamı tek bir seferde verilmek yerine ilgili bölümleri siyasî sürece uygun şekilde aktarılmış, en nihayetinde dönem kaynaklarıyla kıyaslanarak yorumlanmaya çalışılmıştır.

Muhteva yönünden mektubun diğer kaynaklardan en büyük farkı, bazı askerî bilgilerin detaylı şekilde aktarılmış olması olup, meseleyi başından sonuna tatbik edenin ağzından bildirerek devrin diğer kayıtları doğrulaması olsa gerektir. Özet bölümünde de zikrettiğimiz üzere, toplam dört bölüme ayırdığımız mektup, birinci bölümünde herhangi siyasî/askerî temaşaya değinmeden, besmele (bismillâhirrahmânirrahîm) ile başlayıp yaratıcıya atfedilen övgülerle devam etmektedir. Meselenin siyasî boyutunu ele almadan evvel, aşağıda iktibas ederek değerlendireceğimiz bu ibareler, Sultan Mahmûd'un dinî lafza hâkimiyetini gözler önüne sererken, kullanılan ibarelerin belirli bir bilincin ürünü olduğu hissiyatını uyandırmaktadır. Dinî ibareler açısından oldukça etkileyici bir girişin ardından, ikinci bölümde, Horasan'a yapılan seferin niçin tertip edildiği aktarılmış, "*ancak her makama layık olan dindar Sâ mânî emîrleri hayatını kaybedince, geride kıymetsiz kimseler kaldı ki işte bu geriye kalanlar kendilerini sadakat halkasının dışına attılar*" (es-Sâbî, 1919, C. IV, s. 342; Trans., Vol. VIII, s. 367) gibi ibarelerle Sâ mânîlerin el-Kâdir Billâh'a gösterdikleri itaatsiz durum gözler önüne serilmiştir. Üçüncü bölümde mücadelenin askerî yönü ele alınıp, muharebenin fiziksel şekli ifade edilirken, dördüncü ve son bölümde ise zaferin büyüklüğü özetlenerek halifeye artık tüm kapıların açıldığı, karşısında siyasî olarak kendisini tanıyan bir grubun olduğu beyan edilerek, lafz-ı celâl ile başlayan mektup hamdüsenâ ile bitirilmektedir.

Mezkûr mektubun siyasî yönünü incelemeyen evvel, özellikle mektubun ilk bölümünü daha iyi anlamak açısından, Gazneli Mahmûd hakkında tarihî kaynaklara yansıyan, çeşitli ilim adamlarının incelemelerine konu olan önemli bir hususiyetini aktarmakta fayda vardır. Sultan Mahmûd, babası Sebük Tegin'in de hususi gayretiyle

ciddi bir dinî eğitim almış, henüz çocukken devrin Hanefi mezhebi imamlarından Ebû Nasr Hüseyinî'nin refakatinde Kur'ân'ı hıfz etmiş, önde gelen âlimlerden biri kabul edilen el-Hinnâî'nin yanında kendisini yetiştirmiştir (Akkuş, 2019, s.353-359; Zeki, 2018, s.38). Dinî ilmini bu yaşlarda geliştiren sultan, babasının onun adına yazmış olduğu Pendâme'yi de düstur edinmiş olacak ki ciddi devlet meselelerinde kontrolü daima elinde tutmuş, yetkilileri denetlemiştir. Bu durumun en güzel örneklerinden biri, Gazneli araştırmacılarından Muhammad Nâzım'ın Sahîb-i Divânü'r-Risâlet ile ilgili verdiği mühim bilgidir. Buna göre, bürokratik yazışmalardan sorumlu olan bu görevli, nispeten daha az önemli meselelerde lisanı kullanma hakkına sahipken, ciddi yazışmaların tamamında yetki Sultan Mahmûd'un olmaktadır. Yani, sultan, önemli gördüğü meselelerde yazılacakları bizzat dikte ederek, sadece yazım işini Sahîb-i Divânü'r-Risâlet'e bırakmaktadır (Nâzım, 1931, s. 143).

“Hamd, makamı yüce olan Allah’adır. Onun hükmü ulu, yegâne, eşsiz, azametli, güçlü, kudretli ve üstündür. O Allah ki hakikati yükseltip yücelten, batılı önleyip ilga edendir. Onun planları hile ve günahın cenahını kuşatır; onun gücü ve kudreti zalim fırkaları bastırır. O Allah ki dostlarına galebe ve zafer verirken, düşmanlarını helâk ve iflasa mahkûm edendir. Onun şevketi öylesine eşsizdir ki ona mukavemet edilemez. Onun ihtişamı öylesine yücedir ki ona karşı konulamaz. O Allah ki sabrını sınyarak kendisini aldatmaya çalışana tahammül eden, ancak onu unutmuyarak hesaba çekendir. O Allah ki lütfuyla aldanana haklı çıkması için zaman veren; ancak onu unutmuyandır. Hilkat ve buyruk onun elindedir; galebe ve fetih ondandır. Övgü göklerin, yerlerin ve âlemlerin rabbi olan Allah’adır” (es-Sâbî, 1919, C. IV, s. 341-342; Trans., Vol. VIII, s. 366).

Yukarıda yazılanlara bu doğrultuda bakıp; göreve gelmesinin ertesinde, mezhebî tefrikaya rağmen hâlâ İslâm dünyasının en güçlü otoritelerinden biri olan halifeye yazılacak mektubun sultan tarafından dikte edildiğini düşünecek olursak, kullanılan lisan ve ibarelerin alelade seçilmediği, “onun gücü ve kudreti zalim fırkaları bastırır” ibaresiyle Sâmânîlerin “zalim” mertebesinde nitelendirildiği görülecektir. Batıl ve zalim olan düşmanın verilen şanslara rağmen “doğru yola” gelmemesi halinde hesaba çekildiği oldukça net bir dille ifade edilirken, Allah’ın âlemlerin rabbi olduğu vurgusuyla da otoritenin, kudretine hiçbir surette karşı konulamayanın elinde olduğu beyan edilmektedir. Hülâsa, yaratıcının övüldüğü bu bölümde, “günahkâr” olanın muhakkak cezalandırılacağı vurgulanarak ifade edilmiş, “kendisini aldatmaya çalışana tahammül eden, ancak onu unutmuyarak hesaba çekendir” ibaresiyle de hemen sonraki bölümde Sâmânîler üzerine tertip edilen seferin nedeni adeta resmedilmiştir. Öyleyse, mektubun diğer bölümlerindeki siyasî süreci daha iyi anlamak açısından, muhtasar da olsa bir tarihî anlatıma geçelim.

1. Muharebe Öncesi Gazneliler Devleti’nin Siyasî Faaliyetler

Sâmânîler Devleti içerisindeki Türk kumandanlardan Alp Tegin ve onun tayiniyle çeşitli siyasî faaliyetlerde bulunan Sebük Tegin’in gayretleriyle neşet eden Gazneliler,

ilk faaliyetlerini büyük oranda Kabulistan ve Zabulistan'da² gerçekleştirdiler. Sebük Tegin döneminde elde edilen zaferlerin bir neticesi olarak Sâmânî iç siyasetiyle de kaçınılmaz bir ilişkiye giren Gazneliler, kısa süre içerisinde fiili olarak hâlâ tabi konumunda buldukları efendilerinden daha güçlü bir konuma yükselmeye başladılar. Gaznelilerin başarıları bu minvalde Sâmânîlere tabi şekilde sürüp giderken, Sebük Tegin'in hayatını kaybetmesi ve ardından yaşananlar kısa sürede yaşanacak karmaşanın da başlangıcına tekabül ediyordu. Zira Emîr Sebük Tegin ölmeden evvel büyük oğlu Mahmûd'u değil küçük oğlu İsmâil'i veliaht göstermiş, bu durum iki kardeş arasında muharebeye uzanacak bir süreci başlatmıştı. Babası öldüğü zaman Nîşâbur'da ikamet etmekte olan Mahmûd, kardeşinin emrîliğini kabullenmediği gibi vakit kaybetmeden harekete geçti. Muharebe yoluna temayül etmeden önce diplomatik bir girişimde bulunan Gazneli Mahmûd, Ebû'l-Hasan Hamûlî'yi kardeşi İsmâil'e elçi olarak göndererek önce babasının ölümünden dolayı duyduğu üzüntüyü belirtip taziyede bulundu ve ardından da kendisinin yaşça daha büyük olduğunu söyleyip sultanlıktan çekilmesi gerektiğini ifade etti (Utbi, 1858, s. 208-209; İbnü'l-Esîr, 1987, C. VII, s. 488).³ İsmâil'in sultanlığı abisine vermek gibi bir niyeti olmadığından teklifi reddetmesi üzerine, bölgeye hareket etmekten başka çaresi olmadığı anlayan Mahmûd, Sâmânî emîri adına bulunduğu Horasan'ı terk ederek yola koyuldu. Sultân Mahmûd adına Horasan hikâyesi işte tam da burada başlıyordu.

Nîşâbur'dan yola koyulduktan sonra evvela amcası Buğracık'ın (بغراق) yanına Herât'a uğrayan Mahmûd, yaşananlar hususunda onu bilgilendirdikten sonra kendisinden destek göreceğine dair teminat aldı. Herât'ta bulunduğu sırada İsmâil ile yazışmalara devam etse de, onun tahttan herhangi bir anlaşmayla çekilmek gibi bir düşüncesi olmadığını anlamış oldu. Bu minvalde hareket eden Gazneli Mahmûd, yeniden yola koyularak bu defa Büst'e uğradı. Buranın emîri de kardeşi Nasr b. Nâsrüddeve idi. Nasr tıpkı amcası Buğracık gibi Mahmûd'a itaat ederek sultanın ordusuna katıldı. Mahmûd böylece İsmâil karşısında ittifakını güçlendirmiş, Gazne ordusunu ise yalnızlaştırmıştı (Utbi, 1858, s. 214; İbnü'l-Esîr, 1987, C. VII, s.489; Mirhând, 2019, s. 46-47)

Olan biteni yakından takip eden İsmâil ise kardeşinin Büst'ün ardından Gazne'ye yürüdüğünü haber alır almaz bir süredir bulunduğu Belh'i terk ederek Gazne'ye geldi. Mahmûd, kardeşinin ardından şehrin önlerine gelirken, iki taraf surların önünde muharebeye tutuştu. Yaşananların neticesinde Mahmûd kardeşini mağlup ederek şehri ve sultanlığı ele geçirdi, kardeşini de esir aldı (Gerdîzî, 2006, s. 236; Utbi, 1858, s. 217-218; İbnü'l-Esîr, 1987, C. VII, s. 489; Mirhând, 2019, s. 49). Gazneli Mahmûd iktidarını tesis edince Horasan muharebesi için yapılacak girişimlere hazır hale geldi ve birazdan bahsedeceğimiz üzere vakit kaybetmeden diplomatik girişimlere başladı.

2. Muharebe Öncesi Sâmânîler Devleti'nde Siyasî Faaliyetler

Muharebe öncesi Sâmânî siyasî faaliyetleri Gaznelilere nispeten civar devletlerle daha fazla iltisaklıdır. Zira X. yüzyılın sonları Sâmânîlerin çöküş dönemine tekabül

² Zabulistan ve Kabulistan coğrafyası hakkında daha detaylı bilgi için bk. (Kuwayama, 2000, p. 25-77)

³ Mirhând'a göre Sultan Mahmûd kardeşi İsmâil'e Gazne'nin kendisine verilmesi karşılığında Belh ve Horasan emrîliğini dahi önermiştir. (Mirhând, 2019, s. 46-47).

ederken, Gazneliler ve Karahanlıların gücünün iyice arttığı, Büveyhîler açısından ise Fars-Bağdat mücadelesinde güç dengesi her ne kadar Bağdat lehine değişse de Şiraz, Rey, Hemedân ve İsfahan hattında da Sâmânîlere nispeten daha güçlü bir yapının olduğu bir süreci ihtiva ediyordu. Böylesine çalkantılı bir durumda devleti yaklaşık çeyrek asır boyunca yöneten Nuh b. Mansûr, H. 387 yılı Receb ayında (M. Temmuz 997) hayatını kaybetti. Emîr hayatını kaybettikten sonra çocuklarından Ebû'l-Hars lakaplı (II) Mansûr b. Nuh oldukça ufak yaşta babasının yerine Sâmânî iktidarını devraldı. İktidarı devraldığı zaman babasının devrinde vezirlik yapmış olan el-Bergaşı'yi görevinde tutmaya devam eden (II) Mansûr, devletle alakalı diğer işleri de Gerdîzî ve Utbî'ye göre Fâik'e (Gerdîzî, 2006, s. 236; Utbî, 1858, s. 204); İbnü'l-Esîr ve Nüveyrî'ye göre ise Bektüzün'e (بکتوزون) teslim etmişti (İbnü'l-Esîr, C. VII, 1987, s. 489; en-Nüveyrî, C. XXV, 2004, s. 222). Tecrübesiz bir emîrin başa geçmesi Sâmânîler'in kendi içerisindeki dengesini dahi bozdu zira kaynaklar tarafından devletin önemli işlerinin teslim edildiği kimselerden biri olarak aktarılan Fâik, Karahanlı Emîri İlig tarafından Buhara üzerine akın etmesi hususunda görevlendirildi. Yanına üç bin süvari verilerek Semerkant üzerinden bölgeye gönderilen komutan, şehre doğru yürüyüşünü ısrarla sürdürünce Sâmânî Emîri (II) Mansûr b. Nuh durumdan haberdar olarak endişelenmeye başladı. Bir süre boyunca Fâik'in şehre ilerlemesinin neticelerine dair endişeye kapılan Sâmânî emîri, nihayetinde askerleriyle birlikte şehirden çıkarak Ceyhun nehrini geçmenin en makul yol olacağına kanaat getirdi ve düşüncesine uygun şekilde hareket ederek şehirden ayrıldı.⁴ Fâik ise savunmasız bir halde bulunduğu Buhara'ya kolaylıkla girerek kısa süreli de olsa hâkimiyetini tesis etti. Bu süreçte Karahanlılarla ittifak yaparak Sâmânî emîrine yaptığından pişmanlık duyan Fâik, şehir eşrafından bazılarını devreye sokarak (II) Mansûr'dan Buhara'ya geri dönmesini talep etti. (II) Mansûr da bu hususta gelen taleplerden oldukça memnuniyet duyarak Buhara'ya geldi ve kontrolü yeniden ele aldı (Utbî, 1858, s.205-206; İbnü'l-Esîr, 1987, C. VII, 1987, s. 488; Cûzcânî, Vol. I, 1970, s. 49; en-Nüveyrî, 2004, C. XXV, s. 222; Usta, 2013, s. 275; Zeki, 2020, s. 64-65).

(II) Mansûr b. Nuh ile Fâik arasındaki mesele bu şekilde hallolurken, Sâmânîleri Sultan Mahmûd ile karşı karşıya getirecek siyasî gelişmeler bu süre zarfında yaşandı. Utbî'nin ifade ettiğine göre, devletin arka plandaki iki önemli yüzü olan Fâik ve Bektüzün arasında sebebi geçmişe dayanan bir düşmanlık mevcuttu.⁵ (II) Mansûr b. Nuh ise bu durumun üstesinden gelebilmek amacıyla bir süre boyunca ciddi bir çaba gösterdi (Utbî, 1858, s. 207). Bektüzün, Gaznelilerde yaşanan taht mücadelesinden doğan güç boşluğunun ve bahsi geçen ikilinin birbirinden ayrı tutulması gerekliliğinin bir neticesi olarak, Horasan'a sipehsâlâr (başkomutan) olarak atandı (997) (Beyhakî, 2019, s. 608; Cûzcânî, Vol. I, 1970, s. 49; Utbî, 1858, s. 206; İbnü'l-Esîr, 1987, C. VII, s. 488; en-Nüveyrî, 2004, C. XXV, s. 222; Gerdîzî, 2006, s. 236; Usta, 2013, s. 276; Merçil, 1989, s. 14; Zeki, 2020, s. 65). Ancak bununla birlikte, Bektüzün'ün Nişâbur'a giderek

⁴ Cûzcânî'ye göre (II) Mansûr b. Nuh Buhara'dan çıktıktan sonra Amul'e çekilmiştir. (Cûzcânî, Vol. I, 1970, s. 48).

⁵ Aydın Usta'ya göre, iki taraf arasındaki anlaşmazlığın sebebi Faik'in 992 yılında Buhara'ya düzenlediği sefere dayanmaktaydı. Bektüzün bu sırada Fâik'e engel olmuş, hatta onu kovalamış, Fâik ise bu olayı hiçbir zaman unutmamıştı. (Usta, 2013, s. 276).

bölgeden uzaklaşması Faik ile sorunlarını nihayete erdirmemi. Zira iki taraf bu defa Horasan'daki çatışma dolayısıyla karşı karşıya geldi. Fâik'in hususi çabalarıyla Simcûrilerden Ebû'l-Kâsım Simcûr, Bektüzün'ün üzerine gitmesi ve Horasan'ı onun elinden alması noktasında teşvik ediliyordu. Bu çabaların neticesinde, Ebû'l-Kâsım, çevresine topladığı askerlerle birlikte Bektüzün üzerine yürüyüşe geçti. İki taraf Nîşâbur önlerinde karşı karşıya geldiklerinde Bektüzün'ün girişimleriyle geçici bir sulh akdedildi. Barış çok uzun sürmedi, zira Horasan şehirlerini ele geçirmek isteyen ve Fâik'in teşvikiyle harekete geçen Ebû'l-Kâsım yapılan anlaşmaya riayet etmedi. Bunun neticesinde, H. 388 yılı Rebiülevvel ayında (M. Mart/Nisan 998) Bektüzün ile Ebû'l-Kâsım arasında ciddi bir muharebe yaşandı. Bektüzün burada muzaffer olunca Horasan'daki hâkimiyeti pekişmiş oldu (Utbi, 1858, s. 218-221; İbnü'l-Esîr, 1987, C. VII, s. 494; Usta, 2013, s. 277-279).

3. Gazneliler ve Sâ mânîler Arasındaki Müzakereler

Gazneli Mahmûd'un kardeşiyle mücadelesinin sona ermesi, (II) Mansûr b. Nuh'un iktidarı devralarak Karahanlılarla yaşanan Buhara meselesini hallederek Bektüzün'ü Horasan'a ataması, iki gücün karşı karşıya gelmesi öncesi son siyâsî gelişmelerdi. Kardeşi İsmâil'i mağlup ederek iktidarı devralan Gaznelî Mahmûd açısından Sâ mânîlerle alakalı en büyük sorun Bektüzün meselesiydi. Zira Mahmûd ve babası Sebük Tegin 384 yılı Şevval (Kasım-Aralık 994) ayında şimdiki Sâ mânî emîrinin babası Nuh b. Mansûr ile birleşerek Horasan'da hâkimiyet tesis etmek isteyen Simcûr'a karşı ciddi bir mücadele vermiş ve onun bölgedeki gücünü kırmayı başarmışlardı. Gaznelilerin burada aldığı galibiyet neticesinde Mahmûd Horasan Sipehsâlâr'ı olurken, kendisine Seyfûddeve babası Sebük Tegin'e ise Nâsırü'd-Din unvanı verilmişti (Cûzcânî, 1970, Vol. I, s. 75). Mahmûd bölgeye atandığı yıl itibariyle Nîşâbur'da kalarak görevini bırakmadığı gibi, yalnızca kardeşiyle mücadele safhasında bölgeyi terk etmek zorunda kalmıştı (Bosworth, 1963, s. 45). Yeni Sâ mânî emîri (II) Mansûr'un Horasan'daki iktidar boşluğundan istifade ederek bölgeye Bektüzün'ü atamasını hiçbir şekilde kabullenmeyen Mahmûd, askerî bir faaliyette bulunmadan önce şikâyetini iletmenin daha uygun olduğunu düşünerek Buhara'ya elçi gönderdi.

Kaynaklara yansıdığı kadarıyla Mahmûd'un Horasan'a fiili olarak yürümesinden evvel Gaznelilerden Sâ mânîlere iki, Sâ mânîlerden Gaznelilere ise bir elçi gönderilmişti. Bunlardan ilkinde Sultan Mahmûd vakit kaybetmeden Belh'e gelerek Sâ mânî emîri (II) Mansûr b. Nuh'a babasının vefatına rağmen kendisini yeni emîr olarak tanıdığını ve devletin menfaatleri doğrultusunda çalışacağını belirterek, Horasan'ın kendisine yeniden verilmesi gerektiğini ifade etti (Utbi, 1858, s. 224; İbnü'l-Esîr, 1987, C. VII, s. 494). Sâ mânî emîri ise kendisine gelen mektuba yanıt olarak Seyyid Ebû'l-Hasan adlı elçisini göndererek mukabelede bulunurken, Mahmûd'a, Tirmiz, Belh, Büst ve Herat'ın verildiğini söyledi. Emîr ayrıca Horasan'a atanmış olan Bektüzün'ün oldukça dindar ve kendisi için muhlis bir hizmetçi olduğunu, herhangi bir mazeret olmadan onu görevden almanın doğru da olmayacağını belirtiyordu (Utbi, 1858, s. 224; İbnü'l-Esîr,

1987, C. VII, s. 494; Merçil, 1989, s. 14; Usta, 2013, s. 281).⁶ Sâ mânî emîrinin bu hususta tavrı netti ve Beyhakî'nin ifadesiyle onun meyli her halükarda Bektüzün'e idi (Beyhakî, 2019, s.608) İlk heyetten istediği neticeyi alamayan Gazneli Mahmûd bu defa Ebû'l-Hasan Hamûlî'yi (II) Mansûr b. Nuh'a göndermeye karar verdi. Elçi Hamûlî, Mahmûd'un Horasan'a dair alâkasını ikrar ederek, bölgenin kendisine verilmesi gerektiğini aşikâr bir şekilde ifade ettiyse de istediği yanıtı alamadı. Hatta Utbi'ye göre, (II) Mansûr b. Nuh Gazneli emîrinin gönderdiği elçiyi vezir yapacağı vaadiyle geri dahi göndermezken, İbnü'l-Esîr de yine bu minvalde Sâ mânîler tarafından Mahmûd'a yanıt verilmediğini ifade etmektedir (Utbi, 1858, s. 224; İbnü'l-Esîr, 1987, C. VII, s. 494; Merçil, 1989, s. 14; Usta, 2013, s. 281; Ferishta, 1908, s. 35).

İki taraf arasındaki elçi teâtisi İslâm kaynaklarına bu şekilde yansırken, Mahmûd'un Horasan'ı aldıktan sonra Kâdir-Billâh'a gönderdiği mektubun bir kısmında yaşananları doğrulayan ifadeler mevcuttur.

“Emîrül-mü'minîn imam Kadir'i (ömrü uzun olsun) bizim efendimiz ve liderimiz yapan Allah'a hamd olsun. O halife ki halis bir nesepten, mukaddes bir soydandır ve Allah onu yeryüzünün en önemli görevi olan kendi halifeliliğiyle görevlendirmiştir. Allah onun kudretini yüceltmiş, kaderini kendi iradesine hizmetkâr kılmıştır. Onun sancağına isyan eden çabucak zelil olur ve mateme gark olur. Buna karşılık çağrısına itaat eden dostlarının okları oklar içinde kazananlar olup, çabaları muvaffakiyetle neticelenir. Bu Allah'ın âdetidir, onun kanununda bir sapma bulamazsın.⁷ Efendimiz emîrül-mü'minîn (Allah onun ömrünü uzun etsin) Sâ mânîler'in geçmişte yaptıklarını, onların emirlerine duyulan itaati, kendilerine nasıl saygı duyulduğunu, ülkedeki işleri nasıl tertip edip düzenlediklerini, nihayetinde onların mü'minlerin emîri'ne duydukları saygı, itibar, biat ve bağlılığını hatırlayacaktır. Ancak her makama layık olan dindar Sâ mânî emîrleri hayatını kaybedince, geride kıymetsiz kimseler kaldı ki, işte bu geriye kalanlar kendilerini sadakat halkasının dışına attılar ve emîrül-mü'minîn ile bağlarını koparttılar.⁸ Horasan'da okunan hutbelerden Mü'minlerin emîri'nin adını kaldırdıkları yetmezmiş gibi adaleti tesis etmek, fesadı ve günahı kaldırmak amacıyla verilen emirlere de itaatsizlik etmeye başladılar. Onların sebep olduğu fesat ülke topraklarını ve bu toprakların sakinlerini zelil ettiği gibi, adaletsizlikleri ise halkın yıkımına sebep oldu. Allah'ın, Efendimiz emîrül-mü'minîn'e (Allah onun ömrünü uzun etsin) hizmet etmemiz karşılığında verdiği bu denli kalabalık asker, harp levazımı, silahlar, güç ve böylesine kabiliyetli ve yetenekli süvariler yine bu denli ensâr ve hizmetçi karşılığında onları (Sâ mânîler) yeniden gerçek manada itaate döndürmeyi uygun gördüm.

⁶ Konuya farklı bir açıdan bakan Ferishta'ya göre, Sâ mânî Emîri aslında Bektüzün'ü övüp devlete olan sadakatinden bahsederken Mahmûd'a taş atıyor, Gaznelilerin bağımsız bir devletmiş gibi hareket etmesini Bektüzün'ün sadakati üzerinden eleştiriyordu. (Ferishta, 1908, s. 34).

⁷ Onun kanununda bir sapma bulamazsın - *وَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّتِ اللَّهِ تَحْوِيلًا* / Fatır-43.

⁸ Sultan Mahmûd burada muhtemelen Sâ mânîlerin Halife et-Tâi'nin ölümünün ardından yeni Halife Kâdir-Billâh'ı tanımamış olmasını kastetmektedir. İtaatsizlik meselesi hakkında bk. (Usta, 2013, s. 274-275; Bosworth, 1963, s. 28-29).

Aksi takdirde benim için en mühim mesele olan efendimizin (Allah onun ömrünü uzun etsin) unvanını koruma hususunda başarısız olurum. Bu hususta Mansûr b. Nuh'a çağrıda bulunarak onu hemen tüm gücümle uyardım ancak kendisi bu hürmetkâr tembihlere kulak asmadığı gibi bunlara iltifat da etmedi". (es-Sâbî, 1919, C. IV, s. 342; Trans., Vol. VIII, s. 367).

Geneli itibariyle metinde görüleceği üzere, Sultan Mahmûd, Sâ mânîlerin eski emîrlerini överken, (II) Mansûr b. Nuh'u isim vererek doğrudan eleştirmektedir. Eleştiriyi kendisiyle Mansûr arasında yaşanan Horasan sorunu üzerinden değil hilafete itaatsizlik meselesinden yapan sultan, belli ki bu yolla Horasan'da gerçekleştirdiği askerî faaliyeti de hilafet nezdinde meşru bir zemine çekme derdindedir. Zira ikili arasındaki sorun sanki Horasan'da okunan hutbelerden halifenin adının kaldırılmasıymış gibi gösterilirken, Mansûr'un "doğru yola" ulaşması için yapılan uyarıları da dikkate almadığı açıkça ifade edilmektedir. Meselenin diğer bir yönünü irdeleyen İslâm tarihi araştırmacısı Bahattin Kök'e göre, mektup içerisinde halife için kullanılan ibareler oldukça ağırbaşlı ve hususidir. Sultanın kendisi her ne kadar güçlü bir devletin lideri olsa da halifeye olan saygısını elden bırakmayarak, bunu kullanılan ibarelerle oldukça açık bir şekilde belli etmektedir (Kök, 1998, s. 117-126).

Kronolojik aktarımın terk edilmediği, Abbâsî hilafetine bağlılıktan itaatsizliğe uzanan yolun özetlenerek aktarıldığı mektupta, dikkat çeken bir diğer husus "onun sancağına isyan eden çabucak zelil olur ve mateme gark olur. Buna karşılık çağrısına itaat eden dostlarının okları oklar içinde kazananlar olup, çabaları muvaffakiyetle neticelenir" ibaresidir. Görülen o ki Sultan Mahmûd, Sâ mânîlerin halifeyi tanımamalarını isyan olarak niteleyerek bu türden kimselerin mağlup olacağını söylerken, kendisini isyancıları bastırarak muvaffak olanlar sınıfına dâhil etmektedir. Elbette muvaffak olanların meşruiyetini perçinlemek isteyen sultan, "Horasan'da okunan hutbelerden Mü'minlerin emîri'nin adını kaldırdıkları yetmezmiş gibi adaleti tesis etmek, fesadı ve günahı kaldırmak maksadıyla verilen emirlere de itaatsizlik etmeye başladılar" ibaresini kullanarak, Sâ mânîlerin halifeye itaatsizlik ettikleri yetmezmiş gibi, fesadı da yaydıklarını beyan etmektedir. Şüphesiz nizamsızlık, nizamı gerektirdiği gibi; itaat dairesi dışına çıkmış kimselerin itaati de şifahen, olmuyorsa cebren olmalıydı. Üstelik asinin yeniden itaat dairesine çekilmesi, çocukluğundan beri güçlü bir dinî itikada sahip olduğu zikredilen, bu uğurda mücadele etmekten sakınmayan bir sultan için, tartışmasız ve kaçınılmaz bir görevdi. Kaldı ki bu durumu açık yüreklilikle dile getiren Sultan Mahmûd, bu şekilde davranmaması durumunda başarısız addedebileceğini, yapılanın mecburiyetten kaynaklandığını dile getirmektedir. O halde sultan, yaptığı işin siyasî değil dinî bir vecibe olduğunu hatırlatarak, eylemini doğrudan el-Kâdir Billâh'ın otoritesinin devamının mecburiyetine bağlamakta, meseleye bu yönüyle kutsiyet kazandırmaktadır.

4. Horasan'ın Sultan Mahmûd Tarafından Alınması

(II) Mansûr b. Nuh'un Kâdir-Billâh'ın halifeliğini tanımayarak hareket etmesini siyaseten oldukça güçlü bir delil olarak ustaca kullanan Sultan Mahmûd, tek çözüm olan askerî mücadele için hazırlıklara başlamış bulunuyordu. Ancak tam bu süreçte

mektubun ve kaynakların üzerinde uzlaşısı halinde olduğu bazı yeni siyasî gelişmeler yaşandı. Mektupta ifade edilenlere göre:

“(Bundan sonra) Süvarilerden, piyadelerden bir grup asker, yine bunlar yanında silahlandırılmış ciddi bir kalabalık, yakın maiyeti ve kendisine tabi memleketlerdeki dalâlet ehlerinden bir grup insanı bir araya getiren Mansûr b. Nuh, Buhara’dan yola koyuldu. Onun ileri görüşsüz planlarından ve kötü uygulamalarından mütevellit askerleri kendisinin çeşitli uzuvlarını kestiği gibi gözlerine de mil çekerek kardeşi Abdülmelik’i yeni melik olarak kabul ettiler. Ben âdetim olduğu üzere yeni seçilen hükümdara da bir heyet göndererek onu derhal efendimiz emîrû’l-mü’minîn’e (ömrü uzun olsun) itaat etmeye davet ettim. Ancak benim gönderdiğim bu heyet Abdülmelik’i abisi gibi daha itaatsiz, isyankâr, inatçı ve uzlaşılmaz bir hale getirdi.” (es-Sâbî, 1919, C.IV, s. 342-343; Trans., Vol. VIII, s. 368).

Sultan Mahmûd’un ifade ettiğine göre, Sâmânî Emîri (II) Mansûr b. Nuh kendisine yapılan uyarıları dikkate almadığı gibi ordusunu toplayarak Buhara üzerinden yürüyüşe geçmiş, ancak askerleri tarafından azledilerek yerine Abdülmelik yeni emîr ilan edilmiştir (Zeki, 2020, s. 65). Bu süreçte yaşananlar sultanın ifadelerine uygun gerçekleştiği gibi, mektup oldukça doğal şekilde teferruat bakımından daha az muhtevaya sahiptir. İslâm kaynaklarına göre, (II) Mansûr b. Nuh ile yapılan müzakerelerden hiçbir şey elde edemeyeceğini anlamış olan Sultan Mahmûd, Belh’ten yola koyularak Nîşâbur’a doğru yürüyüşe geçti. Bu sırada şehirde bulunan Bektüzün ise Gazneli ordusuna hiçbir surette mukavemet edemeyeceğini düşünerek şehri terk ettiği gibi, Nesâ ve Bâverd’e çekilerek (II) Mansûr b. Nuh’tan yardım talep etti (Gerdîzî, 2006, s. 237). Bektüzün’ün şehri terk etmesinden sonra Nîşâbur’u rahatlıkla ele geçiren sultan, böylece, geçmişte bulunduğu şehirde yeniden hâkimiyet tesis etmiş oldu. Bu sırada Bektüzün’ün yardım talebine olumlu yanıt veren (II) Mansûr b. Nuh da Buhara’dan topladığı orduyla Nîşâbur’a doğru yola koyuldu. (II) Mansûr’un üzerine yürüdüğünü duyan Sultan Mahmûd ise kısa süre önce ele geçirdiği şehri terk ederek Merverrûd’a çekildi.⁹ Sâmânî emîri de önce Merv’e ardından Serahs’a gitti ki; kısa süre önce Sultan Mahmûd’un önünden kaçmış olan Bektüzün vakit kaybetmeden (II) Mansûr’un yanına geldi (Cûzcânî, 1970, Vol. I, s. 49-50; Utbi, 1858, s. 228-230; Beyhakî, 2019, s. 608; İbnü’l-Esîr, 1987, C. VIII, s. 3; Merçil, 1989, s. 15; Usta, 2013, s. 282; Ferishta, 1908, s. 35).

Sipehsâlâr Bektüzün, Sâmânî Emîri (II) Mansûr b. Nuh’un yanına vardığı zaman burada eski hasımlarından Fâik ile görüşme fırsatına da kavuşmuştu. İkili burada yaptıkları görüşmelerin ardından emîre karşı duydukları öfkeyi dile getirerek birbirlerine bu durumdan duydukları şikâyetleri ifade ettiler. Utbi’ye göre, emîrin Bektüzün’e ilgisizliğinden (Utbi, 1858, s. 230-231); Beyhakî’ye göre, Mahmûd’a olan alaka ve meylinden (Beyhakî, 2019, s. 608); diğer müverrihlere göre ise, genel adaletsizliklerinden dolayı (II) Mansûr’un azledilmesi hususunda ikili arasında bir

⁹ Utbi’ye göre, Sultan Mahmûd kendisine karşı yola koyulan Sâmânî ordusunu her halükarda yenebileceğini biliyordu ancak (II) Mansûr b. Nuh’un kullanıldığını düşündüğü için Zagul Köprüsü civarına çekilmeyi tercih etti (Utbi, 1858, s. 224).

uzlaşa sağlandı (Gerdîzî, 2006, s. 237; Cûzcânî, 1970, Vol. I, s. 50; İbnü'l-Esîr, 1987, C. VIII, s. 3; en-Nüveyrî, 2004, C. XXV, s. 223). Bu doğrultuda hareket eden komutanlar emîri bir hileyle davet ettikleri sarayda tutuklayarak 12 Safer 389 Perşembe günü (2 Şubat 999) gözlerine mil çektiler. Hemen ardından onun yerine oldukça küçük yaşta olan kardeşi Abdülmelik b. Nuh'u geçiren kumandanlar, dolaylı yoldan devlet içerisinde kontrolü de ele geçirmiş oldular (Gerdîzî, 2006, s. 237; Beyhakî, 2019, s. 608; Utbi, 1858, s. 231; en-Nüveyrî, 2004, C. XXV, s. 223; Cûzcânî, 1970, Vol. I, s. 50; İbnü'l-Esîr, 1987, C. VIII, s. 3; ez-Zehebî, 1992, C. XXXIX, s. 25; Merçil, 1989, s. 15; Usta, 2013, s. 282; Ferishta, 1908, s. 35).

(II) Mansûr b. Nuh'un azledilmesi sonrası Sultan Mahmûd duruma oldukça içlermiş ve mezkûr komutanlardan intikam almak maksadıyla harekete geçmiştir (Gerdîzî, 2006, s. 237; Beyhakî, 2019, s. 609; Utbi, 1858, s. 232; Cûzcânî, 1970, Vol. I, s. 50). Halifeye yazılan mektupta buna dair hiçbir bilgi olmadığı gibi, yazılanların aksine, Mahmûd'un iktidarı kaybeden (II) Mansûr'a da gayet menfi hislerle yaklaştığı oldukça aşikârdır. O halde kaynakların ifade ettiği intikam meselesi kuvvetle muhtemel Mahmûd'un istediklerini elde edebilmek maksadıyla kullandığı siyasî bir bahanedir. Her halükârda intikam niyetiyle harekete geçen Gazneli emîri, Merv'e gelerek burada beklemeye koyuldu. Bu sırada onun gücünden çekinen ve başa geçen Abdülmelik'in küçük yaşta olmasından yararlanarak gücü elinde toplayan Fâik ile Bektüzün ise, meseleyi savaşız halletmek maksadıyla elçiler vâsıtasıyla çeşitli girişimlerde bulunmaya başladılar. Sultan Mahmûd ilerleyen zamanlarda yaşanacakları tahmin etse de, tarafına iletilen sulh teklifini kabul etmeyi uygun gördü. Zira babasının Pendnâme'de kendisine tavsiye ettiği en önemli kaidelerden biri " önce meseleyi dikkatlice düşünmeli ve eğer dostça anlaşma mümkünse, kâfirler ile savaşın dışında, harbe meyil etmemelisin" idi (Merçil, 1975, s. 203-233). Varılan anlaşmaya göre, Nişâbur ve Horasan Bektüzün'de kalacak, Belh ve Herat ise Mahmûd'a verilecekti (Gerdîzî, 2006, s. 237; Beyhakî, 2019, s. 609; Utbi, 1858, s. 2 35; Cûzcânî, 1970, Vol. I, s. 51). Müzakerelerin ardından 26 Cemaziyelevvel 389 (M.15 Mayıs 999) Pazartesi günü geri dönmek maksadıyla yürüyüşe geçen Sultan Mahmûd, anlaşmadan evvel tahmin ettiği üzere, kısa süre içerisinde olumsuz haberler aldı. Muhtemelen yaşanacaklardan dolayı geride bırakılan Nasr b. Nâsîrüddevle, Zeydî imamlarının çabaları sonucunda Deylem coğrafyasından güneye dağılan hanedanlardan olan Ziyarîlerden Dârâ b. Kâbus tarafından teşvik edilen bazı yağmacılar ile sorunlar yaşıyordu. Yağmacılar geride kalan Gazneli birliklerinin mallarını yağmalamaya başlarken, Nasr bundan dolayı yolda olan abisine haber göndererek ondan yardım talep etti (Gerdîzî, 2006, s. 237; Beyhakî, 2019, s. 609; Utbi, 1858, s. 235-236; Cûzcânî, 1970, Vol. I, s. 51).

Kaynaklar yaşananları buraya kadar büyük ölçüde müşterek bir şekilde anlatırken, çalışmanın ana unsuru olan mektup, sürecin akabinde meydana gelen muharebeyle alakalı tafsilatlı bazı bilgiler ihtiva etmektedir. Burada ifade edilene göre, olayın gidişatı ve yaşananlar şu şekildedir:

“Ben bu halde 27 Cemaziyelevvel 389’da (16 Mayıs 999) Merv’e ulaştım.¹⁰ Merv ki, Abbâsilere dair ilk söylentilerin başladığı Emevî bid’atının da nihayete erdiği uğurlu bir şehirdir. Burada teçhizat mükemmel, saflar intizamlı ve hazırlıklarım tamamlanmıştı. Efendimiz emîrû’l-mü’minîn’in kulu olan kardeşim Nâsır b. Nâsırüddeve ve’-d-Dîn’i 10 bin asker ve otuz fil ile birlikte sağ kanada yerleştirirken; sol kanada 12 bin süvari, Nâsır’ın geriye kalan tüm gulâmları ve kırk fil yerleştirdim. Ben de cesur bir şekilde efendimiz emîrû’l-müminîn’e sadık, korkusuz ve düşmana karşı azmi değişmez bir kalple merkezdeki yerimi aldım. Benimle birlikte 10 bin süvari, kılıçlı, okçu, zırh ve kalkan taşıyıcıları bulunuyor olup yetmiş de fil vardı. Bu sırada Abdülmelik b. Nuh ortaya çıktı ki, ordusunun sağ ve sol kanadında onun yanlış yola sevk ettiği kişilerden biri olan Bektüzün bulunuyorken; baş zalimlerden biri olan Fâik, İbn Simcûr ve onun dalâletine ortak olan bir kısım kimse ellerindeki silahlarla muharebeye hazır dılar. Muharebe patlak verince tüm taraflar ve kılıçlar birbirleriyle çarpıştı, onun ateşinin alevleri yükseldi ve darbeleri birbirine karışan süvariler birbirleri üzerine hücum ettiler. Bu sırada her yerde kılıç darbelerinin miğferlere, ok sağanağının zırhlıkahramanların gözlerine yağdığı görülüyordu. Allah bu yaşananların akabinde düşman süvarilerini süpüren, üzerlerine atılarak kılıçlarını onların kanıyla doyuran dostları için zafer rüzgârları estirdi. Mağlup olan düşman ordusu ardında kahramanlarından ve süvarilerinden müteşekkil 2 bin ölü, ordunun önde gelen isimlerinden iki bin beş yüz esir bırakırken; sadık birlikler firar edenleri takibe devam etti. Yakaladıklarından bir kısmını kılıçtan geçiren birlikler kalanları da güneş batıp gecenin karanlığı yaşananları aşikâr edene kadar esir edip yağma ve talan ettiler. Bunun ardından sadık birlikler ellerinde yağmalardan elde ettikleri her türlü değerli malla birlikte oldukça talih ve emniyetle sayılarında azalma olmadan hatta tek bir adam dahi kaybetmeden ordugâha geri döndüler”. (es-Sâbî, 1919, C. IV, s. 343-344; Trans., Vol. VIII, s. 368-369).

Sultan Mahmûd düzgün bir şekilde tanzim ettiği ordusuyla Sâ mânîleri oldukça ciddi bir hezimete uğratmış, mağlup ettiği orduyu arkasından gönderdiği askerlerle de takip ettirerek zaferini taçlandırmıştır. İbnü’l-Esîr yaşanan muharebenin ardından Bektüzün’ün Nîşâbur’a, Faik ve Abdülmelik’in ise Buhara’ya; Gerdîzî, Bektüzün’ün Buhara’ya; Cûzcânî, Sâ mânî emîrlerinin Buhara’ya; Beyhakî, Bektüzün’ün Buhara’ya; Utbi, Abdülmelik ve Fâik’in Buhara’ya Bektüzün’ün ise Nîşâbur’a gittiğini ifade etmektedir (Gerdîzî, 2006, s. 237; Beyhakî, 2019, s. 610; Utbi, 1858, s. 237; Cûzcânî, 1970, Vol. I, s. 51; İbnü’l-Esîr, 1987, C. VIII, s. 3). Anlaşılan o ki son durağı her halükârda Buhara olan Bektüzün, mağlubiyet sonrası evvela Nîşâbur’a gitmiş, ancak Sultan Mahmûd tarafından yetkilendirilerek peşinden gönderilen Arslan Cazib tarafından

¹⁰ Burada verilen tarih diğer kaynakların Sultan Mahmûd’un ayrılmasıyla alakalı verdiği tarihten yalnızca bir gün sonrasına tekabül etmektedir. O halde sultan muhtemelen şehirden ayrıldıktan saatler sonra geri davet edilmiş, ertesi gün de şehre geri dönmüştür. İbnü’l-Esîr ise muharebe tarihinin aynı ayın sonuna tekabül ettiğini ifade etmektedir. (İbnü’l-Esîr, 1987, C. VIII, 1987, s. 3).

hiçbir zaman boş bırakılmayarak nihayetinde Horasan dışına atılmıştır (Merçil, 1989, s. 15).

Mektupta görüldüğü üzere, zaferini Allah'ın nusretine bağlamayı ihmal etmeye sultan, Merv şehrini Abbâsî ihtilali üzerinden Emeviler ile ilişkilendirerek tarihî bilgisini ustaca kullanmaktadır. Emevîleri bid'at Abbâsîleri ise bid'atı ortadan kaldıran güç şeklinde niteleyen sultan, bu duruma ön ayak olan Merv şehrini ise yalnızca bu yüzden uğurlu olarak kabul etmektedir. Mahir bir lisan ile Abbâsî-Emevî karşıtlığı üzerinden kendisinin Sâ mânî mücadelesini de betimlemiş olan Sultan Gazneli Mahmûd, hasmıyla mücadeleye Merv'den başlayacağına dikkat çekerek bid'at ile mücadelenin sürdüğü vurgusunu yapıyor olsa gerektir. Yapılan siyasî/dinî betimlemeler hariç, şüphesiz maddi unsurlar hakkında da bilgi veren mektup; muharebede kullanılan kılıç, ok, miğfer, fil, kalkan gibi çeşitli araç gereçleri de satır aralarında kullanması hasebiyle önem arz etmektedir. Kullanılan askerlerin sayısı ve safların düzeni gibi önemli bilgileri halifeye bildiren sultan, bu sayede konunun bu yönünü çalışmak arzusunda olan kimselere de çeşitli bilgiler sunmaktadır.

Tarihî bilgiye geri dönecek olursak, Bektüzün'ün kovulması Sâ mânîler adına bölgedeki son direnişin kırılması ve Horasan'ın Gaznelilerin eline geçmesi anlamına geliyordu. Sultan Mahmûd ise tesis ettiği hâkimiyetin akabinde vakit kaybetmeden Halife el-Kâdir Billâh adına hutbe okutmaya başladı (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2013, C. XVIII, s. 116; Tağrıberdî el-Atâbekî, 1932, C. IV, s. 389; İbnü'l-Esîr, 1987, C. VIII, s. 4; Palabıyık, 2002, s. 72). Gazneli Sultanı bu durumu mektubunun sonlarında beyan etmiş ve halifeye gönderdiği mektubunda şu ifadeleri kullanmıştır:

“Mektubu kaleme aldığım şu anda Allah Horasan'ın tüm kapılarını Emîrü'l-mü'minîn'e açtı ki, şimdi buradaki hutbelerde onun isminin okunması hususunda rekabet yaşıyor, insanlar hak kelimeler üzerine hemhal oluyorlar. Ayrıca, bölge alındıktan sonra Allah'ın lütuf ve inayetiyle ihtidaya ulaştıran Mü'minlerin emîri'nin fermanı olmaksızın hiçbir şekilde tasdik, ilga; bağlayıcı veyahut serbesti tanıyan bir karara imza atmadık. Hiçbir iyiliği zayi etmeyen; her ne kadar ertelemiş de olsa hiçbir kötülük sahibini de cezasız bırakmayan, lütuf sahibi ve cömert Allah'a hamdolsun. O Allah ki, hiçbir güç onun gücüne eşdeğer değildir ve onu kudreti her şeyin üzerindedir; hiçbir zalim onun intikamına direnemez. Emîrü'l-mü'minîn İmam Kâdir Efendimiz, bu büyük fetihten istifade etmenizi temenni ederim, zira bu zaferin zaman karşısında önemi oldukça açıktır”. (es-Sâbî, 1919, C. IV, s. 344; Trans., Vol. VIII, s. 369-370).

Mektupta yazılanlardan da anlaşılacağı üzere, Sultan Mahmûd, Horasan'ın ele geçirilmesinden sonra Halife Kâdir adına hutbe okunduğunu hatta onun isteğine muhalif hiçbir iş yapılmadığını açıkça ifade ederek, kendisine tam manada itaat ettiğini bildirmektedir. Halife Kâdir-Billâh da kendisine gösterilen bu saygı ve bağlılık karşısında Sultan Mahmûd'a hil'at göndererek ona *Yemînüddeve ve'l-emînü'l-mille* ve *Veliyyü Emirü'l-mü'minîn* lakaplarını vermiş, bu unvanların neticesinde Gazne'de kutlamalar tertip edilmişti (Utbi, 1858, s. 243; Mirhând, 2019, s. 52; Arslan, 2013, s. 93-106). Sultan Mahmûd böylece kısa süre önce içerisinden neşet ettiği Sâ mânîleri mağlup

ederek gücünü halifeye de onaylatmış¹¹, tesis ettiği meşruiyetle ciddi siyasî hamlelere girişmiştir.

Sonuç

Gazneli Mahmûd açısından Horasan mücadelesi sultan olmadan evvel de görev yaptığı Nişâbur yıllarından 389/999'a kadar sürmüş, mezkûr muharebeyle nihayete ermiştir. Burada elde ettiği galibiyetin ardından hilafetle ilişkilerini de başka bir boyuta taşıyan Mahmûd, Horasan öncesi birkaç şehirden müteşekkil gücüyle yerel bir beylik konumunda olan Gaznelileri muharebe sonrası İslam devletleri içerisinde müstesna bir konuma taşımıştır. Bunun da haricinde, Horasan'ı ele geçirdikten sonra kuzey hududunu nispeten güvenli bir hale getirmenin de rahatlığıyla hareket eden Sultan Mahmûd, bu sayede tarihe nam salmış olan Hindistan seferlerini nispeten daha rahat bir şekilde gerçekleştirebilmiştir. Muharebe, ifade ettiğimiz sebepler itibariyle Gazneliler açısından oldukça olumlu neticeler ihtiva etse de, Sâ mânîler için yıkımın eşiğine gelindiğini de net bir şekilde göstermiştir. Öyle ki kısa süre önce kendi içinden neşet etmiş olan yerel bir gücün karşısında mağlup olmak bir yana, Sâ mânî Emîri (II) Mansûr b. Nuh, Horasan mücadelesi uğruna hâl edilmiş, yerine oldukça küçük yaşta kardeşi getirilmiştir. Bu durum devlet içerisinde söz sahibi olan Bektüzün ve Fâik gibi kimselerin yetkisini arttırdığı gibi, emîrlik makamını ise sadece sembolik bir hale getirmiştir. Merv'de alınan mağlubiyet sonrası küçük yaşta emîr bizzat Fâik'in kontrolü altında bölgeden uzaklaştırılmış, Maverâünnehir coğrafyasına sıkışıp kalan Sâ mânîler kısa süre içerisinde tarih sahnesinden silinmişlerdir.

Tarihî süreç yukarıda özetlendiği gibiyken, biz bu çalışmada tarihçinin istifade ettiği çeşitli bilgi/belge türlerinden biri olan mektubun diplomatik bir örneğini ortaçağ Türk-İslâm devletlerinden Gazneliler ve Sâ mânîler'in Horasan meselesi özelinde ele almaya çalıştık. İktibas edilen bölümlerden de anlaşılacağı üzere, kendi içerisinde siyasî, dinî ve askerî motifleri barındıran mektup, X. yüzyılın sonlarıyla alâkalı önemli bir gelişmeyi doğrudan tatbik edenlerin ağzından bize ulaştırması hasebiyle önem arz etmektedir. Metin içerisinde peyderpey aktarılan mektup, büyük ölçüde meşruiyeti elde etmek niyetiyle kaleme alınmıştır. Sultan Mahmûd, tıpkı Büveyhî ve Samânîler gibi yaparak girişeceği askerî faaliyet için hilafeti doğrudan izin makamı olarak kullanmamış, faaliyetin nihayete ermesiyle bir nevi "zorunlu meşruiyet beratı" için yaptıklarını Bağdat'a bildirmiştir.

Ancak burada gözden kaçırılmaması gereken husus, talep edilen beratın Sâ mânîlerce muktedir olmadığına inanılan ve dışlanan bir halifeden beklendiği gerçeğidir. Zira Halife Kâdir Billâh, Abbâsîlerde sünni fikriyatın müdafaası hususunda önde gelen isimlerden biri olarak kabul edilirken, bu hususun farkında olan Sultan Mahmûd, onun yanına Şafii mezhebi imamlarından olduğu bilinen, devrin önemli fakihlerinden Nişâbur kadılığı da yapmış Muhammed b. el-Hüseyin b. Muhammed b.

¹¹ Halife el-Kâdir Billâh üzerine makale kaleme alarak mezkûr meseleye değinen Süleyman Genç, Henri Laus'un La Resistance Sunnite eserine dayandığı görüşünde, Sâ mânîleri yenerek hâkimiyeti ele alan Gazneli Mahmûd'un Bağdat'tan yana olmasının neticesinde, halifenin bazı uygulamalarda Büveyhî emîri Bahâüddevle'ye kafa tutabilecek duruma geldiğini beyan etmektedir. Buna örnek olarak da Kâdilkudat'ın halife tarafından atanma yetkisi verilmektedir. Bk. (Genç, 2004, s. 219-243).

el-Heysem Ebu Ömer el-Bistâmî'yi göndermiştir. Yaptığı tercihle halifeyle ilişkilerin seyrine ve tatbikine önem verdiği anlaşılan Sultan Mahmûd, bunun karşılığında siyasî meşruiyet ve unvanları almayı da bilmiştir. İster dinî ister ise siyasî sebeple olsun, Horasan'da tanınmayan bir halifenin adının yeniden hutbelerde okunması Bağdat açısından oldukça büyük bir kazanımdır.

Bu çalışmayla, Horasan'da hâkimiyet mücadelesi sürecine katkı yapan ilmî bir belgeyi devrin diğer kaynaklarıyla kıyaslayarak aktarmaya gayret ettik. Mektup, araştırmacı ve okuyucuya tarihî sürece doğrudan tecrübe edenin ağzından şahit olma imkânı verirken, yazılanlar detaylı şekilde incelendiğinde, çalışmanın maksadının salt siyasî süreçle sınırlı kalmadığı, kullanılan ibare ve ifadeler üzerinden Sultan Mahmûd'un tarih bilgisi, dinî terminolojiye hâkimiyeti gibi konulara da yer yer değinildiği görülecektir. O halde, mektup çerçevesinde sultanın çeşitli araştırmalara konu olan bazı özelliklerine de yer vermeye çalıştığımız makale, bu yönüyle de Gazneli çalışmalarına katkı yapmayı hedeflemektedir. Bugüne kadar yapılan kıymetli bazı işlerde olduğu gibi, bundan sonra yapılacak çeşitli hususî çalışmalarda da idare edenlerin kimliği, yetenekleri, fikriyatı ve düşünceleri bakımından yapılacak değerlendirmeler, şüphe yok ki tarihî şahsiyetlerin anlaşılmasını kolaylaştıracak ve yol gösterici olacaktır. Makale, bu minvalde yapılacak olan çalışmalara ufak da olsa katkı sağlarsa, maksat hâsıl olmuş olacaktır.

Extended Abstract

Sāmānids and Ghaznavids are important states of medieval Islamic geography. Whereas the Sāmānids emerged in the 9th century, when the power of the Abbasid caliphate began to break down in Khorasan, the Ghaznavids arose from the Sāmānid state. The Sāmānids, a significant power at the time of its establishment, ruled most of the lands under their rule through Turkish governors. Alptekin, one of these governors, laid the foundations of the Ghaznavid state by seizing Ghazni with the Turkish commanders who were with him. Sebüktekin, who came to power a few years after Alptekin's death, took complete control. Although the Ghaznavid-Samani relations were going well until this period, the Sāmānids' loss of power day by day brought Sebüktekin to the fore. The Sāmānid Amir Mansûr b. Nuh (II), who had problems in the country, called Sebüktekin to get rid of these situations. Sebüktekin and his son Mahmûd defeated the enemies of the Sāmānid amir with their outstanding success here. Sultan Mahmûd was rewarded with the Commander-in-Chief of Khorasan for his achievements here, and he was given the title of Sayf al-Dawla. Sultan Mahmûd, who dominated Khorasan for the first time in this way, became the head of the state after the death of Sebüktekin. In fact, before the death of the Amir of Ghazni Sebüktekin had appointed İsmail as the heir, which disappointed Mahmûd of Ghazni. To reverse this situation, Sultan Mahmûd, who marched against his brother Ismail, defeated him and seized power. During the struggle of Sultan Mahmûd with his brother, Amir Mansûr b. Nuh (II) gave Khorasan to Bektüzün. Sultan Mahmûd objected to this situation and demanded that the region be given to him. Mansûr b. Nuh (II), who responded negatively to Sultan Mahmûd, stated that this would not be true and continued to keep Bektüzün in his post. Sultan Mahmûd realized that no

result could be reached due to the attempts made and organized his army and marched on Bektüzün. Hearing that the Ghaznavids were coming against him, Bektüzün allied with his once rival Fa'iq, unseating Mansûr b. Nuh (II) and replacing him with his younger brother 'Abd al-Malik b. Nuh, who was under the control of Bektüzün and Fa'iq, could also not agree with Sultan Mahmûd, and war between the two sides became inevitable. Sultan Mahmûd, who acted in this direction, gained a clear victory against the Sāmānids. Immediately after his victory, he sent a letter to al-Qādir Bi'llāh and gave information about the events.

Although the letter, which forms the basis of the study, is a political document, it also contains different kinds of information between the lines. The letter is divided into four parts in total, in the first part praise to the creator, in the second part the reason for the expedition, in the third part the details of the war and in the fourth part the results of the victory are conveyed. Expressing that those who make mistakes will be punished in the first part, Mahmûd of Ghazni also states that in the part in which the reason for the expedition is explained, the Sāmānids were once obedient to the caliph, but they have changed recently. In the third chapter, the sultan, says that soldiers dismissed Mansûr b. Nuh (II), declares that 'Abd al-Malik b. Nuh, who replaced him, did not also obey him. In the fourth chapter, the sultan, who talked about the details of the military expedition he organized, summarizes the military situations of both sides and what happened before and after the war. Describing the victory at the end of this chapter, Sultan Mahmûd ends his words by saying that Khorasan under the command of the caliph. As such, the letter, which supports the sources providing information on the subject, also presents an excellent example of the bureaucratic language of the period. With this aspect, the article aims to enter the field of both Sāmānids and Ghaznavid studies and contribute to both areas.

Kaynakça

1. Birinci Elden Kaynaklar

- Cemâlüddîn Ebü'l-Mehâsin Yûsuf b. Tağrîberdî el-Atâbekî. (1932). *en-Nücûmü'z-zâhire fi mülûki Mısr ve'l-Kâhire*. C. IV, Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye.
- Ebî Saîd Abdülhay b. ed-Dahhâk b. Mahmûd el-Gerdîzî. (2006). *Zeynü'l-ahbâr*. (A. S. Zeydân, Farsçadan Arapçaya terc.). Kahire: el-Meclîsü'l-Alâ li-Sekâfe.
- Ebî'l-Hasan Ali b. Ebî'l-Kerem Muhammed b. Muhammed Abdülkerîm b. Abdülvahîd eş-Şeybânî (İbnü'l-Esîr). (1987). *el-Kâmil fi't-tarih*. (M. Y. Dakâkî, thk.). C.VII-VIII, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Ebû'l Hüseyin Hilâl b. el-Muhassin b. İbrâhîm es-Sâbî el-Kâtib. (1919). *Kitâbü't-târih*, Zeylû Tecârîbi'l-Ümem İçerisinde, C. IV, Kahire; *Continuation of "The Experiences of The Nations*, Part VIII, Kahire: Fî Zeylû Tecârîbi'l-Ümem.
- Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî (2019), *Târih-i Beyhakî*. (N. Lügal, çev., H. Kırilangıç, haz.). Ankara: TTK Yay.
- Hâfız Ebubekir Ahmed b. Alî el-Hatîb el-Bağdâdî. (1986). *Târîhu Bağdâd*. C. I, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye
- Hâfız Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Kaymâz et-Türkmânî ez-Zehabî. (1992). *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, C. XXXIX, (Ö. A. Tedmürî, thk.). Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî.
- İbn Kuteybe. (2017). *Halifeler ve siyaset el-imâme ve's-siyâse*, Çev. Kadir Erbil, İstanbul; Ma'ruף Yay.
- Maulânâ Minhaj-Ud-Dîn Abû-Umar-ı 'Usman (Cûzcânî). (1970). *Ṭabaḳāt-ı Naşırî*. (M. H. G. Raverty, trans.). Vol. I, New Delhi: Oriental Books Reprint Corporation.
- Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd Mîrhând. (2019). *Ravzatu's-safâ (Gazneliler)*. (E. Göksu, terc ve not.). İstanbul: Kronik Kitap.
- Şemsüddîn Ebü'l-Muzaffer Yûsuf b. Kızıoğlu b. Abdullah Sıbt İbnü'l-Cevzî. (2013). *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-a'yân*, C.XVIII, Beyrut: Dârü'l-Risâletü'l-Âlemiyye.
- Şihâbüddîn Ahmed b. Abdülvehhâb en-Nüveyrî (2004), *Nihâyetü'l-ereb fi fûnûni'l-edeb*, C. XXV, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Utbi. (1858). *The kitab-ı Yamini*. J. Reynolds, trans.). Paris: W.H. Allen and CO.

2. Araştırma/İnceleme Eserler

- Akkuş, M. (2019). Gazneli Mahmud'un mutasavvıflarla ilişkisi. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (45), 353-369. DOI: 10.21563/sutad.636253
- Arslan, İ. (2013). İlk Türk İslâm devletleri'nin Abbâsî hilâfetiyle münasebetleri. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6 (27), 93-106. Erişim Adresi: <https://docplayer.biz.tr/14393154-Ilk-turk-islam-devletleri-nin-abbasi-hilafetiyle-munasebetleri-the-relations-of-first-turkish-islam-states-with-abbasid-caliphate-ihsan-arslan.html>
- Bosworth, C. E. (1963). *The Ghaznavids*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Genç, S. (2004). Halife el-Kâdir döneminde Bağdat'ta yaşanan dinî-siyasî hadiseler ve onun sünnî siyaseti. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, 4 (2), 219-243. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/marife/issue/37813/436629>
- Hodgson, M. G. S. (2017). *İslâm'ın serüveni*. C. I, (B. Ersöz, çev.). Ankara: Phoenix Yay.
- İzzetullah, Z. (2018). *Gazneli Mahmud'un dinî siyaseti*. (Doktora Tezi). Erişim Adresi: https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/TezGoster?key=fS4sqEZr79C_n60Rk6MjFULtztS_k6eMHf6tkpcFsc1mpGakopn_t93qW8l7xqsgR
- İzzetullah, Z. (2020). *Horasan'da hâkimiyet mücadelesi (821-1005)*. İstanbul: Çizgi Kitabevi.

- Kök, B. (1998). Gazneli Mahmut'la Abbasî Halifesi el-Kadir arasındaki ilişkiler. *Ekev Akademi Dergisi*, 1 (2), 117-126. Erişim Adresi: http://isamveri.org/pdfdrgr/D01777/1998_2/1998_2_KOKB.pdf
- Kuwayama, S. (2000). Historical notes on Kāpīšī and Kābul in the sixth-eighth centuries, *ZINBUN*, 34(1), 25-77.
- Ferishta, M. K. (1908). *History of the rise of the Mahomedan power in India*. (J. Briggs, trans.). Vol. I, Calcutta: R. Cambay & CO.
- Merçil, E. (1975). Sebüktegin'in pendâmesi (tanıtma, Farsça metin ve Türkçeye tercümesi). *İslâm Tetkikleri Dergisi*, 6 (0), 203-233. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuislamtd/issue/1195/14037>
- Merçil, E. (1989). *Gazneliler devleti tarihi*. Ankara: TTK Yay.
- Nâzım, M. (1931). *The life and times of Sultân Mahmūd of Ghazna*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Palabıyık, H. (2002), *Valilikten imparatorluğa Gazneliler devlet ve saray teşkilatı*. İstanbul: Araştırma Yay.
- Usta, A. (2013). *Türklerin İslamlaşma serüveni Sâmânîler*. İstanbul: Yeditepe Yay.
- Usta, A. (2020). *Türkler ve İslâmiyet ilk Müslüman Türk devleti: Sâmânîler*. İstanbul: Yeditepe Yay.

The Role of the Crimean Tatars in the Ottoman-Safavi Wars

Osmanlı-Safevi Savaşlarında Kırım Tatarlarının Rolü

H. Mustafa ERAVCI * **Abstract**

From the beginning of the XVI century until the beginning of the XVIII century, The Ottoman-Safavid struggle, which continued for about two centuries, took place in this buffer geography along the North-South directional Caucasus-Iraq-Arab line, which is the natural borders of both powers. These conflicts, which took place in the Southern Caucasus, Tabriz-centered Southern Azerbaijan, and the Iraqi-Arab geography, were largely carried out by the coalition elements of both states. In this context, the Crimean Tatars stand out as the most important coalition element in the Eastern Campaigns of the Ottomans. In this study, the role of the Crimean Tatars, who had an autonomous status in the Ottoman political and administrative system, and the military elements acting with them, in the Ottoman expeditions to the East will be clarified.

* Prof. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü
hmeravci@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-9092-8448
Ankara / TÜRKİYE

Keywords:

Kafkasya, Irak-ı Arab, Osmanlılar, Safeviler, Kırım Tatarları, Ordu

Öz

XVI. yüzyılın başlarından XVIII. yüzyılın başlarına kadar yaklaşık iki yüzyıl boyunca devam eden Osmanlı-Safevi mücadelesi, Kuzey-Güney yönlü Kafkas-Irak-Arap hattı boyunca uzanan bu tampon coğrafyada yer almıştır. Her iki gücün de doğal sınırları olan Güney Kafkasya, Tebriz merkezli Güney Azerbaycan ve Irak-Arap coğrafyasında meydana gelen bu çatışmalar büyük ölçüde her iki devletin koalisyon unsurları tarafından yürütülmüştür. Bu bağlamda Kırım Tatarları, Osmanlı'nın Doğu Seferlerinde en önemli koalisyon unsuru olarak öne çıkmaktadır. Bu çalışmada, Osmanlı siyasi ve idari sisteminde özerk bir statüye sahip olan Kırım Tatarları ve onlarla hareket eden askeri unsurların Osmanlı'nın Doğu seferlerindeki rolü açıklığa kavuşturulacaktır.

Anahtar Kelimeler:

Caucasus, Irak-ı Arab, Ottoman, Safavid, Crimean Tatars, Army

** Prof. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History
hmeravci@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-9092-8448
Ankara / TÜRKİYE

Başvuru/Submitted: 25/11/2021

Kabul/Accepted: 22/06/2022

Makale Bilgileri

- Etik Kurul Kararı:** Etik kurul kararından muaftır.
- Katılımcı Rızası:** Katılımı yok.
- Mali Destek:** Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
- Çıkar Çatışması:** Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
- Telif Hakları:** Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
- Değerlendirme:** İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
- Benzerlik Taraması:** Yapıldı – iThenticate.
- Etik Beyan:** sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
- Lisans:** Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

- Ethics Committee Approval:** It is exempt from the Ethics Committee Approval.
- Informed Consent:** No participants.
- Financial Support:** The study received no financial support from any institution or project.
- Conflict of Interest:** No conflict of interest.
- Copyrights:** The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
- Assessment:** Two external referees / Double blind.
- Similarity Screening:** Checked – iThenticate.
- Ethical Statement:** selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
- License:** Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Introduction

In the 16th century, the Ottoman Empire had long-opposed the development of any powerful state on their eastern and western flank. Thus they become involved in a drawn-out war first in the Persian theatre and then in the border zone between the Ottoman and Habsburg Empires despite gaining land it suffered heavy losses both financially and in terms of human life. The order, large-scale participation of the Tatars in late of 16th and 17th centuries Ottoman wars was directly linked with the Turkish army's decrease in quality. And so it was also in the Hungarian and Persian theatres that the Turkish command was forced to use Crimean Tatar auxiliaries due to military losses and lack of financial resources. At the same time, the Crimean Khanate's influence area, the step of Black Sea which extends to Hungarian in the West and to Kazan in the East until the end of 16th century (Itzkowitz, 1972, p. 30). But later, it was gradually losing its influence in the east region because of Muscovy advance to South and advancement in trade and diplomatic relations between West and Persian (İnalçık, 1995, p. 39). Thus the Porte had encouraged the personal involvement of the Crimean Khans in the Turkish east campaigns since the late 16th century and even demanded them to remain in the winter quarters at the theatre. In addition, the situation of the coalition elements changed in the eastern campaigns of the Ottomans in the following centuries. In this study, here in the context of the changing geopolitical position of the Tatars, the role of Tatars in the Ottoman campaigns against Iran will be illuminated.

The Role of Tatar Armies in the Ottoman Campaigns against Iran in XVIth Century

Although Crimean Tatar troops had been invited to participate in the 1514, 1534 and 1548 of Ottoman East Campaigns (Küpeli, 2014, p.161-163; Hammer-Purgstall, 1985, p.1900; Kırzioğlu, 1993, pp.218-20) Tatar leader as Khan and the large numbers of Tatar troops deployed only as late as 1578. The reason for the late deployment of the Tatar troops was the success of the Tsardom of Muscovy, which spread its influence into Ottoman domains in the Caucasia and the Black Sea region after the advancement to Terek River in 1560. The other reason had been the invasion of Safavids in the Georgia until 1568. As a result of these developments, the Ottoman east-west trade monopoly had been undermined by these hostile powers. So much so that in the winter of 1568 the Tsar sent an envoy to Iran proposing an alliance against the Ottomans, and at the same time Pope Gregory XIII included the Tsar and the Shah in his plans for a crusade against the Ottomans (Naki, 2016, pp.116-120). Thus the Persian war become strategically important as a control to Muscovite and Safavid economic ties with Central Asia and lastly as a confirmation of Ottoman rights on the shores of the Black Sea and in the Caucasia. A part from these developments, the discontent of the semi-independent Georgian, Shirvanian, and Dagestanian Emirates in the Caucasus and their bitter rivalries over the choice of a successor to the Persian throne after the death of Shah Tahmasp had provided ample excuse and opportunity for the onset of hostilities. In addition to these factors, internal problem in Safavid State, made the announcement of war against Safavids easy. Thus, the twelve years war grew out

of a series of clash, was beginning in end of 1577 between governor (Beglerbeği) of Van and Safavid counterpart (Eravcı, 2011, pp. 47-58).

On the other hand, at the beginning of 1578, with the letters sent Crimean Khan II. Mehmed Giray, from him was asked to send Tatar cavalries to Shirvan for help to the Ottoman commander. However, Mehmed Giray could not respond to the sultan's order to help the Ottoman main army, and only after peace was made between the Crimea and Poland in September 1578 (Kortepeter, 1973, p. 57), he was able to send the military force to Shirvan. According to Mühimme register, II. Mehmed Giray's brother Adil Giray, the chief of staff, his other brothers Gazi Giray and Selamet Giray and his son Mübarek Giray, including a force of 15,000 people were sent to Shirvan via Derbent; with them from Istanbul to their entourage 500 janissaries, 12 artillerymen, 15 cannon coaches; besides, 6 great balls, 8 small blowing machines, 100 rifles, 1,000 weighbridges of gunpowder and other ammunition was also (BOA, MD 32: 310; Sungur, 1998, p. 29).

It can be seen from Ottoman sources that when the war was declared to Safavid there were three steps of Ottoman military action against them. According to the plan the directions of attacks were going to be Mustafa Pasha from Northeast Anatolia, Sinan Pasha from Southeast Anatolia, and the Crimea Khan from Derbent, but this plan was changed because of several reasons (Eravcı, 2011, pp. 60-70; BOA, MD32: 127/236). When the Tatar army, led by Adil Giray, set out from the Crimea, the main Ottoman army was led by Mustafa Pasha had conquered Georgia, Azerbaijan and Shirvan, which completed the operation it planned in the year, leaving Özdemiroğlu Osman Pasha to the protection of Shirvan. He had returned to Erzurum to spend the winter with most of the soldiers (Ebubekir bin Abdullah, yz. 366,4a). It was still quite evident that it would be extremely difficult for Osman Pasha to conquer the rest of Shirvan with the small number of troops under his command; consequently, Mustafa Pasha continued to seek support from the Crimean Khan. But in the following year, the tide turned, and Osman Pasha's forces were thoroughly defeated by the troops of the Prince of Safavid and lost Shamakhi, Eresh and Shirvan's most significant defensive fortresses as well (Kütükoğlu, 1993, p. 138). By 1583 both sides were never challenges, the administration in Caucasia has been continuing to change hands. However, despite suffering heavy losses, with Crimean force's help and Osman Pasha's great endeavour, major Ottoman triumph take place that time. This practically closed the first phase of war in favour of Ottoman, and this position has continued until 1590.

However, from a military perspective, Tatar participation in this Ottoman-Safavid war can be divided in two parts. Firstly, a large Tatar army of 10-25 thousand men who fought under the leadership of the Khan or the Kalgay, were going to be alongside the Turkish army in fortress sieges and field battles in Caucasia. Secondly the small troops of Tatars spent the winter in the theatre of war with Ottoman forces. Now we evaluate these two shape one by one:

In the first type of participation stated above, the Tatars were used to occupy the relief troops, cut supply lines, break up the Safavid camps and help holding Ottoman force which were surrounded by Safavid army. This participation kind happened two

times. Firstly, Crimean force under Mehmed Giray, received the sultans order to help Osman Pasha's force, and marched to Shirvan after peace was concluded between Crimea and Poland in September 1578 (Kortepeter, 1973, p. 57). Khan of Crimea's forces, which varies between twenty and thirty thousand including the forces of the Shirvan Şah Ebubekir Mirza and the beg of Azak arrived in Shirvan (October 1578) (Kütükoğlu, 1993, pp. 90-106; Kırzioğlu, 1976, p. 313). On the other hand, according to Ottoman sources, when the main Ottoman army departed from Shirvan, under the command of Safavid Aras Khan, an army of 20,000 men was sent to Shirvan in October 1578 for taking advantage. Aras Khan, who captured Eresh in a short time, then marched on Shamakhi. He besieged the fort in early November. In front of the castle for a few days Osman Pasha's soldiers were very successful in the battles that took place. Although they achieved results, they were insufficient in the face of the enemy's numerical superiority. They were staying. On November 11, at a time when all hopes were lost, Ottoman troops heard this news by Abdi Çavuş, the Battle of Shamakhi was already commenced on the afternoon at 9 Ramazan 986 /3 November 1578 and continued for three days at the end of which the Tatar force under the Crimean Khan's brothers -Adil Giray, Gazi Giray, Saadet Giray- and the Khan's son Mübarek Giray including Khan's deputy Hacı Mustafa Beğ and former ruler of Shirvanshah Sultan Burhan's son Ebubekir Mirza appeared on the theatre of war. Thus, Safavid forces were caught between the Crimean and Ottoman forces (Ebubekir bin Abdullah, yz. 366, 5b) and at the afternoon of third day of the battle, they broke the Persian resistance. The situation changed in favour of the Ottomans.

When the conflict had subsided, the Tatar leaders and their troops were warmly thanked and greatly honoured by the Ottomans for their timely arrival. But although Osman Pasha urged the Tatars to protect the lives and properties of the Muslim inhabitants, Tatars quickly overrun the position and acquired more booty and slaves than they could carry off. As a result, this generally mobile force incautiously loaded itself with an excess of pack animals (Eravcı, 2009, pp. 58-59). Meanwhile the main Persian army, numbering thirty to forty thousand men had successfully sacked Eresh, now moved in the direction of Shamakhi under the command of Selman Khan the vizier of Shah Khodabanda. In the evening of 24 Ramazan 986 (24 November 1578) the Safavid army began its siege of Shamakhi and led the bulk of his army against the Tatars. On the last day of Ramazan 986/ 30 November 1578, the Tatars and Safavids clashed on the plain near Mahmudabad (Molla Hasan) and fierce fighting followed for three days between the Tatars and superior Safavid forces.

According to famous Ottoman Historian Mustafa 'Âlî, the Tatars had gained a considerable advantage over their adversary until a terrible rainstorm which swept over the battlefield. This storm greatly hampered the Tatars, who relied heavily on their bows and arrows and the manoeuvrability of their mounts. Their horses, also become mired in a sea of mud (Eravcı, 2014, pp. 220-221). The Tatars disengaged and retreated in the direction of Derbent, Adil Giray become a prisoner of Safavids. Meanwhile, Osman Pasha having heard the results of this latest clash, decided to

withdraw from Shamakhi to Derbent before Selman Khan could concentrate his forces around Shamakhi (Kütükoğlu, 1993, pp. 91-102).

All efforts ended in failure by the end of the first year of the war. So much so that at the beginning of 1579, Osman Pasha and his weary forces were content with supplying the Derbent surroundings and protecting their position there. Despite bad situation of Osman Pasha and its army, Mustafa Pasha and main Ottoman army spent the year (1579) by rebuilding the fortress at Kars instead of giving military support to Osman Pasha in Derbent (Kütükoğlu, 1993, pp. 102-104). Meanwhile Mustafa Pasha convinced the Porte to make pressure on the Crimean Tatars to fill the gap in the South Caucasus.

From a military point of view, it seems logical that the Ottoman army tried to secure the Caucasian flank before embarking on any adventure in the Tabriz plain. In order to provide this military strategy and to avenge his brother, Mehmed Giray was asked to move to Derbent with a military force that would not be less than the previous year. In this connection first, the Khan was officially appointed commander-in-chief of the Ottoman army in Dagestan (987/1579) (Kütükoğlu, 1993, p. 107). Mehmed Khan and about 20000 Tatars departed for Derbent from Bahçesaray on 26 July 1579 and had completed the journey in thirty days (BOA, MD 38:332; Gelibolulu Mustafa 'Âlî, 2000, p. 359). Neither the Ottomans nor the Tatars remained in Derbent. Both of them moved to Şabiran, where a large force was detached and send ahead. This scout army defeated Muhammed Halife the Persian general and governor of Shirvan, in two separate clashes, made him a prisoner and sent the remainder of the Persian forces scurrying across the Kura river to Karabakh and Mugan. After Shirvan had once again been conquered by Ottoman forces, special combat forces were sent against Baku and other important cities. Thereafter, the Tatars spread out and collected booty and slaves throughout the countryside (Eravcı, 2009, pp. 90-92).

Osman Pasha and Tatar Khan expected the arrival of Lala Mustafa Pasha to Shirvan, but they learned that the main army in Erzurum would not return to Shirvan that year (Ebubekir bin Abdullah, yz.366,18a). Therefore, the Tatar Khan held council with his brothers and the other Tatar dignitaries, and together they resolved to return to the Crimean. Osman Pasha was able to dissuade them from this action for a time by suggesting a raid into the provinces, south of the Kura. Thus, the Khan and his horsemen crossed the river and concentrated on the province of Ganja where plundered (Eravcı, 2009, pp. 92-96). In fact, after gathering booty an entire month, as winter was approaching and as the Serdar was withdrawing forces from Kars to Erzurum, the Tatars left Ganja, rested a few days in Eresh, and then started for Crimea. He only consented his brother Gazi Giray and Saadet Giray to spend the winter in the Caucasus with a few thousand Tatars (Eravcı, 2009, pp. 100-101).

The troops of Tatars spent the winter in the theatre of war, which is more significant than direct military participation because the Turkish command could not leave behind a sufficient number of garrisons with ample supplies in the fortresses to maintain possession of the newly occupied territories in the dead of winter, the Tatars were therefore posted in Caucasus to provide them with military support and supplies. It is common knowledge that the Turkish army required at least two months to reach

the Caucasus from İstanbul, so the task of the Tatars wintering there was to support the united forces of the Turkish garrisons in Caucasus when necessary and prevent the enemy from initiating major operations prior to the arrival of the Turkish main army. Therefore because of these conditions and continuing heavy pressure of Safavid forces Osman Pasha had requested Mehmed Giray to spent winter in Shirvan (BOA, MD 45: 123/150).

Although by military view, the Tatars were not a match fort the royal troops of Safavids, Tatars were operating in the border fortresses in late autumn or early spring, and they did manage to disrupt Safavid's manoeuvres and caused delays with their destruction. With this connection the Turks were forced to maintain a permanent force of 2-3000 Tatars in strategic locations to supply garrison to the fortresses. For example, after Adil Giray fell captive to Safavids in Molla Hasan battle towards in the last of 1578 year, the main Tatar army under the command of Mehmed Giray returned to home land Crimea at the beginning of 1579 but Gazi Giray remained, with about 2000-3000 Tatar soldiers, in Caucasus from that time to summer of 1581. In fact, these Tatars decided the fate of the Ottoman and Shirvan troops who were besieged in Shamakhi. In this process, Gazi Giray gained political and military experience under the tutelage of the brilliant commander Osman Pasha, playing an important role as a back-aid supporter of eight to ten thousand Ottoman and Shirvan soldiers from time to time with his small strike force and sometimes as a pioneer unit. For example, he, with his horsemen, carried out a great raid on Kura' and Shamakhi after Tatar Khan's return to his homeland in 1579 and extended his attacks to Baku. (Ebubekir bin Abdullah, yz. 366,14a; Hussein bin Mehmed, yz. 0118/2, 28a). Apart from these attacks, Gazi Giray played an important role in strengthening the position of Osman Pasha in Dagestan and consolidating the Ottoman dominance in the northern Azerbaijani geography.

Towards the end of 1580, a large Safavid force under the leadership of the *vizier*, Selman Khan, had begun to concentrate on the Mugan Steppe, where was the most appropriate assembly area from which to launch an attack on the Ottoman-held strong points of Baku and Derbent. Contrary to this Safavid pressure, Osman Pasha and Gazi Giray conceived a plan which would delay and harass the Safavid preparations for expected offensive. A mixed force of Tatar and Ottoman cavalry was sent against the Safavid winter quarters (*kışlak*) in a night raid. In order to take the enemy by complete surprise, this force of two or three thousands would have to attack the position from an unexpected quarter. Gazi Giray effectively carried out this raid with the assistance of his cousins Murad Giray, and Safa Giray, sons of the Khan. The Safavid camp was thrown into great disorder and Selman Khan only barely managed to escape capture by galloping away on a draft horse. As a result of this victory of Tatars on Safavids Gazi Giray received a personal commendation (*hükm-i şerif*) from the Sultan in 28 February 1581 in which he was informed of a 50000 *akçe* increase in his annual subsidy (BOA, MD 44: 231/255).

In the spring of 1581, Gazi Giray and Dal Mehmed Çelebi, former treasurer (*defterdar*) of Shirvan and author of *Şecaatname*, were decisively defeated and two commanders could only just escape from theatre. Thereupon after this Ottoman and

Tatar forces were defeated Osman Pasha left a garrison at Baku and withdrew to Derbent. Persian forces led by Piri Muhammed Beg and İmam Kulu Khan, harassed their withdrawal along the Caspian shore to the ramparts of Derbent and advanced to the Ottoman strong points. Therefore, Gazi Giray selected by Osman Pasha, led a diversionary action against Safavid forces with Tatar Prince, who held up somewhere between Shabiran and Shamakhi. According to Ottoman Sources, at the end of the first day, the two forces disengaged and after hosting a night watch, Gazi Giray took his repose, and during the night Ebubekir Mirza suddenly left Osmanlı side (Çetin, 1998, pp. 29-45; Ebubekir bin Abdullah, yz. 366,14a; Hüseyin, yz. 0118/2, 28a-b). Taking advantage of the confusion, Safavids moved into the melee. Gazi Giray, put into prison by Safavid, was sent to the castle of Alamut where he languished in prison for much of the next four years (İskender Münşi, 1978, p. 334).

On the other hand, Gazi Giray escaped from Tabriz, crossing the border dressed as a dervish. He took refuge in Van and from there, he was sent to Erzurum by Cıgalazade Sinan Pasha, the governor (*beylerbey*) of Van. After mutual rejoicing, Osman Pasha gave Gazi Giray the command over all of Tatar and Circassia troops in his army and ordered the advance to Tabriz. They followed this order and participated the Tabriz siege (1585) (Rahimizade İbrahim Çavuş, yz. 2372,74b-75b).

In addition to their contribution to the campaigns and wintering, the Tatars carried out certain tasks in the areas of supply and logistics as well. In the course of a campaign, the Tatars provided not only for themselves but also for the Ottoman's supply service particularly in the areas where the Turkish command was unable cope with. For example when Tatar forces moved to Derbent, they transported cannon, supply and ammunition, which were necessary for Ottoman army, and stocked them in Derbent (Kütükoğlu, 1993, pp. 91-2). The Khan, long before his departure for Derbent from Bahçesaray on 26 July 1579, had furnished Mehmed Beg, sanjak bey of Azak with 10000 Tatars. This advance party and supply train reached Derbent in exactly 74 days.

Apart from the military service, the Tatars played an important diplomatic role as well. The Safavids conducted Adil Giray and Gazi Giray to Qazvin, where they received particularly good treatment. During this troubling period, they offered the young Tatar princes great opportunities for intrigue. It soon become rumoured that Adil Giray had intimate relations with the Begum Hayrun Nesa, Shah's wife, who, controlled the Safavid state. With the help of these relations the Safavids were aiming to advance the political relations with Tatars (Peçevi, 1283, p. 233; İskender Münşi, 1978, p. 355). Moreover, in connection with these diplomatic attacks the Safavids used Adil Giray as a peacemaker between Ottomans and Safavids by forcing him to send letters to İstanbul (Eravcı, 2011, p. 34). In addition to all of these diplomatic functions of the Tatars, they were used as messengers too. According to one Ottoman source called Tarih-i Osman Pasha, whilst the Ottoman army was staying in Derbent, the Sultan's letter (*hüküm*) was delivered to Derbent by a few Tatar messengers (*ulak*) before Mehmed came to Derbent (1579). Moreover, messengers sent from İstanbul, were escorted by Tatar combat forces from Kefe to Derbent (Zeyrek, 2001, p. 62).

Apart from the above stated roles of Tatars they controlled the trade relations between Iran, Moscow and West. For example, during the 1580 summer, they traded with English merchants and prevented their actions with Persia (Jenkinson, 1885, pp.130-150). Moreover, they help the Ottoman holding force to order the customs at the ports in Black and Caspian Sea.

After Mehmet Giray was killed by the conqueror of the Caucasus, Özdemiroğlu Osman Pasha, in 1584 on the orders of the central government, the influence of the Ottomans on the Crimean Khanate gradually increased during the Islam Giray and Gazi Giray Khanates. So much so that in the time of Islam Giray, the name of the Ottoman Sultan began to be read in front of the Crimean Khan in Friday sermons (Halim Giray Sultan, 2019, p.77). It has become a procedure. Moreover, Khans used to be kindly invited to Ottoman expeditions, but now they come on orders. Islam Giray (1584-1588) and especially II. Gazi Giray (1588-1607) fulfils every order from Istanbul unconditionally. They drew a Khan profile suitable for this new period.

Crimean Tatar Military Forces as Ottoman Raiders on the Ottoman-Iranian Border in the XVIIth Century

In 1603, Safavid ruler Shah Abbas moved to reclaim the land which was granted at Ottoman with the Treaty of Ferhat Pasha in 1590, by knowing the opportunity the Ottomans to be at war in Europe. Safavid main army prepared, captured the important Ottoman castles in Azerbaijan such as Tabriz and then Nakhchivan, Revan and Ganja in a short time. On the other hand, even the Safavid armies, captured Meskhetian and Kars, Derbent in the following year. However, after the Habsburg war was over, the Ottomans were able to send an army under the leadership of Kuyucu Murat Pasha to both the Celali rebellions in East Anatolia and to Tabriz. In this process, although the Crimean Khan Gazi Giray was invited to this expedition, this was not possible after Gazi Giray caught the plague and died (1607). (Feridun Ahmed Bey, 1277, pp. 25-27).

On the other hand, the peace of 1612, in spite of the operation of Shah Abbas in Georgia and after two and a half years, it was destroyed by the Ottomans. In the spring of 1615, the Persian expedition with the start of preparations, messengers demanded military aid was sent to Crimea again with letters on the order from the central government. Crimean Khan Canibek Giray, under the head of Ateş Mirza, has close to 3,000 Tatar soldiers were sent to Istanbul to join the main army of the chief commander (Küpeli, 2014, p. 168). Although this much force is sufficient for now, when Grand Vizier Mehmed Pasha arrived in Aleppo, a letter came from Tahmures Khan, Prince of Kakheti. In the letter sent, the Georgian prince Tahmures Khan stated that he defeated the Safavid elements with the support of the regional powers, that the Dagestan beys were in alliance and ended the Safavid domination in Derbent region. So much so that in this letter He even stated that if Tatar force comes, he could guide him (İskender Münşi, 1978, pp. 1246-48).

In the context of this information and new developments, the reason Tahmures Khan wanted Tatar army to come was to secure herself. Because with support of Tatar he would was able to defeat the Safavid forces who had reproved him. After the defeat,

Shah Abbas sent a larger army to Georgia. Because the Ottoman army is in the winter quarters it was not possible for him to arrive in Georgia before spring. So fast and the arrival of the highly mobile Crimean forces in the region it was most suitable for in line with the news from Tahmures, the Ottoman Empire. Despite the order of the sultan, the Crimean khan refused to go to Derbent avoided. Because the Safavid army under the command of Shah Abbas himself marched on the Georgians and defeated them, Tahmures Khan while fleeing and taking refuge in the Ottomans, many of his supporters were captured and killed or exiled (İskender Münşi, 1978, p. 1245).

Like this The Safavids regained control of eastern Georgia and Shirvan. This operation frightened Canibek Giray to go to Shirvan from via Derbent. Instead of this way, he asked permission from the capital to use the Kefe-Trabzon seaway. However, the Sultan did not allow this and immediately insisted in order to went to Derbent by land way. Upon the insistence of the central government, the Crimea Khan said that he would send his brother Fetih Giray to Derbent with a force of 20,000 people, but he did not do that either. (Küpelı, 2014, pp. 161-177).

On the other hand, upon the failure of the siege of Revan Grand Vizier Mehmed Pasha was dismissed and Halil Pasha became the Grand Vizier. The first task of the new vizier was to go to Iran. In this context the war was declared to the Safavids. As the preparations for the expedition started immediately, the Crimea Khan Canibek Giray was requested in participation in ordered expedition by sending an edict him (Hacı Halife Mustafa, 1286, p. 377; Naima, 2007, p.428). This time, Crimean Khan was not in a position to make excuses like previous requests and, according to the order given, he went with his army. He boarded the ships from Kefe and moved to Trabzon with Crimean forces. When the Crimean army landed in Trabzon, the Ottoman soldiers also reached Diyarbakır, had been in the barracks, and dispersed. Before the Crimean Khan Canibek Giray came to Diyarbakır, he asked Halil Pasha for permission to plunder Ganja, Nakhchivan and Julfa. This request was seen on the spot, and Tatar soldiers raided the Nakhchivan region and brought about 30,000 captives and plentiful booty to the main army in Diyarbakır. Canibek Giray was rewarded by commander in chief (*serdar*) for his successful raid and the vicinity of Cizre was allocated to the Crimean forces for winter (Defterdar Sarı Abdullah Efendi, yz. 2139, 106a-107b; Peçevi, 1283, p. 364).

When the soldiers returned from the winter quarters in the spring of 1617, the Ottoman army moved towards Tabriz. It was also informed to the Crimean Khan near Cizre that the Tatar soldiers was requested to raids Safavid lands as a pioneer. Upon this order, 4–5,000 Tatars were sent to plunder under the command of Bahadır and Sufi Mirzas. They gathered 30–40,000 sheep, 4–5,000 horse 2,000 camels, and about 3,000 captives, around Nakhchivan and returned with those captives to near around Tatvan where joined the Ottoman army. (Defterdar Sarı Abdullah Efendi, yz. 2139, 110a-111b).

When there is no result from diplomatic contacts, the Ottoman army continued its forward operation and came as far as Tabriz. After City was burned and destroyed, it was decided to go to Ardebil. However, based on what Osman Ağa, the newly arrived Ottoman ambassador from Iran, saw on the Iranian side, the idea that the attack of the

Crimean cavalry would both deal a significant blow to the Safavid forces and provide a large amount of booty was put up for discussion in the war council. Some experienced statesmen, especially *Defterdar* Baki Pasha, opposed this idea. According to them, the soldier who quickly covered the distance of seven or eight days, would not have a chance to rest, such an attack would not be successful. Despite this, the Grand Vizier Halil Pasha approved the operation as a result of the pressures of the Crimean Khan Canibek Giray and the Aleppo Governor Abaza Mehmed Pasha, Diyarbakır Governor Mustafa Pasha, Van Governor Elmacı Mehmed Pasha, Sivas Governor Osman Pasha, Rumeli Governor Arslan Pasha. Thus Aleppo Governor Abaza Mehmed Pasha and Crimean Khan Canibek Giray Khan were in charge of this operation. Governor of Erzurum Hasan Pasha was appointed as the chief of commander. The pashas and the Crimean khan, who wanted to set out as soon as possible with the greed of booty, set out with two cannons on 22 August 1617, covered the eight-day distance in two and a half days without rest and reached the Serav area (Halim Giray Sultan, 2019, p. 91; Peçevi, 1283, pp. 364-366; Hacı Halife Mustafa, 1286, pp. 391-392; Naima, 2007, p. 443).

Shortly after Ottoman and Crimean forces reached Serav in exhausted and distracted, they were ambushed by the Safavid Vizier Karchakay Khan, who had foretold the raid. This war was also known as the *Kırıkköprü* (The Broken Bridge) defeat, lasted for a few hours. At the end of the conflict, Hasan Pasha, Arslan Pasha and Mustafa Pasha died. Many high-ranking officers, especially Elmacı Mehmed Pasha, were taken prisoner. Many soldiers were killed by Safavid elements (Uzunçarşılı, 1988, p. 68).

Contrary to the role of Canibek Giray in this battle, Iskender Münşi explains the role of the other Tatar prince Şahin Giray and his adherents among Canibek Giray's elements: "Canibek Giray's cousin Şahin Giray Khan, who had declared his allegiance to the Shah when the latter was in Georgia, was stationed in the Safavid vanguard, and the two cousins therefore confronted each other. Some of Canibek's experienced men, apprehensive of some harm coming to the Khan, had persuaded him to move some distance away from his standard. When the Ottoman ranks broke, Canibek Giray at once turned and fled. Most of his men, however, fell beneath his standard, and his proxy Mirza Bey who wielded immense power among the Tartars was taken prisoner" (İskender Münşi, 1978, p. 1154).

After the defeat, some of the pashas wanted to return but the majority advocated for the army to continue the forward movement. Halil Pasha also supporting their decision, gave the order the army moved in the direction of Ardabil. On the other hand, Tatar soldiers began to plunder around Ardabil. Although the surrounding villages were evacuated and burned, many Tatars seized the secret ware houses of grain and supplied. They brought very much the barley and wheat to the army in distress. Thus the Shah Abbas, alarmed by the attempt of Grand Vizier Halil Pasha, accepted the peace within the framework of the conditions and the parties signed an agreement in the Serav desert. With the establishment of peace, Crimean Khan Canibek Giray and Tatar soldiers returned to their homeland (*Defterdar Sarı Abdullah*, yz. 2139, 115a-116b).

The Ottoman-Safavid war was started again with the capture of Baghdad, the most important city in Iraq-i Arab by Shah Abbas at the beginning of 1624. To take back Baghdad the Ottomans launched two major expeditions in 1625 and 1630, but each of them was failed (Uzunçarşılı, 1988, pp.68-9). There is no information in the sources about whether Tatars force participated in these expeditions. However, for the expedition to be organized by Hüsrev Pasha on Baghdad in the spring of 1631 in which the Crimean Khan was requested to participate with 30,000 soldiers with the order of Sultan IV Murad. In line with this request, the Crimean forces were in Mardin in the middle of 1631 (Bayır, 1994, pp. 16-17, 122,123; Hacı Halife Mustafa,1286, pp. 132-133; Naima,2007, pp. 686-687). Although they reached the Koçhisar Plateau near the Mardin, the expedition was cancelled due to the internal conflicts of the Ottomans and the inability to make the necessary preparations. With the expedition cancelled for the time being, the Crimean forces could not carry out any looting, thus returned to their homeland (Hacı Halife Mustafa,1286, p. 138; Naima,2007, pp. 693-94).

The fact that Baghdad has been in the hands of the Safavids for years, developments and finally in 1633, the Van Castle was taken by the Safavids, encouraged the Ottomans to once again embark on an eastern expedition. For the first time in years, a sultan went on an expedition at the head of the army. The preparations started months ahead of schedule. By the way, to Canibek Giray and his successor İnyet Giray on Iran although invitation and warning letters were sent by the central government to send soldiers to the expedition to be organized, they did not participate in the expeditions, citing their activities on the Polish border. Due to her disobedience to the orders and her volitional acts, İnyet Giray was also dismissed and replaced by Bahadır Giray as the new Khan (1637 June of the year) (Halim Giray, 2019, p. 99).

Contrary to his predecessors, the new Crimean Khan Bahadır Giray sent 4,749 Tatars under the command of his brother to Sinop from Kefe in August 1638 for the Baghdad campaign. Tatar soldiers, passing from Sinop to Erzurum with the land road, were tasked with plundering the Shamakhi Ganja, Sheki and Revan. During this raid Tatars aimed at keeping Safavids busy in Azerbaijan. Moreover, Tatar forces sported defeat of Safavid commander Kelb Ali Khan to Kenan Pasha, Ottoman chief commander of Georgia. As a result of these actions, they received plentiful booty from the Shirvan side (Danişmend, 1965, p. 350; Ziyaeddin İbrahim, yz. 1054, 79b-80b; 121a-125a).

Kasr-ı Şirin peace between the Ottoman and Safavid states signed in 1639 with which started a long-term peace process between the two states. This period continued until the last period of the Safavids. However, after the forces of Afghan clans invented Iran in 1722, the ensued taking advantage of the turmoil, Tsar Peter I of Russian got in the Trans Caucasus and the shores of Caspian Sea. On the other hand, Ottomans intervention to this new political situation was not delayed (1723) (Külbilge, 2010, p. 89-106).

Crimean Tatar Military Forces on the Ottoman-Iranian Border in the First Half of the XVIIIth Century

With the start of the war with Iran, it come up the military support of Crimean Khanate to the Ottomans from Caucasus. As a matter of fact, in 1725 II. Mengli Giray was asked to send soldiers to the expedition. In this connection under the commander of Kalgay Safa, 5000 Tatar soldiers, set out in July 1725. They reached Istanbul and were immediately dispatched to Tabriz. Sources are silent about the activities of the Tatar force sent to Tabriz, but after making some raids in the border region, these forces returned to their homeland (Külbilge, 2010, pp. 180-200; Derin, 2003, p. 465-66; Halim Giray Sultan, 2019, p. 67). In addition, in the context of Nadir Shah's Baghdad and Georgia expeditions, Tatars were asked for help and the Safavid armies were tried to be stopped. However, these efforts could not be sustained within the framework of Ottoman internal problems.

Finally, in the context of Nadir Shah's invasion of Ottoman lands in 1743 while taking some measures to defend its environment of border, as is often the case, Ottoman asked the Crimean khan to send soldiers found. The next year, when Nadir Shah headed towards Kars, this time 10,000 Tatar cavalry was demanded. Crimean forces in April 1745 arrived in Istanbul and were immediately dispatched to Kars. After reaching Kars Tatar cavalry, who were then asked to raid Iranian lands, never as they did not receive any response, they even tried to capture Maku Castle. (Külbilge, 2010, pp. 207, 255-285). At the end of the year, although the Ottomans again asked the Khan for soldiers, since peace talks with Nadir Shah resumed, this soldier no need to come. Since the war with Iran ended in 1747, the Crimean forces had not been taken place in the east. This was the last troop demands for the expedition.

As a result of these closer co-operations between Ottoman state and Crimean, the latter were becoming more dependent on the Ottomans. It was also in the interest of the Khan to assure the Tatar troops permanent employment and the opportunities for plundering which the Turkish campaigns afforded them (Fisher, 2000, p. 12-13). Moreover, if a conclusion is to be set, it can be said that The Tatars were one of the important parameters of the Ottoman-Safavid wars because of their important roles in military, diplomatic and trade as stated above.

Extended Abstract

From the beginning of the XVI century until the beginning of the XVIII century, The Ottoman-Safavid struggle, which continued for about two centuries, took place in this buffer geography stretching along the North-South directional Caucasus-Iraq-Arab line, which is the natural borders of both powers. These conflicts, which took place in the Southern Caucasus, Tabriz-centred Southern Azerbaijan and the Iraqi-Arab geography, were largely carried out by the coalition elements of both states. In this context, the Crimean Tatars stand out as the most important coalition element in the Eastern Campaigns of the Ottomans. The Porte had encouraged the personal involvement of the Crimean Khans in the Turkish east campaigns since the late 16th century and even demanded them to remain in the winter quarters at the theatre.

Although The Porte had encouraged the personal involvement of the Crimean Khans in the 1514, 1534 and 1548 of Ottomans East Campaigns Tatar leader as Khan and the large numbers of Tatar troops deployed only as late as 1578. In the first type of participation in this war, the Tatars were used to occupy the relief troops, cut supply lines, break up the Safavid camps and help holding Ottoman force which were surrounded by Safavid army. This participation kind happened two times. Firstly, Crimean force under Mehmed Giray, marched to Shirvan in September 1578. When Tatar forces arrived in Shamakhi the Tatars and Safavids clashed on the plain near Mahmudabad and fierce fighting followed for three days between the Tatars and superior Safavid forces. the Tatars had gained a considerable advantage over their adversary until a terrible rain storm which swept over the battlefield. This storm greatly hampered the Tatars, who relied heavily on their bows and arrows and the manoeuvrability of their mounts. Their horses, also become mired in a sea of mud. The Tatars disengaged and retreated in the direction of Derbent, Adil Giray become a prisoner of Safavids.

Secondly, at the beginning of 1579, Mustafa Pasha persuaded the Porte to put pressure on the Crimean Tatars to fill the vacuum in the Southern Caucasus. In this context, Mehmed Khan and about 20000 Tatars moved from Bahçesaray to Derbent on 26 July 1579. After a thirty-day journey, he united with the Ottoman forces led by Osman Pasha in Derbent and moved to Şabiran. Here a large force was separated and sent from the front. This army of scouts defeated the Iranian general and governor of Shirvan, Mohammed Khalifa in two separate conflicts, captured him and sent the remaining Persian forces across the Kur river to Karabakh and Mugan. After Shirvan was once again conquered by Ottoman forces, special combat forces were sent against Baku and other important cities. Later, the Tatars dispersed all over the country and collected booty.

On the other hand, while the Tatars were no match for the Safavid royal troops, the Tatars were operating in the frontier forts in late autumn or early spring and were able to disrupt the Safavid manoeuvres and delay their destruction. In this context, apart from the main Tatar armies above, the Ottomans had to maintain a permanent force of 2-3000 Tatars in strategic places to garrison the castles. Gazi Giray remained in the Caucasus with 2000-3000 Tatar soldiers from then until the summer of 1581. In fact, these Tatars determined the fate of the Ottoman and Shirvan troops besieged in Shamakhi. In this process, Gazi Giray, who gained political and military experience under the tutelage of the brilliant commander Osman Pasha, played an important role as a rear supporter of eight to ten thousand Ottoman and Shirvan soldiers with his small offensive force.

In this Ottoman-Safavid conflict in the last quarter of XVI.th century, Tatars took on some duties in the fields of supply and logistics, as well as their contribution to the campaigns and wintering. During this expedition, the Tatars provided the Ottoman's supply service not only to themselves, but also to the regions that the Turkish command could not cope with. Besides military service, Tatars also played an important diplomatic and commercial role.

On the other hand, during the reign of Shah Abbas (1587-1639), the Safavids regained control of eastern Georgia, Shirvan and Iraq-I Arab. This operation scared the Tatar Khans to go to Shirvan via Derbent and instead they used the Kefe-Trabzon sea route. Crimean khans were often indifferent to these expeditions organized by the Ottomans to seize the lands they lost on the eastern front, but in a few of them they sent small groups and served as raider elements in these expeditions. The first of these is the XVII. at the beginning of the century. The Crimean Khan Canibek Giray supported Halil Pasha, a member of the main Ottoman army, and resulted in the Tatar soldiers plundering the Nakhchivan region.

Secondly, when the soldiers returned from the winter quarters in the spring of 1617, the Ottoman army moved towards Tabriz. It was also informed to the Crimean Khan near Cizre that the Tatar soldiers was requested to raids Safavid lands as a pioneer. Upon this order, 4–5,000 Tatars were sent to plunder under the command of Bahadır and Sufi Mirzas. They gathered 30–40,000 sheep, 4–5,000 horse 2,000 camels, and about 3,000 captives, around Nakhchivan and returned with those captives to near around Tatvan where joined the Ottoman army. Secondly, when the soldiers returned from the barracks in the spring of 1617, the Ottoman army moved towards Tabriz. It was also reported to the Crimean Khan, near Cizre, that Tatar soldiers were asked to raid Safavid lands as pioneers. Upon this order, 4-5 thousand Tatars under the command of Bahadır and Sufi Mirzas, plundered around Nakhchivan and gathered many prisoners and joined the Ottoman army near Tatvan. Thirdly, Contrary to his predecessors, the new Crimean Khan Bahadır Giray (1637) sent 4,749 Tatars under the command of his brother to Sinop from Kefe in August 1638 for the Baghdad campaign. Tatar soldiers, passing from Sinop to Erzurum with the land road, were tasked with plundering the Shamakhi, Ganja, Sheki and Revan. During this raid Tatars aimed at keeping Safavids busy in Azerbaijan.

Unlike the previous ones, Tatar elements joined the main army from the Bahçesaray-Istanbul route to the Iranian campaigns organized in the context of the eastern problem that emerged in the last period of the Safavids. Two Tatar elements that took place in this period assumed the task of raiding like the previous ones.

As a result of these closer co-operations between Ottoman state and Crimean, The Tatars were one of the important parameters of the Ottoman-Safavid wars because of their important roles in military, diplomatic and trade.

Sources

A. Archival Documents

BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi). *Mühimme defteri* (32, 38,44,45).

B. Books and Articles

- Bayır, Ö. (1994). *IV. Murad'ın Hatt-ı Hümayunları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Danişmend, İ. H. (1965). *İzahlı Osmanlı tarihi kronolojisi*. (Vol. IV). İstanbul: Türkiye Yayınevi.
- Defterdar Sarı Abdullah Efendi. *Gazânâme-i Halil paşa*. Süleymaniye Kütüphanesi. Esad Efendi, 2139.
- Derin, D. (2003). *Abdulgaffar Kırımı'nın Umdetü'l-Ahbar'ına (Umdetü't-Tevarih) göre Kırım tarihi*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Ebubekir bin Abdullah. *Şark seferlerinde surhserler ile vâki olan ahvelleri ve Şirvan'da Osman paşa ile sürhserlerin muhareberin beyan eder* (Şark Seferleri). Ali Emiri Kütüphanesi. Tarih Kitapları, 366
- Eravcı, H. M. (2014). *Gelibolu Mustafa Âli ve Nusretname*. Ankara: TTK Yayını.
- Eravcı, H. M. (2011). *Mustafa 'Âli's Nusret-nâme and Ottoman-Safavid conflict*. İstanbul: MVT Yayıncılık.
- Eravcı, H. M. (2008). *Asafi Dal Mehmed Çelebi ve Şecaatname*. İstanbul: MVT Yayıncılık.
- Feridun Ahmed Bey (1287). *Münşe'atü's-Selâtin*. (Vol. II), İstanbul.
- Fisher, A. (2000). *The Crimean Tatars*. Paris: Hoover Institution Press
- Gelibolulu Mustafa Ali. (2000). *Künhü'l-ahbar*. (Vol. III), (F. Çeri, haz.). Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayını.
- Hacı Halife Mustafa b. Abdullah. (1286). *Fezleke*. (Vol. I), İstanbul:
- Halim Giray Sultan. (2019). *Gülbin-i hanân*. (İ. Gültekin, haz.). Ankara: Kültür Bakanlığı yayını.
- Hammer-Purgstall, J. V. (2010). *Büyük Osmanlı tarihi*, (Vol. 7), (M. Çevik, haz.). İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Hüseyin bin Mehmed. *Gazavat-ı Özdemiroğlu Osman Pasha*. Atatürk Belediye Kütüphanesi, 0118/2
- Iitzkowit, N. (1972). *Ottoman empire and İslamic tradition*. Chicago: Chicago: University of Chicago.
- Inalcık, H. (1995). *The Ottoman empire*. London: Weidenfeld and Nicholson Hardcover.
- İbrahim Peçevî. (1283). *Târih-i Peçevî*. (Vol. III), İstanbul.
- İskender Münşî Türkmen (1978). *Târih-i Âlem-ârâ-yı Abbâsî*. (R. Savory, trans.). Colorado: Westview press.
- Jenkinson, A. (1885). The travels of Anthony Jenkinson) *Early Voyages and Travels Russia and Persia*. (Vol. I), (E. D. Morgan & C. H. Coote, ed.). London: Hackney.
- Kütükoğlu, B. (1993). *Osmanlı-İran münasebetleri*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti.
- Kırzioğlu, F. (1993). *Osmanlıların Kafkasellerini fethi (1451-1590)*. Ankara: TTK Yayını.
- Kortepeter, C. M. (1973). *Ottoman Imperialism During the Reformation: Europe and The Caucasus*. London: Hodder & Stoughton Ltd
- Külbilge, İ. İ. (2010). *18. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı-İran siyasi münasebetleri (1703-1747)*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Ege Üniversitesi, İzmir.
- Küpelî, Ö. (2014). *Osmanlı-Safevi Münasebetleri*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi
- Küpelî, Ö. (2014). Kırım Tatarları ve Osmanlıların İran seferleri, *КРЫМСКОЕ ИСТОРИЧЕСКОЕ ОБОЗРЕНИЕ*. № 1, 161-177.
- Naki, E. (2016). Osmanlı'ya karşı İran'la ittifak: 16. yüzyılın siyasi ve iktisadi rekabet ortamında Avrupa'nın müttefik arayışları. *TAD*, 35/ S. 59, 115-129
- Naîmâ Mustafa Efendi. (2007) *Târih-i Na'îmâ* (Ravzatü'l-Hüseyin fi hulâsati ahbârî'l-hâfikayn. (Vol. II), (M. İpşirli, haz.). Ankara: TTK
- Rahimizade İbrahim Çavuş. *Gonca-i Bağ-ı Murad*. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY. 2372.
- Sungur, Ç. (1998). *Rahimizâde İbrahim Harimi Çavuş'un "Zafername-i Sultan Murad Han" adlı eserinin transkripsiyonu*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kırıkkale Üniversitesi, Kırıkkale.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı tarihi*. (Vol. II). Ankara: TTK Yayını.
- Zeyrek, Y. (2001). *Tarih-i Osman Paşa*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını
- Ziyaeddin İbrahim. *Fetihnâme-i Bağdad*. Österreichische National Bibliothek, 1054.

22 Numaralı Anadolu Ayniyat Defterine Göre Anadolu Eyaletinin Merkez-Taşra İlişkileri

Center-Province Relationships of Anatolia Eyalet According to the 22nd Anatolia Ayniyat Register

Özlem POYRAZ *

Cuma DOĞAN **

Öz

Bu çalışma Ekim-Kasım 1829 tarihli olarak tutulmuş olan 22 Numaralı Ayniyat Defteri ekseninde Anadolu Eyaleti'nin merkez-taşra ilişkilerini konu edinmektedir. XVIII. yüzyıldan itibaren sadrazam buyrukları olarak Sadaret Mektubî Kalemi'nde tutulmaya başlanan Ayniyat defterleri tahrirat-ı samiye, şukka, kaime ve mektuplardan oluşmak sureti ile hazırlanmıştır.

Bu defterlerin incelenmesi ile Anadolu eyaletine tabi olan vilayetler, nezaratler ve daireleri meşgul eden problemlerin neler olduğu ve yönetenler ile yönetilenlerin ilişkisinin nasıl yürütüldüğü gibi meseleler hakkında fikir sahibi olunabilmektedir. II. Mahmut döneminin Ekim-Kasım 1829 tarihinden bir aylık bir döneminin sunulduğu bu çalışmada merkez-taşra yazışmalarının fazlalığı dikkat çekmiştir. Deftere yansıyan meseleler konularına göre askerî, iktisadî, mülkî, adlî, sosyal meseleler ve İstanbul'un ihtiyaçları olmak üzere altı kategoride tasniflenmiştir.

Askerî meselelere dair belge yoğunluğunun fazlalığı dikkat çekmiştir. Bağy suçu işleyerek devleti uzun süre meşgul eden Zeybek Atçalı Kel Mehmet meselesinin ise defterin en çarpıcı meselesi olduğu bulgusuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler:

II. Mahmut, Ayniyat Defteri, Zeybek, Atçalı Kel Mehmet, Anadolu Eyaleti, Osmanlı merkez-taşra ilişkileri.

Abstract

The aim of this study is determined to deal with the center-provincial relations of the Anatolian State in the axis of the 22nd Ayniyat Register, kept in October- November 1829. The Ayniyat Registers started to be held by Sadrazam Mektubi Kalemi have kept as the Grand Vizier's orders, registers, letters, and other official documents after the 18th century. By examining these orders, it's possible to have an idea about the problems that occupy the provinces, ministries, and departments of the Anatolia Eyalet and how the relationship between the rulers and the ruled is carried out.

In this study, which presents a one-month period from October-November 1829 of the Mahmud the 2nd has been presented, the excess of center-province correspondence draws attention. The issues reflected in the book were examined in six categories that are military, economic, civil, judicial, social issues, and the needs of Istanbul.

* Doç. Dr., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi

Tarih Bölümü

ozlemsahin38@gmail.com

ORCID: 0000-0003-2721-2401

Kırşehir / TÜRKİYE

* Assoc. Prof. Dr., Kırşehir Ahi Evran University Faculty of Arts and Sciences Department of History

ozlemsahin38@gmail.com

ORCID: 0000-0003-2721-2401

Kırşehir / TÜRKİYE

** Doktora Öğrencisi, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Yakınçağ) ABD

cuma27_dogan@hotmail.com

ORCID: 0000-0003-4438-5179

Kırşehir / TÜRKİYE

** PhD Student, Kırşehir Ahi Evran University Institute of Social Sciences History (Modern Age)

Kırşehir / TÜRKİYE

Başvuru/Submitted: 08/04/2021

Kabul/Accepted: 06/12/2021

The abundance of documents on military matters has drawn attention. It has been found that Zeybek Atçalı Kel Mehmet, who committed the crime of rebellion, constitutes the most remarkable subject of the register.

Keywords:

Mahmut the 2nd, Ayniyat Register, Zeybek Atçalı Kel Mehmet, Anatolia Eyalet, Center-Provincial Relationships of the Ottoman Empire.

Makale Bilgileri

Etik Kurul Kararı:	Etik kurul kararından muaftır.
Katılımcı Rızası:	Katılımı yok.
Mali Destek:	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması:	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları:	Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme:	İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması:	Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan:	sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
Lisans:	Bu eser Creative Commons Atıf-GayrıTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.
Sorumlu Yazar:	Yazar-1
Veri Toplanması:	Yazar-1 (%70), Yazar-2 (%30)
Veri Analizi:	Yazar-1 (%70), Yazar-2 (%30)
Makale Gönderimi ve Revizyonu:	Yazar-1 (%100), Yazar-2 (%00)
Çalışmanın Tasarlanması:	Yazar-1 (%100), Yazar-2 (%00)

Article Information

Ethics Committee Approval:	It is exempt from the ethics committee approval.
Informed Consent:	No participants.
Financial Support:	The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest:	No conflict of interest.
Copyrights:	The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment:	Two external referees / Double blind.
Similarity Screening:	Checked – iThenticate.
Ethical Statement:	selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
License:	Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)
Corresponding Author:	Author-1
Conceiving the Study:	Author-1 (%70), Author-2 (%30)
Data Collection:	Author-1 (%70), Author-2 (%30)
Data Analysis:	Author-1 (%100), Author-2 (%00)
Submission and Revision:	Author-1 (%100), Author-2 (%00)

Giriş

Ayniyat Defterleri sadareten vilayetlere, nezaretlere ve çeşitli dairelere gönderilmek suretiyle hazırlanan (Mutaf, 1996, s. 386-387) defterlerdir. Bu nedenle öncelikle sadrazamın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yeri ve konumundan bahsedilecektir. Padişahın mutlak vekili olan sadrazam, devlet işlerini padişah adına idare etme yetkisine sahip (Pakalın, 1993, 3, s. 81-88) olup sefer dışı zamanlarda vezir, kazasker ve şeyhülislam gibi üst düzey devlet görevlileri için yapılacak muamelelerde padişahın fermanı olarak, sefer zamanlarında ise tam bir serbesti içinde hareket etme yetkisine sahip olmuştur. Devlet işlerinin bütün sorumluluğunu üstlenmiş ve Divan-ı Hümayun başkanlığını yürütmüştür. Divan'da sonuçlanmayıp arza gerek görülmeden bütün meseleler salı ve perşembe günleri hariç olmak üzere kendi sarayında ikinci divanında, adli meseleler ile haksızlığa uğrayanların davaları ise çarşamba ve cuma günleri yine kendi sarayında ele alınarak çözüme kavuşturulmuştur. Tam yetkiye sahip olduğu alanlar yabancı diplomatlarla müzakere etmek, Tersâne-i Âmire'yi kontrol etmek, İstanbul'un iâşe temini ile zahire ve ihtisap işlerini kontrol etmek (Akyıldız, 1993, s. 25-26) şeklinde sıralanmıştır.

XVII. yüzyılın ikinci yarısına kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet idaresinin beyni klasik dönemde Dîvan-ı Hümayun olmuştur. Bu tarihten sonra ise Dîvan-ı Hümayun, sadâret bünyesindeki yerini korusa da sembolik bir kuruma dönüşmüştür. XVII. yüzyılın ikinci yarısından XVIII. yüzyılın sonlarına kadar ise Paşakapısı olarak adlandırılan, sadrazamın başkanlığındaki teşkilata, Bâbîâli adı verilmiş ve devlet yıkılana kadar bu kurum sadâret dairesi olarak kullanılmıştır (İpşirli, 1991, s. 379). Dolayısıyla XVII. yüzyılın ikinci yarısından sonra devlet kademelerinde sadrazamların etkinliği artmış ve padişah fermanlarının yerini zamanla sadrazam buyrukları almıştır. Söz konusu buyrukları içeren meselelerin yeni bir defter türü olarak kaydedilmeye başlanması sonucunda oluşturulan Ayniyat Defterleri, Sadaret Mektubî Kalemi tarafından kaleme alınmıştır. Bu defterler ilmühaber ve buyruldu ile Ayniyat Defterleri olmak üzere iki çerçevede şekillendirilmiştir. Babıali evrak odasında 595 numaralı Ayniyat Defterleri kataloğunda 1811-1912 yılları arasında tutulmuş 1.869 adet defter mevcuttur ve bunların 169 âdeti Anadolu başlığı altında tutulmuştur. Ancak tutuluş şekli, içerikleri ve isimlendirilmesi yüzyılın sonuna kadar sürekli değiştirildiğinden defterlerde istikrar sağlanamamıştır. İlk yıllarda Anadolu ve Rumeli şeklinde isimlendirilen ve genel olarak tutulan bu defterler, Meclis-i Vâlâ'nın kurulmasından sonra *Meclis-i Vâlâ'dan yazılan, Meclis-i Vâlâ Anadolu, Meclis-i Vâlâ Rumeli, Meclis-i Valadan katl ve sirkate dair* gibi isimlerle tasnif edilmiştir. Nezaretlerin kurulmasından sonra ise defterler özelleşmeye başlamış ve müstakil konular ile vilayetler için ayrı ayrı tutulmaya başlanmıştır (Akin, 2019, s. 4). Ayniyat Defterleri hükümlerinin büyük bir kısmı çeşitli hükümlerin temize çekilerek düzenli olarak tutulması şeklinde oluşturulmuştur. Bu nedenle defterde yer alan meselelerin incelenmesi ile merkez ve taşranın idarî, askerî, mülkî ve sosyal durumları hakkında bilgi sahibi olunabilmektedir (Gökmen, 2018, s. 444).

Çalışmanın eksenini oluşturan 22 Numaralı Anadolu Ayniyat Defteri ise 26 varaktan oluşmakta olup son iki sayfası boş bırakılmıştır. Ciltli olan defterin giriş

kısımında “Kırk beş senesi cemâziye’l-evvelinde taraf-ı eşref-i hazret-i kâim-makâmiden aktâr Anadolu’ya tastîr buyrulan tahrirât-ı sâmiyenin defteridir.” cümlesine yer verilerek başlatılmıştır. Defterin sağ üst kenarına belge numarası, sağ alt kenarına ise tarih yazılmıştır. İhtiyaç halinde sol sayfalar cevap haneleri olarak değerlendirilmiş ve siyah kalemle rika hat olarak tutulmuştur. Söz konusu defter, II. Mahmut döneminden bir kesit sunmakla birlikte H. Cemâziye’l-evvel 1245 / M. Ekim-Kasım 1829 tarihi ile tarihlendirilmiştir. Hicri takvime göre bir aylık bir sürede 141 yazışmaya yer verildiği tespit edilmiştir. Defterlerin mahiyetini oluşturan tezkire, tahrirat-ı samiye, şukka, kaime ve mektuplar incelendiğinde konu çeşitliliğinin fazlalığı dikkat çekmiştir (Tablo 1). Konular genel olarak 45 ayrı başlıkta tasniflenmiştir. Konu yoğunluğunu ise asker bedellerinin affı, tayin, mal tahriri gibi meseleler oluşturmuştur.

Tablo 1: 22 Numaralı Anadolu Ayniyat Defterinde yer alan merkez-taşra arasındaki bürokratik yazışmalar

	Konular	Hüküm numaraları	Adedi
1	Adam öldürme	41-2	1
2	Ahalinin sefaleti	33-2	1
3	Amelenin firarı	13-3	1
4	Amele tedariki	6-1, 19-3, 40-1	3
5	Asker bedellerinin affı	2-2, 2-3, 3-1, 9-1, 9-2, 9-3, 10-1, 10-2, 10-3, 10-4, 10-5, 10-6, 10-7, 10-8, 11-1, 11-2, 26-1, 30-2, 45-1	19
6	Askerin firarı	14-4, 15-1, 18-1, 43-1	4
7	Aşiretin şikâyeti ve tahsil-i harcırah	21-2, 21-3	2
8	Ayanın usulsüzce fukaradan topladığı miktarı iade etmesi	41-3	1
9	Buğday ihtiyacı ve nakli	21-1, 32-3	2
10	Ermeni tüccarının kaybolan malının araştırılması	16-2	1
11	Esnafın birbirine müdahalesi	4-2	1
12	Eşkivalık	16-3, 23-4, 31-2, 35-3, 38-1, 38-2, 38-3, 45-2, 45-3	9
13	Fesada karışanların cezalandırılması	28-2	1
14	Gasp	5-1	1
15	Göreve giden tımarlı sipahinin çocuklarının himayesi	7-2	1
16	Göreve gönderilen askerlerin eski yerlerine iadesi	1-1, 1-3, 12-1, 40-2, 44-2, 44-3, 46-1.	7
17	Görevini iyi yapan memura teşekkür sunulması	25-2, 39-2	2
18	Humbaracı ve Lağımçı ocaklarının havan ve top yapımına dair	20-1	1
19	İtlak (salıverilme)	19-2, 44-3	2

20	İhtikar (odun stokçuluğu)	22-3	1
21	İltimas	13-1	1
22	İltizam	34-2, 34-3, 36-2, 39-1	4
23	Kale tamiri ve masrafları	25-1	1
24	Kamu görevlileri ile sivillerin alacak ve borçları	14-1, 23-3, 29-2, 29-3	4
25	Kırşehir vilayetinde meydana gelen uygunsuzluğun def'i	31-1	1
26	Konsolosun işlerini kolaylaştırma	7-4	1
27	Li-ecli't-terafu (davacı olma)	15-4	1
28	Mal tahriri	3-2, 4-1, 5-3, 15-3, 19-4, 24-1, 25-3, 27-2, 37-2, 40-3, 22-1, 22-2.	12
29	Malların tedariki	13-2, 27-3, 29-1, 40-1	4
30	Memurun af talebi	26-3, 28-1	2
31	Memurun hizmet bedelinin tahsili	42-1	1
32	Mescid-i Şerif'in tamir ve bakımı	16-4, 17-1	2
33	Mubayaanın tahsili	44-1	1
34	Muhacirlerin iskân ve infakı	7-1, 23-1, 32-1, 40-4	4
35	Mürur tezkiresi meselesi	1-3, 26-2, 28-3, 34-1, 37-3	5
36	Nefy (sürgün)	13-2, 27-3, 29-1, 40-1	4
37	Rikab-ı hümayuna takdim edilmek üzere Mekke'den amber ve gül yağı gönderilmesi	17-2	1
38	Tayin	3-3, 5-2, 14-3, 19-1, 23-2, 30-1, 32-2, 33-1, 35-1, 35-2, 36-1, 37-1, 40-2, 40-5, 42-2, 43-3	16
39	Tayinatların ödenmesi	12-2	1
	Umur-ı şer'le müdahale	1-2	1
40	Tersane-i Amire'ye zeytin sevki	8-1	1
41	Vergi	2-1, 7-3, 12-3, 43-2	4
42	Vefat eden memurların mallarının tahriri	14-2	1
43	Vilayetlerin nefer talepleri	11-3, 16-1	2
44	Yaralama	24-2	1
45	Zahirenin nakli	20-2, 20-3, 27-1, 30-2	4
Toplam			141

Tablo-1'den de anlaşılacağı üzere defterin ihtiva ettiği konular oldukça zengindir. Ancak Ayniyat Defterleri'nin bilim dünyasına kazandırılması hususuna yeterince önem verilmediği tespit edilmiştir¹. Vilayet ile alakalı pek çok yazışmanın özetine yer

¹ Türk tarihçiliğinde Ayniyat defterlerinin önemi yeni yeni anlaşılmıştır. Bu alana yönelik transkripsiyon olarak hazırlanan yüksek lisans tezleri literatüre kazandırılmaktadır. Ancak defter sayısının fazlalığı düşünüldüğünde yapılan neşir çalışmalarının sayısı oldukça azdır. Şüphesiz alana yönelik hazırlanan

verilen bu defterler aracılığıyla taşranın merkezden istekleri, merkezin cevapları, taşra idarecilerine gönderilen emirler ve eğer idareciler bu emirleri yerine getirmeyecekse getirmeme nedenleri, dönemin ihtiyaçları ve bunların nasıl karşılandığı, sosyo-ekonomik koşullar ve merkez ile iletişim halinde olan bölgenin durumu ortaya konulmaktadır (Taşcan, 2020, s. 269). Defterde yer alan verilere istinaden devleti meşgul eden meseleler askerî, iktisadî, mülkî, adlî, sosyal meseleler ve İstanbul'un ihtiyaçları olmak üzere altı ana başlık halinde sunulmuştur.

A. Askerî Meseleler

II. Mahmut, yenilikleri daha köklü bir hale getirebilmek için Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması gerektiğini III. Selim'den daha iyi kavrayarak hareket etmiş (Aksan, 2011, s. 274) ve kanun tanımaz hareketler sergileyen Yeniçeri Ocağı ile nihaî hesaplaşmasını gerçekleştirebilmek için 50 bin silah sipariş ederek savunmasını sağlamlaştırmış ve ardından sadık subay ile bürokrat kadrosunu temin edip kilit noktalara yerleştirmiştir. Böylelikle 1826 yılında Yeniçerilerin sadık destekçileri ile bağını koparmış ve ocağı lağvetmiştir (Yıldız, 2008, s. 6-8). Ocağın lağvedilmesinden sonra ise Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye adlı yeni bir ordu teşkil edilmiştir (Özcan, 1991, s. 457). Kuruluşundan hemen sonra İstanbul ve taşradan çok sayıda gönüllü, yeni askerî teşkilata kaydolmak amacıyla başvuru yapsa da hazırlanan nizamnamede şartları elverişli olup 15 ila 30 yaş arası erkeklerin kaydının yapılması, *kim idüğü belirsiz aylak kimseler* ile *mühtedilerin* bu teşkilata alınmaması hususu aktarılmıştır (Özcan, 1991, s. 457). İncelenen defterde de askerlikle ilgili çok sayıda belge ile karşılaşmıştır. Belgelerin genel çerçevesini askerlerin seferden muafiyet talepleri, tayinat bedelleri ve firar meseleleri oluşturmuştur.

II. Mahmut döneminde nasyonalist düşüncelerin etkisi Balkanlarda yaygınlık kazanmaya başlamış ve isyan hareketleri devleti uzunca süre uğraştırmıştır. Şüphesiz ki bu isyanlardan ilk başarıya ulaşanı, Eylül 1829 tarihinde Edirne Antlaşması ile bağımsızlığını kazanan Yunanlara aittir (Seyidanlıoğlu, 2014, s. 56). Yunan İsyanına dair gelişmeler incelenen deftere de yansımış ve vilayetlerden bu nedenle asker talebinde bulunduğu tespit edilmiştir. İstanköy, Rodos, Sakız, Midilli ve Kıbrıs bölgelerinden, sona eren (hitâm-pezîr) bu isyan nedeniyle istihdam edilmek üzere ayaklı asker talebinde bulunulması bunu kanıtlamaktadır (AYN.d., 2: 2). Yine İstanköy'ün muhafazası için de ayrıca 300 nefer daha asker talep edildiği bulgusuna ulaşılmıştır.

telif ve tetkik eserler ayrı bir öneme sahiptir. Alana katkı sağlayan bu eserler Abdülmecit Mutaf tarafından 1996 yılında hazırlanan *Osmanlı arşivindeki ayniyat defterleri* isimli makalesi, Ertan Gökmen tarafından 2018 yılında hazırlanan *Ayniyat defterlerinin Osmanlı sosyo-ekonomik tarihi için önemi, bir numaralı Anadolu Adi Ayniyat Defteri örneği* adlı makalesi, Ertan Gökmen ve Ömür Yazıcı Özdemir tarafından 2018 yılında hazırlanan *Ayniyat Defterleri Işığında Aydın Vilayeti'nin İdari, İktisadi ve Sosyal Durumu (1866-1880)* adlı eserleri, Arzu Taşcan tarafından 2021 yılında yayınlanan *XIX. yüzyıl sonlarında Edirne Vilâyeti'nin idari, iktisadi ve sosyal tarihinden bir kesit (826 numaralı Ayniyat Defteri kayıtlarına göre)* ve yine aynı yazarın aynı yılda yayınladığı *1876 Yılında Edirne Vilayeti'ndeki Asayiş Problemleri (1826 Numaralı Ayniyat Defteri Verilerine Göre)* adlı makaleleri şeklindedir. Biz ise bu çalışmada belgelerin bize söylediği kadarıyla II. Mahmut döneminin Ekim-Kasım 1829 tarihinin bir kesitini ele alarak dönemin merkez-taşra yazışmalarına dair boşluğu dolduracağız.

Sefere gitmeme karşılığında askerlerin muafiyet bedeli ödemek şartı ile görevden muaf tutuldukları bilinmektedir. Defterden edindiğimiz bilgilerden hareketle muafiyet bedellerinin affedildiğine dair de kayıtlara ulaşılmıştır. Bu gibi durumlarda *askerlerin mağdur olan ailelerine istinaden* ifadelerine yer verilerek aftan bahsedilmiştir. Karesi Sancağı mütesellimine yazılan kaimede Çandarlı, Edremit, Kemer Edremit, Ayazment ve Kozak beldelerinin muhafazası için Karesi Sancağına bağlı kazalardan 500, İçel Sancağından 250 ve Alanya'dan 200 ve Adana Eyaletinden 700 nefer askerinin muafiyet bedeli ödemeyi taahhüt ederek göreve gitmediği tespit edilmiştir (AYN.d., 9: 2). Dolayısıyla 1.650 asker muafiyet bedeli ödemeyi göze alarak göreve gitmemiş ve askerler de bu bedeli ödemekten muaf tutulmuştur.

Seferler nedeniyle ortaya çıkan masraflar mübayaa, mevacib ve tayinat giderleri şeklinde hazineye yansıtılmıştır. Bu masraflar içerisinde ise en çok payı mevacib oluşturmuştur. *Askerin ekmeği* anlamına gelen tayinat giderleri de bunu takip etmiştir (Yüksel, 2009, s. 50). Askere verilen tayinatlar yiyecek maddeleri (arpa, buğday, peksimet, un, koyun), yük hayvanları (at, katır, deve gibi yük hayvanları), yem ve koşum takımları, top arabaları, mühimmatlar, cephaneye levazımı ve nakliye ücretlerinden oluşmuştur (Kurtaran, 2012, s. 2279). Ordunun yiyecek maddelerinin temininden ise Nüzül Emmini sorumlu tutulmuştur. Nüzül, sürsat veya mübayaa vergileri yoluyla temin ettiği iaşe ürünlerini menziller veya yakınındaki bölge ambarlarında koruyarak sefer sırasında askerlere dağıtmış veya ücret karşılığında vermiştir (Sevinç, 2010, s. 215). Bazı durumlarda muhafızların emrinde olan asker sayıları arttığından tayinat bedelleri yetmemiş ve bu gibi hallerde merkezden yeniden tayinat talep edilmiştir. Sivaslı muhafız Ömer Paşa'nın emrindeki askerlerin şimdiye kadarki tayinat bedellerini ödediği ancak bundan sonraki bedellerin ödenmesinde sıkıntı çekileceği bu nedenle tarafına akçe gönderilmesini talep etmesi (AYN.d., 12: 2) buna dairdir. Yazışma süreci Ömer Paşa'dan Nüzül Emmini İbiş Ağa'ya ve oradan da Defterdar Efendi'ye havale edilmek suretiyle yürütülmüştür. Dolayısıyla Osmanlı müesseselerindeki hiyerarşik sistem alt kademedan bir üst kuruma ve oradan da merkeze havale edilmek suretiyle icra edilmiştir. Taşranın talebine merkezden olumlu cevap verilmekle birlikte ödenen tayinat bedellerinin deftere kaydının yapılması ve merkeze iletilmesi talep edilmiştir. Bu durum devletin bütün ödemeleri kayıt altına almak istediğini göstermesi bakımından dikkate değerdir.

Yeniçeri Ocağı'nın lağvedilme sürecinden hemen sonra hızlı bir şekilde sekiz alay olarak tertip edilmiş olan Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye ordusu, kuruluşundan iki sene sonra, Rusya ile savaşmak zorunda kaldığından (Pakalın, 1993: 1, s. 92-93) alay sayıları çoğaltılmış ve Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde birlikler kurulmuştur (Özcan, 1991, s. 457). Bu nedenle sancaklardan asker talep edilmiştir. Vilayetlerden orduya katılma sayısında artış da yaşanmıştır (Keleş, 2006, s. 229). Mütesellimler ellerindeki askerlerden bazılarını yeni orduya katılmak üzere merkeze göndermiştir. Ancak bu askerlerden bir kısmı yolculuk esnasında firar etmiştir. Kırşehir mütesellimine gönderilen kaimede yer alan, Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye ordusuna katılmak üzere gönderilen 32 nefer askere ek olarak 12 nefer daha asker eklenerek merkeze sevk edilirken 16 neferin firar etmesi (AYN.d., 14: 2) bilgisi bu duruma bir örnektir. Bu

durum üzerine merkez geriye kalanların hızlı bir şekilde sevkini ve firarilerin isimlerinin de kaydedilerek merkeze gönderilmesini (AYN.d., 14: 3) talep etmiştir. Bu durum devletin firarilere cezai müeyyide uygulayacağını göstermesi bakımından dikkate değerdir. İncelenen defterde ordudan kaçarak Anadolu'ya firar eden askerlerin cezalandırılmasına dair kayıtlara da rastlanmıştır. Bolvadin ayanı tarafından ihbar olunan meselede firar etmiş olan bir onbaşı ve üç nefer askerin yakalanması (AYN.d., 18: 1) buna dairdir. Söz konusu meselede firar eden bu askerlerin sürgün cezası ile cezalandırıldığı tespit edilmiştir.

B. İktisadî Meseleler

Osmanlı maliyesinin Köprülüler döneminden sonra bir türlü düzene sokulamadığı (Savla, 1940, s. 265) bilinmektedir. İltizama verilmiş olan şer'i ve ticari vergilere ilaveten toplanan örfi vergi gelirleri sarayın israfları ve devletin masraflarını dahi karşılamaya yetemeyecek bir hale gelmiştir. Tanzimat dönemine gelene değin devletin en önemli işleri dahi rüşvetle yürütülmeye devam edilmiş ve şahsi menfaatler devletin menfaatlerinden üstün tutulmuştur. Hemen her dönemde hazine daimî surette boş olduğundan devlet borçları, vadesi dahi belli olmayan senetlerle ödenmeye çalışılmıştır. Bu senetler ise Galata sarraflarına fahiş fiyatlarla kırdırılmış ve sarraflar da saray veya defterdara rüşvet vermek suretiyle senetlerin tahsiline çalışmıştır (Savla, 1940, s. 266). Bu kısır döngü içerisinde devlet, hazinenin sıkışık zamanlarında para tağşişine başvurarak çözüm bulmaya çalışmıştır. Dönemin bu ekonomik sıkıntısı incelenen deftere de yansımıştır. Bu nedenle iktisadi meselelere dair belge çeşitliliği de hayli fazladır. Belgelerin genel çerçevesini muhallefatın zaptı ve tahriri, vergi borçları, kamu görevlileri ile sivillerin alacak ve borçları, mukataaların iltizama verilmesi, ihtikâr (stokçuluk) meseleleri oluşturmuştur.

Ölen bir şahsın geride bıraktığı mallara muhallefat (tereke) adı verilmiştir. Bu mallar, müsadereye tabi tutularak defterlere kaydedilmiştir. Öncelikle vefat eden şahsın mal tahrirleri yapılmış, borcu varsa ödenmiş, geriye kalanı ise mirasçılar arasında paylaştırılmıştır. Bazen vefat eden şahısların çocuğunun olmadığı (bila-velet) ya da herhangi bir mirasçısının dahi bulunmadığı zamanlarda geriye kalan malları devlet hazinesine aktarılmıştır (Telci, 2007, s. 149). Herhangi bir mirasçısı olmayıp vefat eden şahsın mallarının tahririne karar verildiğinde, ilgili sancağın mütesellimi ya da ayanına kaime gönderilerek bir görevlinin tayin edilmesi istenmiş ve bu görevlinin mal tahriri yapması beklenmiştir².

Osmanlı İmparatorluğu'nda müsadere uygulaması istisnai haller dışında bir ceza uygulaması olarak sürdürülmüş ve yalnız devlet malını zimmetine geçirenlere ya da isyancılara uygulanmıştır. İlke olarak kulların mirasçısı padişah olduğundan kulların mallarına el konularak devlet hazinesine aktarılması şeklinde uygulanmıştır (Akyılmaz, 2008, s. 397). Reayanın mallarına ise nadiren el konulmuş olup katl

² Muhallefat nedeniyle bir kişinin ölümünün hemen ardından sayım memurları ölen kişinin evine gelerek sayım yapmıştır. Malları müsadere edilecek olan kişinin zengin olduğuna dair şayialar mevcut ise evlerde gizli odalar ya da mahzenler aranmış ve bu nedenle de gergin ortamlar yaşanmıştır. Siyasi nedenlerle cezalandırılan suçluların aramaları ise çok daha sert şekilde icra edilmiştir. Yaşanan gerginlikler nedeniyle gözaltı uygulamalarına da başvurulmuştur (Telci, 2007; s. 154-161).

cezasının uygulandığı bazı durumlarda ise müsadereye başvurulmuştur (Karal, 1988, s. 33). Defterde devlet memurlarının mallarının sivillerden daha fazla oranda müsadereye tabi tutulduğu anlaşılmıştır. Devlet memurları içerisinde de askerî personel öne çıkmıştır. İzmir muhafızı Hasan Paşa'nın vefatıyla birlikte Bolayır'da olan muhallefatının tahriri için Mehmet Nuri Efendi'nin mübaşir olarak görevlendirilmesi (AYN.d., 14: 2) ve Musul Beylerbeyi Abdurrahman Paşa'nın hulefasından Hacı Şakir Efendi'nin Musul'da vefat etmesiyle, geride bıraktığı eşyaların tahriri için Neşet Efendi'nin görevlendirilmesi (AYN.d., 4: 1) bunun örneklerindedir. Tahrir edilen malların telef olmaması için ise Bağdat valisine birtakım uyarılar da yapılmıştır.

Reayaya müsadere işlemleri daha az sayıda uygulanmış olup yalnızca vefat edip herhangi bir yakını bulunmayan kimselerin terekelerine el konulmuştur (Karal, 1988, s. 33). Yanbolu kazasına bağlı Esadlı karyesi sakinlerinden vefat eden Hasekizade Mustafa'nın geride varisi olmadığından muhallefatının beytü'l-mâl vekiline teslim edilmesi (AYN.d., 22: 2) ile Osmancık ahalisinden Kızıloğlu Hacı Osman adlı şahsın çocuğu ve herhangi bir mirasçısı da bulunmadığından geride kalan mallarının tahriri için Ahmet Tevfik Bey'in görevlendirilmesi (AYN.d., 25: 3) bunun örneklerindedir. Belgelerde tereke miktarlarına dair ise herhangi bir bilgiye yer verilmediği tespit edilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda vergi için *adet, töre, usul, kaide* anlamlarına gelen Arapça kökenli *rüsum/rüsumat* kelimeleri tercih edilmiştir (Pakalın, 1993: 3, s. 29). Yeni fethedilen yerlerdeki vergi uygulamalarının yumuşatılarak devam ettirilmesi Osmanlı vergi sistemini hem çeşitlendirmesine hem de devletin kendine has vergi sistemi oluşturmasına imkân sağlamıştır (Tabakoğlu, 2007, s. 582). Tımar sisteminin bozulmasıyla birlikte vergiler mukataa adı altında hazine tarafından işleme konulmaya başlanmış ve mukataalar, Tanzimat dönemine kadar, belli bir bedel karşılığında seneden seneye ya da kayd-ı hayat şartıyla iltizama verilmiştir (Pakalın, 1993: 2, s. 578). İncelenen defterde vergilerin merkeze gönderilmesinde gecikmeler yaşandığı veya vergilerin eksik gönderildiğine dair kayıtlara ulaşılmıştır. Vergi borçlarına yönelik meselelerin çoğunu ise mukataayı üzerine alan mültezimin, vergiyi merkeze zamanında göndermemesi meselesi oluşturmuştur. Vergilerde yaşanan gecikmeler nedeniyle ilgili vilayetin ayanı ya da mütesellimi uyarılmış ve tahsilatı göndermesi hususunda ikaz edilmiştir. Yenice Karasu ayanının 1828 senesi ağnam-ı miriye gelirlerinin bir kısmını merkeze gönderip diğer bir kısmını ise göndermediğinden ödenmemiş olan kısmın toplu bir şekilde göndermesine dair uyarılması (AYN.d., 7: 3) buna dairdir.

İltizam özel bir şahsın devlete ait herhangi bir vergi gelirini belli bir yıllık bedel karşılığında üzerine alması anlamına gelmiştir. Bu işi yapan kimseye ise mültezim adı verilmiştir (Genç, 2000, s. 154). İltizam uygulamasını vergilendirmenin özelleştirilmesi olarak da tanımlamak mümkündür. İncelenen defterde mültezimlerin reayadan gereğinden fazla vergi talebinde bulduklarına dair kayıtlara rastlanmıştır. Mudanya ahalisinden Mehmet Emin ve Zeliha adlı şahısların Mudanya'da bulunan çiftlikleri için öşür bedeli olarak her yıl 30 kuruş ödedikleri vergiyi 1829 yılında Mültezim Mustafa'nın 750 kuruşa çıkarması üzerine mağduriyetlerini merkeze bildirmeleri

(AYN.d., 12: 3) ve bunun üzerine mağduriyetin giderilmesi için Bursa mütesellimi Derviş Bey'in haberdar edilmesi ve ilgili meblağın mültezimden alınarak mağdurlara teslim edilmesi sağlanmıştır. Mukataa kelimesi de vakıf veya miri arazinin ziraat amacıyla kiralanması anlamına gelmiştir. Mukataa uygulaması ile iltizam usulü benzerlik arz etmiştir. Mukataa olarak kiralanana bir akar mülk hükmünde olmayıp senelik bir bedel karşılığında kiraya verilmiştir (Durmuş, 2020, s. 50-51). XVIII. yüzyıldan itibaren merkezi otoriteyi güçlendirmek amacıyla mukataalar sancak, vali ve mütesellim beylerine iltizama vermeye başlanmıştır (Genç, 2000, s. 157). Defterde mukataaların ilgili vilayetin mütesellimi veya valisine verildiği ve mukataa yerine *mâl-ı maktû* tabirinin tercih edildiği anlaşılmıştır. Sivas eyaletinin mâl-ı maktûsunun Sivas mütesellimine iltizam olarak verilmesi meselesinde toplam mukataanın 3 yük³ 24.172 kuruş olduğu aktarılmıştır. Söz konusu miktar merkeze gönderilmediği için bir an önce gönderilmesi gerektiği belirtilmiştir (AYN.d., 34: 2). Mukataa gelirleri, cizye ve avarızdan sonra devletin en önemli üçüncü gelir kaynağını teşkil etmiştir (Şensoy, 2014, s. 203). Merkezi otoriteyi güçlü tutmak amacıyla devlet görevinde gevşeklik gösterip gelirleri göndermeyi geciktiren mültezimler ise görevden el çektirmiştir. Maraş Valisi ve Niğbolu Muhafızı Mehmet Bey'e iltizam olarak verilen Ayıntap mukataası gelirlerinin merkeze göndermediğinin anlaşılması üzerine Mehmet Bey'den iltizamın alınması ve Ayıntap mütesellimi silahşöran Mustafa Bey'e tevcih edilmesi (AYN.d., 34: 3) bunun örneğidir.

Defterde borç alıp verme meselesine dair kayıtlara da yer verilmiştir. Bu husus ile alakalı defterde, dört borç kaydına rastlanmıştır. Bunlardan ilki sivil şahıslar arasında yaşanan borç-alacak meselesi olup Halebi Hatahaco adlı zimminin Halep ahalisinden seyyafzade⁴ Seyyid Abdurrahman'dan 33.375 kuruş alacağı olduğu halde borçlunun vefatı üzerine alacağın tahsil edememesi (AYN.d., 23: 3) durumudur. Yazılan arzuhal üzerine Halep mütesellimi bilgilendirilmiş ve mağdurun hakkının verilmesi (ihkak-ı hak) talep etmiştir. Sivil şahıslar ile kamu görevlileri arasında da borç-alacak meselesine rastlanmıştır. Sarraf taifesinden Ohan adlı zimminin Adana Beylerbeyi Memiş Paşa'dan alacağı olduğu halde borçlunun vefat etmesi üzerine alacağını tahsil edememesi (AYN.d., 29: 3) buna dairdir. Memiş Paşa'nın muhalefatının tahriri yapıldıktan sonra mirası Konya'da bulunan oğluna gönderilmiş olduğundan, mağduriyetin giderilmesine yönelik Konya mütesellimi bilgilendirilmiştir. Bu gibi borç-alacak meselelerinde alacaklıların mağdur edilmemesi için belgelerde ivedilikle hareket edilmesi hususunun aktarıldığı anlaşılmıştır.

³ Osmanlı maliyesinde bir ölçü birimi olarak kullanılan Arapça karşılığı himl olan yük, Osmanlı İmparatorluğu'nda sabit değeri olmayıp değişiklik gösteren bir ağırlık birimi olarak kullanılmıştır. Hayvan ya da araba üzerine muhafaza edilerek konulan mallar için ayrı bağlama usulleri kullanılarak özel taşıma denklemleri yapılmıştır. Bu denk işini yapan kimselere ise devlet yük başına ücret ödemiştir. Pazara getirilip satılan mallardan alınan damga verisi (*bâc-ı bâzâr*) ya da *rûsûm-i âmediyye* gibi vergiler yükün cinsine göre değişmekle birlikte yük başına alınmıştır. Deve yükü için belirlenen miktar 7-10 kile (179,6-256,5 kg), at yükü için 4-5,5 kile (102,5-141 kg), katır yükü için 4-5,5 kile (102,5-141 kg) eşek yükü için 60-80 kg (tahmini), araba yükü için 260-1000 kg., gemi (deniz) yükü için 100-360 ton ortalama değer, gemi (nehir) yükü için 6,7-8,2 ton (Fırat ve Dicle'de) olarak belirlenmiştir (İşbilir, 2013, s. 46-48).

⁴ Kılıç, kılıççı (Sami, 1996, s. 754).

İhtikâr reayanın zaruri ihtiyaçları olan yiyecek içecek maddelerinin ucuz fiyatla toplanıp fiyatlar yükselince piyasaya sürülmesi olarak tanımlanmıştır. Bu işi yapanların haksız kazanç elde ettikleri ve vurgunculuk yaptıkları aşikârdır (Öztel, 2019, s. 361). Bu işi yapanlara ise *muhtekir* adı verilmiştir (Pakalın, 1993: 2, s. 571). İhtikâra yönelik tüccarın hedefi sattığı üründen yüksek kâr elde etmektir. Stokçuluğu yapılan ürünün fiyatı usulsüzce artarken, artan fiyatlar karşısında reayanın alım gücü ise düşmüştür. Bir kısım eşyaya narh konulmasına da bu yüzden ihtiyaç duyulmuştur (Öztel, 2013, s. 304). Defterde odun stokçuluğu yapıldığına dair kayıtlara rastlanmıştır. Enderun-i Hümayun ve Asakir-i Hassa'nın tayinât ihtiyacı olan odunun temini için görevlendirilen Hassa Silahşörü Süleyman Ağa'nın İznikmit'ten odun tedarik ettiği sırada 8.000 çeki odunu stoklayan bir esnafın varlığını haber alarak (AYN.d., 22: 3) durumu merkeze bildirmesi üzerine ihtikara yönelik esnafın mallarına el konulduğu ve hatap eminine de tesliminin sağlandığı tespit edilmiştir.

C. Mülkî Meseleler

Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetim sistemini meydana getiren temel kurumlar zaman içinde değişiklik arz eden karma bir yapıya sahip olmuştur. Toplum genel anlamda yönetilenler (reaya) ile yönetici sınıfı (askeri sınıf) olmak üzere ikili bir tasnife tabi tutularak değerlendirilmiştir (Findley, 2014, s. 4-5). Erkân-ı erbaaya göre ise dört katmanda değerlendirilen toplum ehl-i kılıç, ehl-i kalem, çiftçi, zanaatkâr-esnaf-tüccardan oluşmuştur (Tuğluca, 2016, s. 19). Padişahın görevi ehl-i kılıcın kılıcıyla, ehl-i kalemin de kalemiyle bu dört sınıfı zapt etmesidir.

Reaya olarak adlandırılan sınıf esas üretici topluluktur. Bu topluluk köylü-çiftçi, esnaf ve zanaatkâr ile tüccarlardan müteşekkil olup elinde beratı bulunmayan kesimdir (Ünal, 2012, s. 277). Tanzimat dönemine kadar reayayı Müslüman ya da gayrimüslim tüm tebaa oluşturmuş, hakları ise kanunlarla garanti altına alınmıştır. Reayanın vazifeleri devlet başkanına itaat etmek, vergi vererek yönetici kadroyu desteklemek, ülkeyi imar etmek ve birbirinin hukukunu gözetmek şeklinde sıralanmıştır. Bu teorik çerçevede yönetilen ile yönetici sınıflar arasındaki ilişki her zaman devletin öngördüğü ölçüde cereyan etmiştir. Yöneticinin reayaya ağır gelecek her türlü davranışı zulüm olarak adlandırılmış, yükümlülüklerini yerine getirmeyen ya da suç işleyen memurlar görevden el çektirilmiş, yerleri değiştirilmiş, rütbeleri indirilmiş, sürgün gibi ağır cezalarla cezalandırılmıştır (Ünal, 2012, s. 277). İncelenen defterde bununla alakalı olarak İskilip Müftüsü Seyit Ahmet'in kötü bir eyleminden dolayı görevden azledilip yerine Mehmet Hilmi'nin tayin edilmesi (AYN.d., 23: 2) meselesi ile karşılaşmıştır.

Reayadan kimseler, kanunlara aykırı eylemler icra ederek toplumsal düzeni bozmaya çalıştıklarında buldukları mahalden uzaklaştırılıp başka bir mahalle sürgüne gönderilerek zorunlu bir ikamete tabi tutulmuştur (Poyraz, 2020, s. 502). Ahaliye karşı kötü eylemleri nedeniyle kendisinden şikâyetçi olunan İskilip Voyvodası Zaim Şakir'in suçlu bulunarak görevden el çektirilmesi (AYN.d., 30: 1) buna dairdir. Söz konusu meseleden dolayı Çorum müteselliminin ahalinin asayışı ile memnuniyetinin sağlanması hususunda da tembihlendiği de anlaşılmıştır.

Devlet-toplum anlayışına uygun olarak padişah tebaasına adalet sunmayı en temel vazifesi olarak addetmiştir (Tuğluca, 2016, s. 31). II. Mahmut döneminde de Meclis-i Vâlâ'ya yapılan şikâyetlerin 1-2 günden uzun süre bekletilmemesi, herhangi birinden şikâyet gelirse konunun araştırılıp incelenmesi, haklı olduğu anlaşılması halinde evrakın bulunduğu kalemin sorumlu tutulup gereğinin yapılması (Akyıldız, 1993, s. 63) hususlarında memurlar bilgilendirilmiştir. Bu nedenle devlet reayanın yaptığı şikâyetleri, haksızlıklara gösterdikleri tepkileri dikkate almış ve memurların görevini kötüye kullanarak suç işlemesine engel olmuştur. Defterde görevini kötüye kullanan memurlara da sürgün cezası verildiği anlaşılmıştır. Konya mütesellimine hoş olmayan cümleler sarf eden Kethüda Hacı Osman'ın sürgüne gönderilmesi (AYN.d., 29: 1) bunun örneğidir. Sürgün cezası alan suçluların ıtlak edildiklerine⁵ dair de hükümlere yer verilmiştir. İtlak sebebi olarak ise suçluların perişanlıklarına merhameten affedildikleri aktarılmıştır. Biga Sancağı Çal kazası ayan vekili olan Hacı Mehmet'in uygunsuz hareketinden dolayı Sofya'ya sürgüne gönderilmesi meselesinde perişan haline merhameten affedilmesi (AYN.d., 13: 2) buna dairdir. İncelenen ceza hükümleri ile ıtlak hükümlerinden yola çıkılarak ceza sürelerini tespit edebilmek ve suçluların gönderildikleri bölgeler hakkında bilgi sahibi olabilmek de mümkündür.

II. Mahmut, köklü mülki tedbirleri icraata geçirerek memurları maaşa bağlamış ve haraç toplamak ile rüşvet almayı da yasaklamıştır. Ancak padişah maaş giderlerinin karşılanması için hangi gelirlerin kullanılacağı konusunda ise herhangi bir planlama yapmamıştır (Findley, 2014, s. 169). Bu nedenle maaş sisteminin kabul edilmiş biçimi, padişah ve danışmanlarının mali politikalar konusundaki yetersizliğini ortaya koymuştur. İncelenen defterde memur atamalarına yönelik tek veri ile karşılaşmıştır ki bu da imamlık vazifesine dairdir. İmamlar şehir örgütlenmesinde yer alarak Tanzimat dönemine kadar buldukları mahallin düzen ve asayişinden sorumlu tutulmuşlardır (Beydilli, 2000, s. 182). Tayinle atama ya da babadan oğula geçmek suretiyle atanmakta olan imamlar vazifelerine padişah beratı ile başlamışlardır. Kayseri Kalesi imamı olan Osman halifenin vefatından sonra imamlık vazifesinin oğlu Seyyid Ahmet'e devredilmesi (AYN.d., 14: 3) buna dairdir. Defterde taşrada görev yapan personelden duyulan memnuniyetlere dair belgelere de yer verilmiştir ki Hamit Mutasarrıfı Tahir Bey'e yaptığı hizmetlerinden dolayı teşekkür edilmiş ve görevine aynı kararlılıkla devam etmesi de istenmiştir (AYN.d., 25: 2).

⁵ Osmanlı ceza hukukunda ta'zir kategorisinde yer alan ağır cezalardan olan sürgün cezası ile suçluların ıslah edilip topluma yeniden kazandırılması amaç edinilmiştir. Söz konusu cezalar ile suçlu bulunan şahıs bulunduğu bölgeden başka bir bölgeye gönderilerek zorunlu ikamete tabi tutulmuş ve cezası infaz edilmiştir. Muvakkat olarak cezalandırılmış ise ıslah-ı nefis (nefsini ıslah) edinceye değin müebbet olarak gönderilmiş ise ömür boyu kendisine uygun görülen cezayı çekmiştir. Muvakkat cezalarda ıslah-ı nefis eden suçlunun ceza süresi tamamlandığında affedilerek ıtlak edilme (salıverilme) yetkisi padişaha aittir. Kimi zaman genel ya da özel aflarla suçlular salıverilebilmiştir (Poyraz, 2020, s. 512).

D. Adlî Meseleler

İslam hukukuna cari olan Osmanlı İmparatorluğu'nda suçlar şahsın haklarına karşı işlenen katl suçu⁶, Allah'a karşı işlenmiş suçlar (hırsızlık, şarap içme, zina, zina iftirası, kazf, yol kesme, irtidat veya İslam dinini terk etmek) ve ceza yetkisinin hâkimin takdirine bırakıldığı ta'zir suçları olarak üç kategoride değerlendirilmiştir (Akbulut, 2003, s. 167-168). İncelenen defterde ise suçlar devlete isyan (bağy) ve gasp olarak kaydedilmiş ve cezai müeyyide olarak ise sürgün (nefy) uygulamalarına dair verilere ulaşılmıştır. Mülki meseleler bahsinde sürgün cezası alan memurlardan bahsedildiği için burada sadece sivillerin cezalandırılması hususuna yer verilmiştir. Defterde sürgün hükmü ile alakalı iki veri mevcut olup her ikisi de gayrimüslimlerle alakalı cezalar olarak karşımıza çıkmıştır. Gayrimüslimlerin cezalandırılma işlemlerinde cemaat liderleri etkin rol üstlenmiş ve resmi yazışmaları da patrikler tarafından yapılmıştır (Poyraz vd., 2021, s. 276). Cezalandırılan şahısların hangi suç türü nedeniyle cezalandırıldıklarına dair herhangi bir çıkarıma gitmek ise mümkün değildir. Ankara'ya sürgüne gönderilmiş olan Ermeni milletinden Anton ile oğlu Artin, Kuyumcu Hazan, Berus oğlu Petrak, Simkeş ile Tavukçu ile oğlu Rabih adlı zimmilerden Anton, oğlu Artin, Simkeş ve Tavukçu Mıgırdinik'in salıverilmesi (AYN.d., 27: 3) ve yanlışlıkla Boyabad'a sürgüne gönderilen Eczacı Anton, kardeşi Francesko ve biraderlerinden bahsedilmiştir. Bu durum sehven cezalandırılan kimselerin varlığını ortaya koyması bakımından dikkate değer bir husus olarak karşımıza çıkmıştır.

Sürgün cezasından bahsedilen diğer bir belge de Ermeni milletinden olup İstanbul'da ikamet eden Marabet adlı bir kadının ekibi ile sürgüne gönderilmesidir (AYN.d., 40: 1). Söz konusu kadın ile 11 neferi Mihaliç'e, 30 neferi ise Bandırma'ya sürgün edilmiştir. Sürgün sebepleri işledikleri kabahatten dolayı denilerek geçiştirilmiştir. Bu durum suçun ayrıntısını öğrenmeyi imkânsız kılmıştır. İslah-ı nefis etmeleri üzerine Madabet ile 11 nefer adamı Dersaadet'e gönderilmek üzere mürur tezkiresi verilerek salıverilmiştir. Bandırma'ya gönderilen 30 neferin akıbeti hakkında da herhangi bir veriye ulaşılamamıştır.

Bağy suçu silahlı bir grubun kendilerince haklı gördükleri sebeplerle devlet başkanını devirmek için isyan etmeleri olarak tanımlanmıştır (Aydın, 2019, s. 189). İslam hukukçuları bu suç türüne ne tür bir ceza verilmesi, verilecek cezanın ta'zir mi yoksa had kapsamında mı değerlendirilmesi gerektiği hususunda görüş ayrılıklarına sahiptir. Bağy suçuna Kur'an ve hadislerde yer verilmemiş oluşu had kapsamında değerlendirilmesini imkânsız kılmaktadır (Bardakoğlu, 1996, s. 549). Ta'zir grubunda ele alınması ise daha makul olarak değerlendirilmiştir. Sınırları hükümdarın iradesi ile çizilen ta'zir ceza grubu hem şer'i hem de örfi yönü bulunan din ile çelişmeyen fakat onu tamamlayan bir ceza grubudur (Poyraz, 2020, s. 499). Defterde bağy suçuna dair tek veri Kabakçızâde Abdülkerim'in kavvas mübaşeretıyla Kütahya'ya sürgüne gönderilmesi meselesidir (AYN.d., 16: 3). Söz konusu belgede suçun detaylarına ya da

⁶ İbn Teymiyye'ye göre katl suçu üç kategoride kasıtlı, kasıtlıya benzer hatalı ve hatalı öldürme olarak (Teymiyye, 1999, s. 133); Colin Imber'e göre ise katl suçu dört kategoride değerlendirilmiştir. Dördüncü kategori olarak dolaylı öldürmeden suçundan bahsetmiştir (Imber, 2004, s. 252).

suçlunun ne zaman salıverileceğine dair herhangi bir bilgiye yer verilmediği tespit edilmiştir.

Bir kimseye üstün gelmek veya bir şeyi zorla almak anlamında gelen gasp, hukuk terimi olarak mezheplere ve mezheplerin içindeki âlimlere göre farklı şekillerde tanımlanmıştır. Hanefi hukukçularının genel görüşüne göre gasp edilen malda meydana gelen artışlar mevcutsa iade edilmesi, değilse tazmin yükümlülüğü doğmuştur (Aydın, 1996, s. 387). Gasp bir ta'zir suçu sayıldığından cezai sorumluluk da devlet başkanına atfedilmiştir (Aydın, 1996, s. 389). İncelenen defterde gasp suçuna tek veride rastlanmıştır. İran tüccarlarından Mehmet Ali adlı şahsın, Erzurum tarafında bulunan hazineye gönderilmek üzere memur Bekir Tatar adlı kişiye teslim ettiği iki adet hurcun⁷, Erzurum'a bağlı Çiftlik kasabası sakinlerinden Hasan Kasım tarafından gasp edildiği (AYN.d., 5: 1) aktarılmış olmakla birlikte olayın akıbetine dair herhangi bir bilgiye yer verilmemiş fakat gasba konu olan hurçların iadesinin sağlandığı tespit edilmiştir.

E. Sosyal Meseleler

Defterde yer alan sosyal meseleler eşkıyalık, muhacirlere yardım ve mürur tezkiresi olarak belirlenmiştir. Devlet eşkıyalık olaylarını büyük çaplı olmadan ve isyanlara dönüştürmeden, pazarlık ya da bastırma siyaseti güderek etkisizleştirmeye çalışmıştır. Eşkıyalık faaliyetleri silah ya da başka bir şekilde zor kullanmak, yol kesip baskın yapmak, mal ile cana kastetmek ve kamu düzeni ile güvenliğini yok saymak şeklinde icra edilmiştir (Öz, 2017, s. 11-12). Mevcut siyasi iktidara başkaldırma niteliği taşıması yönüyle bağy suçundan ayrılmıştır (Bardakoğlu, 1995, s. 463). Eşkıyalık suçu had ceza grubuna girdiği halde suçu işleyenler devlet tarafından asi olarak addedilmiş ve *siyaseten katl* kapsamında ele alınıp cezalandırılmıştır. En az üç kişi tarafından icra edilen suçun cezası dört şekilde ifa edilmiştir. Bunlar; öldürülme, asılma, el ile ayakların çaprazlama kesilmesi ve sürgündür (Bardakoğlu, 1995, s. 465).

İktisadî krizlerin sıklıkla yaşandığı, halkın yoksullukla boğuştuğu dönemlerde eşkıyalık faaliyetleri de artış göstermiştir. II. Mahmut döneminin siyasi ve ekonomik olarak buhranlı yapısı eşkıyalık faaliyetleri için uygun zemini oluşturmuştur. Kamuoyu nazarında eşkıyalar basit suçlular olarak değil, adaleti sağlayan kahramanlar olarak değerlendirilmiştir. Bu yönü ile Eric Hobsbawm devlet otoritesi ve feodal beylere göre suçlu sayılan sosyal eşkıyanın gerçekte yasa dışına düşmüş köylü olarak tanımını yapmıştır. Dolayısıyla literatüre sosyal eşkıyalık (Hobsbawm, 1997, s. 11-12) kavramı kazandırılmıştır. Sosyal eşkıyalık, yoksulluk ve zulme karşı baskı uygulayan ve adaletsizliği yayan bölgesel güçlere karşı başkaldırı niteliği taşımıştır. Tanımı ne olursa olsun devlet nazarında ise kanun ve kaidelere karşı gelen herkes eşkıya olarak addedilmiştir (Yiğit, 2017, s. 567). Defterde eşkıyalık ile alakalı dokuz belge tespit edilmiştir. Bu belgelerin neredeyse tamamı ise bölge halkından destek gören Zeybek Atçalı Kel Mehmet'e aittir. Ege bölgesinde meydana gelen bu faaliyetlerin 1829-1830 yılları arasında devleti bir hayli uğraştırdığı anlaşılmıştır. Atçalı Kel Mehmet hakkında *zeybek haşeratı* ve *eşkıyası* gibi ifadelerle yer verilmiştir. Ömer Lütfi Efendi'ye gönderilen

⁷ İçine eşya konulan meşinden yapılmış büyük heybe (Sami, 1996, s. 577).

kaimede, zeybek haşeratının Aydın Güzelhisar bölgesini istila ettiği, isyanın Tire ve Bandırma kazalarına da sıçradığı, Turgutlu kasabasına doğru yayılmaya başladığı ve isyanın bir an önce bastırılması gerektiği (AYN.d., 5: 3) belirtilmiştir. Aydın mütesellimine gönderilen kaimeler de bu bilgiyi teyit eder niteliktedir (AYN.d., 23: 4). İlyas Ağa'ya gönderilen kaimede ise isyancıların Ödemiş kazasına hızla ilerlediği, Saruhan Mütesellimi Hacı Mehmet Ağa, Mentеше Mütesellimi Osman Ağa ve Lütfi Efendi'nin de durumdan haberdar edilip kış basmadan isyanın sonlandırılmasının beklendiği (AYN.d., 35: 3) aktarılmıştır. Söz konusu isyanın bastırılması hususundaki katkı ve gayretlerinden dolayı Saruhan mütesellimi takdir de edilmiştir (AYN.d., 45: 2). Atçalı Kel Mehmet ise yerel yöneticilerin halka kötü davranışından dolayı isyan etmiş ve amacını yoksul halkı zalim mültezimlerin baskısından kurtarmak olarak belirtmiştir. Yerel yöneticilerin topladığı keyfi vergilerin kaldırılmasını sağlamakla birlikte merkezi hükümetin emrettiği diğer vergilerin toplatılarak merkeze göndermesine de aracı olmuştur. Ancak devlet tarafından isyancı olarak addedildiğinden Haziran 1830 tarihinde öldürülmüş ve isyanı da son bulmuştur (Gökbunar, 2004, s. 30-32). Defterde yer verilen diğer bir isyan hareketi de Soma kazasından Burunsuz Arap adlı zeybek tarafından icra edilmiştir. Ufak çaplı eşkıyalık icra ettiği belirtilen bu şahsın taşrada haydutluk yaparak gezip dolaşırken görülmesi üzerine merkeze bildirildiği ve konu ile ilgilenmek üzere Bursa naibinin görevlendirildiği (AYN.d., 31: 2) tespit edilmiştir.

1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sonucunda imzalanan Edirne Antlaşmasıyla Sırp'lara özerklik verilirken Yunanlılar da bağımsızlıklarını elde etmiştir (Turan, 1951, s. 111). Balkanlar'da yaşanan bu karmaşa nedeniyle baskıdan kaçan Türk-Müslüman unsur Anadolu'ya sığınmak durumunda kalmıştır. Anadolu'ya sığınan muhacirlerle devlet vergi ve askerlik gibi hususlarda birtakım kolaylıklar sağlamış ve onları Bursa, Eskişehir, Amasya, Afyonkarahisar başta olmak üzere çeşitli iskân bölgelerine yerleştirmiştir (Günay, 2012, s. 137). Defterde muhacirlerle alakalı dört belge tespit edilmiştir. Bunlardan ilki Varna muhacirlerinden olup Bursa'da iskanları sağlanan Seyyid Ali'nin annesi Fatma, kardeşleri İbrahim ve Mustafa'nın sefalet içinde yaşadıklarını bildirdikleri (AYN.d., 7: 1) belgedir. Merkezden Bursa mütesellimine gönderilen tezkirede ise söz konusu şahıslara mürur tezkiresi verilerek İstanbul'a gönderilmelerinin sağlanması istenmiştir. Mora'ya bağlı Tripoliçe ahalisinden olup vatanı işgal edildiğinden Bursa'ya yerleştirilen Abdülhalik adlı şahsın da yardım taleplerine merkezden yine olumlu cevap aldığı (AYN.d., 32: 1) anlaşılmıştır. Diğer bir meselede Mora muhacirlerinden Maznun'un beş kişilik ailesi ile İstanbul'a gelmesi üzerine İzmir'de kalan kardeşlerinin de yanına gelmesi için yazdığı izin dilekçesi (AYN.d., 23: 1) olmakla birlikte Maznun'un talebi onaylanmamıştır. Karşılaşılan diğer dilekçede ise İzmir'e yerleştirilen Mora muhacirlerinden Kamile Hanım'ın eşi Şevki Ağa'nın henüz İzmir'e gelmemiş olması nedeniyle görünmesi Rukiye, oğulları Yusuf ve Raşit ile yoksulluk içinde yaşadıklarını merkeze bildirdiği (AYN.d., 40: 4), yardım taleplerine olumlu cevap verildiği fakat İstanbul'da ikamet taleplerine olumsuz cevap verildiği tespit edilmiştir.

Mürûr tezkireleri devlet sınırları içerisinde seyahat etmek amacıyla verilen izin ve geçiş belgeleridir (Kütükoğlu, 2006, s. 60). Bu uygulama emniyet ve asayiş açısından mahalli idarecilere kolaylık sağlamış ve iç göçü de kontrole tabi tutmuştur. Devlet bu izin belgesi ile nüfus hareketliliğini minimuma indirmiş ve sadece zorunluluk gerektiren hallerde geçişlere izin vermiştir. XIX. yüzyıl ile birlikte mürur tezkiresi ya da yol hükmü olarak da anılan bu belge, genellikle yabancı elçilik mensupları, tüccarlar, yerli ve yabancı ruhbanlara verilmiş ve onların geçeceği yerlerin idarecilerine hitaben kaleme alınmıştır (Kütükoğlu, 2006, s. 60). Tezkirelerde seyahat eden kişinin adı, amacı, nereye gideceği, kaç kişi ile seyahat edeceği gibi bilgilere yer verilmek suretiyle hazırlanmıştır. Görevlilerden seyahat boyunca yolcuları hiçbir suretle rahatsız etmemeleri ve güvenli şekilde yolculuk yapmalarına olanak sağlamaları talep edilmiştir (Sezer, 2003, s. 111). Defterde İstanbul'a yapılan eş, dost, akraba ziyaretleri için dahi mürur tezkiresinin alınmasının zorunlu tutulduğunu anlamak da mümkündür. Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye ordusunda görevli Yüzbaşı İbrahim Ağa'nın Kastamonu Köni kazasında bulunan annesini İstanbul'a getirmek amacıyla ruhsat talep etmesi (AYN.d., 26: 2) ve dilekçesi kabul edildikten sonra annesini getirebilmesi buna dairdir. İmparatorluk sınırları içerisinde yapılacak olan gidiş ve dönüş bütün seyahatler için yeni tezkirelerin alınması gerekli görüldüğünden her bir belge için onay süreci beklenmiştir. Onbaşı Hüseyin'in hanımı Ayşe'nin akraba ziyareti için tezkire ile Tosya'ya gittiği ve dönüş için yeni bir tezkire talebinde bulunduğu ancak onay gelmediğinden dönüşünü gerçekleştirmediği (AYN.d., 29: 3) bunun örneğidir. Belgelerde her işi olana mürur tezkiresi verilmemesi gerektiği ve bu konuda taşrada bulunan görevlilerin sürekli tembhlendiği de anlaşılmaktadır. Kayseri'de ikamet eden bazı gayrimüslim kimselerin, İstanbul'a gitmek için Kayseri müteselliminden mürur tezkiresi talep ettikleri Kayseri müteselliminin ise buna olur verdiği bunun üzerine Kayseri müteselliminin olur olmaz mürur tezkiresi vermemesi konusunda uyarıldığı (AYN.d., 34: 1) anlaşılmıştır.

F. İstanbul'un İhtiyaçları

Osmanlı İmparatorluğu'nda İstanbul'un ihtiyaçlarının karşılanması hususuna tarihin hemen her devrinde önem verilmiştir. XVIII. yüzyıldan sonra taşradan göçlerin artması ile iyice artan İstanbul'un nüfusu şehirde yiyecek, içecek, giyecek sıkıntısı yaşanmasına sebep olmuş, yakacak ihtiyacını artmış ve büyük kıtlıklara neden olmuştur (Özkaya, 2020, s. 319). Söz konusu dönemde İstanbul nüfusunun yarım milyona yakın olduğuna dair tahminler yapılmıştır (Güran, 1986, s. 246). Bu nedenle İstanbul'un iaşesinin sağlanması hususunda problemler yaşanmaması amacıyla 25 Ekim 1793'te Zahire Nezareti⁸ teşkil olunmuştur (Güran, 1986, s. 248). Defterden edinilen verilerden yola çıkılarak İstanbul'un ihtiyaçları zahire ihtiyaçları ve amele gereksinimleri olarak belirlenmiştir. Şehrin en önemli problemlerinden biri ise zahirenin zamanında gönderilmemesi ya da hiç gönderilmemesi meseleleri olmuştur.

⁸ Tüccarların zahire işlerini denetlemek, ayrıntılı gelir gider hesapları yapmak, fırıncıların satış fiyatlarını takip etmek, ekmek kalitesini denetlemek, zahire taşıyan gemilerin sayısını artırmak ve zahirenin öncelikle İstanbul'a teminini sağlamak nezaretin başlıca görevleri olmuştur (Güran, 1986, s. 248).

Her yılın kasım ayından sonra nakliye işleri sıkıntıya düştüğünden bu aya kadar zahirenin deniz yolu ile taşınması gerektiği belirtilmiştir. Zahire nakli ise *kapan tüccarları* tarafından gerçekleştirilmiştir. Hububat cinsinden zahire İstanbul'un ambar, değirmen ve fırınlarının bulunduğu Unkapanı semtine tevzi edilmiştir (Çağman, 2016, s. 133- 134).

Nüfus artışına paralel olarak mal temini konusunda talepleri karşılamak amacıyla taşraya sürekli emirler de gönderilmiştir (Özkaya, 2020, s. 321). II. Mahmut döneminde ekonomik problemler nedeniyle yasadışı hareketler artmış ve merkez taşraya söz dinletemez hale gelmiştir. Dönemde halkın kolay para kazanma istediği artmış, fiyatlar oldukça yükselmiş ve halkın alım gücü de düşmüştür. Bu noktada ise devlet, zahire vb. gibi ticaret ürünlerini esnaftan bazen maliyet fiyatına bazen de maliyetinin altına alarak tayin edilen görevliler aracılığıyla halka arz etmiştir (Göktepe, 2017, s. 858). İstanbul'un iaşesi için devlet, Ekim-Kasım 1829 tarih aralığında taşradan zahire talebinde bulunmuştur. Bu amaçla Kayseri müteselliminden, Bozok Sancağına ait zahirenin İznikmit iskelesine naklinin sağlanması talep edilmiştir (AYN.d., 27: 1). Nakil işlemi için Ali Ağa görevlendirilmiş ve nakli kış gelmeden ivedilikle sağlanması gerektiği de (AYN.d., 20: 2) belirtilmiştir. Nakil işleminde Kayseri mütesellimine Sivas, Çorum, Bozok, Kırşehir ve Zile mütesellimlerinin gerekli yardımları sağlanması hususu da aktarılmıştır (AYN.d., 20: 3). Ancak defterdeki verilerden yola çıkılarak zahirenin içeriğine dair herhangi bir çıkarıma gidebilmek mümkün görünmemektedir. Söz konusu zahirenin ise teminlerinin Batı ve İç Anadolu bölgelerinden karşılandığı bulgusuna ulaşılmıştır.

Buğday kaçakçılığı devletin hemen her döneminde önlenememiştir. Taşradan gönderilen zahire çoğunlukla İstanbul'a ulaşamamıştır (Özkaya, 2020, s. 324). Kimi zaman ise sancaklarda dahi buğday kıtlığı yaşanabilmiştir. Bu gibi durumlarda buğday ihtiyacı civar sancaklardan veya kazalardan karşılanmaya çalışılmıştır. Bununla alakalı olarak Rodos hazinesi için Mentеше sancağından 1.000 kile olarak alınan buğdayın söz konusu sene için 10.000 kileye çıkarılması gerektiği (AYN.d., 21: 1) belirtilmiştir. Bozok sancağına bağlı Gedikbuçuk kazasında bulunan 403 kile buğdayın Maden-i Hümayun Emini Salih Efendi tarafından 48 kuruşa satın alarak Yozgat'ta bulunan ekmekçi esnafına 80 kuruştan satılması (AYN.d., 32: 3) meselesinde Salih Efendi'nin yüksek kâr amacı güttüğü ve Gedikbuçuk esnafına da herhangi bir ödeme yapmadığı kaydına da defterde yer verilmiştir. Ancak söz konusu şahsa gereğini yapması hususunda Yozgat müteselliminin bilgilendirildiği de anlaşılmıştır.

İstanbul'un zahire ihtiyacı haricinde amele ihtiyacının da mevcut olduğu tespit edilmiştir. Taşçı, marangoz ve fırıncı amelesine olan ihtiyaç yine Anadolu'dan temin edilmiştir. II. Mahmut döneminde mimarlık teşkilatının sorunları ele alınmış ve şehreminliği ile mimarbaşılık Ebniye-i Hassa Müdürlüğü olarak 1831 yılında birleştirilmiştir (Turan, 2020, s. 91). Devletin her türlü inşaat ve bina yapım işleri hassa mimarlar dairesi tarafından yürütülmüş ve görevlendirilen amele ücretleri de bu daire tarafından ödenmiştir. Hassa mimarlar ocağında her işten anlayan ustalar hazır bulundurulmakla birlikte, ameleye ihtiyaç duyulduğunda bu ihtiyaçlar acemi oğlanlar ocağından karşılanmıştır. Defterde İstanbul'da inşa edilecek Ebniye-i miriye'nin inşaatı

için taşçı amelesinin azlığından bahsedilmiş ve Kayseri Sancağından taşçı amelesi talep edilmiştir (AYN.d., 6: 1). Gönderilecek amelelerin gayrimüslim olmaması ve sevkıyatın hızlı bir şekilde gerçekleştirilmesi gerektiği belirtilmiştir.

İmparatorlukta XVIII. yüzyıldan itibaren önemi azalan kadırgaların yerini kalyonlar almaya başlamıştır (Bostan, 2011, s. 514). Kalyonların tamirini ise tersanelerde çalışan ameleler gerçekleştirmiştir. Amele sayısı azaldığında Anadolu'dan amele talebinde bulunulmuştur. Gelibolu'da inşaatı devam eden Kalyon-ı Hümayun için İznikmit'ten marangoz amelesi talebinde bulunulmuştur (AYN.d., 13: 3). Ancak gönderilen 26 marangoz amelesinden 20'si yolculuk esnasında firar ettiğinden, firarilerin yakalanması için Gemlik bölgesine kavvas gönderilmiş ve 50 amele daha talep edilmiştir.

İstanbul'un buğday tüketimi devlet tekelinde tutulmuştur. Bu nedenle çok düşük fiyatla devlete devredilen buğday, gemilerle İstanbul'a getirilip şehirde depolanmış ve ardından padişahın belirlediği cüzi miktarlarla fırıncılara satılmıştır. Buğday ihracı yasak olmakla birlikte hileli yollara başvurularak el altından buğday satın alınabilmiştir (Özkaya, 2020, s. 328). Bu nedenle zahire kaçakçılığı hemen her dönemde devleti sürekli uğraştırmıştır. Defterde ekmekçi esnafından *habbazan esnafı* olarak bahsedilmiştir ve fırıncıların %50 ya da %60 oranında kazanç sağlaması hoş görülmüştür (Özkaya, 2020, s. 334). İstanbul'un fırıncı amelesine olan ihtiyacını karşılamak amacıyla Karahisar-ı Şarki'den 400, Sivas'tan 150, Tercan kazasından 25 ve Erzincan'dan ise 200 fırıncı amelesi isteğinde bulunulduğu (AYN.d., 41: 1) anlaşılmıştır.

Sonuç

H. Cemâziye'l-evvel 1245 / M. Ekim-Kasım 1829 tarih aralığında Anadolu Eyaleti'nin merkez-taşra ilişkisini ortaya koyan 22 Numaralı Anadolu Ayniyat defteri ekseninde Osmanlı İmparatorluğu'nun askerî, mülkî, adlî ve sosyo-ekonomik meselelerine yer verilen bu çalışmada, tespit edilen problemler altı başlıkta incelenmiştir. Bunlar askerî, iktisadî, mülkî, adlî ile sosyal meseleler ve İstanbul'un ihtiyaçlarının belirlenmesi olarak tasniflenmiştir. Kaydı tutulan 141 mesele, 45 ayrı kategoride tasniflenmiştir. Asker bedellerinin affı meselesine dair ise çok sayıda kayıt tutulduğu tespit edilmiştir. Defterde yeni kurulan orduya yazılma hususunda taşradan yoğun taleplerin yaşandığı ancak gönüllülük esasıyla askere kaydolanların bir kısmının sefere gitmek üzere yola çıktıkları halde yolda firar ettikleri verilerine de ulaşılmıştır. Firar eden askerlere ise sürgün cezası verilmiştir. Askerler tayinat bedelleri ödemek şartı ile sefere gitmekten muaf tutulmuştur. Asker ihtiyacı oldukça fazla olmasına rağmen ahali ve fukaraya hürmeten tayinat bedellerine dair dönemde af çıkarıldığı bulgusuna da ulaşılmıştır.

İktisadi meseleler içerisindeki borç-alacak ve vergi borçlarına dair kayıtların fazlalığı da dikkat çekmiştir. Dönemde siviller arasındaki borçlanmanın daha fazla olduğu tespit edilmiştir. Vergilerin merkeze gönderilmesinde gecikmeler yaşandığı, eksik olarak gönderildiği ya da hiç gönderilmediğine dair kayıtlara da ulaşılmıştır. Söz konusu meseleler nedeniyle görevde gevşeklik gösterenler görevden el çekirilmiştir. Bir askeri personelin mallarının müsadere edildiği kaydına da ulaşılmıştır. Ancak

müsadere edilen mal miktarına dair bir çıkarıma gitmek mümkün olamamıştır. Vergi mağduriyetlerine dair reaya, taleplerini merkeze ileterek şikâyet mekanizmasını kullanmıştır. İhtikâr yani stokçuluk yaparak fazla gelir etmek isteyen bir esnafa dair kayda rastlanmıştır. Odun stokçuluğu icra eden bu esnafın bütün mallarına el konularak cezalandırılmıştır.

Mülki meselelerde tayin hususuna dair de çok sayıda veri ile karşılaşmıştır. İmamlık vazifesinin berat-ı şerif ile babadan oğula geçmek suretiyle aktarıldığı tespit edilmiştir. Görevini layıkıyla icra eden memurlara teşekkür belgesi gönderilerek memurların tevcih edildiği bulgusuna ulaşılmıştır. Adli meseleler içerisinde sürgün cezalarına dair kayıtların başı çektiği tespit edilmiştir. Ancak defterde sürgün cezası alan şahısların suç bölgeleri ve ceza mahallerine dair veriler aktarılmamıştır. Bununla birlikte suça sebep olan olaylar hakkında da herhangi bir bilgiye yer verilmediği görülmüştür. Ceza süreleri defterde yer alan ıtlak hükümlerinden yola çıkılarak tahmin edilebilmektedir. Ancak araştırmamızın tarih aralığı 1 aylık bir zaman dilimi ile sınırlandırıldığından ıtlak hükümlerine ulaşmak imkânsız olmuştur. Reaya içerisinde sürgün ile cezalandırılan kişilerin gayrimüslim olduğu da tespit edilmiştir. Bu cezalandırılma hükümlerinde ise patrikhane etkin rol üstlenmiştir. Bağy suçunun da sürgün cezasına sebep olduğu anlaşılmıştır. Sosyal meseleler içerisinde en dikkat çekici veriler eşkıyalığa dair olarak karşımıza çıkmıştır. Devlete karşı değil de yerel yöneticilere karşı isyan etmesi yönü ile sosyal eşkıya olarak değerlendirilen Zeybek Atçalı Kel Mehmet'in devleti bir hayli uğraştırdığı anlaşılmıştır. Yine eşkıyalık icra eden Burunsuz Arap adlı eşkıyaya dair de kayıtlara yer verildiği tespit edilmiştir. Ancak her iki eşkıyalık olayı bastırılmıştır.

Defterde yer alan verilerden yola çıkılarak Balkanlar'dan Anadolu'ya doğru yaşanan iç göçlere dair kayıtlara ulaşmak da mümkündür. Anadolu'ya sığınan muhacirlere devlet maddi yardımlarda bulunmuş ve bunların İstanbul, Bursa ve İzmir'e yerleştirilmesini sağlamıştır. Ancak diğer şehirlerden İstanbul'a göç edilmesine yönelik taleplerin ise genellikle reddedildiği tespit edilmiştir. İç göçü engellemek ve kontrol altında tutmak amacıyla mürur tezkirelerinin titizlikle verilmesi gerektiğine dair taşra yöneticilerinin sıklıkla tembihlendiğine dair verilere de ulaşılmıştır. Ancak buna rağmen 19. yüzyıla gelindiğinde İstanbul'un nüfusunun artmaya devam ettiği anlaşılmıştır. İstanbul'un nüfusunun artması ise beraberinde birtakım sıkıntıların doğmasına yol açmıştır. Bu sıkıntılara dair de defterde yeterli bilgiye ulaşabilmek mümkündür. İstanbul'un ihtiyaçları zahireye yönelik ihtiyaçlar ve amele gereksinimlerine dair ihtiyaçlar olarak karşımıza çıkmıştır. Söz konusu zahire ihtiyaçları ise Kayseri, Sivas, Çorum, Bozok, Kırşehir ve Zile mütesellimlerinden, taşçı amelesine olan ihtiyaç ise Kayseri müteselliminden ve fırıncı esnafına dair ihtiyaç ise yoğun olarak Karahisar-ı Şarki müteselliminden talep edilmiştir. Çalışmada dikkate değer olan önemli bir husus ise merkezin isteklerinin taşra tarafından hızlı bir şekilde gerçekleştirilmesine yönelik ibarelere yer verilmesi durumudur. Bu durum merkez-taşra bürokrasisinin işlerliğini gözler önüne sermesi bakımından dikkate değerdir. Söz konusu çalışma Hicri tarih ile bir aylık bir zaman dilimini içerdiğinden uzun süreçlere yönelik genel bir çıkarıma gidilememiştir. Yıllık defter analizleri yapılarak dönem

bazında tahliller yapmak daha sonraki yapılacak olan çalışmalarda ayrıca incelenmesi gereken bir husus olarak karşımıza çıkmıştır.

Extended Abstract

This study has been prepared on the axis of the 22nd Anatolian Ayniyat Register. It is aimed to reveal the center-provincial relations of the Anatolian Eyalet. The efficiency of the Grand Viziers after the second half of the 17th century began the increase at the state level. The effectiveness of the grand vizier's orders has increased instead of the sultan's edicts. At this point, the orders sent by the grand vizier to the provinces, ministries, and various departments were recorded under the roof of Ayniyat registers. The data in the 22nd Anatolian Ayniyat Register are classified as military, economic, legal, judicial, and social issues of the Anatolian and the needs of Istanbul. In this book, a one-month section of the period of Mahmud the 2nd between October-November 1829 is presented. 141 correspondences have been recorded in the register. There is a great variety of topics in correspondence. The subjects are classified under 45 different headings. Issues such as the amnesty of military service fees, assignment, and property records have constituted the subject density.

Many documents related to military service were found in the register. In 1826, Mahmud the 2nd abolished the Janissary Corps and established Asâkîr-i Mansûre-i Muhammediye Army instead. The state requested soldiers from the provinces for the newly formed army. During the period when the register was kept, The Ottoman Empire had to fight with Russia. Therefore, troops were established in various regions of Anatolia for this war. However, some of the soldiers sent to these units were sometimes exempt from going on an expedition by paying the exemption fee, and some of them deserted. The deserters were sentenced to exile. Expenditures made due to the expeditions were covered by the treasury in the form of purchasing, salary, and allowance expenses. Among these expenses, purchasing composed the biggest share.

The economic problems of the period are also reflected in the register. For this reason, there is a wide variety of documents on economic issues. The general framework of the economic issue consisted of confiscation of inheritance property, tax debts, debts of public officials and civilians, foundational tax farms, and profiteering (ihtikâr) issues. Except in exceptional cases, the confiscation of inheritance property was imposed as a punishment. Confiscation was applied to those who embezzled state property or to rebels. Besides, the property of the common folk was confiscated if didn't have any heirs. In the register, it was understood that the property of civil servants was confiscated at a higher rate. The estate amount of the persons subject to confiscation wasn't included in the book. It had also been determined that there were delays in sending the taxes to the center or that the taxes are sent incompletely. Due to the delays in taxes, ayan or mütesellims of the relevant provinces had been warned. Mültezims who delayed or didn't send taxes were dismissed from their duties, too.

The crime of profiteering was also encountered. Profiteering was defined as the collection of food and beverage items, which are the essential needs of the people, cheaply, and supplying them to the market when they were expensive. Those who did this work were called profiteers (muhtekir). Profiteering reduced the purchasing power of the reaya. Wooden profiteering records were also found in the book. Complaints made by reaya were considered, thus preventing officers from misusing their duties. Officers who abused their

positions were punished with exile. Release provisions were also included in the register. Thus, the penalty period and regions were also determined.

In the Ottoman Empire, which was subject to Islamic law, crimes were evaluated in three categories: crimes against individual rights, crimes against God, and crimes left to the authority of the administrator. In the register crimes of rebellion against the state (bağy) and extortion were encountered. The penalty of exile was applied to both types of crimes. Community leaders played an active role in the punishment of non-Muslims. However, the data in the register didn't allow us to reveal what crimes the offenders were punished for. People who were inadvertently exiled were encountered.

The complicated process of the Mahmud the 2nd created the appropriate ground for banditry activities. For the public, social bandits which were brought to the literature by Eric Hobsbawm the concept of social bandit weren't considered simple criminals, but heroes who provided justice. However, everyone who went against the laws and rules was considered a bandit for the empire. Zeybek Atçalı Kel Mehmet, mentioned frequently in the book, was a social bandit.

In the book, immigrants who took refuge in Anatolia during the establishment of independent Greece were also mentioned. The state provided some conveniences to the immigrants in matters such as taxes and military services. Immigrants were settled in Bursa, Eskişehir, Amasya, Karahisar-ı Şarkî. The state tried to minimize population mobility within the borders of the empire. For this purpose, it was stipulated that those who wanted to travel within the borders of the country had to obtain an internal passport (Mürur Tezkiresi). Thus, local administrators were facilitated in terms of security. At the same time, internal migration was kept under control. In the registers, it was seen that local administrators were often warned not to permit travel to everyone.

After the 18th century, migrations from the countryside to Istanbul began. And then, there was a shortage of food, drink, and clothing in the city. The Ministry of Provisions was established on October 25, 1793, for the provision of food in Istanbul. In the register, the needs of Istanbul were recorded as grain and labor needs. However, the grain was mostly either never sent to the capital or wasn't sent on time. The needs were obtained from the Western and Central Anatolian regions. The grain transfer was carried out by Kapan traders.

It is known that during the period, people's desire to earn easy money increased, prices increased and purchasing power decreased. The state, on the other hand, bought products such as grain from tradesmen, sometimes at cost price and sometimes below the cost, and offered them to the public. In the book, Istanbul's need for labor in some business lines was also mentioned. These needs were related to stonemasons, carpenters, and baker workers. It has been revealed that the need for baker's labor in the city was met from the Karahisar-ı Şarki, Sivas, Erzincan sanjaks, and the Tercan district. It was also found in the book that it was emphasized that the workers to be sent from Anatolia should not be non-Muslims and that their shipments should be made quickly.

Kaynakça

Arşiv Vesikaları

BOA (T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi),
BEO (Başkanlık Evrak Ofisi), AYN.d. (Anadolu Ayniyat Defteri), No: 22.

Telif ve Tetkik Eserler

- Akbulut, İ. (2003). İslam hukukunda suçlar ve cezalar. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 52, 167-181.
- Akın, F. (2019). Ayniyat defterleri ve "Hafaya Anadolu" tasviri. *OTAM*, 46, 1-14.
- Aksan, V. H. (2011). Kuşatılmış bir imparatorluk Osmanlı harpleri 1700-1870, (G. Çağalı Güven, çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Akyıldız, A. (2006). Tanzimat dönemi Osmanlı merkez teşkilatında reform. İstanbul: Eren Yay.
- Akyılmaz, S. G. (2008). Osmanlı Devleti'nde yönetici sınıf açısından müsadere uygulaması. *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 12 (1-2), 389-420.
- Aydın, M. A. (2019). Türk hukuk tarihi. İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Aydın, M. A. (1996). Gasb. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (C. 13, s. 387-392). Ankara: TDV Yayınları.
- Bardakoğlu, A. (1995). Eşkiya. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (C. 44, s. 463-66). Ankara: TDV Yayınları.
- Bardakoğlu, A. (1996). Had. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (C. 14, s. 547-551). Ankara: TDV Yayınları.
- Beydilli, K. (2000). İmamlık. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (C. 22, s. 181-186). Ankara: TDV Yayınları.
- Bostan, İ. (2011). Tersane-i Amire. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (C. 40, s. 513-516). Ankara: TDV Yayınları.
- Çağman, E. (2016). 18. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'un iâşesinde Balkanlar ve Karadeniz'in önemi. *Avrasya Etüdüleri*, 50 (2), 127-151.
- Durmuş, M. E. (2020). *Osmanlı vakıf hukukunda mukâtaa* (Yayımlanmamış doktora tezi). Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Gökbunar, A. R. (2004). Atçalı Kel Mehmet ayaklanması: Vergiye bağlı bir başkaldırı örneği. *Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(1), 27-34.
- Gökmen, E. (2018). Ayniyat defterlerinin sosyo-ekonomik tarihi için önemi, 1 numaralı Anadolu adı ayniyat defteri örneği. *MCBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(4), 443-478.
- Göktepe, K. (2017). İstanbul'un iâşesinin temini meselesi ve İstanbul'un iâşesine katkı sağlayan bir merkez: Tekirdağ kazası (XVIII. XIX. Yüzyıllar). *Belleten*, 81(292), 857-915.
- Günay, N. (2012). Osmanlı'nın son döneminde Ahıska Türklerinin Anadolu'ya göç ve iskânı. *Bilig*, 61, 121-142.
- Güran, T. (1986). İstanbul'un iâşesinde devletin rolü (1793-1839). *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 44 (1-4), 245-275.
- Findley C. (2014). Osmanlı İmparatorluğu'nda bürokratik reform Babiâli, 1789-1922. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Genç, M. (2000). İltizam. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (C. 22, s. 154-158). Ankara: TDV Yayınları.
- Hobsbawm, E. (1997). Eşkiyalar. İstanbul: Avesta Yay.
- Imber, C. (2004). Şeriattan kanuna Ebusuud ve Osmanlı'da İslami hukuk. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- İbn Teymiyye. (1999). Siyaset es-siyasetü'ş-şerriyye. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- İpşirli, M. (1991). Bâbiâli. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (C. 4, s. 378-386). Ankara: TDV Yayınları.

- İşbilir, Ö. (2013). Yük. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (C. 44, s. 46-48). Ankara: TDV Yayınları,
- Karal, E. Z. (1988). *Selim III'ün hatt-ı hümayunları Nizam-ı Cedit (1789-1807)*. Ankara: TTK Yayınları.
- Keleş, H. (2006). Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye kânûnnâmesi. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 14(1), 227-240.
- Kurtaran, U. (2012). Osmanlı seferlerinde organizasyon ve lojistik. *Turkish Studies*, 7(4), 2269-2286.
- Kütükoğlu, M. (2006). Mürur Tezkiresi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (C. 32, s. 60-61). Ankara: TDV Yayınları.
- Mutaf, A. (1996). Osmanlı arşivindeki ayniyat defterleri. *OTAM*, 7, 385-395.
- Öz, M. (2017). Modernleşme öncesinde Osmanlı toplumunda eşkıyalık hareketlerinin niteliği ve özellikleri. Osman Köse (Ed.), *Osmanlı'dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör* içinde (s. 33-40). Samsun: İlkadım Belediyesi Kültür Yay.
- Özcan, A. (1991). Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (C. 3, s. 457-458). Ankara: TDV Yayınları.
- Özkaya, Y. (2020). 18. Yüzyılda Osmanlı toplumu. İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yay.
- Öznel, M. (2013). Tanzimat devri ve sonrasında piyasalarda ihtikâr sorunu. *History Studies*, 5(2), 303-325.
- Öznel, M. (2019). Osmanlı Devleti'nin son yüzyılında kolay para kazanmanın yolu: İhtikâr/vurgunculuk, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 5 (2), 360-374.
- Pakalın, M. Z. (1993). Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü. C. I. İstanbul: MEB Yay.
- Pakalın, M. Z. (1993). Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü. C. II. İstanbul: MEB Yay.
- Pakalın, M. Z. (1993). Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü. C. III. İstanbul: MEB Yay.
- Poyraz, Ö. (2020). Abdülmecid dönemi hürriyet bağlayıcı ve kısıtlayıcı ceza uygulamalarına dair bir inceleme. *SEFAD*, 43, 497-518.
- Poyraz, Ö. & Öner, M. & Övünç, S. (2021). Gayrimüslimlere uygulanan ağır ceza türleri: 37 numaralı kalebent defteri örneği. *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (AEÜSBED)*, 7 (1), 272-286.
- Sami, Ş. (1996). *Kamus-i Türki*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Savla, R. Ş. (1940). Tanzimat devrinde istikrazlar. *Tanzimat I*, İstanbul: Maarif Matbaası.
- Saydam, A. (2015). Osmanlı medeniyeti tarihi. İstanbul: Kitabevi Yay.
- Sevinç, T. (2010). *1695 ve 1696 Avusturya seferlerinde organizasyon ve lojistik* (Yayımlanmamış doktora tezi). Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Seyidanlıoğlu, M. (2014). Yunan isyanı ve II. Mahmut'un politikaları. *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(12), 49-56.
- Sezer, H. (2003). Osmanlı İmparatorluğu'nda seyahat izinleri (18- 19. Yüzyıl). *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 22 (33), 105-124.
- Şensoy, F. (2014). Mukataalarda muhasebe kayıtları ve XVII. yüzyıl başında Bursa mukataası örneği. *Muhasebe ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 7, 200-247.
- Tabakoğlu, A. (2007). Resim. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (C. 34, s. 582-584). Ankara: TDV Yayınları.
- Taşcan, A. (2020). XIX. yüzyıl sonlarında Edirne Vilayeti'nin idari, iktisadi ve sosyal tarihinden bir kesit (826 numaralı ayniyat defteri kayıtlarına göre). *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, 10(1), 267-306.
- Telci, C. (2007). Osmanlı Devleti'nde 18. yüzyılda muhalefat ve müsadere süresi. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 12 (2), 145-166.
- Turan, Ş. (1951). 1829 Edirne Antlaşması. *DTCF Dergisi*, 9 (1-2), 111-151.

- Turan, Ş. (2020). Mimarbaşı. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (C. 30, s. 90-91). Ankara: TDV Yayınları.
- Ünal, M. A. (2012). Tanzimattan önce Osmanlı Devleti'nde memur yargılaması. *I. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri* içinde (s. 276-304) İstanbul: On İki Levha Yay.
- Yıldız, G. (2008). *Osmanlı kara ordusunda yeniden yapılanma ve sosyo-politik etkileri (1826-1839)* (Basılmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Yiğit, Y. (2017). Mütareke günlerinde Balıkesir'de eşkıyalık faaliyetleri. Osman Köse (Ed.), *Osmanlı'dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör* içinde (s. 565-578) . Samsun: İlkadım Belediyesi Kültür Yay.
- Yüksel, A. (2009). Osmanlı sefer organizasyonları taşradan bir bakış: sivas şehrinde sefer hazırlıkları (1787-1850). (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas.

Bir İsim İki Kadın, İki Vakıf Bir Yıl: 1592 Senesi Tokat ve Trabzon Gülbahar Hatun Vakıfları'na Kısa Bir Bakış

One Name, Two Women, Two Foundations One Year: A Brief Overview of Tokat and Trabzon Gülbahar Khatun Foundations in 1592

Kübra DURSUN * Öz

Osmanlı harem kadınları denildiğinde, etkileri kuvvetli birkaç kadın akla gelmektedir. Oysa uzun ömürlü bir devlet olan Osmanlı'da farklı sınıflarla yaşamış çok sayıda kadın bulunmaktadır. Harem dairesi içerisinde ise herhangi bir sebeple sıvırlenleri hariç tutarsak, varlığı en çok bilinenler kendilerine ait vakıfları bulunan kadınlardır. Söz konusu çalışmada, kadınların devlet yönetiminde etkinliklerinin daha az oldukları dönemlerde yaşamış iki kadın adına yaptırılan vakıflar incelenmektedir. Üstelik bu kadınlar hem aynı isme sahiplerdir hem de gelin ve kayınvalidedirler. Bir tanesi II. Bayezid'in annesi Gülbahar Hatun, diğeri ise Yavuz Sultan Selim'in annesi Gülbahar Hatun'dur. Gülbahar Hatunların ortak noktalarından bir tanesi kendileri adına oğulları tarafından yaptırılan vakıflardır. Adına vakıf yaptırılması işi, kişinin kamusal alanda daha görünür hale gelmesinin en temel yollarındandır ve bu vakıfların bir tanesi Tokat'ta diğeri ise Trabzon'da inşa edilmiştir. Bu çalışmada, oğulları tarafından annelerinin adına yaptırılan her iki vakfın kuruldukları bölgelerin periferileri ile olan ilişkileri ve şehirlerin gelişiminde oynadıkları roller, 1592-93 mali döneminde kayda geçirilen muhasebe kayıtları aracılığı ile ortaya konulmaya çalışılacaktır. Ayrıca aynı yıl içerisinde, farklı yerlerdeki vakıfların gelir birimleri ve miktarları, harcama kalemleri ve mutfaflarına alınan gıda ürünleri fiyatları gibi başlıklar karşılaştırılarak, iki vakfın ekonomik potansiyelleri anlaşılmasına çalışılacaktır. Bu noktadan yola çıkılıp çalışmayla, Osmanlı kadın hayırseverliğinin, vakıf-şehir-halk üçgeninde değerlendirilmesi amaçlanmaktadır.

* Arş. Gör. Dr., Karamanoğlu
Mehmetbey Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
kubradursun@kmu.edu.tr
ORCID: 0000-0003-2389-3801
Karaman / TÜRKİYE

* Research Assistant, Dr.,
Karamanoğlu
Mehmetbey University
Faculty of Literature,
Department of History
kubradursun@kmu.edu.tr
ORCID: 0000-0003-2389-3801
Karaman / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler:

Gülbahar Hatun, Vakıf, İmaret, Tokat, Trabzon.

Abstract

When Ottoman harem women are mentioned, a few women with strong influence come to mind. However, in the Ottoman Empire, which was a long-lived state, there were hundreds of women who lived with different titles. In the harem circle, excluding those who stand out for any reason, the most well-known are the women who have their own foundations. In this study, foundations built in the name of two women who lived in periods when

Başvuru/Submitted: 01/09/2021

Kabul/Accepted: 22/06/2022

women were less active in state administration are examined. Moreover, these women have the same name as well as the bride and mother-in-law. One of them is Bayezid II's mother is Gülbahar Khatun, and the other one is Yavuz Sultan Selim's mother, Gülbahar Khatun. One of the common points of Gülbahar Khatun is the foundations built on their behalf by their sons. The work of having a foundation built in her name is one of the most basic ways for a person to become more visible in the public sphere, and one of these foundations was built in Tokat and the other in Trabzon. In this study, the relations of both foundations, which were built by their sons for the benefit of their mothers, with the peripheries of the regions where they established, and the roles they played in the development of the cities, will be tried to be revealed through the accounting records recorded in the 1592-93 fiscal period. In addition, in the same year, the economic potentials of the two foundations will be tried to be understood by comparing the income units and amounts of the foundations in different places, the expenditure items and the prices of the food products purchased in their kitchens. Starting from this point, it is aimed to evaluate Ottoman women's philanthropy in the triangle of foundation-city-people.

Keywords:

Gülbahar Khatun, Foundation, Imaret, Tokat, Trabzon.

Makale Bilgileri

Etik Kurul Kararı:	Etik kurul kararından muaftır.
Katılımcı Rızası:	Katılımı yok.
Mali Destek:	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması:	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları:	Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme:	İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması:	Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan:	sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
Lisans:	Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

Ethics Committee Approval:	It is exempt from the ethics committee approval.
Informed Consent:	No participants.
Financial Support:	The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest:	No conflict of interest.
Copyrights:	The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment:	Two external referees / Double blind.
Similarity Screening:	Checked – iThenticate.
Ethical Statement:	selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
License:	Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

Sosyal devlet anlayışı içerisinde yer alan pek çok görev Osmanlı Devleti'nde vakıflar aracılığı ile yürütülmüştür. Osmanlı sosyal hayatının odak noktasında bulunan vakıflar, gönüllü servet dağılımı etkisi ile inşa edilmiş olmanın yanı sıra şehirlerin gelişiminde de büyük rol üstlenmişlerdir. Bu cümleden olmak üzere devletin idaresinde yer alan tüm topraklarda vakıfları görmek mümkündür. Mevcut durumun doğal bir sonucu olarak da vakıflara dair pek çok çalışma yürütülmektedir. Gerçekleştirilen çoğu çalışma ise bir dönemin, bir mekânın yahut müstakil bir vakfın temel alındığı çalışmalardır. Ancak farklı vakıfların karşılaştırıldığı çalışmalar daha azdır.

Tarih alanında yer alan çalışmalara bakıldığında karşılaştırmalı tarih konuları oldukça dikkat çekmektedir. Çok sayıda konu ve durum çalışmalarda karşılaştırılmakta ve böylece farklı bakış açıları ile yeni değerlendirilmeler yapılabilmektedir¹. Bu çalışmaya konu olan ise aynı yıl içerisinde birbirinden bağımsız iki vakfı temel alarak, vakıfların kuruldukları şehirlerle örgütsel, mekânsal ve iktisadi durumlarının incelenmesidir. Böylece vakıfların ekonomik potansiyelleri ile şehirlerin teşekkülüne sağladıkları katkıları aracılığıyla kent tarihi ve vakıf tarihi çalışmalarına katkı sağlaması düşünülmektedir.

Tokat Gülbahar Hatun ve Trabzon Gülbahar Hatun vakıflarının çalışma konusu olarak belirlenmesinin bazı nedenleri bulunmaktadır. Öncelikle Tokat ve Trabzon bugün aynı coğrafi bölgededir ve XVI. yüzyıl Osmanlı Anadolu'sunun iki önemli ticaret kentidir. Kendilerine has özellikleri olmakla birlikte her ikisi de o tarihlerde doğu batı ticaretinin uğrak noktalarından olup, büyük kervanlara ve ticaret erbabına ev sahipliği yapabilen kentlerdir². XVI. yüzyılda Trabzon'da 2000'den fazla vergi mükellefi vardır ve Trabzon Anadolu limanları içerisinde en canlı olanıdır (Tekindağ, 1979, s. 455-477; Faroqhi, 2007, s. 93-130-131-357). Öte yandan Tokat, bölgeler arası bir ticaret merkezi olmanın yanı sıra ipek yolu üzerinde önemli bir ambar görevi gören bir kenttir (Gökbilgin, 1952, s. 36-69-355). İlgili yıllardaki kent nüfuslarına bakıldığında ise Trabzon nüfusu 10.575, Tokat'ın nüfusu 13.282-15.000 kişi olarak tahmin edilmektedir (Behar, 1996, s. 5-7-11). Gülbahar Hatunlara ait olan vakıfların seçilme nedeni de bahsi geçen vakıfların her ikisinin de oğulları tarafından anneleri adına yaptırılmış olmaları ve külliye formunda inşa edilmeleridir. Ayrıca bu vakıflar, Tokat ve Trabzon'da Osmanlı döneminde inşa edilen en büyük hanım sultan külliyeleridir. Vakıflar mimari olarak da birbirine benzemektedir. Camii, medrese, imarethane, ahır, odunluk, mahzen gibi yapılar iki vakıfta da yer almaktadır. Bunların dışında ise Trabzon vakfında türbe, mektep ve darü'l-kurra yapıları bulunmaktadır. Tokat vakfına ismini veren Gülbahar Hatun'un türbesi ise İstanbul'da yer alır ve ayrı bir vakfı mevcuttur. Tüm bunlara ek olarak kayıvalide gelin bir süre II. Bayezid'in haremünde Amasya'da bir arada bulunmuşlardır.

¹ Konuyla alakalı birkaç örnek için bk. (Ergenç, 2012; Faroqhi, 2007).

² Detaylı bilgi için bk. (Faroqhi, 2014).

Böylesi bir çalışmanın çıkış noktası olarak vakfiyelerin karşılaştırılması ilk adımdır. Ancak Trabzon Gülbahar Hatun vakfına ait vakfiye günümüzde mevcut değildir. Vakfiyenin bulunmadığı noktada ise devreye muhasebe defterleri girmektedir. Her iki vakfa ait, 1592 tarihli iki muhasebe defteri temin edilerek incelenmiştir. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Fonunda, Trabzon vakfı için 3995/0002³ numaralı defter, Tokat vakfı için ise 1655/0001 numaralı defter bulunmaktadır (BOA, TSMA.d. 3995: 0002; BOA, TSMA.d. 1655: 0001). Defterler aracılığı ile her iki vakfın ekonomik potansiyellerini izleyebilmek mümkündür. Bunların dışında tapu tahrir defterlerinde de vakıflarla alakalı veriler bulunmaktadır. Ancak tapu tahrir defterleri bu çalışmanın kaynakları arasında bulunmamaktadır.

Her iki Gülbahar Hatun'un adına yaptırılan vakıflara dair pek çok çalışma bulunmaktadır. Ancak bunlar konuya daha farklı veçhelerle yaklaşmış çalışmalardır⁴. Gülbahar Hatunlar'ın en büyük ortak noktalarından biri, II. Bayezid'dir. Şehzadeliğini Amasya'da geçirirken annesi Gülbahar Hatun da yanında bulunmuştur. Öte yandan burada gerçekleştirdiği düşünülen evlilikle eşi Gülbahar Hatun da Amasya'da yer almıştır. Kadınların bir başka ortak noktaları ise Osmanlı tahtına geçen oğullarının anneleri adına vakıflar inşa ettirmiş olmalarıdır. Tesis edilen vakıflar külliye formundadır ve pek çok birimi birbirine benzetmektedir. Bu iki hanımın kendileri adına yaptırılan vakıflar ve bu vakıfların işleyişleri, ekonomik potansiyelleri, hizmet alanları ve istihdam kapasiteleri gibi konulara geçmeden evvel Gülbahar Hatunlar'ı daha yakından tanımanın faydalı olacağı düşünülmektedir.

Gülbahar Hatunların Hayatları, Kimlikleri Ve Vakıfları

Fatih Sultan Mehmed'in eşlerinden, Gülbahar Hatun cariyeye olarak hareme dahil oldu (BOA, AE.SMMD.II. 00001: 00033: 001). Devletin kuruluş yıllarında evlilikler, diğer hanedanlara mensup prensesler ve soylu ailelerin kızları ile gerçekleştiriliyordu (Peirce, 2016, s. 36). Fatih Sultan Mehmed'in Osmanlı tahtına geçmesiyle hanedanın evlilik usullerinde de değişiklik olmuş ve cariyeye kökenli kadınlar ön plana çıkmıştır. Gülbahar Hatun ise bir devlet politikası olarak şehzadelerin, soylu kadınlara oranla daha çok cariyelerden çocuk sahibi olma yoluna girildiği dönemde yaşadı ve bu bilinçli hareketin ilk örneklerden olması nedeniyle önemli simalarından biri oldu. Fatih Sultan

³ Trabzon vakfı muhasebesi için aynı tarihlere denk gelen (BOA, MAD 15996) numaralı bir defter daha mevcuttur. Defterler karşılaştırıldığında ise aşağı yukarı veriler tutarlı olsa bile bazı farklılıklar göze çarpar. Örneğin gider kalemleri için farklı tutarlar verilmiştir ancak her iki defterde toplam harcama miktarı olarak 690,125 akçeyi bulmuştur. Yine bunların haricinde (BOA, TSMA.d 3995:0002) nolu defterde 1 kişi zevaid horan gösterilirken, (BOA, MAD.d. 15996) defterde ise zevaid horan başlığı görülmemektedir. Defterlerin geniş karşılaştırılması ve aralarındaki farklılıkların ortaya konulması başlı başına ayrı bir çalışma konusu teşkil edebilir. Bu çalışmada (BOA, TSMA.d. 3995:0002) nolu defter temel alınmıştır. Sebahittin Usta, "Trabzon İmâret-i Hatuniye Vakfı ve Gelirleri (1550-1650)" isimli çalışmasında diğer deftere (15996) yer vermiştir. Ancak bu defterde var olan sayısal verilere ve harcama giderlerine dair bilgilere yer verilmemiş sadece gelir birimlerinin neler olduğu ifade edilmiştir.

⁴ Trabzon Gülbahar Hatun vakfı için bk. (Usta, 2015; Keskin, 2018; Orbay, 2011, s. 441-450; Usta, 2016, s. 225-250). Tokat Gülbahar Hatun Vakfı için bk. (Şimşirgil, 1992, s. 227-242; Şahin, 2014; Açık, 2017, s. 1-16; Orbay, 2018, p. 29-44; Dursun, 2020).

Mehmed ile Dimetoka'da tanıştırdıkları düşünülmektedir. Buna en büyük dayanak ise oğlu II. Bayezid'i Dimetoka'da dünyaya getirmiş olmasıdır (Emecen, 1996, s. 230-231). Cariye olması hasebiyle, Gülbahar Hatun'un kökeni hakkında pek çok farklı görüş mevcuttur⁵.

Gülbahar Hatun oğlu şehzade Bayezid'in 1454/55 senesinde Amasya sancağına gönderilmesi ile birlikte kendisi de Amasya'ya yerleşti. Böylece hayatında yeni bir dönem başladı. Oğlunun 1481'de tahta geçmesine kadar olan 27 senelik sürede Amasya'da yaşadı (Sakaoğlu, 2015, s.148). Burada bulunduğu süre boyunca Gülbahar Hatun civarda bulunan vakıflara kendi mülklerinden tahsisatta bulundu (Alderson,1998, s. 15,148; Dursun, 2020, s. 65).

Fatih Sultan Mehmed'in ardından tahta II. Bayezid'in oturması ile kendisi de valide sultan oldu⁶. Padişah annesi olmasının faydalarını gördü ve II. Bayezid'in ardından bir süre sonra İstanbul'a gelerek eski saraya yerleşti. Oğlunun padişah olduğunu görebilen şanslı kadınlardan sayılan Gülbahar Hatun'un, oldukça nüfuzlu ve kudretli olduğu düşünülmektedir. Kendisi devlet idaresini yakından takip ediyor ve şahsi görüşünü dile getirmekten çekinmiyordu. Ancak Gülbahar Hatun'un siyasi meselelere dâhil olmaya çalışması henüz devlet idaresinde harem dairesinin çok fazla etkili olmadığı dönemlerdi. Bu nedenle onun görüşleri ve devlet adamları hakkındaki fikirleri birer tavsiye niteliğinde kalıyordu⁷. Tüm bunları Gülbahar Hatun'un oğluna yazdığı mektuplardan anlamak mümkündür. Mektupların içeriklerinde, II. Bayezid'e hayır duaları ve iyi dileklerde bulunan bir anne yaklaşımının yanı sıra devletin siyasi konularına dair fikirlerini çekinmeden dile getiren bir Gülbahar Hatun da açıkça görülmektedir (Uluçay, 2012, s. 22-23; Açıkkel & Dursun, 2020, s. 6-7).

Valide sultan olarak geldiği İstanbul'da, ömrünün geri kalanını geçiren Gülbahar Hatun 1492 senesinde hayata gözlerini kapamıştır. Vefatının ardından oğlu II. Bayezid, babası Fatih Sultan Mehmed'in türbesinin karşısında annesi için bir türbe inşa ettirmiş ve Gülbahar Hatun'u bu türbeye defnettirmiştir. Günümüzde Fatih Camii haziresinde bulunan Gülbahar Hatun buradaki türbesinde, kızı Gevherhan Sultan ve isimleri belli

⁵ Hayatı hakkında kaynaklarda ve kroniklerde bilgi bulunmayan Gülbahar Hatun'un kökenleri hakkında da belirsizlik mevcuttur. Birbirinden farklı kaynaklarda Gülbahar Hatun'un Arnavut, Sırp ya da Rum bir aileye mensup olabileceği ifade edilmektedir. Yine bunların haricinde Gülbahar Hatun'un Fransız hanedanına ya da Tokat eşrafının önde gelen ailelerinden birisinin kızı olduğu şeklinde de görüşler mevcuttur. Mevcut iki görüşün dayanakları ise, Fransız Hanedanı için; Evliya Çelebi'nin eserinde konuyla ilgili bir anlatının olması, Tokat'lı bir aileye mensup olabileceği görüşü ise orada kendisi adına yaptırılan bir vakfın bulunmasından kaynaklıdır (Gökbilgin, 1952, s. 320; Şimşirgil, 2014, s.106; Sakaoğlu, 2015, s. 147). Ayrıca bu konu hakkında detaylı bilgi için bk. (Dursun, 2020, s.35-39).

⁶ O tarihlerde "Valide Sultan" ifadesi henüz kullanılmıyor olsa bile, Gülbahar Hatun'un tıpkı bir valide sultan gibi hareket ederek, devlet yönetimine dair söz söyleyip görüş bildirdiği bilinmektedir. Bu nedenle çalışmada kendisinden valide sultan olarak bahsedilecektir. Konunun detayları için bk. (Akyıldız, 2017, s. 49; Sakaoğlu, 2015, s. 148).

⁷ Yazılan mektuplardan bir tanesinde, dönemin devlet adamlarından olan Hızır Beyoğlu ve Ayas Lala gibi isimlere verilen görevleri memnuniyetle karşıladığını Hersek Oğlu diye bahsettiği Hersek-zade Ahmed Paşa'ya verilen görevi ise garipsediğini bildirmektedir. Bir başka mektupta ise Karamanoğulları'ndan Kasım Bey'in vefat haberini alması üzerine hem oğlunu tebrik ediyor hem de sevincini dile getiriyordu. Detaylı bilgi için bk. (Uluçay, 2012, s. 22-23; Açıkkel & Dursun, 2020, s. 1-11).

olmayan iki kişinin daha mezarları bulunmaktadır (Sakaoğlu, 2015, s.147; Emecen, 1996, s.230).

II. Bayezid'in annesinden sonra hayatındaki diğer Gülbahar Hatun ise eşidir. Kayın validesi olan Gülbahar Hatun gibi valide sultan olmasına ömrü vefa etmemiş olsa da dünyaya getirdiği oğlu Şehzade Selim, Osmanlı tahtına geçmiştir (Emecen, 2017, s. 26-40-41-67-75). Kayınvalidesi gibi Osmanlı Sarayına ne zaman getirildiği bilinmemekle beraber, kimliği ile ilgili bazı görüşler mevcuttur. Kimi kaynaklarda cariye kökenli bir eş olduğu ifade edilirken kimi kaynaklarda ise Dulkadır Beylerinden Alâüddeve Bozkurt Bey'in kızı olduğu kayıtlıdır (Uğur, 1992, s.9; Emecen, 2009, s. 407-414). Üstelik Bozkurt Bey'in kızının isminin Ayşe diye bilindiği bu yüzden de Gülbahar Hatun'un asıl isminin Ayşe olduğu düşünülmektedir. Kendisine Gülbahar isminin verilmesinin nedeni olarak kayınvalidesi işaret edilir. Bayezid'le evlendikten sonra Amasya'da kayınvalidesi ile bir arada bulunmasından kaynaklandığı bu yüzden kendisine Gülbahar Hatun ismi ile hitap edildiği ileri sürülen görüşler arasındadır (Sakaoğlu, 2015, s.182; Uluçay, 2012, s. 42).

Oğlu Şehzade Selim Trabzon sancağına gönderildiğinde kendisi de oğluyla birlikte Trabzon'a gitmiş ve ömrünü burada tamamlamıştır. Sonradan Yavuz diye anılacak olan oğlu I. Selim tahta oturduğunda Gülbahar Hatun vefat etmişti. Bu nedenle İstanbul'da valide sultan olarak yer almadı. Hayatta iken İstanbul'a gelip gelmediği ise net değildir. II. Bayezid ile evlenince önce Amasya daha sonra da oğlu ile birlikte Trabzon'da yaşadığı bilinmektedir (Sakaoğlu, 2015, s. 182). Vefatının ardından adına yaptırılan vakfın bahçesinde defnedilerek daha sonra kabri üzerine bir türbe de inşa edilmiş ve vakfın birimlerine eklenmiştir (Sakaoğlu, 2015, s.184; Uluçay, 2012, s.44).

II. Bayezid'in eşi Gülbahar'ı, annesi Gülbahar kadar tanımıyoruz. Kendisi hakkında ipucu olabilecek ya da araştırmalara yol açabilecek herhangi bir mektup veya belge mevcut değildir. Üstelik Trabzon'u ziyaret eden Evliya Çelebi bile Trabzon Gülbahar Hatun Vakfı'nı detaylı bir şekilde anlatır. Ancak vakfı, Yavuz Sultan Selim'in annesi adına yaptırdığını ifade ederken bu annenin kim olduğuna dair bir şey söylemez (2011, s.49-55). Oysa Evliya Çelebi II. Bayezid'in annesi Gülbahar Hatun hakkında oldukça ilginç bir hikâye anlatır (2011, s. 43-44).

Trabzon vakfı hakkında bilinenler, Yavuz Sultan Selim'in annesi için bir büyük külliye tesis ettirmesi ve bu vakfın isminin Gülbahar Hatun vakfı olduğudur. Şehrin en büyük vakıflarından bir tanesi olan Gülbahar Hatun vakfı ya da diğer ismi ile Hatuniyye İmareti Vakfı günümüzde kısmen hala ayaktadır (Keskin, 2018, s.24). Vakfa ait olan çoğu yapı ortadan kalkmış olsa bile camii ve türbe varlığını devam ettirmektedir.

Aslında vakıf kurma işinin Osmanlı Devleti'nin ilk yıllarından beri belli başlı amaçlara yönelik olarak algılandığı ve buna uygun şekilde hareket edildiği bilinen bir gerçektir. Osman Bey ve Orhan Bey zamanlarından başlayarak önemli şehirler, kasabalar ve yollar üzerine inşa edilen vakıflar aracılığı ile devletin kalıcı hale gelmesi amaçlanmıştır. Bu durum ise devletin yürüttüğü iskân politikasının en temel ayağı olmuştur (Kütükoğlu, 2018, s. 18-19; Faroqhi, 2018, s. 191-192). Ayrıca hayır kurumları aracılığı ile toplumun hemen her kesiminden insanın bir arada bulunmasına zemin

hazırlanmış ve böylece toplumsal sınıf ayrımlarının önüne geçilmesi amaçlanmıştır. Bunun en belirgin görüldüğü noktalar ise imarethaneler olmuştur. İmarethaneler toplumsal ve beledi hizmetleri ifa eden kuruluşlar olup özellikle padişahlar, hanım sultanlar ve devlet adamları başta olmak üzere imkânı el veren kişiler tarafından farklı coğrafyalarda inşa edilmiştir (Barkan, 1963, s.240-241). Nitekim imarethane mantığının oluşumunda, İslam dininin hayırseverlik ve muhtaç olanları koruyup gözetme düşüncesi kadar, Osmanlı sultanlarının halkını doyurmayı amaç edinen bir baba figürü veya koruyucu bir idareci portresi oluşturmayı hedeflediği de düşünülmektedir (Işın, 2020, s. 35).

Padişahlar kadar olmasa bile Osmanlı ailesine mensup kadınlar da zenginlikleri oranında ya hayır kurumları kurmuş ya da kendisinden önce tesis edilenleri korumaya yönelik faaliyetlerde bulunmuşlardır. Herhangi bir sebeple, kendi eliyle hayır kurumu kurduramayan kadınlar için ise oğulları ya da eşleri devreye girmiş ve kendilerinin adını yaşatacak kurumları inşa ettirmişlerdir. Bu minvalde oluşturulan iki imarethane vakfı örneği ise Osmanlı Devleti'nin iki önemli kenti olan Tokat ve Trabzon'da karşımıza çıkmaktadır.

XVI. yüzyılın iki önemli ticaret kenti olan Tokat ve Trabzon'un, mevcut konumlarının doğal bir sonucu olarak şehirlerdeki vakıflara önemli görevler düşüyordu. Vakıflar tüm birimleri ile şehirlerin ticari canlılığında faal olarak yer alıyorlardı. Ayrıca her iki vakıf külliye şeklinde tesis edildiği için diğer birimleri ile de şehirlerin sosyal hayatlarında rol oynayan önemli aktörlerdi. Trabzon Gülbahar Hatun Vakfı şehrin en büyük vakıflarındandı (Albayrak, 1998, s.13). Tokat Gülbahar Hatun Vakfı ise şehrin tam merkezinde kurularak bölgeye ismini vermesinin yanı sıra şehirdeki en önemli hanım sultan vakfı olma özelliğini taşıyordu. Hatta şehrin meydanında yer alan vakıf periferisi ile o kadar özleşmişti ki halk arasında, "*Meydan Camii*" şeklinde bir ifade ile nitelenir hale gelmişti (Özgen, 2017, s. 40-41). Günümüzde dahi bu ifadenin kullanıldığı bilinmektedir.

1. Gülbahar Hatunların Vakıfları'nın Birimleri ve Gelirleri

Gülbahar Hatunların vakıf birimlerini öğrenebileceğimiz temel kaynak vakfiyelerdir. Vakfiye adı verilen ve vakıfların faaliyete başlayıp hizmet verebilmelerinin önünü açan resmi belge, bir vakfın kuruluşundaki fotoğrafını ortaya koyması açısından çok kıymetlidir (Kazıcı, 2003, s.49-54). Vakfın hangi alanlarda faal olacağını, kuruluş amacını, kaç kişi ile hizmet hayatına başladığı ve akarları gibi önemli temel konuları barındırması nedeniyle araştırmacılara yol açmaktadır. Ancak arşivlerde her vakfın vakfiyesi mevcut değildir. Çalışmanın konusu olan Gülbahar Hatunların vakıfları hususunda, Tokat Gülbahar Hatun Vakfı'na ait bir vakfiye bulunmakta iken Trabzon Gülbahar Hatun Vakfı'nın vakfiyesi ne yazık ki yoktur. Bu nedenle iki vakfın kuruluşundaki durumlarını karşılaştırabilme imkânı bulunmamaktadır.

Vakfiyesinin olup olmaması bağlamında, Tokat vakfı daha şanslı sayılabilir. Vakfiyeye göre, H.898/M.1492 senesinde tamamlanan vakıf; içerisinde camii, medrese, matbah/aşhane, mahzen, ekmekhane, kiler, odunluk, ahır ve abdestliğin bulunduğu bir külliye'dir (VGMA, Vakfiye, 740: 158, s. 405). Külliye'den günümüze maalesef cami

dışında diğer birimler ulaşamamış, ancak son yıllarda onarımlar ile imarethane binası yeniden görünür hale getirilmiştir. Vakfın her biriminde görev alacak personel sayısı toplamda 64 kişi olup câbîleri bu sayıya dâhil değildir. Çünkü vakıf şartı olarak câbîlerden bahsedilirken, herhangi bir sayı belirtilmiş ihtiyaç kadar vakıfta görev almaları istenilmiştir. Vakfa gelir getirmesi amaçlanan yerleşim birimlerine ait sınırlar ve detayları da vakfiyede yer almaktadır. Öte yandan vakfın imaretinde hazırlanan yemekler için kullanılacak malzemelerin neler olduğu ve hangi miktarda ekleneceğine varana dek detaylı bir anlatım izlenmiştir. Yine hazırlanan yemeklerin kimlere hangi ölçülerde dağıtılacağı izah edilmiş ve zengin-fakir ayrımı gözetilmeden bu dağıtımın yapılması istenmiştir. Bunların haricinde vakfın, yemek saatleri dışında gelen giden yolcu ve misafirlere ikram etmek üzere hazırda bekletilmesi istenilen gıda maddeleri de vakfiyede yer verilen konular içerisinde (VGMA, Vakfiye, 740: 158, s. 405).

Trabzon Gülbahar Hatun Vakfı'nın vakfiyesinin günümüzde mevcut olmaması ise vakfın ilk faaliyet hayatını görmemizi engellemektedir. Vakıf hakkında çalışmalar yapan Hüseyin Albayrak, vakfiyenin uzunca seneler Trabzon'da türbenin içerisinde muhafaza edildiğini ancak 1916 senesinde Trabzon'un tarihî eserlerinin tahrip edilerek vakfiyenin de Rusya'ya götürüldüğünü ifade eder (Albayrak, 1998, s. 19). Bu iddiaya herhangi bir dayanak gösterilmediği için konuya temkinli yaklaşmak gerekmektedir. Vakfiyesi olmamasına rağmen vakfın gelir birimlerini, personel sayısını, hizmet sahalarını ve harcama kalemlerini diğer arşiv malzemelerinden yaklaşık olarak anlamak mümkündür. Ayrıca Evliya Çelebi de ilgili vakfı anlatırken, vakfa ait yapıların neler olduğunu yerleri ile ifade etmiş ve vakıfta pek çok talebenin ders aldığını, caminin kible tarafında bir matbahın bulunduğunu ve burada pişirilen yemeğin ne miktarda dağıtıldığını da anlatmıştır (Çelebi, 2011, s. 49-55).

Vakfiyesinin olmamasına karşın, camii, medrese, matbah/aşhane, türbe, mektep, darü'l-kurra, fırın, kiler, mahzen ve ahırdan oluşan külliye'nin tamamlanma tarihinin 1514-15 olduğu düşünülmektedir (Tekindağ, 1979, s. 455-477). Bunların haricinde vakfın binalarına dâhil edilen, Trabzon Bedesteni'nin de olduğu ifade edilmektedir. Ancak bu bedestenin yapım tarihi konusunda farklı görüşler mevcuttur. Öte yandan vakfın gelir birimlerinde yer alması ve erken tarihli belgelerin bulunması bedestenin de Gülbahar Hatun evkafı birimlerinden olduğunu göstermektedir (Bostan, 2002, s. 397). Vakıf sur dışında inşa edilerek, kurulduğu bölgeye ismini vermiş ve bir mahalle oluşmuştur. 1583 tarihinde ise mahallede 106 hanenin yaşadığı bilinmektedir (Bostan, 2002, s. 127). Gülbahar Hatun Vakfı ya da diğer ismi ile Hatuniyye İmareti gerek camisi gerek diğer birimleri ve gerekse akarları ile Trabzon'un fethinden sonra kentte inşa edilen en büyük vakıftır (Öksüz, 2006, s. 63).

Bahse konu olan iki külliye'nin de pek çok birimi bulunmaktadır. Vakıfların ekonomik hacimlerini ortaya koyabilmek ve birbirleri ile kıyaslama yapabilmek için her iki vakfa ait muhasebe defterleri temin edilmiştir. En büyük şans ise her iki vakıf için de aynı seneye denk defterlerin bulunmasıdır. Trabzon vakfına ait olan defter (BOA, TSMA.d. 3995: 0002), H. 26 Ca sene 1000-7 C sene 1001 (M. 10 Mart 1592-11 Mart 1593) tarihleri arasında kapsarken, Tokat vakfına ait defter (BOA, TSMA.d.1655: 0001) ise H. 26 Ca sene 1000-6 C sene 1001 (10 Mart 1592-10 Mart 1593) tarihlerini içermektedir.

III. Murad devrinin sonlarına denk gelen bu tarihlerde, vakıflardan sorumlu olan Dârüssaâde Ağa'sı ise Ak Ağa Hacı Mustafa Ağa'dır (Resmî Efendi, 2000, s. 164). 1593 senesinde göreve getirilen Osman Ağa'dan önce görev yapan Ak Ağa Hacı Mustafa Ağa her iki defterde de Mustafa Ağa şeklinde kayıtlıdır. Ayrıca Trabzon vakfının mütevellisi Mehmed Beğ, Tokat vakfının mütevellisi ise Ali Çelebi'dir (BOA, TSMA.d. 3995: 0002, s. 2/a; BOA, TSMA.d. 1655: 0001, s. 2/a).

Vakıfların faaliyetlerini devam ettirebilmeleri için her iki vakfa da büyük gelirler bağlanmıştır. Birbirinden farklı iki Gülbahar Hatun adına inşa edilen vakıfların, 1592-93 mali dönemine ait muhasebeleri karşılaştırıldığında vakıfların gelir türlerinin birbirinden farklı olduğu dikkat çeker. Tokat Gülbahar Hatun Vakfı'nın gelirleri büyük arazilerden oluşurken, Trabzon Gülbahar Hatun Vakfı ise dükkân kiralari, boyahaneler ve arazi gelirlerine sahiptir. Gelir birimlerinin neler ve nerelerde olduğu bahsine geçmeden evvel muhasebe defterlerinin en tepesinde yer alan ve vakıf kasasının genel durumunu aktaran toplu verilere bakmak gerekir. Aşağıda tablo 1'de yer alan miktarlara bakıldığında ilginç bir durumun varlığı göze çarpar. Buna göre vakıf kasasındaki toplam miktarını ifade eden, *asl-ı mal* kısmında Tokat vakfının gelirinin Trabzon vakfından 14.558 akçe daha fazla olduğu görülür. Oysa genel bütçenin detaylarında, vakfın 1592-93 senesindeki gelirlerini anlatan ve *ani'l-mahsûlât* diye ifade edilen kısma dikkat edildiğinde Trabzon vakfının geliri Tokat vakfının gelirine göre çok daha büyük miktarda olduğu görülür. Trabzon vakfının gelirleri 356.488 akçe daha fazladır. Ancak vakıf kasalarında mevcut olan para miktarları yani *an bakiyye-i muhasebe-i sene-i maziye/sabika* şeklinde ifade edilen para miktarları vakıflardaki mali durumu değiştirmişe benziyor. Tokat vakfının bir senelik geliri Trabzon vakfından çok daha düşük olmasına rağmen önceki senelerden devreden kasa miktarları eklendiğinde Trabzon vakfından daha büyük bir bütçeye ulaştığı anlaşılmaktadır.

Tablo 1. Trabzon Gülbahar Hatun Vakfı ile Tokat Gülbahar Hatun Vakfı'nın 1592-93 Senesindeki Genel Malî durumları⁸

Vakıf Kasalarının Durumu	Trabzon Gülbahar Hatun Vakfı	Tokat Gülbahar Hatun Vakfı
Kasadaki Toplam Miktar (<i>Asl-ı mal</i>)	847.880 akçe	862.438 akçe
Önceki Yıldan Devreden (<i>An bakiyye-i muhasebe-i sene-i maziye/sabika</i>)	74.167 akçe	445.225 akçe
İlgili Mali Yıl Geliri (<i>Ani'l-mahsûlât</i>)	773.713 akçe	417.213,5 akçe

Vakıf kasalarında önceden var olan miktarlar senelere göre değişiklik arz edebilmektedir. Tokat vakfı kasasında devrettiği görülen 445.225 akçelik büyük meblağ vakfın kasasında önceden bulunan para miktarı olabileceği gibi, vakfın dağıttığı borç paraların o senede toplanmış hali de olabilir. Tüm bunların dışında Tokat vakfının önceki senelere ait, dağıttığı ancak alacaklılarından henüz tahsil edilmeyen para miktarını da ifade edebilir. Sonuçta Tokat Gülbahar Hatun Vakfı'nın

⁸ Tablodaki veriler Trabzon vakfı için (BOA, TSMA.d. 3995: 0002, s. 2/a). Tokat vakfı için (BOA TSMA.d. 1655: 0001, s. 2/a).

bir senelik geliri Trabzon Gülbahar Hatun Vakfı'ndan epeyce düşük olmasına rağmen 1592-93 senesinde daha büyük bütçeli bir vakıf olarak karşımıza çıkmaktadır. Böyle bir sonucun ortaya çıkmasının nedeni de Tokat vakfı kasasından devreden para miktarıdır. Durumun ne kadar böyle devam ettiğini ya da aksi bir durumun varlığını tespit edebilmek için ise her iki vakfın daha uzun seneleri içeren mali dönemlerini incelemek gerekmektedir.

Vakıfların gelir birimleri de birbirinden oldukça farklıdır. İlgili mali dönemde Trabzon vakfının gelirleri oldukça çeşitlidir. Hamamlardan değirmenlere, bedesten kirasından yoncalıklara, boyahanelerden dükkân ve zemin kiralarına kadar pek çok farklı kalemi içermektedir. Ayrıca vakfın mukataalardan elde ettiği gelirleri de oldukça fazladır. Bahsi geçen mali döneme ait kayıtlardan anlaşıldığına göre; 177.166 akçelik geliri ile Bayramlı arazisi, vakfın en büyük gelir getiren birimidir. Bunu 134.333 akçe ile yine Bayramlı'ya bağlı çeşitli yerlerden elde ettiği çeltik geliri, 107.833 akçe ile Hoşoğlan ve çevresi, 71.000 akçe ile de Samaruksa arazisi takip etmektedir. Yine vakfın gelirlerinden Sıbâghane olarak kayda geçirilen Boyahanelerden ise Trabzon'da bulunan 2.004 akçe, Samsun'da bulunan ise 1.800 akçe gelir sağladığı görülmektedir⁹. Hamam-ı Cedîd 17.861 akçe gelir getirirken Çifte Hamam 5.917akçelik gelir getirmektedir (BOA, TSMA.d. 3995: 0002, s. 2/a-b).

Tokat Gülbahar Hatun Vakfı'na akar olarak bağlanan gelirlerin tamamı ise arazi gelirlerinden müteşekkildir. Bu gelirler Amasya, Çorum, Çankırı gibi farklı yerlerde dir. Vakfın en büyük gelirini Amasya-Zünnunabad kazası arazisi oluşturuyordu. 1592 senesi için buraya bağlı olan Hacı, Evhad, Bilekyoğun, Hızır, Bağluca, Hisarkavak ve Kozlu köylerinden toplamda 79.280 akçelik bir gelir gelmiştir. Bu köyler içerisinde geliri nakit olarak teslim edilenlerin yanı sıra aynî olarak tahsil edilenler de vardır. Örneğin, Hacı, Evhad, Bilekyoğun ve Hızır köylerinden toplamda 9 müd/1.800 kilelik ürün gelirinin varlığı görülmektedir. Gülabi, Mustafa ve Hüseyin'in mültezim olarak kayda geçtiği senede toplam olarak 42.788 akçelik ürün geliri bulunmaktadır. Bunun 1.200 kilesi hinta (buğday), 600 kilesi ise şair (arpa) olarak alınmıştır. Üstelik bahse konu olan miktarların alımdaki birim fiyatları değişiklik göstermiştir. Tüm bu farklılar da en ufak ayrıntısına kadar detaylı bir şekilde defterde kaydedilmiştir. Buna göre buğdayın, 120 kilesi 25 akçeden, 1.058 kilesi 35 akçeden, 21 kilesi 23 akçeden alınırken, arpanın ise 408 kilesi 10 akçeden, 72 kilesi 20 akçeden, 120 kilesi 17 akçeden alınmıştır. Amasya ve Zünnunabad'tan gelen gelirleri, 72.208 akçe ile Sorkuoğlanı cibayeti, 62.667 akçe ile Bozoğlu, Halfet ve Dumlupınar'dan elde edilenler

⁹ Bu konuyla alakalı olarak, Özkan Özer Keskin'in yaptığı tez çalışmasında; (BOA, MAD 15996) nolu defter kaynak gösterilerek, 1592 senesi gelirlerinde debbağhane geliri (Trabzon 2.040 akçe, Samsun 1.800 akçe) olarak ifade edilmiştir. Ancak Trabzon Gülbahar Hatun Vakfı'nın bilinen mevcut gelirleri arasında debbağhane geliri görülmemektedir. İlerleyen yıllar için farklı bir durum söz konusu ise de 1592 senesi gelirleri arasında debbağhane geliri olarak gösterilen gelirler aslında sıbâghane/boyahane gelirleridir (Keskin, 2018, s.101). Vakfın gelirleri için bk. (Usta, 2016, s. 225-250; Bostan, 2002, s. 396-397). Bu konunun detayları için bk: (BOA, MAD 15996). Trabzon geliri s.1, Samsun geliri s. 4; (BOA, TSMA.d 3995: 0002. s. 2/b). Ayrıca Sıbâğ/Sıbâghane için bk. (Bakırcı & Çöğenli, 2011, s. 302; Devellioğlu, 2007, s. 948; Keskin, 2018, s. 101).

takip etmiştir. Bunlar sırası ile vakfın en büyük gelir getiren birimleri olmuştur (BOA, TSMA.d. 1655: 0001, s. 2/a-b, 3/a).

Her iki vakfa ait olan gelirlere bakıldığında Trabzon Gülbahar Hatun Vakfı'na akar olarak bağlanan gelirlerin çeşitliliği göze çarpmaktadır. Ayrıca yine bu vakfın elde ettiği gelirler Tokat vakfına göre çok daha fazladır. Tokat vakfı ise diğerine göre daha az gelire sahipti ve bu gelirlerinin tamamını iltizama verilen büyük arazi gelirlerinden sağlıyordu denilebilir. Gelirlerinin çeşitliliğiyle, Trabzon Gülbahar Hatun Vakfı'nın çok daha büyük bir organizasyon olduğu ve bununla doğru orantılı olarak da çok daha fazla insana istihdam sağladığı ve daha büyük sayıda insana hizmet götürdüğü düşünülmektedir.

Bahsi geçen akarlar, her iki vakfın da düzenli gelirleri arasındadır. Bir de bunların haricinde vakıfların stabil olmayan ve emvâl-i müteferrik olarak adlandırılan düzensiz gelirleri vardır. Bu gelirler hem sürekli değillerdir hem de her zaman aynı miktarda akar sağlamıyorlardı. Bu başlık altına dâhil edilen gelirlere bakıldığında karşımıza yine Trabzon vakfının akarlarının çok çeşitli olduğu göze çarpmaktadır. Zemin ve çayır kiralardan arazi ve mülk kiralarna, birbirinden farklı değirmen gelirlerinden kilerde fazla kalan gıda maddelerinin satışına varıncaya dek toplamda 47 farklı başlıkta gelir birimi mevcuttur. Çeşitli şekilde elde edilen bu gelirlerden 53.431 akçe hasılat elde edilmiştir (BOA, TSMA.d. 3995: 0002, s. 3/a-b). Öte yandan Tokat vakfının müteferrik gelirleri ise daha mütevazı görünüyor. *Mahsulat-ı bağçe-i şerif* başlığı adı altında görülen 120 akçelik bir varidat bulunmaktadır. Bir de bunun haricinde 203 akçelik bir değirmen geliri ile 632.5 değerinde bir mahsul geliri yer almaktadır (BOA, TSMA.d. 1655: 0001. s. 4/a). Bu bilgilere göre tıpkı düzenli gelirleri gibi, devamlılığı olmayan müteferrik gelirler konusunda da Trabzon Gülbahar Hatun Vakfı çok daha hacimlidir. Ayrıca gelir sağlayan birimleri de oldukça çeşitlidir.

2. Gülbahar Hatunların Vakıfları'nın Giderleri

Vakıf muhasebe defterlerinin giderler kısmı harcama birimlerine göre ayrılır ve en başta *vuziâ-min zâlike* başlığı ile toplam gider miktarı verilir. Muhasebe kayıtlarında genelden özele doğru kaydetme mantığı olduğundan birimlere ait detaylı harcama miktarı harcama toplamından sonra yer alır. Toplam harcama miktarının hemen altında ise çalışan ücretleri, mutfak harcamaları, vakıfların diğer harcamaları ve eğer varsa tamirat giderleri ayrı başlıklar halinde değerlendirilir. Cari yıl içerisinde harcama toplamı burada bulunur. Buna göre ilgili mali dönemde, Trabzon Gülbahar Hatun Vakfı'nın 690.125 akçe, Tokat Gülbahar Hatun Vakfı'nın 395.459 akçelik gider toplamı bulunmaktadır. Aşağıda tablo 2'de her iki vakfın harcama başlıkları ve bu başlıklar altında yapılan gider toplamları görülmektedir. Tablonun detaylarına baktığımızda her iki vakfın da en büyük payı mutfak masraflarına ayırdıkları dikkat çeker. Tokat vakfı imaretin mutfağı için 212.436,5 akçe harcarken, Trabzon vakfı 520.189 akçe harcama yapmıştır. Personel maaşları ise her iki vakıfta da mutfak harcamalarından sonra en büyük ikinci gider grubudur. Vakıfların çeşitli harcamalarına baktığımızda Tokat vakfı Trabzon vakfından daha büyük bir gider ayırmıştır. Öte yandan Trabzon vakfında tamirat harcamaları görülürken Tokat vakfının o yıl için tamirat gideri

yoktur. 1592 senesi için Tokat Gülbahar Hatun Vakfı toplam 395.459 akçe Trabzon Gülbahar Hatun Vakfı ise 690.125 akçe harcama yapmıştır (bk. Tablo 2).

Tablo 2. Trabzon Gülbahar Hatun Vakfı ile Tokat Gülbahar Hatun Vakfı'nın 1592-93 Senesi Gider Başlıkları

Gider Başlığı	Trabzon Gülbahar Hatun Vakfı	Tokat Gülbahar Hatun Vakfı
Çalışan Ücretleri	142.080 akçe	126.960 akçe
Mutfak Harcamaları	520.189 akçe	212.436,5 akçe
Diğer Harcamalar	22.637 akçe	56.62.5 akçe
Tamir Harcamaları	5.219 akçe	-
Toplam Harcama Tutarı	690.125 akçe	395.459 akçe

2.1. Gülbahar Hatun Vakıflarının Personel Giderleri

Osmanlı Devleti'nde vakıflar birbirinden farklı alanlarda hizmet verdikleri için görev türleri ve personel sayıları da farklılık arz etmektedir. Her vakıf az ya da çok personel istihdam etmiş böylece de kuruldukları bölgelerde iş kapısı olarak görülmüşlerdir. Kurulan vakfın ekonomik potansiyeli ve birimi ne kadar fazla ise personel istihdamı da o denli geniş olmaktadır. Çalışmada yer alan her iki vakıf da külliye formunda inşa edildiği için bünyelerinde onlarca çalışan bulundurdukları görülmektedir. Ancak değinilmesi gereken önemli bir nokta, muhasebeyi kayda geçiren görevlilerin yazım sitilindeki farklılıklardır. Trabzon vakfı kaydında personel ismi yer almaz. Daha çok görev ismi, görevli sayısı ve günlük ücreti bulunur. Vakfın sadece mütevellisi, müderrisi ve vakıfların gelir fazlasından pay alanlar olarak tanımlanabilecek zevaid horan grubunda yer alan bir kişinin isimleri kayıt altına alınmıştır. Geriye kalan personelin isimleri ya da kim oldukları belli değildir. Buna karşın Tokat vakfı çalışanları ise tek tek isimleri ile birlikte kayda geçirilmiştir. Hatta bazı çalışanların baba isimleri dahi eklenmiştir. Aşağıda tablo 3'te her iki vakfın kendi içerisinde var olan birimleri ve bu birimlerde görev alan personel sayıları ile görevlilerin görevleri karşılığında aldıkları günlük ücretlerinin toplamaları yer almaktadır.

Tabloya göre her iki vakfın birimleri birbirine benzemektedir. Fiziki yapı açısından en büyük fark Trabzon vakfının türbesi ve mektephanesinin bulunması gibi görünüyor. Tokat vakfı içerisinde türbe binası yoktur. Mektephane ise vakfın kuruluşunda olmayıp daha ileri tarihlerde eklenmiştir¹⁰. Öte yandan Trabzon vakfının bünyesinde çalışan cami personeli çok daha çeşitli olup hepsi ayrı başlıklar altında kaydedilmiştir. Örneğin cami personeline dâhil olan cüzhanlar¹¹ ve müsebbihler ayrı başlıklar altında kaydedildiğinden tabloda da ayrı satırlarda verilmiştir (bk. Tablo 3).

¹⁰ Mektephane binasının hangi tarihte eklendiği kesin değildir. Ancak 1704/05 senesinde tamir edilen mektep binasından bahsedildiğine göre bu tarihten önce yapıldığı düşünülmektedir (Dursun, 2020, s. 96).

¹¹ Cüzhan: Vakıflar tarafından belirlenen vakitlerde, genellikle namazlardan önce veya sonra Kuran-ı Kerim'den birer cüz okumakla görevli kimselerdir (Berki, 1966, s. 10).

Vakıfların çalışan sayılarına ve günlük ücretlerine baktığımızda Trabzon vakfının personel sayısı 158 kişi ve günlük toplam ücretleri 437 akçedir¹². Tokat vakfının çalışanları 88 kişi ve günlük ödenen ücretleri 322 akçedir (BOA, TSMA.d. 1655: 0001. s. 4/a-b, 5/a). Bu duruma göre Trabzon vakfı çalışanlarının Tokat vakfın çalışanlarından neredeyse iki katı kadardır. Medrese nüfusu birbirine yakınken aradaki fark öğrenci sayılarından kaynaklıdır. Ayrıca arşiv malzemesinden anlaşıldığı kadarıyla o sene medrese 4 ay faaliyet göstermiştir. Müderris ve öğrenciler de dâhil olmak üzere tüm medrese personeline ödenen ücretlerin 4 aylık olduğu görülmektedir. Bunun tutarları da çalışan kaydının hemen yan tarafında açıklama şeklinde yer almaktadır (BOA, TSMA.d. 3995: 0002, s. 4/a).

Tokat vakfında cami personeli meslek gruplarına göre ayrıştırılmamış hepsi tek başlıkta görevleri ile birlikte yazılmıştır. Trabzon vakfı cami personeli ise camide istihdam edilen cüzhan ve müsebbihan¹³ gibi görevlileri ayrı ayrı başlıklarda vermiştir. Bu yönde hareket edilmesinin nedeni bahsi geçen bu meslek gruplarının caminin yanı sıra türbede de görev verilmiş olabileceğidir. Yani vakıf istihdam ettiği cüzhan, hafız ve müsebbihleri hem camide hem de türbede görevlerini ifa etmelerini talep etmiş olabilir. Böylece hem vakıf başka çalışabilecek eleman arayışına gitmemiştir hem de çalışanlar aynı işi yapan diğer meslektaşlarından daha fazla gelir elde etmiş olmaktadır. Mevcut durum her iki taraf için de mantıklı bir yol olarak düşünülebilir.

Vakıfların gelir fazlasından pay ayrılan grup olarak tanımlayabileceğimiz zevâid horanlar, aslında vakıfta herhangi bir iş görme karşılığında ücret almadıkları için vakıfların personel kadrolarında düşünmek doğru olmaz. Ancak söz konusu giderler olduğundan zevâid horanlar da harcama yapılan grup olarak kayda geçirilmektedir, bu nedenle kendileri tabloda yer almıştır. Zevâid horan olarak kayda geçirilen kişi sayısı Trabzon vakfında 1 iken bu sayı Tokat vakfında 13 'tür (Bk. Tablo 3). Trabzon vakfında tek zevâid horan olan Murad Efendi ilginç bir şekilde ismi ile kayıtlara girmiş ve günlük 20 akçe gibi bir ödeme alarak çoğu vakıf çalışanından daha fazla bir gelire sahip olmuştur (BOA, TSMA.d. 3995: 0002, s. 5/a). Tıpkı Trabzon vakfında olduğu gibi Tokat vakfında da zevâid horanların vakıftaki pek çok çalışandan daha fazla ödeme aldıkları anlaşılmaktadır (BOA, TSMA.d. 1655: 0001, s. 5/a).

¹² Bu veriler defterin kendisinde 169 kişi ve 348 akçe şeklinde kayıtlıdır. Ancak tüm personelin sayısı 158 ve günlük ücretleri 437 akçe yapmaktadır. Bu farklılığa sebep olabilecek durumlar içerisinde kayda geçirilmeyen personelin olabileceğidir. Ancak muhasebe defterlerinde tüm çalışanlar kısa süreli çalışmış olsa bile kayda geçirildiği bilinmektedir. Verilerin detaylı hali için bk. (BOA, TSMA.d. 3995: 0002, s. 3/b).

¹³ Müsebbihan: Tesbih çeken kişilere verilen isim (Bakırcı & Çöğenli, 2011, s. 570; Devellioğlu, 2007, s. 738-739).

Tablo 3. Trabzon Gülbahar Hatun Vakfı ile Tokat Gülbahar Hatun Vakfı'nın 1592-93 senesindeki Çalışan Verileri¹⁴

Vakıf İsmi	Vakıf Birimi	Görevli Sayısı	Günlük Toplam Ücreti (Akçe)
Trabzon Gülbahar Hatun Vakfı	Medrese	19	89
	Müteferrika-i İmaret (İdari Kadro)	6	62
	Cami	9 ¹⁵	33
	Hafız	6	19
	Cüzhan	31	63
	Müsebbihan	10	11
	Mektephane	23	14
	Türbe	1	4
	Diğer Camilerdeki Görevliler	16	10
	İmarethane	27 ¹⁶	70
	Câbî	8 ¹⁷	42
	Zevâid horan	1	20
Tokat Gülbahar Hatun Vakfı	Medrese	15	80
	Cami	32	71
	İmarethane	20	98
	Câbî	8	23
	Zevâid horan	13	50

Her iki vakfın da medrese, cami ve imarethane gibi bina birimleri mevcuttur. Ancak bu birimlerin içerisinde çalışan sayısı ve görev türleri farklılık arz etmektedir. Örneğin, vakıfların medreselerinin bünyesinde barındırdığı kişi sayısı aynı değildir. Bu farklılığın nedeni her iki vakıf medresesinin öğrenci sayısı ile ilgilidir. Trabzon Gülbahar Hatun Vakfı'nın 15 öğrencisi varken Tokat Gülbahar Hatun Vakfı'nın öğrenci sayısı 12'dir. Talebe sayıları haricinde Trabzon vakfında bevvab¹⁸ ve ferraş¹⁹, Tokat vakfındaysa Osman Halife adında bir medrese imamının varlığı görülmektedir.

¹⁴ Tabloda yer alan veriler, çalışanların bağlı oldukları birimlerdeki sayıları ve bu birimler için ödenen günlük ücret toplamalarını içerir. Her bir birimin içerisinde farklı meslekleri yerine getiren pek çok çalışan vardır. Ancak çalışmanın sınırlılığı açısından bu çalışanların kimler oldukları ve vakıflarda hangi görevleri yerine getirdiklerine dair veriler metin içerisinde bahsedilmiştir ve ayrı bir tabloda gösterilmemiştir.

¹⁵ Cami personeli olarak defterde toplam 11 kişi gösteriyor ancak çalışan 9 kişi görünüyor. Üstelik 9 kişinin ücreti, toplam günlük ücret olan 33 akçe ücretle uyuyor. Detaylar için bk. (BOA, TSMA.d. 3995:0002, s. 4/a).

¹⁶ İmarethane çalışanları 27 kişi olmasına rağmen defterde 34 kişi şeklinde yazılmıştır. Detaylar için bk. (BOA, TSMA.d. 3995: 0002, s. 5/a).

¹⁷ Câbîler defter kaydı toplamında 9 kişi görünüyor. Ancak toplam ücret 8 kişinin ücret karşılığı olan 42 akçeye uyum sağlamaktadır. Detaylar için bk. (BOA, TSMA.d. 3995: 0002, s. 5/a).

¹⁸ Bevvab: Hastane, medrese ve mektep gibi kurumlarda görev alan ve saati geldiğinde kapıları açıp kapatan görevliye verilen isimdir. Bu kurumlarda alakasız kişilerin bulunmasını engeller (Berki, 1966, s. 9).

¹⁹ Ferraş: Vakıf kurumlarında yer alan temizlik görevlisidir (Berki, 1966, s. 18).

Her iki medrese de ellili medreseler sınıfında olup günlük müderris ücretleri 50 akçedir. Tokat vakfı müderrisi Mevlana Abdülislam Efendi, Trabzon vakfı müderrisi ise Mevlana Musluhuddin Efendi'dir. Müderrislerin yardımcısı konumunda olan muid ise her iki vakıfta da yer almış görünmektedir. Trabzon'daki muid günlük 5 akçe alırken Tokat'ta görev yapan muid ise 4 akçe ödeme almaktadır (BOA, TSMA.d. 1655: 0001. s. 4/a; BOA, TSMA.d. 3995: 0002, s. 4/a).

Vakıfların cami personeline baktığımızda da hem ortak hem de farklı görevlilerinin olduğu anlaşılıyor. Günümüzde camilerde imamet ve hitabet görevi tek bir isimde toplanırken Osmanlı'da durum böyle değildi. Vakıflar bu görevler için ayrı ayrı personel istihdamına gider, hatip ve imam olmak üzere iki farklı görev bulundurur ve birbirinden farklı görevliler çalıştırırdı. Kayınvalide ve gelini adına inşa edilen bu iki vakfın imamları imamet görevi için 5 akçe alırken hitabet işi için, Tokat vakfında görev yapan Mevlana Veli Halife 6 akçe, Trabzon vakfı hatibi günlük 5 akçe ödeme almaktaydı (BOA, TSMA.d. 1655: 0001. s. 4/a-b; BOA, TSMA.d. 3995: 0002, s. 4/a-b).

Cami kadrolarında karşımıza çıkan ve Kur'an-ı Kerim'den sureler okuyan görevliler Trabzon vakfında hafız, Tokat vakfında devirhan olarak kayda geçirilmiştir. Ancak literatürde devirhan (Berki, 1966, s.12) devreden günlerde, yani belirli günlerde belirli sureleri okumakla görevli olan kişilerdir. Hafızlar Trabzon vakfı defterinde ayrı başlık altında yazılırken, Tokat vakfında direk cami görevlilerinin arasında kaydedilmiştir. İşleri Kur'an okumak olmasına rağmen farklı isimle kayda geçirilmelerinin belli başlı nedenleri olmalıdır. Trabzon vakfının darü'l-kurra birimi olduğundan var olan hafızlar yüksek ihtimalle burada da bulunan kişilerdi. Öte yandan hafızlar için günlük 3 akçe devirhanlar için günlük 1'er akçe tayinat çıkarılıyordu. Muhtemelen bunun nedeni devirhanların her gün çalışmayıp belirli günlerde ve belirli vakitlerde vakıf şartı gereği istenen sureleri okumalarından kaynaklıydı. Her iki vakıfta Kur'an okuma işi için 6'şar kişi görevlendirmiş ve içerinden bir tanesi, diğerleri gibi hem Kur'an okuyor hem reislik yapıyor yani ser-mahfil olarak çalışıyordu. Bu nedenle ser-mahfil olarak görev yapanlar için Trabzon vakfı 4 Tokat vakfı 3 akçe ödüyordu (BOA, TSMA.d. 1655: 0001. s. 4/a-b; BOA, TSMA.d. 3995: 0002, s. 4/a-b).

Cami personeli arasındaki en büyük farklılık ise Trabzon vakfında yer alan ve sayıları 10 olan müsebbihanlardı. Tesbih çekmekle görevli (Devellioğlu, 2007, s.738) olan bu çalışanlar yevmiye olarak 1'er akçe alıyor, sadece ser-mahfilleri için 2 akçe ödeniyordu. Aşırhovan (Berki, 1966, s. 7) yani on ayet kadar Kur'an okumakla görevli çalışan, Tokat vakfı personeline olmayıp Trabzon vakfında yer alıyordu. Cüzhanlar ise her iki vakıfta da istihdam ediliyordu. Trabzon vakfında 30 kişi, Tokat vakfında 15 kişiydi (BOA, TSMA.d. 1655: 0001. s. 4/a; BOA, TSMA.d. 3995: 0002, s. 4/b). Her iki vakıfta cüzhanlık ücreti olarak çalışanlarına 2'şer akçe, ser-mahfillerine ise 3'er akçe yevmiye veriyordu. Cüzhanlar sadece camilerde değil tekke ve türbelerde de görevlendirildiğinden, Trabzon vakfındaki 30 kişinin bir kısmının vakfın bahçesinde bulunan Gülbahar Hatun Türbesi'nde görev aldıkları düşünülebilir. Türbe için ayrı bir cüzhan listesinin bulunmaması bu düşüncüyü kuvvetlendirmektedir. Trabzon vakfında sıralanan cüzhan listesinde 31 kişinin olduğu görülüyor (BOA, TSMA.d. 3995: 0002, s.

4/b). Bunlardan 30 tanesi cüzhan olarak görev alırken diğer 1 kişi ise Noktaî/Noktacı²⁰ olarak istihdam edilmiştir. Noktacı her iki vakıfta da bulunup Trabzonda'ki 2, Tokat vakfındaki 1 akçe ödeme alıyordu. Bunların haricinde ise Siracı²¹ yani kandilci olarak adlandırılan görevliler de mevcuttu. Bu iş için her iki vakıfta bir kişi çalıştırıyor ve karşılığında 2 akçe ödüyordu. Yine Trabzon vakfı birimleri arasında bulunan mektephane Tokat vakfında 1592-93 senesinde henüz mevcut değildir. Trabzon'daki mektephanenin 5 akçeye çalışan bir muallimi, 2 akçeye çalışan ve muallim yardımcısı olarak görev yapan halifesi ile günlük 7 akçenin aralarında pay edildiği 21 öğrencisi vardı (BOA, TSMA.d. 3995: 0002, s. 4/b).

Buraya kadar bahsi geçen vakıf birimleri ve buralarda var olan pek çok görev ortakdır. Çalışmaya konu olan her iki vakfın farklı birimleri de mevcuttur. İki vakfın belki de ayrıştığı en büyük nokta vakıf binaları içerisindeki türbe konusudur. II. Bayezid'in annesi Gülbahar Hatun İstanbul'da, eşi Gülbahar Hatun ise Trabzon'da vefat etmiştir. Kayınvalide Gülbahar Hatun'un, İstanbul'da türbesine ait ayrı bir vakfı olduğundan Tokat Gülbahar Hatun Vakfı bahçesinde türbe bulunmamaktadır (Dursun, 2020, s.60). Öte yandan Trabzon Gülbahar Hatun Vakfı bahçesinde Gülbahar Hatun'un türbesi bulunur ve burası da imaret vakfına dâhildir (Ertuğrul, 1996, s. 321-323). Trabzon vakfı çalışanları içerisinde günlük 4 akçeye görev yapan bir türbedar bulunmaktadır (BOA, TSMA.d. 3995: 0002, s. 4/b).

Vakıfların idari görevlilerinden olan kâtip ve câbî gibi çalışanlar ise her iki vakıfta da mevcuttur. Vakıflar kitabet işini ikiye ayırmış ve ikişer kâtip görevlendirmişlerdir. Bunlardan Tokat'ta görev yapan, Hacı Süleyman vakıf kâtibi olup *katib-i evvel* olarak kayda geçirilmiştir. Kendisine günlük 4 akçe ödeme yapılmıştır. Vakfın diğer kâtibinin ismi ise Ömer bin Hüseyin'dir. Kiler katibi şeklinde kaydedilip günlük 2 akçeye çalışmıştır (BOA, TSMA.d. 1655: 0001. s. 4/b). Trabzon vakfı ise çoğu çalışanda olduğu gibi kâtiplerin de isimlerini kayda geçirmemiş sadece görevlerini ve günlük ücretlerini yazmıştır. Buna göre "*katib-i ...*" ve *katib-i muhasebât* adı altında iki kâtip vardır. Birinci katip için 10 akçe ikinci katip için 7 akçe yevmiye ödenmiştir (BOA, TSMA.d. 3995: 0002, s. 4/b).

Câbî, vakfın gelirlerini toplamakla görevli kişi olduğundan genellikle diğer görevlilerden farklı olarak görev yerleri ile birlikte kaydedildikleri görülmektedir. 1592-93 yılında Trabzon vakfı 8, Tokat vakfı 8 olmak üzere aynı sayıda câbî görevlendirmiştir. Her iki vakfın câbî kayıtlarına bakıldığında daha çok görev yerleri ile kaydedildikleri dikkat çekmektedir. Trabzon vakfı, *câbî-i Hoşoğlan*, *câbî-i Samaruksa*, *câbî-i Terme* gibi vakfın merkezden uzak gelir birimlerinin ismi ile kayda geçirilmişlerdir. Kendilerine görevleri karşılığı günlük 5'er akçe ödeme yapılmıştır. Sadece bir tane câbî atlı olarak görev almış ancak nerede görev yaptığı belli değildir. Kayıtlara *câbî-i süvârî* olarak geçmiş ve kendisine 8 akçe ödenmiştir (BOA, TSMA.d.

²⁰ Noktaî/Noktacı: Vakıf personellerinden olan Cüzhan ve Devirhanları kontrol etmekle görevlendirilmiş kişilerdir. Noktacı her seferinde kuran okuyanların yanına gelerek ne kadar okuduklarını kontrol eder ve işaret koyardı. Bu nedenle noktacı olarak adlandırılırlardı (Yediyıldız, 1983, s. 55-60).

²¹ Siracı: Kandilci yerine kullanılan bir tabirdir. Vakıflarda kandilleri yakıp söndürme işi ile ilgilenir (Pakalın, 1993, s. 236).

3995: 0002, s.5/a). Trabzon vakfında olduğu gibi Tokat vakfı kayıtlarında da câbiler görev yaptığı yerler ile birlikte kayıt altına alınmıştır. Tokat vakfı diğer çalışanlarda olduğu gibi câbileri de isimleri ile birlikte kaydetmiştir. Örneğin câbilerden; Ali bin Seydi isimli câbî Sorkuoğlanı'nda, Ömer bin Budak, Hacı Köyü'nde, Mehmed bin Hasan, Ahmedoğlanı'nda, İbrahim bin Süleyman Sirçelü isimli köyde görev yapmaktadır. Câbî listesinde varlıkları görünen İbrahim, Abdülkadir ve Ali bin Davud ise atlı câbî olarak çalışmışlardır. Kendileri diğer câbilerden daha fazla ödeme almış ve günlük 4'er akçeye çalışmışlardır. Tokat vakfının diğer câbileri de 2 ve 3 akçe gibi ücretler almışlardır (BOA, TSMA.d. 3995: 0002, s. 4/b).

Vakıfların imarethane personelleri ise hemen her vakfın bünyesinde olan görevlilerden oluşmaktadır. Şeyhler vakıf imarethanelerinin idarecisi konumundadır. İmarethanelerdeki şeyhlerden, Trabzon'daki 7, Tokat'taki 8 akçe almıştır. Her iki vakıfta da imarethanelerin bünyelerinde bulunması gereken; kilârî²², vekil-i harç²³, nakib²⁴, tabbah²⁵, habbaz²⁶, nekkad-ı ürz²⁷, kendüm küb²⁸, merammafi²⁹ ve kennas³⁰ gibi görevlileri mevcuttu. Ancak görevleri yerine getiren kişi sayıları bazı görevlerde farklı idi. Örneğin; ekmek yapmakla yükümlü olan habbazlar, Tokat'ta iki kişiydi ve her ikisi de 4'er akçe yevmiye alıyordu. Trabzon vakfında ise habbaz sayısı 3'tü ve bunlardan bir tanesi "ser-habbaz" şeklinde kaydedilmişti. Nitekim ser habbaz yani baş ekmekçi günlük 5 akçe alırken diğer iki ekmek ustası 2'şer akçe kazanıyordu. Çok yüksek ihtimalle Trabzon vakfı günlük olarak daha fazla ekmek üretip dağıtıyordu. Aynı durum vekil-i harç görevi konusunda da mevcuttu. Tokat vakfında, vakfın her türlü alım ihtiyacını gözetip denetlemekle yükümlü olan Vekil-i Harç Ali, bu işi tek başına yürütüyordu. Fakat Trabzon vakfında vekil-i harç olarak 3 kişi çalışıyordu. Hatta bir tanesi *vekil- harç-ı ağnam* şeklinde kaydedilmişti. Buradan yola çıkarak, Trabzon vakfının koyun eti tüketme miktarının çok daha fazla olduğunu ve etin temini için başlı başına bir görevli tahsis ettiğini söyleyebiliriz.

²² Kilarî/ Kilerdar: Yiyecek ve içecek her türlü gıda maddesinin saklanmasıyla sorumlu olup, sarf edilecek yere sarf eden görevlidir (Berki, 1966, s. 32).

²³ Vekil-i Harç: Kuruma lazım olan her türlü erzakı alıp temin eden kişidir (Berki, 1966, s. 59).

²⁴ Nakib: İmarethane şeyhinin yardımcısı olan nakib, imarette gerekli olan işleri yürütüp aynı zamanda gözetip kontrol etmekle yükümlüdür (Berki, 1966, s. 44; Yediyıldız, 1983, s. 59).

²⁵ Tabbah: Vakıflarda yemek pişirme işini gören çalışandır. Vakıfların aşçıları olan bu çalışanların sayısı vakfın büyüklüğü ile doğru orantılıdır (Yediyıldız, 1983, s. 60).

²⁶ Habbaz: Vakıfların ihtiyaç duyduğu ekmekleri hazırlamakla görevli olan kişidir (Yediyıldız, 1983, s. 57).

²⁷ Nekkad-ı Ürz: Pirinç ayıklamakla yükümlü çalışandır (Berki, 1966, s. 44).

²⁸ Kendüm Küb: vakıfların ihtiyaç duyduğu buğdayı öğütüp hazır etme işinden sorumludur (Berki, 1966, s.31). Bu görev Sebahittin Usta tarafından hazırlanan tezde, "buğday küpü sorumlusu" olarak ifade edilmiştir (2015, s. 164). Ancak tezde de kaynak gösterilen Ali Himmet Berki'nin eserinde de belirtildiği gibi görevin aslı "kendüm küb" şeklindedir (1966, s. 31; Yediyıldız, 1983, s. 57).

²⁹ Merammafi: İmarethanede ihtiyaç duyulan her türlü kap kacak gibi eşyayı tamir eden kişidir. Ayrıca sadece eşya değil vakıf binalarında hasar görmüş noktaların tamiri ile de ilgilenir (Berki, 1966, s.37; Yediyıldız, 1983, s. 58).

³⁰ Kennas: İmarethanenin temizlik işlerini yürüten görevlidir (Yediyıldız, 1983 s. 57).

2.2. Gülbahar Hatun Vakıflarının İmarethanelerine Ait Giderler

Her iki vakfın da en büyük harcama kalemi imaret mutfaklarına alınan gıda maddeleri idi. Üzerinde durulması gereken ilk nokta; lazım olan gıda maddesinin saklanma durumları idi. Buğday, arpa ya da pirinç gibi vakfın kilerinde yahut ambarında uzun süre saklanabilecek türden olanlarla, et, yaş meyve ve sebze gibi daha hızlı bozulacak olanların imarete alım durumları farklıydı. Vakfın idaresine göre değişiklik arz etmekle birlikte çabuk bozulabilecek olan gıda maddeleri ihtiyaç mukabilinde alınmaktaydı. Bu nedenle vakıfların harcamalarında böylesi gıda maddeleri alımı, farklı zamanlarda, farklı miktarlarda ve farklı fiyatlardan gerçekleştiriliyordu. Bu da ne yazık ki bölgeler arasındaki gıdaların birim fiyatlarını belirleme ve karşılaştırma yapılmasının önüne geçmektedir.

Osmanlı beslenme alışkanlıkları içerisinde et ve ekmeğin yeri oldukça ayrıdır ve ekmek hemen herkesin sofrasında bulunurken, et gücü yetenlerin tüketebildiği bir yiyecektir (Faroqhi, 2018, s. 287). Bu cümleden olmak üzere imarethanelerde vakıf imkânlarının el verdiği ölçüde menülerinde et ve ekmek bulundurur öğünlerde ikram ederdi (Emecen, Faroqhi & Neumann (ed), 2016, s.110-111; Işın, 2020, s.104-105). Nitekim muhasebe defterlerinde mutfak giderleri sıralanırken et harcamaları en başta verilirdi. İmaretlere alınan et, Tokat vakfında türü belirtilmemiş ve sadece *guşt* başlığı ile verilmişti. Toplamda mutfağa 2.148 okka et girmiş ve hepsi için 70.674 akçe ödenmiştir. Etlerin ayrı miktar, ayrı zaman ve ayrı fiyatlardan alınarak toplamda imaret için 9 defa et alındığı görülmektedir (BOA, TSMA.d. 1655: 0001. s. 5/a). Alınan etin türünü belirlemek ise çok mümkün olmamakla birlikte ağırlıklı olarak koyun eti olabileceği düşünülmektedir (Artan, 2006, s.53). Trabzon vakfında ise durumun biraz daha farklı görünmektedir. Trabzon'da farklı fiyatlarla alınan etin cinsleri *guşt* ve *ağnam* idi. Daha makbul olan ağnam yani koyun eti 1.489 okka alınmış ve karşılığında 151.749 akçe ödenmişti. Bahsi geçen diğer et ise yüksek ihtimalle sığır eti idi ve 4.099 okka alınmıştı (BOA, TSMA.d. 3995: 0002, s. 5/a). Sadeyağ alımı ise oldukça ilginçtir. Trabzon vakfı aldığı 209 okka yağ için toplam 14.530,5 akçe öderken, Tokat vakfı daha az aldığı 147 okkalık sadeyağ için 14.906,5 akçe ödeme yapmıştı. Anlaşılan o ki Tokat'taki vakıf sadeyağı Trabzon'daki vakıftan çok daha pahalıya mal etmiştir. Aynı durum vakıfların aldıkları bal için de geçerlidir. Trabzon vakfı 190 okka aldığı bal için 10.829 akçe, Tokat vakfı ise 111 okka aldığı bal karşılığında 13.129 akçe ödemiştir (BOA, TSMA.d. 3995: 0002, s. 5/a; BOA, TSMA.d. 1655: 0001. s. 5/a). Trabzon'da arıcılık ve hayvancılığın daha yoğun faaliyet sahası bulunduğu, bu durumun doğal bir sonucu olarak da yağ ve bal fiyatlarının Tokat'a nispeten düşük seviyelerde seyrettiği düşünülebilir (Bostan, 2002, s. 515-521).

İmarette kullanılan buğdaylar Tokat vakfında 1.379 kile, 48.491 akçe iken Trabzon'da buğday miktarı 2.282 kiledir. Bu miktar için de 96.966 akçe ödenmiştir. Hububat cinsinden olan nohut ise görünüşe göre Tokat vakfı tarafından daha fazla tercih ediliyordu denilebilir. Tokat vakfı 1592 senesi için 30,5 kile nohut alıp karşılığında 1.892,5 akçe öderken, Trabzon vakfı yalnızca 1,5 kile nohut almış ve 142 akçe ödemiştir. Vakıfların menülerinde her gün çıkarmadığı, özel gün ve gecelerde ikram ettiği yiyeceklerden, zerde ve zırbaç/zirebaç gibi tatlılar için safran vazgeçilmez

bir üründür (Barkan, 1963, s. 261). Bunun için Trabzon vakfı 21 dirhem safrana karşılık 104 akçe, Tokat vakfı ise 180 dirhem safrana 1.214 akçe ödemiştir. Tokat vakfının safran tüketim miktarının Trabzon'a göre oldukça fazla olduğu görülmektedir. Tıpkı sadeyağ ve bal gibi safranın da Tokat'ta üretim sahası bulmasından kaynaklı hem daha bol hem de daha ucuz olabileceği düşünülmektedir (Tavernier, 2017, s. 53; Ceylan, 2005, s. 151). Tokat vakfına ait vakfiyeye göre; iki bayram günleri, Regaip ve Berat gecelerinin haricinde her Cuma gecesini ahaliye zerde ikram edilmesi istenmektedir (VGMA, Vakfiye, 740: 158, s. 405). Trabzon vakfına ait vakfiye olmamasına rağmen pek çok insana yemek çıkardığı bilinmektedir (Çelebi, 2011, s. 49-55). Ancak özel olarak hangi tatlının ikram edildiği net değildir. Muhtemelen Tokat vakfı gibi her Cuma gecesine kadar sık zerde ikram etmiyordu. Bundan kaynaklı olarak Trabzon vakfının safrana çok fazla ihtiyaç duymadığı, buna karşılık Tokat vakfının ise daha fazla tatlı pişirerek ikram ettiği söylenebilir.

Tüm bunların haricinde vakıfların mutfaklarını birbirinden ayıran bazı gıda maddeleri de muhasebe defterlerinde bulunmaktadır. Fındık ve kavun Trabzon vakfında olup Tokat vakfı mutfağında görünmezken, Tokat vakfında bulunan badem, nişasta, kayısı, bakla ve yaş üzüm gibi gıda maddeleri de Trabzon vakfında görünmemektedir. Söz konusu maddelerden, nişasta, badem ve yaş üzüm daha çok zerde yapımında kullanıldığı için az evvel yukarıda bahsi geçen Trabzon vakfının menüsünde zerdenin yer almadığı veya çok sık pişirilmediği fikrine uygun düşmektedir.

Vakıfların harcama kalemlerinden olan *ihracât-ı sâire* ise çalışan ücretleri ve mutfak harcamaları dışında, vakfın ihtiyaç duyabileceği hemen her türlü harcamanın görüldüğü bir bölümdür. Düzenli giderlerden ayrı olarak vakfın yıl içerisinde ihtiyaç duyabileceği akla gelebilecek tüm harcamanın kaydedildiği bu kısımda Tokat vakfı 56.062,5 akçe, Trabzon vakfı 22.637 akçe gibi bir miktar harcama yapmıştır (BOA, TSMA.d. 1655: 0001. s. 6/a-b; BOA, TSMA.d. 3995: 0002, s. 5/b, 6/a). Fakat bu miktara vakfın tamirat ücreti dâhil değildir. Trabzon vakfı; et hamal ücreti için 360 akçe, çeşitli harçlar için 785 akçe, çuval bahası olarak 140 akçe, kandiller için 250 akçe, türbeye gerekli olan keten bahası 40 akçe, saz ücreti için ise 200 akçe gibi bir ödeme çıkarmıştır. Yine bahsi geçen örnekler haricinde başka harcama giderleri de mevcuttur³¹. Tokat vakfına ait harcama kalemleri arasında, dellal ücreti 223 akçe, hamal ücreti olarak 500 akçe, saz bahası 175 akçe, caminin kapısı için gerekli olan çukaya karşılık 1.095 akçe, çeşitli harçlar için 500 akçe, buğday öğütme ücreti olarak değirmene 560,5 akçe gibi bir tutar ödemiştir. Yine tıpkı Trabzon vakfında olduğu gibi vakfın başka harcama kalemleri de mevcuttur (BOA, TSMA.d. 1655: 0001. s. 6/a-b).

Tüm bunların haricinde Trabzon vakfı tamirat için ayrı bir başlık açmış ve toplamda 5.219 akçelik bir tamirat ücreti ayırmıştır. Örneğin; İmaret Hamamı (Hamam-ı Cedid) tamiri için 829 akçe, Çifte Hamam için 672 akçe, bazı dükkanların tamirine 516 akçe ve Trabzon'daki boyahanenin tamiri için ise 148 akçe ayrılmıştır (BOA, TSMA.d. 3995: 0002, s. 5/b, 6/b). Harcanan miktarlara bakıldığında, yapılan

³¹ Vakfın diğer harcama kalemleri için bk. BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi). TSMA.d. (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri) (3995/0002, s. 5/b, 6/a).

tamirat işlerinin çok büyük çaplı olmayıp sadece binalarda onarıma ihtiyaç duyulan kısımlarının tamir edildiği düşünülebilir. Tokat vakfında ise 1592 senesi için herhangi bir tamirat söz konusu değildir.

Sonuç

Tarihî ve kültürel mirasta yer edinmenin en önemli ayaklarından bir tanesi görünür olmaktır. Bunun da ilk adımı geleceğe aktarılan hayır kurumlarıdır. Böylece yüzyıllar öncesinde yaşamış olan insanların varlıklarının izleri daha kalıcı hale gelmektedir. Bu noktadan hareketle günümüzde bile görünür olmayı başarabilmiş iki kadın, padişah anneleri olan Gülbahar Hatunlar'dır. Oğulları II. Bayezid ve Yavuz Sultan Selim tarafından kendilerinin hayırları olarak inşa ettirilen vakıflar sayesinde kendilerinden haberdar olmaktayız. II. Bayezid'in annesi oğlunun tahta çıkmasını görmüş ve kendisi 11 sene Valide Sultan olarak haremde bulunmuştur. Yavuz Sultan Selim'in annesi ise oğlu tahta çıkmadan evvel vefat etmiştir. Tesis edilen vakıfların bazı ortak noktaları ve farklılıkları bulunmaktadır. Bunların ortaya konulabilmesi için ise vakıfların karşılaştırılması hususu önemlidir.

Çalışma konusu vakıfların ilk ortak noktası, her iki vakıf da tek binadan ibaret olmayıp, pek çok hizmet binası ve faaliyet sahasını içeren külliye formlarında inşa edilmesidir. Ayrıca tesis edilen vakıflar, klasik Osmanlı şehirlerinde görülen, şehirlerin teşekkül ve imarı açısından büyük rol oynayan, etraflarında mahallelerin ortaya çıktığı yapılarıdır. Nitekim bunun doğal bir sonucu olarak her iki vakıf da kuruldukları mahallelere isimlerini vermektedir. Bugün hem Tokat hem de Trabzon'a gittiğinizde Gülbahar Hatun Mahallesi adında mahallelerle karşılaşmanız mümkündür. XV. ve XVI. yüzyıldan itibaren bugüne kadar süregelen uzun soluklu tarih aralığında Gülbahar Hatunlar Vakıfları ya da diğer isimleri ile Hatuniyye Evkafları kuruldukları şehirlerde sayısız insana fayda sağlamasının yanı sıra yüzlerce kişiye de istihdam kapısı olmuştur. Bu veçhe ile bakıldığında vakıflar için Osmanlı sosyal hayatının odak noktasıdır denilebilir.

Öte yandan vakıf çalışmaları yapılırken bilinen bir gerçek, kişi ne kadar zenginse vakfının da o denli büyük gelirlere sahip olacağıdır. Normalde beklenen haremdeki konumu nedeniyle valide sultan vakfının ekonomik potansiyelinin daha fazla olması gerektiği yönündedir. Oysa burada tam tersi bir durum söz konusudur. Gelin Kayınvalide Gülbahar Hatunlar'ın vakıflarının ekonomik hacmine bakıldığında; Trabzon vakfının hem gelir hem de gider kalemleri oldukça büyük miktarları kapsadığı görülmektedir. Bunun nedeni ise vakfın kurulduğu dönemin zenginliği ile alakalı olabilir. Hamamlar, mukaatalar, dükkân kiralari, boyahaneler, çayırar ve çok çeşitli zemin kiralardan oluşan gelirleriyle dikkat çekmektedir. Tokat Gülbahar Hatun vakfı gelirleri ise büyük arazi gelirlerinden müteşekkildir. Gelirler Ankara, Çankırı ve Çorum gibi, vakfın faaliyet merkezinden oldukça uzaktadır. Netice itibariyle, gelirlerin çeşitliliği bakımından Tokat vakfı daha mütevazı, Trabzon vakfı daha zengindir gibi bir ifadeye bulunulabilir. Ayrıca bir başka açıdan bakıldığında da Tokat vakfının yarı yarıya Trabzon vakfından küçük ölçekli olduğu, buna karşın Tokat'ın nüfusunun daha kalabalık olduğu aşikârdır. Hâlbuki nüfusu daha kalabalık olan kentte yer alan vakfın daha hacimli olup daha fazla insana hizmet ulaştırması

beklenmektedir. Böyle düşünüldüğünde ortaya bir paradoks çıkmaktadır ancak nedeni tam olarak belli değildir. Belki daha geniş tarih aralığını kapsayan çalışmalar yapılarak paradoksun nedeni anlaşılabilir.

Kurulan vakıflar, Tokat ve Trabzon gibi Osmanlı Devleti'nin iki önemli kentinde bulunmaktadır. Vakıfların her ikisi de kuruldukları bölgeyi canlandırmış ve etraflarında oluşan mahallelere isimlerini vermişlerdir. Ticarî hayatın canlı olduğu şehirlerde faaliyet gösteren birbirinden ayrı bu iki vakıf, sosyal hayatın merkezinde yer almaktadır. Onlarca insana ekmek kapısı olup personel istihdam etmelerinin yanı sıra, her sabah ve akşam olmak üzere yemek dağıtımında bulunarak şehrin sosyal hayatlarının dengesinde önemli rol üstlenmiş benzetilmektedir. Trabzon vakfına ait vakfiyenin mevcut olmamasından kaynaklı olarak vakıf şartları tam olarak bilinmesi de çok sayıda insanı doyurduğu bilinmektedir. Gıda maddelerinin miktarları oldukça fazla olması bu görüşü destekler niteliktedir. Tokat vakfı vakfiyesi ise personelinde yoksullara, gelip geçenlerden yemek saati dışında gelen misafirlere varıncaya dek dengeli bir şekilde yemek dağıtımının nasıl yapılacağını izah etmektedir. Öte yandan bazı gıda maddelerine her iki vakfın çok farklı fiyatlar ödediği aşikârdır. Mevcut durumun nedeniye bahsi geçen gıda kalemlerinin üretim miktarlarından kaynaklı olarak birim fiyatlarının değişebileceği düşüncesidir. Trabzon vakfı gider kısmında gıda maddeleri için birim fiyatını eklemiş olsaydı her iki kentte alınan gıda maddelerinin birim fiyatlarını da değerlendirme imkânı bulunabilirdi. Yine de bu konu farklı çalışmaların hayata geçirilebilmesi için yol açabilir. Farklı coğrafyalarda bulunan vakıfların gelir gider dengelerinin incelenerek, karşılaştırıldığı çalışmalarla XVI. yüzyılda Osmanlı sosyal hayatına dair daha net çıkarımlarda bulunmak mümkün olacaktır.

Extended Abstract

Charitable organizations are one of the basic means of being visible in historical and cultural heritage. Thus, through foundations, which can also be considered voluntary distribution of wealth, we become aware of people who lived centuries ago. As a matter of fact, members of the Ottoman Dynasty established numerous foundational works. Charitable foundations were built by Bayezid II in Tokat in the name of his mother, Gülbahar Khatun, and by Selim I in Trabzon in the name of his mother (Ayşe) Gülbahar Khatun. Thanks to these foundations that are still standing today, we are aware of the existence of the bride Gülbahar Khatun and mother-in-law Gülbahar Khatun.

The foundations built in the name of Gülbahar Khatuns have differences as well as similarities. This also constitutes the starting point of the study. Both foundations are large structures established in the form of a *külliye* (complex) Units such as mosque, madrasa, public soup kitchen, stable, woodshed, cellar are available in both foundations. Apart from these, the Trabzon foundation has a tomb, a school and a *darü'l-kurra*, a place where the Holy Qur'an was taught. The tomb of Gülbahar Khatun, who gave her name to the Tokat foundation, is in Istanbul and it has a separate foundation. Other than these, both charitable foundations were built by sons in the name of their mothers, and the names of both women are Gülbahar.

The aim of the present study is to examine the 1592-93 fiscal period of the Gülbahar Khatun foundations in Tokat and Trabzon. The accounting books relating to that period were obtained for both foundations. The Tokat foundation also has a charter, which is not the case for the Trabzon foundation. In addition to the accounting books, other relevant archival materials were also included in the study. It is aimed determine the general frameworks of the two foundations by analysing the similarities and differences in their relationships to the regions in which they were established, the roles they played in the development of their cities, their financial volumes, income amounts, expense items, the types and prices of the foodstuff supplied for the public soup kitchens, the units comprising the foundations, their employees, employment capacities, etc.

It is possible to say that the foundations established in these two cities which were important in the Ottoman commercial life contributed to the development of these cities. First, both foundations enlivened the regions where they were established. Moreover, they both gave their names to the neighbourhoods where they were established, and today Gülbahar Khatun neighbourhoods still exist in both Tokat and Trabzon. Considering their financial volumes, the Gülbahar Khatun Foundation in Trabzon is much richer both in terms of income and diversity of incomes. The Gülbahar Khatun Foundation in Tokat, on the other hand, is more modest in this regard. While the Trabzon foundation generated different types of income such as from meadows, shop rentals and dyehouse as well as land income, the Tokat foundation obtained all its income from lands. As a result of this situation, the Trabzon foundation was able to employ much more personnel. In the relevant financial period, the Trabzon foundation employed almost twice as many of the Tokat foundation's employees. On the other hand, the Tokat foundation made payments to much more surplus-receivers (*Zevaid-Horan*). Both foundations contributed to the social lives of their cities by preparing and serving meals in their public soup kitchens both in the morning and in the evening. Due to their locations, Tokat and Trabzon hosted large caravans, numerous passers-by and traders, and this helped to maintain the balance of their social lives through food distribution. The basic idea that can be suggested about the prices of the foodstuff bought in the public soup kitchens is that those products which were abundant in the region could be bought at affordable prices. While fat and honey were cheaper in Trabzon, saffron was more affordable in Tokat. From this point of view, it is possible to say that the abundant foodstuffs were used more in kitchens. On the other hand, it is seen that foundations paid very different prices for the same foodstuffs in their kitchens. As a result, the present study alone does not allow to make clear statements about the roles of foundations in Ottoman social life. However, through further studies in which such comparisons are made, it will be possible to make clearer inferences about Ottoman social and urban life.

Kaynakça**A. Arşiv Kaynakları**

- BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi). Ali Emiri Sultan Mehmed II (00001/00033/001).
 BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi). Maliyeden Müdevver Defter (15996).
 BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi). Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrak (0750/1-2).
 BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi). Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defter (1655/0001); (3995/0002).
 VGMA (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi). VGMA/Vakfiye (nr:740/sıra nr:158).

B. Araştırma Eserler

- Açıkel, A. (2017). Osmanlı döneminde Tokat cami vakıflarına bir örnek: Gülbahar Hatun Camii vakfı. *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi/ Gaziosmanpaşa University Social Sciences Researches Journal*, Kış 2 (2), 1-16.
- Açıkel, A. & Dursun, K. (2020). Yeni belgeler ışığında Gülbahar Hatun'un hayatı ve şahsiyeti. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, I(I), Sonbahar Özel Sayısı, 1-11.
- Ahmed Resmi Efendi. (2000). *Hamûletü'l-Küberâ*. (A. N. Turan, haz.). İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Akyıldız, A. (2017). *Haremın padişahı Valide Sultan Harem'de hayat ve teşkilat*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Akyıldız, A. (2019). *Saray harem ve mahrem*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Albayrak, H. (1998). *Trabzon (Hâtûniyye) külliyesi*. Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları: 68.
- Alderson, A.D. (1998). *Osmanlı hanedanının yapısı*. (Ş. Severcan, çev.). İstanbul: İz yayıncılık.
- Argıt, İ.B. (2014). *Rabia Gülnuş Emetullah Sultan (1640-1715)*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Artan, T. (2006). Osmanlı elitinin yemek tüketiminin bazı yönleri değişken bir yüzyılda temel gıdalar. *Lüks tatlar ve tadımlıkların izinde. Yemek ve Kültür*, 7, 48-96.
- Bakırcı, S. & Çöğenli, S. (2011). *Arapça- Türkçe alfabetik sözlük*. İstanbul: Eren Ofset.
- Barkan, L. Ö. (1963). Şehirlerin teşekkül ve inkişafı bakımından: Osmanlı İmparatorluğunda imaret sitelerinin kuruluş ve işleyiş tarzına dair araştırmalar. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 23(1-2), İstanbul, 239-296.
- Behar, C. (Haz.) (1996). *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin nüfusu 1500-1927*, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Tarihi İstatistikler Dizisi, C. 2, Ankara.
- Berki, A. H. (1966) *Vakfa dair yazılan eserlerle vakfiye ve benzeri vesikalarda geçen ıstılah ve tabirler*. Ankara: Doğu Matbaacılık ve Ticaret Limited Şirketi Matbaası.
- Bostan, H. (2002). *XV- XVI. asırlarda Trabzon sancağında sosyal ve iktisadî hayat*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ceylan, Ö. (2005). Taşranın altın çiçeği safran. *Osmanlı Araştırmaları*, XXVI, 147-162.
- Devellioğlu, F. (2007). *Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lûgat*. 24. Baskı. Aydın Kitabevi: Ankara.
- Dursun, K. (2020). *II. Bayezid'in annesi Gülbahar Hatun'un hayatı ve vakıfları*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat.
- Emecen, F. (1996). Gülbahar Hatun. *İslam Ansiklopedisi* (C. 14, s. 230-231). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Emecen, F. (2009). Selim I. *İslam Ansiklopedisi* (C. 39, s. 407-414). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Emecen, F. (2016). Şehzadenin Mutfağı. (S. Faroqhi & C. K. Neumann, ed.). *Soframız Nur Hanemiz Mamur* (107-145). İstanbul: Alfa Tarih.
- Emecen, F. (2017). *Yavuz Sultan Selim*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Ertuğrul, Ö. (1996). Gülbahar Hatun Camii ve türbesi. *İslam Ansiklopedisi*, (C. 14, s. 231-232). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Evliya Çelebi. (2011). *Evliya Çelebi seyahatnamesi I. Kitap*. (Y. Dağlı vd. haz.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Faroqhi, S. (2018). *Osmanlılar kültürel tarih*. Ankara: Akılçelen Kitaplar.
- Faroqhi, S. (2014). *Osmanlı'da kentler ve kentliler* (N. Berktaş, çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Gökbilgin, T. (1952). *XV.-XVI. asırlarda Edirne ve Paşa livası vakıflar- mülkler-mukataalar*. İstanbul: Üçler Basımevi.

- Işın, M. P. (2020). *Bereketli imparatorluk: Osmanlı mutfağı tarihi*. (A. F. Yıldırım, çev.). İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları.
- Kazıcı, Z. (2003). *Osmanlı vakıf medeniyeti*. İstanbul: Bilge yayınları.
- Keskin, Ö. Ö. (2018). *Başlangıcından 19. yüzyıla kadar Trabzon Gülbahar Hatun vakfı*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Samsun.
- Kütükoğlu, S. M. (2018). *Osmanlı'nın sosyo-kültürel ve iktisâdi yapısı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Orbay, K. (2011). The imperial waqf of Hatuniyye in Trabzon 1024-75/1615-1665. (K. İnan & Y. Dursun, haz.). *Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi XVII. Sempozyum Bildirileri (441-45)*. Trabzon.
- Orbay, K. (2018). "The Celâlî effect" on rural production and demography in central Anatolia the Waqf of Hatuniyye (1590s to 1638). *Acta Orientalia Acedemiae Scientiarum Hung.* Vol. 71 (1), 29-44.
- Öksüz, M. *Onsekizinci yüzyılın ikinci yarısında Trabzon toplum-kültür-ekonomi*. Trabzon: Serander Yayınları.
- Özgen, M. (2017). *Şehr-i meydan Tokat*. Ankara: Gece Kitaplığı.
- Pakalın, M. Z. (1993). *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*. (C. III, s. 236). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Sakaoğlu, N. (2015). *Bu mülkün kadın sultanları*. İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım San. ve Ti. Ltd. Şti.
- Singer, A. (2004). *Osmanlı'da hayırseverlik Kudüs'te bir Haseki Sultan imareti*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Şahin, U. Ş. (2014). *17. yüzyıl Anadolu'da vakıf muhasebesi: Tokat Hatuniye vakıf muhasebesi örneği*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Tokat.
- Şimşirgil, A. (1992). XVI Yüzyılda Tokat medreseleri. *Tarih İncelemeleri Dergisi*. 7(1), 227-242.
- Şimşirgil, A. (2014). *Valide sultanlar ve harem Osmanlı'nın sır dünyası*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Tavernier, J. B. (2017). *Tavernier seyahatnamesi Stefanos Yerasimos'un anısına* (S. Yerasimos, ed.). (T. Tunçdoğan, Çev.). İstanbul: Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Tekindağ, Ş. (1979). Trabzon. *İslam Ansiklopedisi* (C. 12/1, s. 455-477). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Thys-Şenocak, L. (2009). *Hadice Turhan Sultan Osmanlı İmparatorluğu'nda kadın baniler*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Uğur, A. (1992). *Yavuz Sultan Selim*. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayın no: 2, Kayseri.
- Uluçay, Ç. (2011). *Harem*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Uluçay, Ç. (2012). *Haremden mektuplar*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Uluçay, Ç. (2012). *Padişahların kadınları ve kızları*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Usta, S. (2016). Trabzon İmâret-i Hatuniye vakfı ve gelirleri (1550-1650). *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 21, 225-250.
- Usta, S. (2015). *Trabzon'da vakıflar (1550-1650)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Trabzon.
- Yediyıldız, B. (1983). Vakıf istilahları lügatçesi. *Vakıflar Dergisi*, XVII, 55-60. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.

Sümerbank Ereğli Pamuklu Dokuma Fabrikası (1934-1997)

Sümerbank Ereğli Cotton Weaving Mill (1934-1997)

Yaşar SEMİZ *

Güngör TOPLU **

* Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi,
Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu
ysemiz08@gmail.com,
ORCID: 0000-0002-9204-8014
Konya / TÜRKİYE

* Prof. Dr., Selçuk University,
Vocational School of Social Sciences
ysemiz08@gmail.com
ORCID: 0000-0002-9204-8014
Konya / TÜRKİYE

** Öğr. Gör., Selçuk Üniversitesi,
Atatürk İlkeleri ve İnkılap
Tarihi Bölümü,
gtoplu@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0002-0511-3528
Konya / TÜRKİYE

** Lecturer, Assist., Selçuk
University, Atatürk's Principles and
Revolution History Department
gtoplu@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0002-0511-3528
Konya / TÜRKİYE

Başvuru/Submitted: 03/03/2022

Kabul/Accepted: 12/08/2022

Öz
1929 Dünya İktisadi Buhranının etkilerinin dünyada olduğu gibi Türkiye'de de yaygınlaşması piyasa ekonomisine olan güveni sarsmış ve birçok ülkede devlet müdahaleciliğinin planlı bir şekilde yürütülmesi fikrini tartışmaya açmıştı. Türkiye'de 1929 Dünya İktisadi Buhranından sonra planlı ekonomiye geçen ülkelerden birisi olmuş ve bu çerçevede birçok fabrika kurmuştur. Sümerbank Ereğli Bez Fabrikası da Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı çerçevesinde kurulması kararlaştırılarak 20 Ekim 1934'te temeli atılan fabrikalardan bir tanesidir. Fabrikanın diğer pamuklu dokuma fabrikalarına göre daha ince dokuma üretmesi öngörülmüştür. Plan ve projeleri Sümerbank Fen Heyeti tarafından hazırlanan fabrika bu yönüyle Türk mühendislerinin bir eseri olma özelliğini de taşımaktadır. Kazan ve elektrik tesisatı dışındaki tüm makine aksamı Almanya'dan temin edilerek monte edilmiştir. İnşaat ve montaj işleri 1936 yaz sonuna doğru bitmiş, deneme çalışmalarının ardından 4 Nisan 1937'de açılışı yapılarak üretime başlamıştır. Fabrika, diğer Kamu İktisadi Teşekkülleri gibi en parlak dönemini 1950'li yıllarda yaşamıştır. 1987 yılında özelleştirme kapsamına alınmış 1997 yılında da Albayrak Tekstil tarafından satın alınarak adı Albayrak Tekstil olarak değiştirilmiştir. Sümerbank Ereğli Pamuklu Dokuma Fabrikası, ilçenin nüfusunun artması ve şehrin gelişiminde önemli rol oynamıştır. Fabrika, sosyal tesisleri, okulu ve lojmanları ile çevresi için sosyal ve kültürel değişimin öncülüğünü yapmıştır. Memur ve işçi konutlarının içindeki yeşil alanlar ise, Ereğli ve çevresi için önemli bir kentsel peyzaj örneği olmuştur. Yapılış amacı, ekonomik ve sosyal işlevi, Türkiye Cumhuriyeti'nin ulus- devlet oluşturma çabalarıyla doğrudan ilgilidir. Bundan dolayı tesis, sadece Ereğli merkezli değil, o dönemde oluşturulmaya çalışılan modern Türkiye hakkında genel bilgi vermesi bakımından da önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler:

Konya Ereğli, Sümerbank, Sanayileşme, Pamuklu Dokuma, Sosyal değişim.

Abstract

The spread of the effects of the 1929 World Economic Depression in Turkey, as well as in the world, shook the confidence in the market economy and opened the idea of executing state intervention in a planned manner in many countries for discussion. Turkey switched to a planned economy and founded many factories within the framework of this plan after the 1929 World Economic Depression. Sümerbank Ereğli Cotton Weaving Mill was decided to be founded within the framework of the First Five-Year Industry Plan, and it was one of the factories whose foundation was laid on October 20, 1934. It was suggested to produce weaving with finer yarns than other cotton weaving mills. The factory, for which the plans and projects were prepared by the Sümerbank Science Committee, is also the work of Turkish engineers in this regard. Excepting the boiler and electrical installation, all machinery parts were

assembled by supplying them from Germany. Construction and assembly works were completed towards the end of the summer of 1936, and after the trial works, it was opened on April 4, 1937, and started production. Like other State Economic Enterprises, the factory had its heyday in the 1950s. It was included in the scope of privatization in 1987, purchased by Albayrak Tekstil in 1997, and its name was changed to Albayrak Tekstil.

Sümerbank Ereğli Cotton Weaving Mill played an important part in the increase of the district population and the development of the city. The factory has led the social and cultural change with its social facilities, school, public housing, and surroundings. The green areas inside the civil servants' and workers' residences have become an important example of the urban landscape for Ereğli and its surroundings. Its purpose of construction, economic and social functions are directly related to the efforts of the Republic of Turkey to create a nation-state. Therefore, the facility is important in terms of providing general information not only about the center of Ereğli but also about the modern Turkey that was tried to be founded at that time.

Keywords

Konya Ereğli, Sümerbank, Industrialization, Cotton, Social change.

Makale Bilgileri

Etik Kurul Kararı: Etik kurul kararından muaftır.

Katılımcı Rızası: Katılımı yok.

Mali Destek: Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.

Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.

Değerlendirme: İki dış hakem / Çift taraflı körleme.

Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate.

Etik Beyan: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com

Lisans: Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Sorumlu Yazar: Yazar-1

Veri Toplanması: Yazar-1 (%60), Yazar-2 (%40)

Veri Analizi: Yazar-1 (%60), Yazar-2 (%40)

Makale Gönderimi ve Revizyonu: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)

Çalışmanın Tasarlanması: Yazar-1 (%70), Yazar-2 (%30)

Article Information

Ethics Committee Approval: It is exempt from the ethics committee approval.

Informed Consent: No participants.

Financial Support: The study received no financial support from any institution or project.

Conflict of Interest: No conflict of interest.

Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.

Assessment: Two external referees / Double blind.

Similarity Screening: Checked – iThenticate.

Ethical Statement: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr

License: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Corresponding Author: Author-1

Conceiving the Study: Author-1 (%60), Author-2 (%40)

Data Collection: Author-1 (%60), Author-2 (%40)

Data Analysis: Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Submission and Revision: Author-1 (%60), Author-2 (%40)

Giriş

Millî Mücadele'nin ardından 1930'a kadar özel sektör ağırlıklı sanayileşme programını uygulamaya çalışan Türkiye, her türlü desteğe rağmen geleceğe güvenle bakmasını sağlayacak üretim kapasitesine ulaşamamıştı. Buna 1929'da yaşanan Dünya İktisadi Buhranının olumsuzlukları da eklenince en kısa zamanda ekonomik dönüşüm hamlesini hedefleyen devlet yöneticileri, yeni arayışlara yönelmişti. Bu amaçla 22- 23 Nisan 1930'da "Gayemiz; Türkiye Sanayisi, Türkiye Devleti gibi yeni ve ileri olmalıdır" şiarı ile Ankara'da Sanayi Kongresi toplanmıştı. Kongre, sanayinin "millî" ve "çağdaş" yapıya uygun yeni yolları aramak konusunu temel görev olarak belirlemişti. Mensucat, Gıda, Deri, Orman, Taş- Toprak ve Cam, Kimya, Maden ve Maden Mamulâtı başlıklı sekiz ana sektör temelinde çalışmalarını sürdüren kongrede hazırlanan raporlar, sanayi konusunda "Neyimiz var, neyimiz yok?" sorularını netleştirecek bir envanterin çıkartılmasına yardımcı olmuştu. Aynı dönemde bizzat İktisat Vekilliği'nin öncülüğünde "İktisadi Vaziyetimize Dair Rapor" hazırlanmıştı. Raporla daha çok pamuklu ve yünlü dokuma, kâğıt ve karton, demir- çelik sektörleri üzerinde durulmuş, özel sektöre dayalı kalkınma politikası ile kısa zamanda ülkenin kalkındırılmasının mümkün olmadığı kanaatine varılmıştı. Kararın ardından 3 Temmuz 1932'de Devlet Sanayi Ofisi kurulmuş ve planlı kalkınma için çalışmalara başlanmıştı. Sanayi planının hazırlanmasında Ağustos 1932'de Türkiye'ye davet edilen Prof. Orlof başkanlığındaki Sovyetler Birliği (Rusya) bilim heyetinin önerilerinden de faydalanılmıştı. Ayrıca Âli İktisat Meclisi de planlı kalkınma için önemli raporlar hazırlamıştı. İktisat Meclisinin 19 Ocak (İkinci kanun) 1933'te yayımladığı raporda, ülkenin ihtiyaçlarını karşılayacak sanayi ve madencilik tesisleri ve gelişim kabiliyetinin incelenmesi gerektiği ifade edilerek yapılması istenenler sıralanmıştı. Öneriler çerçevesinde Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı (BBYSP) hazırlanarak 17 Nisan 1934'te yürürlüğe girmişti. Plandaki bilgilerin ışığında İktisat Vekili Celal Bayar, 7 Ocak 1934'te planlama ile ilgili yaptığı açıklamada ülke genelinde sanayileşme hamlesini başlatmak ve yeni fabrikaların kurulması için bir program hazırlandığını dile getirmişti. Hazırladıkları programla Türkiye'nin sadece ham maddeler üreten ülke olmaktan çıkarılarak savaşta ve barışta ihtiyaç duyacağı sanayi ürünlerini üreteceğini, ayrıca ihraç edilemeyen fakat hammaddesi yurt içinde bulunan ürünlerin de işlenerek değerlendirileceğini belirtmişti.

Bu çalışmada Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı çerçevesinde devlet tarafından kurulan Ereğli Sümerbank Bez Fabrikası değerlendirilecektir.

Ereğli Bez Fabrikası (Sümerbank Ereğli Pamuklu Sanayii)

Fabrikanın Kuruluşunun Planlanması

Dünya genelinde başlayan İktisadi Buhran, Türkiye'de de planlama konusunun tartışılmasına yol açmıştı. Özellikle Sovyetler Birliği'nde (Rusya) uygulanan planlı kalkınma modelinin nasıl başarıya ulaştığı, kalkınma için malî kaynaklarını nasıl buldukları, planlamadan ne gibi neticeler aldıkları incelenerek Türkiye'nin içinde bulunduğu duruma göre sonuçlar çıkarılmaya çalışılmıştır. 1932 yılında Sovyetler Birliği'ne gönderilen ve çoğu bilim insanlarından oluşan heyetin hazırladığı raporlar da dikkate alınarak Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 15 Mayıs 1933 tarihli

oturumunda “28 Mayıs 1927 tarih ve 1055 numaralı teşviki sanayi kanununa müzeyyel (ek) Kanun’un” görüşülmesi sırasında ülkenin ayrıntılı bir sanayi programına ihtiyacı olduğu dile getirilmiş, desteklenmesi ve tesis edilmesi gereken sanayi kollarının tespiti talep edilmişti. Verilen çeşitli örnekler arasında Yozgat milletvekili Süleyman Sırrı Bey’in dile getirdiği “Memleketimizde tiftik ipliği yapan fabrika yoktur” ifadesinin ardından yapılacak Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı’na iplik fabrikalarının da dâhil edilmesi talebine, İktisat Vekili Celal Bayar’ın verdiği cevap mensucat fabrikalarının kurulması için önemli bir işaretti. Bayar, yurttan yün ve pamuklu sanayisi için yeterli kadar hammaddenin bulunduğunu fakat yeterli miktarda iplik yapacak sanayi tesisi kuruluncaya kadar ipliğin dışarıdan geleceğini ifade ettikten sonra pamuk sanayisinin nasıl yükseleceğine yönelik bir harita çizilmesi gerektiği belirtilmişti (Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, (TBMM ZC (15), 15. 05. 1933: 80- 81). İktisat Vekâleti, bu kapsamda ilk olarak 18. 05. 1933 tarihinde, sanayi sınıflandırılmasının düzenlenmesi ve hangi sanayinin nerede nasıl kurulacağına dair ön çalışma yapılmasını kararlaştırmış (TBMM ZC, (15), 18. 05. 1933: 163), milli bir sanayinin kurulması, korunması ve güçlendirilmesi için gerekli yasal düzenlemelere başlamıştı (TBMM ZC, (15), 18. 05. 1933: 171). Kurulması düşünülen mensucat sanayiinin finansmanı ve teknik desteğin sağlanması için 1929 Dünya İktisadi Buhranından en az etkilenen ülkelerden birisi olan Sovyetler Birliği’yle (Rusya) görüşmelere başlanmıştı.

Ruslarla yapılan görüşmelerin ardından 8 Mayıs 1932’de yayımlanan ortak bildiri de iki ülke arasında politik konulardaki yakın iş birliği olduğu vurgulandıktan sonra ekonomik alanda da iş birliği yapılacağı belirtilmişti. Sovyetler Birliği’nin (Rusya), sanayi maddeleri ve makine ithali için Türkiye’ye yirmi yılda geri ödemeli sıfır faizli sekiz milyon dolarlık kredi açması hakkında mutabakata varılmıştı (İnönü, 2003, s. 246– 250.; Glasneck, 1976, s. 276- 277.; Gönülbol & Sar, 1968, s. 102.; Bilge, 1992, s. 107- 108.; Gunce, 1967), s. 16.; Ertan, 2011, s. 217- 219.; Vakit 8 Mayıs 1932; Akşam 11 Mayıs 1932)¹.

Kredi anlaşmasının ardından Rusya’nın Gosproyektstroy Şirketlerinin Müdürü ve Ekonomi Uzmanı Profesör Orlof başkanlığındaki bir heyet incelemeler yapmak üzere Türkiye’ye gelmişti². Orlof, Türk ve Rus uzmanların bulunduğu bir heyetle birlikte

¹ Türkiye’ye kredinin verilmesi hakkındaki protokol ise 21 Ocak 1934 tarihinde imzalanmıştı. (Akşam 22 Kânunusani (Ocak) 1934). Protokol kredinin, araba ve iki tekstil fabrikasının kurulması için ihtiyaç duyulan teçhizatların verilmesini öngörmüştü. Ruslar ayrıca fabrikaların projesini yapma, müesseseleri inşa etme ve teçhizatları kurma gibi işlemleri de üstlenmişti. Yardımın gerçekleşmesine dair protokol 21 Kânunusani (Ocak) 1934’te Ankara’da imzalandı. Ankara’da imzalanan Protokolün tam metni TBMM ZC, (22), 12. 05. 1934: 109- 111;131 numaralı matbu zaptın sonundadır; 13 Mart 1934 Tarihli Cumhuriyet gazetesinde de yer almaktadır.

² Sovyetler Proje Tröstü Müdürü Prof. Orlov’un başkanlığını yaptığı heyette: İktisat Enstitüsü Müdürü Kavalofski (İktisatçı, Kızıl Profesörler Enstitüsü Öğretim Üyesi); Manzurin (Pamuk Kumaşları Uzman Mühendis); Klagolin, (Kumaş Boyacı Uzman Kimyager); Samgin, (Fabrikalar Su Tesisatı Mühendisi ve Mimari Enstitüsü Müdürü); Trovenski, (Hidroelektrik İstasyonları Uzman Maden Mühendisi); Prof. Volinski, (Enerji Mühendisi) ve Nikolayev (Mimar Enstitüsü Müdürü) bulunuyordu. (Vandov, 2014, s. 233; Cumhuriyet, 13 Ağustos 1932).

sanayi tesislerinin kurulması düşünülen yerleri gezmiş³ ve hazırladığı raporu 22 Eylül 1933'te hükümete sunmuştu⁴. Raporun en önemli bölümü ithalatın en fazla olduğu alanlardan birisini oluşturan "Pamuklu Sanayine" ayrılmıştı. Raporun tamamlanmasının ardından Prof. Orlof yaptığı açıklamada "Hükümetçe üç fabrika yapılacaktır (Orloff, 22 Eylül 1932, s. 16- 20). Biri Kayseri, diğeri Nazilli'de (Aydın) olacaktır" demişti (Semiz& Toplu, 2019, s. 36; Kuruç, 1993, s. 6). Yapılan incelemelerde üçüncü fabrikanın yeterli su kaynağının olduğu ve demiryolu ulaşımının bulunduğu Konya'nın Ereğli ilçesinde kurulması uygun görülmüştü (Kuruç, 1993, s. 118- 205; Özeken, 1942, s. 367- 368; Cumhuriyet, 9- 11 Kânunusani (Ocak) 1934)⁵. Burada kurulacak fabrika, diğerlerine göre daha ince dokuma üretecekti (Apak vd, 1952, s. 193).

Fabrikanın Ereğli'de kurulmasının kararlaştırılmasının ardından aralarında İstanbul Üniversitesi'nden Jeolog Prof. Hamit Nafiz Pamir'in de bulunduğu Sümerbank mühendislerinden oluşan uzmanlar, İvriz Çayı'nın potansiyelini ölçme konusunda detaylı incelemeler yapmışlardı (Sümerbank 1933, 9 Kânunusani 1934, s. 1- 5; Cumhuriyet, 17 Kânunusani 1934, s. 8). İncelemeler sonucunda Çayın 1.200 kWh (Kilovat saat)⁶ elektrik enerjisi üretebilme kapasitesinin bulunduğu sonucuna varılmıştı (Tekeli & İlkin, 1982, s. 204, 205; Cumhuriyet, 16 Nisan 1934, s. 1- 6; Cumhuriyet, 6 Mayıs 1935, s. 13).

Fabrika İçin Yer Seçimi

Ereğli'nin, fabrika için uygun görülmesinin ardından yer seçimi için çalışmalar başlatılmış ve farklı mevkiilerde bulunan arsalar arasında en uygun yer olarak istasyon civarı seçilmişti. Yer seçiminde rol oynayan temel unsurlar; ilçenin fabrikanın enerji ihtiyacını karşılayabilecek akarsu potansiyeline sahip olması ile Güney Anadolu'nun pamuk yetiştirilen bölgelerine ulaşım kolaylığı sağlayan Bağdat Demiryolu üzerinde bulunması olarak gösterilmiştir (Sümerbank, 1967, s. 78). Ayrıca askeri gerekçelerden dolayı da fabrikanın yurdun iç kısımlarında kurulması uygun görülmüştü⁷. İlçenin Toros Dağları'nın arkasında bulunması, gerekli olan askeri güvenlik tedbirlerinin alınmasını da kolaylaştırmaktaydı.

Yer seçiminde aşağıdaki özelliklere de dikkat edilmişti. (Özeken, 1942, s. 368; Cemal, 1935, s. 85- 86).

³ Gezi, dönemin basını tarafından dikkatle izlendi. Bak: (Akşam, 19, 23 Ağustos, 7, 10, 12, 14 ve 18 Eylül.; Cumhuriyet, 14, 18- 20, 23- 28 Ağustos ve 6, 10, 12- 15, 19, 20, 30 Eylül 1932.; Vakit, 18, 19, 28, 29 ve 30 Eylül 1932).

⁴ Rus bilim adamı Orlof başkanlığındaki heyetin sunduğu rapor Birinci Beş Yıllık Sanayi Planının temel ilkelerini de taşıyordu. Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı Hükümetin bu plan üzerinde yaptığı bazı incelemeler ve ufak tefek değişikliklerden sonra 17 Nisan 1934'te yürürlüğe girmişti (Tokgöz, 2001, s. 30).

⁵ İnceleme Heyeti Konya ve çevresinde yeterli su bulunmadığı gerekçesi ile Adana'ya gitmeye karar verdikleri sırada Ereğli Belediye Başkanı Rasim Bey'in (Erel) gayretleri ile ikna edilmiş ve Ereğli'ye yönlendirilmiş, İktisat Müdürü Zeki Bey (Afşin) tarafından "İvriz Çayı" gezdirilerek fabrika için yeterli suyun bulunduğu ikna edilmişlerdi (Altan, 1940, s. 188- 189).

⁶ 1 kWh, 1000 watt'lık güç seviyesinde bir saat'te üretilen enerji miktarını temsil etmektedir.

⁷ İsmet İnönü, Rus iktisatçı Orlof ile yaptığı görüşmede fabrikanın ülkenin iç kısımlarında kurulmasını istemişti. (İnönü, 2009, s. 275- 276).

1. Şehir ve istasyona yakınlık, her yaşta işçilerin gidip gelmesinin kolay olması,
2. Fabrikanın kurulacağı yer aynı zamanda işçilerin ve ham ve mamul maddelerin taşınması bakımından da elverişli olması
3. Fabrikaya bağlanacak demiryolu hattının kısa olması (yaklaşık 500- 600 m),
4. Arsanın ortasından su geçmesi,
5. Arazi meyilli olduğundan atık suların isalesinin kolay olması.

Ereğli’de fabrika için yukarıdaki özelliklere sahip Hacımutahir, Sümer ve Gül Bahçe Mahallelerini kapsayan alan tespit edilmiştir. Yer seçiminin ardından istimlak çalışmaları için 3 Ağustos 1934’ te Ereğli Kaymakamlığı’na talimat verilmişti (Akşam, 4 Ağustos 1934, s. 2; Cumhuriyet, 4 Ağustos 1934, s. 3; Türksözü, 5 Ağustos 1934, s. 1; Ayın Tarihi, Ağustos 1934, s. 2). 155.214 m² alan Sümerbank adına İş Bankası Konya Şubesi Müdürlüğü tarafından istimlak edilerek tapu işlemleri tamamlanmıştı (Atay, Hâkimiyeti Milliye, 2 Birinci teşrin (Ekim) 1934, s. 1; Zaman, 25 Eylül 1934, s. 2). İstimlak işlemi Fabrika’nın girişi İnönü Caddesi üzerinde olacak şekilde tasarlanmıştı.

Fabrika’nın Temelinin Atılması

Birinci Beş Yıllık Sanayi Programı kapsamında yapılan çalışmalar sonucu inşaat alanı hazırlanan fabrikanın temel atma törenine katılmak için Başvekil İsmet İnönü, İktisat Vekili Celâl Bayar, Nafia Vekili Ali Çetinkaya, Sümerbank Müdürü Nurullah Esat Sümer 19 Kasım 1934’te Ankara’dan Ereğli’ye hareket etmişlerdi. (Akşam, Cumhuriyet, Haber Akşam Postası, Vakıf, 20 Teşrinisani (Kasım) 1934, s. 2). Sümerbank tarafından kurulacak fabrikanın temel atma töreni 20 Kasım 1934’te yapıldı. (Akşam, Cumhuriyet, Haber Akşam Postası, Hâkimiyet- i Milliye, Halkın Sesi, Milliyet, Vakıf, Yeni Ses, 21 İkinci teşrin (Kasım) 1934, s. 1; Babalık, 21 İkinci teşrin 1934, s. 1; Yeni Yol (Trabzon), 22 İkinci teşrin 1934, s. 1; Yeni Mersin, 23 İkinci teşrin 1934, s. 1). Törene Konya milletvekilleri; Vali Cemal (Bardakçı) Bey, Halk Fırkası Reisi ve Belediye Başkanı Şevki (Ergün) Bey ve çok sayıda vatandaş katılmıştı. Tören alanı bayraklarla süslenmişti (Zaman (Konya), 24 İkinci teşrin (Kasım) 1934, s. 1).

Başbakan İsmet İnönü temel atma töreninde Ereğli’de kutlu bir teşebbüs için toplandıklarını, 1934 yılında Sümerbank’ın Bakırköy’deki yeni dokuma tesisatını işletmeye açıldığını, Kayseri’deki büyük bez fabrikasının da temelini attıklarını (Semiz & Toplu, 2019, s. 43), şimdi de Ereğli’de üçüncü dokuma fabrikasını kurmaya başladıklarını ifade etmişti. Bütün memleketin kurulacak fabrikaya ilgi gösterdiğini, bu alandaki faaliyetlerin dokumaya ait olan sanayi programının eserleri olduğunu belirttikten sonra şu konulara değinmişti (İnönü, 2003, s. 111; Kuruç, 1993, s. 237; Milliyet, 21 Teşrinisani 1934, s. 1- 6; Akşam, 21 Teşrin Sani 1934, s. 2; Cumhuriyet, 21 Teşrinisani 1934, s. 1; Zaman, 24 Teşrin Sani 1934) s. 1):

“Cumhuriyet, kurucu ve yapıcı bir varlıktır. Ereğli Bez Fabrikası ince bez için kuruluyor. Şimdiye kadar memleketimizde yapılmayan saten, ince astarlık, mermerşahi, beyaz ve renkli patiska dokunacaktır. 15.000 iğ ve 250 tezgâh olacaktır. 1250 amele çalışacak. Yalnız bu fabrika pamuk ekicilerine 7.000 balya isteyen yeni bir müşteri olacaktır. Görüyorsunuz ki fabrika kurarken çiftçilerimiz aynı zamanda faydalanmış oluyorlar. Ereğli Bez Fabrikasına

elektrik santrali ve işletme sermayesi birlikte olarak 3,5 Milyon lira harcanacaktı. Takriben bin iki yüz elli işçi çalışacak, dört milyon metre kumaş çıkacak ve ayrıca 500 bin kg. ince iplik elde edilecektir. Sümerbank 1935 yılı bitmeden Ereğli Bez Fabrikasını işletmeye başlayacaktır. Verdiğim rakamlar harcanacak paranın miktarı, teşebbüsün önemini anlatmağa yetecektir. Ereğli Bez Fabrikası ile memleketin ekonomik varlığı his olunacak surette kuvvetlenecek ve zenginleşecektir. Ereğli'de gerek kasabalı gerek köyden gelen vatandaşların gösterdikleri sevinç yerindedir. Bu müessesler için halkın Sümer Bank'a yardım etmek yolunda elinden geleni yapmak gayretine teşekkür ederiz."

Yapılan konuşmanın ardından fabrikanın temelini atılması işlemi gerçekleştirilmişti. İnşaat çalışmalarına Ereğli İstasyonu yakınında istimlak edilen sahada başlandı (Mensucat Meslek Dergisi, Şubat 1951, s. 55). Binalar için 80.000 m²lik arazi tahsis edilmişti (Son Posta, 22 Şubat 1936, s. 5). Fabrikanın tesisi tamamen Türk mühendisler tarafından projelendirip inşa edilecekti (Cumhuriyet, 17 İkinci teşrin 1934, s. 2; Hâkimiyet- i Milliye, 7 İkinci teşrin 1934, s. 1; Yeni Ses, 25 Birinci kânun (Aralık) 1935, s. 1; Eren, 2019, s. 69). İnşaat 700 işçi çalışmaktaydı (Son Posta, 22 Şubat 1936, s. 5)⁸. Nisan 1935'te fabrikanın temel kısımlarının tamamlanmasının ardından (Akşam, 27 Nisan 1935, s. 1; Cumhuriyet, 6 Mayıs 1935, s. 13; Tan, 7 Mayıs 1935, s. 2) demir ve makine kısmı inşaatını üstlenmiş olan yüklenici şirket Mayıs 1935'te çalışmalara başlamış ve ilk etapta yaklaşık 20 vagon demir malzeme getirilmişti. (Cumhuriyet, 6 Mayıs 1935, s. 13) 1935 yılı temmuz ayı itibariyle de fabrikanın demir çatısı bitirilmiş, fabrika ile demiryolu arasında çift bağlantı hattı yapılmıştı (Cumhuriyet, 12 Temmuz 1935, s. 3; Sümerbank Üç Aylık Bülten, Temmuz-Eylül 1935, s. 13). Santral için, Sümerbank Genel Direktörü Nurullah Esat Sümer, Muhasebe Müdürü Kemal Ziya Eritman ve İnşaat Direktörü Reşat Bey Ereğli'ye gelerek hidroelektrik santralının yapılacağı alanda incelemelerde bulunmuşlardı (Yeni Ses, 1 İkinci teşrin 1935, s. 1).

Sümerbank, inşaatın geri kalan kısımlarının tamamlanması için 606.432,53 lira, buhar kuvvet santrali için 136.611,10 lira tahmini inşaat bedeli ile ihaleye çıkmıştı. İhalenin fabrika inşaatı için 27 Nisan 1935'te (Milliyet, 17 Nisan 1935, s. 8) santral için 25 Nisan 1936'da eksiltme usulü ile Ankara'da yapılacağı ilgililere duyurulmuştu. (Akşam, 11 Nisan 1936, s. 11; Cumhuriyet ve Tan, 11 Nisan 1936, s. 10; Ulus, 11 Nisan 1936, s. 8)⁹. Şubat 1938'de ise santral inşaatı kapsamında tahmini bedeli 295.836,39 liraya kaptaj¹⁰ yapımı, 75.393,63 lira tahmini bedelle santral çevresinde yapılacak binalarla fabrika sahasında 6 usta evi inşaatı için kapalı zarf usulü ile ihaleye çıkılmıştı.

⁸ Ereğli Bez Fabrikası'nda çalıştırılacak işçiler Bakırköy Bez Fabrikası'nda staj görmekteydi. (Yeni Ses, 22 Birinci kânun 1936, s.1).

⁹ Santralın inşaatı ile ilgili ihalede istenilen netice alınamamış olacak ki Sümer Bank Umumi Müdürlüğü 15 Haziran 1935'te yeniden ihaleye çıkmak için gazetelere ilan vermişti. (Cumhuriyet, Ulus, 15 Haziran 1937, s. 11).

¹⁰ Sudan düzenli yararlanmak suyu toplamak, muhafaza etmek ve bir suyunu sevk etmek amacıyla taş veya betondan yapılmış yapı, galeri. Santralın yapıldığı yer Ereğli'ye 17 km. uzaklıktadır. Su kayanın oyulması ile vücuda getirilmiş tünelden geçerek 2400 m uzunluğundaki kanaldan geçerek santrale ulaşıyordu. (Alageyik, Şubat 1951, s. 55).

İhalenin yine Ankara'daki Sümerbank Umum Müdürlüğünde eksiltme usulü ile 25 Şubat 1938'de yapılacağı ilgililere duyurulmuştu (Akşam, 7 Şubat 1938, s. 12; Son Posta, 7 Şubat 1938, s. 9).

Ayrıca kazan ve elektrik tesisatı dışındaki tüm makine aksamı Alman menşeli Hartmann Firması'ndan sipariş edilmişti (Ulus, 19 Şubat 1935, s. 1). Sümerbank, fabrikanın montaj işlerinde kullanılmak ve işi bittikten sonra geri gönderilmek kaydıyla bazı yabancı firmalardan malzeme getirilmesi için Bakanlar kurulunun onayını almış¹¹ ve Almanya'nın Rich Hartmann (Ulus, 19 Şubat 1935, s. 1; Cumhuriyet, 20 Şubat 1935, s. 5).¹² ve AEG¹³ ile İsviçre'nin Brown Boveri und Co. (T.C. Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30.18.1.2.64.35.11.) firmalarından montaj malzemeleri getirilerek¹⁴ çalışmalara başlanmıştı (Cumhuriyet, 6 Mayıs 1935, s. 13.). Fabrikanın Enerji santrali tesisatını Brown Boveri und Co. (BCA, 30.18.1.2.65.45.5.), elektrik tesisatını AEG firması yapacaktı (BCA, 30.18.1.2.54.31.9.). Cam çatı ise Almanya'nın J. Eberspaecher firması tarafından inşa edilecekti (Akşam, 16 Mart 1938, s. 6.). Montaj sırasında herhangi bir problem yaşanmaması için devlet, Almanya'dan teknik personel de getirmiş ve onları aileleri ile birlikte Ereğli'de istihdam etmişti (BCA, 030.18.01.02/86.20.2– 030.01.02/88.75.8.; Semiz, 2009, s. 79).

21 Nisan 1935'te Sümerbank İdare Meclisi Umumi Heyet (Genel Kurul) toplantısına sunulan 1934 yılı faaliyet raporunda, fabrikanın 1935 senesi sonlarına doğru 16.200 iş ve 200 tezgâhla faaliyete geçirilmesinin öngörülmüştü (Tan, 7 Mayıs 1935, s. 2.)¹⁵.

Sümerbank ayrıca fabrikanın yanında ülkenin kola ihtiyacını karşılamak üzere hammaddesi Ereğli ve çevresinde yetiştirilen patates ve mısır olan bir kola fabrikası yaptırmaya karar vermiş ve fabrika için lazım olan araziyi satın almıştı¹⁶.

Fabrika'nın İşletmeye Açılması (4 Nisan 1937)

Şubat 1936 itibariyle fabrikanın inşaatla ilgili işlerinin tamamlanmasıyla birlikte peyderpey getirilen makine aksamalarının montaj işlerine başlanmıştı (Cumhuriyet, 16 Şubat 1936, s. 8). Makinelerin montajı işlemleri de Mayıs 1936'da bitirilerek

¹¹ (T.C. Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30.18.1.2.54.31.9. 27 Nisan 1935 tarihli Bakanlar Kurulu kararname. Ereğli Bez Fabrikası için iade edilmek kaydıyla yurtdışından malzeme getirilmesine sonraki yıllarda da devam edilmiştir. 15 Temmuz 1939 tarihli Bakanlar Kurulu kararname.

¹² (BCA, 30.18.1.2.68.72.20.) 31 Ağustos 1936 tarihli Bakanlar Kurulu kararname.

¹³ (BCA, 30.18.1.2.63.25.6.) 3 Nisan 1936 tarihli Bakanlar Kurulu kararname.

¹⁴ Ereğli Bez Fabrikası için getirilen malzemeler fabrikadaki çalışmalar bittikten sonra hemen iade edilmemiş, İktisat Vekilliğinin önerisi ile 20 Temmuz 1938 tarihli Bakanlar Kurulu kararname ile Bursa Merinos ve Gemlik Suni İpek Fabrikası ile Malatya Bez Fabrikasının inşaatında da kullanılmıştır. (BCA, 30.18.1.2.84.67.15.).

¹⁵ Kayseri Mensucat Fabrikasının açılışı sırasında konuşan İktisat Vekili Celal Bayar da Ereğli Bez Fabrikasının 1935 yılı sonuna doğru açılacağı belirtilmişti. Bak. (Uyanış- Servetifünun, 26 Eylül 1935, s. 276- 277; Cumhuriyet, 17 Eylül 1935, s. 1).

¹⁶ Aktaran; (Kuruç, 1993, s. 266; Son Posta, 22 Şubat 1936, s. 5; Akşam, 27 Nisan 1935, s. 1; Akşam, 27 Nisan 1935, s. 1; Cumhuriyet, 6 Mayıs 1935, s. 13; Yeni Ses, 25 Birinci kânun 1935, s. 1). Günlük 1,5 ton üretim kapasitesi olan fabrika nişasta fabrikasının kurulup işletmeye açılması Mayıs 1943'te yapılabildi. (Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi, Aralık 1969, s. 12).

(Cumhuriyet, 1 Mayıs 1936, s. 6, 26 Temmuz 1936, s. 1- 5), fabrikada haziran ayından itibaren deneme üretimine başlanacağı ve 1500 işçinin çalıştırılacağı kamuoyuna duyurulmuştu. (Cumhuriyet, 22 Eylül 1935, s. 10, 5 Nisan 1936, s. 11; Son Posta, Yeni Ses, 4- 18 Mart 1936, s. 1) İlk etapta enerji ihtiyacını 1700 KW saatlik termik santraldan sağlamıştı. Fabrika için ilçeye yaklaşık 16 km. uzaklıkta İvriz Çayı üzerinde kurulacak barajla beslenecek olan 2200 KW saatlik hidroelektrik santralının (İstanbul Sergisi, 22 Ekim 1949, s. 2) tamamlanmasından sonra üretim maliyetinin daha aşağıya çekileceği hesaplanmıştı. (Cumhuriyet, 1 Mayıs 1936, s. 6, 14 İkinci kânun 1936, s. 9, 16 Şubat 1937, s. 4; Sümerbank, 1938, s. 12) Fabrikanın kuruluşunu takip eden aylarda da santralin inşaatı için çalışmalara başlanmıştı (Sümerbank, 1938, s. 12).

Fabrikanın müdürlüğüne Celal Edige atanmış¹⁷, fabrikada çalışacak doktorla, ticaret lisesi ve dengi okul mezunu memurların alınması için gazetelere ilan verilmişti (Cumhuriyet, 5 Nisan 1936, s. 11).

Fabrikanın işleyeceği pamuğun büyük bir kısmının Ziraat Vekâleti'nin Eskişehir'in şimalinde (Kuzey) ve Sakarya vadisinde ektirmekte olduğu Akala cinsi pamukla karşılanacaktı (Cumhuriyet, 1 Mayıs 1936, s. 6; Ulus, 24 Son kânun 1936, s. 6; Cumhuriyet, 16 Şubat 1937, s. 4; Son Posta, 17 Şubat 1937, s. 11). 18 Birinci teşrin 1936'da Adana'daki incelemelerinden dönerken Ereğli'yi de ziyaret eden İktisat Vekili Celal Bayar, fabrikanın deneme üretimini başarı ile tamamlandığını ve resmi açılışın en kısa zamanda yapılacağını açıklamıştı. (Akşam, 19 Birinci teşrin 1936, s. 2; Cumhuriyet, 19 Birinci teşrin 1936, s. 3; Kurun, 19 Birinci teşrin 1936, s. 2, Yeni Ses, 21 Birinci teşrin-25 İkinci kânun 1936, s. 1). Deneme üretimi sırasında elde edilen ürünlerin numuneleri, Kasım ayı başında Konya Ticaret ve Sanayi Odası'na gönderilerek tüccarların ilgisine sunulmuştu (Ekekon, 5 İkinci teşrin 1936, s. 2). Bayar'ın ardından fabrikayı ziyaret eden Cumhuriyet gazetesi muhabirlerinden A. Merkur de fabrikanın işlemeye başlamış olduğunu fakat bazı ufak eksikliklerin bulunduğunu ve bunların da ikmal edilmeye çalışıldığını yazmıştı (Merkur, 16 İkinci teşrin 1936, s. 4).

1937 yılının ilk aylarında fabrikanın deneme sürecinde olumlu sonuçların alınması ve 3.700 kW gücündeki asıl santralin devreye girmesiyle resmi açılışın yapılması için bir engel kalmamıştı. Başbakan İsmet İnönü 3 Nisan 1937'de Karabük Demir- Çelik Fabrikası'nın temelinin atılmasının ardından beraberindeki heyet ile birlikte Ereğli Fabrikası'nın açılışını yapmak üzere trenle ilçeye hareket etmişti.¹⁸ Heyeti, Konya Valisi Cemal Bardakçı, Konya Belediye Reisi Şevki Ergun ve Ereğli Bez Fabrikası Müdürü Celâl Edige, Ordu Müfettişi İzzettin (Çalışlar), Korgeneral Keramet'in ve Ereğli Kaymakamı öncülüğündeki bir grup karşılamıştı (Akşam, Cumhuriyet, Ulus, 4- 5 Nisan 1937, s. 1).

¹⁷ Celal Edige, mensucat eğitimini Almanya'da yapmıştı. (Köseleci, 25 İkinci teşrin 1936, s. 1).

¹⁸ Başbakan İnönü'nün beraberindeki heyette; Hariciye Vekili Tefik Rüştü Aras, İktisat Vekili Celâl Bayar, Gümrük ve İnhisarlar Vekili Ali Rana Tarhan, İngiliz Büyükelçisi Sir Persi Loren, Orgeneral Fahrettin Altay, birçok milletvekili ve parti üyeleri bulunmaktaydı (Akşam, Cumhuriyet, Ulus, 4- 5 Nisan 1937, s. 1).

Toplam 3.943.000 lira harcanan (Cumhuriyet, Ulus, 6 Nisan 1937), s. 1- 5.)¹⁹ fabrikanın açılış töreni 4 Nisan 1937'de yapıldı. Akşam saatleri olmasına karşın halkın yoğun ilgi gösterdiği törende İsmet İnönü kısa bir konuşmanın ardından fabrikanın açılışını yaptı (Akşam, Cumhuriyet, Kurun, Tan, Ulus, 5 Nisan 1937, s. 1; Sümerbank X. Yıl, 1943, s. 51). Açılış konuşması için Anadolu Ajansı'na verilen demeçte İnönü şu ifadelere yer vermişti:

“Ereğli Bez Fabrikasının resmen açılışını yaptım. On beş günden beri tam işleme başlamış olan bu fabrika, Sümerbank dokuma kurumlarının orta çapta bir örneğidir. 16.500 iğ ve 300 dokuma tezgâhı vardır. Diğer fabrikalardan daha ince kumaş dokuyacaktır. Tezgâhlarda bulunan ince bezler ve patiskalar seyircilerin takdirini celp etti. Fabrikanın boyahaneleri, laboratuvarları ve diğer kısımları vardır ve ileride büyütülmesi imkânı göz önüne alınmıştır. Ereğli Bez Fabrikasının az zamanda her aileye kendini sevdirecek çok önemli bir millet fabrikası olduğunu emniyetle söyleyebilirim” (İnönü, 2009, s. 287; Akşam, Son Posta, 6 Nisan 1937, s. 2; Cumhuriyet, Ulus, 6 Nisan 1937, s. 1- 5).

Açılışın ardından İnönü ve beraberindekiler faal haldeki iplikhane, dökümhane, boyahane, depo, santral ve su tesisatını gezmişler ve gördüklerinden memnun kalmışlardı. Fabrika Müdürü Celâl Edige, misafirlere tesisin teknik özellikleri, işleyişi, üretim kapasitesi ve üreteceği ürünler hakkında bilgiler vermişti. Fabrikanın şimdilik bir kısmının çalıştığını, iç kısımlarının %20, dışarıdan da bir misli daha genişletilebilecek şekilde kurulmuş olduğunu belirtti. Fabrikada 80 numara dikiş ipliğinin de üretilmesine çalışıldığını, bunun için Almanya'dan dört makinenin getirilerek monte edildiğini, kısa süreli deneme üretimimin ardından kombinanın genişletilmesine ihtiyaç duyulduğunu, mart ayında yeni siparişlerin verildiğini anlattı (Cumhuriyet, 5 Nisan 1937, s. 1- 7; Ulus, 5 Nisan 1937, s. 1- 5). Fabrikanın ilk çalışma gününde dokuduğu on renkten fazla ve hepsi, ayrı ayrı özelliklere sahip olan kumaşların sıralandığı masanın önüne gelindiğinde İngiliz büyükelçisi Sir Persi Loren, bu kumaşları çok zarif bulmuş ve üzerindeki gömleğinkine benzer bir kumaş yapılıp yapılamayacağını sormuştu. Fabrika direktörü de bir yıl içinde yapılabilecek konuma gelebilecekleri cevabını vermişti (Kutay, 10 Nisan 1937, s. 6).

Ereğli Bez Fabrikasının açılışında hazır bulunan gazetecilerden Ercümen Ekrem Talu, gazetesindeki yazısında fabrika ile ilgili intibalarını şu şekilde aktarmıştır:

“Fabrikanın iki tarafı memur evleri ile çevrili muntazam bir caddenin karşısında inşa edilmiş ve Ereğli'ye refah, neşe, huzur ve medeniyet getirmiştir. Yevmiyesi 30 kuruş ile 2 lira arasında değişen 800 işçi çalışmaktadır. En ince ve en zarif dokumanın üretimine bizzat tanıklık ettiğini belirterek insanların bunların yerli malı olduğuna zorlukla inanacaklardır. İmal edilen; hassa, patiska, poplin, masa örtüsü, peşkir ve mendillerin selofan ambalajlara

¹⁹ Ereğli Bez Fabrikası 1942 itibarıyla 18.400 iğ ve 329 dokuma tezgâhı ihtiva etmekteydi. (Sümerbank X. Yıl, 1943, s. 51); Fabrikada 1973'e gelindiğinde 32.612 iğ ve 394 dokuma tezgâhı ile 2.683 ton iplik ve 10.191.880 m dokuma üretilmekteydi. (Cumhuriyetin 50. Yılında Sümerbank 1933- 1973, s. 34- 37).

yerleştirilerek depoda muhafaza edildiğine ve bunların piyasaya sürülmesiyle birlikte milli servetin yurtdışına gitmesine mâni olacağına”

dikkat çekerek Türk dehasının güç ve kabiliyetinin bu fabrika ile bir kez daha ortaya çıktığına vurgu yapmaktadır. (Talu, 9 Nisan 1937, s. 7)

4 Nisan 1937’de “Ereğli Bez Fabrikası” adı altında çalışmaya başlayan işletmenin adı Haziran 1949’dan itibaren “Ereğli Pamuklu Sanayii Müessesesi” olarak değiştirilmiştir (Polatoğlu, 2020, s. 151). 1955’e kadar 330 tezgâhla çalışmalarını sürdüren fabrika, bu tarihte dokuma kısmındaki mevcut eski tezgâhlardan bazıları üretimden çekilmiş yerlerine “drapen” dokuma tezgâhlarının montajı yapılarak tezgâh sayısı 387’ye çıkarılmıştır (Baltacıoğlu, Aralık 1976, s. 10). Fabrikanın iplik kısmına 1949 yılında temeli atılarak 1956’da açılan dikiş ipliği kısmı eklenmiş ve bu kısma 13 makine (5.616 iş) daha ilave edilerek fabrikanın iş sayısı 24.016’ya yükseltilmiş (Sümerbank, Aralık 1969, s. 12; Baltacıoğlu, Aralık 1976, s. 10)²⁰, 1975- 1980 döneminde ise konfeksiyon ve kolalama bölümleri kurulmuştur (Polatoğlu, 2020, s. 152; Eren, 2019, s. 75).

Fabrikanın Özellikleri

Fabrikanın girişinde kaloriferlerle ısıtılan idari bina (baş mühendislik dairesi) yer almaktaydı. Bölgede kışın şiddetli geçmesi nedeniyle pencereler ikişer camlı yapılmıştır. İşletmenin giriş kısmının karşısında asıl fabrika bölümü yer almaktadır. Yangın tehlikesine karşı garaj, itfaiye teşkilatı ve bir tulumba bulunmaktaydı (Köseleci, 25 İkinci teşrin 1936, s. 1; Yeni Ses, 15 Nisan 1937, s. 3).

Fabrika 46 makine, 18.400 iş ve 329 dokuma tezgâhı ile yıllık 6750 çalışma saati esası üzerinden 35.343 ton numara vater ipliği ve 6.350.000 bez imal edebilecek potansiyele sahiptir. (Apak, vd, 1952, s. 193, Altan, 1940, s. 189, Yalçınkaya, 1943, s. 105, Baltacıoğlu, 1976 s. 9, Ekekon, 9 Nisan 1937, s. 1, İstanbul Sergisi, 22 Ekim 1949, s. 2)²¹ 24’ten 60 numaraya kadar iplik yapabilmektedir. Apre ve boya teşkilatı vardır. İnce, beyaz ve renkli patiska, mendil, saten, çizgili ve ince pamuklu kumaş denilen zefir, pamuk, keten ve iplikten dokunan poplin üretmektedir (Cumhuriyet, 17 Teşrinisani 1934, s. 2, Sümer Bank, Temmuz- Eylül 1935, s. 13). Uzun elyaflı pamuklar ile üretim yapacak fabrikanın; tülbentlik bez anlamına gelen mermerşahi, seyrek dokunmuş astarlık ince bez olan salaşpur, patiska, saten ve mendil gibi ince dokuma çeşitleri üzerine yılda 4.500.000 m bez üretmesi planlanmıştır²². İplikhane, dokumahane, boyahane, ham madde daireleri ve büroları, yarı mamul ve mamul madde depoları tek bir çatı altındadır. Yalnız pamuk ambarları, asıl binaya bitişik olan bir yerde kurulmuştur. Kombinasyonun bir hususiyeti de dikiş ipliği yapabilecek tertibatı olmasıdır. Bunun için dört taraflı makineler getirilmiştir. Kombinasyonun senelik ihtiyacı, bir buçuk milyon kilo pamuktur (Kutay, 10 Nisan 1937, s. 6, Son Posta, 6 Nisan 1937, s. 2).

²⁰ İş ilavesi kararı 1939’da alınmış fakat savaş sebebiyle uygulama gecikmişti. (Ekekon, 12 İkinci teşrin 1939, s. 2).

²¹ 1967 yılında iplikhanede 16400 tanesi kumaş ipliği için, 5626 tanesi dikiş ipliği için olmak üzere toplam 24016 iş bulunmaktaydı (Endüstri, Eylül 1936, s. 221).

²² (Ereğli 30. Yıl Sümerbank s. yok), Çalışmalar, Bilgiler ve İşletme Çalışmaları başlığı ve ekleri.

Esas üretim alanını meydana getiren iplik, dokuma, boyahane kısımlarının yanı sıra laboratuvar gibi yardımcı birimleri de vardı. Ürün yelpazesi canfes, tülbent, renkli patiska, mermerşahi, salaşpor, mendil, beyaz ve renkli masa örtüleri, sofrta takımları, keten işleri, saten cinsi ince pamuklu kumaşlardan oluşmaktadır. 3.500.000 TL'ye mâl olmuştur (Ekekon, 9 Nisan 1937, s.1- 3).

Fabrika ağırlıklı olarak Adana (Çukurova) ve Eskişehir çevresinde üretilen pamuğu işlemekteydi (Kurun, 7 İkinci teşrin 1937, s. 5, Cumhuriyet, 8 İkinci teşrin 1937, s. 3, Sümerbank, Temmuz- Eylül 1935, s. 13). 1937 yılı içinde 443. 872 liraya 948. 674 kilo cleveland (klevland) ve akala cinsi pamuklardan satın almış ve 445.466 kilo iplik üretmiştir. Fabrika ilk dört aylık sürede 41 bin kilo iplik ve 100 bin metre kumaş imal etmiştir (Kurun, 7 İkinci teşrin 1937, s. 5, Cumhuriyet, 8 İkinci teşrin 1937, s. 4). Üç vardiya ile çalışmaya başladığı dönemde yılda 6.750 saat çalışarak 1.463 ton vater ipliği ve 6.298.000 metre bez üretebilecek kapasiteye ulaşmıştır (Sümerbank,1945, s. 10).²³ İlk altı aylık imalat toplamı yalnız 148.309 kilo iken, ikinci altı ayda iplik imalatında artış oranı %100,4 olmuştur. Aynı yükseliş seyri bez imalatında da görülmektedir. 1937'nin ilk altı ayında 210249 metre olan bez imalatı ikinci altı ayda %172,4 artışla 572.736 metreye çıkmıştır (Ulus, 10 Nisan 1938, s. 2, Ekekon, 8 Mart 1939, s. 2). İplikler Avrupa'dan gelen benzerleri ayarında olduğu anlaşılmış ve piyasada dışardan geniş miktarda ithalata müsaade edildiği halde çok rağbet görmüştür. Yine Ereğli'de imal edilen ve kalite itibarıyla memlekette benzeri olmayan bez çeşitleri, sofrta takımları ve saire çok beğenilerek tutulmuş, sipariş üzerine çalışmış olmamasına rağmen fabrika bütün mamulâtını satmaya muvaffak olmuştur. Fabrikanın ilk faaliyet yılının bir tecrübe yılı olmasına rağmen (Ulus, 10 Nisan 1938, s. 2) bir ay içerisinde 41.000 kg. iplik ve 100.000 m. bez üretmiştir. Ürünleri özellikle Buldan, Babadağ ve çevresi ile İzmir ve İstanbul'daki trikotaj ve çorap fabrikalarından son derece yüksek talep görmüş ve satın alınmış, hatta sağlamlık ve kalite yönünden Avrupa'dan gelen bezlerden daha üstün olduğu görülmüştür. Bezlerden banalar, mermerşahiler, patiskalar, muhtelif cins ve renkte masa örüleri ve peçetelerle poplin gömleklikler çok büyük ilgi görmüş, tüccarlar tarafından yarış edercesine bir taleple karşılanmıştı. Bu durum karşısında fabrika, müracaatlara yetişebilmek için talepleri bir sıraya koymak zorunda kalmıştı. (TBMM ZC, (18), 28. 5. 1937, s. 364, Ulus, 26 Mayıs 1937, s. 2, Kurun, 7 İkinci teşrin 1937, s. 5, Cumhuriyet, 8 İkinci teşrin 1937, s. 3, Ekekon, 8 İkinci teşrin 1937, s. 4, Akşam, 11 Nisan 1938, s. 6, Ekekon, 13 Nisan 1938, s. 2)

Ereğli Bez Fabrikası'nda farklı kalitede ince dokumalar üretilmekteydi. Bunlar arasında en çok mermerşahi talep görmekteydi. Bu üründe kullanılan Eti heykel figürü ile fabrika kendi markasını oluşturmuştur. Pamuklu dokuma miktarı 1937- 1942 döneminde ortalama altı kat artmış, 1939- 1942 döneminde ürün satışından yaklaşık bir buçuk kat gelir elde etmişti. Fabrikada, merserizasyon, kasar, top boyama, iplik

²³ Ereğli Bez Fabrikası'ndaki ince dokuma üretiminde ilk önce pamuklar temizleme silindirlerinden geçirilirdi. Pamuklardaki lifler açılır ve bunlara su katılırdı. Fital haline gelen yumaklar eşitlenirdi. İplikler ayarlanarak dokumacılara verilirdi. Çile haline getirilen iplikler boya yerlerine gönderilirdi. Daha sonra masaralara sarılır, çözülür ve dokuma tezgâhlarına gönderilirdi. En son aşamada bu iplilerden üretilen kumaşlar balya halinde satışa hazır bir hale getirilirdi. (Konya Halkevi Aylık Kültür Dergisi, Eylül- Ekim 1946, s. 13).

boyama ve apre birimleri de bulunmaktaydı (Toprak, 1988, s. 40). Fabrikanın ürettiği 40 Ne Merseze Makara Dikiş, 50 Ne Merseze Makara Dikiş, 40 Ne Merseze Masura Dikiş ve 40 Ne Merseze Bobin Dikiş iplikleri 15 Mart 1974'te Türk Standartları uygunluk belgesi almıştır (Standart Ekonomik ve Teknik Dergi, Mart 1974, s. 5).

Bu süreçte kombinada ortalama 1.100 erkek ve 700 kadın çalışmıştır²⁴. Çalışanlar arasında teknik eleman statüsünde Almanlar da vardı (BCA. 030.18.01.02.86.20.2)²⁵.

Fabrikanın Sosyal ve Kültürel Faaliyetleri

Fabrika teknik ve ekonomik alanda olduğu gibi sosyal, kültürel ve eğitim alanında da çalışanlara rahat bir ortam sunmuştur. Şef, ustabaşı, memur ve işçilere mahsus her türlü konfora sahip ilçe için birer yapı örneği niteliği taşıyan lojmanlar yapılmıştır (Aylık Yapı Sanatı, Şehircilik ve Dekoratif Sanatlar Dergisi (Arkitekt)), 1944, s. 9- 10, Mensucat Meslek Dergisi, Şubat 1951, s. 56, Kutay, 10 Nisan 1937, s. 6). İşçileri için bir okuma ve yazma, diğeri teknik bilgi vermek üzere iki kursu vardı. Her işçi senede 120-200 saat ders görerek mesleki bilgilerini nazari sahada da arttırabilme şansına sahipti. Yeni çalışmalarına ekonomik ve endüstriyel bilgilerde katmak şartıyla daha rasyonel çalışmayı öğrenebilmekte (Mensucat Meslek Dergisi, Şubat 1951, s. 56), dönem sonunda yapılan ve Milli Eğitim tarafından da onaylanan sınavlarda başarı gösterenlere diploma alabilmekteydi (L'illustration de L'orient, Nisan, Mayıs, Haziran, 1950, s. 48- 49).

Fabrikanın 500 kişilik bir sinema ve temsil salonu vardı. Haftada iki defa memur ve işçilere sinema gösterisi yapılmış (Ekekon, 8 İkinci teşrin 1937, s. 4), ayrıca gerek halkevleri temsilleri gerekse gezici temsil grupları ve ülkenin tanınmış ses sanatkârları getirtilerek memur ve işçilerin kültürel ihtiyaçları karşılanmıştır. Gösterilen filmler haftada bir akşam Kızılay Kurumu'na verilerek hem Kızılay'a bir gelir temin edilmiş hem de halkın sinema ihtiyacı karşılanmıştır (Kurun, 7 İkinci teşrin 1937, s. 3).

Bunun dışında halkevi temsil kolu ve fabrikada çalışan yetenekli memur ve işçilerden oluşan saz grubu da etkinlikler yapmaktaydı. Ayrıca memurlara her ay iki defa danslı aile toplantısı yaparak kendi aralarında dayanışma, dinlenme ve eğlenme yoluyla çalışma şevki, hevesi ve enerjilerini artırma fırsatı verilmişti (L'illustration de L'orient, 1950, s. 48- 49, Semiz, 2009, s. 79). Fabrikanın Sümerbank Gençlik Kulübü adını taşıyan bir spor kulübü vardı. Kulüpte, futbol, voleybol, tenis, bisiklet ve atletizm şubeleri faaliyet gösteriyordu (Mensucat Meslek Dergisi, Şubat 1951, s. 56). Futbol kolu 1949 Konya şampiyonu olmuştur (Ereğli 30. Yıl Sümerbank s. Yok)²⁶.

²⁴ Mehmet Şakır Altan, Fabrikada 1938 yılında 1100, 1939 yılında 1500 işçinin çalıştığını ayrıca fabrika kadrosunda 35 memur, 38 teknisyen ve üç hastane çalışanın bulunduğunu yazmaktadır (Altan, 1940, s. 189, Sümerbank X. Yıl, s. 51). Ereğli Bez Fabrikası'nda 1967 yılı itibarıyla 1.857 işçi ve memur çalışmaktaydı (Ereğli 30. Yıl Sümerbank, s. yok).

²⁵ Muhasebe ve işletme organizasyonlarını Hollerith sistemini hayata geçirmek üzere Alman kökenli Yahudi'nin çalıştırılmasına dair 3 Haziran 1939 tarihli kararname (BCA. 030.18.01.02.88.75.8.). İvriz santralinde Alman kökenli elemanların çalıştırılmasına dair 31 Temmuz 1939 tarihli kararname.

²⁶ Fiskos başlığı, Burada şampiyon takımın bir fotoğrafı da mevcuttur. (Semiz, 2009, s. 80).

Fabrikada çalışan her işçiye günde bir öğün 1700 kalori taşıyan, iki kap yemek ile 450 gramlık bir ekmek veriliyordu (Sümerbank Birleşik Pamuk İpliği ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi Ereğli Bez Fabrikası Dâhili Talimatname, 1939, s. 11). Çocuklu işçilere hizmet süresine göre çocuk, çocuğu olacaklara hizmet süresine göre doğumdan sonra doğum, evlenecek işçilere sürelerine göre 1- 2 aylık kazanç tutarına göre evlenme yardımı yapılıyordu²⁷. 12 ile 16 yaş arasındaki küçük işçilere gelişimlerine destek olmak için her gün normal gıdalara ilave olarak 250'şer gram süt veriliyordu. Fabrikada çalışanların 0- 2 yaş arası çocukları için bir kreşi de vardı. Çocuklu işçiler çalıştıkları zaman içinde bebeklerini kreşe bırakabilirlerdi²⁸. Mama, uyku ve temizlikleri ile giyimleri kreş hemşireleri tarafından karşılanıyordu (L'illustration de L'orien, 1950, s. 49). 15 yıl ve daha yukarı bir süre fabrikada çalışan işçiler çalışma süresi ile artmak üzere kıdemli işçiliğe teşvik primi ile ödüllendiriliyordu (L'illustration de L'orient, 1950, s. 49, Semiz, 2009, s. 80)

Sümerbank'ın diğer fabrikalarında olduğu gibi Ereğli fabrikasında da öncelikle çalışanlarının ilkökul çağındaki çocukları için bir ilkökul bulunmaktaydı. Okulun inşaatı 1945'te tamamlanmış, 1947'de de dönemine göre konfor sayılacak kalorifer tesisatı döşenmiştir (Sümerbank 1947 Senesi İdare Meclisi Raporu, 1948, s. 39).

Fabrikanın her türlü modern tesisatı ihtiva eden on beş yataklı ilk yardım hastanesi ve küçük bir eczanesi vardı. Hastalanan işçiler, fabrika hastanesinde parasız faydalandırılıyor, basit ameliyatları da herhangi bir ücret alınmadan yapılıyordu. Doktorların göreceği lüzuma göre mesleki hastalıklar ile kaza ve annelik hallerine ait masraflar sigorta kurumunca ve diğer hastalıklar da fabrika tarafından sanatoryumlarda tedavi ettiriliyordu²⁹. Ölen işçilerin ailelerine 30 günlük kazanç tutarından başlamak üzere her iş senesi için onar günlük kazancı kadar ölüm yardımı veriliyordu³⁰.

Fabrikada disiplin ve güvenliğe büyük önem veriliyordu. Çalışanların tesislere giriş ve çıkışlarında üst araması yapılıyor, zorluk çıkaranların işine son verilebiliyordu³¹. Hak kayıpları ve işe son verme gibi uygulamalara karşı işçiler 1948 yılından itibaren kendi aralarında örgütlenerek Konya Ereğli Mensucat İşçileri Sendikasını kurmuşlardı. Sendikanın amacı, tüzüğünün 3. Maddesine göre:

“Üyelerinin hak ve menfaatlerini korumak; mevcut kanunlar dairesinde iktisadi, içtimai ve medeni seviyelerinin yükseltilmesine çalışmak, üyeler arasında tesanüt ve her türlü yakınlaşmayı sağlamak ve üyelerini mahkemeler,

²⁷ Kızını evlendirecek işçilere bu yardımın yarısı yapılırken, Karı- kocanın her ikisi de işçi ise yardımlardan ikisine de faydalanabiliyordu.

²⁸ Kreşlerin inşaatları 1944'te tamamlanarak hizmete girmişti. (Sümerbank 1944 Senesi İdare Meclisi Raporu, 1945, s. 5).

²⁹ Ereğli Bez Fabrikası Dâhili Talimatname, 1939, s.7.

³⁰ (L'illustration de L'orient, 1950, s. 49, Semiz, 2009, s. 80)

³¹ İdarenin gerekli görmesi durumunda fabrika içinde de ani aramalar yaptırabilirdi. (Ereği Bez Fabrikası Dâhili Talimatname, 1939, s. 11.)

devlet daireleri ile özel ve tüzel kişiler nezdinde temsil etmek” şeklinde tanımlanmıştır. (Hür Bilek, 17 Temmuz 1948, s. 4)³².

Fabrika'nın Bölgeye Yaptığı Katkılar

Fabrikanın Ereğli’de meydana getirdiği ekonomik değişim, ilçenin imar yapısına da yansımıştı. İlçeyi imar etmek ve güzelleştirmek için Ereğli Belediye Başkanı Rasim Erel’in öncülüğünde hazırlatılan imar planı ve haritası için Dâhiliye Vekâleti tarafından belediyenin imar heyetine önemli sayılabilecek bir bütçe ayrılmıştı. Bu bütçe ile ilçedeki eski kerpiç evlerin yanında yeni betonarme binalar inşa edilmiş, sokaklara parkeler döşenmiş, modern bir park, sebze pazarı ve mezbaha yapılmıştır (Ekekon, 11 Nisan 1938, s. 3). İnşa edilen yapıların mimari kimliğine bakıldığında, dönemin “modern” çizgisinden izler görülmektedir. İlçenin, fabrikanın kuruluşundan önceki ve on yıl sonraki mimari kimliği karşılaştırıldığında Cumhuriyet dönemi mimari tarzının ne kadar büyük bir iz bıraktığını görmek mümkündür.

Ereğli Bez Fabrikası, ilçe ekonomisinin canlanması ve refahının artması bakımından önemli katkılar sağlamış, memur ve işçilere verilen ücretler Ereğli ekonomisini hareketlendirmiştir (Ekekon, 8 İkinci teşrin 1937, s. 4). Fabrikanın çalışanlarına verdiği ücretler ve ilçeye yaptığı katkı refah seviyesinin artışına uygun olarak hayat pahalılığını da beraberinde getirmiştir. Ancak çevrede bu durum bir olumsuzluk olarak algılanmamış, aksine köylünün ürettiklerinin değer kazanması olarak kabul görmüştür (Kurun, 7 İkinci teşrin 1937, s. 5, Cumhuriyet, 8 İkinci teşrin 1937, s. 5, Ekekon, 8 İkinci teşrin 1937, s. 5).

Sümerbank, fabrika yerleşkesi ve çalışanlarının kentteki sosyal etkisi, yerelden çok Ankara'nın yarattığı atmosferin bir sonucudur. Çoğunlukla büyük şehirlerden gelen ve resmî ideolojinin beklentileri doğrultusunda giyinen fabrikadaki memurların hayat tarzları örnek kabul edilmiş ve ilçedeki sosyal hayat, eğlence ve giyim alışkanlığı büyük ölçüde değişmiştir (Kurun, 7 İkinci teşrin 1937, s. 5, Cumhuriyet, 8 İkinci teşrin 1937, s. 5, Ekekon, 8 İkinci teşrin 1937, s. 5).

Fabrikanın kuruluşu ile beraber ilçeyi besleyen köylerin refahını arttıracak yatırımlar yapılmaya başlanmıştır. İlçe merkezine bağlı Alhan, Hacı Bekir ve Taşağıl köylerinde artezyen kuyularının açılması ve su tulumlarının yaptırılmasına katkı sağlanmış (Ekekon, 31 Kanuni sanı 1938, s. 2, Yeni Ses, 2 Şubat 1938, s. 2), münferit faaliyet gösteren dokumacılara ve dokumacılık kooperatiflerine destek verilmiştir (Modern Türkiye, Kasım 1958, s. 22). Fabrikanın enerji ihtiyacını sağlayan İvriz'deki hidroelektrik santralının ihtiyaç fazlası elektriği, ilçenin ihtiyaçları doğrultusunda kullanılmıştır.

Fabrikanın faaliyete geçişi ve sağladığı destekler ve çalışanlarının %80'ninin Ereğli ve yakın çevresinden karşılanması, Ereğli'nin nüfus yapısına da yansımış ve ilçe nüfusunun hızla artmasına sebep olmuştur. Ereğli 1927'de 7.476 nüfuslu geçiminin

³² Sendikanın kurulmasının ardından 5 Aralık 1948'de Çalışma Bakanlığı Baş Müfettişi Sami Nenekli, Konya Bölge Çalışma Müdürü Ahmet Bilgin'le birlikte Sendikayı ziyaret etmişlerdi. İşçilerin dertlerini dinleyerek ve işçilerin daha verimli çalışabilmeleri konusunda nelerin yapılabileceği konusunda görüşmeler yapmıştı. (Hür Bilek, 18 Aralık 1948, s. 3).

tamamına yakının tarımdan sağlayan bir kasabaydı. Sümerbank bez fabrikasının kurulmasıyla birlikte İlçe merkezinin nüfusu hızla artarak, 1935'te 9.544'e, 1940'ta 12.561'e, 1945'te 15.729'a ve 1950'de 18.545'ya ve 1955'te 24.123'e yükselmiştir (T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 1959 İstatistik Yıllığı, s. 58- 59). Konya'nın hiçbir ilçesinde bu kadar hızlı nüfus artışı görülmemektedir. Hızlı nüfus artışı, fabrikanın ilçeye yaptığı ekonomik katkının önemli bir göstergesidir.

Sümerbank Ereğli Bez Fabrikasına, 1983 yılında, yeniden yapılanma programı kapsamında, 90 adet Fransız yapımı dokuma tezgâhı alınmıştır. Bu yeni tezgâhlarla birlikte fabrikadaki tezgâh sayısı 294'e, günlük pamuklu kumaş dokuma kapasitesi ise 40,000 metreye ulaşmıştır (Bahadır Nurol, 2015, s. 559).

Sümerbank Ereğli Dokuma Fabrikası Eylül 1987'de özelleştirme kapsamına alınmış, 1997 yılında Albayrak Tekstil tarafından satın alınarak adı Albayrak Ereğli Tekstil Fabrikası olarak değiştirilmiştir. Önce askeri tekstil fabrikasına dönüştürülen Fabrika Türk Silahlı Kuvvetleri'nin ihtiyacı olan askeri kıyafetleri üretmeye başlamıştır. Sümerbank dokuma fabrikasının işlevini yitirmesi ve özelleştirme kapsamına alınması, fabrikaya bağlı memur evleri ve işçi lojmanlarının zarar görmesine sebep olmuştur (Eldeş, 2019, s. 43).

Sonuç

Türkiye'de sanayileşme hareketini başlatan ve devlet tarafından yapılmış ilk tesislerden birisi olma özelliğini taşıyan Sümerbank Ereğli Bez Fabrikası, yapıldığı dönem ve konumu itibariyle, büyük bir devrimin eseridir. Yapılış amacı, ekonomik ve sosyal işlevi, Türkiye Cumhuriyeti'nin uluslaşma çabalarıyla doğrudan ilgilidir. Bundan dolayı tesis, sadece Ereğli ve çevresi için değil "modern" Türkiye hakkında genel bir değerlendirme yapma fırsatını vermektedir.

Sümerbank bünyesinde kurulan pek çok fabrika binasında bulunan ve fabrika çalışanları ve ailelerinin faydalandığı sinema salonları, spor alanları gibi sosyal ve kültürel birimler, Sümerbank'ın sadece sanayide değil, toplumun hayat tarzında da yeniliklere imza atmasını sağlamıştır. Ereğli Pamuklu Dokuma Fabrikası, ilçenin nüfusunun artması ve şehrin gelişiminde önemli rol oynamıştır. Fabrika, sosyal tesisleri, okulu ve lojmanları ile çevresi için sosyal ve kültürel değişimin öncülüğünü yapmıştır. Memur ve işçi konutlarının içindeki yeşil alanlar ise, Ereğli ve çevresi için önemli bir kentsel peyzaj örneği olmuştur. Yapılış amacı, ekonomik ve sosyal işlevi, Türkiye Cumhuriyeti'nin ulus- devlet oluşturma çabalarıyla doğrudan ilgilidir. Bundan dolayı tesis, sadece Ereğli merkezli değil, o dönemde oluşturulmaya çalışılan modern Türkiye hakkında genel bilgi vermesi bakımından da önem taşımaktadır.

Fabrika uluslararası iktisadi iş birliğinin kuruluşu bakımından önem taşımaktadır. Lozan Antlaşması görüşmelerinde Türkiye'nin yabancı sermaye düşmanı olarak gösterilmesi çabalarının gerçekleri yansıtmadığını ortaya koymuştur. Bu itibarla fabrika, hem Türk- Sovyet dostluğunun hem de Batı sermayesinin Türkiye'ye gelmesini sağlaması bakımından öncü kuruluşlar arasında yer almıştır.

Kuruluşundan faaliyetlerini sonlandırdığı döneme kadar, çalıştırdığı eleman sayısı, bünyesinde bulundurduğu eğitim kurumları, memur ve işçiler için kurulan lojmanları,

sendikaları, sportif ve kültürel etkinlikleriyle Ereğli ilçesini ve çevresinin yeniden şekillenmesi ve modernleşmesine önemli katkı sağlamış, kentin yaşam dolu bir yer haline dönüşmesine öncülük etmiştir.

Extended Abstract

The spread of the effects of the 1929 World Economic Depression in Turkey as well as in the world shook the confidence in the market economy. And in many countries, the idea of conducting state intervention in a planned way was open to discussion. After the 1929 World Economic Depression, Turkey became one of the countries that switched to a planned economy and established many factories within this framework. It was decided to establish Sümerbank Ereğli Cloth Factory within the framework of the First Five-Year Industry Plan. Among the plots located in different locations, the area around the station was chosen as the most suitable place and the foundation of the factory was laid on October 20, 1934. Sümerbank also decided to build a starch factory next to the factory, the raw material of which was potatoes and corn grown in Ereğli and its surroundings, to meet the country's starch needs, and bought the land for the factory.

It is envisaged to produce finer weaving compared to other cotton weaving factories. The factory, whose plans and projects were prepared by the Sümerbank Science Committee, is, in this respect, a work of Turkish engineers. All machinery parts except the boiler and electrical installation were supplied from Germany and mounted. Construction and installation works were completed towards the end of the summer of 1936. After the trial works, it was opened on April 4, 1937, and started production. Most of the cotton to be processed by the factory was met by the Akala type cotton that the Ministry of Agriculture was planting in the North of Eskişehir and the Sakarya valley.

In the factory, besides the yarn, weaving and dyeing sections that make up the main production area, there are also auxiliary units such as laboratories. The product range consists of love [obsolete], cheesecloth, colored batiste, mermerşahi, salaşpore, handkerchief, white and colored tablecloths, tableware, linen work, satin type fine cotton fabrics.

The factory offered a comfortable environment to its employees in the social, cultural, and educational fields as well as in the technical and economic fields. Lodgings and training areas have been built for chiefs, foremen, civil servants, and workers, which are examples of buildings for the district with all kinds of comfort. In addition, a kindergarten, first aid hospital, cinema, theater, and sports areas were built for the children of the employees between the ages of 0-2.

The factory, like other State Economic Enterprises, had its heyday in the 1950s. It was included in the scope of privatization in 1987. It was purchased by Albayrak Tekstil in 1997 and its name was changed to Albayrak Tekstil.

Sümerbank Ereğli Cotton Weaving Mill played an important part in the increase of the district population and the development of the city. The factory has led the social and cultural change with its social facilities, school, public housing, and surroundings.

The green areas inside the civil servants' and workers' residences have become an important example of the urban landscape for Ereğli and its surroundings. Its purpose of construction, economic and social functions are directly related to the efforts of the Republic of Turkey to create a nation-state. Therefore, the facility is important in terms of providing general information not only about the center of Ereğli but also about the modern Turkey that was tried to be founded at that time.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri: TC, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA).

BCA, 30.18.1.2.65.45.5.
 BCA, 30.18.1.2.63.25.6.3.
 BCA, 030.01.02/88.75.8.
 BCA, 30.18.1.2.54.31.9.
 BCA, 30.18.1.2.64.35.11.
 BCA, 30.18.1.2.84.67.15.
 BCA, 030.18.01.02/86.20.2.
 BCA, 30.18.1.2.54.31.9.27.
 BCA, 30.18.1.2.68.72.20.31.

Taranan Gazeteler:

(Alıntı yapılan gazetelerin künyeleri dipnotlarda belirtilmiştir.)

Akşam, (1932- 1938)
 Akşam Postası, (1934)
 Babalık (Konya), (1934)
 Cumhuriyet, (1932- 1937)
 Ekekon (Konya), (1937- 1939)
 Hâkimiyeti Milliye, (1934)
 Halkın Sesi, (1934)
 Hür Bilek, (1948)
 Kurun, (1937)
 Milliyet, (1935)
 Son Posta, (1936- 1938)
 Tan, (1936- 1937)
 Türksözü, (1934)
 Ulus, (1935- 1938)
 Vakit, (1932)
 Yeni Mersin, (1934)
 Yeni Ses, (Konya), (1935- 1938)
 Yeni Yol (Trabzon), 1934
 Zaman, (1934)
 Zaman (Konya), (1934)

Resmi Yayınlar:

TBMM Zabıt Ceridesi, (1933), Devre 4, C. 15, 18. 05. 1933, Ankara, TBMM Matbaası
TBMM Zabıt Ceridesi, (1934), Devre 4, C. 22, İçtima.3, Ankara, TBMM Matbaası
TBMM Zabıt Ceridesi, (1937), Devre 5, C. 18, 28. 5. 1937, Ankara, TBMM Matbaası
T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 1959 İstatistik Yıllığı, Yayın No: 380.

Kitap ve Makaleler:

Alageyik, Ö. (1951, Şubat). Sümerbank Ereğli pamuklu sanayi müessesesi. *Mensucat Meslek Dergisi*, C. 4, S. 2, 55- 56.
 Altan, M. Ş. (1940). Konya'nın iktisadi bünyesine bir bakış. İstanbul: Hüsnütabiat Basımevi.
 Apak, K. & Cevdet A. & Mehmet A. (1952). *Türkiye'de devlet sanayi ve maden işletmeleri*, İzmit: Selüloz Basımevi.
 Atay, F. R. (1934, 2 Birinci teşrin). Yolumuz. *Hâkimiyet-i Milliye*.

- Ayın Tarihi*. (1934, Ağustos). S. 9.
- Baltacıoğlu, A. (1976, Aralık). Ereğli pamuklu sanayii müessesesi. *Sümerbank*, C. 15, S. 174, 10.
- Başvekil Ereğli’de memleketin ekonomik (ekonomik) varlığını anlattı. *Milliyet*, 21 Teşrinisani 1934.
- Bilge, S. (1992). *Güç komşuluk*, Ankara. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Cemal, N. (1935). Fabrika inşaatında erazi (arazi) seçimi. *ARKİTEKT*, (*Aylık Yapı Sanatı, Şehircilik ve Dekoratif Sanatlar Dergisi*), S. 3, 85- 86.
- “Dokuma Fabrikamız Açıldı”, *Ekekon*, 9 Nisan 1937.
- Eldes, I. Y. (2019). *Sümerbank fabrikalarının dönüşümü (1935- 2019)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı, İstanbul.
- Endüstri*, (1936, Eylül). Yıl 22, S. 1.
- Eren, A. A. (2019). *Birinci sanayi planı kapsamında kurulan Sümerbank dokuma fabrikalarında sosyal ve kültürel uygulamalar (1935-1950)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul.
- Ereğli bez fabrikası tüccarlardan büyük bir sipariş aldı. *Ulus*, 26 Mayıs 1937.
- Ereğli bez fabrikası. *Cumhuriyet*, 8 İkinci teşrin 1937.
- Ereğli- Konya. *Modern Türkiye*, Kasım 1958, 22.
- Ereğli mensucat fabrikasında mesut bir gün. *Hür Bilek*, 18 Aralık 1948.
- Ereğli Pamuklu sanayi müessesesi: Sümerbank. *İstanbul Sergisi*, S. 22, 22 Ekim 1949.
- Ereğli 30. yıl- Sümerbank Ereğli pamuklu sanayii müessesesi. Ankara 1967, s. yok.
- Ertan, T. F. (2011). İsmet İnönü’nün Rusya gezisi. *Atatürk’ten Soğuk Savaş Dönemine Türk - Rus İlişkileri” I. Çalıştay Bildirileri, 14- 15 Mayıs 2010*, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını.
- Fabrika Ereğli’ye yeni bir manzara ve yeni bir hayat getirdi. *Ekekon*, 8 İkinci teşrin 1937.
- İnönü, İ. (2003). *Konuşma, demeç, makale, mesaj ve söyleşiler (1933- 1938)*. (İ. K. Turan, haz.). Ankara, TBMM Kültür Sanat yayınları.
- İsmet İnönü’nün hatıraları*, (2009). C. 2, (S. Selek, haz.). Ankara, Bilgi Yayınevi.
- Glasneck, J. (1976). *Kemal Atatürk ve çağdaş Türkiye*. (A. Gelen, çev.). Ankara: Onur Yayınevi.
- Gönlübol, M. & Cem S. (1968). *Olaylarla Türk dış politikası 1919- 1965*, Ankara, AÜSBF Yayını.
- Gunce, E., (1967). “*Early planning experiences in Turkey*”, *planning In Turkey (selected Papers)*, (S. İlkin- E. İnanç, ed.). Ankara: ODTU Faculty of Administrative Sciences, Publication No. 9, 117- 132.
- Kayseri kombinası büyük törenle açıldı. *Uyanış- Servetifünun*, C. 78, S. 14, No. 2040/355, 26 Eylül 1935, 276- 277.
- Konya Halkevi Aylık Kültür Dergisi*, S. 95- 96, Eylül- Ekim 1946, Konya.
- Köseleci, H. (1936, 25 İkinci teşrin). Ereğli bez fabrikası, *Yeni Ses*.
- Kuruç, B. (1993). *Belgelerle Türkiye iktisat politikası*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, No. 580, C. 2.
- Kutay, C. (1937. 10 Nisan). Ereğli kombinasında kumaş dokuyan iki kız Sabriye Akgün ve Afife Şen. *Ulus*.
- L’illustration de L’orient Konya özel sayısı*, No. 23, 24, 35, Nisan, Mayıs, Haziran, İstanbul 1950, (48- 49).
- Mensucat Meslek Dergisi*, C. IV. S. 2, Şubat 1951.
- Merkur, A. (1936, 16 İkinci teşrin). Ereğli bez fabrikası. *Cumhuriyet*.
- Nurol, B. (2015). Kayıp sınıfın peşinde. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 70, No. 3, Ankara, 541- 570.

- Orloff, (1932, 22 Eylül). Pamuklu sanayii hakkında iktisadi rapor. 22 Eylül 1932 tarihli rapor.
- Özeken, A. A. (1942, Nisan, Temmuz). Sanayi tesis yerleri problemi ve Türkiye'nin sınaı kalkınmasında tesis yeri davası. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 3, S. 3- 4, 345- 375.
- Pamuklu İstiklali için. *Hâkimiyeti Milliye*, 7 İkinci teşrin 1934.
- Polatoğlu, M. G. (2020). *Türkiye Cumhuriyeti devleti'nin ilk planlı dönem sanayileşme faaliyetleri (1934- 1938)*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayını.
- Semiz, Y. (2009). Cumhuriyet döneminde Konya'da sanayii. *Konya Kitabı XII.*, Konya: Konya Ticaret Odası Yayını, 77- 99.
- Semiz, Y. & Toplu, G. (2019, Nisan). Cumhuriyet döneminde devlet tarafından kurulan ilk sanayi kuruluşu Kayseri Sümerbank bez fabrikası. *SUTAD*, (45): 29- 59
- Sümerbank 1933 senesi idare meclisi raporu*. 9 Kânunusani 1934.
- Sümer Bank üç aylık bülten*. S. 3, Temmuz- Eylül 1935.
- Sümerbank 1937 senesi idare meclisi raporu*. Ankara 1938.
- Sümerbank birleşik pamuk ipliği ve dokuma fabrikaları müessesesi Ereğli bez fabrikası dâhili talimatname. (1939), İstanbul: Çituri Biraderler Basımevi.
- Sümerbank X. Yıl*, (11. 7. 1933- 11. 7. 1943), (1943). İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.
- Sümerbank amele evleri ve mahalleleri. *Arkitekt*, (*Aylık Yapı Sanatı, Şehircilik ve Dekoratif Sanatlar Dergisi*), (1944). İstanbul, S. 1- 2, (S. 145- 146), 9- 10.
- Sümerbank 1947 senesi idare meclisi raporu*. (1948). Ankara.
- Sümerbank Ereğli bez fabrikası, otuzuncu yıl*. (1967). Ankara: Ereğli Sümerbank Yayını.
- Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi*, (1969, Aralık). S. X.
- Sümerbank Ereğli pamuklu sanayi müessesesi ile tse marka sözleşmesi imzaladı. *Standart Ekonomik ve Teknik Dergi*, (1974, Mart). S. 147, 5.
- Talu, E. E. (1937, 9 Nisan). Karabük'te ve Ereğli'de Neler Gördüm? *Son Posta*.
- Tekeli, İ. & Salim İ. (1982). *Uygulamaya geçerken Türkiye'de devletçiliğin oluşumu*. Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yayını.
- Tokgöz, E. (2001). Atatürk dönemi iktisat politikaları. *Atatürk'ten Günümüze Türkiye Ekonomisi*, (B. Yediyıldız, ed.). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü yayını, 18- 36.
- Zafer, T. (1988). *Sümerbank*. İstanbul: Creative Yayıncılık, 1988.
- Vandov, D. (2014). *Atatürk dönemi Türk- Sovyet ilişkileri*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Yalçinkaya, E. (1943). *Konya, iktisadi ve turistik*. Konya: Yeni Kitap Basımevi.

EKLER

EK 1: Ereğli Bez Fabrikasının montajında kullanılacak malzemenin işi bittikten sonra iadesini ön gören belge

Ereğlide kurulacak bez fabrikası

İsmet Paş., dün merasimle fabrikanın temelini attı

Başvekilimiz söylediği nutukta bu fabrikanın İktisadiyatımıza yapacağı faydaları anlattı
Cumhuriyet 21 Teşrinisanı (Kasım) 1934 s. 1

Büyük bez fabrikasının kurulduğu Ereğliden bir manzara

Ereğli «Konyada» 20 (Hususi) — Başvekil İsmet Paşa Hazretleri, Ökonomi Bakanı Celâl Bayar ve Nafia Bakanı Ali Beylerle Sümer Bank müdürü Nurullah Esat Bey ve diğer zevatı taşıyan hususi tren, yolda - ki duraklarda biriken halkın coş - kunu sevgi ve saygı tezahürleri ara - sında Ereğliye doğru ilerliyordu.

Başvekilin Yerköydeki tetkikleri
Başvekil Paşa gece saat 24 te

Yerköyden geçerken trenin inerek buğday ambarlarını gezdi. Ziraat Bankasına buğday satmağa gelmiş olan köylülerle görüştü.

İsmet Paşa Hazretleri, Turhal - dan dönerlerken, mahsulünü Ban - kaya satmağa gelen köylülerin faz - la bekletilmemesi için emirler ver - mişlerdi. Bu münasebetle tekrar tahkikatta bulundular ve yeni di -

(Mebadi beşinci sahifede)

Ereğli Bez Fabrikası temel atma

Semiz, Y. & Toplu, G. (2023). Sümerbank Ereğli pamuklu dokuma fabrikası (1934-1997). *Selçuk Türkiyat*, (57): 85-112. Doi: 10.21563/sutad.1285130

Ek 2: Ereğli Bez Fabrikası için yurtdışından getirilecek malzemeler ve İvriz Santralında çalıştırılacak personel ile ilgili Bakanlar Kurulu kararı

T. C. BAŞVEKÂLET BAKANLAR MÜDÜRLÜĞÜ	Kararname	T. C. BAŞBAKANLIK CUMHURİYET BAŞLIĞI
Karar sayı 2 5260		
<p>Sümerbank tarafından Ereğlide kurulmakta olan bez fabrikası tesisatının montajında kullanılmak üzere Almanyadan getirilmesi gerekli ilişik listede yazılı montaj aletlerinin, Gümrük Tarife Kanununun 5 nci maddesinin 17 incifakrasına göre, işi bittikten sonra geri gönderilmek kaydile muvakkaten memlekete sokulması; İktisad Vekillığının 28/8/936 tarih ve 9725/36607 sayılı tezkeresi üzerine İcra Vekilleri Heyetince 31/8/936 da onanmıştır.</p>		
31/8/936		
REİSİCUMHUR <i>K. Atatürk</i>		
Baş. V. <i>[Signature]</i>	Ad. V. <i>[Signature]</i>	M. M. V. <i>[Signature]</i>
		Da. V. <i>[Signature]</i>
Ereğli Bez Fabrikası için Alman'dan bazı malzemelerin getirilmesine dair karar		

T. C.
BAŞVEKÂLET
HARİTAR DAİRESİ MÜDÜRLÜĞÜ

Karar sayısın
2

11643

Kararname

İlişik listede adları ve hüviyetleri yazılı ecnebilere Ereğli bez fabrikası İvriz kuvvet santralında çalışdırılmalarına izin verilme-
si; Dahiliye vekilliginin muvafakatine atfen İktisat vekilliginin 25/7/
939 tarih ve 28661/9856 sayılı tezkeresile yapılan teklifi üzerine 2007
sayılı kanunun 2 inci maddesinin B fıkrasına tevfiakan İcra Vekilleri -
Heyetince 3 1. TEMMUZ 1939 tarihinde kabul olunmuşdur.

REİSİCÜMHUR

İsmail İsmail

Bş. V. Ad. V. M. M. V. Da. V. Ha. V.
B. T. Bayraktar Petek Çekirge H. İsmail Tayyar İzzet H. Sarıoğlu
Ma. V. Mf. V. Na. V. İ. V. ve Ma. V. V. S. I. M. V.
Günel A. F. Cebesoy H. Akis Y. H. Aktaş

Alman Kökenli uzmanların Ereğli İvriz Santralında çalıştırılmalarına izin veren belge

Ereğli Bez Fabrikasının Açılışı

5 Nisan 1937

ON SEKİZİNCİ YIL. No: 5633

ADIMIZ, ANDIMIZDIR

HER YERDE 5 KURUŞ

6 incida
Ankara Gücü Doğan
Sporu 5 - 1, Beşiktaş
Üçok'u 4 - 1 yendi.

Ereğli Kombinası açıldı

Başbakanımız Ereğlide İsmet İnönü Ereğliye giderken Kayseri kombinasını da gezdi

Yollarda tezahürat yapıyor

Kayseri, 4 (Hususi surette giden arkadaşımızdan) — Karabük demir ve çelik fabrikalarının tesisi adına üretilen yapıldıktan sonra Ereğli kombinasını incelemeye gelmek için Ereğliye gitmekte olan Başbakan İsmet İnönü ve refakatinde bulunanlar bu sabah saat 8.45 de Kayseriye gelmişlerdir. İstasyon, büyük İsmet İnönü karşılamak üzere gelen binlerce kayserili ile dolu idi. Küçük bir mektebli kız Başbakanımıza kendisi eliyle topladığı bir demet menekçe verdi.

Başbakan haluk çok içten gelen sevgi gösterileri içinde ve yanında Tevfik Rüfai Arzu, Celil Bayaz, Rüna Tarhan ve İngiliz Büyükelçi Sir Percy Loren olduğu halde otomobillerle menücaat kombinasyonuna gittiler. Kombinasyonun memurları ve amele evleri ile hastahanesine kadar bütün tesisatını gözden geçiren İsmet İnönü alkallardan türlü meslekler üzerinde rahat istedi ve işçilerle görüştü.

Bu sırada fabrika avlularında büyük küçük binlerce halk hep bir ağızdan 10 yıl marşını söylüyordu. Başbakanımız yavaşlarken her bakışına ayrı ayrı dikkatle bakıyordu.

Aile apartmanlarını geçerken karşılaştığı memur ve amele hayranlarına alkışlanıyordu ve bir başıbaşı olup olmadığını sorardı. Bayanların hepsi her tür-

Başbakanımız tarafından dün işleme açılan Ereğli menücaat kombinasyonu ve Ereğli'nin genel görünüşü

Gündelik

Uç nutuk

On sekiz sene evvel tabiiatın insanlara neye ve nasıl davrandığı bir hafta gününde (1), Türkiye'nin aştığı (2) (3) (4) (5) (6) (7) (8) (9) (10) (11) (12) (13) (14) (15) (16) (17) (18) (19) (20) (21) (22) (23) (24) (25) (26) (27) (28) (29) (30) (31) (32) (33) (34) (35) (36) (37) (38) (39) (40) (41) (42) (43) (44) (45) (46) (47) (48) (49) (50) (51) (52) (53) (54) (55) (56) (57) (58) (59) (60) (61) (62) (63) (64) (65) (66) (67) (68) (69) (70) (71) (72) (73) (74) (75) (76) (77) (78) (79) (80) (81) (82) (83) (84) (85) (86) (87) (88) (89) (90) (91) (92) (93) (94) (95) (96) (97) (98) (99) (100)

Ispanyanın kontrolü

Hazırlıklar önümüzdeki hafta içinde bitecek

Paris, 4 (A.A.) — Karışıklık halinde İspanya tarafında Fransız - İspanyol hükümetinde yapılanlara karar verilen kontrol idare edecek olan albay Lunn'den beklenen Delella yeniden görülmüştür. Albay varlığını belgelendi derer çok yakında Fransız kontrolüne gidecek.

Kontrolun tabiiki iş süratle devam etmektedir. Kontrolün gerek Fransız - İspanyol gerek portekiz-İspanyol hükümetlerinde tabiiki hazırlıkları önümüzdeki hafta sonunda bitmiş olacaktır. İspanya devletlere aid harp gemileri İspanya sahillerinde kaçaklığın önüne geçmek üzere beklemektedir.

6 Nisan 1937

Onüçüncü yıl sayı : 4631

Yabancı ve mektup adresi: Cumhuriyet, İstanbul - Posta Kutumu: İstanbul No 240

Telefon: Başmüdürlük ve evi: 2238, Tahrir bürosu: 24390, İdare ve muhasebe: 24390 - 24390

Başvekilimizin beyanları

Rüzgâr eken fırtına biçer!

Cebelidüz'de başhayan isyan hareketi

un, idareyi ellerinde tutaklıları akallarının doğma giderek vurdumuzluk, kurdığımız kurdık sirtini güdüne neticeler dinden gelmeğe başlamıştır

urিয়েন Cebelidüz, montakazmeda Sakın hükümetine karşı bir hareket başlatmış bulunuyor. Bu bir memleketin rahat ve huzuru an kaldran vaziyetlerden memnun k değildir. Fakat Hatay işimizde uz müstemleke memurları bembelirna Vatanı vatanı takan bir takım elbisen Hatay Türklerini tazib e-n Türkiye Türklerini dahı emirle-selidüz hareketlerini dışımlıkke bilidüz'ülüne dahı bama bama bama

“Ereğli bez fabrikası bir millet fabrikasıdır,”

İsmet İnönü, tarihi seyahatinden sonra dün Ankaraya avdet etti

Merasime iştirak eden halk ovayı doldurmuştu

Dost İngiliz Sefiri seyahatinden memnun döndü

«Türk işçisinin yüksek kabiliyet ve liyakatini takdir ettim»

Ankara 5 (Telefonla) — Başvekil İsmet İnönü ile birlikte Karabük fabrikasına temerkuzüne merasiminde hazır bu - İttiduktan sonra seyahatini diğer sahne - lamsa da nihayetine kadar iştirak eden İngiltere Büyükelçisi ekşilims Percy Loren'e de tebrikleri dömümte buluna - yor.

Dost memleket Büyük Elçisi bu e - (Edvane No. 8) 4 nisan 4 yıl

Elektrik Şirketine kat'î müzakereler Ankaraya gelen heyet

Fabrikanın yönetin, üretim binaları ve Bilezikli İplik Makinelerinin Görünümü

EREĞLİ BEZ FABRİKASI YÖNETİM BİNASI

EREĞLİ BEZ Güney Batı görüntüsü

Ereğli Beş Fabrikası Amele Evleri ve Gazino Binası

EREĞLİ BEZ FABRİKASI Amele Evleri ARKİTEKT S. 1-2, İstanbul 1944

EREĞLİ BEZ FABRİKASI GAZİNO BİNASI

Türk Demokrasi Tarihinde Kayıp Bir Özne: Milli Türk Cemiyeti ve Programının Değerlendirilmesi

A Lost Subject in the History of Turkish Democracy: The Evaluation of the Turkish National Society and its Program

Yenal ÜNAL * Öz

Bu araştırma, mütareke döneminde kurulmuş ve bugüne kadar üzerine ciddi bilimsel bir çalışma yapılmamış olan Millî Türk Cemiyeti'nin kuruluşu, gelişimi, takip ettiği düşünsel çizgi, beyannamesi ve özellikle programı üzerine gerçekleştirilmiştir. 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra 23 Kasım 1918 tarihinde kurulan bu cemiyet, dönemin eğitimci aydınlarının öncülüğünde ortaya çıkmıştır. Cemiyetin kurucuları Halil Nimetullah (Öztürk), Mehmet Sadi, Halit Fahri (Ozansoy), Servet, Hıfzı Tevfik (Gönensay) ve Rıza İzzet'tir. Söz konusu eğitimci aydınlar düşünsel manada Türk milliyetçiliği fikrini savunmuşlardır. Millî Türk Cemiyeti'nin ortaya çıkışında iki temel faktör etkilidir. Bunlardan birincisi medeni vasıflara sahip olan Türk milletinin bu özelliğini deliller ve belgeleriyle tüm uygar dünyaya karşı savunmaktır. İkinci önemli faktör ise mütarekeden sonra parçalanmaya yüz tutan toplumu, Türk milliyetçiliği düşüncesi etrafında toplayarak ülkede dayanışmayı yeniden tesis etmektir. Millî Türk Cemiyeti kurulduğunda toplam yirmi dört maddeden oluşan bir cemiyet programı yayımlamıştır. Cemiyet, kurucularının tamamının eğitimci olması nedeniyle odaklandığı önemli konulardan biri de eğitim ve öğretim meselesidir. Buna göre cemiyet, eğitim faaliyetlerini bütün yurt geneline yaymayı ve eğitimin kalitesini olabildiğince arttırmayı amaç edinmiştir.

* Doç. Dr., Bartın Üniversitesi
Tarih Bölümü
yunal@bartin.edu.tr
ORCID: 0000-0002-4043-8424
Bartın / TÜRKİYE

* Assoc. Prof. Dr., Bartın University
History Department
yunal@bartin.edu.tr
ORCID: 0000-0002-4043-8424
Bartın / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler:

Millî Türk Cemiyeti, Türk Milliyetçiliği, Cemiyet Programı, Mütareke Dönemi, Türk Demokrasi Tarihi.

Abstract

This research was carried out on the establishment, development, intellectual line, declaration and especially the program of The Turkish National Society, which was established during the armistice period. No comprehensive scientific studies have been conducted on The Turkish National Society until today. This society was established on November 23, 1918, after the signing of the Armistice of Mudros on October 30, 1918, and emerged under the leadership of the educational intellectuals of the period. The founders of the society are Halil Nimetullah (Öztürk), Mehmet Sadi, Halit Fahri (Ozansoy),

Başvuru/Submitted: 23/09/2021

Kabul/Accepted: 09/01/2023

Servet, Hıfzı Tevfik (Gönensay) and Rıza İzzet. These educator intellectuals defended the idea of Turkish nationalism in an intellectual sense. Two main factors are effective in the emergence of The Turkish National Society. The first of these is to defend this feature of the Turkish nation, which has civilized qualifications, against the entire civilized world with its evidence and documents. The second important factor is to re-establish solidarity in the country by gathering the society, which was on the verge of disintegration after the armistice, around the idea of Turkish nationalism. When The Turkish National Society was founded, it published a society program consisting of twenty-four articles. Since all the founders of the society were educators, one of the important issues focused on is the issue of education and training. Accordingly, the society aims to spread its educational activities throughout the country and to increase the quality of education as much as possible.

Keywords:

The Turkish National Society, Turkish Nationalism, Party Program, Period of Armistice, History of Turkish Democracy.

Makale Bilgileri

- Etik Kurul Kararı:** Etik kurul kararından muaftır.
Katılımcı Rızası: Katılımı yok.
Mali Destek: Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme: İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
Lisans: Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

- Ethics Committee Approval:** It is exempt from the ethics committee approval.
Informed Consent: No participants.
Financial Support: The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest: No conflict of interest.
Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment: Two external referees / Double blind.
Similarity Screening: Checked – iThenticate.
Ethical Statement: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
License: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Mütarekesi'yle, Osmanlı ülkesinde yeni bir dönem başlamıştır (Bodur, 2013, s. 179). Yıllardır harp meydanlarında büyük fedakârlıklarla ne için savaştığını tam anlamıyla bilmeyen Türk toplumu büyük sıkıntılar yaşamıştır (Demirel, 2017, s. 11-15) Üstelik savaşın bitmesi bir barış dönemini beraberinde getirmemiştir. 25 maddelik mütareke antlaşması, Osmanlı ülkesini tam anlamıyla bir sömürge hâline getirdiği gibi Türk insanını âdeta köle pozisyonuna düşürmüştür. Açlıktan, sefaletten, tifo, tifüs, verem, dizanteri ve kolera başta olmak üzere birçok salgın hastalıktan bıkmış Türk insanının önünde ne bir umut ışığı ne de bir kurtuluş reçetesi belirmiştir. Mütareke, İtilaf Devletleri'nin, Osmanlı topraklarını işgal edebilmek için en temel koşulları yine Osmanlı Devleti'ne yazılı olarak kabul ettirdikleri bir belge hüviyetindedir (Baykara, 2011, s. 81-86). Mütareke'nin imzalanması memleket genelinde çok çeşitli tesirlere sebebiyet vermiştir. Mütareke özellikle Türkler arasında derin bir endişe yaratmıştır (Yavuz, 2017, s. 282-285). II. Meşrutiyet'le başlayan çalkantılı süreç Osmanlı ülkesinde artık zirve noktasına ulaşmıştır. Mütarekeden sonraki süreçte bütün Anadolu sahasında I. Dünya Savaşı'nın getirdiği yorgunluk hâkimdi. Halkın düşmana karşı mukavemet edecek gücü kalmamıştı. Bununla birlikte I. Dünya Savaşı sonrasında artık savaşın bir an önce bitirilip derhal barış dönemine geçilmesi arzusunda bulunan Türk milleti ilerleyen dönemlerde, hakiki manada bir barış döneminin memlekete gelebilmesi için bütün ulusun yeniden bir savaş sürecinden geçmesi gerektiğini anlamıştır (Ünal, 2016, s. 614-615).

Mütareke, Türk milletine rahat ve huzur dolu bir barış ortamında acılarını sarmak için yeni bir dönemi başlatmıyor; bilakis çok daha problemlerle günlerin yaşanacağını haber veriyordu (Uçarol, 2015, s. 659-661). Limni Adası'nın Mondros Limanı'nda demirli Agamemnon zırhlısı üzerinde başlayan mütareke görüşmelerinde Türk tarafını 14 Ekim 1918'de kurulan Ahmet İzzet (Furgaç) Paşa Hükümeti'nin (İnönü, 2014, s. 157-158) Bahriye Nazırı Rauf (Orbay), Hariciye Nazırlığı Müsteşarı Reşat Hikmet, Kurmay Yarbay Sadullah, Mabeyn Baş Kâtibi Ali Fuat (Türkgeldi)'den oluşan bir heyet; İtilaf Devletleri'ni İngiliz Akdeniz Filosu Komutanı Amiral Calthrope'un başında bulunduğu bir kurul temsil etmiştir (Orbay, 2004, s. 90). 27 Ekim'de başlayan müzakereler üç gün sürmüş ve 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi imzalanmıştır (Turan, 2011, s. 60-61).

Aslında Bulgaristan Selanik Mütarekesi ile savaştan çekildikten sonra Osmanlı yönetimi, mütareke için zemin arayışına çoktan girişmiştir. Bulgaristan'ın teslim olarak savaştan çekilmesi, Osmanlı Devleti'nin diğer müttefikleriyle olan bağlantısını kestiği gibi İtilaf Devletlerine İstanbul yolunu da açmıştır. Wilson İlkelerinin yayınlanmış olması ve İtilaf Devletlerinin de bu ilkelere uyacaklarını açıklamaları, Bulgaristan gibi Osmanlı Devleti'nin de savaştan çekilme sürecini hızlandırmıştır. Osmanlı Devleti, 6 Ekim 1918'de İspanya aracılığıyla Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Woodrow Wilson'a ateşkes için başvuruda bulunmuş, bir cevap alamamıştır. Talât Paşa Kabinesinin çekilmesinden sonra, 14 Ekim 1918'de göreve başlayan Ahmet İzzet Paşa Hükümeti, savaş tutsağı İngiliz General Townshend aracılığıyla benzer bir girişimde

bulunmuş, İngiltere'ye mütareke talebini bildirmiştir. İngiltere bu isteği kabul ederek Osmanlı Devleti'nden Limni Adası'nın Mondros Limanı'na bir heyet göndermesini istemiştir. Bu gelişmeler neticesinde I. Dünya Savaşı, Osmanlı Devleti adına bitmiştir. Ancak bu bitiş aynı zamanda karanlık bir dönemin kapılarını aralamıştır (Ertan, 2014, s. 71).

Nitekim mütareke döneminde ülkede yaşanan önemli gelişmeler karşısında memleketin mukadderatını tersine çevirebilmek amacıyla İstanbul'da uzun süre plan yapan Mustafa Kemal Paşa, yanına almış olduğu kurmay heyetiyle birlikte 16 Mayıs 1919'da İstanbul'dan ayrılmıştır. Mustafa Kemal Paşa ve yanında bulunan 23'ü subay, 25'i personel olmak üzere toplam 48 kişi, zorlu bir yolculuktan sonra 19 Mayıs 1919'da Samsun'a ayak basmıştır. Bu arada Paris Barış Konferansı ve akabinde yaşanan gelişmelere Türk aydınının gösterdiği tepki sadece basın-yayın faaliyetlerinin gerçekleştirilmesi ve direniş örgütlerinin kurulmasıyla sınırlı kalmamıştır. Ülkenin birçok farklı noktasında aydınlar tarafından halkın ulusal bilincini en üst seviyeye çıkarmak ve direniş örgütlerine katılımı çoğaltmak maksadıyla kongreler toplanmıştır. Kongrelerin toplandığı şehirlere bakıldığında, ağırlıklı olarak işgale uğrama riskinin fazla olduğu yerleşim birimlerinin ön plana çıktığı görülmüştür. Bu yörelerde bulunan aydınlar yaklaşan işgal tehlikesi karşısında yöre insanını ulusal hedefler etrafında birleştirmeyi amaçlamıştır. Dolayısıyla toplanan bu kongreler doğrudan ya da dolaylı olarak Millî Mücadele hareketinin başarısına katkı sunmuştur (Ertan, 2014, s. 71).

Yıllardır savaş meydanlarında büyük mücadeleler veren Türk milleti adına I. Dünya Savaşı'nın sonunda imzalanan mütareke huzur ve barış ortamı getirmemiştir (Karpat, 2015, s. 111-117). Mütarekeye aykırı bir biçimde memleketin dört bir yanı işgal edilmeye başlanmıştır. Dahası Paris Barış Konferansı'nda alınan kararlarla yapılan bu işgallerin daha da artacağı ve birçok vatan toprağının işgalci ülkelere tahsis edileceği anlaşılmıştır (Ünal, 2020, s. 174). Yorgun Türk milleti her ne pahasına olursa olsun bu durumu kabul etmeyerek yeniden mücadeleye başlamıştır (Armaoğlu, 2014, s. 275).

Bu iş için de her şeyden önce teşkilatlanma ve cemiyet kurma faaliyetlerine girişilmiştir. Mütareke döneminde kurulan cemiyetlerin bir bütün hâlinde tüm vatani korumak için mücadele ettiği elbette söylenemez. Ancak önemli bir kesimi işgal faaliyetlerine karşı faaliyet göstermiştir (Atabay, 2015, s. 61). Bununla birlikte millî varlığa faydalı hareketlerde bulunmayan cemiyet ve dernekler de mevcuttur. Dolayısıyla mütareke döneminde İstanbul düşünsel anlamda kozmopolitik bir yapıya sahiptir (Atatürk, 2003, s. 2).

Millî Türk Cemiyeti, mütareke döneminde kozmopolitik ikliminde kurulmuş cemiyetlerden biridir. Türk siyasi tarihinde derin etki yaratmamış olmakla birlikte; Türk kimliğini birleştirici ve geliştirici bir unsur olduğunu düşünen eğitimci aydınların mütareke döneminde millî duygular çerçevesinde irade ortaya koyabilmek amacıyla kurdukları bir örgütlenmedir. Cemiyet, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılışına kadar olan zaman zarfında İstanbul'da bulunan aydınların bir bölümünün düşmanla işbirliği yapmadığı gerçeğini ispat etmesi bakımından da önemlidir. Öyle ki Millî Türk Fırkası başta olmak üzere Türkçü görüşü savunan bazı fırka, dernek ve cemiyetler bu dönemde Anadolu'da başlayan millî hareketi destekleyici nitelikte politikalar

geliştirmişlerdir (Ünal, 2021, s. 236-237). Nitekim Millî Türk Cemiyeti de sahip olduğu imkân ve kabiliyetleri nispetinde emperyalizmle mücadele etmek için çaba harcamıştır. Bu bakımdan mütareke döneminin üzerinde durulması gereken gizli öznelerinden biridir (Tunaya, 1986, s. 144).

Bilindiği üzere demokrasinin tam anlamıyla tesisinde ve siyaset kurumunun işlevini yerine getirebilmesinde cemiyet, dernek ve partilerin son derece önemli birer rolü vardır. Mütareke döneminde bir sivil toplum örgütü olarak ortaya çıkan Millî Türk Cemiyeti'nin de pekâlâ Türkiye'nin demokratikleşme sürecinde bir uğrak noktası olduğu düşüncesi ileri sürülebilir (Uzun, 2010, s. 7).

Millî Türk Cemiyeti, mütarekenin imzalanmasından yaklaşık bir ay kadar sonra kurulmuştur. Cemiyetin ortaya çıkmasında iki temel unsur etkilidir. Bunlardan birincisi Türk ulusunun medeni vasıflara sahip olduğunu kanıtlayarak diğer medeni milletler arasındaki varlığını tam anlamıyla temin etmek. İkinci önemli amacı ise mütareke döneminde hayli zor bir süreçten geçen Türkiye'de, Türk kimliği etrafında millî bir dayanışma yaratmak ve bu dayanışmayı olabildiğince geliştirmektir. Cemiyet, eğitimci bir grup aydınının bir araya gelmesiyle oluşmuştur. Bu aydınlar ülke içinde ve dışında her meselede Türk insanının hukukunu savunmuştur. Bununla birlikte üyelerinin bir yıl sonra kurulmuş olan Millî Türk Fırkası'yla (Ünal, 2009, s. 58-59) doğrudan bir ilişkisi olmamıştır (Tunaya, 1986, s. 144).

Bu araştırma konusu kapsamında; Millî Türk Cemiyeti'nin kuruluşu, gelişimi ve mütareke döneminde ortaya koyduğu faaliyetlere temas edilmiştir. Konuyla bağlantılı olarak üzerinde durulan bir diğer husus da cemiyetin beyannamesi ve siyasi programının çeşitli cephelerden analizidir. Millî Türk Cemiyeti, Türk demokrasi tarihinde çok etkili bir teşekkül olamamakla birlikte; mütarekenin imza edilmesinin üzerinden yirmi üç gün sonra yayımlanmış olduğu programıyla dikkatleri üzerine çekmiştir. Cemiyet, kurulduğunda yayımlanmış olduğu beyannamesi ve programıyla barış metni olarak takdim edilen; ancak ciddi bir emperyalist plan olarak ortaya çıkan mütareke hükümlerine ilk karşı duruşu sergileyen örgütlenmelerden biridir. Bu nedenle mütareke ve hükümlerine İstanbul aydınınının vermiş olduğu ilk tepkilerin tespit edilmesinde bu cemiyetin faaliyetleri ve programı son derece değerlidir. Program aynı zamanda Türkçü aydınların söz konusu döneme bakışını doğrudan aksettirmesi bakımından dönemi yorumlamada etkili bir enstrüman olarak görülebilir (Ortaylı, 2019, s. 142-144).

Yirmi dört maddeden oluşan cemiyet programı ve üç maddeden oluşan cemiyet beyannamesi, devrin Türkçülük düşüncesine bağlı aydınların ülkede yaşanan gelişmelere bakışını ortaya koyması bakımından kıymetli birer bilgi kaynağıdır. Konuya bu perspektiften yaklaşıldığında adı geçen cemiyet programı ve beyanname aynı zamanda mütareke döneminin düşünce tarihinin yazımında önemli birer kaynak hüviyeti de taşımaktadır (Tunaya, 1986, s. 145-149).

Millî Türk Cemiyeti ve cemiyet programının analizi üzerine yapılan bu araştırmada konuyla alakalı kitaplar ve makaleler başta olmak üzere kaynaklar titizlikle incelenmiştir. Bu noktada ifade edilmelidir ki yazılı kaynaklarda Millî Türk Cemiyeti'ne ilişkin bilgiler yok denecek düzeydedir. Tarık Zafer Tunaya'nın

“Türkiye’de Siyasal Partiler Mütareke Dönemi 1918-1922” başlıklı eserinde cemiyetle ilgili temel bilgiler bulunmaktadır. Tunaya’nın eserinde, cemiyetin faaliyetlerine, cemiyet beyanamesine ve cemiyet programına yer verilmekle birlikte; bu bilgilerden yola çıkılarak cemiyetin genel karakteristiğini ortaya koyan tatmin edici yorumlara yer verilmemiştir (Tunaya, 1986, s. 144-149).

Bu makale çalışmasının ortaya çıkmasında ki temel amaç cemiyetle ilgili literatürde yer alan mevcut bilgilerden yola çıkarak cemiyetin hangi ihtiyaçtan dolayı ortaya çıktığı, ne gibi faaliyetlere imza attığı, beyanname ve programının içeriğinin analizi, bunların tatbiki noktasında yaşananlar ve cemiyetin düşünsel evreninin ne olduğu sorularına tatmin edici cevaplar aramaktır. Daha önce 2009 yılında tarafımızca kaleme alınan “Ahmet Ferit Tek” adlı kitapta genel hatlarıyla mütareke devrinde Türkçü aydınların gerçekleştirmiş olduğu faaliyetlere ve üretmiş olduğu fikirlere değinilmişti (Ünal, 2009, s. 56-59). Aynı şekilde 2021 yılında yine tarafımızca yayımlanan “A Contribution of Democracy Research to Turkish History Evolution of the National Turkish Party and Its Program” adlı makale çalışmasında Millî Türk Cemiyeti’nden bir yıl sonra yine Türkçü aydınlar tarafından kurulan Millî Türk Fırkası ve fırka programının analizi gerçekleştirilmişti. Tarafımızca kaleme alınan bu iki kaynak araştırma konumuzla doğrudan ilgili olmamakla birlikte; özellikle dönemin Türkçü aydınların düşünsel reflekslerinin algılanmasında temel birkaç kaynaktan biri olma özelliğini taşımaktadır (Ünal, 2021, s. 233-254).

Millî Türk Cemiyeti ve cemiyet programı üzerine yapılan bu araştırmada adı geçen cemiyetin daha detaylı ve etraflı bir biçimde ele alınması hedeflenmiştir. Söz konusu cemiyet ve özellikle cemiyet programı üzerine bugüne kadar ciddi bir araştırma yapılmamış olması nedeniyle bu incelemenin alanına bilimsel manada katkı sunacağı düşünülmektedir.

Millî Türk Cemiyeti ve Beyanamesi

Millî Türk Cemiyeti’nin temeli, 1914 yılında I. Dünya Savaşı’ndan kısa bir süre önce atılmıştır. Ancak cemiyet savaş koşulları içerisinde etkili bir yapıya dönüşmemiştir (Tunaya, 1988, s. 447). 23 Kasım 1918 tarihinde, İstanbul’da yeniden ve daha güçlü bir biçimde örgütlenmiştir (<https://www.ttk.gov.tr/tarih-cevirme-kilavuzu/> Accessed on 02.09.2021). Cemiyetin kurucuları Darü’l-Fünun Öğretmenlerinden Halil Nimetullah (Öztürk) (Aslan, 1995), Vefa Lisesi Müdürü Mehmet Sadi, yazar ve şair Halit Fahri (Ozansoy) (Özgül, 1986, s. 10; Acehan, 1998), Millî Savunma Cemiyeti Genel Sekreteri Servet (Sarigül, 2017, s. 79), Öğretmen Hıfzı Tefvik (Gönensay) ve Öğretmen Rıza İzzet Beylerdir. Millî Türk Cemiyeti, Millî Savunma Cemiyeti ile organik bir bağa sahiptir. Kuruluş yeri ve genel merkezi, geçici olarak da olsa İstanbul Divanyolu’nda bulunan Millî Savunma Cemiyeti Genel Merkezi’nin belirtilmiş olması bunun en açık delilidir. Yine aynı şekilde Millî Savunma Cemiyeti Genel Sekreteri Servet’in, cemiyetin üyelerinden biri olması her iki cemiyet arasında da kuvvetli bir ilişki olduğunu işaret etmektedir (Polat, 2002, s. 628-636).

Cemiyetin kuruluşu için 22 Kasım 1918 tarihinde genel kâtip tarafından İç İşleri Bakanlığına resmî başvuruda bulunulmuştur. Söz konusu başvuruda bakanlığa sunulan iki nüsha beyannameyle Millî Türk Cemiyeti adıyla bir cemiyet teşkil edildiği

belirtilmiştir. Adı geçen başvuruda İç İşleri Bakanlığınca gerekli resmî işlemlerin tesis edilerek cemiyetin kuruluş izninin verilmesi talep edilmiştir (Tunaya, 1986, s. 145).

Bir bakıma siyasal, sosyal ve ekonomik anlamda Türk milliyetçiliğini geliştirme hedefinde olan cemiyet, mütarekenin işgalci ve kozmopolit iklimi içinde her geçen gün daha da bunalan Türk ulusuna düşünsel anlamda yeni bir nefes kazandırma amacını gütmüştür (Çavdar, 2013, s. 162-165). Cemiyetin en temel amacı Türk milliyetçiliğini geliştirmektir. Bununla birlikte aynı hedef doğrultusunda faaliyet gösteren Millî Türk Fırkası ile bağlantısı olduğunu gösteren ciddi bir delil yoktur. Bir kere, kurucular ve yöneticiler arasında özdeşlik bulunmamaktadır. Ayrıca her iki yapı arasında amaç farklılıkları vardır. Millî Türk Fırkası milliyetçi olmakla birlikte; Wilson Prensiplerine uygun adaletli bir barışın tesis edilmesine taraftar bir siyasi partidir. Millî Türk Cemiyeti'nin ise Wilson Prensipleri ve türevleri ile bir bağlantısı yoktur. Millî Türk Cemiyeti, İstanbul dışında hiçbir yerde şube açamamıştır. Dolayısıyla mütarekeden kısa bir süre sonra kurulmasına rağmen örgütlenmesini kuvvetlendirememiştir (Tunaya, 1988, s. 447).

Mütarekenin imzalanmasından 23 gün sonra bir yandan Türk milletinin öteki medeni milletler gibi medeni niteliklere zaten sahip olduğunu savunmak, bir yandan da millî dayanışma yaratmak ve geliştirmek amacıyla kurulmuş olan cemiyet, yalnızca eğitimci bir grubun eseri olarak kalmıştır. Cemiyet üyelerinin adları ilerleyen günlerde siyaset sahnesinde görülmemiştir (Tunaya, 1986, s. 144).

Millî Türk Cemiyeti, Millî Kongreyi oluşturan 52 dernekten biridir. Dolayısıyla mütareke döneminde kendine çizdiği yol net bir biçimde ortadadır (Güner and Kabataş, 1990, s. 93). Hatırlanacağı üzere Millî Kongre, mütarekenin kozmopolitik iklimi içerisinde memleket dâhilinde düşmana karşı mücadele vermeye gayret gösteren bütün siyasi partileri, bütün direniş örgütlerini ve bütün ulusal karakterli oluşumları kapsayacak ulusal bir mutabakat cephesi teşkil etmek hedefiyle ortaya çıkmıştır. Göz doktoru Esat Işık'ın öncülüğünü yaptığı cemiyet, amacını ulusal güçleri birleştirmek, vatanın haklarını koruyacak ve gerçekleştirecek yolları ile araçları sağlamaya çalışmak olarak belirlemiştir. Partiler ve cemiyetler arasında büyük çaplı bir iş birliğini sağlamaya çalışan Millî Kongre, bu sıkıntılı süreçte aydınlar tarafından ortaya atılmış bir fikir hareketi olarak da değerlendirilebilir. Esat Işık dışında Halide Edip (Adıvar), Besim Ömer (Akalin) ve Abdülkadir Cami (Baykut) başta olmak üzere birçok aydın bu siyasi oluşumun ortaya çıkmasında pay sahibi olmuştur. Millî Kongre, basın-yayın yoluyla Türklerin haklarını savunmanın yanında, 23 Mayıs 1919'daki Sultanahmet Mitingi'ne de öncülük etmiştir (Turan, 2013, s. 142-143). Millî Türk Cemiyeti, iki üyesiyle temsil edilmek suretiyle Millî Kongre'yi oluşturan 52 dernekten biri olarak mütareke döneminde Türkiye'nin çığneden hukukunu savunma noktasında sağlam bir duruş sergilemiştir (Tunaya, 1986, s. 156).

Millî Mücadele'yi yapan ruhun köklerini II. Meşrutiyet'ten sonra tesis edilen örgütlü toplum hayatının vazgeçilmez araçları olarak faaliyet gösteren kuruluşlarda aramak gerekmektedir. Mütareke döneminde kurulan ve yurttaşlara Kuva-yı Milliye ruhunu aşılama noktasında, her birinin farklı ölçüde payı ve hizmetinin bulunduğu kabul edilmesi gereken birçok dernek, cemiyet ve fırka mevcuttur. Kuva-yı Milliye

ruhunun gelişip yayılmasında önemli rol üstlenen bu kuruluşlardan biri de Millî Türk Cemiyeti'dir. Dolayısıyla Tunaya'nın eseri dışında hemen hemen hiçbir araştırmaya konu olmayan bu kuruluşun, İstanbul'da ortaya koymuş olduğu çalışmalar göz önüne alındığında dolaylı da olsa Millî Mücadele için bir öneme sahip olduğu ifade edilebilir (Polat, 2002, s. 628-636).

Millî Türk Cemiyeti, kuruluş amacını açıklamak ve takip edeceği politikaları bildirmek amacıyla bir beyanname yayımlamıştır. Cemiyetin kurucularının imzasıyla 23 Kasım 1918'de yayımlanan beyanname toplam üç madde ve iki fıkradan oluşmuştur. Kısa ve net ifadeleri içerisinde barındıran söz konusu beyanname dikkatli bir biçimde incelendiğinde olağanüstü bir dönemden geçen Türkiye'nin o günkü ciddi ihtiyaçlarına uygun olarak hazırlandığı görülür. Beyannamenin ilk iki maddesinde cemiyetin adı, kurucuları, idare heyeti ve idare merkezi hakkında açıklayıcı bilgiler verilmiştir. Üçüncü maddesi iki fıkradan oluşmuştur. Bu fıkraların ilkinde cemiyet, delil ve belgeleriyle Türk milletinin medeni özelliklerini ortaya koyacağını ve bu temel üzerinde uluslararası toplumda Türk milletinin hukukunu savunacağını belirtmiştir. İkinci fıkrada Türk ulusunun siyasi ve sosyal hayatını bilimsel bir yöntem çerçevesinde geliştirmek için her türlü yolu açacağını ve toplumda bireyler arasında sağlam bir dayanışmayı temin etmek için çaba harcayacağını beyan etmiştir. Cemiyet beyannamesinden anlaşılacağı üzere, bu örgütlenme antiemperyalist bir çizgide siyaset yapmayı hedeflemiş, Türk ulusunun birlik ve beraberliğini gerçekleştirmeyi, siyasi ve sosyal alanda toplumu kalkındırmayı amaç edinmiştir. Bu bilgilerden hareketle Millî Türk Cemiyeti'nin, I. Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan genel durum içerisinde ve Osmanlı Devleti'nin düştüğü müşkül durum karşısında bir önemli boşluğu doldurma azim ve kararlılığıyla hareket eden, ülkenin içine düştüğü durum hakkında kafa yoran Türkçü aydınların iradelerini ortaya koymaları neticesinde doğduğu söylenebilir (Tunaya, 1986, s. 145).

Millî Türk Cemiyeti'nin ortaya çıkış hedefleri, savunduğu temel fikirler ve ortaya koyduğu bazı önemli faaliyetler hakkında son derece az bilgiye sahibiyiz. Buna ilaveten bu kuruluşun faaliyetlerini ne zaman ve ne şekilde sonlandırdığına ilişkin kaynaklarda hemen hemen hiçbir bilgi yoktur. Örneğin Emniyet Genel Müdürlüğü arşivinde, cemiyetle ilgili belgelerde "*ne şekilde faaliyetlerini durdurduğuna ilişkin kayıt yoktur*" ifadesi yazılıdır (Tunaya, 1988, s. 447). Bununla birlikte 16 Mart 1920 tarihinde İstanbul'un işgal edilmesi ve Meclis-i Mebusan'ın basılması; 18 Mart 1920'de meclisin kendini feshetmesinden sonra, İstanbul'da ulusal menfaatler doğrultusunda faaliyet gösteren birçok dernek, vakıf, cemiyet ve fırka çalışamaz duruma gelmiştir. İstanbul'un bu tarihte resmî olarak işgal edilmesinden sonra Millî Türk Cemiyeti'nin de faaliyetlerini durduğunu ifade edebiliriz (Hacıfettahoğlu, 2016, s. 59-60).

Millî Türk Cemiyeti'nin Programının Değerlendirilmesi

Millî Türk Cemiyeti'nin programı¹ toplam 24 maddeden oluşmaktadır. Programda yer alan maddelerin içeriğine bakıldığında birçok genel başlığın ön plana çıktığı

¹ Millî Türk Cemiyeti'nin programına birçok kaynaktan ulaşılamamaktadır. Cemiyet programı sosyal ve ekonomik konularda önemli araştırmalara imza atmış olan araştırmacı Lütfü Erişçi tarafından

görülmüştür. Söz konusu genel başlıklar anlamsal bir sınıflamaya tabi tutulduğunda programı beş temel kısma ayırmak mümkündür. Adı geçen temel kısımlar şu şekilde ifade edilebilir: Millî Türk Cemiyeti'nin örgütlenmesi, cemiyetin kurulmasındaki temel amaçlar, çalışma alanları, ulaşmak istediği hedefler, cemiyetin ayakta kalabilmesi için ihtiyaç duyduğu gelir kaynakları, cemiyete üye olma işlemleri ve merkez teşkilatın teşekkülü. Bu genel başlıklar altında cemiyetin takip edeceği politikalar, bağlı kalacağı ilke ve kaideler ayrıntılı bir şekilde değerlendirilmiştir (Tunaya, 1986, s. 146-149).

Cemiyet programının birinci kısmı ilk dört maddeden oluşmaktadır. Bu maddeler birbiriyle bağlantılı olarak cemiyetin adını, hedeflerini, merkezî ve taşra örgütlenmesini konu alan bilgileri ihtiva etmektedir. Birinci maddede cemiyetin tam adı belirtilmiştir. İkinci ve üçüncü maddelerde Türk milletini siyasi ve sosyal açılardan geliştirme amacına ve medeni milletler arasında hak ettiği onurlu noktaya ulaştırma gayesi için disiplinli bir çalışma içerisine girileceğine değinilmiştir. Dördüncü maddede cemiyetin merkezinin İstanbul olduğu vurgulanmakla birlikte; cemiyetin teşkilatı geliştikçe taşrada da şubelerin açılacağı belirtilmiştir. Bu noktada Millî Türk Cemiyeti'nin daha kuruluş aşamasında İstanbul'un dışına taşarak, taşrada da kendine alan açmak ve fikirlerini yaymak istediği yorumu yapılabilir. Fakat Türkiye'nin o yıllarda içinde bulunduğu şartlar ve bu şartların ağırlaşması birçok dernek, fırka ve cemiyetin büyümesine engel teşkil etmiştir. Bu kuruluşların büyük bir bölümü mütareke döneminin karanlık iklimi içerisinde tam anlamıyla kendini ifade edememiştir (Tunaya, 1986, s. 146).

Millî Türk Cemiyeti programının ikinci kısmı beşinci maddeden ibarettir. Fakat bu madde de toplam on fıkranın bir araya gelmesiyle oluşmuştur. Cemiyetin amaçlarına ulaşabilme noktasında üzerine alacağı ve gerçekleştireceği görevleri konu alan bu madde aynı zamanda programın en önemli kısmını oluşturmaktadır. Çünkü bu madde içerisinde toplam on fıkrada Millî Türk Cemiyeti'nin gayelerinin ve düşünsel evreninin tespit edilebilmesi mümkündür. Dolayısıyla makale çalışmamızın bilimsel anlamda nabzının attığı en önemli noktalardan birini de bu kısım teşkil etmektedir.

Söz konusu maddenin birinci fıkrasında 20. yüzyılın en etkili siyasi akımlarından biri olan milliyetçilik olgusu üzerinde durulmuştur. Cemiyete göre milliyetçilik ulusun sosyal bünyesini geliştirmede en etkili düşünce ve aygıt olmasına rağmen bu düşünceden bilimsel bir usul çerçevesinde yeterince faydalanılamamıştır. Bu nedenle milliyetçilik kavramının tam olarak neyi ifade ettiği, ne gibi haklı ve gerçek hedeflere sahip olduğu hususunun bilimsel izahlarla açıklanması cemiyetin önemli amaçlarından biridir. Açıkça görüldüğü üzere mütareke dönemi koşulları içerisinde Millî Türk Cemiyeti'nin oluşumunda etkili olan milliyetçilik olgusu aynı zamanda cemiyetin, Türk toplumu bünyesinde gelişimine katkı sağlamak istediği önemli bir olgudur. Cemiyet üyeleri Türk toplumunun sağlıklı bir gelişim gösterebilmesi ve

akademisyen, hukukçu ve yazar Prof. Dr. Tarık Zafer Tunaya'ya sağlanmıştır. Tunaya söz konusu cemiyet programını "*Türkiye'de Siyasal Partiler Mütareke Dönemi 1918-1922*" adlı eserinde okuyucusuyla paylaşmıştır. Bununla birlikte 24 maddelik cemiyet programının 23. maddesi kayıt altına alınmamıştır. Bu durum Tunaya tarafından da ilgili eserinde ifade edilmiştir. Yazıya geçirilmemiş ya da kaybolmuş olan 23. madde dışında ki bütün maddeler mevcuttur.

kalkınabilmesinde milliyetçiliğin son derece etkili bir rol üstleneceği kanaatinde dirler. Cemiyet, milliyetçiliği bilimsel yöntemlerle geliştirebilmek amacı doğrultusunda ortaya koyacağı yöntemlere ilişkin kimi saptamalarda bulunmuştur. Cemiyet programının beşinci maddesinin ikinci fıkrasında söz konusu yöntemlere örnekler de verilmiştir. Buna göre cemiyet milliyetçilik düşüncesi çerçevesinde millî, çağdaş bir eğitimi tüm ülkeye yayma ve sosyal dayanışmayı temin edecek yayımlar gerçekleştirmek suretiyle millî düşüncüyü ayağa kaldırmayı hedeflemektedir. Cemiyet ayrıca hurafelerle donatılmış bir biçimde öğretilmeye çalışılan dini aslına uygun bir hâle getirerek özü itibarıyla bir ahlak ve terbiye dini olan İslam'ın bu özelliklerini topluma anlatmak amacındadır. Bu kapsamda sabit ve seyyar heyetler kurmayı planlamaktadır. Bu da ilerleyen süreçte toplumsal dayanışmaya katkı sağlayacaktır. Bu bilgilerden hareketle Millî Türk Cemiyeti'nin milliyetçilik düşüncesi içerisinde İslam dininin de önemli bir yer işgal ettiği ifade edilebilir (Tunaya, 1986, s. 146).

Millî Türk Cemiyeti'nin programının beşinci maddesinin üçüncü, yedinci, sekizinci, dokuzuncu ve onuncu fıkraları cemiyetin eğitim konusunda ortaya koyacağı düşüncelere ve politikalara ilişkindir. Programın üçüncü fıkrasına göre cemiyet, ulusal eğitime katkı sağlayacak okullar kurmayı, tahsil görmüş gençleri memleketin her köşesinde eğitim ve öğretim faaliyetlerinde görevlendirmeyi, onları ulusal amaçlara ulaşmada görev almaya teşvik etmeyi, öğretmenler arasında sıcak ilişkiler kurmak için her sene kongre hâlinde toplantılar yapmayı teklif etmektedir. Türkiye'de eğitim yüzlerce yıldır üzerinde tartışılan bir olgudur ve günümüzde de tartışılmaya devam edilmektedir. İmparatorluktan, cumhuriyete intikal eden en sorunlu konulardan biri eğitimidir. Ulusal ve verimli bir eğitimin nasıl verileceği konusunu Türk toplumu henüz çözebilmiş değildir. Millî Türk Cemiyeti'nin kurucularının hemen hemen tamamı eğitimcidir. Bu aydınlar eğitimin ulusal kalkınmada en temel etken olduğunun son derece farkındadırlar. Bu nedenle eğitim konusu üzerinde ısrarla durmuşlardır. Diğer taraftan bu aydınların farkında oldukları bir diğer önemli realite eğitimin ülkenin bütününe yayılması gerekliliğidir. Eğitim alanında, bazı bölge ve şehirlerde kısmî başarıların elde edilmesinden ziyade bütün ülke sathına yayılmış, millî hedefler doğrultusunda organize edilmiş bir eğitim sisteminden yanadırlar (Tunaya, 1986, s. 146).

Eğitim konusu hakkında diğer bazı düşünceleri ihtiva eden yedinci, sekizinci, dokuzuncu ve onuncu fıkralarda ülkeye hizmet edecek nitelikli eğitimcilerin yetiştirilmesi konusu üzerinde ısrarla durulmuştur. Buna göre cemiyet, eğitim yaşına gelmiş bulunan anasız, babasız çocuklara yardım edecek, her sene yabancı ülkelere eğitim amacıyla varlıklı kimseler tarafından uygun miktarda öğrenci gönderilmesine çalışacaktır. Gönderilecek bu öğrencilerin hükümet tarafından sağlıklı bir biçimde seçilmesine ve bunların dönüşlerinde eğitimlerine göre layık oldukları vazifelere sevk edilmelerine gayret edecektir (Devellioğlu, 2001, s. 202). Cemiyet, yabancı ülkelere ve vilayetlerden İstanbul'a gelen öğrenciler ile yurt dışına gidecek öğrencilere rehberlik edecektir. Ayrıca çocuk eğitimiyle ilgilenen eğitimciler yetiştirmek için hükümet ve kurumlar nezdinde etkili teşebbüslerde bulunacaktır. Açıkça görüldüğü üzere cemiyet, ulusal nitelikli bir eğitimin bütün yurt geneline yayılmasını öncelikle hedeflemekle

birlikte; özellikle gelişmiş yabancı ülkelere öğrenciler göndererek daha nitelikli eğitimcilerin yetişmesini ve bunların Türk eğitim hayatında hak ettikleri yerlere gelebilmeleri için çaba harcamayı taahhüt etmektedir. Bu da karanlık mütareke koşullarında, eğitimciler tarafından kurulmuş olan cemiyetin bu konuya ne kadar da hassas yaklaştığını göstermektedir (Tunaya, 1986, s. 147).

Cemiyet programının dördüncü, beşinci ve altıncı maddelerinde ülkede kültür, sanat, sağlık, tarım, sanayi sektörleri ile çeşitli meslek gruplarının geliştirilmesine yönelik atılacak adımlar üzerinde durulmuştur. Buna göre Milli Türk Cemiyeti, kütüphane, ziraat sergileri, sağlık, güzel sanatlar ve sanayi müzeleri, millî sinema, tiyatro, eczane, hastane ve sanatoryum kurulmasına çalışacak ve bu konularda çeşitli teşviklerde bulunacaktır. Aynı şekilde çiftçi bankası, tasarruf sandıkları gibi çiftçilerin ve işçilerin gelişimine katkı sağlayacak kurumlar teşkil etmeyi, şeker, cam, fes, çuha, deri ve diğer ihtiyaç mallarını üreten şirketler inşaa edilmesi amacıyla halk arasında konunun tartışılmasını ve hükümet nezdinde teşebbüslerde bulunmayı hedeflemektedir. Bunlara ilave olarak düğgerlik, kunduracılık, terzilik, bakkallık, makinistlik, dokumacılık, aşçılık, marangozluk, demircilik, saatçilik, döşemecilik gibi sanatların bireylere fenni bir yöntemle öğretilmesine ve millî sanayiden halıcılık, çinicilik, yazmacılık ve emsal zanaatların bilimsel metotlarla geliştirilmesine çalışmayı amaç olarak benimsemiştir. Millî Türk Cemiyeti'nin ortaya çıktığı dönemlerde Türkiye, geçmiş yüzyıllarda gerçekleştirilmesi gereken dönüşümlerin yapılamamasının bedelini ödemekteydi. Bilim, sanayi, ekonomi, teknik, sağlık, tarım ve hatta kültür alanlarında Batı dünyasıyla karşılaştırıldığında Türkiye geri kalmış bir ülke pozisyonundaydı. Mütareke döneminin ağır şartlarında ülke her bakımdan daha da geriye giderek derinden sarsılmaktaydı. Yaşanılan felaketi ve çöküşü gören cemiyet kurucuları, Türkiye'nin tam anlamıyla kurtuluşunun geri kalınmış olan bu alanlarda gerçekleştirilecek ilerlemelerle sağlanacağını son derece farkındaydılar. Bu nedenledir ki parti programına bu önemli hususları alma ihtiyacı hissetmişlerdir (Tunaya, 1986, s. 146-147).

Millî Türk Cemiyeti programının üçüncü kısmı altıncı maddeden ibaret olup söz konusu madde de üç fıkradan oluşmaktadır. Adı geçen madde ve içerdiği fıkralar, cemiyetin hayatını devam ettirebilmesi için gerekli olan gelir kaynakları hakkındaki bilgileri içermektedir. Buna göre cemiyetin üç çeşit gelir kaynağı mevcuttur. Cemiyetin en temel gelir kaynağı üyelerinin aylık ve yıllık ödemeyi taahhüt ettikleri tutarlardır. İkinci önemli gelir kaynağı hayırsever vatandaşlar başta olmak üzere çeşitli kurum ve kuruluşlardan yapılacak bağışlardır. Bu iki husus dışında cemiyet menfaatine olmak üzere tertip edilecek sergi, piyes ve benzeri etkinliklerden elde edilecek gelirlerle yayımlanacak makale ve diğer yayınlardan gelecek kazançlar cemiyetin temel gelir kaynaklarını oluşturmaktadır (Tunaya, 1986, s. 147).

Millî Türk Cemiyeti programının dördüncü kısmı yedinci ve sekizinci maddelerden oluşmaktadır. Yedinci madde toplam üç fıkradır. Cemiyet programının bu kısmı cemiyete ait üyelik çeşitlerini, hangi şart ve koşullarda üyelik kabul edildiği bilgilerini ihtiva etmektedir. Buna göre cemiyetin üç tip üyesi vardır. Bunlar seçkin üye, kurucu üye ve temel üyedir (Pustu, 2017, s. 18). Kurucu üyelik dışında ki diğer

üyeliklerin tasnif edilmesinde belirleyici temel unsurlar üyelerin cemiyete sağladıkları gelirler ve yaptıkları bağışlardır. Bu kapsamda söz konusu üyeliklerin her birinin kendi durumlarına göre ayrıcalıkları ve hakları vardır. Örneğin cemiyete en büyük ekonomik katkıyı seçkin üyeler gerçekleştirmektedir. Kurucu üyeler, cemiyeti kuran kişilerle merkez teşkilatı üyelerinin üçte iki oyuyla seçilenlerden oluşmaktadır. Temel üyeler, seçkin ve kurucu üyelere göre cemiyete daha az ödeme yapma imkânına sahip bireylerden oluşmaktadır. Cemiyete üye kaydı, üyelerden ikisinin aday göstermesi ve tavsiyesiyle talimatnameye uygun olarak idare heyeti tarafından gerçekleştirilmektedir (Tunaya, 1986, s. 147).

Millî Türk Cemiyeti programının beşinci ve son kısmı tamamen teşkilatlanma konusuna ayrılmıştır. Dokuzuncu maddeden başlayıp yirmi dördüncü maddeye kadar olan bütün maddeleri kapsayan bu kısımda cemiyetin iş ve işlemlerini yürütecek merkez yönetim kurulunun nasıl oluşacağı, bu kurulun hangi kurallara göre seçileceği, kurulun görevleri ve yetkilerinin neler olacağı üzerinde durulmuştur. Diğer taraftan kurulacak daha alt birimlerle yetki paylaşımının nasıl gerçekleştirileceği, merkez yönetim kuruluna bağlı olarak kurulacak alt komisyonların ad ve yetkilerinin tespiti, merkez yönetim kurulu başkanının ve yardımcılarının seçimi, görevleri başta olmak üzere cemiyetin yönetiminde uygulanacak bütün kurallar ortaya koyulmuştur. Buna göre cemiyetin bütün muameleleri, Cemiyet Genel Kurulu tarafından kurucu üyeler arasından seçilecek on kişilik bir Merkez Yönetim Kurulu tarafından idare edilmektedir. Cemiyet Genel Kurulu, seçkin üyeler, kurucu üyeler ve temel üyelerden müteşekkil olmak üzere her sene 24 Kasım'da merkez yönetim kurulu başkanının daveti üzerine toplanır. Gizli oyla bu toplantıya özel olmak kaydıyla bir başkan, bir başkan yardımcısı ve iki memur seçilir. Bu toplantıda Merkez Yönetim Kurulu tarafından verilen bir senelik icraat hakkındaki bilimsel, idari ve mali raporlar değerlendirilir. Bir sonraki yıl için her üç esas hakkında geçerli olacak tekliflerin merkez yönetim kuruluna sevki gerçekleştirilir ve merkez yönetim kurulu üyelerinin seçimi yapılır. Cemiyet Genel Kurulu üyelerinin, asgari yarısının bir fazlasının katılımıyla toplanır. İlk toplantıda bu şekilde çoğunluk sağlanamazsa bir hafta sonra ikinci toplantıda mevcut üyelerle müzakereye geçilir. Cemiyet Genel Kurulunda ve diğer heyetlerde kararlar kesinlikle çoğunlukla alınır. Oyda vekâlet yöntemi uygulanamaz. Merkez Yönetim Kurulu üyelerinin görev süresi iki yıldır. Kurucu heyet tarafından teşkil edilen ilk merkez yönetim kurulu, kuruluş tarihinden itibaren üç sene müddetle çalışır. Bu müddet zarfında boşalacak üyeliklere ilk cemiyet genel kurulunda onaylatılmak üzere yeni üyeler seçilir. Merkez Yönetim Kurulu, kendi üyesi arasından bir başkan, bir tanesi idare heyetinden olmak kaydıyla iki başkan yardımcısı ve iki tane kâtip seçer. Başkan cemiyetin temsilcisi, bütün iş ve işlemlerin yürütücüsüdür. Yerinde olmadığına başkan yardımcılarında biri yerine vekâlet eder. Memurlar, Merkez Yönetim Kurulunun iş ve işlemlerini düzenleyip kayıt altına alırlar. Merkez Yönetim Kurulu, asgari on beş günde bir defa olağan bir şekilde başkanın daveti üzerine toplanarak cemiyetin genel işleriyle ilgilenir. Bilim heyeti ile idare heyetinin icraatlarını teftiş eder. Merkez Yönetim Kurulu, üyeleri yedişer kişiden oluşmak üzere bilim heyeti ve idare heyeti adıyla ikiye ayrılarak iş paylaşımı yaparlar. Bilim heyeti, sadece cemiyetin görevleriyle ilgilenir. Üyelerden veya cemiyet dışındaki

uzmanlardan gelen teklif ve önerileri inceler. İdare heyeti, cemiyetin gelişiminden, gelirlerinin çoğaltılmasından, cemiyet iş ve işlemlerinin yürütülmesinden ve kurumun idaresinin sağlıklı bir biçimde gerçekleştirilmesinden sorumludur. Gerek bilim heyeti, gerek idare heyeti Merkez Yönetim Kurulunun kabul ve tasdik etmesi şartıyla bütün meselelerde kendi başlarına kararlar alabilirler. Heyetlerin ve başkanların yetki sınırları, çalışma tarzları ile idarî ve hesap işlerinin uygulama biçimleri hakkında bir talimatname hazırlanır. Merkez Yönetim Kurulu, her seçim döneminde oluştuktan sonra üyelerinden birini hükümete karşı delege olarak seçer ve bu durumu hükümete bildirir. Merkez Yönetim Kurulu'na bağlı olarak çalışmak üzere hesap ve yazı işlerini yürütmek amacıyla ihtiyaç duyulan oranda görevli memur bulunur. Cemiyet programındaki her türlü değişiklik Cemiyet Genel Kurulu tarafından yürütülür (Tunaya, 1986, s. 148-149).

Cemiyet programının beşinci ve son bölümü toplam on altı maddeden oluşmuştur. İlerleyen süreçte adı basın-yayın organları başta olmak üzere birçok sahada duyulmayacak olan Millî Türk Cemiyeti'nin kuruluş sürecinde böyle bir akıbetle karşılaşmayı hiç de hesap etmediğini rahatlıkla ifade edebiliriz. Çünkü cemiyet, en ince ayrıntısına kadar teşkilatlanmasını planlamış, cemiyet içinde hangi kurulun neye göre oluşacağını ve bu kurulların yetki derecesinin neler olacağını programına yazmıştır. Buradan hareketle cemiyeti kuran eğitimci aydınların kalıcı bir örgüt oluşturmaya çalıştıkları, uzun vadede ciddi projelere imza atma amacıyla oldukları yorumuna ulaşabiliriz. Bu bilgilere ilaveten cemiyet programının bu kısmında yer alan bazı hükümlerin, Millî Türk Cemiyeti'nden önce kurulmuş olan kimi cemiyetlerin programlarıyla benzerlik arz ettiği de tarafımızca tespit edilmiştir. Yakın dönem Türk tarihinde cemiyet/dernek kurma özgürlüğü 1908 tarihinde II. Meşrutiyet'le birlikte yayımlanan "Cemiyetler Kanunu" ile başlamıştır. Tanzimat devrinden gelen altyapı ve Cemiyetler Kanunu'nun getirdiği hukuksal özgürlük ortamı neticesinde öğretmenler başta olmak üzere birçok meslek grubu dernekleşme faaliyetine başlamıştır. Örneğin bu derneklerden biri olan Millî Talim ve Terbiye Cemiyeti, sahasında yapmış olduğu çalışmalarla adından söz ettirmiştir. Burada dikkati çeken nokta Millî Talim ve Terbiye Cemiyeti'nin programı ile Millî Türk Cemiyeti'nin bazı bölümlerinin birbirine benzerliğidir. Millî Talim ve Terbiye Cemiyeti'nin kuruluşu ve programını ilan etmesi daha eskidir. Buna göre programlar arasındaki ciddi benzerliklerden yola çıkarak Millî Türk Cemiyeti'nin, kendi programını hazırlarken adı geçen cemiyet programının özellikle teşkilatlanma kısımlarını kendine örnek aldığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Bir diğer ifadeyle Millî Türk Cemiyeti, eğitim konusu üzerine faaliyet gösteren daha eski cemiyetlerin çalışmalarını yakinen takip etmiştir (Pustu, 2017, s. 18).

Sonuç

Türkiye'nin genel itibarıyla iki yüz yıla yaklaşan bir demokratikleşme serüveni bulunmaktadır. Mensubu bulunduğu İslam kültür ve medeniyeti dairesi göz önüne alındığında bölgesinde bu manada en zengin birikime sahip ülkedir. Tanzimat döneminden bugüne demokratikleşme adına atılan güçlü adımlar vardır. Bununla birlikte demokrasi derinliğinin arttırabilmesi adına kat edilmesi gereken uzun bir yolun olduğu da açıktır. Batılı demokrasilerle karşılaştırıldığında en başta temel insan

hak ve özgürlükleri ve düşünce hürriyeti olmak üzere birçok alanda eksiklikleri bulunmaktadır. Bu nedenle Türk demokrasisinin gelişim gösterebilmesi için atılması gereken dev adımlar mevcuttur. Bu noktada siyasetçilerin, siyaset bilimcilerin, sendikaların, derneklerin, vakıfların, sivil toplum örgütlerinin, halkın ve bilim adamlarının üzerine büyük görevler düşmektedir. Türk demokrasisinde yaşanan sorunların aşılabilmesi için bu demokrasi deneyiminin geçmişinde yer tutan her olayı, olguyu ve unsuru bilimsel yöntemler çerçevesinde olabildiğince nesnel biçimde incelemek ve elde edilen bilimsel bilgileri kitlelerle paylaşmak gerekmektedir. Bu sayede toplum daha ileri demokratikleşmeye gidiş sürecinde geçmişin eksikliklerini ya da başarılarını görerek çok daha yetkin kararlar alma yeteneğini elde edebilir.

Bu noktada adım atılırken bir diğer ifadeyle demokratik gelişimin sağlanabilmesi adına yeni düşünceler ve eylemler ortaya koyulurken geçmişten gelen meselelerin temel nedenlerinin anlaşılabilmesi amacıyla geçmiş deneyimleri gözden geçirmek gerekmektedir. Bu bir tercih değil; zorunluluktur. Bu noktada bilgiye susamış, çağdaş tarihçilik metodolojisine sahip, nesnel ve bilimsel araştırma kültürünü hazmetmiş tarihçilere ve tarih incelemelerine ihtiyaç vardır. Toplum üretecek bu çeşit bilimsel çalışmalar sayesinde rotasını çok daha sağlıklı bir biçimde çizebilir. *“Türk Demokrasi Tarihinde Kayıp Bir Özne: Millî Türk Cemiyeti ve Programının Değerlendirilmesi”*, başlıklı bu inceleme Türk demokrasi tarihi araştırmalarına bu manada bilimsel bir katkı sağlamak amacıyla ortaya çıkmıştır.

Bu kapsamda gümünüze kadar üzerine çok ciddi bir inceleme gerçekleştirilmemiş olan Millî Türk Cemiyeti çeşitli cephelerden analiz edilmeye çalışılmıştır. Cemiyet, 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasında 23 gün sonra bir grup Türk milliyetçisi eğitimci tarafından 23 Kasım 1918 tarihinde İstanbul'da kurulmuştur. Kurucuları Halil Nimetullah (Öztürk), Mehmet Sadi, Halit Fahri (Ozansoy), Servet, Hıfzı Tevfik (Gönensay) ve Rıza İzzet Beylerdir. Millî Türk Cemiyeti aslında I. Dünya Savaşı'nın başladığı yıl kurulmuş olmakla birlikte savaş koşulları içerisinde kesin bir varlık gösterememiştir. 23 Kasım 1918 tarihinde daha kesin bir biçimde örgütlenmiş ve ciddi bir cemiyet programı yayımlamıştır. Cemiyetin kurucuları hem eğitimci entelektüel kimliğe hem de Türk milliyetçiliği fikrine sahip şahıslardan oluşmaktadır.

Millî Türk Cemiyeti, programı göz önüne alındığında uzun ömürlü bir dernek olarak önemli işlere imza atmak amacıyla ortaya çıkmıştır. Çünkü yirmi dört maddelik cemiyet programı son derece titiz bir biçimde hazırlanmış, teşkilatlanma işleri en ince ayrıntısına kadar düşünülmüştür. Bununla birlikte Millî Türk Cemiyeti başta olmak üzere bu dönemde kurulan diğer birçok cemiyet, dernek, vakıf ve özellikle partilerin başlangıçta hesap etmedikleri durumlar ortaya çıkmıştır. Örneğin 13 Kasım 1918'de İstanbul'u fiili olarak işgal eden İtilaf Devletleri baskı ve denetimlerini giderek arttırmışlar ve 16 Mart 1920 tarihinde de şehri resmen işgal etmişlerdir. Bu işgal koşullarında cemiyetler ne fikir üretebilmişler ne de bir faaliyet ortaya koyabilmişlerdir. Üzerlerinde artan baskıdan ve mütareke döneminin karanlık ortamından dolayı birçoğu kendiliğinde yok olup gitmiştir. Kurucularının bir kısmı Anadolu'da yürütülen millî harekete katılarak çeşitli görevler almışlardır.

Düşünsel açıdan bakıldığında bazı çevrelerce Türkçü ve eğitimci bir aydın grubun kurduğu bir dernek olarak kabul edilmiştir. Cemiyetin kuruluş beyannamesi, amacı ve programı göz önünde alındığında, cemiyet kurucularının mütareke dönemi içerisinde büyük bir dar boğaza giren Türkiye'nin geleceğinden endişe duyan, memleketin kaderini tersine çevirebilecek nitelikte iş ve eylemler ortaya koymak isteyen milliyetçi bireylerden oluştuğu anlaşılmaktadır. Mütarekeden sonra, büyük umutlarla kurulan ilk derneklerden biri olan Millî Türk Cemiyeti, İstanbul ve Anadolu'da yaşanan askerî ve siyasi gelişmelerden ötürü cemiyet programına aldığı hedeflerin büyük bir bölümünü gerçekleştirilmeden faaliyetlerini durdurmak zorunda kalmıştır. Bu gelişmeler de cemiyetin Türk siyasi tarihinde derin izler bırakmasına engel olmuştur. İstanbul merkezli kurulan ve ilerleyen süreçte Anadolu'da şubeler açmayı hedefleyen cemiyet, bu amacına hiçbir zaman ulaşamamıştır. Millî Türk Cemiyeti, Millî Savunma Cemiyeti'yle sıkı bir ilişki içerisindeydi. Cemiyetin kurucularından biri olan Servet Bey, aynı zamanda Millî Savunma Cemiyeti'nin Genel Sekreteridir. Bu durum her iki cemiyet arasında da güçlü bir bağ olduğunu göstermektedir.

Mütareke döneminde eğitimci Türk aydınlarının kurduğu ve Türk milliyetçiliği mefkûresi temelinde çalışmalar yapma gayesiyle ortaya çıkan Millî Türk Cemiyeti'nin yirmi dört maddeden oluşan bir cemiyet programı bulunmaktadır. Programda yer alan bilgiler incelendiğinde son derece titiz araştırma ve tartışmalar neticesinde hazırlandığı görülmektedir. Buradan hareketle cemiyetin, uzun soluklu bir örgüt olmayı hedeflediği ve planlarını bu doğrultuda hazırlamış olduğu söylenebilir. Dernek programı analiz edildiğinde kurucuların mütareke döneminde son derece müşkül bir durumda olan Osmanlı Devleti'ni ve Türk toplumunu olabildiğince rasyonel yöntemlerle bulunduğu durumdan çıkarma gayesiyle hareket ettiği sonucuna varılmaktadır.

Millî Türk Cemiyeti, 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi'nden sonra Osmanlı Devleti'nin derin bir karmaşaya sürüklendiği süreçte tamamı eğitimci olan bir grup Türk milliyetçisi tarafından kurulmuştur. Kuruluş amaçları göz önünde alındığında cemiyetin amaçlarının öncelikle Türk milletinin uygar bir niteliğe sahip olduğunu medeni ülkelere ispat etmek ve bunu kabul ettirmek ayrıca düşünsel anlamda parçalanmaya başlamış olan toplumu, Türk milliyetçiliği düşüncesi temelinde yeniden bir araya getirmek olduğu söylenebilir. Ancak ortaya çıkan siyasi ve askerî yeni gelişmeler neticesinde saptadığı hedeflerin büyük bir bölümünü gerçekleştirilememiştir. Bununla birlikte cemiyetin yayımlamış olduğu beyanname ve cemiyet programı tarihi bir değer taşımaktadır. Bu iki unsur, dönemin siyasal şartlarının anlaşılabilirliği adına üzerinde daha önce durulmamış birer kaynak hüviyeti taşıdığı gibi mütareke döneminin önde gelen eğitimci Türk milliyetçilerinin fikirlerinin değerlendirilebilmesi adına da büyük bir değer taşımaktadır.

Extended Abstract

The Turkish National Society was one of the societies established in the cosmopolitan climate during the armistice period. Although it did not have a profound effect on Turkish political history, it was an organization established by educational intellectuals, who thought that it was a uniting and developing element of Turkish

identity, to demonstrate their will within the framework of national feelings during the armistice period. The Turkish National Society is important in terms of proving the fact that some of the intellectuals in Istanbul did not cooperate with the enemy during the period until the opening of the Turkish Grand National Assembly. So much so that some groups, associations, and societies that advocate the Turkish view, especially the National Turkish Group, have developed policies that support the national movement that began in Anatolia during this period. As a matter of fact, The Turkish National Society has also made efforts to combat imperialism in accordance with its capabilities. In this regard, it is one of the subjects of the armistice period that should be emphasized.

The foundation of The Turkish National Society was laid in 1914, shortly before the First World War. However, the society could not turn into an effective structure under the conditions of war. The Society was reorganized on November 23, 1918, in Istanbul in a more powerful way. The founders of the association were Halil Nimetullah (Öztürk), one of the Darü'l-Fünun teachers, Mehmet Sadi, the Principal of Vefa High School, writer, and poet Halit Fahri (Ozansoy), General Secretary of the National Defense Society Servet, Hıfzı Tevfik (Gönensay), and Rıza İzzet, both of whom were teachers. The Turkish National Society had an organic bond with the National Defense Society. The clearest evidence of this is that the National Defense Society Headquarters, whose place of establishment and headquarters is in Istanbul Divanyolu, albeit temporarily, is specified. Likewise, the fact that Servet, who is the Secretary General of the National Defense Society, is also one of the members of the society indicates that there is a strong relationship between both societies.

Aiming to develop Turkish nationalism in political, social, and economic terms, the society aimed to bring a new breath of mind to the Turkish nation, which was getting overwhelmed with each passing day in the invading and cosmopolitan climate of the armistice. The main purpose of the society was to develop Turkish nationalism. However, there was no serious evidence showing that he had any connection with the National Turkish Party operating in line with the same goal. For one thing, there was no identity between founders and managers. There were also differences in purpose between the two structures. Although the National Turkish Party was a nationalist political party, it was a party that favored the establishment of a just peace in accordance with Wilson's Principles. The Turkish National Society, on the other hand, had no connection with the Wilson Principles and its derivatives. The Turkish National Society could not open a branch anywhere other than Istanbul. Therefore, although it was established shortly after the armistice, it could not strengthen its organization.

The Turkish National Society had published a declaration to explain its purpose of establishment and to inform the policies it would follow. A declaration was published on 23 November 1918 with the signature of the founders of the society. This declaration consisted of three articles and two clauses. When the declaration, which contains short and clear statements, is carefully examined, it is seen that it was prepared in accordance with the serious needs of Turkey, which was going through an extraordinary period. In the first two articles of the declaration, explanatory

information was given about the name of the society, its founders, the administrative board, and the administrative center. The third article of the declaration consisted of two clauses. In the first of these clauses, it was stated that the society would reveal the civilized characteristics of the Turkish nation with its evidence and documents and would defend the law of the Turkish nation in the international community on this basis. In the second clause, it was declared that the Turkish nation would go through all kinds of ways to develop its political and social life within the framework of a scientific method and would make efforts to ensure a solid solidarity among individuals in the society. As it can be understood from the declaration of the society, this organization aimed to conduct politics in an anti-imperialist line, to realize the unity and solidarity of the Turkish nation, and to develop the society in the political and social field. Based on this information, it can be said that The Turkish National Society was founded because of the will of the Turkist intellectuals who pondered the situation of the country after the First World War and who acted with determination and determination to fill an important gap in the face of the difficult situation of the Ottoman Empire.

The Turkish National Society program consisted of 24 articles. When the content of the items in the program was examined, it was seen that many general titles came to the fore. When these general titles are subjected to a semantic classification, it is possible to divide the program into five basic parts. The basic parts can be expressed as follows: The organization of The Turkish National Society, the main objectives of its establishment, the fields of study, the goals it wants to reach, the income sources that the society needs to survive, the process of being a member of the society and the formation of the central organization. Under these general headings, the policies that the society will follow, the principles and rules it will adhere to have been evaluated in detail.

The Turkish National Society was founded by a group of Turkish nationalists, all of whom were educators, during the period when the Ottoman Empire was plunged into a deep turmoil after the Armistice of Mudros on October 30, 1918. Considering the aims of its establishment, it can be stated that the aims of the society are primarily to prove to the civilized countries that the Turkish nation has a civilized character and to make it accepted, and to bring the society, which has begun to break apart intellectually, to reunite based on the idea of Turkish nationalism. However, because of the new political and military developments, the society could not achieve most of the goals it set. However, the declaration and the society program published by the society have a historical value. These two elements are of great value in terms of evaluating the ideas of the leading educator Turkish nationalists of the armistice period, as well as being a source that has not been emphasized before to understand the political conditions of that period.

Kaynakça

I. Kitaplar

- Armaoğlu, F. (2014). *20. yüzyıl siyasi tarihi 1914-1995*. İstanbul: Timaş Yayınları. 19. Basım.
- Atabay, M. (2015). *Türk demokrasi tarihi*. Edirne: Paradigma Akademi Yayınları. 2. Basım.
- Atatürk, M. K. (2003). *Nutuk*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları. Haz. Zeynep Korkmaz.
- Baykara, T. (2011). *Türk inkılap tarihi ve Atatürk ilkeleri*. İstanbul: IQ Yayınları. 3. Basım.
- Bodur, H. (2013). *Kronolojik 20. yüzyıl siyasi tarihi*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi. 2. Basım.
- Çavdar, T. (2013). *Türkiye'nin demokrasi tarihi (1839-1950)*. Ankara: İmge Kitabevi. Cilt 1, 5. Basım.
- Demirel, A. (2017). *İlk meclisin vekilleri Millî Mücadele döneminde seçimler*. İstanbul: İletişim Yayınları. 3. Basım.
- Ertan, T. F. vd. (2014). *Başlangıcından günümüze Türkiye cumhuriyeti tarihi*. Ankara: Siyasal Kitabevi Yayınları.
- Güner, Z. & Kabataş, O. (1990). *Millî Mücadele dönemi beyannameleri ve basımı*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Hacıfettahoğlu, M. (2016). *Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi dönemi siyasi rejimi ve anayasal düzen*. Ankara: Adalet Yayınevi.
- İnönü, İ. (2014). *Hatıralar*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Karpat, K. H. (2015). *Kısa Türkiye tarihi (1800-2012)*. İstanbul: Timaş Yayınları. 5. Basım.
- Orbay, R. (2004). *Cehennem değirmeni*. İstanbul: Truva Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2019). *Gazi Mustafa Kemal Atatürk*. İstanbul: Kronik Yayınları. 9. Basım.
- Özgül, M. K. (1986). *Halit Fahri Ozansoy, hayatı ve eserleri*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Tunaya, T. Z. (1988). *Türkiye'de siyasi partiler İkinci Meşrutiyet dönemi*. İstanbul: Hürriyet Vakıf Yayınları. Cilt 1, 2. Basım.
- Tunaya, T. Z. (1986). *Türkiye'de siyasi partiler Mütareke Dönemi 1918-1922*. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları. Cilt 2, 2. Basım.
- Turan, R. vd. (2011). *Atatürk ilkeleri ve inkılap tarihi*. Ankara: Okutman Yayıncılık.
- Uçarol, R. (2015). *Siyasi tarih (1789-2014)*. İstanbul: Der Yayınları. 10. Basım.
- Ünal, Y. (2009). *Ahmet Ferit Tek*. İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları.

II. Makaleler

- Polat, N. (2002). Millî Mücadele'de sivil direnişin kökleri: müdafaa-i millîye cemiyeti (1913-1919). *Türkler*, 15, 628-636.
- Pustu, Y. (2017). Nizamnamelere göre II. Meşrutiyet döneminde muallim örgütlenmeleri (1908-1919). *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 34(2), 1-40.
- Uzun, T. (2010). Siyasi partiler ve Türkiye. *İttihat ve Terakki'den Günümüze Siyasi Partiler*, Ed. Turgay Uzun, Ankara: Orion Kitabevi, 7-30.
- Ünal, Y. (2016). Millî Mücadele'de Bartın. *Tarih Okulu Dergisi*, 25, 609-667.
- Ünal, Y. (2020). Paris Barış Konferansı'nın Türk aydını üzerinde yarattığı tepkiler üzerine bir inceleme. *Tarih ve Günce Dergisi*, 6, 171-201.
- Ünal, Y. (2021). A Contribution of democracy research to Turkish history evolution of the National Turkish Party and its program. *Journal of Middle Eastern Studies*, 13(2), 233-254.
- Yavuz, R. (2017). The View and the attitude of allies high commissioners toward İstanbul during the declaration of national pact. *Tarih ve Günce Dergisi*, 1, 281-304.

III. Tezler

Acehan, A. (1998). *Halit Fahri Ozansoy, hayatı-eserleri-sanatı* (Doktora Tezi). Erişim Adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

Aslan, C. (1995). *Halil Nimetullah Öztürk'te millileşme ve çağdaşlaşma kavramları* (Yüksek Lisans Tezi).

Erişim Adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

Sarıgül, R. (2017). *Millî savunma cemiyetinin Balkan ve I. Dünya Savaşlarındaki faaliyetleri* (Yüksek Lisans Tezi).

Erişim Adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

IV. Lûgatlar-Ansiklopediler

Devellioğlu, F. (2001). *Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları. 18. Basım.

Lozan Antlaşması Sonrasında Türk-İngiliz İlişkilerinde Çatışmanın Devamına Bir Örnek: Haydarpaşa İngiliz Mezarlığının Tahribi Meselesi

A Sample for the Continuation of Disagreement in Turkish-English Relationship After the Treaty of Lausanne: The Issue of Destruction of the Haydarpaşa British Cemetery

Feyza KURNAZ ŞAHİN *

Öz

Çalışmanın amacı Lozan Antlaşmasının imzalanmasının ardından İstanbul'un 2 Ekim 1923'te İtilaf kuvvetleri tarafından boşaltılması sonrasında Türkiye ve İngiltere arasında diplomatik krize sebep olan Haydarpaşa İngiliz Mezarlığının tahribi meselesini irdelemek olarak tanımlanır. Haydarpaşa İngiliz Mezarlığı, 1853-1856 Kırım Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan İngiltere'nin, savaş sırasında yaşamını yitiren askerleri için oluşturuldu. Anılan mezarlıktaki bazı mezarlar, Türk birliklerinin İstanbul'a girişi nedeniyle Kadıköy'de yapılan kutlamalar esnasında 5-6 Ekim 1923'te kısmen tahribe uğradı. Kadıköy'de bulunan bohça hamallarının kutlamalarda kullanılmak üzere defne dalı koparmak maksadıyla mezarlığa girmeleri sonucunda on yedi mezarda oluşan tahribat, diplomatik bir krize dönüştü. Krizin yaşandığı dönemde İngiltere'nin Türkiye'ye karşı tutumu bunun karşılığında Türk Hükümetinin İngiliz yönetimine karşı duruşu Haydarpaşa İngiliz Mezarlığı krizine olan ilgiyi artırmaktadır. Bu olay sadece Türk-İngiliz diplomatik çatışması ile sınırlı değildi. Bununla birlikte krizin kendisi Türk-İngiliz ilişkilerinin Lozan Antlaşması sonrasında da karmaşık ve kırılğan bir yapıya sahip olduğunu göstermekteydi.

Araştırmada, Haydarpaşa İngiliz Mezarlığında bulunan bir kısım mezarın tahrip edilmesinin nedenleri, İngiltere'nin olay karşısındaki yaklaşımı ve Türk tarafının mezarlıkların tahribine ilişkin tutumu ve ürettiği çözümler değerlendirildi. Ayrıca meselede iki ülke arasında diplomatik krizin çözümüne yönelik Hariciye Vekaleti İstanbul Murahhaslığının çabası üzerinde duruldu. Makalede temel olarak Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi belgelerinden yararlanıldı.

Anahtar Kelimeler:

Mezarlık, Haydarpaşa İngiliz Mezarlığı, Lozan Antlaşması, İngiltere, Türkiye, kriz.

Abstract

The purpose of this study is defined as to examine the issue of destruction of the Haydarpaşa British Cemetery resulting in a diplomatic crisis between Turkey and the United Kingdom following that the Allied Powers evacuation İstanbul on 2 October 1923 after the Treaty of Lausanne was signed. The Haydarpaşa British Cemetery was formed for the soldiers who lost their lives during the war of England that was the ally of the Ottoman State in the Crimean War between 1853-1856. Some of the graves in this cemetery were partially destructed on 5-6 October 1923 during the celebration in Kadıköy for the reason that Turkish troops entered İstanbul. The destruction occurred in 17 graves as the result that bundle porters (bohça hamalları) in Kadıköy went into

* Doç. Dr., Afyon Kocatepe
Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi

Tarihi Bölümü,

fsahin@aku.edu.tr

ORCID: 0000-0002-4858-1639

Afyonkarahisar / TÜRKİYE

* Assoc. Prof. Dr., Afyon Kocatepe
University,

Faculty of Arts and Sciences,

Department of History

fsahin@aku.edu.tr

ORCID: 0000-0002-4858-1639

Afyonkarahisar / TÜRKİYE

Başvuru/Submitted: 1904/2022

Kabul/Accepted: 28/07/2022

the cemetery with the intention of plucking laurel to be used for the celebration led into a diplomatic crisis. During the period when the crisis occurred, that action of the United Kingdom to Turkey and stance of the Turkish government in return for this to the English government increased the attention for the crisis of the Haydarpaşa British Cemetery. This situation was not only limited to the Turkish-English diplomatic disagreement. At the same time, the crisis demonstrated that Turkish-English relations had a complex and fragile structure also after the Treaty of Lausanne. In the study, the researcher evaluated the reasons of the destruction in some graves in the Haydarpaşa British Cemetery, attitude of England toward this situation and action of the Turkish side related to the graves' destruction and solutions that Turkish side proposed. The efforts of the İstanbul Delegacy of the Ministry of Foreign Affairs (Hariciye Vekaleti İstanbul Murahhaslığı) for the solution of the diplomatic crisis between two countries were also discussed in this issue. It was the Ottoman Archive documents of the Presidency that were mainly used for this article.

Keywords:

Cemetery, The Haydarpaşa British Cemetery, Treaty of Lausanne, England, Turkey, crisis.

Makale Bilgileri

- Etik Kurul Kararı:** Etik kurul kararından muaftır.
Katılımcı Rızası: Katılımı yok.
Mali Destek: Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme: İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
Lisans: Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

- Ethics Committee Approval:** It is exempt from the ethics committee approval.
Informed Consent: No participants.
Financial Support: The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest: No conflict of interest.
Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment: Two external referees / Double blind.
Similarity Screening: Checked – iThenticate.
Ethical Statement: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
License: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin tarihi XVI. yüzyıla kadar uzanır. İngiliz şirket Levant Company'nin 1581'de Osmanlı topraklarında ticari faaliyet yapma ruhsatını almasıyla ilişkiler şekillenmeye başladı (Kurat, 1953, s. 41-42). 1583'te ilk İngiliz büyükelçisi İstanbul'a atandı. Zira İngiltere, Uzakdoğu ile ticari ilişkiler kurmak için Osmanlı Devleti'nin doğu yoluna ihtiyaç duyuyordu. Bu nedenle XVI. asrın sonunda Osmanlı Doğu Avrupası ve Hindistan ile ticaret yapabilmek için Türklerin kapısını çaldı (Burian, 1951, s. 1-41; Karaca, 2020, s. 12; Şahin, 2017, s. 48-51). Osmanlı Devleti ise ilk büyükelçisini biraz gecikmeli olarak 1793'te atadı. Ancak Osmanlı Devleti'nin Avrupa karşısında gerileyişi politik tavrın değişmesine neden oldu. Devlet, ayakta kalabilmek için Avrupalı devletlere dayanmak zorunda kaldığından İngiltere burada kilit bir rol üstlendi. Avrupa güç dengesi çerçevesinde XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar İngiltere'ye dayalı bir politika izlenerek Osmanlı varlığı sürdürülmeye çalışıldı. İngiltere bu süreçte Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruma çabası içindeydi (Uzgel ve Kürkçüoğlu, 2016, s. 139). Çünkü Osmanlı Devleti'nin parçalanması durumunda Rusya'nın Akdeniz ve Balkanlar'a inebileceği endişesini duyuyordu. Nitekim İngiliz Başbakanı William Pitt, 1791'de Rus İmparatorluğunun Avrupa kuvvetler dengesini yıkabilme ihtimalini dillendirdi. 1830'da ise Lord Palmerston ve halefleri, Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne üstünlük sağlaması sonucu Osmanlı'nın parçalanması durumunda başlayacak mücadelenin Avrupalı büyük devletler arasında savaşa neden olabileceğini vurguluyordu. İngiltere'nin taşıdığı bu kaygı varlığını uzun süre devam ettirdi (Fromkin, 2016, s. 30-31).

XIX. yüzyıl boyunca İngiliz Hükümetleri, Asya'da zayıf durumda olan Müslüman ülkeleri Avrupa müdahalesine karşı korudu ve destekledi. Rusya'nın Asya'daki emellerini boşa çıkarmak İngilizlerin değişmez hedefiydi ve buna "*Büyük Oyun*" adı verilmişti. Geleceğin Hindistan Genel Valisi George Curzon, Büyük Oyunla ilgili kozlarını açıkça tanımlayarak "*Türkistan, Afganistan, Hazar ötesi, İran'ın dünyaya hâkim olma oyununun piyonları olduğunu itiraf etmeliyim*" ifadelerini kullanıyordu. Bu şartlar nedeniyle iki ülke arasında Kırım Savaşı (1853-1856) sırasında büyük bir yakınlaşma oldu (Kocatürk, 2010, s. 7-8, 28).

Kırım Savaşı sırasındaki yakınlaşma bilahare yerini çatışmaya bırakacaktı. Zira Avrupalı devletler 1876'da İstanbul Konferansında bir ara geldikten sonra İngiltere'nin geleneksel "*Doğu Politikası*"nda bir değişim yaşandı. Bu anlamda İngiltere'nin, Osmanlı İmparatorluğunun toprak bütünlüğüne dayanan politikası eski önemini yitirdi. Bu süreçte Osmanlı İmparatorluğunun paylaşımı ve İngiltere'nin Rusya ile uzlaşılmasını öngören politika belirginleşti (Ayдын, 2006, s. 113-114).

XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra İngiltere'de hava biraz daha değişmeye başladı. Parlamentodaki liberal kanat İngiliz Hükümetinin Rus tehdidine karşı Osmanlı İmparatorluğunun desteklenmesini eleştiriyordu. Zira onlara göre Osmanlı, Hristiyan azınlıklara karşı zulüm yapıyordu. Nitekim 1880 seçimlerinde liberal görüşleriyle tanınan William Ewart Gladstone, bu durumu kınayan açıklamalarda bulundu. İngiltere'de Gladstone, muhafazakâr Başbakan Benjamin Disraeli'yi devirerek iktidara geldi. Gladstone'nun 1880-1885 tarihleri arasında yürüttüğü

başbakanlığı döneminde Osmanlı Devleti ile ilişkilerini sınırladı ve desteğini çekti. Bunun üzerine Osmanlı Hükümeti, Bismarck Almanyası'na yönelerek destek alma çabasına girdi (Fromkin, 2016, s. 31-32; Graves, 1999, s. 19). Bu tarihten sonra Babıali'de İngiltere'nin nüfuzu azalırken buna mukabil Almanya'nın gücü arttı. Gladstone'dan sonra iktidara gelen muhafazakâr hükümetler durumu değiştirmeye çalışsalar da artık çok geçti. Almanya'nın Osmanlı coğrafyasında ve diğer bölgelerde varlığını hissettirmesi dünya güçler dengesinde yeni bir dönemi başlattı (Ortaylı, 1981, s. 25-26). Çünkü 1871'de siyasi birliğini sağlayan Alman İmparatorluğu, adeta Rusya'nın yerini alarak İngiliz çıkarlarını tehdit etmeye başlamıştı. Londra'da The Economist dergisinin editörü Walter Bagehot, Almanya yüzünden Rus yayılmacılığın korkmaya gerek kalmadığını, Rusya'nın Avrupa'nın korkmasını gerektirecek kadar güçlü olmadığını vurguluyordu. Bu gelişmeler çerçevesinde İngiltere gütmüş olduğu eski politikadan vazgeçerek 1907'de Rusya ile anlaşma yolunu izledi (Fromkin, 2016, s. 31-32).

1911'de Osmanlı-İngiliz ilişkilerinde yeni krizler baş gösterdi (Kocatürk, 2010, s. 7-8, 28). Osmanlı Devleti'nin parçalanması yönünde politika takip eden İngiltere, Osmanlı topraklarından daha büyük pay almak için Kıbrıs ve Mısır'a el koydu. Ayrıca Ege adalarının Yunanistan'a verilmesini destekledi (Kocatürk, 2013, C. 2, s. 14; Kocatürk, 2011, C. 1, s. 42-45; Demirci, 2006, s. 16-17). Osmanlı topraklarındaki Ermenilerle de ilgilenmeye başladı. İngiltere ile Osmanlı arasındaki yollar ayrıldığından taraflar I. Dünya Savaşı'nda karşı saflarda yer aldı. I. Dünya Savaşı sonrasında İngiltere, Hindistan yolunu güvenlik altına almak için Orta Doğu'yu denetiminde tutmak istedi. Bu nedenle kendisine bağımlı küçük oluşumları destekleme politikası izledi. Nitekim Batı Anadolu'da Yunanistan, Anadolu'da Ermeni ve Kürt devletleri, daha güneyde ise Arap şeyhlerine vadedilenlerle bölgeyi nüfuzu altına almaya çalıştı. Böylece Rusya'ya karşı bir set çekilmiş olacaktı (Uzgel ve Kürkçüoğlu, 2016, s. 139-140; Burak, 2004, s. 215-228).

İngiltere'nin söz konusu politikası Milli Mücadelenin kazanılmasıyla bozuldu. Zira Türk halkı, Mustafa Kemal Paşa önderliğinde başlattıkları direnişi başarıya ulaştırdı ve 24 Temmuz 1923 tarihinde Lozan Antlaşmasını imzaladı. Lozan Barış Antlaşması ile Türkiye, Avrupa devletleri ile yıllardır süren sorunlarını belli bir uzlaşma zemininde çözdü ve bağımsız bir devlet olarak tanındı (Oran, 2016, C. 1, s. 238; Karakuş, 2004, s. 27). Ancak İngiltere, Lozan'daki sulh şartlarına rağmen Türkiye'yi kendi denetim mekanizması içinde tutmak için çeşitli diplomatik yöntemler kullanacaktı (Alacı ve Akdeniz, 2021, s. 179-180). Malum olduğu üzere askeri güç kullanamayacağı için Türkiye üzerinde baskı oluşturabileceği her konuda kartlarını sonuna kadar oynadı. Nitekim bu sebeplerden dolayı 2 Ekim 1923'te Müttefik devletlerin İstanbul'u tahliye etmesinden sonra Türk birliklerinin 5-6 Ekim 1923'te İstanbul'a girişi nedeniyle yapılan kutlamalar sırasında defne dalı koparmak amacıyla Haydarpaşa'daki İngiliz Mezarlığına girilmesini büyük bir krize dönüştürdü.

Esasen Türkiye ve İngiltere arasında sorun teşkil eden harp mezarlıkları meselesi, Lozan Antlaşması sırasında çözüme ulaştırılmıştı. Antlaşmanın "Çeşitli Hükümler" başlığı altında yer alan 124-136. maddeleri mezarlıklarla ilgili esasları tespit ediyordu. Taraflardan her biri 29 Ekim 1914 tarihinden itibaren savaş alanında can vermiş ya da

yaralanma, kaza ve hastalık yüzünden ölmüş askerleri ve denizcileriyle aynı tarihten bu yana tutsaklıkta ölmüş savaş tutsakları ve gözaltı edilmiş sivillerin kendi yetkileri altındaki topraklarda bulunan mezarlıklarına, mezarlarına, kemikliklerine ve onları anmak için dikilmiş anıtlarına saygı gösterecekler ve bunların bakımını sağlayacaklardı (madde 124) (Düstur, 1931, s. 124-125; Lozan Barış Konferansı Tutanaklar, 2001, C. 2, s. 43; Soysal, 1989, s. 132). Antlaşmanın diğer maddelerinde ise Türk Hükümeti; İngiltere, Fransa ve İtalya Hükümetlerine karşı kendi ülkesinde bulunan ve savaş alanlarında can vermiş ya da yaralanmış, kaza ve hastalık yüzünden ölmüş askerler, denizciler, tutsaklıkta ölmüş askerler ve denizciler, tutsaklıkta ölmüş savaş esirleri ve gözaltı edilmiş sivillere ait mezarları, mezarlıkları, kemiklikleri ve onları anmak için dikilmiş anıtları kapsayan toprak parçalarını (arsaları) bu hükümetlerin kullanımına ayrı ayrı ve sürekli olarak bırakmayı yükümlenir esası getirilmişti. Bunun gibi Türk Hükümeti, bir araya toplama mezarlıklar, kemiklikler kurmak ya da anıtlar dikmek için ilerde gerekli görülecek toprak parçalarını da sözü geçen bu hükümetlerin kullanımına bırakacaktı. Türk Hükümeti, bundan başka, söz konusu mezarlara, mezarlıklara, kemikliklere ve anıtlara giriş serbestliği tanımayı ve gerekirse burada cadde ve yollar yapılmasına izin vermeyi yükümleniyordu (madde 128) (Düstur, 1931, C. 5, s. 117; Lozan Barış Konferansı Tutanaklar, 2001, C. 2, s. 43; Soysal, 1989, s. 132-136). Lozan Antlaşmasında harp mezarlıkları meselesi tartışıldı ve böylece mezarlık alanları özel bir statüye kavuştu. Bu mezarlık alanlarının kullanımı Müttefik devletlere bırakıldı. Haydarpaşa İngiliz Harp Mezarlığı da bu statüye tabi idi.

Türk Hükümeti, Lozan Antlaşmasının bu hükümlerine göre harp mezarlıkları meselesini karşılıklılık esasına dayalı olarak çözüme ulaştırdı. Ancak Lozan Antlaşmasından sonra harp mezarlıkları meselesiyle ilgili ilginç süreçler yaşandı. Müttefik devletler ve özellikle İngiltere, Lozan sonrasında mezarlıklara yapılan münferit saldırıları Ankara Hükümetine baskı unsuru olarak kullanmaya çalıştı.

Çalışma Lozan Antlaşması sonrasında Türk-İngiliz ilişkilerinin gerginleşmesine sebep olan Haydarpaşa İngiliz Mezarlığının tahribi meselesini irdelemektedir. Bu bağlamda İngiliz mezarlığında bulunan bazı mezarların tahrip edilmesinin nedenleri, İngiltere'nin meseleye yaklaşımı, tahribatla ilgili Türk makamlarının yaptığı inceleme ve sonuçları, Türk tarafının mezarlıkların tahribine ilişkin tutumu ve ürettiği çözümler değerlendirildi. Bu kriz karşısında iki ülkenin diplomatik ilişkilerinin yürütülmesi ve meselenin çözüme ulaşması için Hariciye Vekâleti İstanbul Murahhaslığının çabası üzerinde duruldu. Bu sorulara cevap bulmak için Osmanlı arşiv belgeleri ve dönemin süreli yayınlarından yararlanıldı.

Makalede ilk olarak Türk-İngiliz ilişkilerine değinildi. Ardından Lozan Antlaşması sonrasında Haydarpaşa İngiliz Mezarlığında meydana gelen tahribatın boyutu ve nedenleri üzerinde duruldu. Keza İngiliz diplomatik temsilcisi Neville Henderson'un meseleye yaklaşımı, İngiltere'nin Türkiye üzerinde baskı unsuru oluşturma çabası ve Türk tarafının İngiltere'ye karşı tutumu irdelendi. Çalışmanın diğer başlıklarında Türkiye'nin meseleyi çözmeye yönelik adımları değerlendirildi.

1. Haydarpaşa İngiliz Mezarlığı

1853-1856 Kırım Savaşı sırasında İngiltere, Rusya karşısında Osmanlı Devleti ile işbirliği içerisinde idi. Türklerle birlikte mücadele ederken yaralanan İngiliz askerleri, Haydarpaşa Hastanesinde tedavi edilmekteydi. Özellikle Alma ve Balaklava'da çarpışırken yaralanan İngiliz askerler, İngilizlerin Üsküdar Hastanesi olarak tanımladığı Haydarpaşa Hastanesine getiriliyordu. Hastanenin koşulları savaş başladığında yetersizdi. Yaralı kabileleri sökün edince personel ve malzeme ihtiyacı arttı. Harbin ilk devresinde hastanenin ihtiyaçlarıyla İngiliz elçiliği ilgilendi. 24 Ekim 1854'te İngiliz Elçisi Lord Stratford tarafından Lord Raglan'a gönderilen bir mektupta Üsküdar'daki hastane ile kışları ziyaret ettiğini, yapılması gereken çok iş olmakla birlikte yeni yaralıların getirilmiş olmasına rağmen büyük gelişme gördüğünü, doktor ve ilaç meselesinin yoluna sokulduğunu ifade ediyordu. 4 Kasım 1854'te Florence Nightingale, İstanbul'a ulaştı ve hastane işleriyle meşgul olmaya başladı (Lord Stratford, 1959, s. 238-239). Haydarpaşa İngiliz Mezarlığı, Haydarpaşa Hastanesinde tedavi gördükleri sırada yaşamını yitiren askerler için civardaki bir mahallin mezarlık yeri olarak tahsis edilmesiyle oluşmuştu. Bu mezarlık alanı daha sonraki yıllarda genişletildi (BOA, A.AMD, 59/51, 001, H. 29.12.1271). Mezarlık arazisi 1855'te Sultan Abdülmecit tarafından İngiltere'ye tahsis edildi. Bu tarihten itibaren İngiltere, mezarlığın bakım ve onarımını üstlendi (Sağ, 2016, s. 100). Mezarlık içine Kraliçe Victoria'nın emri ile 1858'de 28 metre yüksekliğe sahip Kırım Savaşı Anıtı dikildi. İstanbul'da Anadolu yakasında bulunan Haydarpaşa İngiliz Mezarlığı ve anıtı, Islahat Fermanı sonrasında İngilizlerin İstanbul'daki ilk yapı faaliyetiydi. Mezarlık otuz dönümlük bir alana yayılmış olup mezarlığın kuzeyinde bulunan alanda Kırım Savaşı'nda yaralanarak İstanbul'a intikal eden ve Haydarpaşa Hastanesinde tedavi altındayken yaşamını yitiren askerler defnedilmişti. Mezarlığın güney bölümünde ise yine Kırım Savaşı sırasında kolera nedeniyle vefat eden 6.000 İngiliz askeri bulunuyordu. Mezarlık, Kırım Savaşı sırasında yaşamını yitiren İngiliz askerleri için oluşturulmuş ise de daha sonraki yıllarda çeşitli vesileler ile Osmanlı topraklarında yaşamını yitiren İngiliz askerler ve devlet görevlilerinin defnedildiği bir yer oldu (Sağ, 2016, s. 95-9; Sağ ve Keskin, 2020, s. 233-234; Kaya, 2022, s. 157).

İngiliz Sefareti açısından mezarların toplu bir yerde bulunması önemliydi. Sefaret tarafından yapılan başvurular padişah tarafından da uygun görülmesi halinde farklı bölgelerde bulunan İngiliz askerlerin mezarları Haydarpaşa'ya nakledilmekte idi. Örneğin 8 Aralık 1891 tarihli olup Hariciye Nazırı tarafından Sadarete yazılan bir tahriratta, İngiliz Sefaretinin başvurusu üzerine padişah fermanı ile Beykoz kabristanına defnedilmiş olan İngiliz askerlerin Haydarpaşa İngiliz Mezarlığına nakledilmesine izin verildi. Hariciye Nazırı bu nakil sırasında askerler tarafından bir saygı duruşu icra edilmesinin uygun olacağını, yapılacak bu törenin İngiltere üzerinde pek büyük hissi tesir oluşturacağını ifade ediyordu. Ancak belgeden anlaşıldığı üzere bu tören daha sonraya kalmış olmalıdır. Zira Hariciye Nazırının belirttiğine göre, İngiliz sefiri yakalandığı nezleden dolayı doktor tavsiyesiyle istirahatteydi. İyileşmesinin ardından İngiliz sefirinin Londra ve Berlin'e seyahat etmek zorunda olduğu da bildiriyordu (BOA, Y.PRK.HR, 15/20, 8 Aralık 1891).

Haydarpaşa İngiliz Mezarlığına nakledilen İngiliz askerler sadece İstanbul içinden değildi. Aynı zamanda Kırım Savaşı sırasında ölen ve Çanakkale'ye defnedilen İngiliz askerlerin de kemiklerinin Haydarpaşa İngiliz Mezarlığına nakledilmesine ilişkin istekler söz konusu oluyordu. Örneğin Biga Mutasarrıfı Cemil Bey tarafından 8 Haziran 1900'de gönderilen ve Yıldız Saray-ı Hümayunu Baş Kitabet Dairesi tarafından değerlendirilen bir tahriratta İngiliz konsolosu, Kırım muharebesinde ölen ve Çanakkale'ye defnedilen İngiliz askerlerin kemiklerinin Haydarpaşa İngiliz Mezarlığına defnedilmesi için resmi bir müracaatta bulunmuştu. Söz konusu müracaata ne yolda muamele edileceği hususunda emir ve irade buyurulması isteniyordu (BOA, Y. PRK.PT, 20/28, 003, 8 Haziran 1900).

I. Dünya Savaşı sırasında İngiltere ile siyasi ilişkiler kesildiği için Osmanlı topraklarındaki İngiliz haklarını ABD Büyükelçiliği üstlendi (Şahin, 2021, s. 154). ABD Büyükelçiliği, İngiltere'nin isteği üzerine resmi olarak mezarlığın koruyuculuğunu ve sorumluluğunu da üzerine aldı. Haydarpaşa İngiliz Mezarlığı 1916'da Osmanlı askerlerinin denetimi altına girdi. Ancak aynı yılın sonunda askerler burayı tahliye etti. ABD'nin Nisan 1917'de İngiltere'nin yanında savaşa girmesi üzerine bu kez İngiliz haklarını Felemenk Büyükelçiliği korumaya başladı. Öyle anlaşılıyor ki Osmanlı askerleri tarafından tahliyeden sonra mezarlığa tekrar bir müdahale gereği ortaya çıkmıştı. Bu durum Felemenk Büyükelçiliği tarafından gönderilen bir tahriratta dile getiriliyordu. Anılan büyükelçilik tarafından 18 Ağustos 1917'de Babıali Hariciye Nezaretine gönderilen yazıda Haydarpaşa'daki İngiliz mezarlığının 1916'da Osmanlı askeri yetkililerinin denetimi altına girdiği hatırlatılıyordu. Ancak yılın sonunda müdahale sonlandırılmıştı. Mektubun devamında Osmanlı makamlarının, mezarlığa tekrar müdahale etmesinin sebepleri soruluyordu. Zira mezarlıktaki müstemilata Türk askerlerinin yerleştirileceği haber alınmıştı. Hatta mezarlıktaki bahçıvanın evinin anahtarı talep edilmişti. Felemenk Sefareti, bu süreçte herhangi bir sorun çıkmaması için mezarlık çalışanlarını uyardı. Elçilik yetkilileri, mezarlığa yeniden müdahale edilmesinin sebeplerini öğrenmek istiyordu (BOA, HR.SYS, 2439/10, 001, 18 Ağustos 1917).

Felemenk Sefaretinin bu sorusu Hariciye Nezaretini tarafından 27 Ağustos 1917'de Başkumandanlık Vekâletine yazıldı. Söz konusu yazıya göre 1916 senesinde askerler tarafından denetim altına alınan Haydarpaşa'daki İngiliz Mezarlığı anılan senenin sonunda tahliye edilmişti. Tahliye sürecinde Hariciye Nezaretini tarafından ABD Sefaretine gönderilen tebligat üzerine mezarlık bekçisi de vazifesini ifaya başlamıştı. Ancak bilahare mezarlığın bahçıvanına tahsis edilmiş olan hanede Osmanlı askerlerinin iskân edileceği gerekçesiyle mezarlığın anahtarı bekçiden tekrar talep edildi. Esasen Felemenk Sefareti tarafından bekçiye verilen talimatta Osmanlı memurlarının bu hususta ısrar etmeleri halinde anahtarı verebileceği bildirilmişti. Felemenk Sefaretinden gönderilen bir takrirden evvelce tamamen tahliye edilen mezarlığın tekrar neye dayanarak işgal edildiği sorulmuştu. Bu soruya ne yönde cevap verilmesi gerektiği Başkumandanlık Vekaletine soruldu (BOA, HR.SYS, 2439/10, 002-003, 25-27 Ağustos 1333). Öyle anlaşılıyor ki mezarlıktaki haneler, Osmanlı askerlerinin barınması için kullanılmak istenmekteydi.

I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı topraklarında yaşamını yitiren çok sayıda İngiliz asker, Haydarpaşa İngiliz Harp Mezarlığına defnedildi. Hatta Cumhuriyet'in ilanından sonra da Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde bulunan İngiliz askerlerine ait kemikliklerin Haydarpaşa İngiliz Mezarlığına nakledilmesi için kararlar alındı. Mesela İcra Vekilleri Heyetinin 24 Nisan 1929 tarihli toplantısında Kars'ta İnönü Meydanı civarındaki İngiliz askerlerine ait kemikliklerin, Haydarpaşa İngiliz Mezarlığına nakli için İngiliz memurların Kars'a girmesine izin verildi (BCA, 30.18.1.2/3-23-17, 24.04.1929).

2. Lozan Antlaşması Sonrasında İstanbul'un Tahliyesi ve Haydarpaşa Harp Mezarlığının Tahribi Meselesi

a) Mezarlığın Tahribinin Nedenleri

Türkiye Büyük Millet Meclisi Lozan Antlaşmasını, 23 Ağustos 1923'te onayladı. Antlaşma onaylandığı gün İtilaf devletlerine de bildirildi (Kalemlı, 2018, s. 115-116). Lozan Antlaşmasının gereği olarak İtilaf devletleri altı hafta içerisinde İstanbul'u tahliye edeceklerdi (Lozan Barış Konferansı Tutanaklar, 2001, C. 2, s. 109-111). İstanbul'un tahliyesine yönelik faaliyetler 2 Ekim 1923'te tamamlandı ve Müttefiklerin son birlikleri yapılan törenin ardından şehirden ayrıldı (Bakar, 2009, s. 45-46; Kalemlı, 2018, s. 115-116). Yunanlılar tarafından "*demir tümen*" olarak adlandırılan ve Gebze'de bulunan H. Hüsnü Paşa komutasındaki I. Tümen, 4 Ekim'de Gebze'den İstanbul'a hareket etti. 5 Ekim sabahı Göztepe'ye intikal eden tümen burada halkın önünde bir resmigeçit yaptı. Bilahare Kadıköy-Haydarpaşa hattında ilerleyen birlik geceyi Haydarpaşa'da geçirdi. Birlikler 6 Ekim sabahı Üsküdar'dan araba vapuru vasıtasıyla İstanbul tarafına nakledildi. Aynı saatlerde III. Kolordu Komutanı Şükrü Naili Paşa, Hereke'den vapurla hareket ederek saat 10:00'da İstanbul'a ulaştı. Burada devlet ricalinin de hazır bulunduğu bir resmigeçit icra edildi. Türk ordusunun İstanbul'a girişi halk nezdinde büyük bir coşku yarattı. Türk ordusu beş sene sonra İstanbul'a kavuşmuştu. İstanbul basını halkın coşkusunu sütunlarına taşıdı. Vatan gazetesinin 3 Ekim tarihli nüshasında Ahmet Emin Bey, Türk halkının, İtilaf kuvvetlerinin gitmesini coşku ve sevinçle karşıladığını ancak vakardan ayrılmadığını belirtiyordu (Ahmed Emin, 1339, s. 1; Bakar, 2009, s. 48-49).

Türk birliklerinin Kadıköy'e girişi sırasında yaşanan sevinç ve heyecan nedeniyle kutlamalar sırasında küçük çaplı bazı olaylar yaşandı. İstanbul'un Müttefik kuvvetleri tarafından tahliye edilmesinden beş gün sonra yani 7 Ekim 1923'te İngiltere, mezarlıklarına saldırıldığına ilişkin şikâyetle bulundu. İngiliz Sefareti temsilcisi Neville Henderson, Haydarpaşa'daki İngiliz mezarlığında bulunan mezarların tahrip edildiğini ihbar ediyordu. Bunun üzerine polis vasıtasıyla yapılan tahkikatta bazı mezarların tahrip edildiği anlaşılmıştı (BOA, HR.İM, 21/171, 7 Ekim 1339). Polis tarafından yapılan tahkikata göre 6 Kasım 1923 günü Türk ordusunun Kadıköy'e girişi şerefine süsleme yapılacaktı. Süsleme için gerekli olan defne dallarının tedariki amacıyla Kadıköy bohça hamalları çavuşu Kahraman adından bir kişinin teşvikiyle Hasan, İsrail Şükrü, Hamdi, Kamil, Selahaddin, Süleyman ve Jak adındaki hamallar duvardan atlayarak mezarlığa girmiş, bir miktar ağaç dalı keserek dışarıya çıkmışlardı. Bu durum şahısların kendi itiraflarıyla tespit edilmişti. Ancak olay bununla kalmamış,

ertesini gün de ellerinde çekiç bulunan Kürd Ali ve ona eşlik eden Hüseyin Ahmet, mezarlığın Hürriyet Oteli arkasındaki duvarından aşarak mezarlığa girmişlerdi. Anılan kişiler bir süre mezarlık alanında kaldıktan sonra buradan ayrılmışlardı. Polis tarafından yapılan soruşturma sırasında şahıslar mezarlığa girdiklerini itiraf etmişlerdi. Mezarlığa girmekteki amaçlarının ise fıstık toplamak olduğunu belirtmişlerdi. Şahısların ifadesine göre mezar taşlarını kendileri tahrip etmemişti. Ancak görgü tanıkları şahısların mezarlığa çekiçlerle girdiğini bildirmekteydi. Onlar mezar taşlarını tahrip etmediklerini dile getirirler de bu kişilerin çekiçle mezarlığa girmeleri tahribata sebep oldukları ihtimalini kuvvetlendirmekte idi. Diğer şahısların ise mezar taşlarını tahrip etmedikleri sadece defne dalı koparmak amacıyla mezarlığa girdikleri anlaşılmıştı (BOA, HR.İM, 54/2, 011, 22 Teşrinievvel 1339).

İngiliz temsilci Neville Henderson durumdan rahatsızdı. Meseleden kaynaklı olarak İngiltere'nin rahatsızlığını Hariciye Vekâleti İstanbul Murahhası Adnan Bey'e bildirdi. Adnan Bey, Henderson'dan aldığı mektup ve İngiltere'nin durumdan rahatsızlığını Hariciye Vekâletine bildiren bir tahrirat gönderdi. Söz konusu mektupta İngiliz Sefaretinin bu hareketi protesto ihtimalinin olduğunu bildirdi. Öte yandan yaşananların İngiliz parlamentosunda da olumsuz bir tesir yaratabileceğinin altını çizdi. Adnan Bey, Haydarpaşa İngiliz Mezarlığında Kırım Savaşı'nda Türk askerleriyle birlikte savaşan İngiliz askerlerinin bulunduğunu dile getirerek bu olayın daha fazla büyümeden ivedilikle önüne geçilmesi için öneriler sundu. Meselenin ayrıntısıyla ve titizlikle araştırılması için vilayete ve polis müdüriyetine emir verilmesini istedi. Ayrıca uygun bulunması halinde matbuat aracılığıyla bu duruma bir açıklık getirilmesinin uygun olacağını dile getirdi (BOA, HR.İM, 21/171, 7 Ekim 1339). Hükümet konuyu titizlikle ele aldı ve çok yönlü bir soruşturma başlatıldı. Ayrıca Adnan Bey tarafından Henderson'a gönderilen mektupta olayda bir art niyet olmadığı, suçluların bir an evvel cezalandırılacağı belirtildi.

Adnan Bey, 8 Ekim 1923'te bir önceki şifresine zeyil olmak üzere Hariciye Vekâletine bir şifre daha göndererek yeni gelişmeleri aktardı. Söz konusu şifrede Neville Henderson'dan bir hususi mektup aldığını, Haydarpaşa İngiliz Mezarlığına yapılan tahribattan sonra bu durumun tekrar etmemesi için alınan tedbirlerden dolayı Henderson'un kendisine teşekkür ettiğini belirtti. Henderson bu mektubunda ayrıca bu işi yapan şahısların cezalandırılmasını, bu gibi durumların tekrarının men edilmesi için gerekli tedbirlerin alınmasını, olaya cüret eden kişilerin bu bölgede bulunan hamallar olduğunu, defne dallarını toplamak bahanesiyle mezarlığa girdiklerini belirtiyordu. Tahribatı görmek için bizzat kendisinin mezarlığa gideceğini, İngiliz mezarları kırılmamış ise hiçbir problemin çıkmayacağını ifade etti. Ayrıca mektubun devamında bilhassa Haydarpaşa Mezarlığının, Kırım Savaşı'nda Türk askerleri ile yan yana vuruşan İngiliz askerlerden oluştuğu düşünüldüğünde hadisenin üzüntü verici bir şekil alacağını zikretti. Adnan Bey, Henderson'un bu hususi mektubunu aldıktan sonra kendisini bizzat ziyaret etti. Görüşme sırasında Henderson kendisinin mezarlığı ziyaret ettiğini, on yedi kadar mezar taşının çekiçle kırılmış olduğunu, bu durumun İngiltere'ye aksetmesi halinde olumsuz tesirler yaratacağını belirtti. Ancak Türk Hükümetinden bir cevap almadıkça bu meseleyi İngiltere'ye bildirmeyeceğini

sözlerine ekledi. Adnan Bey ise Henderson'a verdiği cevapta meselenin üzüntü verici olmakla birlikte bunda bir kasıt olmadığını vurguladı. Adnan Bey'e göre hadisenin İngiltere'ye bildirilmesine gerek yoktu. Bu işe cüret edenler hakkında gerekli incelemenin titizlikle yapılacağını ifade etti. Henderson ise gerekli takibatın ciddiyetle yapılmaması ve faillerin kanun dairesinde cezalandırılmamaları halinde hadisenin tekrarından korktuğunu dile getirdi. Adnan Bey, bu konunun dikkatle inceleneceğini ve gerekenin yapılacağını bildirince mesele bir süreliğine kapandı (BOA, HR.İM, 21/181, 8 Ekim 1339/1923).

İstanbul Murahhaslığı meseleyi detaylı olarak ele almakta idi. Henüz Henderson ile görüşme yapılmadan evvel olay araştırılmaya başlanmıştı. Bu bağlamda III. Kolordu Komutanlığından 9 Ekim 1923'te Hariciye Vekâleti Dersaadet Murahhaslığına gönderilen bir yazıda İstanbul Merkez Kumandanlığından alınan 6 Ekim 1923 tarihli yazıya atıfta bulunularak olayın 5-6 Ekim gecesi bazı şahıslar tarafından yaklaşık on kadar mezar taşının haçlarının kırılması sonucunda gerçekleştiği doğrulanıyordu. Yazıda ayrıca Lozan Antlaşmasınının 124. maddesi gereğince tarafların kendi yetkileri altındaki topraklarda bulunan mezarlıkların muhafazasını taahhüt ettiklerinden gereğinin yapılması istenmişti (BOA, HR.İM, 54/2, 013, 9 Ekim 1339). Hükümetin güven verici açıklamaları Henderson'u rahatlatmış ve mesele bir süreliğine de olsa kapanmıştı.

Saldırının Kadıköy'deki hamallar tarafından gerçekleştirilmiş olması ilginçti. Hamallar, Osmanlı coğrafyasının daha çok İstanbul, İzmir ve İskenderun gibi liman kentlerinde örgütlü olarak çalışmaktaydı. Bu işçiler, iskele ve limanlardaki malın öncelikle gemilerden indirilmesi, ardından arabaların giremediği dar yollardan pazarlara ve hanlara taşınmasını sağlıyordu. Hamallar zamanla esnaf loncası içerisindeki nüfuz ve etkinliklerini artırarak sosyal ve siyasal düzene etki etmeye başlamışlardı (Lüleci, 2018, s. 232-233). Zira hamallık İstanbul'da iyi örgütlenmiş bir esnaf teşkilatı idi. Bu örgütlenme nedeniyle özellikle Osmanlı'nın son döneminde İttihat ve Terakki mensupları, düşman olarak gördüklerini hamallarla yıldırıyordu (Göktaş, 1994, s. 535; Köksal, 2019, s. 20). Öte yandan Osmanlı'nın son döneminde ortaya çıkan iktisadi boykot hareketlerinde de hamalların büyük bir etkisi vardı (Elmacı, 1997, s. 155-162). Haydarpaşa İngiliz mezarlığında yapılan tahribatın hamallar tarafından icra edilmesi bu durumun bazı çevreler tarafından örgütlenmiş olabileceğini akla getirmekle birlikte eldeki veriler bu tezi tam olarak doğrulamaktan uzaktır.

Tahribatın hamallar tarafından yapılması İngiliz basınına da yansımıştı. Yorkshire'de yayımlanan The Daily Mail gazetesi 10 Ekim 1923'te "*İngiliz Mezarları Tahrip Oldu*" başlığını taşıyan bir haberle olayı kamuoyuna duyurdu. Anılan haberde Türklerin, dekorasyon için yeşillik topladıklarına inandıkları kişilerin Haydarpaşa'daki Kırım Mezarlığına girerek mezar haçlarını tahrip ettikleri bilgisine yer verilmekte idi. Haberde şu ifadeler yer alıyordu;

"Manchester Guardian muhabiri, kentin zafer kutlamaları için yeşillik topladığına inanılan kişilerin Haydarpaşa'daki Kırım Mezarlığına girerek on sekiz İngiliz askerinin mezarındaki haçları tahrip ettiğini bildirdi. Dün Yüksek Komiser Vekili Bay Henderson, üzüntüsünü ifade eden Adnan'ı protesto etti ve

mezarlara daha fazla müdahale edilmesini önlemek ve ilçe polis memurlarının cezalandırılmasını sağlamak için harekete geçti (British Graves Disturbed, The Daily Mail, 1923, s. 3).

Yorkshire’de yayımlanan Sheffield Daily Telegraph adlı gazetenin 10 Ekim tarihli nüshasında olay “*Türk Vandallar. Kırım Mezarlığındaki Mezarlara Saygısızlık*” başlığıyla okuyucuya duyurulmuştu. Anılan haberde İstanbul’daki Reuters ajansından alınan bilgi referans gösterilerek İstanbul’daki Kırım Mezarlığının çoğu sivil bölümündeki mezarlarda bulunan bir dizi haçın, yakın zamanda muhtemelen hamallar tarafından tahrip edildiği bilgisi paylaşıyordu (Turk Vandals, Sheffield Daily Telegraph, 1923, s. 6). Keza Yorkshire Post gazetesi ise olayı farklı bir boyuta taşıyordu. Anılan gazetenin 10 Ekim 1923 tarihli nüshasında hamallar “*siyasi lonca üyeleri*” olarak nitelendirilerek mezarlığa giren kişilerin sivil mezarlar üzerinden hatta çocuk mezarlarının üzerinden geçerek İstanbul’un tahliyesi sırasında mezarları tahrip ettiklerini dile getiriyordu. Haber şu şekilde idi:

“Çoğunluğu Kırım Mezarlığının sivil bölümündeki çocuk mezarlarının üzerinde bulunan bir dizi haç, yakın zamanda, Kemalist birliklerin (şehre) gelişini karşılamak üzere sokakları süslemek amacıyla yeşillik elde etmek isteyen muhtemelen hamallar (siyasi lonca üyeleri) tarafından tahrip edildi. İngiliz Yüksek Komiseri Vekili Neville Henderson, yetkilileri protesto ederek suçluların cezalandırılmasını ve polis şefinin görevden alınmasını talep etti. Yetkililer, Bay Henderson’un taleplerini yerine getirmeye söz verdiler” (Turkish Desecration of Crimean Graves Demand for Redress, Yorkshire Post, 1923, s. 10).

İngiltere’nin Lincolnshire kentinde yayımlanan Lincolnshire Echo gazetesinin 10 Ekim tarihli nüshasında da haber aynı şekilde yer almıştı. (Turkish Desecrations of Crimean Graves. Demand for Redress, Lincolnshire Echo, 1923, s. 3; Turkish Desecrations of Crimean Graves. Demand for Redress, The Yorkshire Post, 1923, s.10).

Çocuk mezarlarının tahribine ilişkin vurgu İrlanda gazetelerinde de dile getirilmekte idi. Örneğin Kuzey İrlanda Antrim’de yayımlanan Northern Whig ve Belfast News-Letter gazeteleri “*Vandalizm İddiası*” başlığıyla verdikleri haberde “*Türkiye’de Kırım Mezarlığındaki Mezarlar Soyuldu*” ifadesini kullanıyordu. Haberin devamında İstanbul’daki Kırım Mezarlığının sivil bölümündeki çoğunlukla çocuk mezarlarının üzerinde bulunan bir dizi haçın yakın zamanda yok edildiği bilgisi paylaşılırken siyasi bir örgütlenme içinde olan hamalların olayın çıkmasında etkili olduğu dile getirilmekte idi (Alleged Vandalism, The Northern Whig, 1923, s. 7; Alleged Turkish Vandalism in Crimean Cemetery, Belfast News-Letter, 1923, s. 2).

Londra merkezli Illustrated Police News adlı gazete ise İstanbul’daki Kırım Mezarlığındaki on sekiz İngiliz askerinin mezarlarının “*kabadayılar*” tarafından tahrip edildiği ve İngiliz maslahatgüzarı Neville Henderson’un olaya müdahale ettiği bilgisine yer vermekte idi (Weekly Letters, Illustrated Police News, 1923, s. 6). Haydarpaşa İngiliz mezarlığına saldırı sadece Londra merkezli gazetelerde dillendirilmedi. Aynı zamanda İngiltere’nin diğer şehirlerinde yayımlanan yerel gazeteler de olayı sütunlarına taşıdı. Örneğin İngiltere’nin Kent şehrinde yayımlanan

Westerham Herald gazetesinin 20 Ekim 1923 tarihli nüshasında yer alan haberde İstanbul'daki Kırım Mezarlığındaki on sekiz İngiliz askerinin mezarlarının, "kabadayılar" tarafından tahrip edildiği ve İngiliz maslahatgüzarı Nevile Henderson'un ise durumu protesto ettiği bildiriliyordu (Peter the Great's Wig, Westerham Herald, 1923, s. 3). İngiltere'nin Gloucestershire şehrinde yayımlanan Gloucestershire Chronicle gazetesinin 13 Ekim 1923 tarihli nüshasında da aynı haber benzer cümlelerle dillendirilmekte idi (Gloucestershire Chronicle, 1923, s. 4). Norfolk'ta yayımlanan Diss Express adlı gazete de aynı haberi tekrarlayarak İngiliz maslahatgüzarı Neville Henderson'un Adnan Bey'i protesto ettiğine yer veriyordu (Peter the Great's Wig, Diss Express, 1923, s. 3). Keza Suffolk'ta yayımlanan The Halesworth Times and East Suffolk Advertiser gazetesinin 24 Ekim 1923 tarihli nüshasında da haber aynı cümlelerle okuyucuya duyuruldu (Peter the Great's Wig, The Halesworth Times and East Suffolk Advertiser, 1923, s. 3).

b) Haydarpaşa İngiliz Mezarlığının Tahribi Meselesinin Yeniden Alevlenmesi

Hükümetin gerekli araştırmayı yapması ve güven veren açıklamalarından sonra Henderson bir süre meseleyi dillendirmedi. Ancak İngiliz mezarlık bekçisinin defne dalı koparmak için gelen hamallara mani olamayacağını anlayınca polise müracaat ettiğini ve polisin nezaketsiz şekilde "men ederiz, icabına bakarız" tarzında cevap verdiği halde hiçbir tedbir almadığını ifade etmesi üzerine olay yeniden alevlendi. Polisin yaptığı inceleme sonucunda bazı mezarların tahrip edildiği anlaşılmıştı. Bu arada Kadıköy Polis Merkezi, mezarlığı tahrip eden şahısların bulunamadığını ifade ediyor ve hatta hadisenin mezarlık bekçisi tarafından gerçekleştirilmiş olabileceğini dillendiriliyordu. Adnan Bey, bu açıklamaya tepki gösterdi. Kadıköy Polis Merkezinin olayı gerçekleştirenlerin bulunamadığına dair verdiği raporda hadiseyi gerçekleştiren kişinin İngiliz mezarlık bekçisi olabileceğine yönelik beyanının son derece "gülünç bir cevap" olduğunu belirtti. Adnan Bey, daha önceki telgrafına atıfta bulunarak basın aracılığıyla bu hareketin takibini ve suçluların cezalandırılmasının hükümet tarafından sağlanacağına dair bir açıklama yapılmasının uygun olacağını tekrarladı. Bu şekilde olayın İngiltere'deki olumsuz tesirinin azaltılacağını, N. Henderson'a da ona göre tebligat yapılacağını bildirdi. Ayrıca bu önerilerin uygun olup olmadığını sordu (BOA, HR.İM, 21/181, 8 Ekim 1339).

Öyle anlaşılıyor ki bu mesele Polis Müdüriyetinin mezarlığın tahribiyle ilgili yaptığı açıklama sonrasında daha da alevlendi. Zira Adnan Bey'in Hariciye Vekâletine gönderdiği 15 Ekim 1923 tarihli yazısında kapanmış olan Haydarpaşa Mezarlığı meselesinin Polis Müdürünün yaşanan hadisenin ehemmiyetsiz olduğuna ve aslının değiştirildiğine dair beyanını üzerine tekrar açıldığını hatırlatıyordu. Henderson, Adnan Bey'e İngiliz milletinin mezarlıklara çok önem verdiğini ve fakat meselede bir kasıt olmadığına kani olduğu için Londra'da sebep olacağı tesiri izaleye çalıştığını fakat Polis Müdüriyetinin bu açıklamasıyla kendisinin oldukça zor bir duruma düştüğünü bildirdi. Ayrıca on yedi mezar taşının özel olarak çekiç ile kırılmasının "tuhaf ve adî bir vaka olduğu" şeklindeki bir değerlendirmenin hükümet memuru tarafından dillendirilmesinin doğru olmadığını ifade etti. Anlaşılan o ki Henderson'da bir güvensizlik oluşmuştu. Zira Henderson, hükümetin bu beyanını tasvip edip

etmediğini de sordu. Adnan Bey tarafından Henderson'a verilen cevapta kendisinin Polis Müdürünün beyanatını görmediğini, yanlış bir tercüme yapılmış olabileceğini, meseleyi araştıracağını bildirdi. Henderson'un durumdan çok müteessir olduğunu, bu gibi hareketlerin İngiliz kamuoyunda büyük bir infial yaratacağını ve bilhassa polis tarafından bu şekilde beyanatta bulunulmasını Londra'ya bildirmek mecburiyetinde olduğunu söyledi. Bunun üzerine Adnan Bey, bu meselenin abartılmaması gerektiğini, failerin yakalanarak hak ettikleri cezaya çarptırılacaklarını beyan etti. Henderson ise mezarlıktaki zarar ve ziyanın takdir edilmekte olduğunu ve yakında bir nota ile bu zarar ve ziyanı talep edeceğini ifade etti (BOA, HR.İM, 54/2, 15 Ekim 1923).

Henderson, 21 Ekim 1923'te TBMM Hükümeti Hariciye Vekâleti İstanbul Murahhası Doktor Adnan Bey'e mezarlıkların tahribi sonrasında zarar ziyan tablosunu bildiren bir nota gönderdi. Söz konusu notada;

Görüşmelerimiz ve Haydarpaşa'daki İngiliz mezarlığının ihlali ile ilgili olarak Ekselanslarına gönderdiğim kişisel mektubumdan sonra, burada size, yıkılan mezarların restorasyonu için gerekli olan masrafların ayrıntılı bir tahminini göndermekten şeref duyarım. Bu fiyat teklifi, yalnızca gerekli mermerin İtalya veya Yunanistan'dan ithalatına Türk makamları tarafından izin verilmesi durumunda geçerlidir. Yetkili Türk makamlarının masrafları kendilerine ait olmak üzere bu masrafları karşılamaya hazır olduklarından şüphem yok ve meblağın bana ödenmesi için bu tahmini fiyatları kendilerine iletirseniz minnettar olurum. En yüksek saygılarımı lütfen kabul edin efendim. İstanbul İngiliz Yüksek Komiseri Neville Henderson, Konstantinopolis 21 Ekim 1923 (BOA, HR.İM, 54/2, 21 Ekim 1923).

Henderson, Haydarpaşa İngiliz Mezarlığı için çıkarmış olduğu maliyet listesini sundu. Bu listede tahrip olan mezar sayısı, çitlerin detayları ve kırık haç onarım maliyetleri de yer almakta idi (BOA, HR.İM, 54/2, 002, 21 Ekim 1923). Liste şöyleydi;

Sıra No	Onarılacak Mezar	Çitlerin Detayı	Onarım Maliyet(₺tqs)
1	4. W. Smythes	kırık haç (mermer)	50.00
2	23. H. Harvey	kırık haç (mermer)	170.00
3	26. E. Panglo	kırık haç (mermer)	120.00
4	44. E. A. Todd	kırık haç (mermer)	50.00
5	45. M.C. Marshall	kırık haç (mermer)	50.00
6	14. H.M. Wills	kırık demir çit	80.00
7	86. B.D. Heidenstam	kırık haç (mermer)	150.00
8	99.L.M. La Fontaine	kırık haç (mermer)	60.00
9	104. E.H.Edwards	kırık haç (mermer)	7.50
10	108. G. Fyfe	kırık haç (mermer)	7.50
11	97. M.S. Thomas	devrilmiş haç	.20
12	296. V.E.Lowther	kırık haç	80.00
13	236. C. Maunder	kırık haç	60.00
14	142. M.L.Knight	devrilmiş haç	20
15	255. G.S. Biddulph	kırık haç	60.00

16	258. I. Vere	dört kırık melek	600.00
17	253. Sir H. Wood	iki kırık haç	120.00
	Toplam		1.665.40

c) İngiltere'nin Baskısı ve Mezarlık Krizinin Büyümesi

Haydarpaşa İngiliz Mezarlığının tahribat iddiası uzun müddet İngiliz Yüksek Komiserliği ile Hariciye Vekâleti İstanbul Muarahaslığı arasında görüşme ve yazışmalara sebep oldu. Henderson, Adnan Bey ile bir görüşme yaparak, bu meselenin İngilizler üzerinde derin bir tesir yarattığını bildiren bir nota verdi. Henderson'un rahatsız olduğu bir diğer husus ise tahribatın faillerinin yakalandıktan sonra sadece bir hafta hapis cezasına çarptırılmalarıydı. Henderson, gerek suçluların aldıkları cezalar ve gerekse mahalli polisin tutumunun Britanya İmparatorluğu Hükümeti üzerinde büyük bir olumsuz tesir yarattığını bildirdi. Hatta Lord Curzon'un telgraf emri gereğince Türk Hükümetinin mahalli memurlarının bu vakada takındıkları hal ve tavır ile tamir masrafları hakkındaki talebi reddetmesi halinde Britanya Hükümetinin meselenin vahametini basın yoluyla neşr ve ilan edeceğini Adnan Bey'e bildirdi. Adnan Bey, Henderson ile arasında geçen bu görüşmeyi 24 Ekim 1923'te Hariciye Vekaletine ilettiler (BOA, HR.İM, 22/152, 001-003-004, 24 Ekim 1923). Konuşmalardan da anlaşılacağı üzere Henderson, basını bir silah olarak kullanarak baskıyı artırmaya başlamıştı.

İngiltere'nin bu baskısı anlaşılır gibi değildi. Adnan Bey, Haydarpaşa İngiliz Mezarlığında yapılan tahribatın maksatlı ve planlı bir hadise olmadığını anlatmak amacıyla 26 Ekim 1923'de tekrar Henderson ile bir görüşme yaptı. Bu konuda basın kullanılarak bir hücum yapılmasının uygun olmadığını, Türkiye'nin bu meseleyi gerektiği şekilde incelediğini ve asla tasvip etmediğini, polis memurlarının ise işlerini büyük bir titizlikle yürüttüklerini ifade etti. Bu açıklamaya rağmen Henderson iddialarını sürdürerek Türkiye'nin bu meseleyi hafife aldığını, polis memurlarının konuya titizlikle eğilmediğini, hatta vakaya sebep olduklarını, mezarlıktan kopartılan defne dalları ile polis merkezinin donatıldığını, İngiltere'nin bu konuya son derece ihtimam gösterdiğini uzun uzadıya anlattı. Bu arada mezarlıkların onarılması için tahsisat talebini de yineledi. Haydarpaşa İngiliz Mezarlığının tahribinin Londra gazetelerinde yazılacağını, bunun için Adnan Bey'i önceden haberdar etmek istediğini bildirdi. Öyle anlaşılıyor ki bu mesele İngiltere için kapanmamıştı. Adnan Bey bu görüşmeyi aynı gün Hariciye Vekaletine bildirdi (BOA, HR.İM, 22/161, 001-002, 26 Ekim 1923). Henderson, 29 Ekim 1923'te Adnan Bey'e bir mektup daha göndererek Haydarpaşa İngiliz Mezarlığına zarar vermektense dolayı suçlu bulunanlara ve ihmali görülen polis memurlarına ne gibi cezalar verildiğini sordu (BOA, HR. İM, 54/2, 005-006, 29 Ekim 1923).

Anlaşıldığı üzere İngiltere, mezarlığa kasıtlı bir saldırı yapılmadığı hususunda Ankara Hükümetiyle mutabıktı. Ancak sürecin iyi yönetilemediği hususunda hükümete bir eleştirisi söz konusuydu. Bu eleştiriler şu şekilde sıralanabilir;

- 1) Haydarpaşa İngiliz Mezarlığında yapılan tahribat kasıtlı değildi, ancak Türk Hükümeti tahribatın ardından meseleye titizlikle eğilmemiş ve durumu hafife almıştı.

- 2) Polis merkezi gerek söylemleri ve gerekse eylemleriyle görevini tam anlamıyla yerine getirmemişti. Mezarlıktan kopartılan defne dallarıyla polis merkezinin süslenmesi buna kanıt olarak gösterilmişti.
- 3) Mezarlığı tahrip eden kişiler hakkında yeterli ceza verilmemişti.
- 4) Türk Hükümeti kişilerin yaptığı suçlardan hükümetin sorumlu olamayacağını gerekçe göstererek mezarlıkların onarımı hususunda İngiltere'nin talep ettiği tahsisatı vermek istememişti.

TBMM Hariciye Vekâleti Dersaadet Murahhaslığı, Henderson'un bu eleştirilerine cevap vermek ve suçlulara verilen cezaları öğrenmek üzere 30 Ekim 1923'te Polis Müdüriyetine bir yazı gönderdi. Yazıda Haydarpaşa İngiliz Mezarlığında meydana gelen tahribat ve faillerine ne şekilde ceza verildiği ve bu hususta ihmali görülen zabıta memurları hakkında ne gibi bir muamele yapıldığı soruldu (BOA, HR.İM, 54/2, 002-004, 007, 30 Kanunuevvel 1339).

İstanbul Polis Müdüriyeti tarafından Dersaadet Murahhaslığına gönderilen 1 Kasım 1923 tarihli cevabi yazıda Haydarpaşa İngiliz Mezarlığında tahribat yapıldığı hakkında alınan ihbar üzerine derhal tahkikat yapıldığı, Nazif oğlu Abidin, Kerim oğlu Şükrü, İlya oğlu Jak, Sadık oğlu Hamdi, Kerim oğlu Kamil, Ömer oğlu Selahaddin, Abidin oğlu Süleyman, Kürd Süleyman ve Kürd Ali adlı şahısların bu tahribatı yaptığının anlaşıldığı bildirildi. Ayrıca şahısların hepsi hakkında inceleme yapılarak evraklarıyla birlikte Üsküdar Bidayet Müdde-i Umumiliğine teslim edilerek burada yapılan mahkeme neticesinde birer hafta müddetle hapislerine karar verildiği ifade edildi. Keza bu hususta zabıtaya hadisenin olduğu anda iki defa malumat verildiği iddiasının doğru olmadığı, ancak hadiseden sonra müracaat edildiği, ilgili memurların da vazifelerini yerine getirmiş oldukları ve memurların herhangi bir ihmalinin bulunmadığı dile getirildi (BOA, HR. İM, 54/2, 009, 1 Teşrinisani 1339).

Haydarpaşa İngiliz Mezarlığının tahribiyle ilgili kapsamlı soruşturma yapılmasının ardından İstanbul Valisi Ali Haydar Bey, Dâhiliye Vekâletine soruşturma raporunu gönderdi. Söz konusu rapor Dâhiliye Vekâleti tarafından Hariciye Vekâletine iletildi. Rapor sureti Hariciye Vekaleti tarafından Dersaadet Murahhaslığına gönderilerek İngilizlere bu şekilde bir cevap verilmesi istendi (BOA, HR.İM, 54/2, 010, 6 Teşrinisani 1339).

Esasen İstanbul Valisi Ali Haydar Bey'in 22 Ekim 1923 tarihli raporunda meselenin bütün ayrıntıları yer almakta idi. Söz konusu rapora göre, Haydarpaşa İngiliz Mezarlığında yapılan tahribata ilişkin polis incelemesi tamamlanmıştı. Buna göre 6 Ekim 1923 günü Türk ordusunun Kadıköy'e girişi şerefine süsleme yapılacak yerlere defne dalı asmak planlanmıştı. Bu maksatla Kadıköy bohça hamalları çavuşu Kahraman namındaki şahıs, yanına aldığı Hasan, İsrafil Şükrü, Hamdi, Kamil, Selahaddin, Süleyman ve Jak adındaki hamallarla birlikte duvardan atlayarak mezarlığa girmişlerdi. Söz konusu şahısların yeterli miktarda ağaç dalı keserek dışarıya çıktıkları kendi itiraflarıyla tespit edilmişti. Ancak ertesi gün ellerinde çekiç bulunan Kürd Ali ve yanında bulunan Hüseyin Ahmet, mezarlığın Hürriyet Oteli arkasındaki duvarından aşarak mezarlığa girmişti. Bu kişiler ifadelerinde mezarlığa girdiklerini itiraf etmişlerdi. Mezarlığa girmekteki amaçlarının fıstık toplamak

olduğunu ancak mezar taşlarını tahrip etmediklerini ifade etmişlerdi. Fakat raporda mezarlığa çekiçle girmeleri nedeniyle tahribatin bu kişiler tarafından yapılmış olmasının muhtemel olduğu beyan edilmekte idi. Mezarlığı tahrip eden kişilerin tamamı soruşturma evrakları ile beraber 10 Ekim 1923 tarihinde Üsküdar Bidayet Müdde-i Umumiliğine sevk ve teslim edilmişti (BOA, HR.İM, 54/2, 011, 22 Teşrinievvel 1339).

Vali Ali Haydar Bey'in gönderdiği raporda olayın olduğu anda polisin müdahale etmediğine dair mezarlık bekçisinin suçlamasına da açıklık getirilmişti. Vaka hakkında polise malumat verilmesiyle beraber tahkikata hemen başlandığı, olayın gerçekleştiği anda polisten iki defa yardım talep edildiği halde yardım gelmediğine yönelik ağır suçlamanın tamamen asılsız olduğu belirtildi. Ali Haydar Bey, olayın gazetelere yansımalarının temel sebebinin de bu iddia olduğunu vurgulamıştı. Zira bu iddia üzerine polis müdüriyeti tarafından doğrudan doğruya gazetelere mülakat verilmişti. Hatta Tasfir-i Efkâr gazetesi muhabirinin meselenin esası hakkında malumat talep etmesi üzerine olay gazete muhabirine anlatılmıştı. Muhabirin söz konusu hadiseyi İngiliz gazetelerinin pek ziyade abarttığına dair ifadesi iki ülke arasındaki krizi büyütüştü. Hatta muhabirin bu kadar büyük bir coşku içinde meselenin abartmaya uygun olduğunu ima etmesi ve polisin suçluları yakalayıp adliyeye teslim etmekle görevini tamamladığını beyan etmesi İngiliz tarafını rahatsız etmişti (BOA, HR.İM, 54/2, 011, 22 Teşrinievvel 1339).

3. Meselenin Çözümüne Yönelik İsmet Paşa ve Adnan Bey Arasında Yaşanan Gerginlik

Olayın büyümesi ve basına yansımaları Ankara'yı ziyadesiyle rahatsız etti. İsmet Paşa, olayla ilgili hükümetin gerekli tedbirleri aldığını düşünüyordu. Hatta İsmet Paşa tarafından Adnan Bey'e gönderilen mektupta açıkça yazılmasa da Adnan Bey eleştiriliyordu. 20 Kasım 1923'te İsmet Paşa'nın Hariciye Vekâleti Dersaadet Murahhaslığına gönderdiği yazı, bu hususta hükümetin tahammülünün kalmadığını gösteriyordu. Zira İsmet Paşa şunları ifade ediyordu;

Haydarpaşa İngiliz Mezarlığının uğradığı tahribattan dolayı pek üzücü olan bu hadise pek galeyanlı bir günde vuku buldu. Olayın failleri yakalanarak adliyeye teslim edildi. Ne yazık ki bizce bundan fazlasını yapmak mümkün değildir. Her devlet memleketinde ahalinin mal ve canlarını temin ile mükellef olmakla beraber efrad tarafından ifa olunan suçlardan dolayı mesuliyet kabul edemez. Nitekim İngiliz işgali altında kalan yerlerde başlıca Çanakkale'deki şüheda mezarlıkları dahi pek fena bir şekilde tahrip edildiği halde bu bâbda tarafımızdan tazminat talep edilmemiştir. Çanakkale'de İngilizler tarafından şehit edilen Jandarmamız Şakir oğlu Nuri için tazminat verileceğini General Harington vadettiği ve hatta bu vaat üzerine Bayramiç'teki İngiliz tayyareci zabitleri teslim olduğu halde İngilizler bilahare uygun bir lisan ile tazminat ödemekten geri durmuşlardır. Keza bir İngiliz dretnotunun Gelibolu'da Çayırovası'nda hedeflere yaptığı endaht [silah atışı] nedeniyle yangın çıktığı ve birçok ağacın yandığı ve 10 Haziran tarihli ve 2026 numaralı telgrafnâme gereğince endaht yüzünden ahalinin zarar ve ziyanının tazmin edileceği

hakkında İngilizlerden teminat aldığınızı bildirdiğiniz halde İngilizlerden hala böyle bir tazminat alınamamıştır. İngiliz Mümessil Vekiline bu yolda şifahen cevap verilmesi rica olunur efendim (BOA, HR.İM, 54/2, 20 Teşrinisani 1339).

İsmet Paşa bu mektubunun hemen ardından 25 Kasım 1923'te Adnan Bey'e tekrar bir mektup göndererek 20 Kasım tarihli tahrirata eklenmesini istedi. 25 Kasım tarihli tahriratta Türk Hükümetinin, İngiltere'nin bu meselede basın yoluyla bir münakaşa açma tehdidini teessüfle karşıladığını bildirdi. İngiltere ile Türkiye arasında ciddi olarak arzu edilen münasebetin tehlikeye düşürülmesinin memnuniyetle karşılanmayacağını ifade etti. İngiliz işgali esnasında Türkler için oldukça anlamlı olan Çanakkale mezarlıklarının kötü bir şekilde tahribatından dolayı Türkiye'nin ne tazminat talep ettiğini ne de bu boyutta tehditte bulunduğunu hatırlattı. İstanbul'un mütarekeye aykırı olarak senelerce süren işgali esnasında İngiliz zabitan ve askerinin ahaliye karşı yaptıkları hareketlerin hatırda olduğunu altını çizdi. Bununla ilgili isim, mahal ve tarih zikredilerek sütun sütun neşriyatta bulunmanın da daima mümkün olduğunu belirtti. Fakat Türk Hükümetinin dostluğun tesisine taraftar olması nedeniyle bunu kesinlikle arzu etmeyeceğini ifade etti. Senelerce büyük bir baskı altında bırakılmış bir halkın kurtuluş gününde galeyana gelip bir vaka çıkarmaması için Türk memurları tarafından ne derece özen gösterildiğine bizzat Henderson'un şahit olduğunu, böyle bir günde birkaç hamalın defne dalı almak üzere mezarlığa girmelerine müsaade edilmemesi nedeniyle cehaletle yaptıkları hareketin bu derece abartılmasının doğru olmadığını bildirdi (BOA, HR.İM, 54/2, 017, 25 Kasım 1339).

İsmet Paşa, mezarlığa yapılan tahribattan dolayı üzgün olduğunu ifade etmekle birlikte Türkiye Cumhuriyeti'nin hiç kimseyi hâkim tarafından tayin edilen cezalardan daha ağır bir surette cezalandıramayacağını da sözlerine ekledi. Ayrıca İngiltere'nin böyle bir talepte bulunmasının dikkat çekici olduğunu, İngiliz filosu tarafından gerçekleştirilen bombardımanın sebep olduğu zararın takibini ve şehit edilen Türk jandarması için İngiltere tarafından verilecek meblağ hakkında henüz bir netice alınmadığı hatırlattı. Durum böyle olduğu halde İngiltere'nin mezarlık meselesinden dolayı suçluların cezalandırılmasına rağmen tazminat talep etmesinin anlaşılmadığını dile getirdi. Bu şartlar doğrultusunda Henderson'a cevap verilirken Türk Hükümetinin basın yoluyla bir münakaşaya girmeyi hiçbir şekilde arzu etmediğini, işgalin sona ermesine tesadüf eden bu hadiseden dolayı mevcut durumu olumsuz bir noktaya taşımamak gerektiğini tavsiye ederek hükümetin bu görüşünü Henderson'a hissettirmesini istedi (BOA, HR.İM, 54/2, 017, 25 Kasım 1923).

Adnan Bey, İsmet Paşa'dan aldığı 20 Kasım 1923 tarihli ilk mektubun ardından hemen harekete geçti. 23 Kasım 1923'te Büyük Britanya Hükümeti temsilcisi Neville Henderson'a gönderdiği mektupta Türk Hükümetinin bu olaydan dolayı üzüntü duyduğunu ifade ederek suçlular hakkında kovuşturma yapıldığını ve mevcut kanunlar çerçevesinde cezalandırıldıklarını belirtti. Bununla birlikte şahıslar tarafından işlenen fiillerden devletin sorumlu tutulamayacağını, Cumhuriyet hükümetinin Türkiye ile Büyük Britanya arasında yeniden iyi ilişkiler kurulmasına yönelik samimi arzuya sahip olduğunu vurguladı. Hükümetin başlangıçtan itibaren bu olumlu ilişkileri tehlikeye atabilecek herhangi bir ayrılık unsurunu tasavvur etmediğini dile

getirdi. Bu motivasyon içinde olan Türk Hükümetinin, İngiliz Hükümetinin olayı kamuoyuna duyurma girişimini öğrenince çok şaşırıldığını da ifade etti. İngiliz Hükümetinin böyle bir yönetime başvurmasının her iki tarafta da arzu edilen samimi ilişkilerinin yeniden tesis edilmesine kesinlikle katkı sağlayamayacağını altını çizdi. Keza İngiliz temsilcisi Henderson'un diğer Müttefik devletlerin İstanbul'daki temsilcileri ile görüşmüş olacağına dikkat çekilerek Türk makamlarının, İtilaf kuvvetlerinin tahliyesinin son günlerinde halk tarafından acı bir şekilde hissedilen bir durumun sona erdiğine işaret eden olayları önlemek için gösterdikleri gayret ve faaliyetin ortada olduğunu hatırlattı. Birkaç defne dalı almalarına izin verilmediği için çileden çıkan hamalların yaptığı bu girişimin hiçbir şekilde polisin ihmaline atfedilemeyeceğini belirtti. Bu olayı gerçekte var olmayan sebeplere dayandırmanın da kabul edilemez olduğu açıkça ifade edildi. Adnan Bey, bu hususları dikkate sunarak yapılan açıklamanın Britanya Hükümetini tatmin etmeye hizmet edeceğine dair umudunu dillendirdi (BOA, HR.İM, 54/2, 002.012, Kasım 1923).

Öyle anlaşılıyor ki Adnan Bey'in bu mektubunda yaptığı açıklamalar İngiliz Hükümetini tatmin etmemişti. Zira Neville Henderon tarafından 4631/214/23 numaralı ve 23 Kasım 1923'te gönderilen cevabi mektupta, Haydarpaşa İngiliz Mezarlığında meydana gelen hasarla ilgili 7 Ekim tarihli kişisel mektubuna, 21 Ekim tarihli notuna ve 29 Ekim tarihli bildirimine Türk Hükümeti tarafından verilen nazik cevapları içeren notanın bir kopyasının İngiliz Dışişlerine gönderildiği bildiriliyordu. Adnan Bey'in kendisine verdiği cevapta bu zarardan sorumlu bulunan kişilerin bir hafta hapis cezasına çarptırıldığını ve yerel polisin herhangi bir ihmalinin bulunmadığını bildirdiği hatırlatılıyordu. Ancak Henderson'un ifadesiyle Adnan Bey'in verdiği bu cevap Britanya Hükümeti için son derece yetersiz görülmüş ve hükümet üzerinde üzücü bir izlenim bırakmıştı. Henderson, Lord Curzon'dan gelen telgraf emriyle, Türkiye Cumhuriyeti Hükümetinin yerel makamlarının bu olayla ilgili olarak benimsediği tavrı onaylaması halinde, Adnan Bey'e bir nota verileceğini belirtti. İngiliz Hükümetinin mevcut durumda bu olayla ilgili ciddiyetin gerektirdiği tüm tedbirleri almak zorunda olduğu da ifade edildi (BOA, HR.İM, 54/2, 002, 015, 016, 23 Kasım 1923).

Henderson bu mektubun ardından 29 Aralık 1923'te yeni bir nota gönderdi. Bu notada Britanya Hükümetinin, Adnan Bey'in Henderson'a gönderdiği yazısında ifade ettiği hususlardan dolayı derin bir hayal kırıklığına uğradığı belirtiliyordu. İngiliz Hükümeti, Türk Hükümetinin bildirdiği gibi polisin ihmali olmadığı tezine katılmadığının altını çiziyordu. İngiliz tarafı, bu durumdan dolayı Türk tarafının, suç işleyenlerin neden olduğu zarardan hükümetin sorumlu tutulamayacağı tezini de kabul edemeyeceğini bildiriyordu. Türk Hükümetinin, Büyük Britanya ile Türkiye arasındaki samimi ilişkilerin yeniden kurulması için istekli olduğunu beyan etmesine rağmen bu arzunun somut kanıtını vermek için kendisine sunulan bariz fırsatı değerlendiremediğini ve bu nedenle de İngiliz Hükümetinin üzüntü duyduğunu belirtmekten geri kalmıyordu (BOA, HR.İM, 54/2, 024, 29 Aralık 1923).

Henderson'un gönderdiği bu mektupta olayın gerçekleşmesinden sonra polisin tutumu konusunda Türk Hükümeti suçlanıyordu. Ayrıca mezarların tahrip edilmesi

nedeniyle ortaya çıkan zararın Türk Hükümeti tarafından üstlenilmemesi de İngiltere'yi rahatsız etmişti. Türk tarafının ifade ettiği “suçluların verdiği zarardan hükümet sorumlu değildir” anlayışı İngiltere nezdinde üzüntü verici bir tutum olarak değerlendirilmişti. Meselenin tam anlamıyla nasıl bir çözüme ulaştırıldığı net değildir. Türkiye'nin tahrip edilen mezarların tamirine yönelik bir tahsisat ayırdığını kanıtlayan Bakanlar Kurulu kararına da rastlanmamıştır.

Haydarpaşa İngiliz Mezarlığının tahribi meselesinin İngiltere tarafından bu derece uzatılmasının sebebi Türkiye'nin Milli Mücadele sonrasında yeni bir devlet kurmasını kabullenmekte zorlanmasından kaynaklı olmalıdır. Çünkü mezarlıklar meselesi sırasındaki tutumu her ne kadar diplomatik bir nezaket çerçevesinde sürdürülmüş ise de mezarlığa saldıranlara kanunlar çerçevesinde verilen cezaların azlığına yönelik eleştiriler son derece yersizdir. Türk polisinin görevini yerine getirmediği iddiası ve Türkiye'nin bu meseleyi hafife aldığı ifade edilmesi, yönetime bir çeşit müdahale çabası idi.

Öte yandan bu olayın Türkiye ile Musul meselesinin çözümüne yönelik konferansın planlanması evresinde olması dikkat çekicidir. Zira Lozan sonrasında Türk-İngiliz ilişkileri Musul meselesi nedeniyle gergindi ve İngilizler Ağustos 1923'te Süleymaniye'yi bombalamışlardı (Uyar, 2007, s. 45) İngiltere, Haydarpaşa İngiliz Mezarlığının tahribi meselesini Türkiye'ye bir baskı unsuru olarak kullanma yolunu tercih etmiş olabilir. İngiltere ile ilişkilere önem veren Türkiye, ilişkilerde yaşanan pürüzleri bir an evvel ortadan kaldırmaya yönelik siyaset izlemiş ise de Haydarpaşa İngiliz Mezarlığının tahribi hususunda İngiltere'nin müdahaleci ve üstten bakan tavrına karşı gerekli tepkiyi göstermiştir.

Esasen İsmet Paşa ve Türk Hükümetinin duruşu, Milli Mücadele ve Lozan Antlaşmasıyla birlikte İngiltere'nin askeri ve siyasi anlamda dize getirilişinin bir kez daha gösterilmesinden ibaretti. Zira Falih Rıfkı Atay'ın belirttiği gibi “Bir zamanlar Müslümanlık âleminde İngiliz korkusu, Allah korkusunun yerini tutmuştu. Şark âleminde kendini İngiltere'den ilk tedavi eden memleket, Türkiye oldu”. Bu anlamıyla Türkiye'nin “tedavi sürecini” kalıcı hale getirmek için beynelmilel sahada Lozan ile birlikte kazandığı prestiji korumak ve derinleştirmek zorundaydı. Zira Lozan Antlaşması ile barış tesis edilmiş gibi görünse de İngiltere ile farklı düzlemde bir çatışma devam ediyordu. İngiltere, Lozan'ın imzalanmasına rağmen Türkiye üzerindeki emellerinden vazgeçmek niyetinde değildi. Bu sebeple Türkiye üzerinde bir nüfuz yaratma çabasını sürdürdü (Boyar, 2014, s. 1159-1160).

Öte yandan İngiltere, Türkiye ile ilişkilerinde eşit ilişki modelini yadırgamakta idi. Bu meyanda Türkiye'deki tecrübeli diplomatları vasıtasıyla Türkiye'ye baskı sürecini devam ettiriyordu. Bunun çok sayıda örneği vardı. Mesela İngiltere, Ankara'yı başkent olarak kabul etmedi. İngiliz Büyükelçiliğini Ankara'ya taşımadı. Hatta başkentin değişmesini diplomatik bir krize dönüştürdü. Çünkü İngilizlerin nazarında “Ankara'da onurla ve konfor içinde oturulamaz” idi. İngiltere, bu görüşlerini müttefik temsilcileri ile de paylaştı ve İstanbul'da kalınması hususunda çaba harcadı. İngilizler bu tavrıyla Ankara'ya karşı açıkça cephe almıştı. Böylece İngiltere Ankara'yı başkent olarak tanımadığı gibi bir de boykot etmekteydi (Şimşir, 1991, s. 197, 209; Kürkçüoğlu, 1978, s.

289). İngiltere'nin bu tür durumlarda direnç göstermesi Milli Mücadele döneminde TBMM Hükümetine karşı tutumunda etkili olan "onur sorunu" etkeninin devam ettiğini gösteriyordu (Kürkçüoğlu, 1978, s. 290). Haydarpaşa İngiliz Mezarlığının tahribi meselesi de işte bu prestij faktöründen kaynaklı nedenlerle uzatılmıştı. İstanbul'daki İngiliz temsilci Neville Henderson, İngiliz politikasının temsilcisi olarak diplomaside "ju jitsu metodu"nu uygulayarak "aşırı güç yerine esnek teknikler kullanılarak rakibin yıpratılması" siyasetini izliyordu (Neville, 1998, s. 23). Bu nedenle İngiltere bir yandan Türkiye'deki gelişmeleri dikkatle izliyor, kendi aleyhinde olan bütün hadiseleri rakibin hatalarından yararlanarak lehine çevirme ustalığını gösteriyordu. Böylece İngiltere Türkiye'nin uluslararası alanda ilişkilerini denetim altında tutuyordu. İngiltere'nin Haydarpaşa İngiliz Mezarlığının tahribini uluslararası kamuoyuyla paylaşma tehdidinde bulunması tam da bu sebeptendi. Bu olay Türkiye'nin uluslararası prestijini sarsabilirdi. Çünkü İngiltere, Türkiye'nin uluslararası alanda prestijinin artmasından rahatsızlık duyuyor bu durumu kendi çıkarlarına aykırı görüyordu. Ancak Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran kadro, verdikleri onurlu mücadeleden sonra elde ettikleri bağımsızlığı hiçbir gücün güdümüne girerek kaybetme niyetinde değildi.

Sonuç

Haydarpaşa İngiliz Mezarlığı, Kırım Savaşı sırasında yaşamını yitiren İngiliz askerler için oluşturulmuştu. Mezarlık, Lozan Antlaşması hükümleri gereği İtilaf kuvvetlerinin 2 Ekim 1923'te İstanbul'u boşaltmasının ardından Türk birliklerinin İstanbul'a girişi sırasında Kadıköy'de yapılan kutlamalar sırasında 5-6 Ekim 1923'te kısmi olarak tahribe uğradı. Mezarlığın tahribe uğraması iki ülke arasında diplomatik bir krize sebep oldu. Krizin baş gösterdiği dönemde İngiltere'nin Türkiye'ye karşı tutumu ve bunun karşısında Türk Hükümetinin İngiliz yönetimine karşı duruşu, Haydarpaşa İngiliz Mezarlığı krizini araştırmaya değer bir hale getirmektedir.

Kriz sürecinde yaşananlar, Lozan Konferansı sırasında zirveye ulaşan Türk-İngiliz diplomatik çatışmasının devamı niteliğindedir. Bununla birlikte krizin kendisi, Türk-İngiliz ilişkilerinin karmaşıklığını ve kırılabilirliğini de ortaya koyuyordu. Mezarlık gibi dini ve ruhani olarak kutsal ve son derece hassas bir alanda gerçekleşen tahribat, İngiltere'nin siyasal olarak meseleyi kapatmak yerine uzatmayı tercih etmesine neden oldu. Hatta İngiltere'nin mezarlığa yapılan tahribatı basın yoluyla uluslararası kamuoyuna duyuracağına yönelik Türkiye'ye karşı tehditkâr tutumu hassas bir konunun propagandif olarak siyasal ya da stratejik amaçlarla kullanılması düşüncesini akla getirmekteydi. Bu durum şüphesiz İngiltere'nin sıklıkla başvurduğu ve diplomaside aşırı güç yerine esnek teknikler kullanılarak rakibin yıpratılması olarak bilinen "ju jitsu metodunun" uygulayıcısı Neville Henderson vasıtasıyla gerçekleşiyordu.

Kırılabilir bir alan üzerinden ortaya çıkan kriz, İngiltere'nin Türkiye'ye yönelik üstten bakan politikasını da gözler önüne seriyordu. Aynı derecede önemli olarak İngiltere'nin krizin çözümü sürecindeki söylemleri dikkate alındığında Türkiye'nin onurlu bir mücadelenin ardından bağımsız bir devlet kurmasını kabullenmekte zorlandığını alenen ortaya çıkarmıştı. Kurucu kadro, Milli Mücadele ve ardından

imzalanan Lozan Antlaşmasıyla bağımsız bir ulus devlet inşa etmişti. Bu durum esasen İngiltere'nin uluslararası nüfuzunda bazı gedikler açtı. İngiltere, Lozan Antlaşmasının esaslarına göre 2 Ekim 1923'te İstanbul'u tahliye ederken hala bu coğrafyayı etkisi altında tutmayı planlıyordu. Ona göre çatışma henüz bitmemişti. Bu nedenle İngiltere, Türkiye'yi yakın takibe aldı ve fiziksel güç kullanmadığı için Türkiye'de yaşanan bazı olayları ki Haydarpaşa İngiliz Mezarlığına saldırı gibi, kullanarak dolaylı yoldan Türkiye'nin uluslararası sahada saygınlığının sorgulanmasına yönelik çaba harcadı. Hükümete baskı yollarını artırmak için yerel makamların yaptığı açıklamalar abartıldı. Polis merkezinin açıklamaları sonucunda derinleşen sorun, Türk Hükümetinin tutumunun sorgulanmasına neden oldu. Henderson, Türkiye'nin meseleye yeterince eğilmediğini ve polis merkezinin işlerini ehemmiyetle yapmadığını iddia ediyordu.

Türkiye, Haydarpaşa İngiliz Mezarlığına karşı yapılan tahribatı üzüntü verici olarak nitelendirdi ve İngiltere ile ilişkilere verdiği önem çerçevesinde ivedilikle tahkikat yaparak suçluları kanun çerçevesinde cezalandırdı. Ancak Türk makamları muhtemelen sorunun bu kadar büyüyeceğini tahmin etmemişti. İsmet Paşa, Hariciye Vekâleti İstanbul Murahhası Adnan Bey'i üstü kapalı olarak krizin yönetiminde pasif kalmasından dolayı eleştirmişti. İsmet Paşa'ya göre Türkiye'nin haklı talepleri İngiltere tarafından dikkate alınmazken İngiliz tarafı aşırı taleplerde bulunuyordu. İsmet Paşa'nın krizdeki söylemi Türkiye ile İngiltere'nin eşit olduğuna yönelikti. İngiltere krizle ilgili taleplerini dile getirdikçe İsmet Paşa, İngilizlerin de Türklere karşı tazminat ödemesi gerektiğini hatırlatıyordu. Öyle anlaşılıyor ki Türkiye, mezarların tahribine ilişkin İngiltere'nin tahsisat talebini yerine getirmedi. Çünkü Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran kadro verdikleri onurlu mücadeleden sonra elde ettikleri bağımsızlığı hiçbir gücün güdümüne girerek kaybetme niyetinde değildi. Nihayetinde İngiltere, Türkiye'nin bağımsızlığını ve uluslararası alanda elde etmiş olduğu saygınlığı bir süre sonra kabul etmek zorunda kalacaktı.

Extended Abstract

The Haydarpaşa British Cemetery was formed for the English soldiers who lost their lives during the Crimean War. The cemetery was partially destroyed on 5-6 October 1923 during the celebration in Kadıköy when the Turkish troops entered İstanbul after the Allied Powers evacuation İstanbul on 2 October 1923 in accordance with the provisions of the Treaty of Lausanne. The destruction of cemetery led to a diplomatic crisis between two countries. Attitude of the United Kingdom toward Turkey and attitude of the Turkish Government toward the English government in response to this during the period that the crisis arose have made the crisis of The Haydarpaşa British Cemetery worth examining.

The events took place during the crisis had the characteristics of being a continuation of Turkish-English diplomatic disagreement peaking during the Treaty of Lausanne. Moreover, the crisis itself also revealed the complexity and fragility of Turkish-English relations. The destruction occurring at a religiously and ethereally sacred and extremely critical place like a cemetery led the United Kingdom to prefer to dwell on the issue rather than dropping it. Additionally, threatening attitude of the United Kingdom toward Turkey for releasing the destruction of the cemetery to the

world public opinion through the press suggested the thought of using a critical issue with strategic or political goals in a propagandistic manner. This case undoubtedly occurred by means of Neville Henderson who was the practitioner of the “*ju jitsu method*” which was frequently applied by the United Kingdom and was known as attrition of the opponent using flexible techniques instead of excessive power in diplomacy.

The crisis emerging through a fragile area revealed the patronizing policy of the United Kingdom toward Turkey. It is equally important that it also revealed vividly that United Kingdom have difficulty in accepting establishment of an independent state by Turkey following an honorable struggle when the discourse of England in the process of solving the crisis was considered. The founding cadre of the Turkish Republic established an independent nation state with the National Struggle and the subsequently signed Treaty of Lausanne. In fact, this case weakened the international influence of the United Kingdom, which was still planning to keep this geography under control while evacuating İstanbul on 2 October 1923 according to the rules of Treaty of Lausanne. According to it, the disagreement did not end yet. For this reason, the United Kingdom followed Turkey closely and endeavored towards questioning the reputation of Turkey in the international area by exploiting some events occurred in Turkey such as attacking on the Haydarpaşa British Cemetery indirectly since it could not use physical force. The statements that the local authorities made were exaggerated to increase the pressure on government. The problem that was intensified as the result of the statements of police station caused questioning of attitude of Turkish Government. Henderson asserted that Turkey did not address the issue enough and police station did not do its work importantly.

Turkey described the destruction caused to the Haydarpaşa British Cemetery in Haydarpaşa as upsetting and punished the criminals pursuant to law in the scope of the importance that Turkey attached to the relations with the United Kingdom by investigating it quickly. However, Turkish authorities probably did not estimate that the problem increased this much. İsmet Pasha tacitly criticized Adnan Bey who was the İstanbul Delegation of the Ministry of Foreign Affairs (Hariciye Vekaleti İstanbul Murahhaslığı) since he remained passive in managing the crisis. According to İsmet Pasha, while the justified requests of Turkey were not taken into consideration by England, English side made extreme demands. İsmet Pasha’s expression in crisis was about that Turkey and UK were equal. When the United Kingdom voiced its requests on crisis, İsmet Pasha reminded that the United Kingdom required to pay compensation for Turkey. It is understood that Turkey did not meet the demand of allocation of England for the destruction of cemetery because the cadre that established the Republic of Turkey did not have the intention of losing their independence that that gained after battling with honor as accepting the guidance of any power. Eventually, the United Kingdom had to accept the Turkey’s independence and reputation gained in the international area after a period.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA),

BCA, 30.18.1.2/3-23-17, 24 Nisan 1929.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA),

Bab-ı Asafi Amedi Kalemi (A.AMD), 59/51, 001, 29 Z 1271/12 Eylül 1255.

Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı (HR.İM), 21/171, 7 Teşrinievvel 1339/7 Ekim 1923; 54/2, 011, 22 Teşrinievvel 1339/22 Ekim 1923; 21/181, 8 Teşrinievvel 1339/8 Ekim 1923; 54/2, 013, 8 Teşrinievvel 1339/8 Ekim 1923; 54/2, 15 Teşrinievvel 1339/15 Ekim 1923; 54/2, 54/2, 002, 21 Teşrinievvel 1339/21 Ekim 1923; 22/152, 001-003-004, 24 Teşrinievvel 1339/24 Ekim 1923; 22/161, 001-002, 26 Teşrinievvel 1339/26 Ekim 1923; 54/2, 005-006, 29 Teşrinievvel 1339/29 Ekim 1923; 54/2, 002-004, 007, 30 Kanunuevvel 1339/30 Aralık 1923; 54/2, 009, 1 Teşrinisani 1339/1 Kasım 1923; 54/2, 010, 6 Teşrinisani 1339/6 Kasım 1923; 54/2, 011, 22 Teşrinievvel 1339/22 Ekim 1923; 54/2, 017, 25 Teşrinisani 1339/25 Kasım 1923; 54/2, 002, 012, Teşrinisani 1339/Kasım 1923; 54/2, 002, 015, 016, 23 Teşrinisani 1339/23 Kasım 1923; 54/2, 024, 29 Kanunuevvel 1339/29 Aralık 1923.

Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS), 2439/10, 001, 18 Ağustos 1333; 2439/10, 002-003, 25-27 Ağustos 1333.

Yıldız Perakende Evrakı Posta Telgraf Nezareti Maruzatı (Y.PRK.PT), 20/28, 003, 26 Mayıs 1316/8 Haziran 1900.

Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.HR), 15/20, 26 Teşrinisani 1307/ 8 Aralık 1891.

İngiliz Gazeteleri

“Alleged Turkish Vandalism in Crimean Cemetery”, (1923, 10 October). *Belfast News-Letter*, No.33.807, 2.

“Alleged Vandalism”, (1923, 10 October). *The Northern Whig*, No:35.917, 7.

“British Graves Disturbed”, (1923, 10 October). *The Daily Mail*, No:11.863, 3. *Gloucestershire Chronicle*, (1923, 13 October). No: 4733, 4.

“Peter the Great’s Wig”, (1923, 19 October). *Diss Express*, No: 3077, 3.

“Peter the Great’s Wig”, (1923, 20 October). *Westerham Herald*, No:1645, 3.

“Peter the Great’s Wig”, (1923, 24 October). *The Halesworth Times and East Suffolk Advertiser*, No:3487, 3.

“Turk Vandals”, (1923, 10 October). *Sheffield Daily Telegraph*, No:21.287, 6.

“Turkish Desecration of Chrimean Graves Demand for Redress”, (1923, 10 October). *The Yorkshire Post*, No:23.798, 10.

“Turkish Desecrations of Crimean Graves. Demand for Redress”, (1923, 10 October). *Lincolnshire Echo*, No:9567, 3.

“Weekly Letters”, (1923, 18 October). *Illustrated Police News*, No: 3114, 6.

Kitap ve Makaleler

Ahmed Emin. (1339/1923). “Dün Gittiler”. *Vatan*, 3 Teşrinievvel, Birinci Sene (171), 1.

Alacı B. ve Akdeniz M. (2021). “Türk-İngiliz ilişkileri çerçevesinde bir örnek olay: Kuşadası Kanapıçe koyu hadisesi 1934”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 14(76), 178-185.

Aydın, M. (2006). “Osmanlı-İngiliz ilişkilerinde İstanbul konferansı (1876)’nın yeri”. *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 25(39), 101-115.

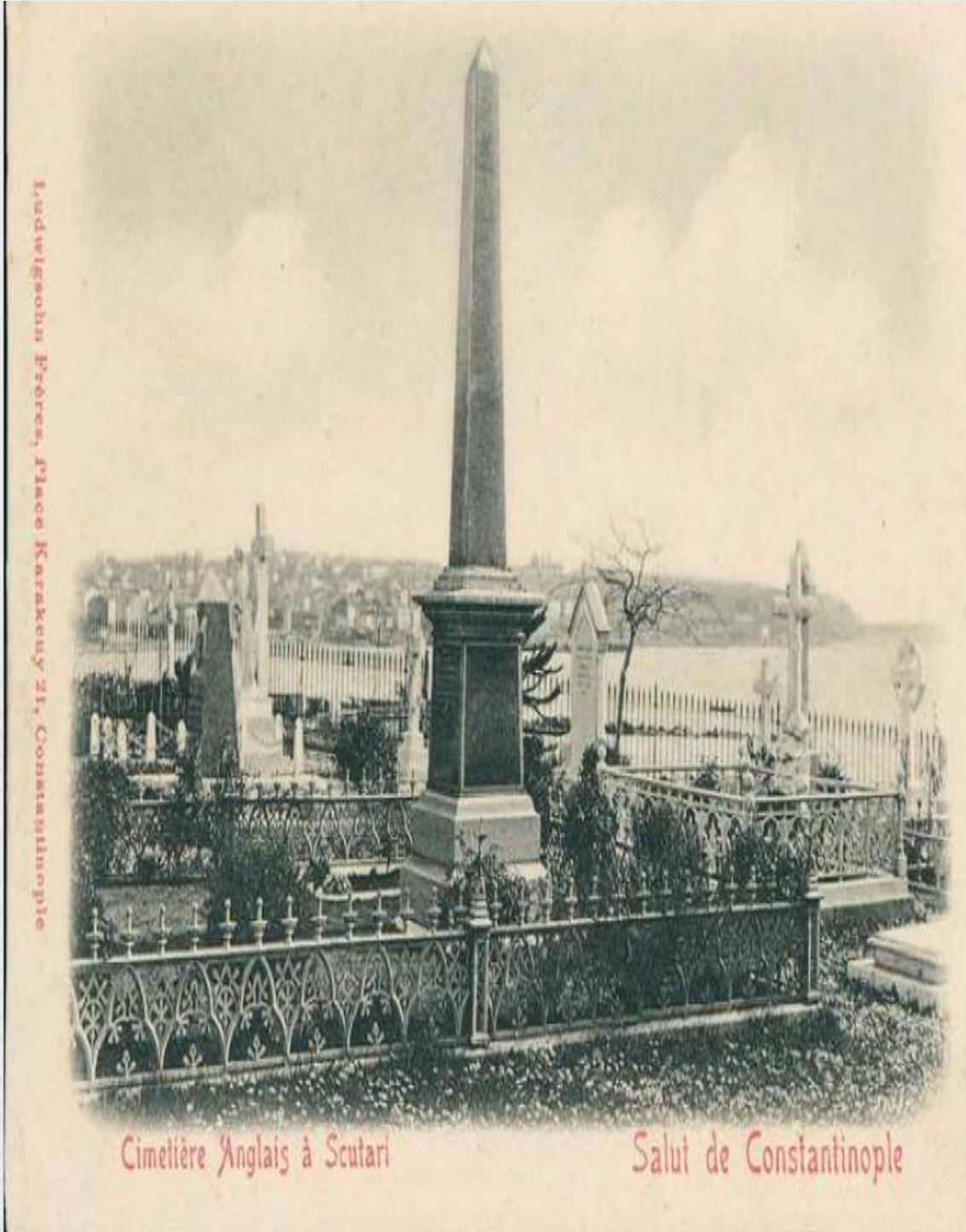
Bakar, B. (2009). “Esaretten kurtuluş: İtilâf devletlerinin İstanbul’u tahliyesi”. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İLKE)*, (23), 13-58.

- Boyar, E. (2014). "Türk-İngiliz ilişkilerinde prestij faktörü (1923-1938)". *Belleten*, LXXVIII (283), 1157-1194.
- Burak, D. M. (2004). *Birinci Dünya Savaşı'nda Türk-İngiliz ilişkileri (1914-1918)*. Ankara: Babil Yayınları.
- Burian, O. (1951). "Türk-İngiliz münasebetinin ilk yılları". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, IX(1-2), 1-41.
- Canning, L. S. (1959). *Lord Stratford Canning'in Türkiye hatıraları*, (Stanley Lane Poole'den Kısaltarak Çeviren Can Yücel). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Demirci, S. (2006). *İngiliz basınında Osmanlı'nın iki büyük krizi Bosna-Hersek 1908-1909/ Balkan savaşları 1912-1913*. İstanbul: Tarihçi Kitabevi.
- Düstur*, (1931). Üçüncü Tertip. C. 5, 11 Ağustos 1339-19 Teşrinievvel 1340, İstanbul: Necmi İstikbal Matbaası.
- Elmacı, M. E. (1997). "1908 Avusturya boykotunda liman işçileri". *Kebikeç*, (5), 155-162.
- Fromkin, D. (2016). *Barışa son veren barış modern Ortadoğu nasıl yaratıldı?* (Çev. M. Harmancı), 6. Baskı, İstanbul: Epsilon Yayını.
- Göktaş, U. (1994). "Hamallar". *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi-III*. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 535-536.
- Graves, P. P. (1999). *İngilizler ve Türkler Osmanlı'dan günümüze Türk İngiliz ilişkileri (1789-1939)*. (Tercüme: Y. Tezkan), Ankara: 21. Yüzyıl Yayınları.
- Kalemlı, H. (2018). "İstanbul'da ilk "kurtuluş bayramı" kutlamaları". *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, (62), 109-142.
- Karaca, T. N. (2020). "Dostluktan çatışmaya: Osmanlı dönemi Türk-İngiliz ilişkileri". *Journal of Anglo-Turkish Relations (JATR)*, 1(1), 11-32.
- Karakuş, E. (2004). *İngiliz belgelerinde İkinci Dünya Savaşı öncesi Türk-İngiliz ilişkileri*. Ankara: Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları.
- Kaya, Ö. (2022). "The Haydarpaşa British Cemetery: the legacy of a common past". *Journal of Anglo-Turkish Relations*, 3(1), 157-174.
- Kocatürk, Ö. (2010). *Türk-İngiliz ilişkileri'nin kopuş sürecinde son aşama (1911-1914)*. Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.
- Kocatürk, Ö. (2011). *Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin dönüm noktası (1911-1914) ilişkilerin bozulması ve ilk krizler. (1911-1912)*. C. 1, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Kocatürk, Ö. (2013). *Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin dönüm noktası (1911-1914) sorunları çözme çabaları ve ilişkilerin kopması*. C. 2, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Köksal, F. (2019). *Refik Halid Karay'ın memleket yazıları'nda halk bilimi unsurları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı.
- Kurat, A.N. (1953). *Türk-İngiliz münasebetlerinin başlangıcı ve gelişmesi (1553-1610)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kürkcüoğlu, Ö. (1978). *Türk-İngiliz ilişkileri (1919-1926)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını.
- Lozan barış konferansı tutanaklar belgeler* (2001). İkinci Takım, C. 2, Konferansta İmzalanan Senetler (30 Ocak ve 24 Temmuz 1923), (Çev. S. L. Meray), 2. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayını.
- Neville, P. E. J. (1998). *The diplomacy of Sir Neville Henderson 1937-9*. Basılmamış Doktora Tezi, The Open University Faculty Of Arts.
- Oran, B. (2016). "Lozan barış antlaşması", *Türk dış politikası Kurtuluş Savaşından bugüne olgular, belgeler, yorumlar*. C. 1, 21. Baskı, İstanbul: İletişim Yayını, 215-238.

- Ortaylı, İ. (1981). *İkinci Abdulhamit döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman nüfuzu*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını.
- Sağ, M K. (2016). "Haydarpaşa İngiliz mezarlığı". *Geç Osmanlı Döneminde Sanat Mimarlık ve Kültür Karşılaşmaları*. (ed. G. Çelik). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayını, 93-117.
- Sağ, M K. ve Keskin M.C. (2020). "Haydarpaşa İngiliz mezarlığı'nda mezar taşı heykeltıraşları ve damgaları". *Ege Üniversitesi Sanat Tarihi Dergisi*, 29(1), 229-251.
- Soysal, İ. (1989). *Türkiye'nin siyasal antlaşmaları*, C. I, Ankara: TTK Basımevi.
- Şahin, G. (2017). *İngiliz seyahatnamelerinde Osmanlı toplumu ve Türk imajı*. İstanbul: Gökkuşbe Yayınları.
- Şahin, G. (2021). *Osmanlı dönemi Balkan tarihi üzerine araştırmalar (XIX. ve XX. Yüzyıl)*. İstanbul: Gökkuşbe Yayınları.
- Şimşir, B. (1991). "Ankara'nın başkent oluşu". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 7(20), 189-222.
- Uyar, E. (2007). *Türk-İngiliz siyasal ilişkileri (1929-1936)*. Antalya: Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları.
- Uzgel İ. ve Kürkcüoğlu, Ö. (2016). "Batı Avrupa'yla İlişkiler". *Türk Dış Politikası-I. 1919-1980*. (Ed. B. Oran), 21. Baskı, İstanbul: İletişim Yayını, 139-147.

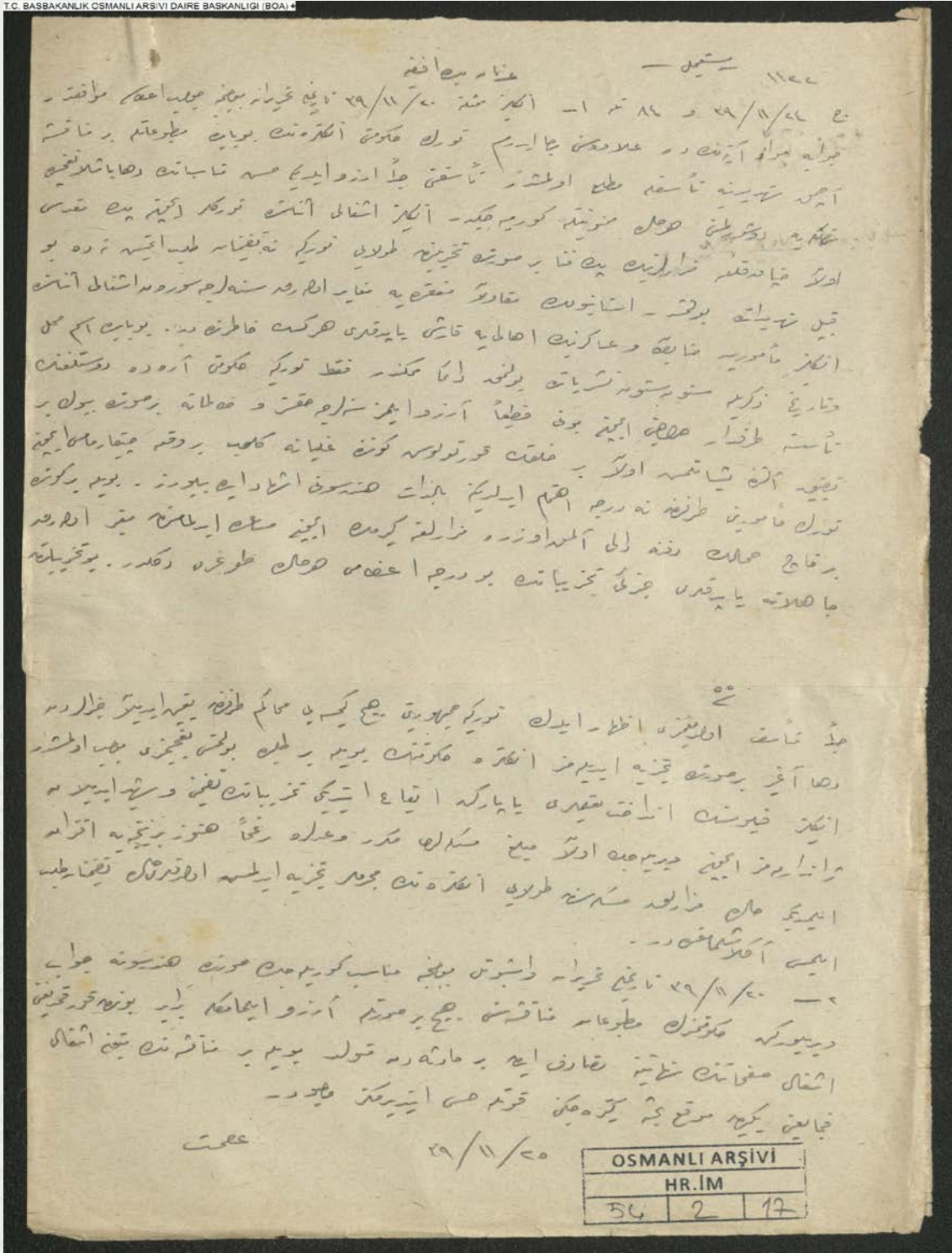
EKLER

Ek 1: Haydarpaşa İngiliz Mezarlığına Ait Bir Görsel

Salut de Constantinople. Cimetière Anglais à Scutari / edit.: Jacques Ludwigsohn, İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar, Krt_026758.

Ek 2: İsmet Paşa'nın Haydarpaşa İngiliz Mezarlığı Hakkında Adnan Bey'e Mektubu

HR.İM.00054.00002.017

BOA, HR.İM, nr. 54/2, 017.

Ek 3: İngiliz Basınında Haydarpaşa İngiliz Mezarlığının Tahribine Dair Bir Haber

"British Graves Disturbed", *The Daily Mail*, No: 11.863, 10 October 1923, s. 3.

Türkiye’de Ekonomi ve Emisyon Politikalarının Değişimi (1930-1950): Tarihsel Bir Bakış

Change of Economy and Emission Policies in Turkey (1930-1950): A Historical Overview

Hasan YAPICI * Öz

Merkez Bankaları, gelişmiş ekonomilerde para politikalarının belirlenmesi ve uygulanması açısından büyük önem arz etmektedir. Dünya ekonomi tarihinde Merkez Bankası şeklindeki veya en azından bu yapıdaki örgütlenmeye en erken 17. yüzyılda İngiltere’de rastlanmaktadır. 19. yüzyıl ile birlikte ise bu tarz bankaların sayısı artmış ve nihayetinde başlangıçta özel sermaye eli ile kurulmuş olan bankalar devletleştirilmiştir. Devletler böylelikle para ve kredi sistemlerinin kontrol mekanizmalarını oluşturabilmişlerdir. Türkiye Cumhuriyeti’nde Merkez Bankası’nın kuruluşu 1930 yılında gerçekleşmiştir. Bu tarihten önce Merkez Bankası’nın kurulması için büyük çaba sarf edilmişse de şartların el vermemesi nedeniyle bankanın kuruluşu gecikmiştir. Takvimler 1929 yılını işaret ettiğinde, kapitalist sahada çıkan büyük buhran diğer devletlerin olduğu gibi Türkiye Cumhuriyeti’nin ekonomik yapısını da alt üst etmiştir. Krizin ilk etkileri Türk Lirasının değerinde hissedildiği için Merkez Bankası’nın kuruluşu hızlandırılmıştır. Nitekim bankanın kuruluşunun akabinde para konusunda kontrol mekanizması tamamiyle devletin eline geçmiştir. Bununla birlikte ekonomik yapının refah seviyesini arttırabilmek için Cumhuriyet Halk Fırkasının 3. kurultayında devletçilik/devlet kapitalizmi 6 oktan biri haline dönüşmüştür. Dolayısıyla bir yandan para politikaları Merkez Bankası eli ile denetim altına alınırken, bir yandan da devlet kapitalizmi ile ekonomik yapılanma tamamiyle dönüşüme uğramıştır. Fakat II. Dünya Savaşı’nın ardından şartların zorlamasıyla bu politikalar iktidar tarafından tam aksi yönde tekrardan dönüştürülmüştür.

* Dr. Öğr. Üyesi, Kütahya
Dumlupınar Üniversitesi, Eğitim
Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler
Eğitimi Bölümü,
hasan.yapici@dpu.edu.tr
ORCID: 0000-0003-3308-9024
Kütahya / TÜRKİYE

* Dr. Lecturer. Prof. Dr., Kütahya
Dumlupınar University, Faculty of
Education, Department of Turkish
and Social Sciences Education
hasan.yapici@dpu.edu.tr
ORCID: 0000-0003-3308-9024
Kütahya / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler:

Cumhuriyet Halk Partisi, Devlet Kapitalizmi, Para Politikaları, Merkez Bankası, Türkiye İktisadiyatı.

Abstract

Central Banks constitute great significance in determination and implementation of monetary policies in developed economies. In the history of the economics of the world, organization in the form of a Central Bank or a similar institution was encountered at the earliest in the 17th century in England. By the 19th century, the number of such banks increased, and eventually, banks that had been established by private capital were nationalized. In this way, states managed to establish the control mechanisms of their monetary and credit systems. In the Republic of Turkey, the Central Bank was founded in 1930. Although great efforts had been made for the establishment of a central bank before this date, it was delayed due to unfavorable circumstances. In the year 1929, the Great Depression that emerged in the capitalist world turned the economic structure of the Republic of Turkey upside-down, as in the case of several other countries. As the initial effects of the crisis were felt in the value of the Turkish Lira, the establishment process of the Central Bank was accelerated. Accordingly, by

Başvuru/Submitted: 25/06/2021

Kabul/Accepted: 26/05/2022

the time the bank had been established, the control mechanism on money was transferred completely to the state. Moreover, to be able to increase the prosperity level of the economic structure, in the 3rd meeting of the Republican People's Party [Cumhuriyet Halk Fırkası], statism/state capitalism was made one of the 6 arrows symbolizing the principles of the founder of the country, Atatürk. Therefore, while monetary policies were taken under control through the Central Bank on the one hand, the economic organization experienced a complete transformation with state capitalism on the other hand. Nevertheless, with the pressure created by the circumstances of the period following World War II, the Government re-transformed these policies in the exact opposite direction.

Keywords:

Republican People's Party, State Capitalism, Monetary Policies, Central Bank, Turkish Economy.

Makale Bilgileri

- Etik Kurul Kararı:** Etik kurul kararından muaftır.
Katılımcı Rızası: Katılımı yok.
Mali Destek: Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme: İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
Lisans: Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

- Ethics Committee Approval:** It is exempt from the ethics committee approval.
Informed Consent: No participants.
Financial Support: The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest: No conflict of interest.
Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment: Two external referees / Double blind.
Similarity Screening: Checked – iThenticate.
Ethical Statement: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
License: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

Türkiye Cumhuriyeti ekonomi politikalarının kökenleri Osmanlı İmparatorluğunun iktisadi yapısı içerisinde yer almaktadır. Cumhuriyet döneminin alt yapı kaynaklarının (ekonomi, kültür, siyaset vs.) Osmanlı'dan devralınan miras içerisinde olduğu düşünüldüğünde, özellikle 1923-1947 sürecinde, İttihatçıların ekonomi politikalarının bir kısmının devam ettirildiği görülmektedir. Bu kapsamda 19. yüzyıldan başlamak üzere Türk iktisat tarihi içerisinde çeşitli kırılmaların yaşandığı ve bu kırılmalara bağlı olarak ekonomik yapının tam anlamıyla dönüşüme uğradığı görülmektedir. Kırılma noktalarından ilki 1838 yılında imzalanan felaket antlaşmasıdır.¹ Bu antlaşmayla birlikte Osmanlı'nın ekonomik sistematığı dönüştürülmüş ve dolayısıyla Osmanlı yarı sömürge haline gelmiştir (Cem, 2010, s. 192-193).

Devlet yarı sömürge haline getirilirken, Türk iktisadiyatı kapitalizme açılmıştır. Değişen dünyada devletlerin yeni ekonomik sistemin parçası olması ve yine iktisadi ilerleyişini bu minvalde güçlendirmek istemesi tabii bir sonuç olarak değerlendirilebilir. Fakat bu noktada imparatorlukta ortaya çıkan özellikle siyasi bunalımdan kaynaklanan bir çözüm arayışı içerisinde antlaşmayı imza ettiğinden söz etmek gerekir. Nitekim antlaşma şartları arasında gümrük duvarlarının² yüksek tutulmaması bu nedenden kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla antlaşma Osmanlı iktisadiyatı için tam bir felaket olmuş ve akabinde gerçekleşecek olan olaylarda ekonominin çöküntüye uğrayışının çıkış noktası olarak tarihe bir iz düşüm bırakmıştır.

Devlet ekonomisinin dönüşüme uğradığı ikinci durak ise Balkan Savaşları olmuştur. İlk olarak 19. yüzyıl dünya siyasasına milliyetçilik damga vururken bu duruma bağlı olarak imparatorluklar çözülme süreci içerisine girmiştir. Döneminin en büyük imparatorluklarından biri olan Osmanlı da bu ideolojiden nasibini almıştır. Nitekim dağılma sürecine giren Osmanlı'da, aydınlar sürekli olarak "bu devlet nasıl

¹ 19. yüzyıla kadar Kapitalizmin Avrupa'da özellikle de İngiltere'de gelişmesine paralel olarak yeni sömürgeler elde edebilmek için İngilizler, Osmanlı'nın ekonomik yapısı ile ilgili olarak bazı konulardan şikâyet etmişlerdir. Bunlarda ilki iç gümrük meselesidir. İkincisi Osmanlı İmparatorluğu'nun *tekel sistemi* (yed-i vahit) ve üçüncüsü ise *toprak satın alma usulleridir*. İç gümrüklerde kanun gereği olarak yabancı tüccarın satış yapması yasaklanmıştır. Yabancı tüccar malını Osmanlı'ya satarken, ülkeye bu ihracat malları yerli tüccar aracılığı ile dağılmıştır. Dolayısıyla yabancı tüccar buradan daha fazla kar elde edememiştir. Bunun dışında tekel sistemi ile devletin bazı tüccarlara tanıdığı imtiyaz nedeniyle yabancı tüccarlar bu alanlara girememiştir. Ayrıca toprak sahiplenme usulüne bağlı olarak, Osmanlı tebaasının dışında yabancıların gayrimenkul sahiplenmesi yasaklanmıştır. Bir anlamda Osmanlı'nın sömürge haline gelmesi yine Osmanlı'nın koymuş olduğu kanunlarla engellenmiştir/yasaklanmıştır. Bütün bu sebeplerden ötürü İngiliz emperyalizmi Osmanlı'yı sömürge haline getiremediği için her platformda yasakların kaldırılmasını dile getirmiştir. Bir anlamda İngiltere bu yasakların kaldırılması için fırsat kollamaktadır. Aradıkları fırsat ise Mehmet Ali Paşa isyanı ile ellerine geçmiştir. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu zor durumdan kurtulabilmek için 16.08.1838 tarihinde Balta Limanı Antlaşmasını imzalamıştır. Böylelikle şikâyet edilen bütün konular İngiltere lehine çözüme kavuşmuştur. Bkz. (Avcıoğlu, 1968, s. 50; Kocaoğlu, 1995, s. 204; Dura & Altıparmak, 2000, s. 18).

² Bu antlaşma ile birlikte ihracattan alınan vergiler % 12'ye yükseltilirken ithalattan alınan vergiler % 5 olarak kalmıştır. Ayrıca iç gümrüklerde yerli tüccar vergi ödemeye devam ederken yabancı tüccar bu yükümlülükten kurtulmuştur (Pamuk, 1988, s. 201).

kurtulur?" sorunsalına yanıt aramışlardır.³ Bu minvalde kurulan İttihat ve Terakki 1908 yılında II. Meşrutiyeti ilan ettirmiştir (Ramsuar, 2011, s. 17; Kansu, 2011, s. 95; Ahmad, 2013, s. 31).

II. Meşrutiyet'in ilanı ülkenin dağılmasını engellemek için başlangıçta büyük umutlarla karşılanmıştır. Özellikle *İttihad-ı Anasırın* gerçekleşeceği düşünülmüştür (Küçükoyuncu, 2010, s. 61). Fakat Balkan Savaşları bu düşüncenin gerçekleşmeyeceğini, her açıdan (siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel) üniter devletlerin oluşumun engellenemeyeceği ve dolayısıyla imparatorluk bünyesindeki unsurların bir arada Osmanlı çatısı altında yaşamayacağını net bir şekilde ortaya çıkarmıştır. Siyasi düşüncedeki bu kırılma ekonomiye de yansımış ve nihayetinde Türkçülük ideolojisi çerçevesinde milli ekonomi politikaları uygulanmaya başlamıştır (Toprak, 1982, s. 18). Bu ekonomi politikalarının uygulanmasında halkın ortaya çıkarmış olduğu tepkiler de etkili olmuştur. Nitekim 1913-1914 Müslüman boykotajı bunun en güzel örneğidir ve savaş sonrasında yine Müslüman esnafların dükkân adresleri ve isimlerinin yazılı olduğu listeler hazırlanarak, Gayrimüslim tebaadan alışveriş edilmemesi istenmiştir (Toprak, 1995, s. 4).

I. Dünya Harbi milli ekonomi politikalarının uygulanması noktasında bir şans ortamı meydana getirmiştir. Bu süreçte özellikle gümrük duvarları yükseltilmiş ve ekonomi tamamen millileştirilmeye çalışılmıştır (Aydoğdu, 2016, s. 60-62). Fakat savaş sonunda imza edilen Mondros Mütarekesi ile işler değişmiştir. Ülkenin her yerinde başlayan işgallere karşı girişilen mücadele ertesinde (Kurtuluş Savaşı) zafer kazanılmasıyla birlikte Türkiye Cumhuriyeti kurulmuştur.

Yeni devletin oluşum sürecinde dönüm noktalarından biri de İzmir İktisat Kongresi olmuştur. 11.10.1922 tarihinde Mudanya Mütarekesinin imza edilmesinin ardından Milli Mücadele sürecinin askeri safhası sona ermiş ve dolayısıyla artık barış görüşmeleri için hazırlıklar başlamıştır. Bu süreçte Türk siyaseti için iki farklı olumsuzluğun ortaya çıktığı söylenebilir. Bunlardan ilki emperyalistlerin Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni zor duruma sokmak için barış görüşmelerine İstanbul hükümetini davet etmesidir. Bu ikili davetin ardından 01.10.1922 tarihinde Saltanat kaldırılmıştır.⁴ Dolayısıyla saltanatın kaldırılışı ile birlikte egemenlik padişahattan alınmış ve aynı zamanda da savaş ilanı ve barış gibi bütün haklar meclise devredilmiştir. Bununla birlikte Saltanatın kaldırılışı sonucunda Osmanlı İmparatorluğu da ortadan kalkmış ve barış görüşmelerine TBMM'nin seçtiği heyetin katılması kesinleşmiştir. Ortaya çıkan sorunlardan ikincisini ise meclisin kendi içerisinden kaynaklanan bir problem olarak algılamak gerekmektedir; *meclis içi muhalefet*. Aslında meclis içerisindeki muhalefetin kökenleri meclisin açıldığından itibaren süre gelen bir durumdur. Fakat başlangıçta ülkenin kurtuluşunun asıl hedef

³ Osmanlı İmparatorluğunda 19. yüzyıl boyunca ve 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük fikirleri devleti kurtarmaya yönelik olarak üretilmiş ideolojilerdir (Aybars, 2012, s. 21; Akşin, 2001, s. 372; Mardin, 2014, s. 75-76; Tunaya, 2004, s. 75-79).

⁴ Saltanatın kaldırılışı yurt içinde olduğu gibi yurt dışında da dikkatle takip edilmiştir. Hatta bu süreçte savaşın çok uzağında olan Avustralya bile çeşitli gazetelerinde konuya değinmiştir. (Sarıkoyuncu - Değerli, 2020, s. 93).

olması nedeniyle bu muhalefet derinleşmemiştir. Meclis içerisindeki muhalefete bağlı olarak keskin tartışmaların yaşanmaya başladığı ilk durum Sakarya Savaşı öncesinde ortaya çıkarken⁵, Mustafa Kemal (Atatürk)⁶'ün isteği ile Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun (A-RMHG) kurulması ile işler biraz daha karmaşık hale gelmiştir. Bu şekilde A-RMHG'ye karşılık olarak Türk siyasi tarihine bir iz düşüm bırakacak olan İkinci Grup kurulmuştur (Demirel, 2013, s. 212,380,394). İki grup arasındaki tartışma Lozan barış görüşmelerine katılacak olan heyetin seçimi konusu gündeme geldiğinde daha da şiddetli bir hal almıştır. Fakat barış görüşmelerine gidecek olan heyetin belirlenmesi için oylama yapılması neticesinde bu konu da çözüme kavuşmuştur (Bolat & Demirarslan, 2013, s. 33). Dolayısıyla Lozan görüşmeleri daha başlamadan ortaya çıkan iki problem de böylelikle halledilmiştir.

Lozan barış görüşmelerinin başlamasının ardından İtilaf güçlerinin bazı meselelerde özellikle ısrarcı davranmaları Türkiye açısından olumsuz sonuçlar doğuracağı için reddedilmiş ve görüşmelerin ilk safhası da böylelikle sona ermiştir (İnce, 2013, s.118). İzmir İktisat Kongresinin tam da böyle bir ortamda toplanması ise tesadüfi bir durum değildir. Dolayısıyla kapitülasyonların devamı niteliğinde talepte bulunan emperyalistlere, bağımsız bir devlet kurulacağı gibi bağımsız bir ekonomik sistemin geliştirileceği ifade edilmek istenmiştir. Ekonomik yapı ile ilintili olan bütün unsurların kongreye davet edilmesi ve kongrede yine bütün ekonomik paydaşlarla ilgili kararların alınması bu durumu ortaya koymaktadır. Nitekim kongrede alınmış olan kararlar bağlamında bağımsız bir ekonomi politikasının izleneceği ve Türk iktisadiyatının bu minvalde çeşitli kurumları oluşturarak yükseltileceği ifade edilmiştir (İnan, 1989, s. 21-55).

İzmir İktisat Kongresinin toplanışının ardından yeni devletin kurulmasıyla birlikte, bu kongre de alınmış olan kararlar birer birer hayata geçirilmeye ve bu şekilde de Türk ekonomisi bağımsızlık temelinde kalkındırılmaya çalışılmıştır. 1923 yılından başlamak üzere 1931 yılına kadar geçen süre zarfında Türkiye Bankaları "İş Bankası, Sanayi ve Maadin Bankası, Emlak ve Eytam Bankası" (Bankaların kuruluşları için: Kocabaşoğlu, 2001, s. 45; Gül, 1989, s. 65; Demirel, 2014, s.25), İktisat Vekâleti, Ali İktisat Meclisi ve İstatistik Umum Müdürlüğü kurulmuştur (Koraltürk, 1996, s. 49; Köse, 2010, s. 22; Yapıcı, 2019, s. 59). Bu kurumların yanı sıra Teşvik-i Sanayi Kanunu ile birlikte sanayiciler desteklenmiştir. Dolayısıyla 1923 yılında gerçekleştirilen kongrenin kararları hızlı bir biçimde 1929 yılına kadar uygulanmış ve ekonomik yapılanma, karma ekonomi politikaları (hem devletçi hem liberal) ile birlikte oluşturulmaya çalışılmıştır. Fakat 1929 yılına gelindiğinde Türk ekonomisi tekrardan bir dönüşüme uğramıştır.

Aslında yönetici kadro açısından, 1929 yılı Türkiye için ekonomik bağlamda tam bağımsızlığın başlangıcı olarak kabul edilecek bir tarih olacaktır. Bunun temel nedeni

⁵ Sakarya Savaşı öncesinde meclis içerisinde yaşanan tartışmalardan bir tanesi de Başkumandanlık meselesinden kaynaklanmıştır. Fakat tartışmalara rağmen kanun 05.08.1921'de kabul edilmiştir (Yaman, 1992, s. 85).

⁶ Soyadı kanununun 1934 yılında kabul edilmesi nedeniyle çalışmada 1934 tarihinden önceki dönem bahsedilirken kişilerin soyadları parantez içerisinde alınmıştır.

ise Lozan'dan kalma ticari sınırlılıklardır.⁷ Nitekim Lozan Ticaret sözleşmesi kapsamında gümrüklerde 1929 yılına kadar bağımsız bir politika izlenememiştir. Bu açıdan gümrük politikalarının da özgürleşmesinin ardından, gelecek olan vergiler ülke ekonomisine büyük katkı sağlayacağı için değişim büyük umutlarla beklenmiştir. Bu dönüşüm beklentisi karşılanmıştır fakat istenildiği şekilde olmamıştır. 1929 yılında çıkan büyük ekonomik buhran bütün dünya ülkelerini etkilediği gibi Türkiye'yi de etkilemiş ve ardından alınan tedbirlerle II. Dünya Savaşı'na kadar hüküm sürecek olan ekonomik model ve buna bağlı olarak ortaya çıkan politikalar Türk ekonomi tarihine bir iz düşüm bırakmıştır. Çalışmanın amacı devlet kapitalizminin etkin olduğu süreçte merkez bankası ihtiyacının doğması ve devleti yöneten parti olarak Cumhuriyet Halk Partisinin iktidarını devredinceye kadar geçen süre içerisinde uygulamış olduğu para politikalarını ortaya koymaktır. İlgili literatürde yapılan çalışılmalar incelediğinde, birincil kaynakların yanı sıra basının yeteri kadar kullanılmadığı anlaşılmaktadır. Bu araştırmada tarihsel bakış açısına ek olarak dönemin koşullarının toplumsal yansıması da ifade edilmeye çalışılmıştır.

Türkiye'de Ekonomi Ve Emisyon Politikalarının Değişimi (1930-1950)

1929 yılında New York Borsası'nın çöküşüyle birlikte büyük kapitalist buhran ortaya çıkarak bütün dünyayı etkilemiş ve ülkeler bu buhranın tahribatını minimize edebilmek ve dahi bundan kurtulabilmek için çeşitli arayışlar içerisine girmişlerdir.⁸ Dolayısıyla bu büyük buhrandan Türkiye Cumhuriyeti de şiddetle etkilenmiştir.

Büyük kriz Türk ekonomisi üzerinde çok ciddi ölçüde tahribat yaparak Türk Lirası, sanayi, ticaret sektörü, dış ve iç ticaret dengelerini sarsmıştır. Bu açıdan kriz Türkiye'nin bütün ekonomik sistemini derinden etkilemiştir. Özellikle TL'nin Sterlin karşısında değer kaybetmeye başlaması bir panik havası yaratmıştır. Bu değer kaybının sebebi başlangıçta tam olarak algılanamamış ve bu durum dış ticaret dengesindeki bozulma, gümrük meselesi veya bankaların işgüzarlığı gibi sebeplere bağlanmıştır. Hatta dönemin Kambiyo Borsası İdare Meclisi başkanı Sadi Bey, piyasada TL'nin az olduğu ve bu nedenle bankaların piyasadan TL topladığı ve paranın değer kaybetmesinin asıl sebebinin ise gümrükten geçen ve vergi alınmayan eşyalardan kaynaklandığını belirtmiştir (İstanbul'daki Bankalar Türk Parasının Kıymetini Düşürüyorlar mı?, 11.09.1929). Dolayısıyla o dönem için yönetici kadro başlangıçta krizi net olarak algılayamamıştır ki Kambiyo Borsası İdare Meclisi başkanı bile bunu fark edemeyerek durumu gümrüklere bağlamıştır. Fakat bu belirsizliğe rağmen para üzerindeki değer kaybı gün geçtikçe artmıştır. 1928 yılından 1929'a geçişte TL, Sterlin karşısında %5.43 değer kaybetmiştir. Bu oranın bir önceki yıla göre

⁷ Lozan'dan kalma ticari sınırlılıkların olmasının yanı sıra ekonomik açıdan ülkenin bağımsızlığını kazanabilmesi için kapitülasyonların kaldırılışı ve akabindeki süreçte (1928) Osmanlı borçlarının taksimi bir milat olarak tarihe kaydedilmiştir (Dikmen, 2005, s. 151).

⁸ 1929 ekonomik buhranının ortaya çıkışının nedenleri arasında; 1928 yılında Florida'da çıkan bir kasırganın emlak fiyatlarını etkilemesi ve buna bağlı olarak inşaat sektöründe gerilemelerin yaşanarak fabrikaların kapanmaya başlaması vardır. Bununla birlikte Amerika Birleşik Devletlerinin; Avrupa ülkelerine verdiği kredileri geri alma konusunda sıkıntılar yaşaması, New York Federal Bankası'nın faiz hadlerini düşürmesi ve ABD'deki bankacılık sektörünün çarpıklığı yine krizin yaşanmasının sebepleri arasında yer almaktadır. (Tekeli & İlkin, 1977, s. 11-12; Duman, 2013, s. 214).

yaklaşık olarak 5 kat arttığı (Semiz & Akandere, 2001, s. 305) düşünülürse neden büyük bir panik yaşandığı da ortaya çıkmaktadır.

Krizi aşabilmek için devlet çeşitli önlemler almaya çalışmış fakat bu önlemler krizin etkilerini minimize etmekte başarılı olamamıştır.⁹ Krizin alınan tedbirlerle aşılamaması nedeniyle Türkiye’de yeni bir iktisat politikası arayışı başlamış ve bu arayış döneminin yöneticilerinin tabiri ile *devletçilik/devlet kapitalizmi* ile son bulmuştur. Devletçiliğin, Cumhuriyet Halk Fırkası programına girişi ve dolayısıyla akabinde Türkiye iktisadi sahasında uygulama alanı buluşu 1931 sonrası gerçekleşmiştir. Nitekim 10 Mayıs 1931 tarihinde CHF’nin 3. Kurultayının açılış konuşmasını yapan Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), konuşmasında devletçiliğe değinmezken, üyelerin rahatça eleştiri yapmalarını istemesi ile bir takım kararların keskin bir biçimde alınacağına sinyalini vermiştir (Gazi Cumhuriyet Halk Fırkasının Üçüncü Büyük Kongresini Açtı, 11.05.1931, Gazi’nin Küşat Nutku, 11.05.1931). Aslında açılış konuşmasında Gazi, devletçiliğe değinmese de daha kongre toplanmadan Nisan ayında yayınlamış olduğu Millet Beyannamesinde partinin vasıflarını zikrederken devletçilik de bunun içerisinde yer almış ve dolayısıyla bu ilkenin 6 oktan biri olduğu resmen ifade edilmiştir. Nitekim bu ilkelerin sistematize edilmesi yine 3. Büyük Kurultay ile birlikte gerçekleşmiştir (C.H.F. Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları 10–18 Mayıs 1931, 1931, s. 10; Uzun, 2016, s. 282).

Kurultayda yapılan tartışmaların neticesinde devletçilik kabul edilirken tanımlaması da “*milleti refaha ve memleketi mamuriyete erdirmek için milletin umumi ve yüksek menfaatlerinin icap ettirdiği işlerde bil hassa iktisadi sahada devleti filen alakadar etmek mühim esaslarımızdandır*” şeklinde, yine parti tarafından yapılmıştır (C.H.F. Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları 10–18 Mayıs 1931, 1931, s. 28). Bununla birlikte programın üçüncü kısmında normal sermayenin membaı bendinde yapılan açıklama ile bu sermayenin kaynağının milli tasarruf olduğu söylenirken aslında bir önceki dönemin (1923-1930) ekonomik yaklaşımına bir gönderme de bulunulmuştur. Bu gönderme ile birlikte artık yabancı sermayeye ve özel sermayeye büyük umutların bağlanmayacağı resmen açıklanmıştır (Bila, 2008, s. 58). Dolayısıyla bir önceki dönem ile çatışacak yeni dönem artık başlamıştır; *devlet kapitalizmi*.

Devletçilik/devlet kapitalizmi ile ilgili birçok tanım yapılmaktadır. Devletin iktisadi yaşama müdahaleci yaklaşımı olarak en geniş ifade ile tanımlanan devletçilik, dar anlamıyla Türkiye özelinde devletin işletmecilik yapması olarak ifade edilebilir (Sağlam, 1981, s. 71). 1930 sonrasında Sümerbank eli ile devletin bizzat kapitalist üretim faaliyetleri içerisinde bulunarak II. Dünya Savaşı sonuna kadar fabrikalar meydana getirip bunları işletmesi de açıklamayı ispat etmektedir. Fakat kavram Cumhuriyet döneminde veya Türkiye’de şartların zorlaması ile ortaya çıkan bir kavram değildir.

⁹ Örneğin bu süreçte Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti kurulurken aynı zamanda Kesebir planı devreye girmiştir. Dönemin İktisat Vekili (Şakir Kesebir) krizden kurtulabilmek için bir plan hazırlamıştır (Gül, 1989, s. 104). Bununla birlikte devletçilik ilkesinin resmileşmesinden önce alınan tedbirler arasında Menkul Kıymetler Kambiyo Kanunu ve Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu yer almaktadır (Eroğlu, 2010, s. 27).

Wall Street Borsası'nın 1929 yılında felaket yaşamasının ardından ABD krizden New Deal¹⁰ ile kurtulmaya çalışırken, Avrupa da krizi aşabilmek için çeşitli çözüm önerileri aramıştır. Bu kapsamda Keynes, devletin ekonomiye müdahale etmesini savunmuş ve 1930 sonrasında İngiltere'de ekonomik felsefe değişerek devlet ekonomiye müdahale etmiştir. Bununla birlikte 1929 sürecinde Almanya'da Hitler'in iktidarının çıkmasıyla, 1933 sonrası devletçi politikalar uygulanarak işsizlik 6 milyondan 2.6 milyona düşmüştür. Kriz sonrası devletçi politikalar uygulayan Batı ülkelerinden biri de İtalya'dır. Bankaların iflasını engelleyebilmek için sanayi payları devlet tarafından satın alınmıştır. Bunun dışında literatür incelendiğinde krizden en az etkilenen ülke Sovyetler Birliği olarak ifade edilmektedir. Nitekim 1917 Bolşevik Devrimi'nin akabinde planlı ekonomi süreci işler kılınmış ve bu nedenle de krizden en az etkilenen ülke SSCB olmuştur (Bulut, 2003, s. 80-85). Dolayısıyla İsmet Paşa'nın 1932 yılında yapmış olduğu SSCB gezisi boşuna yapılmış bir hamle değildir.

1931'de 3. Büyük Kurultayda devlet kapitalizminin resmileşmesinin ardından 1932 yılında bu ekonomi politikası zaman geçirilmeden uygulanmaya çalışılmıştır. Sadece özel sermayenin veya ekonomik alt yapı eksikliklerinden değil aynı zamanda da siyasi yaşamdan kaynaklanan bazı mecburiyetlerden dolayı¹¹ kurultayda alınan ekonomik kararların ivedilikle uygulanması gerekmiştir. Dolayısıyla krizden en az etkilenmiş ülkelerden biri olan SSCB'ye İsmet Paşa'nın gidişinin nedenlerinden bir tanesi de sistemin nasıl işlediğini öğrenmek ve ekonomik iş birliğini sağlamak istemesinden kaynaklandığını söylemek gerekir (Müezzinoğlu, 2018, s. 252).

SSCB ile olan görüşmeler neticesinde hızlı bir biçimde devlet kapitalizmini aktif hale getiren yönetici kadro, 1933 yılından başlamak üzere devletçiliğin veya bunun Türkiye versiyonunun ne olduğunu açıklamaya çalışmış ve bu kapsamda da II. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar tartışmalar yaşanmıştır.

Devletçilik, o dönem için Türkiye'de bir argüman olarak kullanılan veya tartışılan yeni bir kavram değildir. Türkiye bağlamında kavramın kökenlerini, uygulama alanlarını veya yine kavrama yönelik olarak tartışmaları Osmanlı'dan devralınan ekonomik miras içerisinde aramak gerekmektedir. Bu kapsamda devletçilik ile ilgili tartışmaların daha II. Meşrutiyet döneminde başladığı anlaşılmaktadır. Nitekim İttihatçıların güçlendiği bu süreçte (Gökalp) ve (Tekinalp) gibi isimler iktisadi yapılanma içerisinde devletçiliği (Tekeli & İlkın, 2009, s. 79) ve bu kapsamda da büyük sanayiye duyulan ihtiyacı vurgulamışlardır. Örneğin Gökalp "... *ferdi mülkiyeti kaldırmaksızın içtimai servetleri fertlere gasp ettirmemek, umumun menfaatine sarf ettirmek üzere muhafaza ve tesmiyesine çalışmaktır*" derken esasında 1930 sonrasında yıllarca sürecek olan devletçiliğin nasıl olması gerektiğinin ideolojik alt yapısını hazırlamıştır

¹⁰ New Deal; Franklin Delano Roosevelt'in iktidara gelişinin ardından ekonomik krizin etkilerini törpüleyebilmek ve Amerika Birleşik Devletleri ekonomisini yapılandırmak adına ortaya koymuş olduğu bir dizi yasaya verilen isimdir. Bu politika ile birlikte devletin ekonomiye müdahalesinin önü açılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Bulut, 2003, s. 82-84).

¹¹ Özel sermayenin yetersizliği, ekonomik alt yapı eksiklikleri (nüfus, eğitim, üretim vs.) ve Serbest Cumhuriyet Fırkasının kuruluşunun ardından iktidara alternatif olması ve akabinde partinin kapatılarak Menemen Olayının yaşanması nedeniyle ekonomik sıkıntıların bir an evvel giderilmesi gerekmiştir. (Dinç, 2008, s. 7).

(2019, s. 176). Nitekim tamamen özel sermayeyi tasfiye etmekten kaçınan fakat memleket dâhilinde özel sermayenin yapamadığı işleri kalkınma adına yapmak olarak açıklık kazandırmıştır.

Cumhuriyet'in ilanının ardından 1930'a kadar devletçilik/devlet kapitalizmi ekonomi üzerinde kalkınmacı model olarak etkinleştirilmiş veya kullanılmış bir felsefe değildir. Fakat sürekli olarak yönetici kadronun aklının bir köşesinde yerini korumuştur. Bu süreçte ülkenin yeni kurulması, Batı ile olan iktisadi münasebetlerin iyileştirilmesi ve her alandaki alt yapı eksikliklerinin (bankalar, işletmeler, siyasi sistemin güçsüzlüğü, devrimler vs.) varlığı nedeniyle devletçilik etkin kılınmamıştır. Fakat devletin ekonomi üzerindeki ağırlığı da tartışılmaz bir gerçektir. Nitekim dönem içerisinde bankaların devlet öncülüğünde kurulması durumu ortaya koymaktadır. Aynı süreçte devrimlerin büyük bir bölümü tamamlanmış ve yine ekonomi ile ilintili olarak kurumlar oluşturulmuştur. Ayrıca Türkiye iktisat tarihinde ikinci defa çıkartılan Teşvik-i Sanayi Kanunu ile birlikte özel sermayeye destek olunmuştur.¹² Dolayısıyla devlet kapitalizmi etkinleştirilmemiş olsa bile bu süreçte devletin ekonomi üzerindeki etkinliği tartışılmaz bir şekilde varlığını sürdürmüştür.

1930 sonrası devlet kapitalizmi II. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar en etkili bir biçimde Türkiye iktisadi sahasında hayat bulmuştur. Dolayısıyla 1929 krizinin zorlamasıyla ve liberal görünümlü iktisat politikalarının işlemediğinin anlaşılmasıyla devlet kapitalizmi etkin kılınmıştır. Bu süreçte hem dış hem de iç konjonktürdeki gelişmelere paralel olarak devletçiliğin tanımı yapılmaya çalışılmış ve aynı zamanda da bu konuda tartışmalar yaşanmıştır. İlk olarak şunu belirtmek gerekir ki devletçilik tartışmaları/tanımlamaları iktidarda olmayan ve iktidar içerisinde yer alan kişi ve gruplar etrafında iki farklı şekilde algılanmış (Tekeli & İlkin, 2009, s. 80) ve bu konuda kavram farklı gözükme de felsefi temellerine inildiğinde taban tabana zıt olan anlamlar yüklenmeye çalışılmıştır.

İlk grupta yer alanlar (iktidarda olmayan grup) kendi içerisinde iki farklı görüşe sahiptir. Bunlardan birincisi kadro dergisi etrafında toplananların görüşleridir. Şevket Süreyya Aydemir'in liderliğini üstlendiği bu grubun düşüncesine göre Türkiye'deki ekonomik buhranın nedeni pazarın yetersiz oluşudur ve yine bu durum aslında Türkiye için bir şanstır (Aydemir, 1932a, s. 14). Bununla birlikte köy iktisadiyatının pazar için üretim yapısı ve bu üretimi yaparken de teknik gelişmelerin kullanılmasını istemektedirler (Tökin 1932, s.19). İktisadi yaşama planla müdahale edilmesi gerektiğinde hemfikirdirler. Aydemir " ... plan mefhumu artık devrin en karakteristik mefhumudur" derken bu durumu net bir şekilde ifade etmektedir (1932b, s.8). İlk grupta yer alan ikinci düşüncenin lideri olan Ahmet Hamdi Başar ise İktisadi Devletçilik görüşünü savunurken devletin müdahaleci iktisat algılayışının süreli olması gerektiği üzerinde durup, millet iktisadiyatının yüceltilmesini istemektedir. O'na göre ülke sermaye birikimini kendi kendine sağlayacaktır (Tekeli & İlkin, 2009, s. 80; Gül, 1989, s. 116).

¹² 1927 yılında çıkartılan bu kanun ile birlikte yine aynı yılda bu kanundan yararlanan işletme sayısı 342 iken, 1932 yılında bu sayı 1432'ye çıkmıştır (Gül, 1989, s. 169). 1932-1939 yılları arasında kanun kapsamında yaralanan işletmeler için detaylı olarak bkz. (BCA, 22.11.1937: 30-10-0-0 / 24-138-1; BCA, 20.12.1940: 30-10-0-0 / 25-140-12; 1937 yılı için bkz. BCA, 12.04.1940: 30-10-0-0 / 25-140-4).

Nitekim ilk grupta yer alanların düşünceleri birbirine çok yakındır sadece nüans farklılıklarının olduğunu söylemek mümkündür.

İkinci grupta (iktidar sahipleri) yer alanların devletçilik hakkındaki görüşlerini yine ikiye ayırmak mümkündür. Bunların ilki İş Bankası Grubu ve Âli İktisat Meclisi olarak gösterilebilir. Dolayısıyla liberal görüşe sahiptirler. Uygulanan ekonomik politikanın geçici olmasını isterlerken, özel sektöre de yaşam alanının tanınması gerektiği üzerinde durmaktadırlar. Fakat iktidar sahipleri bloğunun ikinci görüşünü temsil eden İsmet İnönü ve Recep Peker gibi isimler direkt olarak devletin işletmecilik yapması üzerinde durmaktadırlar. Nitekim (Peker)'in Cumhuriyet Halk Fırkasının 4. Kurultayı'nın (09.05.1935) başlamasından bir gün evvel (8 Mayıs gecesi saat 19:30) Ankara radyosundan vermiş olduğu konferansta "...Liberalizme karşı cephemizi daha sıkılaştırıyoruz... Teklerin ve hususi toplulukların faaliyetlerini genel menfaatlere aykırı olmak kaydı ile bağlıyoruz." derken, devletin bizatihi kapitalist sahaya inerek işletmecilik yapacağını ve diğer tüm durumlara karşı olduklarını net bir dille ifade etmiştir (Recep Peker'in Söylevi, 09.05.1935, R. Peker Radyoda Yeni Parti Programı Taslağı Üzerinde Önemli Bir Konuşma Yaptı, 09.05.1935). Bunun dışında İsmet (İnönü) ise devlet kapitalizminin etkin olduğu yıllarda yine devletçiliğin ne anlama geldiğini "*En kuvvetli, en zengin devletler, tasavvur olunamayacak devlet tedbirleri ile, iktisatlarını müdafaa ve kurtarmağa çalışıyorlar. Demek ki bizim devletçilikte müdafaa kuvvetini görmüş olmamız Cumhuriyet Halk Fırkası için ancak övünülecek bir isabet ve doğru bir karar cümlesinden sayılmak icap eder*" şeklindeki açıklamaları ile bu ekonomik yapılanmaya mecbur olduğunu vurgulamaktadır (İnönü, 1933, s.4). Dolayısıyla iktidarı elinde tutan kadro katı devletçiliği savunmuştur ve her ne kadar diğer çevreler buna şiddetle karşı çıkmış olsa da, devlet işletmeci olarak dönem içerisinde oluşturulan kurumlar eli ile kapitalist sahaya inmiştir.

Devletçi dönemin oluşturulan kurumlarından ilki Merkez Bankası'dır. Esasen devlet kapitalizminin etkin olduğu süreçten önce bu kurumun meydana getirilmiş olmasının temel nedeni para politikalarının belirlenmesi ve dolayısıyla iktisadi sahada yapılacak olan hamlelerin kontrollü bir şekilde gerçekleştirilmek istenmesinden kaynaklanmaktadır. Nitekim gelişmiş toplumların para üzerindeki kontrolü Merkez Bankaları eli ile gerçekleştirilmektedir.

Literatür incelendiğinde Merkez Bankası şeklindeki ilk örgütlenmeye en azından bu tarzdaki yapılanmaya, en erken 17. yüzyıl İngiltere'sinde rastlanmaktadır. Bu tarz örgütlenmenin İngiltere'de çıkışının asıl sebebi ise kapitalizmin Britanya'da, diğer Batı ülkelerine göre daha etkin şekilde gelişme göstermesinden kaynaklanır. Nitekim bölgede bulunan soyluların 16. yüzyıldan itibaren büyük bir kısmının girişimciye dönüşmesi, kapitalizmin güçlenmesini ve bölgenin kapitalizmin merkez üssü olmasını sağlamıştır (Sombart, 2017, s. 171-173).

Takvimler 1694'ü işaret ettiğinde İngiltere'deki parayı elinde bulunduran bu toplumsal sınıf, hükümetlere borç verebilmek ve bu durumu denetimli bir şekilde yönlendirebilmek için sermayesi 1.1 milyon Sterlin olan Bank of England'ı kurmuştur. Akabinde bu durum diğer devletlere de örnek teşkil etmiş ve Fransa'da Banque de France 1800 tarihinde kurulurken, 1875'te Almanya'da Reichsbank ve 1914 tarihinde

de Amerika Birleşik Devletlerinde Federal Reserv System devreye sokulmuştur. Daha sonraki süreçte ise emisyon bankalarının sayıları gittikçe artmış ve bu kurumlar devletlerden ayrıcalıklar elde ederek banknot çıkarma yetkisine sahip olmuşlardır. Dolayısıyla kıymetli senetler karşılığında para basabilmişlerdir. Süreç içerisinde ise özel sermaye ile kurulmuş olan bu bankalar devletleştirilmiş ve Merkez Bankaları da bu minvalde hayat bularak, devletler para ve kredi sistemlerini vücuda getirip konu hakkındaki denetimlerini arttırabilmiştir (Tokgöz, 1995, s. 1-2).

Türkiye iktisadiyatı içerisinde Merkez Bankası'nın vücuda getirilişi ve buna bağlı olarak para politikalarının rayına oturması 1930 yılından itibaren başlamıştır. Fakat bu tarihe gelene kadar devralınan miras içerisinde sistemin oluşturulabilmesi için çaba sarf edildiği anlaşılmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat öncesinde yani Klasik Osmanlı düzeni içerisinde para ve kredi sistemi kuyruklu sarraflar (hazine sarrafları) tarafından sağlanmıştır. Bu kişiler para değiştirme, teminat mektubu verme, borç senetlerini kırma ve borç verme gibi görevler üstlenmişlerdir. Dolayısıyla bir anlamda Merkez Bankaları'nın işlevlerini yerine getirmişlerdir.¹³ Bilindiği üzere ilk dış borcun Kırım Harbi ile birlikte alınması ile başlayan sürecin ardından özellikle İngiliz ve Fransız sermayesinin birleşmesi ile Osmanlı Bankası kurulmuştur (Yetiz, 2016, s. 110). Banka, kuruluşunun akabinde adeta Merkez Bankası gibi hareket etmiştir. Nitekim otuz yıllığına banknot basması, bonoları iskonto etmesi, iç ve dış borçlara yönelik olarak faiz ve anaparaları ödemesi görevleri arasında yer almıştır (Dünden Bugüne Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası, , 2011, s. 2).

Milli Mücadelenin zaferle sonuçlandırılmasının ardından Cumhuriyet dönemi ekonomisi açısından Merkez Bankası kurma fikri aslında 1930 yılından çok önce, İzmir İktisat Kongresinde gündeme gelmiştir. Nitekim ardındaki süreçte bankanın kurulması için çeşitli girişimlerde bulunulmuştur. Örneğin 1927 yılında İş Bankası yöneticileri İtibar-ı Milli'nin¹⁴, İş Bankası ile birleşmesinin akabinde, Internationale Bemiddeling en Handelmaat Schappi firması ile konu hakkında temasa geçmiş fakat anlaşma sağlanamamıştır (Tekeli & İlkin, 1997, s. 257).

1930 yılına gelinceye değin Merkez Bankasının kurulabilmesi için yine yabancı uzmanlardan yardım istenmiştir. İlk olarak 1928 yılında Hollanda Merkez Bankası İdare Meclisi Başkanı Dr. Vissering Türkiye'ye davet edilmiştir. Yapmış olduğu çalışmalar neticesinde hazırlamış olduğu raporunda Merkez Bankasının kurulmasının gerekliliği üzerinde durmuştur. Ardından Reichsbank Başkanı Hjalmar Schacht, konu ile alakadar olması için yine Türkiye'ye davet edilmiş fakat iş yoğunluğu nedeniyle Karl Müller'i önermiştir. Neticesinde daveti kabul eden Müller hazırlamış olduğu raporunda Türkiye'de Merkez Bankası'nın kurulabilmesi için şartların yetersiz olduğunu vurgulamıştır. Alman uzmanların görüşlerinin hükümetin banka kurma politikası ile uyumlu olmaması nedeniyle bu sefer Türkiye, İtalya ile uzlaşma sağlamak

¹³ Bu kişilere kuyruklu sarraflar denilmesinin sebebi hazine sarrafı olabilmeleri için kuyruklu berat verilmesinden kaynaklanır. (Tekeli & İlkin, 1997, s. 28).

¹⁴ Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası, İttihatçıların Milli İktisat projeleri çerçevesinde 1917 yılında kurulmuştur. 1927 yılına gelindiğinde ise banka İş Bankası'na devredilmiştir (Oktar & Varlı, 2009, s. 13).

istemmiştir. İtalya'nın o süreç içerisinde dış ticaret bağlamında ihracattaki en yüksek paya sahip olması bunun temel nedenidir (Tezel, 2002, s.168). Dolayısıyla bu süreçte Kont Volpi ile temas sağlanmıştır. Volpi hazırlanmış olduğu raporunda Müller'in aksine Merkez Bankası'nın hemen kurulması gerektiği üzerinde durarak, Türk Lirasının istikrarı için bunun bir şart olduğunu vurgulamıştır (Tekeli & İlkin, 1997, s. 274,).

Alınan raporlar doğrultusunda şartların da olgunlaşmasına paralel olarak bankanın kurulabilmesi için bir tasarı hazırlanmıştır. Tasarı, Lozan Üniversitesi öğretim üyelerinden Profesör Morf'a inceletirilmiştir. Ardından Türkiye'de bulunan Fransız ekonomist Profesör Charles Rist'in de görüşleri alınmış ve nihayetinde Merkez Bankası'nın yasa tasarısı bu görüşlere göre tekrardan dizayn edilmiştir (Akgüç, 1992, s. 133-134).

Merkez Bankası yasa tasarısı Meclis'e 11.06.1930¹⁵ tarihinde gelmiş ve kabul edilmiştir (Cumhuriyet Merkez Bankı Kanunu, 12.06.1930). Özel hukuk ve tüzel kişiliğe sahip olan banka 03.10.1931 tarihinde faaliyetine başlamıştır (Delice, 2015, s. 27). Çeşitli grupların katılımıyla on beş milyon TL sermaye ile vücuda getirilmiş olan bankanın pay senetleri A, B, C ve D olmak üzere ayrılmıştır. Tablo 1 pay senetleri ve sahipleri hakkında daha detaylı bilgi vermektedir.

Tablo 1: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankasının Pay Senetleri Grupları ve Sahipleri (Dünden Bugüne Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, 2011, s. 5).

Pay Senetleri Grupları	Pay Senetleri Sahipleri
A	Devlet
B	Milli Bankalar
C	Yabancı Bankalar ve İmtiyazlı Şirketler
D	Türk Ticaret Kuruluşları ve Özel Şirketler

Tablo 1'de ifade edildiği üzere Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'nın kuruluş aşamasında pay senetleri dört gruba ayrılmış ve nerdeyse ekonomi ile ilintili olan bütün gruplar bankanın kuruluşunda pay senetlerinden satın alınmıştır. Bu nedenle adeta bir konsorsiyum şeklinde banka oluşturulmuştur. Banka kurulurken ise tesis heyeti üyeliklerine İş Bankası Genel Müdürü Celal Bey, Ziraat Bankası Genel Müdürü Şükrü Bey, Emlak ve Eytam Bankası Genel Müdürü Hakkı Saffet Bey, Osmanlı Bankası Genel Müdürü Mr. Desorbiye uzman olarak katılırken, Milli Bankalar temsilcisi olarak Ziraat Bankası'ndan Genel Müdür Yardımcısı Salahattin Bey, Sanayi ve Maadin Bankası Genel Müdürü Sadettin Bey, yabancı bankalar temsilcisi olarak Banka Komerçiyale İtalyana namına Mr. Pomi, İmtiyazlı Şirketlerin temsilcisi olarak İstanbul Tramvay ve Elektrik Şirketleri Müdürü Mr. Hansen seçilmiştir (BCA, 07.02.1931: 30-18-1-2/17-8-19).

Kuruluşunun ardından bankaya para piyasasını düzenlemek, TL'nin değerini korumak ve hazine işlemleri yapmak gibi görevler verilmiştir. Ayrıca para basma

¹⁵ Tasarı Meclis gündemine ilk olarak 28.05.1930 ardından 09.06.1930 tarihlerinde gündeme gelmiştir (Cumhuriyet Merkez Bankası Layihası Bugün Millet Meclisine Takdim Ediliyor, 28.05.1930; Cumhuriyet Merkez Bankası Layihası Bugün Görüşülecek, 10.06.1930)

imtiyazı da verilen görevlerin arasında yer almaktadır (Akgüç, 1992, s. 136). Dolayısıyla dünyadaki diğer Merkez Bankaları hangi görevleri üstlenmişse, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'na da aynı görevler verilmiştir.

Yapılan çalışmaların nihayete erdirilmesinin ardından 01.09.1931 tarihinde bankanın ana sözleşmesi hükümet tarafından onaylanmış ve Ekim ayında banka resmen faaliyete geçmiştir. Bu durum Hâkimiyet-i Milliye'nin satırlarına "*Cumhuriyet Merkez Bankası bu günden itibaren teşekkül etmiş ve işe başlamıştır. Ziraat Bankası binasında kapının yanına bankanın ismini ihtiva eden bir plaka takılmıştır.*" şeklinde yansımıştır (Cumhuriyet Merkez Bankası, 03.10.1931).

1929 yılı ekonomik krizinin, ülke ekonomileri üzerindeki büyük tahribatına rağmen Merkez Bankasının kurulması ve Türkiye ekonomisi içerisine eklenmesi, Cumhuriyet dönemi ekonomi politikalarının başarısı olarak tarihe bir iz düşüm bırakmıştır. Nitekim süreç içerisinde kapitalist sermayenin merkezi sayılacak ülkelerde bankaların kapandığı düşünülürse¹⁶ Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankasının böyle bir ortamda kurulmasının önemi daha iyi anlaşılmaktadır. Bununla birlikte bankanın kuruluşunun asıl nedeninin para politikalarını belirlemek/düzenlemek olduğu düşünüldüğünde, esas olarak iktisadi yapılanmada neden çok önemli olduğu da ortaya çıkmaktadır.

Para politikalarının belirlenmesi/düzenlenmesi üniter devlet algılayışı içerisinde tam bağımsızlık bağlamında ekonomik kalkınmayı sağlamak ve bununla birlikte ülkeyi refaha ulaştırabilmek için gelişmiş ülkelerin izlemiş olduğu politikaların başında gelmektedir. Tam bağımsızlık parolası ile kurulan Türkiye Cumhuriyeti de para politikalarını belirleyebilmek için Merkez Bankasının kuruluşuna kadar çok fazla uğraşmak durumunda kalmıştır. Bunun en temel nedeni ise savaştan yeni çıkılması ve dolayısıyla ekonomik yapılanmanın yeniden inşa edilmesinden kaynaklanmaktadır. Buhranın etkisiyle bu konuda devlet olarak belirleyici olmanın ne denli önemli olduğu ortaya çıkmıştır.

Milli Mücadele sonrasında 1929'a kadar geçen süre zarfında devralınan miras içerisinde Merkez Bankası niteliğindeki Osmanlı Bankasının başlangıçta banknot basması ve bunun kullanılması sınırlı kalmıştır. Nitekim kâğıt paraların bankada altına çevrilebilmesi kullanım açısından güçsüzlüğünü ifade etmektedir. I. Dünya Savaşı ile birlikte bankanın para basma yetkisine son verilmiştir. İttihatçılar o dönem için müttefik Alman maliyecilerinin tavsiyelerini dikkatte alarak, Almanya'da 159 milyon liralık kâğıt para bastırarak (evrak-ı nakdiye) imparatorluk piyasasına sürmüşlerdir. Bu kâğıt paraların bir kısmı ise İzmir yangını ile birlikte yok olmuş (yaklaşık olarak 30 Milyon) kalan kısmı ise Cumhuriyet devrine aktarılmıştır. Nitekim savaş sonrasında Cumhuriyet'in devraldığı miras içerisinde para stoku 130-140 milyon liralık banknotlar ile 8-10 milyon civarında madeni para ve altın paralardır (Keyder, 1978, s.211-212).

¹⁶ Bu süreçte kapitalizmin merkezi sayılacak ülkelerde ulusal ekonomiler ciddi oranda açık vermiş ve yine bankalar kapanmıştır. Örneğin İngiltere altı ayda 98 Milyon Sterlin açık verirken ABD'de Sawing Bank kapanmıştır (Buhranın Neticesinde, 03.10.1931).

Cumhuriyetin ilanının ardından para basmanın enflasyonist bir ortam oluşturacağına bilincinde olan yönetici kadronun bu konuda yapmış olduğu en önemli hamlelerden biri para basmamak olmuştur. Hatta Milli Mücadele sürecinde bile bu nedenle para basılmamıştır. 30.12.1925 tarihinde İmparatorluk'tan devralınan evrak-ı nakdiyenin yenileri ile değiştirilmesi için kanun çıkarılmıştır. Böylelikle para basmadan yeni paralar piyasaya sürülmüş ve enflasyondan kaçınılmıştır. İlk Türkiye Cumhuriyeti banknotları ise 1927 yılında dolaşıma çıkarılmıştır (Eroğlu, 2010, s.25). Bu kapsamda 1929 krizine kadar dolaşımdaki para miktarı Tablo 2 ifade edilmiştir.

Tablo 2: 1924-1929 Yılları Arası Parasal Göstergeler (Tezel, 2002, s.123).

Yıl	Dolaşımdaki Kâğıt ve Madeni Para (Milyon TL)	Bankalardaki toplam Mevduat (Milyon TL)	Dolaşımdaki Mevduatı (Milyon TL)	Para ve Banka Mevduatının Payı (%)	Banka Kredileri (Milyon TL)
1924	156	76	232	67	123
1925	159	89	248	64	134
1926	159	117	276	58	145
1927	159	129	288	55	149
1928	165	171	336	49	191
1929	168	211	379	44	204

Tablo 2’de ifade edildiği üzere mevduatlar, krediler ve dolaşımdaki para miktarları 1924 yılından başlamak üzere sistematik bir biçimde artmıştır. 1925 yılından itibaren 1927 yılına kadar dolaşımdaki para miktarı sabit kalırken 1927 yılı sonrasında bu alanda artış yaşanmıştır. Bununla birlikte dolaşımdaki para ve banka mevduatı kısmında paranın payında azalma yaşanırken mevduat ve aynı zamanda da bankaların kredi hacmi arttırmıştır. Dolayısıyla buradan yola çıkarak ekonomik göstergelerde iyileşme yaşanmıştır. Fakat 1929 krizinde TL değer kaybetmiştir. Buna bağlı olarak 1929’da Menkul Kıymetler ve Kambiyo Kanunu (Eroğlu, 2010, s. 27), 1930 da ise Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu çıkarılmıştır (Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu, 21.02.1930; BCA, 1930: 30-18-1-2/8-9-19). İlk kanun ile döviz alış verişini yasaklanırken ikinci kanun ile spekülasyon hareketlerinin önüne geçmeye çalışılmıştır. Böylelikle devlet kapitalizminin etkin olduğu sürece, para politikalarının Merkez Bankası eli ile belirlenmesi ve parayı korumak için çıkartılmış olan iki kanunla girilmiştir.

1930 sonrasında devlet kapitalizmin etkin olduğu yıllarda para konusunda üç önemli gelişme daha yaşanmıştır. Nitekim 1933’te Mevduatı Koruma Kanunu ve Ödünç Para Verme İşleri Kanunu, 1936’da ise Bankalar Kanunu çıkartılmıştır. Mevduatı Koruma Kanunu ile bankalardaki mevduat, Maliye Vekâleti ile devlet güvencesi altına alınırken¹⁷, Ödünç Para Verme İşleri Kanunu ile özel kuruluşlar ve bankaların dışında faizle para kazanma devlet iznine bağlanmıştır. Yani bir anlamda

¹⁷ 1934 tarihinde kanunun 7. maddesi gereğince milli ve yabancı bankalarda bulunan tasarruf ve ticari mevduatın miktarları bir tablo ile detaylı bir şekilde tespit edilmiştir. (BCA, 20.08.1934: 30-10-0-0/24-136-13).

paradan para kazanma devri izine bağlanmış ve aynı zamanda da halkın o dönem için çok fazla şikâyet ettiği tefecilik engellenmeye çalışılmıştır.¹⁸ Böylelikle devlet sermaye sahiplerini yatırım yapmaya mecbur bırakarak özellikle o süreçte paranın sanayi yatırıma dönüşmesini sağlamak noktasında hedef belirlemiştir. Bankalar Kanunu ile birlikte ise kamu yatırımları açısından düşük faizli finans sağlanarak yatırım hızının artması hedeflenmiştir. Bu kapsamda Bankalar Kanununun diğer iki kanunun tamamlayıcısı olduğu anlaşılmaktadır.

Kanunlarla ve Merkez Bankası ile birlikte alınmış olan tedbirlerin meyveleri 1935 ve sonrasında (özellikle de 1929 krizinin etkilerinin aşılmasıyla birlikte) alınmaya başlamıştır. Nitekim 1931 yılında banka kredileri kapsamında hacim 101 milyon TL iken 1932’de (hepsi milyon TL üzerinden) 175, 1933’te 181, 1934’te 191, 1935’te 200, 1936’da 220, 1937’de 280, 1938’de 287 ve 1939’da 275 milyon TL’ye ulaşmıştır (Tezel, 2002, s. 123). 1939’daki düşüşün temel nedeni ise II. Dünya Savaşıdan kaynaklanmaktadır.

II. Dünya Savaşı’na kadar para politikaları konusu Türk basınında da tartışılmıştır. Hatta 1929 krizinden itibaren basında bir dizi habere rastlanmaktadır. Bu haberlerde sadece Türkiye’ye yönelik olarak değil, dünya siyasasındaki gelişmelere de yer verilmiştir. Çünkü o dönem için para meselesi sadece Türkiye’de değil dünya siyasasını da meşgul etmiş ve bu durumu basın bir para savaşı olarak değerlendirilmiştir (Dolar Buhranı Nasıl Doğdu, 02.05.1933; Nadi, 19.06.1933). Bunların bir örneğini 1933 yılındaki Cumhuriyet’in haberi oluşturmaktadır. Haberin içeriğinde Fransa ve İngiltere’nin ABD’ye karşı birlikte hareket edeceğini ve Fransa’nın altın esasından ayrılacağı ifade edilmiştir. Bunun dışında dönemin Cumhuriyet gazetesi yazarlarından olan Hayrettin Şükrü kaleme almış olduğu makalesinde “*Tarihte misli görülmemiş bir para muharebesi içerisinde bulunuyoruz. Bu günkü şartlar altında altın esas büsbütün bırakılacak mıdır? Yoksa henüz bu esastan ayrılmamış olan birkaç memleket tarafından medeniyetin devam ve bekası namına bu esas mahfuz tutulacak mıdır?*” derken dönemin algılayışını da eleştirmiştir (23.08.1933). Ayrıca yine Türk parasının kıymeti ve Türkiye’deki para meselesi için dönem içerisinde birçok haber yapılmıştır (Nadi, 22.06.1934; Türk Parasının Kıymeti Dün Yeniden Tespit Edildi, 30.09.1936; Paramızın Kıymeti ve Kıymet Hareketi, 13.12.1936).

II. Dünya Savaşı yılları Türkiye ekonomisinde tıpkı 1929 krizi gibi büyük tahribat yaratmıştır. 1929 krizi, alınmış olan çeşitli tedbirlerle (devlet kapitalizmi ve buna bağlı olarak ekonomik politikaların belirlenmesi) aşılmaya çalışılmış ve göreceli olarak da bu konuda başarı sağlanmıştır. Fakat savaş yıllarındaki tahribat kolay kolay aşılamamış ve hatta alınmış olan tedbirler de çok fazla işe yaramamıştır. Çünkü krize nazaran, başlangıcı Avrupa olan daha sonra neredeyse bütün dünyanın birbirine girmesine sebebiyet veren savaş, dünya ekonomilerinin neredeyse hepsini derinden sarsmıştır.

¹⁸ 1 Haziran 1936 tarihinde kabul edilen kanunla birlikte bankalar kontrol altına alınmıştır. Özellikle Berc Türker’in konuşmasında geçen “... *ecnebi bankaların sermayelerini Türk Parasıyla tespit etmediklerini Türkiye’deki işlerine dair bilanço çıkarmadıklarını, bu kanunla Cumhuriyet hükümetinin bankaları kontrol altına alarak...*” sözleri kanunun ne denli önemli olduğunu ifade etmektedir (Kamutay, Dün Bankalar Kanununu Kabul Etti, 02.06.1936; Bankalar Kanunu, 202.06.1936).

Dolayısıyla kırılğan bir ekonomik yapıya sahip olan Türkiye’de bu durumdan nasibini almıştır.

II. Dünya Savaşı yıllarında TL yine yabancı paralar karşısında değer kaybetmeye başlamıştır. Bu değer kaybedişi engellemeye yönelik olarak kambiyo politikaları yeniden düzenlemeye çalışmıştır. Bu kapsamda ilk olarak 1939’da primli kur resmîleşmiştir. Takvimler 1941’i işaret ettiğinde ise ikili kur oluşturulmuş ve Tezel’in ifade edişine göre dönüştürülebilir para sahaları ithalatçılarınun, Merkez Bankasından satın aldıkları dövizlere %48 oranında fark ödemeleri gerekmiştir. Buna karşılık aynı sahada çalışan ihracatçılarınun getirmiş oldukları dövizlere %40 oranında prim ödenmiştir (Tezel, 2002, s.181). Dolayısıyla döviz getirene teşvik verilirken, döviz alandan daha fazla para alınmıştır. Böylelikle bir yandan TL’nin değeri korunmaya çalışılırken, bir yandan da verilmiş olan teşviklerle döviz konusundaki hacim arttırılmaya çalışılmıştır. Fakat yine de her dönemde olduğu gibi döviz ihtiyacı savaş yılları boyunca ve hatta savaş sonrası dönemde bile hissedilmiştir. Nitekim durum basında da uzun uzadıya tartışılmıştır. Hatta daha savaş başlamadan Türkiye’nin dövize ihtiyacı olduğu ortaya koyulmuştur. 04.01.1939 tarihinde basında çıkan bir haberde “...*Bilhassa sanayiciler, ham madde tedariki için döviz tedarik edemediklerinden mütemadiyen şikâyet etmektedirler*” denilmiştir (Döviz Meselesi, 04.01.1939). Dolayısıyla sanayiciler döviz bulamadıkları için durumunda her daim şikâyetçi olmuşlardır. Bu mesele nedeniyle mamul mal üretimi noktasında sıkıntıların yaşandığı anlaşılmaktadır. Ayrıca yine savaş yılları boyunca TL’nin emisyon hacminde büyüme yaşanmıştır. Nitekim daha 1941 yılında dolaşımdaki kâğıt ve madeni para miktarı yıllık %39 oranında değişme göstermiştir (Tezel, 2002, s.123). Aynı dönemde basında da tedavüldeki Türk parasının 437.599.426 olduğu belirtilmiştir (Paramızın Yekûnu, 02.03.1941). Tedavüldeki para miktarının artışı göz önünde bulundurulduğunda savaş ortamı içerisinde para politikalarının başarılı olduğunu söylemek mümkün değildir.

II. Dünya Savaşı sonrasında iktisadi politığın değişmesine bağlı olarak (devlet kapitalizminin tasfiyesi ve liberalizmin işler olması) para politikaları da değişmiştir. Döviz kıtlığı bu süre zarfında da en çok tartışılan meselelerden biri olmuştur. Nitekim basında o dönem için “*Bize Döviz Kaynakları Lazım*” diye başlıklar atılmıştır (Nadi, 29.01.1946). Dolayısıyla hükümet de bu konuyu acil olarak çözmek istemiş ve 7 Eylül Kararları (1946 yılı devalüasyonu) bu şekilde hayat bulmuştur.

Genel itibariye kur ayarlaması olarak bilinen ve hükümetlerin ekonomik operasyonu olarak nitelendirilen devalüasyonların yapılmasının temelde iki nedeni vardır. Bunlardan ilki milli paraların değerlerinin azalmasına bağlı olarak yabancı menşeli ürünlerin fiyatlarının artmasıdır. Bu kapsamda yerli menşeli ürünlere halk tarafından rağbetin artmasına bağlı olarak dövizden tasarruf edilir. İkincisi ise ihracat kapsamında, fiyatların düşmesine bağlı olarak daha fazla dövizin ülke içerisine sokulmasıdır. Bu durum ise devalüasyonun ülke için lehte çıkan sonucudur. Sonuçların bu şekilde pozitif yönde çıkması için belirli şartlar vardır. İlk olarak enflasyonun oluşmaması için sıkı bir fiyat politikası takip etmek gerekirken, ikinci olarak ise ihraç edilecek ürünlerin stok miktarını arttırmak gerekmektedir. Aksi halde sonuçlar ülke ekonomisi için felaket doğurur (Çelebi, 2001, s.56). Nitekim 1946 yılı

devalüasyonu da Türk ekonomisi açısından sonuçları felaket olan bir ekonomik operasyon olmuştur.

Peker Hükümeti¹⁹ tarafından gerçekleştirilen devalüasyon sonrasında kur ayarlaması yapılmış (Yeni Tedbirlerle İthalat ve İhracat İmkânları Geniş Ölçüde Arttırılıyor, 08.09.1946) ve denetim yeteri kadar sağlanamadığı için ürünlerin fiyatları yükselmiştir. Bununla birlikte döviz rezervlerinde erimeler yaşanırken cari açık da büyümüştür. Daha sonra bu durumu engelleyebilmek için yeni tedbirler (fiyat denetiminin serbest bırakılması, ithalatçılara serbest döviz miktarı, gümrük duvarlarının yükseltilmesi) alınmış fakat kötü gidişat engellenmemiştir. Dolayısıyla bu tarihten yaklaşık bir yıl sonra 7 Eylül Kararlarının anlamsız bir hamle olduğu yüksek sesle söylenmeye başlanmıştır. Nitekim Suvla “*Memleket bu operasyonu icap ettiren durumda değildi, buna rağmen operasyon yapıldı*” derken haklı olarak ekonomin geldiği noktayı eleştirmiştir (13.09.1947). Devalüasyon dışında devlet kapitalizminin etkisini kaybetmesi ve savaş sonrasında ekonomi çerçevesinde yaşanan bunalım da ekonominin kötü gidişatını geliştiren başlıca etmenler olmuştur.²⁰

Savaş sonrasında devlet kapitalizmi/devletçilik Türkiye’nin batı bloğunda yer alması bağlamında etkisini yavaş yavaş kaybetmiştir. İktisadi sistematik bu kapsamda bütünüyle değişmiştir. Bu süreçte ilk olarak özel sermaye çevreleri olan ilişkilerin düzenlenmesi için devlet fabrikalarının yani milli fabrikaların özel sermayeye devredilmesi gündeme gelmiştir. 1947 yılı bu durum açısından milat sayılabilir ve tarih olarak da tesadüfi değildir. Toplanan 7. Kurultayda devletçilik tasfiye edilmiştir (Bila, 2008, s. 113). Dolayısıyla devletçiliğin tasfiyesine bağlı olarak basın kamuoyunu yavaş yavaş yeni duruma alıştırmaya çalışmıştır. Örneğin Benerli Cumhuriyet gazetesindeki makalesinde “...devletin tesis ettiği fabrikaların özel sermayeye devrini düşünen sayın Başbakan’ın kanaatlerinden vazgeçmediğini görmek, sanayimizin normal ve faydalı yollarla yürümesini bekleyen için büyük bir ümit ve teselli kaynağı olacaktır” (01.11.1947) derken liberal politikaların uygulanması gerektiği üzerinde durarak devlet kapitalizminin yanlışlığını vurgulamaya çalışmıştır. CHP iktidarını Demokrat partiye devredene kadar ve hatta iktidar değişiminden sonra bile satılacak olan fabrikalarla ilgili basına yansımalar olmuştur.²¹ Bununla birlikte yine özel sermaye ile ilişkileri düzeltebilmek

¹⁹ Peker hükümeti Saraçoğlu hükümetinin istifası akabinde kurulmuştur (Neziroğlu & Yılmaz, 2013, s. 409; Saraçoğlu İstifa Etti, Yeni Kabineyi Kurmağa İstanbul Milletvekili Recep Peker Memur Edildi, 06.08.1946; Yeni Kabine Dün Kuruldu, 07.08.1946).

²⁰ Burada önemli olan meselelerden biri de Truman Doktrini ve Marshall yardımlarıdır. İlk olarak Truman doktrini aslında ABD’nin uzak karakol rolü üstlenme anlamına gelmektedir. Nitekim SSCB tehdidi dolayısıyla Yunanistan ve Türkiye’ye yapılacak olan yardımlar hem ABD açısından hem Türkiye açısından önem arz etmiştir ki 1947 yılında bu yardımlar gerçekleşmeye başlamıştır. Bunun dışında Marshall yardımları ise esasen Batı Avrupa’ya yönelik olarak yapılması planlanan bir proje olarak hayat bulmuştur. Fakat savaş boyunca bozulan Türk ekonomisini düzeltebilmek için Türkiye de bu plana dâhil edilmiş ve 1948-1951 yılları arasında yardım alabilmiştir (Ertem, 2009, s. 388-393). Dolayısıyla ABD iki proje ile birlikte hem SSCB’yi bölgeden uzak tutmuş hem de kendi ticari coğrafyasını oluşturmuştur. Böylelikle Türk ekonomisi de yavaş yavaş ABD hegemonyası altına girmeye başlamıştır.

²¹ Örnek birkaç haber için bkz. (Hususi Sermayeye Devredilecek Fabrikalar, 18.04.1948; Satılık Fabrikalar, 08.06.1950; Devlet İşletmelerin Hususi Sermayeye Devri, 09.06.1950).

için uygulanan para politikaları fiyat denetiminin serbest bırakılması ve ithalatçılara serbest döviz miktarı bu kapsamda gerçekleştirilmiştir.

1930'lu yıllardan başlamak üzere Merkez Bankası ve dolayısıyla para politikaları dönemin gerçeklerine göre dizayn edilmiştir. Başlangıçta kriz sonrasında krizin ortaya çıkardığı tahribatın minimize edilmesinin ardından alınan tedbirler işe yaramış ve dolayısıyla göreceli olarak başarı yakalanmıştır. Fakat savaşın Türkiye iktisadiyatı içerisinde ortaya çıkarmış olduğu olumsuzluklar ekonomik yapıda işlerin bir önceki döneme göre daha kötü bir hal almasına sebebiyet vermiştir. Sonucunda zorlamadan doğan sebeplerle liberal politikaların uygulanmaya başlanmasıyla bütün iktisadi sistematik değişmiş ve dolayısıyla para konusundaki politikalar da bu dönemin gerçeklerine uygun olarak revize edilmiştir.

Sonuç

Cumhuriyetin ilanının ardından 1929 yılına kadar şartların zorlamasına rağmen Türkiye ekonomik yapılanmasını ve ekonomi ile ilgili kurumlarını oluşturmayı başarabilmiştir. Dünya ekonomik krizinin patlak vermesi üzerine diğer tüm devletlerde olduğu gibi Türkiye de bu krizden etkilenmiş ve nihayetinde iktisadi sistematik temel felsefesi olan liberal politikaların ekonominin gelişimine yeteri kadar katkı sağlayamadığı anlaşılmıştır. Nitekim dönem içerisinde uygulanan politikalar ne kadar liberal görünürse görünse aslında temelinde devletçilik/devlet kapitalizminin yattığının işaretleri de mevcuttur. Bu bağlamda 1929'a kadar geçen süre zarfında Türkiye'de karma bir ekonomik model uygulanmıştır. Fakat ülkenin yeni kurulması, özel sermayenin güçsüzlüğü ve alt yapı eksiklikleri (yetişmiş kalifiye eleman, bankacılık sisteminin gelişmemesi, ekonomi ile ilintili kurumların var olmayışı vs.) gibi sebeplerden ötürü ilk olarak bu eksiklikler olabildiğince giderilmeye çalışılmış ve büyük oranda da başarı sağlanmıştır. Her ne kadar başarı sağlansa da ekonomik yapılanma tam anlamıyla gerçekleştirilemediği için 1929 krizi şiddetle hissedilmiştir.

Krizin şiddetle hissedilmesinin akabinde bu kötü durumdan kurtulabilmek için iktisadi politika arayışları gündeme gelmiştir. İlk olarak para politikalarını belirleyebilmek için Merkez Bankası kurulmuştur. Aslında kriz öncesi dönemde Merkez Bankası'nın kurulabilmesi çeşitli girişimlerde bulunulmuş fakat şartların olgunlaşmaması nedeniyle bankanın kuruluşu ötelenmiştir. Merkez Bankasının kurulduğu süreçte de şartlar olgunlaşmış değildir ancak bankanın kuruluşu zaruri olduğu için şartlar zorlanarak kurum vücuda getirilmiştir.

Merkez Bankasının kuruluşunun akabinde Türkiye iktisadiyatı için Cumhuriyet Halk Fırkasının 3. Kurultayı bir dönüm noktası olmuştur. Nitekim bu kurultayda devletçilik ilkesinin benimsenmesinin ardından iktisadi sistematik tamamıyla değişmiş ve alınan kararlar ivedilikle uygulanmaya başlanmıştır. Bu süreçte devlet bizzat işletmecilik yaparak hem ekonomik kalkınmayı gerçekleştirmeyi hedeflemiş hem de halkın ihtiyacı olan mamul ürünleri imkânlar doğrultusunda üretmiştir. Dolayısıyla bu durumun devlet kapitalizminin etkin olduğu yıllarda para politikalarıyla direkt olarak bağlantısı bulunmaktadır.

Merkez Bankasının kurulmasının ardından çıkartılan kanunlarla TL'nin değeri yabancı paralar karşısında muhafaza edilmeye çalışılırken, ithal edilen ürünlerin bir

kısının üretilmesiyle döviz tasarrufu sağlanarak bunun ülke ekonomisine katkı sağlaması hedeflenmiştir. Bir anlamda II. Dünya Savaşı'nın başlangıcına kadar hedeflerin bir kısmının gerçekleştiği de anlaşılmaktadır.

II. Dünya Savaşı'nın başlamasının ardından (Türkiye savaşa katılmamış olmasına rağmen) Türkiye'deki ekonomik ilişkiler daha girift ve karmaşık hale dönüşmüştür. Yine bu süreçte para politikaları sıkı sıkıya uygulanırken savaşın getirmiş olduğu olumsuz şartlar dolayısıyla bütün dengeler alt üst olmuştur. Özellikle iç siyasette sermaye sahiplerinin ihtikâr (vurgunculuk) faaliyetleri devletçiliği zafiyete uğratmıştır. Başlangıçta çeşitli kanunlarla sıkı denetim mekanizması oluşturulurken sonraki süreçte açık enflasyonist politikalar uygulanmıştır. Fakat her iki politika da başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

Savaş sonrasında zorlamadan dolayı Türkiye'nin Batı bloğunun içerisinde yer almasının ardından, devlet kapitalizmi de gevşemiş ve nihayetinde 1947 yılında terk edilmiştir. 1946-1950 sürecinde para politikaları liberal bağlamda uygulanmaya yönelik olarak değişmiştir. Dolayısıyla 1946 yılında yapılan devalüasyonu da bu kapsamda değerlendirmek gerekir. Fakat gerekli tedbirlerin tam manasıyla alınmadan devalüasyonun yapılması nedeniyle, bu ekonomik operasyon felakete dönüşmüştür. Nitekim 1950 yılında iktidarını Demokrat Parti'ye devredecek Cumhuriyet Halk Partisi bu süreçte kendi eliyle oluşturmuş olduğu devlet kapitalizmini yine kendi eli ile imha etmiş ve liberal bakış açısı ile ülkeyi 1950 yılına kadar yönetmiştir.

Extended Abstract

Central Banks, which is an emission bank, became widespread in the world history with the 19th century. The earliest examples of these banks can be found in 17th century England, where capitalism was developed. Initially, emission banks, which were established by private capital, were nationalized in order to determine the economic policies of countries after they became widespread in the 19th century. Therefore, Central Banks have been one of the most important touchstones of developed economies in the process.

In terms of the economic history of Turkey, the invention of the emission bank (Central Bank) again coincides with the 19th century world. In this process, in terms of the results of the French Revolution, as in other empires, the Ottoman Empire entered the process of dissolution. The imperialists accelerated the disintegration process of the Ottoman Empire due to the richness of the resources of the Ottoman country, its close geography to the colonies and other political reasons. With the Treaty of Balta Limani, which was first signed in 1838, British imperialism transformed the Ottoman Empire into a semi-colonial state. Subsequently, the Ottoman Bank was established in partnership with the French capital in line with its own economic interests. The fact that the Ottoman Bank has duties such as mintage, discounting bonds, paying interest and principals for domestic and foreign debts shows that the bank fulfills its function as an emission bank (Central Bank). Therefore, the determination of economic and monetary policies in the imperial economy was shaped within the framework of the Ottoman Bank, which was established by foreign capital. Considering that these duties

were carried out by treasury money changers (Tailed Berats) in the Ottoman classical order, it is understood that the Ottoman Empire was transformed into a colony.

After the Ottoman Empire withdrew from the stage of history after the World War I, since the administrative staff in the new state that was established aimed at full independence, the Izmir Economy Congress convened before the state's management style was determined. In this congress, decisions were taken for all stakeholders related to the economy to be fully independent in terms of economy. The decisions taken in the congress with liberal tendencies were tried to be implemented until 1930. However, in terms of the determination of monetary and economic policies by the state in a healthy way, a missing point in the economic field of the Republic of Turkey was the establishment of the emission bank. The first attempts on this subject started in 1927. However, due to the unfavorable conditions, the establishment of the emission bank could not be realized.

When the calendars pointed to the year 1930, no matter how unfavorable the conditions were in the Republic of Turkey, decisive steps were taken for the establishment of the bank. As a matter of fact, the damage caused by the economic crisis of 1929 on the economy is one of the main reasons for this determination. As a result of the studies, the Central Bank was established in the form of a consortium. The monetary policies in the next period have been shaped within the framework of this emission bank.

Besides the Central Bank, another important development in the 1930s was the change in economic policies. Since the results of the 1929 crisis could not be overcome by liberal policies, the state itself took the capitalist initiative and operated. Therefore, statism/state capitalism, which would last until 1946 after 1930, was again made effective by the administrative staff. In this context, the state established and operated factories in line with the needs. However, after the World War II, in the bipolar world, Turkey had to take its place in the capitalist bloc due to the force of the conditions. For this reason, state capitalism was destroyed by those who made it work. From this point of view, since 1930, while monetary policies were determined within the framework of the Central Bank, the philosophy in the economic structuring also controlled all activities in the economic field.

The aim of this study is to reveal the monetary policies implemented by the Republican People's Party as the governing party of the state, until the need for a Central Bank was felt strongly in the process of state capitalism. In this research, document analysis method was used. Archival documents, newspapers and research works were used within the scope of document analysis.

Kaynakça

Arşivler

- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. (206.02.1930). *Türk parasının kıymetini korumak için kambiyo, nukut, esham ve tahvilat işlemi*. 30-18-1-2/8-9-19.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. (07.02.1931). *Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası Kanunu'nun geçici 1.maddesi gereğince Maliye Vekilinin başkanlığında toplanacak tesis heyeti üyeliklerine yapılan tayinler*. 30-18-1-2/17-8-19.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. (20.08.1934). *Mevduatı Koruma Kanunu'nun 7. maddesine göre milli ve yabancı bankalarda bulunan tasarruf mevduatı ile ticari mevduatın 1933 senesi sonundaki miktarlarını gösteren cetvel*. 30-10-0-0/24-136-13.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. (22.11.1937). *Beş yıllık sanayi müesseseleri ve üretimi istatistiği*. 30-10-0-0 / 24-138-1.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. (20.12.1940). *1939 yılı teşvik-i sanayi müesseselerinin istatistiği*. 30-10-0-0 / 25-140-12.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. (12.04.1940). *Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan istifade eden müesseseler ve sanayi üretimi istatistiği*. 30-10-0-0 / 25-140-4.

Kitaplar

- Ahmad, F. (2013). *İttihat ve terakki (1908-1914)*. (N. Yavuz, çev.). İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Akgüç, Ö. (1992). *100 soruda Türkiye'de bankacılık*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Akşın, S. (2001). *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Avcioğlu, D. (1968). *Türkiye'nin düzeni (dün-bugün-yarın)*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Aybars, E. (2012). *Türkiye Cumhuriyeti tarihi I*. İzmir: Zeus Kitabevi.
- Aydemir, Ş. S. (1932a). *İnkılap ve kadro*. Ankara: Milliyet Matbaası.
- Bila, H. (2008). *CHP 1919-2019*. İstanbul: Doğan Kitap.
- C.H.F. *üçüncü büyük kongre zabıtları 10-18 Mayıs 1931*. (1931). İstanbul: Devlet Matbaası
- Cem, İ. (2010). *Türkiye'de geri kalmışlığın tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Demirel, A. (2003). *Birinci Meclis'te muhalefet ikinci grup*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Dünden bugüne Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası*. (2011). Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası Yayınları.
- Gökalp, Z. (2019). *Türkçülüğün esasları*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- İnan, A. (1989). *İzmir iktisat kongresi*. Ankara: TTK.
- Kansu, A. (2011). *1908 devrimi*. (A. Erbal, çev). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kocabaşoğlu, U. (2001). *Türkiye İş Bankası tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Mardin, Ş. (2014). *Jön Türklerin siyasi fikirleri 1895-1908*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Neziroğlu, İ. & Yılmaz, T. (2013). *Hükümetler-programları ve genel kurul görüşmeleri (24Nisan 1920-22 Mayıs 1950)*. (C. 1). Ankara: TBMM Basımevi.
- Pamuk, Ş. (1988). *100 soruda Osmanlı Türkiye iktisadi tarihi 1500-1914*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Ramsuar, E. E. (2011). *1908 ihtilalinin doğuşu*. (M.Ö. Mengüşoğlu Çev.). İstanbul: Pınar Yayınları.
- Sombart, W. (2017). *Burjuva*. (O. Adanır, çev.). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Tekeli, İ. İlkin, S. (1977). *1929 dünya buhranında Türkiye'nin iktisadi politika arayışları*. Ankara: ODTÜ.
- Tekeli, İ. İlkin, S. (1997). *Para ve kredi sisteminin oluşumunda bir aşama Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası*. Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası Yayınları.

- Tekeli, İ. İlkin, S. (2009). *Uygulamaya geçerken devletçiliğin oluşumu*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayın.
- Tezel, Y. S. (2002). *Cumhuriyet döneminin iktisadi tarihi (1923-1950)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Toprak, Z. (1982). *Milli iktisat (1908-1918)*. Ankara: Yurt Yayınları.
- Toprak, Z. (1995). *Milli iktisat- milli burjuvazi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Tunaya, T. Z. (2004). *Türkiye'nin siyasi hayatında batılılaşma hareketleri*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Makaleler

- Aydoğdu, M. (2016). Mütareke döneminde itilaf devletleri ve İstanbul hükümetleri arasında ithalat gümrük vergisi problemi (1918-1922). *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 15(30), 59-88.
- Bolat, B. S. & Demirarslan, T. (2013). Lozan görüşmeleri sırasında mecliste ortaya çıkan II. grup muhalefeti ve basına yansımaları. *Atatürk Yolu*, 14(53), 29-60.
- Bulut, M. (2003). 1929 dünya ekonomik buhranı ve Türkiye'de devletçiliğe geçiş. *Bilig*, 26, 77-101.
- Çelebi, E. (2001). Türkiye'de devalüasyon uygulamaları (1923-2000). *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 2(1), 55-66.
- Delice, G. (2015). Türkiye Cumhuriyeti merkez bankası, 85 yıllık bir geçmişin izlerinden tarihe kayıt düşmek. *Ekonomi, İşletme, Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 1(2), 1-55.
- Dikmen, N. (2005). Osmanlı dış borçlarının ekonomik ve siyasi sonuçları. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 19(2), 137-159.
- Duman, D. (2013). 1929 dünya ekonomi krizi ve ulusal ekonomiyi güçlendirme mücadelesinde kadınlar. *Turkish Studies*, 8(5), 211-224.
- Dura, C. & Altıparmak, A. (2000). 1838 Osmanlı İngiliz ticaret antlaşması: nedenleri ve sonuçları. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16, 17-30.
- Eroğlu, N. (2010). Atatürk dönemi para politikaları (1923-1938). *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 28(1), 23-36.
- Ertem, B. (2009). Türkiye-ABD ilişkilerinde Truman Doktrini ve Marshall Planı. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12(21), 377-397.
- İnce, F. (2013). Lozan barış antlaşması ve Ege adaları. *Atatürk Yolu*, 14(53), 101-128.
- Keyder, Ç. (1978). 1923-1929 döneminde para ve kredi. *ODTÜ Gelişme Dergisi Özel Sayı: Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 210-250.
- Kocaoğlu, M. (1995). Kavalalı Mehmet Ali Paşa isyanı. *OTAM*, 6(6), 195-210.
- Koraltürk, Murat, (1996). Âli iktisat meclisi (1927-1935). *Ekonomik Yaklaşım*, 7(23), 47-64.
- Müezzinoğlu, E. (2018). İsmet Paşa'nın 1932 Sovyet Rusya ziyareti. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(2), 249-260.
- Oktar, S. & Varlı, A. (2009). İttihat ve Terakki döneminin ulusal bankası: Osmanlı İtibar-ı Milli bankası. *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 27(2), 1-20.
- Sağlam, D. (1981). Türkiye'de devletçilik fikrinin doğuşu ve geçirdiği aşamalar. *Atatürk'ün Ekonomik Kalkınma Politikası Konferansı*, İstanbul, 71-97.
- Sait, D. (2008). Atatürkçü düşünce sistemine göre devletçilik ilkesi. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Dergisi*, No: 3797, 1-14.
- Sarıkoyuncu Değerli, E. (2020). Avustralya basınında Türkiye'de milli egemenlik (1920-1924). *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(Özel Sayı), 89-106.
- Semiz, Y. & Akandere, O. (2001). 1929 ekonomi buhranı ve Türkiye. *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 9(1-2), 301-313.

- Tokgöz, E. (1995). Merkez bankalarının bağımsızlığı. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13, 1-28.
- Uzun, H. (2016). Cumhuriyet halk partisi kongrelerinde devletçilik tartışmaları (1931-1947). *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 5(2), 273-305.
- Yaman, A. E. (1992). Başkumandanlık kanunu. *Atatürk Yolu*, 3(9), 85-110.
- Yetiz, F. (2016). Bankacılığın doğuşu ve Türk bankacılık sistemi. *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(2), 107-117.

Sürelî Yayınlar

- (1930, 28 Mayıs). Cumhuriyet merkez bankası layihası bugün millet meclisine takdim ediliyor. *Hâkimiyet-i Milliye*, s. 1.
- (1933, 2 Mayıs). Dolar buhranı nasıl doğdu? *Cumhuriyet*, s. 4.
- (1931, 11 Mayıs). Gazi cumhuriyet halk fırkasının üçüncü büyük kongresini açtı. *Hâkimiyet-i Milliye*, s. 1.
- (1935, 9 Mayıs). R. Peker radyoda yeni parti programı taslağı üzerinde önemli bir konuşma yaptı. *Ulus*, 9 Mayıs 1935. s. 1.
- (1935, 9 Mayıs). Recep Peker'in söylevi. *Cumhuriyet*, 9 Mayıs 1935. s. 12.
- Aydemir, Ş. S. (1932b). Plan mefhumu hakkında. *Kadro*, Sayı: 5.
- İnönü, İ. (1933). Fırkamızın devletçilik vasfı. *Kadro*, Sayı: 22.
- Nadi, Y. (1933, 19 Haziran). Londra konferansında para meselesi. *Cumhuriyet*, s. 1.
- Nadi, Y. (1934, 22 Haziran). Paramızın milli ve beynelmilel kıymeti. *Cumhuriyet*, s. 1.
- Tökin, İ. H. (1932). Köy iktisadiyatında teknik inkılabı. *Kadro*, Sayı: 2.
- (1930, 10 Haziran). Cumhuriyet merkez bankası layihası bugün görüşülecek. *Hâkimiyet-i Milliye*, s. 1,4.
- (1930, 12 Haziran). Cumhuriyet merkez bankası kanunu. *Hâkimiyet-i Milliye*, s. 1, 3.
- (1936, 2 Haziran). Kamutay, dün bankalar kanununu kabul etti. *Ulus*, s. 1, 5.
- (1950, 8 Haziran). Satılık fabrikalar. *Cumhuriyet*, s. 1.
- (1950, 9 Haziran). Devlet işletmelerin hususi sermayeye devri. *Cumhuriyet*, s. 2.
- (1939, 4 Ocak). Döviz meselesi. *Cumhuriyet*, s. 5.
- Nadi, N. (1946, 29 Ocak). Bize döviz kaynakları lazım. *Cumhuriyet*, s. 1, 3.
- (1930, 21 Şubat). Türk parasının kıymetini koruma kanunu. *Hâkimiyet-i Milliye*, s. 1, 3.
- (1941, 2 Mart). Paramızın yekûnu. *Cumhuriyet*, s. 3.
- (1948, 18 Nisan). Hususi sermayeye devredilecek fabrikalar. *Cumhuriyet*, s. 2.
- (1936, 2 Haziran). Bankalar kanunu. *Cumhuriyet*, s. 1, 3.
- (1931, 11 Mayıs). Gazi'nin küşat nutku. *Cumhuriyet*, s. 1, 5.
- (1946, 6 Ağustos). Saraçoğlu istifa etti, yeni kabineyi kurmağa İstanbul milletvekili Recep Peker memur edildi. *Cumhuriyet*, s. 1.
- (1946, 7 Ağustos). Yeni kabine dün kuruldu. *Cumhuriyet*, s. 1.
- Şükrü, H. (1933, 23 Ağustos). Para meselesinde dünya iki yol karşısında. *Cumhuriyet*, s. 4.
- Suvla, R. Ş. (1947, 13 Eylül). 7 Eylül kararlarından dönmemiz kabil midir? *Cumhuriyet*, s. 2.
- (1946, 8 Eylül). Yeni tedbirlerle ithalat ve ihracat imkânları geniş ölçüde arttırılıyor. *Ulus*, s. 1.
- (1929, 11 Eylül). İstanbul'daki bankalar Türk parasının kıymetini düşürüyorlar mı? *Cumhuriyet*, s. 2.
- (1936, 30 Eylül). Türk parasının kıymeti dün yeniden tespit edildi. *Cumhuriyet*, s. 1.
- (1931, 3 Ekim). Buhranın neticesinde. *Cumhuriyet*, s. 3.
- (1931, 3 Ekim). Cumhuriyet merkez bankası. *Hâkimiyeti Milliye*, s. 1.
- Benerli, R. (1947, 1 Kasım). Devlet fabrikalarının hususi sermayeye devri lazımdır. *Cumhuriyet*, s. 2.
- (1936, 13 Aralık). Paramızın kıymeti ve kıymet hareketi. *Cumhuriyet*, s. 6.

Tezler

- Demirel, K. (2014). Emlak ve Eytam bankası. (Yüksek Lisans Tezi). Erişim Adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Gül, M. (1989). Atatürk döneminde Türkiye'nin sanayileşme politikası (1923-1938). (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara.
- Köse, M. (2010). 1927 nüfus sayımı ve sonuçlarının değerlendirilmesi. (Yüksek Lisans Tezi). Erişim Adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Küçükkoçuncu, S. (2010). Bir üst kimlik projesi olarak "İttihad-ı anasır" kavramına iktidar ve muhalefetin yaklaşımları (1908-1913). (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Yapıcı, H. (2019). Türkiye'de milli burjuvazi: tek parti dönemi. (Doktora Tezi). Erişim Adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

1921 Türk-Fransız Anlaşması ve Anadolu'da Barış Beklentileri

1921 Franco-Turkish Agreement and Peace Expectations in Anatolia

Mehtap BAŞARIR * Öz

Sakarya'da elde edilen zaferin ardından Fransa ile Ankara Hükûmeti arasında 20 Ekim 1921'de imzalanan Ankara Anlaşması; Çukurova bölgesinin (Kilikya) tahliyesini sağlamış, Türkiye-Suriye sınırını çizmiş ve azınlık haklarını belirlemiştir. Siyaseten bu önemli gelişme "Şark Sulhu" adı altında Yakın Doğu'ya huzur ve istikrar sağlamak için İtilaf Devletlerini de bir araya getirmiştir. Ankara Anlaşması bir taraftan Anadolu'da Türk-Fransız mücadelesini sona erdirmiş bir taraftan da Türk-Yunan ilişkilerini yeni bir evreye itmiştir. Nitekim Sakarya mağlubiyetinin ardından Yunanistan Başbakanı Gounaris'in Londra ziyareti, İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon'u Şark Sulhu'nu sağlamak adına harekete geçirmiştir. Şark Sulhu'nun sağlamak amacıyla Lord Curzon, İngiliz Hükûmeti adına arabuluculuk adını atarak diğer müttefiklerine bu konuda nota göndermiştir. Bu çalışmada, Şark Sulhu'na konu olan birçok mesele (İngiltere'nin İzmir'de alternatif bir hükûmet ile Boğazlar çevresinde tarafsız bir bölge kurma, Türklerin yerel bir jandarma teşkilatı oluşturması, Yunan kuvvetlerinin Küçük Asya'dan çekilmesi, Doğu Trakya sınırı, Ermeni meselesi, azınlık hakları vb.) İngiliz Kabine Belgeleri'nin yanı sıra Hâkimiyet-i Milliye gazetesi, TBMM Zabıtları ve tetkik eserler üzerinden ele alınmıştır. Sonuçta, İngiltere'nin barış söylemini sürekli gündemde tutarak bir taraftan mağlup Yunanlılara zaman kazandırmak diğer taraftan da Ankara Hükûmeti'ni barış propagandasıyla rehavete düşürmek amacıyla hareket ettiği ve buna karşın barıştan yana tavır alan Türk kamuoyunun ise barış söyleminde çok da fazla beklentiye girmediği anlaşılmaktadır.

* Dr. Öğr. Üyesi, Kayseri Üniversitesi, Develi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, mehtapbasarir@kayseri.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6317-7469 Kayseri / TÜRKİYE

* Dr. Lecturer. Prof. Dr., Kayseri University, Develi Faculty of Social Sciences and Humanities, Department of History, mehtapbasarir@kayseri.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6317-7469 Kayseri / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler:

1921 Ankara Anlaşması, Türk-Yunan İlişkileri, Şark Sulhu, İngiliz Kabinesi, Ankara Hükûmeti.

Abstract

After the victory in Sakarya, the Ankara Agreement between France and the Ankara Government on 20 October 1921 ensured the evacuation of the Çukurova region (Cilicia), drew the Turkey-Syria border, and determined the minority rights. Politically, this important development brought the Allied Powers together to provide peace and stability to the Near East under the name of "Peace of East". The Treaty of Ankara, on the one hand, ended the Turkish-French struggle in Anatolia and on the other hand pushed the Turkish-Greek relations to a new phase. As a matter of fact, the London visit of the Greek Prime Minister Gounaris, who was defeated in Sakarya, prompted the British Foreign Minister Lord Curzon to ensure the Peace of the East. To ensure the Peace of the East, Lord Curzon took the step of mediation on behalf of the British Government and sent a note to his other allies on this matter.

In this study, many issues that are the subject of Eastern Peace (England's establishment of a neutral zone around the Straits with an alternative government in

Başvuru/Submitted: 12/12/2021

Kabul/Accepted: 06/07/2022

İzmir, the Turks' creation of a local gendarmerie, the withdrawal of Greek forces from Asia Minor, the Eastern Thrace border, the Armenian issue, Minority rights, etc.) will be discussed, especially through British Cabinet Documents, in addition to the Hâkimiyet-i Milli newspaper, TBMM Minutes and examination Works. As a result of the study; It is thought that by keeping the peace discourse constantly on the agenda England acted with the aim of gaining time for the defeated Greeks on the one hand, to make the Ankara government complacent with peace propaganda, on the other had, the Turkish public opinion, which takes a stance in favor of peace, does not expect too much in the context of peace discourses.

Keywords:

1921 Ankara Agreement, Turkish-Greek Relations, East Peace, British Cabinet, Ankara Government.

Makale Bilgileri

Etik Kurul Kararı: Etik kurul kararından muaftır.

Katılımcı Rızası: Katılımı yok.

Mali Destek: Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.

Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.

Değerlendirme: İki dış hakem / Çift taraflı körleme.

Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate.

Etik Beyan: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com

Lisans: Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

Ethics Committee Approval: It is exempt from the ethics committee approval.

Informed Consent: No participants.

Financial Support: The study received no financial support from any institution or project.

Conflict of Interest: No conflict of interest.

Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.

Assessment: Two external referees / Double blind.

Similarity Screening: Checked – iThenticate.

Ethical Statement: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr

License: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

Birinci Dünya Savaşı'ndan imzaladığı Mondros Mütarekesi'yle çekilen Osmanlı Devleti'nin toprakları Anadolu'nun taksim anlaşması programı çerçevesinde Müttefik Devletlerce işgal edilmeye başlanmıştır.

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'nda işgale uğramayan güney bölgesi, mütarekenin 7. maddesine dayanılarak İngiltere ve Fransa tarafından zapt edilmiştir. 7. madde uyarınca işgalci kuvvetler özellikle Güney Bölgesi'nin sınırlarını Kilikya gibi muğlak bir ifadeyle belirterek, işgal alanlarını gerektiğinde emelleri doğrultusunda genişletebilmeyi amaçlamışlardır. Ancak Musul ve Kerkük'teki zengin petrol yataklarının cazibesine kapılan İngiltere hem sömürgesi Hindistan'ın yol güvenliğini sağlamak hem de Araplar üzerindeki prestijini devam ettirmek için Suriye ve Kilikya'daki işgal kuvvetlerinin değiştirilmesi hakkındaki anlaşmayı 15 Eylül 1919'da müttefiki Fransa ile imzalamıştır. "Suriye İtilafnamesi" diye bilinen bu anlaşmaya göre Urfa, Antep, Maraş ve Adana Fransız kuvvetlerine bırakılırken; Musul İngilizlerde kalmıştır (Başkan, 2020, s. 3-4). Fransa, Suriye mandasını ve Kilikya'yı elinde tutmak ve Anadolu'da kendisine tanınan nüfuz ve menfaat bölgesinden yarar sağlamak üzere Ermenileri müttefik olarak seçmiştir (Başkan, 2020, s. 11). Ne var ki Fransızlar ve onların elinden tuttuğu Ermeniler tarafından işgal edilen Kilikya'nın (Anadolu topraklarının en koyu Türk bölgesi ve en zengin mahsuldarı) hiçbir biçimde anavatandan ayrılmasına göz yumulmayacağı TBMM Hükûmeti ile İstanbul Hükûmeti arasında gerçekleşen Amasya Görüşmeleri'nde de teyit edilmiştir. 20-22 Eylül 1919 tarihleri arasında İstanbul Hükûmeti Bahriye Nazırı Salih Paşa ile Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyeti Temisiliye üyelerinden Mustafa Kemal Paşa, Rauf ve Bekir Sami Bey arasında Amasya'da gerçekleşen görüşmelerde Fransa ve İngiltere'nin, Arabistan ve Türkiye arasında bir "etat tampon" yaratma amacıyla işgal ettikleri Kilikya'yı anavatandan ayırma niyetlerine dair görüşler dile getirilmiştir (*Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk (1916-1922)*, 2003, s. 118-119). Türkiye ve Arabistan arasında tampon bir bölge oluşturmak maksadı güden Fransa'nın menfaatleri gereği bölgeye çıkardığı Ermeni askerlerinin yöre halkına yönelik sert ve keyfi tutumları neticesinde milis kuvvetler oluşturan Türkler, Fransızlara karşı silahlı çatışmaları başlatmış ve bunun meyvelerini de başarılı bir biçimde toplamışlardır. Türk halkının haklı tepkisi neticesinde Kilikya bölgesinde bir manda yönetimi kurma girişiminden vazgeçen Fransa, mandası altındaki Suriye'de rahat kalabilmek için 23 Şubat-12 Mart 1921'de Londra'da toplanan Londra Konferansı'nda Türklerle anlaşma imkânına kavuşmuştur (Selek, 1965, C. 2, s. 19). Londra'da görüşmeler başlamadan önce Paris Büyükelçisinden bilgi alan Osmanlı Hükûmeti Sadrazam'ı Tevfik Paşa da Fransızların Türklerle anlaşmak niyetiyle hareket edeceğini bildirmiştir. Tevfik Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği 8 Şubat 1921 tarihli telgrafında: Fransız kamuoyunu rencide etmemek maksadıyla TBMM Hükûmeti'nin Kilikya'da bir taarruza kalkışmamasını iyilik dileyen Fransız karar alıcılarının arzuladığını söylemiştir (*Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk (1916-1922)*, 2003, s. 204). Telgraftan anlaşılacağı üzere Fransız karar alıcılar, maddi ve manevi anlamda kendisine yük getiren içine düştüğü çıkmaz durumdan

kurtulmak üzere hareket etmiş ve 11 Mart 1921’de TBMM Hükûmeti Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey’le bir anlaşma imzalamıştır (Selek, 1965, C. 2, s. 19).

Mart 1921 sürecinde Bekir Sami Bey, Fransa’nın yanı sıra diğer Müttefik Devletler temsilcileriyle ayrı ayrı görüşmeler yapmış ve bazı ikili anlaşmalar imzalamıştır (Öztoprak, 1998, s. 1085). Bu ikili anlaşmalardan Fransızlarla imzalanan anlaşma, Sevr’de Müttefikler arasında kabul edilen ve Türkiye’yi nüfuz bölgelerine bölme amacı güden Üçlü Sözleşme’nin (Tripartite Accord) kamufle edilmiş koşullarını içerdiğinden Ankara Hükûmeti tarafından onaylanmamıştır (Sonyel, 1991, s. 137). Mustafa Kemal Paşa, Bekir Sami Bey’in Fransızlarla imzaladığı ikili anlaşmayı, İtilaf Devletlerinin Sevr projesinden sonra aralarında imzaladıkları ve Anadolu’yu nüfuz bölgelerine ayıran Üçlü Antlaşma’nın başka isimler altında Ankara Hükûmeti’ne kabul ettirilmesi biçiminde yorumlamıştır. Bu bağlamda Mustafa Kemal Paşa, imzalanan ikili anlaşmanın, Misakımillî’ye ve milli istiklal davasına aykırı olduğu gerekçesiyle, o günün şartlarında ne mecliste görüşülmesini ne de tartışılmasını uygun bulmuş, Bekir Sami Bey’in Dışişleri Bakanlığında çekilmesini teklif etmiş neticede Bekir Sami Bey de görevinden istifa etmek zorunda kalmıştır (Nutuk, 2006, s. 400-401).

Ankara Hükûmeti’nin ikili anlaşmayı onaylamamasının ardından Türk-Fransız ilişkileri gerilse de TBMM ordusunun İkinci İnönü Savaşı’nda Yunan ilerleyişini bir kez daha durdurmasının ardından, Fransa Kilikya bölgesinde takip ettiği politikanın doğruluğuna olan inancını sürdürmüştür. Bu bilinçle hareket eden Fransa işgal bölgesinin kendisine getirdiği mali ve askeri yükten kurtulmak amacıyla, Türk yandaşı olarak bilinen ve Senato Dışişleri Komisyonu Başkanı Senatör Franklin-Bouillon’u Ankara Hükûmeti’yle görüşmesi için görevlendirmiştir (Sonyel, 1991, s. 198). Türkiye de milli ilkelerine saygı düsturu kapsamında Müttefik Devletlerle anlaşmanın kendisine yarar getireceğinin farkındalığıyla hareket etmiştir. Nitekim Sovyet Rusya ile imzaladığı Moskova Anlaşması’yla doğudaki durumuna netlik kazandıran Ankara Hükûmeti, yönünü Fransız işgali altında bulunan Kilikya Bölgesi’ne çevirmiş, böylece Adana, Antep ve dolaylarını işgalden kurtarmak hükûmetçe önemli meselerin başında gelmiştir. Her iki tarafın da karşılıklı görüşme yollarını arzuladığı dönem zarfında (Haziran 1921) Ankara’ya gelen Franklin Bouillon ile Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Bey, Fevzi Paşa ve Mustafa Kemal arasında iki hafta süren görüşmeler yapılmış fakat bir anlaşmaya varılamamıştır. Ancak bu görüşmeler esnasında taraflar birbirlerinin düşüncülerini, tutumlarını ve duygularını kavramıştır. Her iki hükûmet arasında kesin bir anlaşma ise, Ankara Hükûmeti’nin, Sakarya Meydan Muharebesi’nde Türk milli varlığını ispatlamasıyla mümkün olmuştur (Atatürk, 2006, s. 421, 424). Zira Yunanlıların Ankara hedefi doğrultusunda ortaya atılmasının ardından Türklerin durumunu izlemeye çekilen Fransa, ancak Ankara Hükûmeti’nin Sakarya’da elde ettiği zaferden sonra yeniden Franklin-Bouillon’u harekete geçirmiş ve 20 Ekim 1921 Ankara Anlaşması’nın imzalanmasına ön ayak olmuştur (Sonyel, 1991, s. 198-201).

Ekim 1921’de Ankara’da TBMM Hükûmeti Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Bey ile Fransız eski bakanlarından Franklin-Bouillon arasında imzalanan anlaşma “Türk-Fransız Anlaşması”; “Ankara Anlaşması” veya “Franklin-Bouillon Anlaşması”

adlarıyla da bilinmektedir. Türk-Fransız Anlaşması 13 madde halinde düzenlenmiştir (Şimşir, 1972, s. 281).

Türkiye ve Fransa arasındaki savaş koşullarını sona erdiren anlaşma: Kilikya'nın tahliyesini sağlamanın yanı sıra bölgede bulunan azınlıklara birtakım haklar getirmiştir. Ayrıca Süleyman Şah'ın Suriye sınırları içerisinde yer alan kabrinin Türklere ait olduğunu ve özel bir rejimin kurulacağı İskenderun'da Türkçenin resmi dil kabul edilmesini ortaya koymuştur (Sonyel, 1991, s. 201-202). TBMM Hükûmeti'nin yarı-resmî gazetesi Hâkimiyet-i Milliye, Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Bey ile Franklin-Bouillon arasında imzalanan Türk-Fransız Anlaşması ile Sevr Antlaşması'nın direklerinden birisinin daha yıkıldığına yönelik yorum yapmıştır. Böylece gazete TBMM Hükûmeti'nin, Müttefik cephede gedik açtığını öne çıkarmakla birlikte Anadolu istiklalinin temelini bir taş daha eklediği vurgusuyla, savaş için değil barış için hareket ettiğini göz önüne sermiştir. Yine Hâkimiyet-i Milliye gazetesi, sadece bir Türk vilayetini bırakan Fransa'nın aslında bütün Türkiye'nin hoşnutluğunu kazandığına yönelik değerlendirmelerde de bulunmuştur (Türk-Fransız İtilafı, 30 Ekim 1921, s. 1). Anlaşma sayesinde Ankara Hükûmeti güneydeki topraklarını yabancı bir devletin işgalinden özgürlüğüne kavuştururken; Fransa da Kilikya'dan çekilerek kendisine yük olan mali masraftan kurtulmuştur. İlaveten yapılan anlaşma, Müttefikler arasında bir dayanışmanın bulunmadığına ve pek yakında yapılacak barış konferansında Fransızların Türk savlarını destekleyeceklerine dair çıkarımların yapılmasına da yol açmıştır (Sonyel, 1991, s. 202-203). Nitekim Şark Sulhu söylemlerine eğilen Fransız gazeteleri, Türklerin Anadolu'daki mülkiyet ve istiklalinin tasdik edilmesiyle ancak sulhun sağlanabileceğini belirtirken; gündün güne istiklal davasını her yerde tasdik ettirmeye başlayan Türkiye karşısında uzlaşma seçeneğini göz ardı eden Yunanistan'ın Trakya'da ordusuyla tutunamayacağını öne çıkarmıştır (Hâkimiyet-i Milliye, 26 Ekim 1921, s. 1). Anlaşılacağı üzere Fransız gazeteleri, savaşta devam eden Yunanlıların hiçbir menfaat elde edemeyeceğinin altını çizmiştir. Dengeleri değiştiren Türk-Fransız Anlaşması sayesinde Türkiye açısından artık yapılacak en önemli eylem İngiltere'nin elindeki son kozu Yunan ordusunu yenmek ve böylece Misakımillî'yi İngiltere'ye de kabul ettirmek iken; İngiltere ve Yunanistan için buna fırsat yaratmamak ve mümkün olduğunca zaman kazanarak Ankara Hükûmeti'nin başarısızlığa uğramasını sağlamaktı (Bayur, 1995, s. 106).

Ankara Hükûmeti, ülkesinde bulunan düşmanları silah gücüyle çıkarmadıkça, milli varlık ve kudretini fiilen ispat etmedikçe, diplomasi alanında ümide kapılmanın doğru olmayacağını bilinciyle hareket etmiştir (Atatürk, 2006, s. 437). Diğer taraftan Sovyet Rusya ile Fransa'nın Türk milli hudutlarını tanıması örneğinden yola çıkan Ankara Hükûmeti'nin, Türkiye'nin milli sınırları içerisinde özgür yaşamasının sağlanmasıyla ancak Şark'ın huzura ereceği ve bu şartlar altında bir barışa razı olacağı söylemleri tavrını yansıtmıştır. Avrupa'nın "Türkler savaşçıdır, barışı istemezler" iddialarına karşın ise bu kez Ankara Hükûmeti, Yunan ordusunun Sakarya önlerinde ne işinin olduğunu sormuştur (Sulh ve Harp, 22 Eylül 1921, s. 1).

Sakarya galibiyetinin ardından TBMM'de uzun bir konuşma yapan Gazi Mustafa Kemal, "Bütün cihanın bilmesi lazımdır ki Türkiye halkı, TBMM ve onun hükûmeti

uşak muamelesine tahammül edemez ve her medeni millet gibi varlığının, hürriyet ve istiklalinin tanınması talebinde ısrar edicidir” sözleriyle barıştan yana ne tarz bir politika izleyeceğini ortaya koymuştur. Bu bağlamda Mustafa Kemal “Biz cenkçi değiliz, bir an evvel barışın tesisini görmek ve ona yardım etmek isteriz” sözleriyle de Türk milli mücadelesinin ana hatları gerçekleştiği vakit savaşa gerek kalmayacağını öne çıkarmıştır (TBMM Zabıt Ceridesi, 19 Eylül 1921, s. 262). Öte yandan Türk-Fransız Anlaşması’nın Şark ile tesis edilen samimi ilişkilere gölge düşürecek biçimde yorumlanmasından hoşnut olmayan Ankara Hükûmeti bu gelişmenin Şark’ta yeni bir anlaşmazlık yaratmayacağına özellikle vurgu yaparak, dostu Sovyet Rusya’nın tepki ve endişesini böylece gidermiştir. Hatta Hâkimiyet-i Milliye gazetesi, “TBMM’nin Şark hududunda gerçekleştirdiği sulh gayet gıpta edilecek bir eserdir” yorumuyla, Millî Mücadele sürecinde Sovyet Rusya ile yapılan barış antlaşmalardan övgüyle bahsetmiştir (Türkiye, Şark ve Garp, 2 Kasım 1921, s. 1).

İngiliz Kabinesi’nde anlaşma metnini değerlendiren Dışişleri Bakanı Lord Curzon ise 4 Eylül 1914’teki İtilaf Devletlerinin birbirlerinden habersiz anlaşma yapmayacakları taahhüdünü çiğnediğinden dolayı Fransız Hükûmeti’ni “şeref sözünü tutmamış, iyi niyetten ayrılmış” bir ortak olarak tanımlamış ve anlaşmayı sert dille eleştirmiştir (Şimşir, 1972, s. 281-82). Anlaşma metnine ulaşan İngiltere bunu genel bir anlaşma biçiminde değerlendirirken; Fransızlar ise anlaşmayı yerel olarak nitelemiştir. İki ülke arasında devam eden karşılıklı notalar Müttefik Cephenin Yakın Doğu’daki politikasında çatlakların ortaya çıkmasına yol açsa da (Sonyel, 1991, s. 203) İngiltere’yi Şark sorununu ele almak üzere harekete geçirmiştir.

Sakarya zaferinin yarattığı ilk şok İngilizler tarafından yavaş yavaş geçiştirilirken Anadolu’da barışı sağlayacak bir konferans beklentisi de kendini göstermeye başlamıştır. Ancak bu beklenti Müttefikler ve özellikle de İngiltere açısından çok çabuk karşılanmamıştır. Şimşir, Türklerin elde ettiği zaferi geçiştirmek ve hatta unutturmak amacı güden İngilizlerin bu politikayı savunduklarını belirtmektedir. Arkasından 1921 Türk-Fransız Anlaşması’nın Müttefik Cepheye yarattığı gedik onarıldıktan sonra ve hem İtalya hem de İngiltere’nin Fransa örneğindeki gibi Ankara Hükûmeti’yle bir anlaşmaya varmaması özelinde İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon, Şark Sorunu’nu ele almak üzere yeni bir konferans hazırlığına karar vermiştir (1972, s. 328-329).

Lord Curzon, İngiliz Kabinesi’nde Müttefiklerle Türkiye arasında Şark’ta sulh sağlamak adına Ağustos 1920; Mart ve Haziran 1921 olmak üzere toplamda üç deneme yapıldığına ancak bir netice elde edilmediğine vurgu yapmıştır (Şimşir, 1972, s. 329). Yunanistan’ın genel taarruza kalkışarak yenilgi elde ettiği Sakarya hezimetinden sonra Şark Sulhu (Anadolu Barışı) kapsamında dördüncü bir deneme için Müttefik Cephe harekete geçmiştir ancak öncesinde Ankara Anlaşması’nın İngiltere’de nasıl değerlendirildiği üzerinde durmak gerekmektedir. Ne de olsa Müttefik Cephe’den Fransa’nın Misakımillî’yi yasal olarak tanıdığı Ankara Anlaşması, Fransız-İngiliz ilişkilerine etki ederek iki müttefik arasında karşılıklı notaların verilmesine yol açmıştır.

1. 1921 Ankara Anlaşması'nın Fransız-İngiliz İlişkilerine Etkisi

Fransa imzaladığı Ankara Anlaşması'yla Türkiye politikasını değiştirerek Suriye mandasına odaklanmıştır. Fransa böylece istiklal davasında her geçen gün kuvvetlenen Türkiye karşısında Yunanistan'ın çok fazla şansı kalmadığı vurgusuyla, Şark Meselesi'nde müttefiki İngiltere'den farklı düşündüğünü de göstermiştir. Ne var ki Yunanistan Anadolu macerasından vazgeçmek düşüncesiyle hareket etmemiştir. Sakarya hezimetinden sonra, Sevr Antlaşması'yla kendilerine verilen 1 milyon nüfuslu 16.000 kilometre karelik alanı Anadolu'daki geniş işgallerle hâlihazırda 3 milyon nüfuslu 100.000 kilometre karelik alana ulaştırdıklarını öne çıkaran Gounaris Hükûmeti, 15 Ekim 1921'de aldığı güvenoyuyla Paris ve Londra ziyaretlerini gerçekleştirmiştir. Yunan Başbakanı Gounaris ile Dışişleri Bakanı M. Baltazzi, Fransa Başbakanı Briand'la 20 Ekim 1921'de görüşmüştür. Bu görüşmede Briand, Yunan devlet adamlarına ya doğrudan ya da Müttefiklerin aracılığıyla Türkiye'yle anlaşım barış yapmalarını ısrarla tavsiye etmiştir. Lord Curzon da Yunanistan'ın kendi davasını Büyük Devletlerin eline bırakmaya razı olmasını en pratik yol değerlendirerek, Müttefiklerin bu konuda birlikte çalışmaları gerektiğini önemsemmiştir (Şimşir, 1972, s. 269-273). Müttefik Devletler arabuluculuk fikrine sıcak bakmışlar ancak Türk-Yunan savaşına müdahaleye karşı durmuşlardır (Hâkimiyet-i Milliye, 23 Eylül 1921, s. 1). Şark Sulhu'na dair atılacak acil adımların Yakın Doğu'da İngiltere'nin içinde bulunduğu ihtilafın karmaşıktığı içler acısı duruma son vereceği konusunda Dışişleri Bakanı, İngiliz Kabinesi'ni bilgilendirmiştir. Ankara Hükûmeti ile Franklin-Bouillon arasında yakın zamanda imzalanan anlaşmayı Fransa'nın onaylama eylemi nedeniyle, İngiltere Fransa'yla anlaşmazlığa düşmüştür. Kilikya bölgesinin tahliyesi için muayyen bir müddet Kasım 1921'den itibaren başlayacaktır. İngiltere'nin beklediği üzere, Fransız Hükûmeti 20 Ekim 1921'de imzalanan anlaşmayı 29 Ekim'de onaylamıştır. Bu gelişme üzerine, Londra'da bulunan Yunan Başbakanı Gounaris, Şark Meselesi'nin vaziyeti çerçevesinde Yunanistan'ın icrasına amade bulunduğu fedakârlıklara dair İngiliz Hükûmeti'ne bir nota vermiştir (Hâkimiyet-i Milliye, 4 Kasım 1921, s. 1).

Kabine toplantısında Lord Curzon, Paris'ten Londra'ya gelen ve orada biraz soğuk karşılanan Yunanistan Başbakanı Gounaris ve Dışişleri Bakanı M. Baltazzi ile yaptığı görüşmeleri anlatmıştır (CAB 23/27, p. 153). Yunan siyasetçilerine göre Gounaris'in Londra ziyareti, Türkiye ile yakın zamanda bir uzlaşma sağlanacağına işaret ettiği için Şark Meselesi'nde de önemli gelişmeler yaşanması muhtemeldir. Ancak Patris gazetesine göre uluslararası vaziyetteki müşkülât (Türk-Fransız Anlaşması) Türk-Yunan ihtilafı görüşmelerini ertelemiştir. Nitekim Lord Curzon, Fransa ile Türkiye arasında imzalanan anlaşma hakkında bilgi vermektan kaçınmış ve hükûmetçe özel önem verilen Şark Meselesi'ne dair bir çözüm yolu bulunur bulunmaz İngiltere'nin vaziyetini belirleyeceğini belirtmiştir (Hâkimiyet-i Milliye, 18 Kasım 1921, s. 1). Yunanistan'ın ikinci bir kış harbini kaldıramayacağını farkında olan İngiltere böylece Anadolu Barışı için adım atmaya karar verecektir. Gerçekten bu doğrultuda Yunan Bakanlar, Yunan ordusunun askeri konumunun İngiliz Genelkurmay Başkanlığı tarafından hazırlanan muhtırada belirtildiği kadar elverişsiz olduğunu inkâr

etmemişlerdir. Aslında, Lord Curzon Yunan Hükûmeti'nin istikrarsız siyasi konumu ile ordusunun kötü ahlaki ve yaşanan birçok firar nedeniyle söylenenden çok daha kötü durumda bulunduğunu kabineye bildirmiştir (CAB 23/27, p. 153).

Mevcut koşulların Yunan Hükûmeti'nin aleyhine işlediği sırada İstanbul'daki Rum gazetelerinin bazıları açıktan açığa diğer bir kısmı ise üstü kapalı biçimde Gounaris'in Londra ziyaretini bütün hülyalardan vazgeçmek biçiminde değerlendirmiştir. Londra gazeteleri ise Türk-Yunan anlaşmazlığının sona erdirilmesi hususunda iyimser görünmekle birlikte; Gounaris'in Yunanistan halkının ve parlamentosunun uygun gördüğü fedakârlıkları yerine getireceğini ancak buna karşın Türkiye'nin de göstereceği fedakârlıklar çerçevesinde bir taahhüt imza edilebileceğini ortaya koymuştur (Hâkimiyet-i Milliye, 6 Kasım 1921, s. 1).

İngiltere'nin Yunanistan'ın yararını, Fransızlardan ve İtalyanlardan daha çok düşündüğünü vurgulayan Lord Curzon yaptığı görüşmelerde, Gounaris'in Yunan Hükûmeti'nin çıkarlarını İngiltere'nin eline bırakmaya istekli bulunduğunu belirtmiştir. Yunanistan'ın çıkarlarını sağlamayı hedefleyen İngiltere, Müttefik Devletlerarasında sağlanacak iş birliği neticesinde Şark Sulhu'nun sağlanacağını hatırlatarak, İzmir'in Hristiyan vali yönetiminde uluslararası jandarma ile özerk bir eyalet haline getirilmesine ve Sevr Antlaşması'nın hükümlerinin temel alınacağı Trakya sınırında Türkiye lehine bir düzenleme yapılacağına dair Yunanistan'ın kendisini Müttefik Güçlerin eline bırakıp bırakmayacağını sormuştur. Gounaris, meslektaşlarına danıştıktan sonra, başvurmaları gereken Yunan Hükûmeti'nin onayına tabi olarak, bu temelde arabuluculuğu kabul etmeye istekli olduklarını belirtmiştir. Lord Curzon, bir sonraki adımın, Türk Hükûmeti ile iletişim sağlamak üzere Fransa ve İtalya'ya yaklaşmak olduğunu sözlerine eklemiştir. Lord Curzon, Ankara Hükûmeti'ni gücünü boşa harcamış ve tükenmiş kabul ettiğinden uzlaşmaya hazır değerlendirmiştir. Ancak, Fransa-Türkiye arasında imzalanan anlaşma hükümlerinin Fransız Hükûmeti'nden alınmasıyla, tüm durum İngiliz çıkarları adına değişmiştir (CAB 23/27, p. 154). Anlaşma hükümlerinin öğrenilmesinden sonra İngiliz Kabinesi, Lord Curzon'un, Şark Sulhu meselesinde Müttefiklerin arabuluculuğu hususunda Gounaris'e baskı yapma niyetini onaylamıştır (CAB 23/27, p. 203).

Hâkimiyet-i Milliye gazetesinin haberine göre Yunan Başbakanı Gounaris'in Fransa ve İtalya'nın Anadolu'nun tahliyesiyle ilgili yapacakları teklifleri kabul etmesi kararlaştırılırken; Trakya'daki Yunan sınırının Marmara sahiline kadar uzanmasına İngiliz Hükûmeti tarafından destek verilecektir (Hâkimiyet-i Milliye, 18 Aralık 1921, s. 1). Gündeme gelen barış şartları kapsamında Edirne'nin Yunanistan sınırlarında kalacağı söylentileri üzerine Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde Edirne mebusu Mehmet Şeref Bey bir makale yayınlamıştır. Edirne'nin nüfus, bütün emlak ve arazi kayıtları, mimari eserler üzerinden "Ben Türküm" diye bağırıldığını öne çıkaran Mehmet Şeref Bey, Misakımillî hedefi doğrultusunda çalışan Türk milletinin bu çok eski Türk şehriden asla vazgeçmeyeceğini ifade etmiştir (Edirne Mebusu Mehmet Şeref, 12 Aralık 1921, s. 1). Görüldüğü üzere Edirne'nin, Türkiye için bir sınır meselesi olmaktan ziyade Türk kültür ve medeniyetinin kadim beşiği olması sebebiyle Şark Sulhu'nun dışında kalmayacağı meclis aracılığıyla da dile getirilmiştir.

Ankara Hükûmeti Edirne'den dahi vazgeçmeyeceğini öne sürerken; Yunan gücünün Anadolu'da muhafaza edilmesi için Yunanistan'a kredi önerisi İngiliz Kabinesi'nde ele alınmıştır. Bu konuda Eğitim Bakanı Herbert Albert Laurens Fisher kabinede, Yunan ordusunun çok kötü durumda olduğu, firarların fazlaca yaşandığı ve bozulma sürecini durdurmak için adımlar atılmazsa, Yunan askeri varlığının yakında sona ereceği bilgisine sahip bulunduğunu bildirmiştir. Yunan ordusunu ayakta tutmak adına kredi sağlamak amacıyla hazinenin, Londra'da Yunan kredisinin yükseltilmesine müeyyide yapıp yapmayacağı sorusunun görüşüldüğünü belirten Fisher, Büyük Britanya'da toplanan herhangi bir kredinin belirli bir bölümünün İngiltere'de harcanmasının şart koşulduğunu söylemiştir. Yunanistan'ın toplanan kredinin onda dördü için bu şartı kabul etmesiyle İngiliz Kabinesi: Yunan ordusunun Türkiye ile müzakerelerin tamamlanmasına kadar bekletilmesini arzu edilir bir politika biçiminde belirlemiş, Yunan ve Türk Hükûmetleri tarafından Londra'daki kredilerin artırılmasına herhangi bir itirazda bulunmayacaklarını da karara bağlamıştır (CAB 23/27, p. 302).

İngiliz Başbakanı Lloyd George, 1921 Aralık ayında yapılan antlaşmayla Yunanistan'ın kredi almasının önündeki engelleri kaldırmış ancak iç piyasaların kredi vermeyi reddetmesiyle antlaşma kâğıt üzerinde kalmıştır. Diğer taraftan İngiliz Hükûmeti, Fransa'yı göz ardı edip Yunanistan'a doğrudan yardım etmeye kalkışırca bu durum Türk-Sovyet yakınlaşmasına sebebiyet verebilecektir (Ediz, 2011, s. 285). Sonuçta Yunanistan, İngiltere'den herhangi bir maddi destek sağlayamamıştır. İngiliz Kabinesi, Londra'da Gounaris ile gerçekleşen görüşmeleri Paris ve Roma'ya bildirmiştir. Ancak içerikle ilgili kamuoyuna bir bilgi sunmamıştır (Hâkimiyet-i Milliye, 28 Kasım 1921, s. 1).

Fark edileceği üzere 1921 Türk-Fransız Anlaşması, Sakarya hezimetini yaşayan Yunanlıların Anadolu'daki durumlarının sorgulanmasına neden olmuştur. Uluslararası zeminde, Yunan ordusunun Türklerle müzakereler tamamlanana kadar Küçük Asya'da varlığını sürdürmesi Müttefik çıkarları açısından özellikle de İngiliz politikası bakımından en çok arzu edilen durumlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çerçevede İngiliz Başbakanı Lloyd George, Yunan ordusunun karşı karşıya kaldığı dağılma sürecinin üstesinden gelmesi için Yunanistan'ın kredi alabilmesi konusunda çabalamış ancak başarılı olamamıştır. Diğer taraftan İngiltere, Fransa'ya bildirmeden Yunanistan'a yardımda bulunmasının Ankara Hükûmeti'ni Sovyet Rusya'ya daha fazla yaklaştıracığına dair endişeye kapılmıştır. İngiliz siyasi çıkarları bakımından Sovyet Rusya'nın, Ankara Hükûmeti'ne maddi destek sağlamasıyla beraber yakın diplomasi kuracak olması, Türkiye konusunda yapılacak ve varılacak çözümü ön plana taşımış böylece 1 Kasım tarihli Kabine toplantısında atılacak adımlar belirlenmiştir.

2. Kasım 1921 İngiliz Kabinesi ve Ankara Anlaşması'nın Yansımaları

Sakarya zaferi, Ankara Hükûmeti'nin umutlarını artırırken; Londra'yı kötümserliğe sevk etmiştir (Sonyel, 1991, s. 215). Sakarya zaferinin ardından hem İngiliz Koloniler Bakanı Mr. Churchill ve Bağdat Yüksek Komiseri Sir P. Cox hem de İngiltere Harbiye Bakanlığı, inisiyatifin kesinlikle Türk ordusuna geçtiğine dair raporlar hazırlamıştır. Raporların ortak noktası, İzmir ve Trakya gibi Misakımillî

sınırları içerisinde yer alan Musul üzerine Mustafa Kemal'in askeri bir harekât düzenleyeceği ihtimalini her zaman mümkün görmesidir. İngiltere Genelkurmayı özellikle de Kilikya konusunda bir Türk-Fransız anlaşması yapılırsa Musul'un tehlide uğrayacağını muhtemel nitelendirmiştir (Şimşir, 1972, s. 245-253). Hindistan İşleri Bakanı Mr. Montagu da İngiliz Hükûmeti'ni sert dille eleştirdiği muhtırasında Mustafa Kemal'le, gayriresmî ya da yarı resmî bile olsa ilişki kurulmasını ve Türkiye'yle bir barış yapılmasını istemiştir. Ankara Hükûmeti'yle sağlanacak görüşmeler neticesinde İngiltere'yle Türkiye ve Orta Doğu arasındaki ilişkilerin iyileşebileceğine dikkat çeken Mr. Montagu ayrıca Hindistan Müslümanlarının kaynaşmasını sona erdirmek üzere, ülkesinin İzmir ve Trakya üzerindeki Türkiye'nin haklarını temsil ederek "cömertçe jest" yapmasını doğru politika biçiminde değerlendirmiştir (Şimşir, 1972, s. 256-257). Böylece Orta Doğu ve Hindistan bölgesindeki ülke çıkarlarının korunmasını Ankara Hükûmeti'yle sağlanacak temasta gören Montagu, İngiliz Hükûmeti'ne baskı yapmıştır. Dışişleri Bakanı Lord Curzon ise Anadolu sorununun geniş düşünülmesi ve bu konuya Müttefiklerin arabuluculuk etmesi tavsiyesiyle Ankara Hükûmeti'yle gerçekleşecek görüşmelerin genel barış görüşmeleri olmasını ve Irak sorununun da bu görüşmelere dâhil edilmesini savunmuştur. Üstelik Sakarya zaferinin ardı sıra Lord Curzon Misakımillî'nin ilk kez İngilizce çevirisini İngiliz Hükûmeti'ne sunmuştur. Bunun üzerine Lord Curzon, Misakımillî çerçevesinde Ankara Hükûmeti'nin ancak kendi şartlarıyla Müttefiklerin arabuluculuk teklifini kabul edeceğini fakat konferansa çağırılma biçimindeki bir müdahaleyi de muhtemel çerçevede reddetmeyeceğini düşünmüştür. Bu nedenle Lord Curzon, Müttefiklerin konferans masasına oturmadan önce kendi aralarında ve tercihen Yunanistan'la birlikte Ankara Hükûmeti'ni tatmin edecek biçimde Sevr Antlaşması'nda yapılacak değişiklikler üzerinde anlaşmaya varmasını uygun bulmuştur. Lord Curzon, daha çok Yunanistan'la Türkiye'yi ilgilendiren ve daha çok Müttefiklerle Türkiye'yi ilgilendiren sorunlar biçiminde üzerinde anlaşmaya varılması gereken meseleleri iki gruba ayırmıştır (Şimşir, 1972, s. 263-265). Ancak ne var ki Türk-Fransız Anlaşması'yla Müttefik Cephe'de bir gedik açılmıştır. Ekim 1921'de Ankara'da imzalanan anlaşma Lord Curzon'un diplomasisine bir darbe indirmiştir. 1 Kasım 1921 kabine toplantısında normal şartlarda Yunan Başbakanı Gounaris'in Londra ziyaretini değerlendirmesi gereken Lord Curzon, bu konuya çok az zaman ayırarak, Fransız Hükûmeti'ni sert dille eleştirdiği Ankara Anlaşması'na geçmiştir (Şimşir, 1972, s. 281-282). Lord Curzon, Franklin Bouillon'un Fransız Hükûmeti'nin bir elçisi değil, imtiyaz avcılığı göreviyle uğraşan ve bir anlaşmaya giden yolu hazırlayan görüşmeleri yürütmekle yetkilendirilen özel bir şahıs olduğunu defalarca -iki kez yazılı olarak- belirttiğini açıklamıştır (CAB 23/27, p. 154-155). Lord Curzon, Fransa'nın Kilikya bölgesinde silahaltında en az 80.000 askeri olduğunu, tutsakların serbest bırakılması ve birliklerinin tahliyesi sorunuyla derinden ilgilendiği gerçeği göz önüne alındığında İngiltere'nin buna itiraz edemeyeceğini ancak yeni anlaşmanın analizine bakıldığında, İngiliz çıkarları açısından eleştirel birçok yanının bulunduğunu söylemiştir. 1 Kasım 1921 kabine toplantısında Lord Curzon, gözlemleriyle birlikte tahlil ettiği Ankara Anlaşması'nı şu şekilde eleştirmiştir (CAB 23/27, p. 155):

Madde 1, Türkiye ile ayrı bir barış yapılması hükmünü öngörmüştür. Bu, Büyük Britanya ve Fransa'nın ayrı bir barış yapmamayı net olarak kabul ettikleri 4 Eylül 1914'te imzalanan İngiliz-Fransız Anlaşması'nın ihlali olarak görülebilir.¹ Ancak Kabine, Mustafa Kemal'in İstanbul Hükûmeti'ne karşı teknik bakımdan bir isyancı olarak statüsünün belirsizliğini göz önüne aldığı anda, bunun Fransız Hükûmeti'ne yapılacak herhangi bir beyanda çok fazla vurgulanacak bir nokta olmayacağını düşünmüştür (CAB 23/27, p. 155). İngiltere bir bakıma İstanbul Hükûmeti'nin isyancı nitelendirdiği Mustafa Kemal Paşa'nın başını çektiği TBMM Hükûmeti'yle Fransa'nın imzaladığı anlaşmanın çok da fazla önemsenecek tarafı bulunmadığını belirtmiştir. Bu kapsam çerçevesinde İngiltere muhtemeldir ki Fransa'nın imzaladığı Ankara Anlaşması'nın hukuken ve fiilen tanınmaması gerektiğini düşünmüştür.

Madde 3 ve Madde 5, Üçlü Antlaşma'nın ihlalini içermektedir (CAB 23/27, p. 155). Anlaşmanın 3. maddesi Fransız kuvvetlerinin Güney Anadolu'yu boşaltmalarını öngörmektedir. Anlaşmanın imzalanmasından sonra iki ay içinde Türk-Fransız kuvvetlerinin tespit edilen sınır çizgisinin kuzeyine ve güneyine çekilecekleri belirtilmiştir. Lord Curzon'a göre bu madde hem Sevr hem de İngiltere, Fransa ve İtalya arasında imzalanan Üçlü Antlaşma'ya aykırıdır. Türkiye'yi nüfuz bölgelerine ayıran Üçlü Antlaşma, "azınlıkları korumak için" bu nüfuz bölgelerindeki Fransız, İngiliz ve İtalyan askerlerinin Türkiye ile barış antlaşması yapılmaya kadar çekilmeyecekleri hükmünü koydurmuştur. Türkiye ile imzalanan Sevr Antlaşması onaylanıp yürürlüğe girmediği ve Türkiye ile ayrı bir genel barış antlaşması da yapılmadığı için Fransız askerlerinin Güney Anadolu'dan çekilmesi Lord Curzon'a göre doğru değildi (Şimşir, 1972, s. 282-283). Özellikle anlaşmanın 5. maddesi Üçlü Antlaşma'ya aykırıdır çünkü Üçlü Antlaşma'nın tarafı bulunan Fransa azınlıkların korunması için yeterli bir hüküm getirmemiştir (CAB 23/27, p. 155). Mezkûr 5. maddeyle boşaltılan yerlerde genel af ilan edileceğinin öngörüldüğünü öne çıkaran Lord Curzon, Hristiyan azınlıkları koruyacak özel hükümler bulunmamasını eleştirerek, Üçlü Antlaşma'yla Müttefiklerin kendi nüfuz bölgelerindeki Hristiyanları koruma ödevleri bulunduğunu ancak şimdi Fransa'nın bu ödevlerinden vazgeçtiğini dile getirmiştir (Şimşir, 1972, s. 283).

Madde 8², Lord Curzon'a göre, Türkiye ile Suriye manda bölgesi arasında Sevr Antlaşması'ndan çok daha elverişsiz bir sınır çizerek en sakıncalı durumları ortaya koymuştur. Fransızların, Müttefiklere teslim edilen toprakları bu şekilde elden çıkarmaya hiçbir hakkının bulunmadığına dikkat çeken Lord Curzon, toprakların İngiliz kuvvetleri tarafından fethedilmesi gerçeği nedeniyle, İngiltere'nin müttefiki sıfatıyla Fransa'nın eylemlerini bütünüyle kınamıştır (CAB 23/27, p. 155-156). Söz konusu anlaşma ile verimli toprakların Türklere devredileceğine söyleyen Lord Curzon, ayrıca Sevr Antlaşması'nda Bağdat Demiryolu ile ilgili hükümlerin göz ardı

¹ Kabine tutanağında iki ülkenin ayrı barış yapmayı net olarak kabul ettikleri yanlışlıkla söylenmiştir. Çünkü 4 Eylül 1914 tarihini taşıyan antlaşmada, Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'ye karşı savaşmış olan Müttefikler, düşman taraflardan herhangi biriyle ayrı barış antlaşmaları yapmayacaklarını taahhüt etmişlerdir (Şimşir, 1972, s. 282).

² Kabine tutanağında yanlışlıkla "yedinci madde" denilmektedir (Şimşir, 1972, s. 283).

edilmiş olduğunu ve yeni anlaşma uyarınca Türklerin demiryolunu askeri ulaşım amacıyla kullanmakta serbest olacaklarını belirtmiştir. Lord Curzon, demiryolu vasıtasıyla askerlerini taşıyacak Mustafa Kemal'in Musul'a saldırabileceğine vurgu yapmıştır (CAB 23/27, p. 156). Lord Curzon, Kilikya'da endişeden kurtulan Türklerin Mezopotamya'ya ve özellikle Musul'a yönelik yaratacağı olası tehlikeye dikkat çekmiştir (CAB 23/27, p. 204).

Anlaşmaya ek olarak Lord Curzon, Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal'den bazı muğlak ve rahatsız edici öneriler içeren bir mektup³ geldiğini de bildirmiştir. Bu nedenle Lord Curzon, Gounaris ile görüşmelerini takip etmek için tasarladığı adımların, Fransız Hükûmeti ile olan durumun netleştirilmesine kadar ertelenmesi gerektiğini hissetmiştir. Sonraki uzun tartışmada, Fransa'nın Yakın Doğu'daki İngiliz çıkarlarına kesinlikle düşman bir tutum benimsiyor görüldüğüne dair vurgular da yapılmıştır (CAB 23/27, p. 156). Anlaşmanın en kötü hükmü, Bağdat Demiryolu ile ilgili kısmın Musul'u Türklerin kullanımına açması ve Mustafa Kemal'in faaliyetlerini bu yönde yürütmesi durumunda Fransızların mevcut fiillere memnuniyetle bakacağına ilişkindir (CAB 23/27, p. 156-157). İngiliz Kabinesi'nin yorumuna göre pek nazik konumda bulunan Mezopotamya'daki durum Fransa'nın Mustafa Kemal'e yardım etmesiyle daha da nazikleşmiştir. İlaveten Türkiye açısından İngiltere ve sadece İngiltere'nin, Türklerin düşmanı olarak ortada kalması Hindistan politikasını da olumsuz etkileyebilecektir (CAB 23/27, p. 157).

İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri General Sir Harington ise Küçük Asya'daki askeri durum ve Yunan ordusunun etkinliği hakkındaki görüşlerini Bakanlar Kurulu'na iletmiş ve Yunan ordusunun durumuyla ilgili mevcut en son bilgileri telgrafla almayı taahhüt etmiştir (CAB 23/27, p. 157). Anadolu'daki Yunan ordusunun durumunu kadraj altında tutan İngiltere, sert biçimde eleştirdiği Türk-Fransız Anlaşması'nın Fransız Hükûmeti tarafından onaylanmamasını da arzulamıştır.

Bu doğrultuda, İngiliz Hükûmeti'nin önerilen anlaşmanın şartlarını şaşkınlık ve kaygı ile karşıladığını belirten Lord Curzon, 1 Kasım Kabine toplantısında öne sürdüğü görüşlerini genişleterek Fransa Hükûmeti'ne bir nota vermiştir (CAB 23/27, p. 157-158). İlaveten Lord Curzon, iki hükûmet arasında sürtüşmeye yol açma eğiliminde olabilecek herhangi bir eyleme girişilmemesine dikkat ederek ciddi itirazlarda bulunmuştur. Özellikle İngiltere'nin müttefikleriyle Orta Doğu politikasında el ele çalışırken; Fransız Hükûmeti'nin İngiliz çıkarlarına bütünüyle düşman bir anlaşmaya girmesini üzücü gelişme biçiminde değerlendirmiştir (CAB 23/27, p. 158). Ayrıca, herhangi bir protesto yapılacaksa, buna barışçıl bir eylemin eşlik etmesini ve bu bağlamda İngiliz Hükûmeti'nin ne Türk ne Yunan dostu ne de petrol ya da diğer tavizler peşinde koşan bir ülke gibi görünmemesini önermiştir. Bu öneri etrafında

³ Anlaşmaya protokol olarak eklenen bu mektupta Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Bey, iki ülke arasında içten ilişkilerin yeniden kurulmasına, Türkiye'nin bağımsızlığı ve toprak bütünlüğüne ilişkin tüm sorunların çözüme bağlanması isteğine vurgu yapmıştır. Harşit Vadisi'nde Fransızlara demir, karbon ve gümüş madenlerinde 99 yıl süreli (Türk sermayesinin yüzde elli oranında katılacağı) ayrıcalık hakkı vaad etmiş, Türklerin de ileride Fransızlara bazı imtiyazlar daha vermeyi düşündüğü yolunda güvenceler vermiştir (Sonyel, 1991, s. 202).

Mustafa Kemal'le doğrudan iletişime geçmenin istenmesi konusunda da bazı görüş ayrılıkları ortaya çıkmıştır. Kabine'de, İngiltere'nin Küçük Asya'daki bazı çıkarlarını feda etmesi anlamına gelse bile bir anlaşmaya varmak için doğrudan müzakereleri gecikmeden başlatması gerektiği vurgulanmıştır. Ancak Kilikya'da büyük bir asker kuvvetine sahip ve Ankara Hükûmeti'nin ilerlediği bölgelerde sınırları bulunan Fransa'dan çok farklı bir konumda olmasından dolayı bu tür müzakerelere girebilmek için İngiltere'nin nasıl bir mazeret sunacağı da tartışılmıştır. Aynı zamanda Yunanistan ile Türkiye arasında arabuluculuk yapmak amacıyla Mustafa Kemal'le temasa geçmek de oldukça farklı bir mesele olarak karşılanmış ve ancak Gounaris'ten olumlu bir cevap alındığında, bunun yapılmasından yana bir görüş eğilimi ortaya konulmuştur (CAB 23/27, p. 158).

Ankara-Fransız Anlaşması'nın şartlarını öğrendikten ve eleştirilerini yaptıktan sonra Lord Curzon, Fransız Hükûmeti'ne bir nota göndermiştir. Genel olarak Fransız cevabı nazik ve uzlaştırıcı tonda olup, belirli noktalarda açıklamaları içermekte ve diplomatik olarak dikkate alınması ve sonuna kadar kullanılması tavsiye edilen bir dizi güvenceleri kapsamıştır. Ancak genel olarak Lord Curzon, Franklin Bouillon'un bu göreve getirilmesinde İngiliz Hükûmeti'ne danışılmamasını, yapılan anlaşmanın Sevr Antlaşması'na ve Üçlü Antlaşma'ya darbe indirmesini şiddetli biçimde eleştirmiştir (CAB 23/27, p. 184). Dışişleri Bakanı Lord Curzon, Bakanlar Kurulu'nda, Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal'in ektteki mektubunun belirsiz bir şekilde Fransa lehine avantajlara atıfta bulunmasını hatırlatarak, Ankara Anlaşması'na dayandırdığı bu durumu rahatsız edici bir gelişme biçiminde yorumlamıştır. Bunun yanı sıra İngiltere, gerçekleşen anlaşmayla ilgili olarak Fransız Hükûmeti'nin niteliğini ifşa etmeye istekli olmadığı gizli hükümlerinin bulunduğunu aşağıdaki maddeler üzerinden kabinede değerlendirmiştir (CAB 23/27, p. 185).

- i Mezopotamya'da askeri girişimleri içeren 10.000 mil karelik bir bölge Kemalistlere teslim edilmiştir (CAB 23/27, p. 18).
- ii Kilikya'nın Hristiyan nüfusu⁴ Türklerin merhametine bırakılmıştır; azınlıkların durumunu hafifletmek için mümkün olan her şey hem

⁴ Kilikya bölgesindeki azınlıklar mevzu Belçika'nın da dikkatini çekmiştir. Bu noktada Osmanlı Hükûmeti Dışişleri Bakanı Ahmet İzzet Paşa'ya Bern'den gönderilen telgrafta, Kilikya'daki azınlık meselesinin Belçika Hükûmeti'nin arzusu üzerine Milletler Cemiyeti Konseyi'nin gündemine taşınacağı öğrenilmiştir. Belçika Dışişleri Bakanı Henri Jaspar, Fransız Başbakanı Briand'la gerçekleştirdiği görüşmede Kilikya meselesinin yanı sıra bu bölgedeki Hristiyanların kaderi noktasında etkili teminatlar olmadığından yakınlık Fransızların bölgeyi tahliyesinden sonra Belçika'da duyulan endişeyi dile getirmiştir. Telgrafa göre Kilikya bölgesindeki azınlıkların geleceği meselesi kapsamında Jaspar'ın Paris'e gidişi, meselenin Milletler Cemiyeti'nin önüne geri gelmesi, Yunan-Ermeni casuslarının kararlı propagandası, Hristiyan dünyanın fanatizmini uyandırmaya elverişli bir durum yarattığı gibi, Fransa'nın ara ara sıkıştırılarak çember içine alınabileceği bir tablo da oluşturmaktadır. Nitekim Fransa Başbakanı Briand Türkiye ile imzaladığı Ankara Anlaşması etrafında çekildiği bölge Kilikya'daki azınlıkların mevcudiyeti noktasında hem Batılı ülkeler hem de kendi kamuoyunda eleştirilere maruz kalmıştır. Osmanlı Dışişleri Bakanı Ahmet İzzet Paşa'ya Paris'ten 13 Aralık 1921'de gelen telgrafa göre, Fransız Dışişleri Bakanlığı bütçe görüşmelerinde, Kilikya'daki azınlıkların himayesi meselesi hususunda iki Fransız milletvekilinin gözlem ve tenkitlerine karşın Fransız Meclisi'nin yayınladığı resmi bildiriye Fransız Başbakanı Briand, Mustafa Kemal ve

yerinde İngiliz hem de Fransız eylemiyle yapılamayacağı için sonuç büyük ihtimalle toplu katliamlar olacaktır (CAB 23/27, p. 185- 186).

- iii Fransızlar, Müttefikleri üzerine bir sınır bölgesini gizlice koydurdular böylece el altından yöntemlerle kendi çıkarları için ayrıcalıklı muamele elde ettiler. Anlaşma, yerel bir (tractation locale) müzakere olmaktan çok, Türkiye'nin tamamına uygulanmıştır.
- iv Fransız Hükûmeti'nin eylemi, Mustafa Kemal'in hareketini iyileştirmeye ve prestijini artırmaya katkı sunmuş ve böylece barışçıl bir çözüme varmayı zorlaştırmıştır. Bu, tam da İngiliz Hükûmeti'nin Yunanlıları Müttefiklerin ellerine teslim etmeye ikna etmeyi başardığı ve bir çözüme ulaştırılması ihtimalinin ortaya çıktığı anda yapılmıştır (CAB 23/27, p. 186).

Lord Curzon'a göre, atılacak bir sonraki adım, sorunun askerî açıdan olduğu kadar diplomatik açıdan da değerlendirilmesine dairdir. İngiliz Yüksek Komiseri Sir Horace Rumbold'un 12 Kasım 1921 tarihli 724 numaralı telgrafı aşağıdaki olası alternatifleri içermiştir:

- i Fransızların ya da İtalyanların aracılığıyla İngiltere'nin Ankara'ya yaklaşması,
- ii İngiltere'nin, Müttefiklerle birlikte veya Müttefikler adına resmi olarak Ankara'ya yaklaşması,
- iii Müttefiklerin bilgisi dâhilinde gayriresmî olarak İngiltere'nin Ankara'ya yaklaşması (CAB 23/27, p. 186).

Ankara Hükûmeti'ne yaklaşmanın mevcut haliyle zorluğunu vurgulayan Sir H. Rumbold'a göre ılımlı unsurlar barıştan yana olsa da Kemalistlerin kendilerini Müttefiklerin eline bırakmaları ihtimal dışıdır (CAB 23/27, p. 186-187). Bu arada Fransız Hükûmeti'nin, Ankara Hükûmeti ile Franklin-Bouillon arasında yakın zamanda imzalanan anlaşmayı onaylama eylemi nedeniyle, İngiltere Fransa'yla anlaşmazlığa düşmüştür (CAB 23/27, p. 183). Yaşanılan bu gelişme üzerine Yüksek Komiser Sir H. Rumbold, açık bir biçimde İngiltere'nin Ankara'ya yaklaşmasının hiçbir fayda getirmeyeceği kanaatine varmıştır. Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği telgrafta; Ankara Hükûmeti'nin Misakımillî üzerinde ısrar etmek ve konferansı kabul etmek için Anadolu ile Trakya'nın boşaltılmasını şart koşacağını belirtmiştir. Üstelik İngiltere de Fransa gibi Ankara Hükûmeti'yle bir anlaşma imzalarsa Yunanistan, Kemalistler karşısında yalnız kalacaktır. Kemalistlerle anlaşmanın onlara teslim olmak anlamına geldiğini belirten Sir H. Rumbold, olumsuz etkilenecek İngiliz çıkarlarını dört maddede toplamıştır (Şimşir, 1972, s. 315-316):

arkadaşlarının azınlıkların himayesini gün geçtikçe kuvvetle temin etmeye önem verdiklerine ikna olduğunu ve bölgede güvenin hüküm sürmeye başladığına yönelik açıklamalarda bulunmuştur (Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk (1916-1922), 2003, s. 226-227).

- i Türkiye, Pan-İslâmcı propagandanın merkezi olmamalı ve böylece, İngiltere'ye bağlı olan Mısır ve Arabistan gibi ülkelerde sürekli olarak olay kışkırtmamalıdır;
- ii Türkiye, bize Mezopotamya'da (Irak) kolayca saldıramamalıdır;
- iii Boğazlar açık kalmalıdır;
- iv Türkiye, kendi uyruklarımızın orada yaşayabileceği ve iş yapabileceği, dayanılabilir bir ülke olmalıdır (Sonyel, 1994, s. 168).

Yukardaki maddeler ışığında İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon da böylece Sakarya'dan sonra Ankara Hükûmeti'yle ilişki kurmayı kabul etmemiştir. Lord Curzon, Fransa'nın verdiği güvenceleri de dikkate alarak, Kemalistleri koşulsuz ve genel anlamda bir konferansa davet etmek üzere Müttefiklere kesin bir öneride bulunmayı en iyi yol şeklinde benimsemiştir. Böylece Lord Curzon, Müttefiklerin İngiliz notasını kabul etmesiyle, Ankara Hükûmeti'ne Müttefikler aracılığıyla resmi olarak yaklaşma modelini uygulamaya koymuştur (CAB 23/27, p. 187). Ayrıca kabinede İngiltere'nin, İstanbul'daki birliklerini derhal geri çekmeyi Ankara Hükûmeti'ne teklif etme önerisi, Akdeniz ve Yakın Doğu'daki çıkarlarıyla ilişkilendirilmişti (CAB 23/27, p. 187-188). Öte yandan, hâlihazırda böyle bir tahliyenin Kemalistler tarafından yalnızca bir zayıflık eylemi olarak görüleceğine; Yunanlılar tekrar geri püskürtülünceye kadar İstanbul'da gerçek bir saldırı tehlikesi bulunmadığına işaret edilmiştir. İlaveten Sir H. Rumbold ve General Harington, genel bir anlaşmanın parçası olmadıkça tahliyeye karşı olduklarını belirtmişlerdir. İngiliz Kabinesinde, Fransız Hükûmeti'nin Ankara Anlaşması'nı imzalaması hoş görülme de hâlihazırda bu hükûmetle hırçın bir tartışmaya girmenin hiçbir yararlı amaca hizmet etmeyeceği konusunda bir mutabakat sağlanmıştır. Önerilen konferansın başarılı olacağına dair pek umutlu bulunulmamasına rağmen, Yakın Doğu'da barışı yeniden tesis etmek için en iyi şansın bu politika olduğu aşağıdaki maddeler etrafında İngiliz Kabinesi'nde kabul edilmiştir (CAB 23/27, p. 188):

- i Dışişleri Bakanı'nın, Kemalistleri tercihen İstanbul'da düzenlenecek bir konferansa kayıtsız şartsız davet etmeleri yönünde Müttefiklere kesin bir öneride bulunması onaylamıştır.
- ii Müttefikler, önerilen konferansın yapılmasına karar verirlerse, bu durumda İngiliz Hükûmeti, konferansa katılımı amacıyla Ankara Hükûmeti'ne yaklaşmak için Müttefiklerle birlikte adımlar atmalıdır.
- iii Ankara Hükûmeti'yle tatmin edici bir anlaşmaya varıldığında gerekirse İngiltere, iyileştirme amacıyla Türklere kredi yoluyla mali yardım verilmesini lehte değerlendirecektir.
- iv Türk topraklarındaki İngiliz birliklerinin tahliyesi sorunu genel çözüm koşullarıyla bağlantılı olarak değerlendirilecek ancak önerilen

konferansın açılışına kadar böyle bir tahliye söz konusu edilmeyecektir (CAB 23/27, p. 189).

Usul görüşmeleri sırasında Ankara Hükûmeti ile doğrudan iletişime geçmenin arzu edilirliliği üzerinde durulmuş ve Ankara'ya ilk başta gayriresmî gidecek uygun bir temsilci atanması önerilmiştir. Gönderilecek gayriresmî temsilciye, Kemalistlerin güvenini kazanması durumunda resmi statü verilecektir (CAB 23/27, p. 189). Ancak Mustafa Kemal ile ilişki kurma girişiminin İngiliz politikası açısından başarısızlıkla sonuçlanacağına dair Sir H. Rumbold'un önerileri dikkate alınmıştır. Sir H. Rumbold, İngiltere'nin, Franklin Bouillon'un faaliyetlerinden şikâyet ettiği sırada Ankara'ya gayriresmî bir temsilci atamasının zor olacağını ve hâlihazırda bir temsilci gönderilmesinin, planlanan müzakerelere yardımcı olmaktan çok emperyal niyetle bağdaştırılacağı ihtimalinin öne çıkacağını söylemiştir (CAB 23/27, p. 189-190). Böylece kabine, önerilen konferansın yapılıp yapılmayacağı belli olana kadar, İngiltere'nin Ankara'ya temsilci gönderme meselesini erteleme kararına varmıştır (CAB 23/27, p. 190). Neticede Lord Curzon, İngiliz Yüksek Komiseri Sir H. Rumbold'un önerilerini dikkate alarak, Ankara Hükûmeti'yle iletişime geçmemiş; buna karşılık İngiliz çıkarlarını koruyan bir anlaşmaya varmanın en doğru yol olduğunu kabul etmiştir. Sir H. Rumbold'un bahsettiği İngiliz çıkarlarının sağlanması için yapılması gerekense halifenin kontrol altına alınması; Orta Doğu ve Mezopotamya'daki petrol imtiyazlarının korunması; Boğazların garanti altına alınması ve İngiliz yatırımlarının Türkiye'de güvenli bir şekilde devam ettirilmesinin sağlanmasıydı (Ediz, 2011, s. 285-286). Çünkü İngiltere, müttefiki Fransa'nın Ankara Hükûmeti'yle imzaladığı anlaşmayla hayal kırıklığına uğramış böylece Yakın Doğu siyasetine hürmet etmediği gibi adeta düşmanca bir tutum takınan Fransa'yı eleştirmiştir. İngiliz karar alıcıları, Türk-Fransız Anlaşması'yla Mustafa Kemal'in nüfusunun geniş bir yelpazeye yayılacak olmasından hareketle Anadolu'da kuvvetini kanıtlayan Türklerin söz konusu askeri gücünü Musul gibi stratejik bir mevkide kullanabileceği endişesini hep ifade etmiştir. Öte yandan Fransa'nın imzaladığı anlaşmayla Müttefik Cephe'de açtığı gedik neticesinde sömürgesi Hindistan'ın gözünde Türklerin tek düşmanı biçiminde değerlendirilebilecek İngiltere böylece hem Orta Doğu'da siyasi ve ticari açılardan kendisini yalnızlığa sürükleyebilecek hem de Hindistan'daki çıkarlarına zarar getirebilecek Küçük Asya politikasını yeniden gözden geçirmek istemiş ve bu yönde politikalar geliştirmiştir. Öncelikle İngiliz Kabinesi, doğrudan veya dolaylı temasa geçmek yerine Müttefik Devletler aracılığıyla Ankara Hükûmeti'ne yaklaşmayı doğru bulmuştur. Kabinede hatta bu yolda İngiliz kuvvetlerinin İstanbul'dan çıkarılarak Türklerle dostluk zemininde siyaset takip edilmesi bile ortaya konmuş fakat bu siyasetin genel bir anlaşmanın parçası olmadıkça İngiltere'yi zayıf göstereceği inancı kabul görmüştür. Hindistan, Mısır, Filistin ve Mezopotamya'da siyasi olarak güçlenebilmek için Şark Sulhu'na bel bağlayan İngiltere bu noktada Müttefiklerine bir nota göndererek Anadolu'da barışın tesis edilmesine yönelik adımları da atmıştır.

3. 1921 Ankara Anlaşması'nın Şark Sulhu'na Dair Düzenlenecek Barış Konferansı Beklentisine Etkisi

İngiltere Dışişleri Sekreteri Kabine'de, Türk-Fransız Anlaşması kapsamında karşılıklı notaların verildiği dönemde konuyu daha fazla tartışmanın herhangi bir yararlı amaca hizmet etmeyeceğini belirtmiştir (CAB 23/27, p. 245-246). Kabinenin aldığı bu kararlar, Şark Sulhu'nun gündeme alındığı dönem içerisinde Müttefik Cephe'de huzursuzluk çıkması önlenmiştir. Bu arada Sakarya Savaşı sonrasında Yunan Başbakanı Gounaris'in Londra ziyaretinin etkisiyle, Türk-Yunan ihtilafına çözüm bulunması yönünde İngiltere harekete geçmiştir.

İngiltere Kralı Beşinci George, 10 Kasım 1921'de Avam Kamarası'nda yaptığı konuşmasında İngiliz Hükûmeti'nin Yakın Doğu'da barışı sağlamak üzere Birinci İnönü Savaşı ertesinde Mart 1921'deki Müttefik Konferansı'nda gösterilen ve Haziran 1921'de yenilenen barışı tesis etme çabalarının Yunan ve Türk kuvvetleri arasında patlak veren düşmanlıkla sonuçsuz kaldığına açıklık getirmiştir. Kral, bu düşmanlıkların seri ve adil bir barışla son bulmasını içten arzuladığını belirterek, İngiliz Hükûmeti'nin müttefikleriyle birlikte, bu amacı ilerletmek için ilk fırsatı değerlendirmeye hazır olduğunu söylemiştir (HC Deb 10 November 1921 vol 148 c744). Kral George, İngiltere'nin birçok defalar fakat kendi başına Şark'ta barışı sağlamak üzere harekete geçtiğini böylece ifade etmiştir.

Kralın konuşmasını teyit eden Lord Curzon da (Şark Sulhu'na dair yaptığı beyanatında) İngiltere'nin yeniden sulh için harekete geçeceğine dair ümitvar olduğunu söyleyerek, başarılı olacaklarını ya da başarılı olma ihtimali elde edeceklerini öne çıkarmıştır. Zira Türk-Yunan ihtilafına son vermek özellikle İngiltere için de önemlidir. Sahip olduğu Müslüman nüfus nedeniyle Yakın Doğu politikasına odaklanan İngiltere'de, Küçük Asya'da savaşın tekrar başlaması durumunda Yunanistan'ın başarılı olabileceği konusunda ciddi kuşku vardı. Mustafa Kemal güçlerinin beklenmedik bir şekilde elde ettiği başarılar da İngiltere'yi telaşa düşürmüştü. Bu nedenle her iki devletin barış yolunda bir çözüm yolu istemelerini menfaatlerine uygun niteleyen Lord Curzon, Büyük Devletlerin kendi hesabına projeler ortaya koymasını ise doğru bulmamıştır. Bu nedenle Büyük Devletlerin birlikte hareket ederek ve samimiyetle çalışarak ortak bir projede yer almasını İngiliz Hükûmeti'nin takip edeceği siyaset şeklinde özetlemiştir (Hâkimiyet-i Milliye, 30 Kasım 1921, s. 1). Şark'ta barışı sağlamak üzere birçok defa kendi başına harekete geçen İngiltere bu kez Büyük Devletlerin ortak bir projede buluşmasıyla ancak barışın sağlanacağına; Küçük Asya'da tekrarlayacak çatışmaların ise iki tarafa da yarar getirmeyeceğine vurgu yapmıştır. İngiliz karar alıcılar, yeni bir savaşta Yunan ordusunun bir başarı elde edemeyeceği ve giderek prestiji artan Ankara Hükûmeti'nin başarılarını engelleme farkındalığıyla müzakere yolunu en iyi çözüm kabul etmiştir.

Bu bağlamda Times gazetesi, Yakın Doğu'da barışın sağlanması için harekete geçen İngiltere dâhil olmak üzere her devletin bu meseleye önem verdiğini öne çıkarmıştır. Gazete, Yunanlıların Anadolu'da gerçekleştirdiği eylemlerin Batılı devletler tarafından desteklense de hâlihazırda bu emelin bütün bütün terk edildiğini de ifade etmiştir. Sakarya zaferinin ardından Anadolu'nun (Ankara Hükûmeti)

kendisini eskiye nazaran daha güçlü görmesinden kaynaklı, barış antlaşmasına ağır şartlar koyacağını belirten Times, Türkiye ile Batı devletleri arasında yapılacak antlaşmada her iki tarafın da menfaatlerinin sağlanması gerektiğinin altını çizmiştir. Barışın hızla sağlanmaması durumunda Anadolu'daki Türklerin ve diğer halkların hayatlarının tehlikeye atılacağı gerçeği üzerinden yapılacak barış antlaşmasında Türklerin veya Yunanlıların Batı Devletlerinden herhangi birinin müttefiki olduğuna dair bir emarenin gösterilmemesi gerektiği de ayrıca vurgulanmıştır (Hâkimiyet-i Milliye, 1 Aralık 1921, s. 1). Basında da dillendirilen Şark Sulhu adına Müttefik Devletler (İngiltere, Fransa ve İtalya Hükûmetleri) yakın bir zamanda konferans düzenleme kararı almıştır (Hâkimiyet-i Milliye, 8 Aralık 1921, s. 1). Şark Sulhu için esas olarak Fransa, İngiltere ve İtalya arasında fikir birliği oluşmuş fakat konferansın yeri ve zamanı tam olarak netleşmemiştir. Müttefik Devletler Dışişleri Bakanları Konferansı'nda, Şark Sulhu için alınacak kararların hem Türk hem de Yunan temsilcilerine tebliğ edilmesi kararlaştırılmıştır (Hâkimiyet-i Milliye, 14 Aralık 1921, s. 1). Bununla beraber Türk tarafı sulh söylentilerini tehlikeli görmüştür. Zira barış konferansı söylentilerinin arttığı dönemde Yunan Başbakanı Gounaris'in Londra seyahatinde kredi talebinde bulunmak üzere İngiltere'ye borçlanma çabası aslında Yunan devlet adamlarının Anadolu'da bir kez daha şanslarını deneme niyetleriyle ilişkilendirilmiştir (Har p mi Sulh mu, 16 Aralık 1921, s. 1).

Barış hazırlığına rağmen Yunanlıların yine de Anadolu'da savaş yürütmek üzere hazırlık içerisinde oldukları; Atina'da Kral Konstantin'in başkanlığı altında mülki ve askeri yetkililerden oluşan meclisin aldığı kararlardan da anlaşılmaktadır: i. Yunanistan'ın savaşa devam etmesinden başka çare yoktur. ii. Yunanistan'ı bu meseleden kurtaracak tek çare kuvvettir (Hâkimiyet-i Milliye, 19 Aralık 1921, s. 1). Yunanistan'ın bu tarz söylemleri TBMM'de sulhun propagandadan ibaret olduğunu ortaya koymuştur. TBMM'de söz alan Fevzi Paşa, İstanbul'dan gelen raporlara nazaran (gazetelerin sürekli bir biçimde sulhtan bahsetmesine ve Gounaris'in sulh meselesi için Avrupa'da dolaşmasını okuduktan sonra) Yunanistan'ın harp hazırlığı yapığını aktarmıştır. Yunanlıların Anadolu'da uğradığı zayıtı gidermek amacıyla askeri hazırlık içerisinde bulunduğu söylemlerinin yanı sıra sulh söylemlerinin dillendirilmesi üzerine Fevzi Paşa, bu süreci Bekir Sami Bey'in Avrupa seyahati dönemiyle özdeşleştirmiştir. Buna göre Bekir Sami Bey Avrupa'da iken sulh propagandası yapılmış ancak arkasından harp propagandası gelmiştir. Bu örnek üzerinden aynı durumun tekerrür edeceğini söyleyen Fevzi Paşa, öte yandan Fransa'dan alınan bilgiler etrafında kaynaklarının müsait bulunmaması nedeniyle Yunanistan'ın askeri hazırlık yapmasını maddeten mümkün değerlendirmemiştir. Yunanistan'ın askeri hazırlık içerisinde olduğuna dair bilginin propaganda yerinde olduğunu belirten Fevzi Paşa, buna dair kararın yani ordunun miktarının artırılmasının Patrikhane'ye bağlı olduğunu da söylemiştir (TBMM Gizli Celse Zabıtları, 12 Aralık 1921, s. 454-455).

İngiltere ise müzakerelerin başarıyla sonuçlanmasına ve neticede bir anlaşma imzalanana kadar Yunan ordusunun Anadolu'da kalmasını istemiştir. İngiliz Savunma Bakanlığı, İngiltere'nin Ankara'yla gerçekleştirdiği müzakerelerde Yunan ordusunun

işgali altındaki bölgeler üzerinden elini güçlendirebileceğini belirterek, bunu Yunan ordusunun Anadolu'da tutulmasıyla ilişkilendirmiştir. Diğer taraftan Yunan tarafı Türkleri köşeye sıkıştırarak net bir zafer kazanamayacaklarının farkında bulunmakla beraber, Yunan ordusunun Anadolu'dan geri çekilmesi fikrini olumlu değerlendirmemiştir. Zira ortada imzalanan bir ateşkes antlaşmasının yokluğundan dolayı böyle bir geri çekilme Yunanistan için bir felaket doğurabileceği gibi Müttefiklerin elini de zayıflatabilirdi (Ediz, 2011, s. 280- 281). Bu nedenle Şark'ta barış söylemine yönelik propaganda gürültüleri etrafında hem bir Türk saldırısı engellenmiş hem de Müttefiklerin katılacağı bir konferansın düzenlenmesine karar verilmiştir. Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde, Şark Konferansı hakkında Müttefik Devletler Dışişleri Bakanları arasında 10 Ocak 1922 tarihinde bir konferans toplanacağı ifade edilmiştir. Gazeteye göre, bu konferansta Şark Meselesi'nin bir neticeye bağlanması için Yakın Doğu'yla alakası olan her devletin bakış açısını açıkça ifade etmesi önemsenmiştir (Hâkimiyet-i Milliye, 20 Aralık 1921, s. 1).

İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon ise Ocak 1922'de Fransa ve İtalya Dışişleri Bakanları ile görüşmeyi planladığı Paris'e geçmeden önce Bakanlar Kurulu'nun bu konudaki talimatlarını almak istediğini açıklamıştır. Lord Curzon, Fransa Başbakanı Briand'a konferansta sunacağı tekliflerin ana hatlarını önceden göndereceğini bildirmiştir. Nitekim Lord Curzon'a göre, Müttefiklerin birbirleriyle ilişkileri, Müttefikler ile Ankara Hükûmeti arasındaki ilişkiler gibi hatta daha iyiydi. Fransız Başbakanı Briand, kabul edilen Franklin-Bouillon Anlaşması'nın ülkesinde genel olarak hem İngiliz menfaatine düşmanca nitelendirildiğini hem de Ermenilere ihanet edildiği gerekçeleriyle, sert bir şekilde eleştirildiğini belirtmiştir. Böyle eleştirilere rağmen, Müttefiklerin artık Mustafa Kemal ile bir anlaşmaya varabileceklerine inanan Briand, Lord Curzon'a bu konuda güvence vermiştir. Yunanlılar ise kendilerini tamamen İngiltere'nin eline bırakmıştır (CAB 23/27, p. 297).

Paris'te Şark Sulhu'nu sağlamak üzere Müttefik Dışişleri Bakanlarının bir araya geleceği konferansta ele alınacak maddeler 19 Aralık 1921'de bir muhtıra olarak Lord Curzon tarafından İngiliz Kabinesi'ne sunulmuştur. Lord Curzon'un sunduğu muhtıra 21 Aralık tarihinde onaylanmış ve 30 Aralık'ta yeni program İtalya ve Fransa'ya iletilmiştir. Muhtıra, "Sevr Antlaşması'nın Revizyonu İçin Paris'te Yapılması Düşünülen Toplantı" başlığını taşıdığından, İngiltere'nin Sevr Antlaşması'nda teklif ettiği değişiklikleri kapsamaktadır (Şimşir, 1972, s. 329):

- i. İzmir: İngiltere, Türkler için kabul edilebilir tek barış şartının, Yunanlıların Küçük Asya'dan tamamen çekilmesi olacağını farkındadır. Ancak bununla birlikte, Yunan halkının güvenliği ve o bölgedeki çıkarlarını güvence altına almak için çaba sarf eden İngiltere, İzmir bölgesi için alternatif hükûmet biçimi önermiştir (CAB 23/27, p. 297). Bu alternatif hükûmet, ya Saar Havzası gibi Milletler Cemiyeti tarafından atanan bir komisyon ya da Lübnan'da olduğu gibi Milletler Cemiyeti'nin seçeceği ve Türkiye'nin de rızasının bulunduğu bir Hristiyan Vali tarafından sağlanacaktır (CAB 23/27, p. 297-298).

Saar sistemine geçilirse, yapılan düzenlemeyi Amerika'yla ilişkilendirmek için Komisyon'a bir Amerikan Başkanının atanmasının avantajlı olacağı da öne sürülmüştür. Alanlarla ilgili olarak bölgenin, İzmir Sancağı ve Ayvalık Kazası'nı kapsamaması için önerilen düzenlemenin genel olarak tercih edilebilir olduğu düşünülmüştür. Ancak sonrasında bu noktadan vazgeçilmiştir. Saar emsali, Milletler Cemiyeti'ni öne çıkardığı için tercih edilebilir bir yöntem olarak kabul edilmiştir. Türkler tarafından yeterli bir polis kuvvetinin kurulması da Milletler Cemiyeti'ne ciddi anlamda mali sorumluluk yüklemeyeceğinden, Cemiyet'in Saar sistemi kapsamında üzerine atılacak sorumluluğu seve seve kabul edeceği düşünülmüştür. Kabinede düzenlenecek konferansla ilgili olarak İzmir'de tercih edilecek idare biçiminin Saar Havzası'ndaki gibi kurulmuş olması gerektiği; Yunan kuvvetlerinin Küçük Asya'dan çekilmesi ve yerel bir jandarma teşkilatının bulunması; iç düzeni sağlayacak Türkiye'nin maliyeti karşılaması, İngiliz Kabinesi'nde kabul edilmiştir (CAB 23/27, p. 298).

- ii Batı Trakya: İngiliz Kabinesi, konferansta Batı Trakya sorununun açılmaması konusunda mutabık kalmıştır (CAB 23/27, p. 299).
- iii Doğu Trakya: Lord Curzon, Türklerin endişelerini yatıştırmak ve Avrupa'daki Türk hududunu yeniden düzenlemek için önerilerini açıklamıştır. Konferansta, Türklerin Doğu Trakya konusundaki tutumunun, bir Yunan saldırısına karşı İstanbul'un güvenliği konusundaki endişelerden etkilendiği hatırlatılmıştır. İngiltere ve Fransa, İstanbul'u Yunanistan'ın saldırısından korumak için bir garanti ve toprakla ilgili küçük tavizler verseydi muhtemelen Türkleri tatmin ederdi. Kabinede, sınırın Tekirdağ'dan Maritsa Nehri'ne kadar kuzeye uzanması ve Edirne de dâhil olmak üzere sol yakasındaki toprakların Türklere teslim edilmesi için bu nehir hattının takip edilmesi gerektiği biçiminde birkaç öneride bulunulmuştur. Ancak böyle bir düzenlemenin, İzmir konusunda önemli fedakârlıklar yapması istenecek Yunanistan'a haksızlık olacağı yönünde genel görüş kabul edilmiştir. İlaveten Bulgar sorununu gündeme getirecek olmasından dolayı öneri yine itiraz almıştır (CAB 23/27, p. 299). Nitekim Bulgarlarla üzerinde anlaşılmış bazı meseleler dahi tartışmaya açılabilir ve problemler içinden daha da çıkılmaz bir hal alabilirdi. Bundan dolayı kabine, Lord Curzon'un önerdiği gibi, Türk-Yunan sınırının yaklaşık olarak Tekirdağ'dan Malatra Burnu'na kadar uzanacak şekilde değiştirilmesi gerektiğine karar vermiştir (CAB 23/27, p. 299). Buradan hareketle Sevr Antlaşması'yla Çatalca yakınlarından geçeceği öngörülen sınırın Midye'nin güneyinden başlayıp Tekirdağ'ın doğusunda bitmesi İngiltere tarafından uygun nitelenmiştir. Böylece Edirne, Kırklareli, Tekirdağ ve Gelibolu Yarımadası Yunanistan'a bırakılmıştır (Şimşir, 1972, s. 331).
- iv İstanbul ve Boğazlar: Lord Curzon, İstanbul'un Türklere geri verilmesi, askerden arındırılmış bölgenin daraltılması ve Boğazların uluslararası yönetimi için önerilerini açıklamıştır. Konferans, Lord Curzon'un

önerilerini, Genelkurmay'ın askerî açıdan gözlemlerine tabi tutarak onaylamıştır (CAB 23/27, p. 299). Buna göre yeni barış antlaşması Türkler tarafından onaylanınca, Müttefik Kuvvetler İstanbul'u boşaltacaktır. Boğazları kontrol için kurulması öngörülen Boğazlar Komisyonu üyelerinin Milletler Cemiyeti tarafından tayin edilmesinin yanı sıra komisyonun yönetimi de yine Milletler Cemiyeti'ne bırakılmıştır. Müttefik garnizonlarının da İstanbul'dan Çanakkale ve Gelibolu'ya çekilmesi kabul edilmiştir (Şimşir, 1972, s. 331-332).

- v Ermeniler: Lord Curzon Ermeniler ile ilgili önerilerini de açıklamıştır. Lord Curzon'un önerisine göre, tüm Ermenilerin toplanacağı güneyde, denize yakın bir yerde yerleşim bölgesi oluşturulmalıdır. Bu önerinin uygulanabilir olmayabileceğini kabul eden Lord Curzon için İngiliz kamuoyunu çokça etkileyen Ermenilerin akıbeti konusunda yine de bir şeyler yapmaya değerdi. Bu nedenle Lord Curzon'un önerisi İngiliz Kabinesinde onaylanmıştır (CAB 23/27, p. 300). Böylece Sevr Antlaşması'nda Ermeniler için bulunan önerilerin artık uygulanamayacağını farkında olan İngiliz Kabinesi, Adana vilayetini, Antep'i de içine alan Maraş sancağını kapsayan Kilikya bölgesinde "özel bir rejim" tanınmasını ortaya atmıştır. Bu rejimin yönetiminin başında tercihen Milletler Cemiyeti'nin seçeceği Fransız bir genel vali bulunacaktır (Şimşir, 1972, s. 332).
- vi Azınlıklar: Sevr Antlaşması'nda Trakya'daki Müslüman azınlıkların korunmasına yönelik hükümler bulunduğu için, yeni anlaşmada da benzer hükümlere yer verilmesinin arzu edildiğine dikkat çekilmiştir (CAB 23/27, p. 300). Böylece, Sevr Antlaşması'nda azınlıklarla ilgili maddeler aynen korunurken bunların uygulanmasını denetlemek üzere "Milletler Cemiyeti Azınlıklar Yüksek Komiserliği" kurulacak ve bu komisyonun başkanı İstanbul'da oturacak, Türkiye'nin çeşitli bölgelerine gönderdiği yetkili delegeler ile sorumluluğunu yürütecektir (Şimşir, 1972, s. 332).
- vii Üçlü Antlaşma: Güçlerin, Ankara Hükûmeti'nin Küçük Asya'nın özel ilgi alanlarına bölünmesine asla rıza göstermeyeceğini artık anladığına işaret edilmiştir. Böylece bu konu üzerine baskı yapılmaması kabul edilmiş ancak, İngiltere'nin de ilgili olduğu kadarıyla Üçlü Antlaşma'da belirtilen politikaya bağlı kalacağına dair İtalya ve Fransa'ya güvence vermesi gerektiğine karar verilmiştir (CAB 23/27, p. 300).
- viii Mali Hükümler: Lord Curzon, Türkiye'ye katı mali koşullar dayatılmasının İngiliz kamuoyu açısından çok istenmeyen bir durum olduğuna işaret etmiştir. İngiliz Başbakanı, Bekir Sami Bey'le ve Hint Müslüman heyetiyle yaptığı son görüşmelerden, mali şartların Türkler tarafından birinci derecede önemli görüldüğünü anlamıştır. Bu nedenle İngiltere, parçalanmış imparatorluktan geriye kalan alanlarda Türklerin

bağımsız bırakılması gerektiği düşüncesiyle, Türkiye'ye yönelik katı mali koşullar dayatmama kararına varmıştır. Bu koşullar altında, Lord Curzon, finansal teklifleri öne sürmeyi avantajlı bir şekilde Fransa'ya bırakma kararı almıştır. Neticede, bu konuda İngiltere'nin mali teklifler sunmamasına ve inisiyatifin Fransa'ya bırakılmasına karar verilmiştir (CAB 23/27, p. 300-301). Lord Curzon, sekiz maddede açıkladığı teklifleri, Fransız ve İtalyan Hükûmetlerine dağıtmadan önce, yukarıdaki tartışmanın ışığında Sevr Antlaşması'nın hükümlerini gözden geçirmeyi taahhüt etmiştir (CAB 23/27, p. 301).

Şark Sulhu'nda Türkiye'ye teklif edilmesi planlanan bu sekiz madde incelendiğinde İngiltere'nin Yunanistan'dan yana da taviz beklediği fark edilmektedir. Yunan Ordularının Küçük Asya'dan çekilmeleri talebi yeni olmakla beraber Yunanistan açısından fedakârlıktı. Bu tavizin arkasından Doğu Trakya sınırının Yunanistan lehine düzenlenmesi, İngilizler nazarında Yunanistan'ın emeklerinin karşılığı biçiminde nitelendirilebilir. Yunanistan'ın çekileceği Küçük Asya içerisinde yer alan İzmir için İngiltere'nin, Hristiyan bir valinin idaresi altında özerk bir yapı ve Boğazlar çevresinde tarafsız bir bölge kurulması gibi öne sürdüğü şartlar Sevr Antlaşması'nın öldürücü birçok maddesini değiştirse ya da ortadan kaldırırsa da İstanbul'un güvenliği için Trakya'dan vazgeçilemezdi. Balkan Savaşları tecrübesinde Trakya'nın kıymeti net şekilde anlaşılmıştır. Dolayısıyla, Ankara Hükûmeti'nin barış için olmazsa olmaz şartlarından biri Trakya'nın Türk sınırlarına dahi edilmesidir. İngiliz Kabinesi'nde belirlenen bu sekiz madde pek tabii Türkiye gibi Yunanistan için de birinci derecede önemli meselelerdir. Bundan dolayı Şark Sulhu'nun kolay sağlanamayacağı ortadadır.

İngiliz Kabine görüşmelerinde Sevr Antlaşması'nın revizyonu konusunda Paris'te yapılacak toplantıda Hindistan'ın temsilciliği meselesi de ele alınmıştır. Zira Hindistan İngiltere'nin en önemli sömürge bölgesi olmakla beraber; Anadolu'daki Türk-Yunan savaşına dair İngiliz Hükûmeti'nin tutumu Hint Müslümanları açısından dikkatle takip edilmiştir. Bu gerçeklikten dolayı İngiliz Kabinesi'nde Sevr Antlaşması'nın değiştirilmiş şeklinin Hindistan kamuoyunu nasıl etkileyeceği tartışılmış, Hindistan'ın Paris'te yapılması önerilen konferansta temsil edilmesine izin verilirse oradaki durumun büyük ölçüde rahatlayacağına dikkat çekilmiştir. Hâlihazırda Paris'te bulunan Hindistan Müslümanlarının önemli liderlerinden Ağa Han'ın İngiliz Delegasyonuna üye olması için davet edilmesi teklif edilmiştir. Ağa Han'ın konferans toplantılarında bulunmasının gerekli olmadığı; ancak müzakereler sırasında Lord Curzon'un kendisini dikkate alması ve kendisine danışılması önerilmiştir (CAB 23/27, p. 301). Öte yandan Ağa Han'ın Hindistan'daki Müslümanların ana gövdesinin temsilcisi olmadığı da belirtilmiştir. O, Hint Müslüman topluluğunun sadece küçük bir bölümünü temsil ediyordu (CAB 23/27, p. 301-302). Kabinenin genel bakış açısı, bir Hintli Müslüman'ın Paris'teki konferansta İngiliz Delegasyonu üyesi olarak atanmasının Hint kamuoyunu uzlaştıracığına yöneliktir. Lord Curzon konuyu daha fazla değerlendirmeyi üstlenmiştir (CAB 23/27, p. 302). İngiliz Kabinesi'nde Paris'te düzenlenecek olan Şark Sulhu Konferansı'na Hindistan adına bir temsilcinin katılıp

katılmaması noktasında görüşler dile getirildiği fark edilmektedir. İngiltere bu tutumuyla kaynaşma içerisinde bulunan Hindistan bölgesini rahatlatacağını düşünmüştür. İngiltere böylece Hint kamuoyunun Şark Sulhu'nu yakından takip ederek, Anadolu'da hak ve adalete uygun bir barış yapılmasını ne denli desteklediğinden haberdar bulunduğunu göstermiştir.

İngiliz yetkililer, Yunanistan'ın bir başına tüm Anadolu'yu denetimi altında tutmasını askeri ve ekonomik açıdan olanaklı değerlendirmedeğinden; bölgesel anlamda güçlenen Ankara Hükûmeti'nin artan prestiji karşısında tahliyeyi mümkün mertebe öteleyen Müttefik Dışişleri Bakanları Konferansı'nı gündeme taşıyarak kamuoyunun dikkatini Anadolu Barışı söylemine yöneltmiştir. Müttefiklere sunulmak üzere Sevr Antlaşması'nı yeniden değerlendirilen İngiliz Kabinesi bilhassa Orta ve Yakın Doğu'daki politik ve ticari çıkarlarını gözeterak adımlar atmıştır. Sevr Antlaşması'nın yeniden ele alınmasında; Ankara Hükûmeti'nin Küçük Asya'nın kalbini büyük bir azimle koruduğu ve Yunanlıları Eskişehir-Afyon hattına püskürttüğü Sakarya başarısı temelde karşımıza çıkmakla beraber, Fransa'nın imzaladığı 1921 Anlaşması'yla Müttefik Cephe'de açtığı gedik Türk-Yunan ilişkilerine yeni bir perspektif kazandırmıştır. Mustafa Kemal Paşa önderliğinde Ankara Hükûmeti'nin giderek güçlendiğini hesaba katarak çıkarlarını gözeterek İngiltere için Küçük Asya'daki Yunan varlığı emniyet supabı işlevini mümkün mertebe devam ettirmelidir. Bu nedenle Şak Sulhu adımı atan İngiltere'nin Türkiye'ye sunmak üzere kabinede ele aldığı sekiz madde incelendiğinde ilk etapta İzmir bölgesinde atılacak fedakârlık adımıyla Yunan ordusunun Küçük Asya'dan çekileceği vaadi, Türklerin kabul edebileceği barış için ön şart biçiminde ele alınmıştır. Yunan halkının güvenliği ve o bölgedeki çıkarlarını güvence altına almak için çaba sarf eden İngiltere, İzmir bölgesi için ödün nitelendirdiği alternatif bir hükûmet biçimi önermiştir. Ancak İngiltere'nin sözde çabası, tarihinden ders çıkaran Türk milletinin kabul edebileceği bir yapı değildir. Ne de olsa Balkan coğrafyası üzerindeki tarihi tecrübelerinin ışığında muhtariyetin: Hristiyan halk arasında ayrılık emellerini pek tabi uyanık tutmak ve emperyal güçlerin amaçlarına kapı aralayacakları müdahale üsleri anlamına geldiğini bilen Türk milletinin bu maddeyi kabul etmemesi son derece olağandır. Bunun yanı sıra, Yunanlılara lütuf olarak verilen Doğu Trakya'dan, tarihi ve kültürü itibariyle özellikle de İstanbul'un stratejik güvenliği bakımından vazgeçilmesi Ankara Hükûmeti'nin yayımladığı ve bağlı kaldığı Misakımillî ilkelerine de terstir. Türklerin İstanbul'un güvenliği kaygısına işaret eden İngiliz Kabinesi, Boğazların kontrolü için Milletler Cemiyeti'nin sorumluluk almasını önererek, Boğazlarla ilgili Sevr maddesini yumuşatarak belki de Boğazların Müttefiklerden ziyade uluslararası kontrole geçmesi teklifinin Türkler tarafından kabul edileceği varsayımına sarılmıştır. Aslında İngiltere'nin önerdiği teklifler tam bağımsızlık düsturuyla hareket eden Türk Milleti'nin kabul edemeyeceği şartlar biçiminde karşımıza çıkarken; İngiltere'nin politikası Yunan kuvvetlerini Anadolu'da mümkün olduğunca tutundurarak, kendi özel hassasiyetlerine yönelik sondaj çalışmalarına kapı aralamaktan başka bir şey değildir. İstiklâl-i tam: siyasi, mali, adli, askeri vb. her alanda tam bağımsızlık elde etmek anlamına gelirken Şark Sulhu'nun kilit ülkesi İngiltere, Orta ve Yakın Doğu'daki çıkarları uğruna sadece katı mali koşulların Türkiye'ye dayatılması tutumunda arka

planda kalarak müttefiki Fransa'ya bu işte sorumluluk yüklemiştir. İngiltere'nin petrol nedeniyle yakından ilgilendiği Musul'la alakalı endişesi ise Türk-Fransız Anlaşması'nın ardından Türkiye'nin demiryolu vasıtasıyla bölgeye askeri bir çıkarma yapacağına yönelik kuşkusunun hep canlı kalmasına sebebiyet vermiştir. Bundan dolayı yapılacak Müttefik Devletler Dışişleri Bakanları Konferansı'na önerilen adımlar çerçevesinde tahliye argümanı ile hareket eden İngiltere, yine emniyet supabı düşündüğü Yunanlıların Küçük Asya'da tutulmasını güvenliği açısından elzem niteliştir. İngiltere'nin, Ermenilerin akıbeti çerçevesinde Türk-Fransız Anlaşması'yla Türklere terk edilen Kilikya bölgesinde Fransız valinin yönetiminde özel bir rejim kurulmasına yönelik taleplerini veya azınlık hakları etrafında Türkiye'nin iç işlerine müdahale sağlayacak oluşumları ön plana taşıması dikkat çekicidir. Bunun yanı sıra, Küçük Asya'nın Müttefik Güçler arasında özel ilgi alanlarına bölünmemesi yönünde tavır takınan İngiltere'nin; özel ilgi alanları ve müdahale kapıları açabilecek (İzmir, Boğazlar, Kilikya, azınlık hakları gibi) yaklaşım içine girmesi Ankara Hükûmeti açısından ciddi kabul edilen meselelere perde çektiğini göstermektedir. Hem Yunan kuvvetlerini mümkün mertebe Küçük Asya'da tutması hem de kendi lehine politikalar üretebileceği etki alanları sağlaması, İngiliz siyasi ve ekonomik çıkarlarını daha kapsamlı ve rafine hale getirme çabalarından sayılabilir. Böylece İngiltere kendi ülke çıkarlarına ilişkin yarattığı tabloda kaçınılmaz olarak Küçük Asya politikasını hâkim faaliyetlerinin bir parçası biçiminde değerlendirerek asıl alanını avucunun içinde tutmayı arzulamıştır.

Sonuç

Türk Milletinin Başkomutanının liderliğinde Sakarya ve Ankara arasında "sathı müdafaa" yapmasıyla elde ettiği zafer Ankara Hükûmeti'nin özgüvenini artırarak diplomasi alanında elini güçlendirmiştir. Ankara hedefiyle yola çıkan Yunanistan'ın bu hülyası ise geri tepmiştir. İngiliz istihbarat raporlarından da anlaşılacağı üzere Yunanistan'ın içinde bulunduğu zor durum onun büsbütün çökme ihtimalini ortaya çıkarabileceği gibi askeri zaferin sağladığı moralle birlikte inisiyatifi ele alan Mustafa Kemal'in Musul'u dahi tehdit edebileceği öngörülmüştür. İngiltere, her iki durumu da Yakın Doğu'daki çıkarları açısından kaygıyla değerlendirmiştir. İngiliz Kabinesi, bir taraftan Yunanistan'ın Anadolu'da bir felakete uğramasını engellemek, bir taraftan da Musul gibi stratejik bir bölgeyi Türk tehdidine karşı savunmak amacıyla Türk-Yunan savaşına son verilmesinden yana tavır sergilemiştir. Böylece İngiliz Kabinesi, Sevr Antlaşması şartlarının yumuşatılarak taraflara yeniden bir teklifte bulunulmasını değerlendirmeye almış ve bu kapsamda sekiz maddede görüşlerini belirlemiştir.

Ankara Hükûmeti ise Şark sınırını belirleyen Sovyet Rusya ile imzaladığı antlaşmadan başka Sakarya zaferinin etkisiyle Fransa ile Türk-Fransız Anlaşması'nı imzalamıştır. Böylece Ankara Hükûmeti Müttefik Cephe'de bir gedik açmayı başarmış ve güney bölgesine sahip olmuştur. Fransa'nın Ankara Hükûmeti'yle bir anlaşma imzalamasının ardından İtalya'nın da aynı yolu tutacağını düşünen İngiltere, özellikle tebaası Hint Müslümanlarının önünde Türkiye'nin tek düşmanı olarak görüleceğinin farkındalığıyla bir dış siyaset izleyerek, Şark Sulhu söylemlerini öne çıkarmıştır. Fransa'nın imzaladığı antlaşmadan rahatsız olan İngiltere bir müddet karşılıklı notalar

etrafında sert rüzgârların esmesine neden olsa da Müttefikleri arasında sağlayacağı iş birliği ile Şark'ta sulhun sağlanabileceğinin bilincinde hareket etmiştir. Türk-Fransız Anlaşması'nın maddelerini Yunan Başbakanı Gounaris'in Londra ziyareti esnasında öğrenen İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon, Türk-Yunan anlaşmazlığına çözüm bulunmasının karşılığı olan "Şark Sulhu" için harekete geçmiştir. Bu açıdan Ankara Anlaşması sadece Türk-Fransız mücadelesinin sona erdirmekle kalmamış aynı zamanda Sakarya Savaşı ertesinde yeni bir döneme giren Türk-Yunan ilişkilerini de şüphesiz derinden etkilemiştir. İngiliz çıkarları etrafında Şark Sulhu'nu sağlamak için harekete geçen Lord Curzon, İtilaf Devletleri temsilcileri arasında ön bir konferans toplanması için ilk adımı atmıştır. Yunanistan da Müttefik Devletlerin arabuluculuğunu kabul etmiştir. Yunan çıkarları bakımından İngiltere'nin daha faydalı olacağını belirten Lord Curzon, gerçekleşecek görüşmelerin başarıyla sonuçlanması için anlaşma imzalanana kadar Yunan ordusunun Anadolu'da muhafaza edilmesi gerektiği konusunda diğer bakanlarla aynı fikirde hareket etmiştir. İngiliz Kabinesi'nin ortak kararına göre, Yunan ordusunun Anadolu'da tutulması İngiltere'nin elini güçlendirecek, böylece İngiltere, Yunanistan'ın işgal ettiği bölgeler üzerinden Ankara'yla müzakerelerde bir koz sağlayabilecekti. Kendi çıkarları etrafında Yunanistan'a desteğini sürdüren İngiltere, Mustafa Kemal'le diplomatik ilişki kurulup kurulmamasına yönelik fikirleri de değerlendirmiştir. İngiliz Yüksek Komiseri Sir H. Rumbold'un Ankara Hükûmeti'yle temasa geçilmesi durumunda Şark Sulhu Konferansını kabul etmek üzere mezkûr hükûmetin Anadolu ve Trakya'nın boşaltılmasında ısrarcı bulunacağını bildirmesi üzerine İngiliz Hükûmeti'nin hem Yunanistan'ın hem de kendi çıkarlarını gözeterek bu fikirden uzaklaştığı anlaşılmaktadır. Böyle bir durumda Sevr Antlaşması üzerinde yapılacak değişikliklerin gerçekleşmeyeceğini düşünen İngiltere, ortaklarıyla kendi kurduğu diplomasi masası etrafında Şark Sulhu'nu müzakere etmeyi yeğlemiştir. Üstelik Misakımillî maddelerini ilk kez tercüme ettiren Lord Curzon, Ankara Hükûmeti'nin milli gayeler etrafında bağımsızlık yolunda nasıl ilerlediğini bilmesine rağmen; Yunanistan'ın Anadolu'daki fedakârlıklarını göz önünde tutarak bir konferans hazırlığı içerisine girmiştir. Ankara Hükûmeti ise "cenkçi değil sulhperver" olduğunu bizzat Mustafa Kemal'in ağızından açıklamasına rağmen, Sevr Antlaşması'nın yumuşatılmış maddelerini kabul edecek pozisyonda da değildir. Böyle bir gelişme başlı başına milli varlık mücadelesine aykırılıktır.

Sonuç itibariyle Sakarya Savaşı'ndan sonra geçen üç dört aylık periyotta Şark Sulhu ifadeleri hep söylemde kalmış, İngiliz Kabinesi'nde Ocak 1922'de toplanacağı söylenen Müttefik Dışişleri Bakanları Konferansı da ancak Mart 1922'de gerçekleşmiştir. Anlaşılacağı üzere Müttefik Cephe'nin başını çeken İngiltere böyle davranarak hem Sakarya zaferinin etkisini silmeye çalışmış hem Müttefik Cephe'yi bir arada tutmuş hem de Anadolu'daki çıkmaz durumun devam etmesini sağlayarak Türk ordusunun mukavemet gücünü kırmak istemiştir. Ancak neticede İngiltere, Yunanistan'ın 1922 Başkomutanlık Meydan Muharebesi'nde bozguna uğramasını engelleyememiştir. Müttefikler, barış söylemleriyle istikrarsız durumu idare etmeye çalışsa da Yunanistan'ın Anadolu'dan çekilme gibi bir düşüncesi hiç olmamış ve bunu sadece Türk ordusunun taarruz eylemi gerçekleştirmiştir.

Extended Abstract

The Ottoman Empire, which was defeated in the First World War, signed the “Armistice of Mudros on 30 October 1918”. Afterwards, Urfa, Antep, Maraş, Adana and Osmaniye in the southern region were occupied first by the British and then by the French, who replaced their ally. This change that took place in the occupied zone was in line with the interests of the Allies. Thus, England ensured the road safety of its colony “India” and had the opportunity to reach the “rich oil fields of the Mesopotamia (Iraq)” region. On the other hand, France wanted to administer the Syrian Mandate and Çukurova (Cilicia) region together. The most important reason for this is that “Çukurova” is the only transit route from Anatolia and Europe to Syria. Another reason why this region is valuable for France is that besides its fertile lands, it has a railway-connected Mersin port.

Instead of the expression “Çukurova”, France focused on the concept of “Cilicia”, which is a variable concept and the historical name of the region (including the province of Adana and the sanjak of Maraş, which includes Antep). The reason why France preferred the expression “Cilicia” is that it is an ambiguous expression with no clear boundaries. The French chose Armenians as their allies to realize their interests in the region in a short time. However, it soon became clear that Cilicia, which was occupied by the French and the Armenians supported by them, would not be allowed to be separate from the homeland in any way. This situation was most clearly understood by the resistance of the local people against the occupation. Thanks to the “National Forces (Kuvaymilliye) established as a result of the rightful reaction of the Turkish people, France gave up the idea of establishing a mandate administration in the Cilicia region. France wanted to make an agreement with the Ankara Government, and as a result, “The Treaty of Ankara” was signed by the parties.

The most important reason for France to sign the Ankara Agreement is that the Greek army lost the “Battle of the Sakarya”. In addition, this agreement, which was signed, opened a breach in the Allied front; and England, who was disturbed by the situation, took action to ensure peace in the Orient. Instead of meeting directly with the Ankara Government within the scope of British interests, he sent a note to his Allies. With this note, England took the step towards establishing peace in Anatolia. Foreign Minister “Lord Curzon” thought that by restoring peace in the Near East, his country's interests could be protected in Mesopotamia. With this step, Curzon highlighted that the mobilizations in his colonies (India, Egypt, Palestine) would come to an end. With this approach, Lord Curzon wanted the British to follow a policy on the Straits in line with his policy and interests in the Black Sea. Britain, which wanted to protect its interests in the Middle and Near East, also acted within the framework of its commercial concerns, thinking that a Turkey where it could invest, would bring benefits for itself in Asia Minor. In this context, England began to voice the discourse of peace in the Orient. However, England considered keeping the Greeks in Anatolia as a trump card for the negotiations to be started for the establishment of peace to result in a positive outcome in line with its own interests. In this context, England wanted to contribute and support the general peace by reinterpreting the articles of the “Treaty of

Sevres". Thus, England planned to negotiate the Peace of the East with its allies around the diplomacy table it established. "The Ankara Government", which was the addressee of the "Eastern Peace", which was opened by the Allies, did not completely turn its back on diplomacy initiatives and took a stance in favor of peace. However, this attitude of the Ankara Government did not mean that it would accept the articles about "İzmir, Doğu Trakya (Eastern Thrace), Cilicia, the Straits and Minority Rights", which dealt a blow to its national existence and independence. Britain wanted to protect its own commercial and political interests by keeping the Greek forces in Anatolia in the Oriental Peace initiative that it took through its allies. Britain has also shaped the items it highlights in this context. By doing this, England wanted to keep the Allied front alive, on the one hand, and wanted to prolong the situation in Anatolia, on the other hand. England also brought peace discourses to the attention of the public to erase and discredit the moral enthusiasm of the Ankara Government, which was gaining strength in Anatolia, with the Battle of Sakarya. Neither the Allied nor the Greek interests were taken into consideration in voicing such discourses. In these discourses, only the British interests were considered, the aim of ensuring the national existence and integrity of the Ankara Government was completely ignored, so the Peace of the East remained in words.

Kaynakça**A. Arşiv Belgeleri****1. UK Cabinet Papers (İngiltere Kabine Belgeleri);**

Cabinet Conclusions 1919 to 1922: Conclusions Of Meetings Of The Cabinet CC 74 (21)-93 (21), 1921 7 Sep-16 Dec; CAB 23/27, Vol. IX.

B. Resmi Yayınlar**1. Records of the House of Commons (Avam Kamarası Zabıtları);**

HC (House of Commons) Deb (Debate) 10 November 1921 (The Full Date) vol (volume) 148 cc (Column) 743-8.

2. Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıtları;

TBMM Gizli Celse Zabıtları, 1. Dönem, 2. Cilt, 126. Birleşim, 2. Celse, 12 Aralık 1921.

TBMM Zabıt Ceridesi, 1. Dönem, 12. Cilt, 79. Birleşim, 5. Celse, 19 Eylül 1921.

3. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı;

T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (2003). Yayın Nu: 62. *Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk (1916-1922)*.

C. Süreli Yayınlar;

Hâkimiyet-i Milliye. (1921, 23 Eylül). No: 301.

Hâkimiyet-i Milliye. (1921, 26 Ekim 1921). No: 334.

Hâkimiyet-i Milliye. (1921, 4 Kasım). No: 343.

Hâkimiyet-i Milliye. (1921, 6 Kasım). No: 345.

Hâkimiyet-i Milliye. (1921, 18 Kasım). No: 356.

Hâkimiyet-i Milliye. (1921, 28 Kasım). No: 364.

Hâkimiyet-i Milliye. (1921, 30 Kasım). No: 366.

Hâkimiyet-i Milliye. (1921, 1 Aralık). No: 367.

Hâkimiyet-i Milliye. (1921, 8 Aralık). No: 373.

Hâkimiyet-i Milliye. (1921, 14 Aralık). No: 378.

Hâkimiyet-i Milliye. (1921, 18 Aralık). No: 381.

Hâkimiyet-i Milliye. (1921, 19 Aralık). No: 382.

Hâkimiyet-i Milliye. (1921, 20 Aralık). No: 383.

D. Süreli Yayın Makaleleri;

Edirne Mebusu Mehmet Şeref. (1921, 12 Aralık). Ve Nihayet Efendiler, Trakya'da Her Şey Türküm Diye Bağırıyor. *Hâkimiyet-i Milliye*. No: 376.

Sulh ve Harp. (1921, 22 Eylül). *Hâkimiyet-i Milliye*. No: 300.

Türk-Fransız İtilafı. (1921, 30 Ekim). *Hâkimiyet-i Milliye*. No: 338.

Türkiye, Şark ve Garp. (1921, 2 Kasım). *Hâkimiyet-i Milliye*. No: 341.

Harp mi Sulh mu? (1921, 16 Aralık). *Hâkimiyet-i Milliye*. No: 380.

E. Tetkik Eserler;

Atatürk, M. K. (2006). *Nutuk 1919-1927*. (Z. Korkmaz, haz.). Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

- Başkan, Ö. F. (2020). Millî Mücadele yıllarında İngiliz ve Fransızların işgal ettikleri güney bölgesinde haberleşmeye yönelik sansür uygulamaları. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. S. 101, 1-28. doi: 10.33419/aamd.732710.
- Bayur, Y. H. (1995). *Türkiye Devletinin dış siyaseti*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Öztoprak, İ. (1998). II. İnönü Savaşı sonrasında iç siyasi durum ve Ankara'da hükûmet değişikliği. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. XIV(42), 1082-1097. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1695564>. Erişim Tarihi: 10.09.2021.
- Selek, S. (1965). *Anadolu ihtilali*. C.II, İstanbul: İstanbul Matbaası Yayınları.
- Sonyel, Salâhi R. (1994). İngiliz Yüksek Komiseri Sir Horace Rumbold'un Türk ulusal akımına karşı tutumu (1920-1923). *Belleten*. LVIII (221), 159-184. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1714559>. Erişim Tarihi: 10.09.2021.
- Sonyel, Salâhi R. (1991). *Türk Kurtuluş Savaşı ve dış politika*. C. II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Soysal, İ. (2000). *Türkiye'nin siyasal antlaşmaları (1920 – 1945)*. Cilt I. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Şimşir, B. N. (1972). *İngiliz belgeleriyle Sakarya'dan İzmir'e (1921-1922)*. Milliyet Yayınları.

F. Tezler

- Ediz, İ. (2011). Batı Anadolu'da Yunan işgali (1919-1922) (Doktora Tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>.

Muğla-Yatağan İlçesi Eskihisar'da Türk Dönemi Eserleri Turkish Period Monuments in Eskihisar, Muğla-Yatağan District

Osman KUNDURACI *

Nurcan BAHARGÜLÜ **

Elif YİĞİTER ***

* Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi,
Sanat Tarihi Bölümü,
okunduraci@selcuk.edu.tr

ORCID: 0000-0002-6252-2328
Konya / TÜRKİYE

* Prof. Dr., Selçuk University, Art
History Department
okunduraci@selcuk.edu.tr

ORCID: 0000-0002-6252-2328
Konya / TÜRKİYE

** Dr. Öğr. Üyesi, Selçuk Üniversitesi,
Sanat Tarihi Bölümü,
nurcan.bahargulu@selcuk.edu.tr ORCID:
0000-0002-4218-5723
Konya / TÜRKİYE

** Dr. Lecturer. Prof. Dr., Selçuk
University, Department of Art History
nurcan.bahargulu@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0002-4218-5723
Konya / TÜRKİYE

*** Arş. Gör., Niğde Ömer Halisdemir
Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü
ebuyukadam@ohu.edu.tr

ORCID: 0000-0003-1897-7955
Niğde / TÜRKİYE

*** Research Assistant. Assist., Niğde
Ömer Halisdemir University,
Department of Art History
ebuyukadam@ohu.edu.tr

ORCID: 0000-0003-1897-7955
Niğde / TÜRKİYE

Başvuru/Submitted: 22/04/2022

Kabul/Accepted: 09/01/2023

Öz

Bu makalede Muğla İli Yağan İlçesi Eskihisar'da yer alan Türk dönemine ait eserler ele alınmıştır. Günümüze kadar sürekli yerleşim gören Eskihisar, Stratonikeia Antik Kentiyle iç içe geçmiş, Beylikler döneminden Cumhuriyet dönemine kadar devamlılık gösteren eserleri izleyebildiğimiz önemli bir yerleşmedir. Özellikle Bizans döneminden sonra Türkler tarafından iskân edilmeye başlanan Eskihisar'da Selçuklu hamam geleneğinde yapılmış küçük ölçekli bir köy hamamı bulunmaktadır. Plan ve yapım teknikleri bakımından 14-15 yy. yapısı olduğu görülmektedir. M. 1876 tarihinde Şaban Ağa tarafından yaptırılan kare bir harime sahip ve revaklı bir son cemaat yeri olan cami geç dönem Osmanlı yapılarından birisidir. Bu caminin etrafında oluşturulan köy meydanında da mesleklerin icra edildiği ticaret yapıları yer almaktadır. Bu çalışmada daha çok geç dönem Osmanlı ve Erken Cumhuriyet dönemine ait sivil mimarlık örnekleri ele alınmıştır. Geleneksel Muğla evleri özelliklerine sahip bu yapılar genellikle iki katlı, kırma çatılı ve bir avlu içerisinde yer alan oldukça sade yapılardır. Makaleye dâhil ettiğimiz bu eserler hamam, cami, ticaret yapıları ve çok sayıda sivil mimarlık örneği çalışmamızın esasını oluşturmaktadır. İncelenen eserler; mimarlık ve sanat tarihi açısından ele alınarak bütün özellikleriyle kentin Antik dönemden günümüze gelişen kent dokusu ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler:

Eskihisar, Hamam, Cami, Ticaret Yapısı, Ev.

Abstract

In this article, the monuments of Turkish period in Eskişehir Yatağan District of Muğla Province are discussed. Eskihisar, which has been inhabited continuously till today, is an important settlement where we can watch the works that are intertwined with the Ancient City of Stratonikeia and that have continued from the period of Anatolian Turkish Principalities to the Republic period. There is a small-scale village bath built in the tradition of Seljuk baths in Eskihisar, which started to be settled by the Turks especially after the Byzantine period. It is understood to be a 14th-15th century building in terms of plan and construction techniques. The mosque, which was built by Şaban Ağa in 1876, has a square harim (sanctuary) with a portico courtyard, is one of the late Ottoman structures. There are trade buildings where some professions are carried out in the village square built around this mosque. In this study, the examples of civil architecture of the late Ottoman and Early

* Bu çalışma Selçuk Üniversitesi BAP Koordinatörlüğü tarafından desteklenen 20401120 numaralı projeden türetilmiştir.

Republic periods are examined. These buildings, which have the characteristics of traditional Muğla houses, are generally two-floored, hipped roofed and quite simple structures located in a courtyard. These monuments, which are included in the article, constitute the basis of our work, including Turkish baths, mosques, trade buildings and many examples of civil architecture. The monuments, which are examined, has been handled in terms of architecture and art history, and by that it has been tried to reveal the texture, which has been developed from the ancient period to the present, of the city.

Keywords:

Eskihisar, Turkish Bath, Mosque, Trade Building, House.

Makale Bilgileri

Etik Kurul Kararı: Etik kurul kararından muaftır.

Katılımcı Rızası: Katılımı yok.

Mali Destek: Selçuk Üniversitesi BAP Koordinatörlüğü tarafından desteklenmiştir.

Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.

Değerlendirme: İki dış hakem / Çift taraflı körleme.

Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate.

Etik Beyan: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com

Lisans: Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Sorumlu Yazar: Yazar-1

Veri Toplanması: Yazar-1 (%40), Yazar-2 (%30), Yazar-3 (%30)

Veri Analizi: Yazar-1 (%40), Yazar-2 (%30), Yazar-3 (%30)

Makale Gönderimi ve Revizyonu: Yazar-1 (%40), Yazar-2 (%30), Yazar-3 (%30)

Çalışmanın Tasarlanması: Yazar-1 (%40), Yazar-2 (%30), Yazar-3 (%30)

Article Information

Ethics Committee Approval: It is exempt from the ethics committee approval.

Informed Consent: No participants.

Financial Support: Supported by Selçuk University BAP Coordinatorship.

Conflict of Interest: No conflict of interest.

Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.

Assessment: Two external referees / Double blind.

Similarity Screening: Checked – iThenticate.

Ethical Statement: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr

License: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Corresponding Author: Author-1

Conceiving the Study: Author-1 (%40), Author-2 (%30), Author-3 (%30)

Data Collection: Author-1 (%40), Author-2 (%30), Author-3 (%30)

Data Analysis: Author-1 (%40), Author-2 (%30), Author-3 (%30)

Submission and Revision: Author-1 (%40), Author-2 (%30), Author-3 (%30)

Giriş

Muğla, Anadolu yarımadasının güney-batısında yer alan önemli bir yerleşmedir. Antik çağda Karia bölgesi sınırlarında kalan Muğla ve çevresi arkeolojik yerleşmeler bakımından oldukça zengin önemli bir bölgedir (Bean, 1987, s. 99-105; Umar, 1999, s. 275, 291, 306; Baldıran, 1991, s. 44-55; Tırpan, 1987, s. 75-98; Herodot, 1983, s. 379; Ramsay, 1960, s. 474; Boysal, 1979, s. 389-390, Boysal, 1969, s. 53). Özellikle Yatağan ilçesindeki Stratonikeia antik kenti ve kentin kutsal alanı Lagina (Turgut) bunlardan birisidir.

Muğla ili Yatağan ilçesi ve çevresinin Türk dönemine ait eserler ise daha çok Menteşeoğulları Beyliği (Witteck, 1986; Duran, 1995; Uykucu, 1983; Öney, 1989; Eroğlu, 1939, Tekeli, 1983; Alptuğ-Kolay, 1999) dönemi ile başlayıp günümüze kadar devam eden bir geçmişe sahiptir. Bölgede özellikle Osmanlı'nın geç dönemine ait çok sayıda cami ve mescit bulunmaktadır (Kunduracı, 2007; Çakmak, 2013).

Eskiden Ahiköy olarak bilinen Yatağan ilçesi ve çevresi günümüze kadar sürekli iskân görmüş, Türk döneminden önemli eserlere sahip olan Eskihisar 'da çalışma alanımızın konusu olarak belirlenmiştir (Fotoğraf 1).

Bölgeyle ilgili en erken tarihli bilgileri Evliya Çelebi Seyahatnamesinden öğrenmekteyiz. Eskihisar'ın 3 mahalle ve 280 haneye sahip olduğunu ve evlerinin hepsinin toprak örtülü olduğunu, çok sayıda dükkân ve tabakhanesinin bulunduğu bahsetmektedir (Evliya Çelebi, 2011, s. 228-229).

Eskihisar'daki bu eserler başlıca Şabanağa Camii, Selçuk Hamamı, sosyal ve ticaret yapıları ve sivil mimarlık örneklerinden oluşmaktadır. Araştırma kapsamında bölgedeki Türk dönemi eserlerinin tespiti ve ayrıntılı incelemeleri yapılmıştır. Öncelikle bilinen eserler yeniden gözden geçirilmiştir. Bunun yanında henüz kaynaklara geçmemiş çok sayıda sosyal ve ticaret yapılarıyla birlikte sivil mimarlık örnekleri de tespit edilmiştir¹.

Adı geçen Şabanağa Cami, hamam ve iki ev örneği dışında Eskihisar ile ilgili kapsamlı bir çalışma yapılmamıştır². Ancak son yıllarda Stratonikeia çevresindeki Erken Osmanlı (Tırpan & Söğüt, 2018, s. 44-48; Pektaş, 2018, s. 223-232, Cirtil, 2018, s. 49-60) yerleşmeleri ve sikke buluntuları ile Osmanlı dönemi yapı kitabeleri çalışılmıştır (Pektaş, 2018, s. 223-232). Ayrıca son yıllarda yapılan çalışmalarda Stratonikeia evleri ve Yatağan çevresindeki eserler incelenerek uluslararası konferanslarda bildiri olarak sunulmuştur (Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bk. Kunduracı, 2020, s. 45-51; Kunduracı, 2021, s.78-101). Bu çalışma önceki araştırmaların yeni veriler ve örneklerle yapılmış kapsamlı bir değerlendirmesini ortaya koymaktadır.

¹ Bölgede yapılan yüzey araştırmaları ile birlikte kütüphane taramaları yapılarak gerekli kaynak ve dokümanlara ulaşılmıştır. Daha sonra bölgedeki örneklerin metotlu bir şekilde araştırmalarına geçilmiştir. Arazi çalışmaları sırasında yapıların rölöveleri alınmış, fotoğraflar çekilmiş bazı süsleme ve kitabelerin eskizlere aktarılması sağlanmıştır.

² Söz konusu çalışmada Cami, Hamam ile Abdullah Ağa ve Halil Ağa Evleri incelenmiştir (Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bk. Baş, 1991).

Dini Mimari

Eskihisar - Şabanağa Camii: Eskihisar Köy meydanında bulunan caminin son yıllarda yapılan kazı ve temizlik çalışmaları sonucu daha eski tarihli bir caminin temelleri üzerine inşa edildiği anlaşılmıştır. Mevcut kitabenin ise H. 1293 (M. 1876) yılında Şabanağa tarafından yapılan yenileme çalışmasında eklendiği görülmektedir (Fotoğraf 4) (Baş, 1991, s. 365-367). Bu hususta Evliya Çelebi'nin vermiş olduğu bilgiler yapının yerinde eski bir caminin bulunduğunu doğrulamaktadır (Evliya Çelebi, 2011, s. 228). Yine Evliya Çelebi'de söz konusu eski yapının Tabakhane Camisi ve Sulu Cami olarak bahsi geçmektedir (Baş, 1991, s. 366; Pektaş, 2018, s. 228-229). Bugün mevcut yapının son cemaat mekânı altından geçen antik dönem su kanalının mevcudiyeti, Tabakhane Camiinde aynı konumda yer alması (Evliya Çelebi, 2011, s. 228), Şabanağa Camii'nin de eski temeller üzerine benzer bir planda yeniden inşa edildiğini göstermektedir. Ayrıca yapının 1909-1912 yıllarında restore edildiği ve son şeklini de bu tarihten sonra aldığı tespit edilmiştir (Pektaş, 2018, s. 228-229).

Cami kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen bir plan şemasına sahiptir (Çizim 1). Moloz taş ile devşirme malzemenin birlikte kullanılmasıyla inşa edilen yapının üzeri de alaturka kiremit kaplı kırma çatı ile örtülmüştür.

Caminin kuzeyinde sekiz ahşap sütunla taşınan ahşap tavanlı bir son cemaat yeri bulunmaktadır (Fotoğraf 2). Bu bölümün etrafı yarım metre kadar yüksekliğe sahip olan moloz taş duvarlar ile çevrilmiştir. Son cemaat bölümüne girişte Osmanlı dönemi camilerinde sıkça gördüğümüz sadaka taşı geleneğine uygun olarak antik döneme ait yivli bir sütun parçasının benzer amaçla burada da uygulandığı görülmektedir (Fotoğraf 3) (Acun, 2018, s. 62).

Son cemaat mahallinin üst örtüsünü taşıyan ahşap sütunlar duvarlar üzerine oturmaktadır. Sütunlar birbirlerine bağdadi kemerlerle bağlanmış olup bu kemerlerden harim giriş aksında yer alan daha yüksek ve geniş tutulmuştur. Söz konusu kemerin üst bölümü harim çatı seviyesine kadar bağdadi duvarla yükseltilip kırma beşik çatı ile kapatılmıştır.

Son cemaat mahallinde, harim giriş kapısının iki yanında simetrik olarak yerleştirilmiş iki adet alt kat penceresi yer almakta olup yarım daire kemer formudur. Bu pencerelerin üzerine ise dikdörtgen formlu küçük tepe pencereleri yerleştirilmiştir.

Cami harimine son cemaat yerinin bulunduğu cepheden yarım daire kemerli bir kapı ile girilmektedir. Yarım daire kemer formlu harim giriş kapısının kilit taşında ve sağ üst köşesinde kitabesi bulunmaktadır (Pektaş, 2018, s. 228). Giriş kapısının çerçevesi bölgedeki diğer geç dönem camilerinde olduğu gibi taş silme ile çevrilmiştir. Kapının hemen üzerine ise mükebbire yer almaktadır (Fotoğraf 3). Kapının hemen solunda ise bir sanduka bulunmaktadır. Bu sandukanın eski camide de aynı konumda yer aldığı ve ismi okunamamış bir Sultana ait olduğu Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'nden öğrenilmektedir (Evliya Çelebi, 2011, s. 228). Buna göre adı geçen mezarın Çelebi'nin ziyaretinden önceki bir tarihe ait olduğu anlaşılmaktadır.

Camiye girildiğinde kuzey yönünde ince ahşap direklerin taşıdığı kadınlar mahfili bulunmaktadır. Kadınlar mahfilini taşıyan bu direkler birbirine bağdadi kemerlerle

bağlanmıştır. Direkler arası alt katta korkuluklarla bağlanarak zeminden 10 cm. yükseltilmiş böylece ikinci bir son cemaat yeri oluşturulmuştur. Üst kata çıkış bu bölümün kuzey-doğu köşesinde yer alan ahşap merdiven ile sağlanmaktadır. Üst katta alt kat direkleri devam etmekte olup araları yine korkuluklarla kapatılmış, mihrap aksına yarım daire formu bir balkon çıkması yapılmıştır. Balkon alt bölümü mükebbire de olduğu gibi ahşap bir saçakla sonlanmıştır.

Şabanağa camisi'nin içerisi her cephede dört adet olmak üzere toplam 16 adet yarım daire kemerli pencerelerle aydınlatılmıştır. Doğu, batı ve kuzey cephelerine daire formu ikişer tepe penceresi açılmıştır. Güney duvarının tam ortasında bulunan mihrap yarım daire biçiminde bir niş şeklindedir. Minberi ise devşirme mermer bloklar ve taştan yapılmış olup mihrabın hemen sağında yer alır. Batı cephesinde kaş kemerli küçük bir lambalık nişi yer almaktadır. Cami hariminin üzeri alttan çakmalı çitalı tavan ile örtülmüştür. Bu tavanı ortada iki adet serbest ahşap direk taşımaktadır (Fotoğraf 5).

Son yıllarda restore edilen yapının zemin kaldırılarak eski camiye ait antik dönem sütun başlıklarının ahşap direklerin kaidesi olarak kullanıldığı tespit edilmiştir (Fotoğraf 6). Bu kalıntılarla birlikte harimin kuzeybatı bölümündeki eski yapının temelleri açılarak teşhir edilmiştir.

Sosyal ve Ticaret Yapıları

Eskihisar Selçuk Hamamı: Şabanağa Camisi'nin güneybatısında bulunan hamam köylüler tarafından Selçuklu hamamı olarak adlandırılmaktadır. Sıcaklık bölümü ve külhan duvarları dışında büyük oranda yıkılan hamam günümüzde restore edilerek bütünlenmiştir (Fotoğraf 7).

Yığma moloz taş olarak inşa edilen hamamın beden duvarları kirpi saçak ile sonlanmaktadır. Doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen bir plana sahiptir (Çizim 2). Batısında yer alan soyunmalık bölümünün bir kısmı yıkılmış olup bu bölüme Ali Aydın Evi inşa edilmiştir. Hamama giriş soyunmalığın kuzey duvarına açılan çift kanatlı kapı ile sağlanmaktadır. Alternatif bir giriş ise evin taşlık kısmına açılan tek kanatlı ahşap bir kapı şeklinde batı cephesine eklenmiştir. Her iki kapıda tuğladan basık kemerlerle nihayetlenmektedir.

Soyunmalık bölümü kuzey-güney doğrultusunda uzanan dikdörtgen bir plana sahipken günümüze sadece kuzey bölümü gelebilmiştir. Mekânın iç kısmında yer alan kuzey, doğu ve güney duvarlarına bitişik seki ve takunyalıklar kısmi olarak yıkılmış olup günümüzde restorasyonlarla tamamlanmıştır. Bu bölümün üzeri ahşap düz çatı ile kapatılmıştır. Ayrıca soyunmalık bölümünde yapılan kazılarda bir süs havuzunun bulunduğu tespit edilmiştir.

Soyunmalığın doğu duvarı ortasında yer alan kapı açıklığı ile aralık bölümüne geçiş sağlanmaktadır. Bu bölümün üzeri yarım daire tonozla örtülü olup kuzey ve batı duvarına bitişik sekisi bulunmaktadır.

Aralığın kuzeydoğu köşesindeki ikinci bir kapı vasıtasıyla hamamın ılıklik bölümüne geçilmektedir. Ilıklık bölümünün üçgen geçişlerle taşınan bir kubbe ile örtülü olduğu tespit edilmiştir (Fotoğraf 8). Geçiş elemanları arasında kalan bölümlere sivri kemerli sağır nişler yapılmıştır. Ayrıca soğukluğun duvarlarında tüteklik nişleri

ile duvar yüzeyinden kısmen çıkıntı yapan iki sıra tuğla dizisi ve üçgen geçişlerin başlangıç seviyesinde çepeçevre dolaşan bir silme görülür.

Soğukluğun doğusundaki bir kapı ile tıraşlık bölümüne, güneyindeki kapı ile de sıcaklık bölümüne geçilmektedir. Kare planlı sıcaklık bölümü Türk üçgenleriyle taşınan bir kubbe ile örtülmüştür (Fotoğraf 9). Kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen bir mekân olan tıraşlık ise tonoz örtü ile kapatılmıştır. Sıcaklık bölümünün doğusunda kalan dikdörtgen bölüm ise hamamın su deposu olarak yapılmış ve bu bölüm de tonozla örtülmüştür.

Osmanlı Çeşmesi (II. Mahmut Çeşmesi): Yusuf Boysal Atölyesinin güneybatısında yer alır. Yatay dikdörtgen prizmatik bir gövdeye sahiptir (Fotoğraf 11). Moloz taş ile yığma olarak inşa edilmiştir. Tek yönlü olan çeşmenin kuzeyinde kare mekânlı bir deposu bulunur. Bu depodan su bir kanal ile çeşmeye ulaşmaktadır. Aynalık bölümü kireç harç derzli moloz taş örgülü olup sivri kemerlidir. Kemer bölümü tuğla malzeme ile oluşturulmuştur. Kurna bölümü taştan bir oluk şeklinde olup üzerinde kare formlu bir taslık bölümü yer alır. Çeşmenin batı tarafında yekpare mermerden yalağı ve yalağın güneybatısında devşirme taştan blok şeklinde oturma sekisi mevcuttur. Eserin üzeri kayrak taşlardan yapılmış bir harpuşa ile örtülmüştür.

Meydan Çeşmesi: İkinci köy meydanında yer alan çeşme bir evin avlu duvarına bitişik olarak inşa edilmiştir (Fotoğraf 12). Dikdörtgen planlı, tek cepheli çeşme moloz taştan yapılmıştır. Önünde küçük bir yalağı bulunan çeşmenin aynalık bölümü düz olup metal bir kurnaya sahiptir. Üzeri kayrak taşlar ile örtülmüştür.

Adnan Menderes Çeşmesi: Kare planlı, dört cepheli olan çeşme kesme taştan inşa edilmiştir (Fotoğraf 13). Üzeri betonarme bir örtü ile kapatılmış, saçakları geniş tutulmuştur. Yalak bölümü tüm cepheleri çevrelemektedir. Her cephede birer metal kurnaya sahiptir.

Dükkânlar: Şaban Ağa Caminin kuzeyinde yer alan cadde boyunca sıralanmıştır. Caddenin güneyinde ve kuzeyinde kahvehane, bakkal, terzi, tütün deposu ve fırın gibi çeşitli hizmetler için kullanılan mekânlar yer almaktadır. Basit dikdörtgen ve kare planlı bu yapılar tuğla ve taş ile almaşık duvar tekniğinde inşa edilmiş yer yer devşirme malzemede kullanılmıştır. Bazı dükkânlar evlerin altında yer alırken bazıları bağımsız yapılmış, bir kısmı ise grup halinde inşa edilmiştir. Üst örtülerde alaturka kiremit kaplı kırma çatılar uygulanmıştır. Kapı ve pencere kanatları ahşap olup bazı örneklerde giriş cepheleri tamamen ahşap kepenkli yapılmıştır. Örnekleri tek tek ele almak gerekirse;

Eskihisar kent meydanında yer alan dükkânlardan ilk örneğimiz 1374-1375 numaralı parsellerde birbirine bitişik yapılan mekânlardır (Fotoğraf 14). 1374 numaralı parselde yer alan dükkân doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Almaşık duvar tekniğinde inşa edilen yapı alaturka kiremit kaplı bir çatıyla örtülüdür. Çatının saçakları geniş tutulmuş alttan ahşap kaplanmıştır. Güney cephede yer alan giriş bölümüne üç basamaklı çift yönlü bir merdiven ile ulaşılır. Giriş kapısı ile iki yanda yer alan büyük pencereler benzer bir düzenlemeye sahiptir. Diğer cepheleri sağır tutulan dükkânın doğusunda bitişigine inşa edilmiş bir başka dükkân yer alır. Üst örtüsü ve giriş cephesi yıkılan dükkânın beden duvarları ayakta kalmıştır. Almaşık

duvar tekniğinde yapılan bu dükkânın da doğu cephesinde dikdörtgen formlu bir penceresi bulunur.

1281 numaralı parselde günümüzde köy kahvehanesi olarak kullanılan yapı grubu yer alır (Fotoğraf 15). Restore edilerek kullanıma açılan kahvehane doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen bir alanı kaplar. Güneyde iki kuzeyde bir adet mekândan oluşan binanın ana yapı malzemesi moloz taş olup almaşık duvar tekniğinde inşa edilmiştir. Üzeri alaturka kiremit kaplı kırma beşik çatı ile örtülmüştür. Güney cephede yer alan mekânlara giriş tek kanatlı ahşap kapılar ile sağlanmaktadır. Kuzeyde yer alan büyük bölüm ise çift kanatlı ahşap bir kapı ve kepenkli büyük bir pencereye sahiptir.

Caddenin kuzeyinde bir grup halinde planlanan dükkânlar 1273-1292 numaralı parselde yer alır (Fotoğraf 16). Bu yapılar bir dükkân, tütün deposu ve bakırcı atölyesinden oluşmaktadır. Ahşap hatıllı almaşık duvar tekniği ile inşa edilmişlerdir. Doğuda yer alan bakırcı dükkânı güneye doğru uzatılmıştır. Uzatılan bölüm genişliğince batıda yer alan dükkânların önüne bir seki bölümü oluşturulmuştur.

Batıda yer alan dükkânın duvarlarının bir bölümü ile üst örtüsü yıkılmıştır (Fotoğraf 17). Dükkâna giriş batı ve güney cephelere açılan mermer söveli iki kapıdan sağlanmaktadır. Kapı söveleri alta ve üstte silmeli kaide ve sütun başlığına sahiptir. Güneyde yer alan kapının eski fotoğraflardan metal iki kanatlı olduğu ve üzerinde bitkisel süslemelerin yer alan bir binasının bulunduğu anlaşılmaktadır. Güneybatı köşe duvarı devşirme malzeme ile inşa edilmiş olup diğer bölümleri moloz taş ve tuğla ile almaşık olarak yapılmıştır.

Dükkânın güneybatı köşesinde kitabesi yer alır. Lale ile sonlanan yapraklı bir çiçek motifinin karşılıklı yerleştirilmesiyle oluşturulan çelenk içerisine kitabe metni yerleştirilmiştir. İki satır halinde düzenlenen kitabede *Sene 1328 / Rumi* yazmaktadır (Fotoğraf 18) (Pektaş, 2018, s. 231). Kitabeye göre dükkânların 1912-1913 tarihinde inşa edilmişlerdir. Dükkân duvarları içten sıvalı olup kesme taş görünümü verilecek şekilde bölümlenmiştir. Doğusunda yer alan tütün deposu ile birlikte kırma beşik çatı ile örtülü olduğu eski fotoğraflardan anlaşılmaktadır.

Tütün deposuna giriş seki üzerine açılan mermer lento ve söveli bursa kemer formlu bir kapı ile sağlanmaktadır. Kapının iki yanına mermer lento ve söveli dikdörtgen formlu birer pencere yapılmıştır. Lokma geçmeler şeklinde demir parmaklık ile kapatılan pencerenin ve kapının üzerine ince kesme taşlar ile hafifletme kemeri yapılmıştır. Alt kat pencereleri ile kapı arasında kalan aksa dairevi formlu tepe pencereleri yerleştirilmiştir.

Eski fotoğraflardan tütün deposunun ahşap direklerle taşınan çatı katına sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu kata çıkış batı cephede yer alan ahşap korkuluklu merdiven ile aydınlatması ise kare formlu küçük pencereler ile sağlanmıştır. Günümüzde üst örtü ve çatı katı yıkılmış, merdiven bölümü ile zemin kat döşemesi tamamen yok olmuştur (Fotoğraf 19).

Tütün deposu yanında yer alan bakırcı dükkânı sağlam durumda olup onarılmıştır. Kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen bir plana sahip olan dükkâna

giriş batı cephede yer alan dikdörtgen formlu kapı açıklığı ile sağlanmaktadır. Tütün deposunda olduğu gibi burada da lento ve söveler mermer olup kapı lento bölümü bursa kemer formundadır. Dükkân güney cepheye açılan dikdörtgen formlu bir pencere ile aydınlatılmıştır. Yine burada da pencere söve ve lentoları, demir parmaklıkları tütün deposuyla benzer olup bir bütünlük içerisinde. Mekânın üzeri içten tonoz, dıştan alaturka kiremit kaplı kırma çatı ile örtülmüştür.

Bakırcı dükkânının doğusunda 1268-1270 numaralı parselde grup haline düzenlenmiş ticari mekânlar yer alır (Fotoğraf 20). Doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen bir alanı kaplayan ve iki ayrı bölümden oluşan dükkânlar son yıllarda restore edilmiştir. Moloz taş ve tuğla ile almaşık duvar tekniğinde yapılan dükkânların üzeri alaturka kiremit kaplı kırma çatı ile örtülmüştür. Güney cepheleri tamamen pencere ve kapı açıklıklarından oluşmaktadır.

Cadde devamında yer alan dükkânlardan birisi de 1391 numaralı parselde yer almaktadır (Fotoğraf 21). Plan ve cephe tasarımı açısından 1375 numaralı parselde bulunan dükkâna benzerdir. Dolmagöz duvarla kapatılan güney cephede ortada bir kapı ile iki yanda devam eden pencereler mevcuttur. Batı cephede de bir adet pencereye yer verilmiştir. Üst örtüsü alaturka kiremit kaplı beşik çatıdır.

Bu dükkânlar haricinde caddenin güneyinde sıra halinde inşa edilen kahvehane, terzi ve bakkal gibi ticaret yapılarına yer verilmiştir. Genellikle dikdörtgen planlı olan bu yapıların kuzey cepheleri açık tutulmuştur. Almaşık duvar tekniği ile inşa edilen yapılar büyük oranda yıkılmıştır. Bu dükkânlardan bir örneğimiz 1294 numaralı parselde bulunan evin zemin katında yer almaktadır (Fotoğraf 22). Kuzey cephesi ortasında ahşap kanatlı geniş bir kapıya sahip olan dükkân dikdörtgen planlıdır.

Yusuf Boysal Atölyesi köyde yer alan depolardan birisidir. Moloz taşla inşa edilen yapı dikdörtgen planlı olup kırma beşik çatı ile örtülmüştür. Güney cephesi ahşap kapı kanatları ile oluşturulmuştur (Fotoğraf 23).

Fırın: Köy meydanında yer alan fırın L planlı tek bir mekândan oluşmaktadır (Fotoğraf 24). Güney ve batı cepheleri caddeye açılır. Ana yapı malzemesi moloz taş olup pencere ve kapı açıklıklarının bulunduğu duvarlar dolma göz şeklinde yapılmıştır. Alaturka kiremit kaplı kırma beşik çatı ile örtülmüştür.

Sivil Mimarlık Örnekleri

Abdullah Eskişar Evi: 1213-1214 numaralı parselde antik Bouleuterion binasının güneyinde bulunmaktadır. Yapının üzerinde yer alan inşa kitabesine göre H. 1292/ M. 1875-76 yılında yaptırıldığı öğrenilmektedir (Fotoğraf 27) (Baş, 1991, s. 369). Doğu-batı doğrultusunda uzanan ev geniş bir avlu içerisine inşa edilmiştir. Güneyinde hizmetliler için yapılan müstemilat bölümü yer almaktadır.

Günümüzde avlu ve evin bazı bölümleri yıkılmıştır. Avlunun kuzeyinde yer alan eve giriş yarım daire kemer formlu iki kanatlı ahşap bir cümle kapısı ile sağlanmaktadır. Evin kuzeybatı köşesine bitişik yapılan avlu kapısı üzeri ve devamındaki duvarların alaturka kiremitli harpuşa ile örtüldüğü görülmektedir. Cümle kapısı kemer ve sövelerinde devşirme malzeme kullanılmıştır. Ahşap kapı kanatlarından birisine sivri kemerli küçük bir kapı yapılmıştır. Bölgede bu tür kapılara

analı kuzulu kapılar denilmektedir. Bu kapı dışında kuzey cephenin devamında doğuda ikinci bir avlu girişi bulunmaktadır.

Önceki yayınlarda doğu-batı doğrultusunda uzanan evin iki bölümden oluştuğu üç odalı dış sofalı planda olduğu belirtilmektedir (Baş, 1991, s. 369). Ev günümüzde ise tamamen terk edilmiş durumda olup büyük oranda yıkılmıştır. Evin kuzey cephe beden duvarları ile yan cepheleri kısmen ayakta kalabilmiştir.

Bugün yıkık durumda olan evin plan düzenlemesi daha önceki çalışmalarda yapılan röleve çizimine göre tespit edilebilmektedir (Çizim 3) (Baş, 1991, s. 369). İki katlı dış sofalı plan tipinde inşa edilen evin ana yapı malzemesi taş ve tuğla olup almaşık duvar tekniğinde inşa edilmiştir (Fotoğraf 26). Ayrıca duvarlarda devşirme malzemede kullanılmıştır. Zemin ve üst kat taş bir silme ile birbirinden ayrılmıştır. Cepheler taş bir saçakla sonlanmıştır. Kuzey cephede altta iki adet yarım daire kemer formulu kapı ile küçük bir pencere yer alır. Üst katta doğuda ve batıda ikişer ortada bir adet olmak üzere toplam beş pencere açıklığı bulunmaktadır. Pencere söve ve lentoları mermer olup üst bölümleri tuğladan yarım daire formulu tahfif kemerleri ile hareketlendirilmiştir. Ortada yer alan pencere ile doğudaki pencereler arasında kalan bölüme üstte iki adet dairevi formulu tepe penceresi açılmıştır. Yapının iki satırlık süslü hatlı kitabesi de bu bölümde yer alır (Baş, 1991, s. 369).

Doğu cephesi iki adet baca kaidesi ile üç bölüme ayrılmıştır. Ortada kalan bölümde sofaya açılan iki adet pencere yer alır. Lento ve söveleri mermer olan pencereleri dikdörtgen formudur. Sofa pencerelerinin arasına yıldız formulu bir pano içinde "Allah" lafzı yazılı olduğunu kaynaklardan öğrenmekteyiz (Fotoğraf 25) (Baş, 1991, s. 369).

Evin girişi güney cephede yer almakta olup kapı zemin katın doğu-batı doğrultusunda uzanan sofasına açılmaktadır. Sofa bölümünün batı cephesine yarım daire kemerli mermer söveli büyük bir pencere açılmıştır. Sofanın kuzeyinde ahır depo gibi mekânlar, güneydoğusunda ise bir adet oda yer almaktadır. Ahır bölümünün girişi doğrudan sokakla bağlantılı olup kuzey cepheye açılan iki adet yarım daire kemer formulu kapı ile sağlanmıştır. Kapıların batısında yine alt kata açılan dikdörtgen formulu küçük bir pencere açıklığına yer verilmiştir. Sofanın güneydoğusunda içerisinde ocağı bulunan bir oda yer alır. Kapısı avluya açılan bu odanın doğu duvarında bir ocağı ile ocağın iki yanında nişleri mevcuttur. Güney duvarına açılan iki adet pencere ile aydınlatılmıştır. Oda kapısının iki tarafında birer dolap bulunmaktadır.

Üst kat bölümü asıl yaşama alanı olup bu kata çıkış sofanın batısında yer alan mermer ve ahşap malzeme ile oluşturulmuş bir merdiven ile sağlanır. Dış sofanın kuzeyinde üç, güneydoğusunda bir adet oda yer almaktadır.

Sofa bölümünün güneyi sonradan kapatılmış ve üç adet pencere açıklığı bırakılmıştır. Sofanın batı duvarı sağır tutulurken doğu duvarına iki adet pencere açılmıştır. Güney cephede doğu köşeye yerleştirilen başoda sofaya bir kapı ile açılmaktadır.

Sofanın kuzeyinde yer alan odalar ortadaki oda ile irtibatlı olarak yapılmıştır. Ortada yer alan odanın kuzeyi ikiye bölünerek batı bölümü hela olarak kullanılmış, doğudaki ahşap zeminli bölümün işlevi ise belirlenememiştir. Bu mekânlara küçük birer tepe penceresi açılmıştır.

Batıda yer alan odaya dikdörtgen formu ahşap bir kapı ile girilmektedir. Doğu duvarında yüklüğü, batı duvarının ortasında ise ocağı bulunan mekânı kuzeyde bir güneyde ise sofaya açılan iki adet pencere aydınlatmaktadır. Odanın üzerinin alttan kaplamalı ahşap tavan olduğu mevcut izlerden anlaşılmaktadır.

Odaları yıkılan evin batı cephesinde ocak ve ocağın iki yanında birer pencere açıklığı görülmektedir. Pencereler yarım daire formu tahfif kemerleriyle sonlanmaktadır. Ocak bölümü yarım daire kemer formu bir niş şeklinde olup köşelerinde çiralık olarak adlandırılan küçük nişler yer almaktadır.

Doğuda yer alan oda benzer bir düzenlemeye sahiptir. Batı duvarında ahşap yüklüğü bulunur. Yüklük bölümünde alçı sıvalı niş şeklinde bir lambalık yer alır. Oda güney ve kuzey duvarlarına açılan ikişer pencere ile aydınlatılmıştır. Doğu duvarı ortasına ise bir ocak ve bu ocağın iki yanına da birer niş yerleştirilmiştir.

Sofanın güneydoğu ucunda yer alan başodası diğer odalara göre daha özenli tutulmuştur. Kuzey duvarı ortasında yer alan üçgen alınlıklı, köşe sütunçeli bir kapı ile girilmektedir. Kapı alınlığının kenarlarında köşe akroterleri gibi süsleyici elemanlar yer alır. Oda duvarları doğuda kalın diğer cephelerde ince tutulmuştur. Avluya açılan batı ve güney cepheler ikişer pencere açıklığı yerleştirilerek aydınlık bir mekân elde edilmiştir. Doğu duvarına ise iki adet niş açılmıştır. Ocağı bulunmayan odanın yazlık bir mekân olarak tasarlandığı anlaşılmaktadır. Odanın özellikle tavanın süsleme açısından özenli tutulduğu tespit edilmiştir (Baş, 1991, s. 369).

Evin güneyinde bağımsız olarak yapılan müstemilat bölümü yer alır (Fotoğraf 28). Kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen bir alanı kaplayan yapı dış sofalı plan tipinde inşa edilmiştir (Çizim 4). Üzeri alaturka kiremit kaplı kırma çatı ile örtülmüştür. Müstemilatın girişi batı cephede yer alan yarım daire planlı taş merdiven ile sağlanmakta olup sofa bölümüne ulaşılmaktadır. Kuzeyde yedi adet sütunun taşıdığı bağdadi bursa kemerler batıdan sofa bölümünü sınırlandırmıştır.

Sofa bölümünün doğusunda iki adet oda yer alır. Her iki oda da benzer bir düzenlemeye sahiptir. Doğu duvarı ortasına birer ocak ve bu ocakların iki yanına nişler yapılmıştır. Odaları ayıran duvar cephelerine yüklük bölümü eklenmiş, her iki oda da yanlarda ikişer, kuzeyde birer adet pencere ile aydınlatılmıştır.

Bılla Evi: Bouleuterion binasının kuzeyinde 1208 numaralı parselde yer alan ev geniş bir avlu içerisinde inşa edilmiştir. Avlunun kuzeyinde konumlanan ev doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen bir alanı kaplar (Fotoğraf 29). Kuzeyinde mutfağı ile dışarıdan girilebilen bir ahır bulunur. Avlunun kuzey doğusunda ayrı bir müstemilat bölümü yer almaktadır. Avluyu batıdan duvarlar güneyde ise bouleuterion binası sınırlandırmaktadır.

Avluya giriş doğu duvarı ortasına açılan iki kanatlı ahşap cümle kapısından sağlanmaktadır. Ahşap kapı kanatlarının üzerinde bir merkezden çıkan beş adet çıta

ile güneş motifi oluşturulmuştur. Kapı üzeri ve avlu duvarları alaturka kiremit kaplı harpuşa ile örtülüdür. Avlu zemini taş döşeli olup ortasında havuzu bulunur.

Ev, iki katlı iç sofalı plan tipinde inşa edilmiştir (Çizim 5). Ana yapı malzemesi moloz taş olan evin beden duvarları yığma yapı tekniğinde yapılmıştır. Yapının sofa güney duvarı ile iç duvarları ahşap karkaslı olup tuğla ve taş doldurularak örülmüştür. Evin üzeri alaturka kiremit kaplı beşik çatı ile örtülmüştür. Örtü elemanları ile iç düzenlemede ahşap malzeme kullanılmıştır.

Evin cepheleri köşelerde iki kat boyunca kesme taşlarla kartuşlanmıştır. Sıvanıp açık pembe bir renge boyanan evin cepheleri iki kademeli taş silmelerle sonlanmıştır. Giriş cephesi simetrik olarak düzenlenmiş, iki katlı görünüm cephelerde alt kat ve üst kat pencereleri ile vurgulanmıştır. Girişin bulunduğu güney cephede alt katta ortada bir kapı ve iki yanında ikişer pencere yer almaktadır.

Aynı düzenleme üst katta, balkon giriş bölümü ve yanlarda yer alan pencereler ile tekrarlanmıştır. Evin doğu ve batı cephelerinde zeminden yükselen baca kaidesi cepheyi ikiye bölmüş üst katta bu bacaların her iki tarafına birer pencere açıklığı yerleştirilmiştir. Bacalar tuğladan yapılmış yöreye özgü bir tasarıma sahiptir. Doğu cephede müstemilat bölümüne açılan bir kapı ve iki tepe penceresi yer almaktadır. Batı cephede tamamen sağır tutulan müstemilat bölümüne ait baca bulunur. Evin kuzey cephesi sağır tutulmuş sadece ahır ve mutfak bölümlerine açılan ahşap kepenkli birer pencereye yer verilmiştir.

Eve, güney cephede alt kat sofasına açılan iki kanatlı ahşap bir kapı ile girilmektedir. Alt kat iç sofa ve onun iki yanındaki birer odadan oluşur. Sofa kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen bir plana sahiptir. Sofanın kuzeyinde üst kat sofasına çıkış sağlayan on iki basamaklı ahşap bir merdiven yer alır. Sofa bölümü giriş kapısının iki yanında bulunan dikdörtgen formlu pencereler ile aydınlatılmıştır. Kuzey duvarına açılan bir kapı ile kışlık mutfak bölümüne geçiş sağlanmıştır.

Sofaya açılan her iki odaya da çift kanatlı ahşap kapılarla girilmektedir. Batıdaki oda güney duvarına açılan dıştan kepenkli ahşap bir pencere ile aydınlatılır. Batı duvarı ortasında ocağı ve ocağın yanında ahşap gömme bir dolabı bulunur. Doğudaki oda da benzer bir plana sahip olup doğu duvarı ortasında bir ocağı yer alır. Oda doğuda bir güneyde iki adet dıştan kepenkli ahşap birer pencere ile aydınlatılmıştır. Her iki odaya da onarımlarda birer banyo eklenmiştir.

Sofanın kuzeyinde yer alan mutfak bölümü evin kuzey cephesi boyunca uzanmaktadır. Batıda ocağı bulunan bu bölüm kuzeyde bir adet pencere ile aydınlatılmıştır. Doğusunda banyo ve hela olarak kullanılan bölümler iki küçük tepe penceresi ile aydınlatılmıştır. Mutfağın kuzeyinde doğrudan avluyla bağlantılı bir ahır yer alır. Bu bölüme giriş doğu cepheden sağlanmış, kuzey cephesine küçük bir pencere açılmıştır.

Evin üst kat bölümü alt kat plan şemasıyla aynı olup sofa ve iki odadan oluşur. Kuzeyde yer alan merdiven ile ulaşılan sofa bölümü güneyde balkona açılmaktadır. Her iki tarafında sabit pencere yer alan tek kanatlı ve tablalı ahşap bir kapı balkona geçit vermektedir. Sofanın kuzeybatı köşesinde merdiven üstü bölümü kapatan

sandıklık bölümü bulunmaktadır. Sandıklığın altında iki gözlü ahşap bir bölüm yer alır. Merdiven korkuluğu L biçiminde olup korkuluk çitaları torna işi tekniğinde boğumlu olarak yapılmıştır.

Sofanın iki yanında yer alan odalar simetrik bir plana sahiptir. Her iki odaya da çift kanatlı ahşap kapılar ile girilmektedir. Kuzey cephesi sağır tutulan odalar güney cepheye ve yan cephelere açılan ikişer adet pencereler ile aydınlatılmıştır. Alt kat pencerelerinde olduğu gibi bu katta dıştan kepenkler yapılmıştır.

Hasan Şar Evi:

1212 numaralı parselde Abdullah Şar evinin doğusunda yer alır. Geniş avlusu, çeşitli hizmet mekânları ve büyüklüğü ile tipik bir ağa evidir. 1999 yılında Stratonikeia kazı evi ve Müze deposu olarak kullanılan yapı günümüzde restore edilmiş olup kazı evi olarak kullanılmaktadır.

Geniş bir avlunun kuzeyinde yer alan ev doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen bir alanı kaplar. Avluya giriş kuzeybatı ve güneydoğu köşelerde yer alan kapılar ile sağlanmaktadır.

Ev iki katlı iç sofalı plan tipinde yapılmıştır (Çizim 6). Ana yapı malzemesi moloz taş ve tuğladır. Üzeri Marsilya tipi kiremit kaplı kırma çatı ile örtülüdür.

Evin giriş cephesi simetrik bir düzenlemeye sahiptir. Ortada merdivenle ulaşılan alt kat giriş kapısı ve bu bölümün üzerinde balkonu yer alır. Giriş bölümünün her iki tarafına da altta ve üstte ikişer tane olacak şekilde dörder pencere yerleştirilmiştir. Pencereler dikdörtgen formlu olup alt kat pencereleri üzerine tuğladan tahfif kemerleri yapılmıştır. Pencere, giriş ve balkon düzenlemesi ile simetrik bir görünüme sahiptir.

Evin kuzey cephesi ortasında sofa bölümüne çıkış sağlayan taş bir merdiven yer alır (Fotoğraf 30). Alt kat bölümünde pencere formları değişiklik gösterirken üst kat pencereleri dikdörtgen formundadır. Alt kat doğu ucunda dikdörtgen formlu bir pencere yer alır. Merdiven altında ve batı uçta yer alan pencereler yatay dikdörtgen formlu olup küçük tutulmuştur. Alt kat pencerelerinde yine giriş cephesinde olduğu gibi tuğla tahfif kemerleri yapılmıştır. Üst katta doğuda üç batıda iki adet pencere yer almaktadır. Cephe düzenlemesi simetrik olmayıp kırma çatı üzerinde iki adet tuğla baca bulunmaktadır.

Evin kuzeyde sokağa, güneyde avluya açılan iki adet kapısı bulunur. Asıl giriş kuzey cepheden üst kat sofasına ulaşan kapı ile sağlanmaktadır.

Evin zemin katına giriş güney cepheden sağlanır. Su basman seviyesi arazideki eğimden dolayı yüksek tutulan eve çıkış çift taraflı taş bir merdiven ile sağlanmaktadır. Merdiven ahşap koruluklarla sınırlandırılmıştır. Buradan çift kanatlı ahşap bir kapı ile alt kat sofa bölümüne geçilmektedir.

Alt kat bölümü sofanın doğu ve batısında yerleştirilen ikişer odadan oluşmaktadır. Kuzey-güney doğrultusunda uzanan sofanın kuzeyinde üst kat sofasına çıkış sağlayan ahşap bir merdiven bulunmaktadır. Merdiven altı ahşap çitalarla kapatılıp depo olarak kullanılmıştır. Tavanı ahşap kirişlemeli olan sofa bölümünde zemin karo mozaik döşemidir.

Sofanın güneybatısında yer alan oda sade bir düzenlemeye sahip olup güneyde iki batıda bir adet pencere ile aydınlatılmıştır. Güneydoğuda yer alan oda da benzer bir düzenlemeye sahiptir. Güney ve doğu cephelere ikişer pencere açılmıştır.

Kuzeybatıda yer alan odaya tek kanatlı ahşap bir kapı ile girilir. Güney duvarında yüklüğü bulunan oda kuzeyde bir, batı cephede iki adet pencere ile aydınlatılmıştır. Batıdaki pencerelerin arasında ocak bölümü yer alır. Pencerelerden kuzeydeki yatay dikdörtgen formlu olup küçük tutulmuştur.

Kuzeydoğudaki odanın güney duvarında yüklüğü ve doğu cephesinde ocağı bulunur. Ocağın kuzeyinde gömme bir dolap ile güneyinde sonradan açıldığı anlaşılan tek kanatlı ahşap bir kapı yer almaktadır. Aydınlatma güney duvara açılan pencere ile sağlanmıştır. Alt kat odalarında zemini ve tavanları ahşap kirişlemelidir.

Üst kat bölümü alt kat ile benzer bir düzenlemeye sahiptir. İç sofalı plan tipindedir. Sofanın doğu ve batısına ikişer oda yerleştirilmiştir. Sofa bölümü güneyde çift kanatlı ahşap bir kapı ile giriş üzerinde yer alan balkona açılmaktadır. Kuzeyde ise sokakla bağlantının sağlandığı merdiven bölümüne açılan çift kanatlı ahşap bir kapı yer almaktadır. Sofa tavanı ve döşemesi ahşap kaplamadır. Sofa duvarlarında tavanın hemen altında bitkisel motiflerden oluşan kalem işi süslemeler yer alır.

Kuzeydoğudaki odaya çift kanatlı ahşap kapı ile girilir. Oda içerisinde güney cepheye ahşap yüklük bölümü yapılmıştır. Kuzeyde iki adet penceresi ile doğu duvara açılmış tek kanatlı ahşap bir kapısı bulunur. Her iki katta da hela ve banyo bölümlerine açılan bu kapıların son onarımlarda oluşturulduğu anlaşılmaktadır.

Sofanın kuzeybatısında yer alan odaya diğer odalarda olduğu gibi iki kanatlı ahşap bir kapı ile girilmektedir. Simetriğindeki kuzeydoğu oda ile benzer bir düzenlemeye sahiptir. Güney cephesinde yüklüğü bulunur. Odada aydınlatma kuzey ve batı duvarlara açılan ikişer adet pencere ile sağlanmıştır. Tavanı ve döşemesi ahşap kaplamadır. Duvarlarında tavana yakın kısımlarında bitkisel motifli kalem işi süslemeler bulunmaktadır.

Güneydoğusunda yer alan odaya çift kanatlı ahşap bir kapı ile girilmektedir. Oda güney ve batı cephelere açılan ikişer pencere ile aydınlatılmıştır. Kuzey cephesinde yüklüğü bulunur.

Güneybatıda yer alan oda tavan süslemesiyle diğerlerine göre daha özenli tutulmuştur. Oda içi sade bir düzenlemeye sahip olup aydınlatma güney ve batı cephelere açılan dört adet pencere ile sağlanmıştır. Altan çakmalı tavanın köşelerinde küçük kare panolar merkezinde ise göbeği ile dikkat çekmektedir. Tavan göbeği daire formlu olup dilimli olarak yapılmıştır. Duvarlarda kalem işi süslemelere yer verilmiştir.

Müştemilat yapıları evin doğu cephesinde ve avluda yer alan yapılar mutfak, depo ve farklı hizmetler için yapılmış mekânlardan oluşmaktadır.

Ali Aydın Evi: 1303 numaralı parselde hamamın yıkılmış olan soğukluk bölümünün üzerinde yer alır. İki katlı dış sofalı plan tipinde inşa edilmiştir (Çizim 7). Ana yapı malzemesi moloz taş olan ev alaturka kiremit kaplı kırma çatı ile örtülmüştür (Fotoğraf 31).

Evin duvarları küçük ve büyük moloz taşlarla almaşık duvar tekniğinde yapılmıştır. Cephelere görsel olarak hareket kazandıran bu tekniğin yanı sıra üst kat sofa bölümü ahşap iskeletli dolma göz duvar tekniğiyle inşa edilmiştir. Evin cephesi kırma beşik çatının geniş tutulan saçakları ile sonlanmaktadır. Saçak bölümü alttan ahşap kaplamalıdır.

Giriş cephesinin alt katında ahşap bir kapı ile pencere yer alır. Batı cephede sofa ve oda bölümlerine ait bacaların kaideleri zeminden itibaren çatıya kadar yükselmektedir (Fotoğraf 32). Çatı üstünde yer alan baca bölümü yöreye özgü bir tasarıma sahip kelebek baca şeklinde tasarlanmıştır. Aynı cephede kuzeydeki odaya ait ahşap kepenkli dikdörtgen formlu iki adet pencere bulunmaktadır. Doğu cephesi sağır tutulan evin kuzey cephesinde iki adet pencere yer alır.

Eve giriş güney cephede alt kata açılan ahşap tek kanatlı bir kapı ile sağlanmaktadır. Alt kat bölümü sofa ve sofanın kuzeyindeki mekândan oluşmaktadır. Sofa bölümünün güney ve kuzey duvarlarında dikdörtgen formlu birer pencere açıklığı mevcuttur. Batı duvarda ise ocaklığı yer almaktadır. Odanın tüm çeperlerini pencere üst seviyesinde sergen adı verilen ahşap raf çevrelemektedir.

Sofanın doğusuna üst kata çıkış için ahşap bir merdiven yapılmıştır. Merdiven altı bölüm ahşap çitalarla kapatılıp kiler şeklinde değerlendirilmiştir. Merdiven, üst kat sofa bölümüne kadar devam eden ahşap korkuluklarla sınırlandırılmıştır. Korkuluklarda boğumlu torna işi çitalar kullanılmıştır. Sofanın arkasında bulunan oda ise tamamen sağır tutulmuştur. Sofa bölümünün duvarları sıvanıp zemini ahşap kaplanırken arkada yer alan oda toprak zemine sahiptir.

İkinci kat alt katta olduğu gibi sofa ve sofanın kuzeyinde yer alan bir adet odadan oluşmaktadır. Sofanın güneyi dolma göz duvar tekniği ile kapatılıp, duvar üzerine açılan iki adet pencere ile aydınlatılmıştır. Zemini ve tavanı ahşap kaplama olan sofanın batısında ocağı bulunur.

Sofanın kuzeyinde yer alan odaya çift kanatlı ahşap bir kapı ile girilmektedir. Doğu duvarında ahşap bir yüklük ve gusülhane ye alır. Batı duvarı ortasında ocağı bulunur. Aydınlatma kuzeyde ve batıda ikişer, güneyde sofaya açılan tek pencere ile sağlanmaktadır. Pencere üzerinde odayı üç yönden dolanan ahşap sergen bulunmaktadır. Oda zemin ve tavanı ahşap kaplamadır.

Osman Yanmadık Evi: 1361 parselde bulunan kuzey-güney yönünde uzanan ev avlulu, iki katlı iç sofalı plan tipindedir (Çizim 8). Yapı malzemesi olarak kaba yonu kesme taş ve tuğla kullanılırken, evin duvarları düz yonu taşların arasına tuğla kiremit kırıkları ve devşirme malzeme ile almaşık duvar tekniğinde örülmüştür (Fotoğraf 33). Üst örtü kırma çatı şeklinde olup üzeri alaturka kiremit ile kaplanmıştır. Avlu duvarları yapının beden duvarından başlayarak girişin bulunduğu doğu cephesi hariç diğer cepheleri içine almaktadır.

Doğu cepheden sağlanan giriş ahşap kapılı ve tek kanatlıdır. İki katlı olan evin zemin katında iki mekân bulunur. Bu mekânların depo ve ahır olarak kullanılmıştır. Odalar arası geçiş tek kanatlı ahşap kapılar ile sağlanır. Batı cephesinde kışlık bölüm olarak kullanılan odaya tek bir ahşap kapı ile girilir. Kapının kuzeybatısında

dikdörtgen formlu bir penceresi mevcuttur. Pencerenin ahşap kepenkleri dışa doğru açılmaktadır.

Üst kata çıkış doğu cephe ortasında yer alan on bir basamaklı taş merdiven ile sağlanır (Fotoğraf 34). Asıl yaşama yeri olarak kullanılan üst kat iki odalı iç sofalı olan tipindedir. Odalar karşılıklı olarak konumlandırılmıştır. Sofanın doğu cephesi çıkma yapmaktadır. Çıkmanın güneyinde abdestlik ve ayazlığa açılan bir kapı yerleştirilmiştir. Sofa doğu ve batı cephelere açılan birer pencere ile aydınlatılmıştır. Sofa bölümünün batı cephesine açılan bir kapı ile ahır bölümünün çatı katına ulaşılmaktadır. Bu mekân depo olarak düzenlenmiştir.

Güneyde bulunan odaya dikdörtgen tablalara ayrılarak hareketlendirilmiş ahşap çift kanatlı kapıdan girilir. Doğuda bulunan kapı kanadının ardında raf batıdaki kanadın arkasında ise yüklük ve gusülhane yer almaktadır. Yüklüğün üst kısmı musandıra olarak tasarlanmıştır.

Doğu ve güney duvarında bulunan, birer adet pencere ile oda aydınlatılmıştır. Güney duvarında üç raflı kapaklı gömme bir dolap yer alır. Batı duvarında ise sergen bulunur. Odanın tavanı ve zemini ahşap kaplamadır.

Kuzeyde bulunan odaya tek kanatlı bir ahşap kapı ile girilir. Odanın giriş cephesinde duvar boyunca yüklük ve gusülhane yer alır. Kuzey cephesinin ortasında ocağı bulunur. Odada aydınlatma doğu, batı ve kuzey cepheye açılan birer adet ahşap kepenkli pencereler ile sağlanmıştır.

Köy odaları: Köy meydanındaki fırının batısında genellikle köye gelen yabancı misafirlerin konakladığı birbirine bitişik olarak iki köy odası bulunmaktadır (Fotoğraf 35). Bu odalardan kuzeydeki daha geniş tutulmuştur. Girişleri batı cepheye açılan ahşap kapılar ile sağlanmaktadır. Odaların içi genel olarak sade bir düzenlemeye sahiptir. Kuzeyde yer alan odayı kuzeyde iki, güneyde ise bir adet pencere aydınlatmaktadır. Güneyde yer alan oda ise batıda bir güneyde iki adet pencere ile aydınlatılmıştır. Alaturka kiremit kaplı kırma çatı ile örtülen odaların çatı saçağı geniş tutulmuştur. Saçaklar alttan ahşap kaplama olup ince çıtalarla panolar halinde süslenmiştir.

Değerlendirme ve Sonuç

Antik çağda Karia bölgesinin önemli kentlerinden olan Stratonikeia Muğla Yatağan İlçesi sınırlarında bulunmaktadır. Kent Kadıkulesi Tepesi'nin kuzey yamaçlarında bulunan bir alana kurulmuştur. Eski Tunç çağından günümüze kesintisiz iskâna uğramış kent Yatağan Milas karayolu üzerinde yer almaktadır (Söğüt, 2019, s. 17). Antik kentte Tiyatro, Gymnasion, Bouleuterion ve Augustus Tapınağı gibi eserler bulunmaktadır. Kentin kuzey şehir kapısı ve sütunlu caddesi günümüze kadar ulaşmış mimari kalıntılarıdır (Söğüt, 2019, s. 24).

Eskihisar Köyü antik dönemden sonra Mentеше Beyliği ve Osmanlı dönemi kalıntılarıyla iç içe geçmiş durumda olup köyde bir cami, bir hamam ve çeşitli dükkânlar ile sivil mimarlık örnekleri bulunmaktadır.

Çalışma kapsamında ele alınan ve Selçuk Hamamı olarak adlandırılan yapı en erken tarihli eserdir. Yapı tamamen moloz taş duvarlı, kubbeli iki ayrı mekân ile bu mekânlara açılan sivri kemerli tonozlu bölümlerden oluşmaktadır.

Yerel malzeme olarak moloz taş ve tuğlanın alması duvar tekniğinde örülmesi, kubbe geçiş elemanlarında Türk üçgenlerinin kullanılması Beylikler dönemi yapısı olduğunu düşündürmektedir. Bunun yanında tek mekânlı soyunmalık, aralık, ılıklik, sıcaklık ve traşlık bölümleri ile sıcaklık ve devamında enine dikdörtgen su deposundan oluşan plan kurgusu açısından da benzerlik göstermektedir. Bu tipteki örnekler daha çok münferit planlı küçük ölçekli yapılardır.

Bunlar genellikle esas birimlerinin tek bir mekânla temsil edildiği ve birimler arasında organik bütünlüğün sağlandığı hamamlar olarak daha çok küçük yerleşmelerde karşımıza çıkmaktadır. İlk örneğimiz Yeşilbağcılar köyündeki Pirlibey hamamı olup kubbeye geçişlerinde Türk kullanılmıştır (Kunduracı, 2007, s. 59). Diğer örneğimiz Peçinde bulunan Seymenlik Hamamıdır. Soyunmalık bölümüyle bağlantılı olan traşlık ve aralık bölümlerine sahip olması bakımından yapıyla benzerlik göstermektedir (Çakmak, 2018, s. 129). Bey Hamamının tek farkı çifte halvet düzenine sahip olmasıdır. Ayrıca bunun dışında yapıyla benzerlik gösteren tek mekânlı münferit planlı örnekler şunlardır; Eğirdir Gökçe Köyü Hamamı (14. yy) (Şaman Doğan, 1993, s. 158), Barla Göçeri Hamamı (14. yy) (Şaman Doğan, 1993, s. 170), Kütahya Saray Hamamı (14. yy ortaları) (Uysal, 2006, s. 660), Tire Yenice Köy Hamamı (14-15 yy) (Çakmak, 2002, s. 43), Gölyazı Akçalar Köyü Hamamı (Ötüken & Durukan, 1986, s. 21,55), Ezine Kemali Köyü Hamamı (1354) (Şaman Doğan, 1993, s. 348), Yerhisar Orhan Gazi Hamamı (1324-62) (Ötüken & Durukan, 1986, s. 664), Yenişehir Saray Hamamı (1324-62) (Ötüken & Durukan, 1986, s. 654), Balat 4. Nolu Hamam (14. yy) (Şaman Doğan, 1993, s. 348) ve İznik İsmail Bey Hamamı (14-15. yy) (Ötüken & Durukan, 1986, s. 221) dir. Söz konusu bu örneklerle karşılaştırıldığında yapıyla malzeme, teknik ve plan özellikleri bakımından Beylikler dönemi eseri olduğu anlaşılmaktadır (Kunduracı, 2007, s. 61).

Diğer bir yapıyla ise günümüzde Şaban Ağa Camisi olarak bilinen M.1876 tarihli eserdir. Ancak Evliya Çelebinin anlatımına göre tek kubbeli kare mekândan oluşan eski caminin yerine inşa edilmiş bir yapıdır (Evliya Çelebi, 2011, s. 228). Cami kare planlı harim ve kuzeyinde ahşap direklerle çevrili son cemaat mekânından oluşmaktadır.

Genellikle 19 yüzyılda inşa edilen camiler gibi Şaban Ağa Camisinin de benzer bir düzenlemede kare harim ve ahşap direkli son cemaat mahallinden oluştuğu, harim örtüsünün düz tavan olduğu anlaşılmaktadır. Ahşap direklerin bağdadi kemerlerle birbirine bağlanması yaygın bir uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır. Ana yapı malzemesi moloz taş olan yapılarda yer yer tuğla ve devşirme malzemeye de yer verilmiştir. Bölge evlerinde de karşımıza çıkan alması duvar uygulaması ile dairevi tepe pencereleri Şaban Ağa Camiinde de yer almaktadır. Ayrıca son cemaat bölümündeki üst örtü ve saçak düzenlemesi yine bölgedeki eski evlerin dış sofa düzenlerini anımsatması açısından önemlidir.

Bu plan şeması geç dönem Osmanlı yapılarında sıkça uygulanmıştır. Anadolu'dan benzer örnekler olarak Konya Amber Reis Camii (1911) (Önder, 1976, s. 254; Konyalı, 1997, s. 320-325; Atçeken, 1998, s. 114-116; Duran, Apa, Bozkurt & Çetinaslan, 2006, s. 240), Denizli İli Çardak İlçesi Sarıkavak Köyü Camii (19. yüzyıl sonları ile 20. yüzyıl başlarında) (Pektaş, 2013, s. 431) verilebilir.

Yapı plan ve mimari özellikleri açısından özellikle Yatağan çevresinde inşa edilen camilerle benzerlik göstermektedir. Söz konusu yapılardan Yerkesik- Çatakbağyaka Köyü Cami (M. 1796-97), Bozüyük Siyami Bey Cami (19. yy), Nebi Köy Cami (19. yy), Yeşilbağcılar (Gıbye) Pırlı Bey Cami (19. yy), Yatağan Ebubekir Cami (M.1889-90), Çaybükü (Gevenes) Köyü Cami (M. 1184-85), Eski Bayır Köyü Ali Bey Cami (18. yy sonu 19. yy başı), Muğla Yeşilyurt Pisili Hoca Cami (19. yy) bu tipte yapılmış örneklerdir (Kunduracı, 2007, s. 53).

Muğla merkezde de benzer ahşap direkli son cemaat ile harim girişi üzerinde yer alan mükebbire uygulamasının 19. yy ile 20. yy başında yaygın olarak uygulandığı tespit edilmiştir. Bunlar; Muğla Ulu Cami (M.1881), Kurşunlu Cami (M.1903), Şeyh Cami (M.1896-97), Şahidi Camisi (M.1870) ve Pazar Camilerinde (M.1842-43) karşımıza çıkmaktadır (Çakmak, 2013, s. 19-82).

Caminin yanı sıra sosyal ve ticari yapılarda çalışma kapsamında incelenmiştir. Köyde üç adet çeşme tespit edilmiştir. Bu çeşmelerden Osmanlı Çeşmesi ve Meydan Çeşmesi malzeme ve plan açısından benzer özellikler göstermektedir. En erken tarihli olan Osmanlı çeşmesi bir depo bölümüne sahip olup köyün önemli bir su kaynağı olmuştur. Adnan Menderes çeşmesi Cumhuriyet döneminde inşa edilmiş kare planlı bir yapıdır.

Ticaret yapıları olarak ele aldığımız dükkân, fırın, kahvehane, terzi, bakkal, bakırcı ve tütün deposu gibi yapılar Şaban Ağa Caminin kuzeyinden geçen ana yol üzerinde karşılıklı olarak sıralanmıştır.

Köyün ana meydanı olan bu cadde üzerinde dükkânların plan ve mimari özellikler açısından benzer olduğu gözlemlenmiştir. Genellikle bağımsız olarak inşa edilen bu yapıların bazen evlerin alt katında da yer aldığı görülmektedir. Yığma moloz taş duvarlarla oluşturulan ticaret yapıları dikdörtgen planlıdır. Üst örtüde alaturka kiremit kaplı ahşap kırma çatı uygulanmış olup sadece bakırcı dükkânında tonoz tercih edilmiştir.

Giriş cepheleri bazı örneklerde tamamen ahşap kapı düzenlemesiyle geçilirken bazılarında büyük pencere düzenlemelerine yer verilmiştir. Diğer cepheleri genellikle sağır tutulmakla beraber dikdörtgen formlu az sayıda pencereye de yer verildiği görülmektedir. İncelenen yapılardan 1273-1292 numaralı parsellerde yer alan dükkân, tütün deposu ve bakırcı dükkânının diğerlerinden kapı ve pencere düzenlemeleriyle farklı tutulduğu anlaşılmaktadır. İnşa kitabesi bulunan dükkânlar, tahfif kemerleriyle hafifletilen dikdörtgen pencerelerle aydınlatılmıştır.

İncelenen yapı grupları arasında en fazla örnek sivil mimarlık yapılarında karşımıza çıkmaktadır. Evler genellikle yüksek duvarlarla çevrili bir avlu (Harım) içerisinde yer almaktadır. Avlu girişleri Muğla çevresinde analı kuzulu kapı olarak

bilinen iki kanatlı cümle kapıları şeklinde tasarlanmıştır. Avlu duvarlarının üzeri alaturka kiremit kaplı harpuştalarla örtülmüştür. Avlu içerisinde bazı örneklerde çeşitli müstemilat mekânlarına yer verilmiştir. Özellikle büyük ölçekli ağa evlerinde hizmetliler için bağımsız binalar yapılmıştır.

Ana yapı malzemesi moloz taş olan evlerde tuğla ve devşirme malzeme de kullanılmıştır. Beden duvarları tuğla ve taş ile almaşık duvar tekniğinde inşa edilmiştir. Bazı kapı ve pencere üstlerinde tuğladan tahfif kemerlere yer verildiği görülmektedir. Odaların arasında kalan bölücü duvarlar ile kapalı sofaların ön cephelerinde genellikle bağdadi duvar tekniği tercih edilmiştir.

Evlerin üzeri genellikle alaturka kiremit kaplı kırma çatı ile örtülmüş olsa da yakın tarihli örneklerde Marsilya tipi kiremit tercih edilmiştir. Saçaklar kırma çatılı evlerde geniş tutulmuş bazı örneklerde ise profilli taş saçaklar kullanılmıştır. Bu evlerde özgün Muğla bacaları ile yerel kayrak taşlardan yapılmış bacalar görülmektedir. Bu bacalar oaktan itibaren beden duvarlarında çıkıntı yaparak cephelere hareket kazandırmıştır.

İki katlı olarak inşa edilen evlerin alt kat bölümleri ahır, samanlık veya depo olarak değerlendirilmiş, esas yaşam alanları üst katlarda oluşturulmuştur. Bu sebeple plan tiplerini üst katta yer alan oda ve sofanın konumu belirlemiştir. Bölgede yer alan evler genellikle dış sofalı plan şemasında inşa edilmiş olup iç sofalı örneklerle de rastlanılmaktadır.

İncelenen örneklerden Hasan Şar, Osman Yanmadık ve Billa Evleri iç sofalı plan tipinde inşa edilmiştir. Hasan Şar evi diğerlerine göre daha büyük olup sofanın yanında yer alan ikişer odadan oluşmaktadır. Ayrıca Hasan Sar evinin duvarlar yüzeylerinde kalem işi süslemeler dikkati çekmektedir.

Dış sofalı plan tipinde inşa edilen evler sofanın gerisinde yer alan bir veya iki odadan oluşmaktadır. Bu plan tipinde inşa edilen Ağa evlerinin iki odalı ve eyvanlı plan şemasıyla diğer örneklerden ayrıldığı tespit edilmiştir. Geleneksel Türk evinde gördüğümüz başoda geleneğinin Abdullah Ağa evinin dış sofasının bir ucunda köşk oda şeklinde uygulandığı tespit edilmiştir. Ayrıca evin başodasının kapı ve tavanlarında ahşap süslemeler dikkati çekmektedir.

İki katlı evlerin üst katına çıkış genellikle alt kat sofa bölümünde yer alan ahşap merdivenler ile sağlanmıştır. Merdiven korkuluklarında ise torna işi uygulamalar karşımıza çıkmaktadır. İncelenen örneklerden sadece Osman Yanmadık Evi ve Hasan Şar Evinde üst kat girişinin dış cephede yer alan taş merdivenler ile sağlanmıştır.

Eskihisar evlerinin odalarında, geç dönem özelliği olarak iki kanatlı kapı uygulamaları, ocaklar, açık ve kapaklı dolap nişleri, yüklük, çiçeklik, lambalık ve gusülhane bölümlerine yer almaktadır. Yüklüklerin üzeri musandra alt bölümleri ise ambar olarak kullanılmıştır. Almelik-çanaklık adı verilen raflar musandra seviyesinde yapılmış olup odaları üç yönden çevrelemiştir. Genellikle odaları aydınlatan pencereler dıştan ahşap kepenklerle kapatılmıştır.

Sonuç olarak çalışmamızda yer alan eserler arasında bulunan en erken tarihli yapı kentteki hamam yapısıdır. Hamam tek bir mekânla temsil edilen ve birimler arasında organik bütünlüğün sağlandığı tipinde olup daha çok bu tip yapılar küçük

yerleşmelerde karşımıza çıkmaktadır. Hamamın malzeme, teknik ve plan özellikleri değerlendirildiğinde Beylikler dönemi eseri olabileceğini düşündürmektedir.

İncelediğimiz ikinci örnek Şaban Ağa Camisi olup 19. yüzyılda sıkça karşılaştığımız ahşap direkli düz tavanlı harim mekânı ile ahşap direkli son cemaat mahallinden oluşan yapılar grubundandır. Bölgenin yerel özelliklerine sahip olan bu yapı sivil mimarlık örneklerine de kaynaklık etmiştir.

Çalışmamızda yer alan köy meydanındaki sosyal ve ticari yapılar ile sivil mimarlık örneklerinin malzeme ve teknik, üst örtü sistemleri, pencere düzenlenmeleri gibi özelliklerinin benzer olduğu tespit edilmiştir.

Genellikle dış sofalı plan kurgusu, moloz taş ve tuğla ile yapılan almaşık duvar tekniği, kırma çatılı üst örtüleri, küçük ölçekli ve kepenkli pencere uygulamaları, oldukça sade tutulan iç mekân tasarımı ile bölgedeki geleneksel mimarinin örneklerinden oluşmaktadır. İncelediğimiz bu yapılarda dış ve iç mekânlarda süsleme oldukça sade olup sadece varlıklı ailelerden Hasan Sar ve Abdullah Ağa evlerinde gördüğümüz birkaç örnekten ibarettir.

Eskihisar'da bulunan Türk dönemine ait eserler Beylikler, Osmanlı ve Cumhuriyet döneminden günümüze kadar kesintisiz bir şekilde kullanılmıştır. Her ne kadar hamam terk edilmiş olsa da cami, sosyal ve ticari yapılar ile sivil mimarlık örnekleri bazı değişikliklere uğrayarak günümüze kadar fonksiyonlarını sürdürmüşlerdir. Bu çalışma ile tanıtılan mevcut eserler kendi dönemlerinde sosyal ve ticaret hayatın zenginliğini göstermektedir.

Bugün köy meydanında bulunan yapılar ve sivil mimarlık örnekleri eski kent dokusunu yansıtmaları açısından dikkat çekicidir. Bu nedenle Eskihisar köyünün Türk dönemi mimari eserlerini gelecek kuşaklara kültür mirası olarak tanıtmak ve yaşatmak gerekmektedir. Bu bağlamda son yıllardaki restorasyon çalışmalarında cami, ticaret yapıları ve bazı konutlara yeniden fonksiyon kazandırılmış, hamam yapısı ise teşhir amaçlı olarak yeniden ayağa kaldırılmıştır.

Extended Abstract

The monuments belonging to the Turkish period in Eskihisar, Yatağan District of Muğla Province are discussed in this article. Yatağan district, formerly known as Ahiköy, have been inhabited continuously until today. Especially, Eskihisar is an important settlement intertwined with the ancient city of Stratonikeia, showing continuity from the period of principalities to the republican period.

In Eskihisar, which was inhabited by the Turks, the Şabanağa Mosque, Seljuk Turkish Bath, social and commercial buildings, and civil architectural monuments were built. The oldest of these buildings is the Seljuk Turkish Bath. It is a small-scale village Turkish bath that continues the bath tradition of the Anatolian Seljuk period. Therewithal, it is like the monuments of the Anatolian Turkish Principalities period in terms of its plan setup consisting of a single-spaced changing room, interstice, tepidarium, caldarium and shaving sections, and a caldarium followed by a transverse rectangular water tank. It is estimated that it is a 14th-15th century structure regarding blueprint and construction techniques.

Other monument is the mosque, which has a square sanctuary and a portico, was built by Şaban Ağa in 1876. It was built on the site of an earlier mosque, consisting of a single-domed square space. The building, which was built in the late Ottoman period, was restored, and taken under preservation at the present time, is in the village square. The mosque consists of a square planned sanctuary and a narthex surrounded by wooden poles on the north façade. This plan style was frequently used in late Ottoman buildings.

Besides the mosque, social and commercial structures were researched within the scope of the study. Three fountains were identified in the village. Among these fountains, the Ottoman Fountain and the Meydan Fountain show similar characteristics in terms of material and plan. The earliest dated Ottoman Fountain which has a storage section, was an important water source for the village. Adnan Menderes fountain is a square planned structure built in the republican period.

Buildings, which we generalize as commercial structures, such as shops, bakeries, coffee houses, tailors, grocery stores, coppersmiths, and tobacco warehouses, are lined up on the main road passing through the north of Şaban Ağa Mosque. These store buildings, which have masonry rubble stone walls and a square or rectangular plan, were built as attached buildings or independently on a street. There are spaces with similar functions on the ground floor of the houses.

In this study, examples of civil architecture belonging to the late Ottoman and Early Republican periods are mostly discussed. These buildings, which have the characteristics of traditional Muğla houses, are generally two-story houses with hipped roof and very basic structures located in a courtyard. While the lower floor responds to functions such as barn, haystack and warehouse, the main living area is in the upper floor. The upper floors were built in plan type with internal hall or external hall.

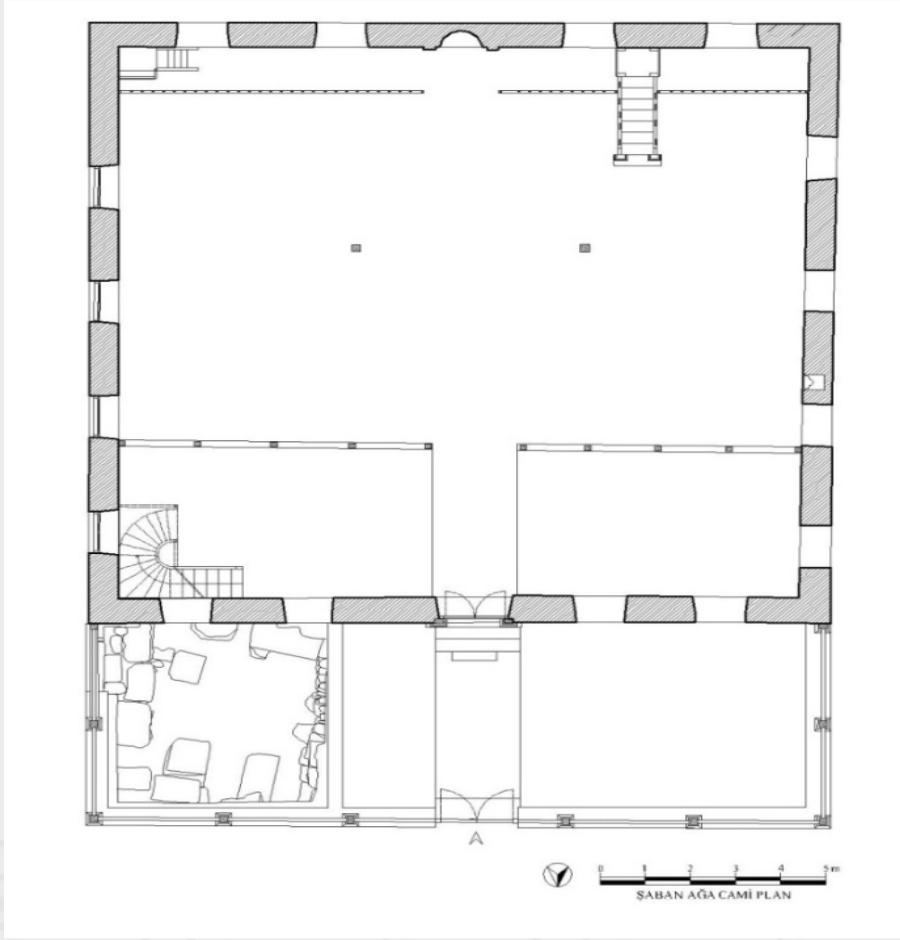
The monuments we researched within the scope of the study, and the history of the region reveal that Eskihişar has been an uninterrupted settlement area from Antiquity to the present. Monuments belonging to the Turkish period have been used from the Period of Principalities, Ottoman, and Republican periods to the present day. The buildings, which are examined within this article, are important in terms of reflecting both the characteristics of the period in which they were built and the local style of the region with their plan and architectural features.

Kaynakça

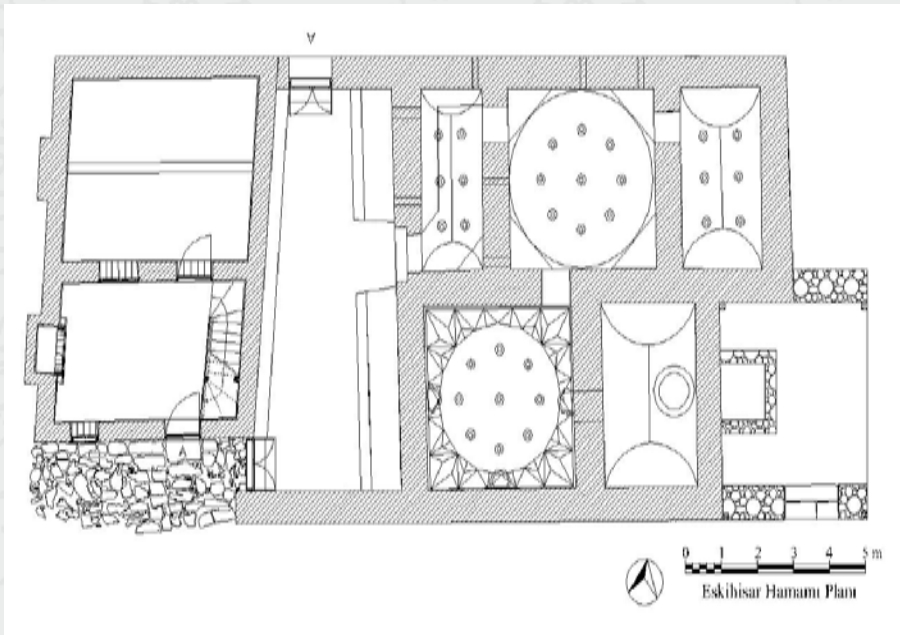
- Acun, H. (2018). *Türk kültüründe taşlar*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yay.
- Alptuğ Kolay İ. (1999). *Batı Anadolu'daki 14. yüzyıl beylikler mimarisinde yapım teknikleri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yay.
- Atçeken, Z. (1998). *Konya'daki Selçuklu yapılarının Osmanlılar zamanında bakımı ve kullanılması*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Baldıran, A. (1991). Nekropol buluntularına göre Stratonikeia'nın tarihsel süreci. S. Ü. *Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 6, 45-55. Erişim adresi: <https://sefad.selcuk.edu.tr/index.php/sefad/article/view/272/250>.
- Baş, A. (1991). Eskihisar'daki Türk devri yapıları. *Vakıflar Dergisi*, XXII, 365-382. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/202992>.
- Bean, G. (1987). *Karia*. İstanbul: Cem Yay.
- Boysal, Y. (1969). Stratonikeia nekropolünün tarihi süreci. (H. R. Çongur, ed.). *Remzi Oğuz Arık armağanı* içinde (s. 51-68). Ankara: Ankara Üni. DTCF Yay.
- Boysal, Y. (1979). Laguna kazıları. VIII. *Türk tarih kongresi* içinde (s. 389-390). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Cirtil, S. (2018). Gibye (Yeşilbağcılar) çevresi kazılarında çıkan 13-16. yüzyıldan bazı sikkeler. (B. Söğüt & S. Gencer, ed.). *Stratonikeia çalışmaları 3, Gibye (Yeşilbağcılar)* içinde (s. 49-60). İstanbul: Bilgin Yay.
- Çakmak, C. (2002). *Tire hamamları*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Çakmak, Ş. (2013). *Muğla cami ve mescitleri*. Muğla: Muğla Belediyesi Yay.
- Çakmak, Ş. (2018). Seymenlik (Çağatay Hamza?) zaviyesi. (R. H. Ünal, ed.). *Beçin kazılarının 15 yılı (1995-2009)* içinde (s.106-131). Muğla: Muğla Büyükşehir Belediyesi Yay.
- Duran, R. (1995). *Menteşe beyliği mimarisi* (Doktora tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.
- Duran, R., Gülay A., Bozkurt, T. & Çetinaslan, M. (2006). Konya'daki geç dönem Osmanlı yapıları. *Konya kitabı*. IX, 235-263.
- Eroğlu, Z. (1939). *Muğla tarihi*. İzmir.
- Evliya Çelebi (2011). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi seyahatnamesi: Kütahya-Manisa-İzmir-Antalya-Karaman-Adana-Halep-Şam-Kudüs-Mekke-Medine* (9. Kitap: Cilt 1). (S. A. Kahraman, haz.). İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Herodot (1983). *Herodot tarihi* (M. Ökmen & Azra Erhat, çev.). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Konyalı, İ., H. (1997). *Abideleri ve kitabeleri ile Konya tarihi*. Ankara: Enes Kitap Sarayı.
- Kunduracı, O. (2007). *Muğla-Yatağan çevresindeki Türk devri mimarisi ve el sanatları*. Muğla: Muğla Valiliği.
- Kunduracı, O. (2020). Stratonikeia'da geleneksel Türk evleri. Osman Kunduracı & Ahmet Aytaç (Ed.), *14. Uluslararası Türk Kültürü, Sanatı ve Kültürel Mirası Koruma Sempozyumu bildirileri kitabı, (02-04 Aralık 2020), Konya-Türkiye* içinde (s. 45-51). Konya: Aydın Adnan Menderes Üni Yay.
- Kunduracı, O. (2021). Muğla Yatağan çevresinde Türk devri eserleri. *Azerbaycan arkeolojisinin inkişafında Prof. Dr. Qaffar Cabiyevin rolü mevzusunda uluslararası konferans 25-26 Ağustos 2020* içinde (s.78-101). Azerbaycan.
- Önder, M. (1976). *Mevlana şehri Konya*. Ankara.
- Öney, G. (1989). *Beylikler devri sanatı XIV-XV. yüzyıl*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Ötüken, Y. & Durukan, A. (1986). *Türkiye'de vakıf abideleri ve eski eserler*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay.
- Pektaş, K (2019). Eskihisar (Stratonikeia) Osmanlı dönemi yapılarındaki kitabeler. Bilal Söğüt (Ed.), *Stratonikeia çalışmaları 4, mimari, heykel ve küçük buluntu araştırmaları* içinde (s. 223-232). İstanbul: Ege Yayınları.

- Pektaş, K., (2013). Çardak ve çevresindeki Türk devri eserleri üzerine bir araştırma. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi Prof. Dr. Hamza Gündoğdu'ya Armağan* içinde (s. 233-248), 6(25). Erişim adresi: <https://www.sosyalarastirmalar.com/articles/ardak-ve-evresndek-trk-devr-eserler-zerne-br-aratirma.pdf>.
- Ramsay, W. M. (1960). *Anadolu'nun tarihi coğrafyası* (M. Pektaş, çev.). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Söğüt, B. (2019). *Stratonikeia (Eskihisar) ve kutsal alanları*. İstanbul: Ege Yayınları.
- Şaman, N. (1993). *Isparta ve Çevresindeki Selçuklu-Beylikler Dönemi Yapıları* (Doktora tezi). Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Tekeli, İ. (1983). *Tarih içinde Muğla*. Ankara: ODTU Mimarlık Fakültesi Yay.
- Tırpan, A., A. (1987). Buluntular ışığında Lagina ve yakın çevresinin tarihi süreci. *S. Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 6, 75-98. Erişim adresi: <https://sefad.selcuk.edu.tr/index.php/sefad/article/view/272/250>.
- Tırpan, A., A. & Söğüt, B. (2018). Tepecik Erken Osmanlı dönemi yerleşimi, Bilal Söğüt (Ed.), *Stratonikeia çalışmaları 3, Gibye (Yeşilbağcılar)* içinde (s. 44-48). İstanbul: Bilgin Yay.
- Umar, B. (1999). *Karia*. İstanbul: İkilâp Yay.
- Uykucu, E. (1983). *Muğla tarihi*. İstanbul.
- Uysal, A., O. (2006). *Germiyanogulları beyliğinin mimari eserleri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yay.
- Witteck, P. (1986). *Menteşe beyliği:13-15. asırda garbi küçük Asya tarihine ait tetkik*. (O. Ş. Gökyay, çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.

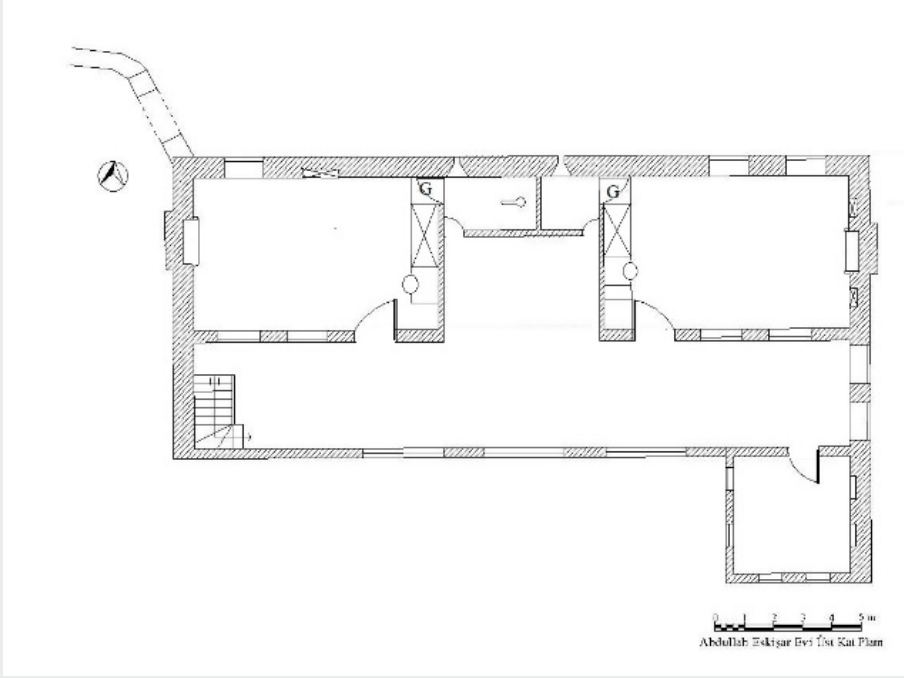
EKLER

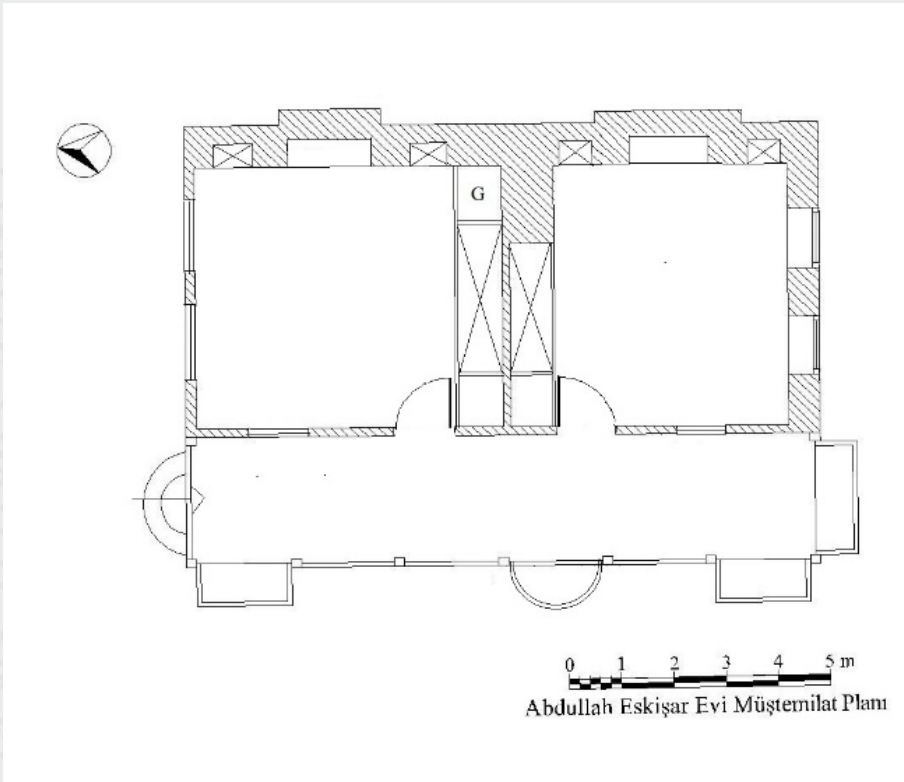
Çizim 1. Şaban Ağa Cami Planı (Stratonikeia Kazı Arşivinden)

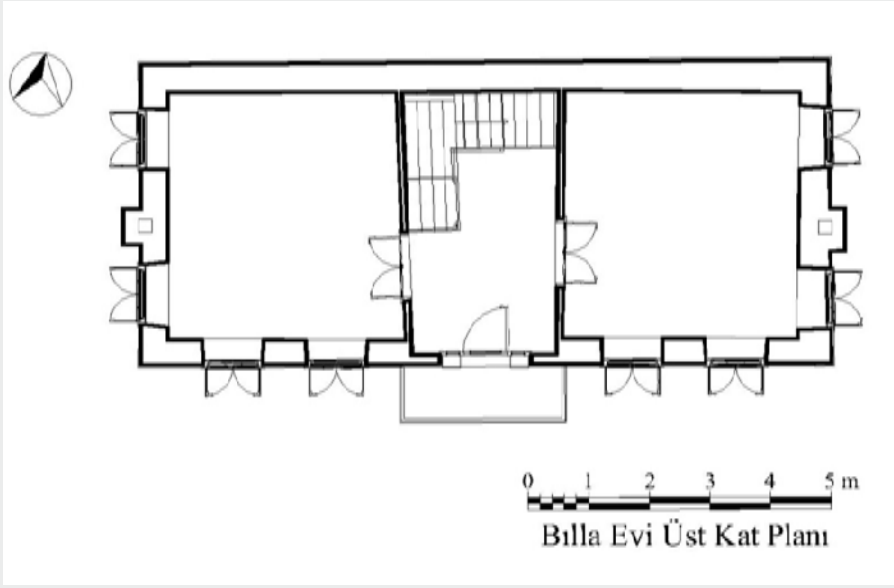
Çizim 2. Selçuk Hamamı ve Ali Aydın Evi Planı (Stratonikeia Kazı Arşivinden)

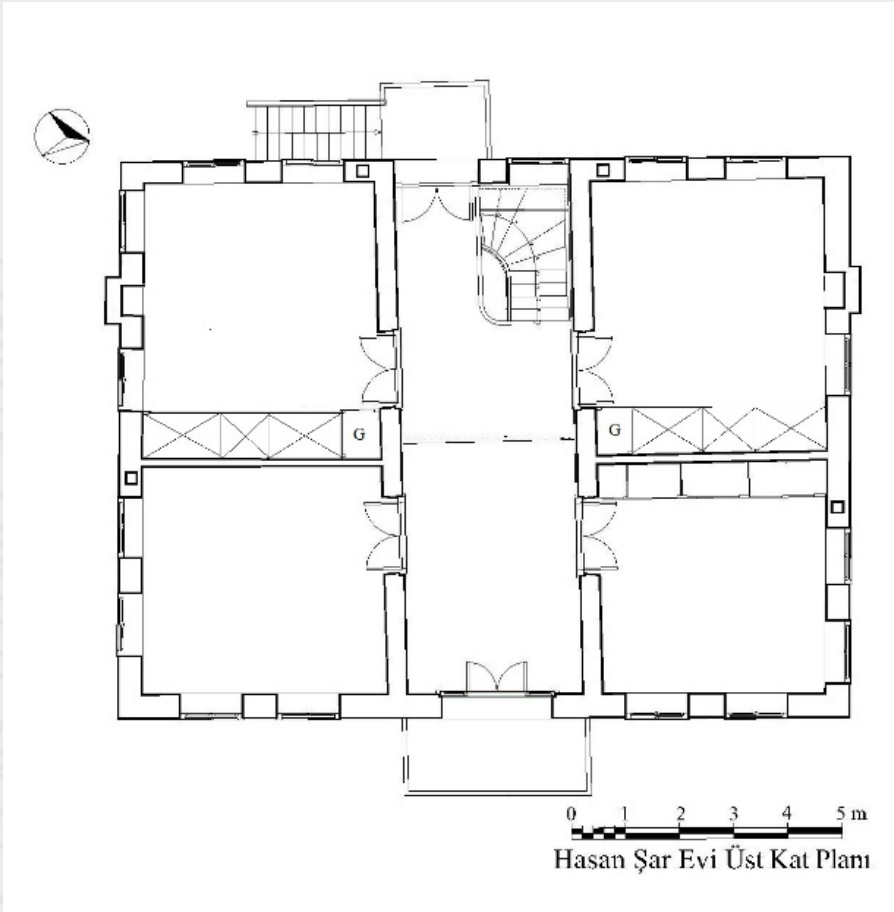
Çizim 3. Abdullah Eskişar Evi Üst Kat Planı (Stratonikeia Kazı Arşivinden)

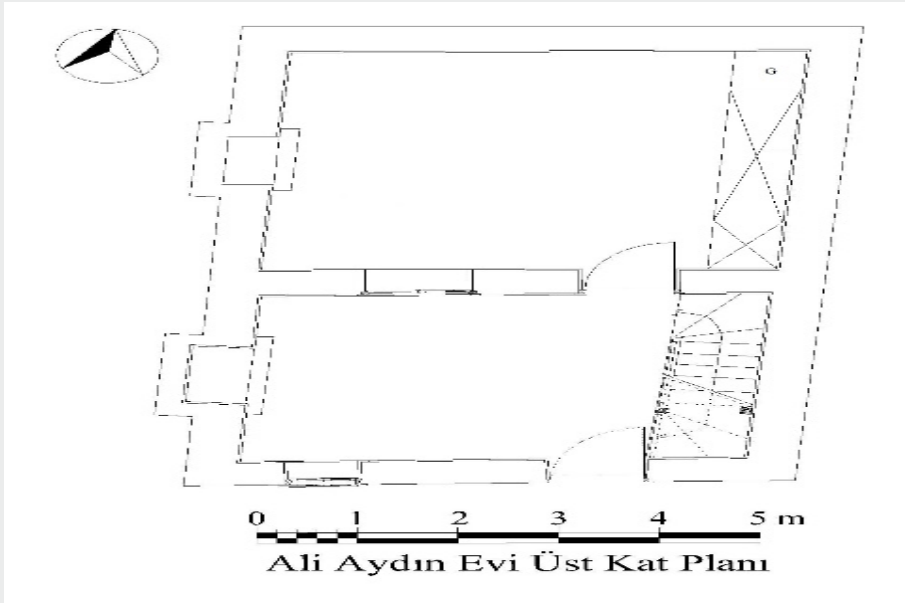
Çizim 4. Abdullah Eskişar Evi Müştemilat Bölümü Planı (Stratonikeia Kazı Arşivinden)

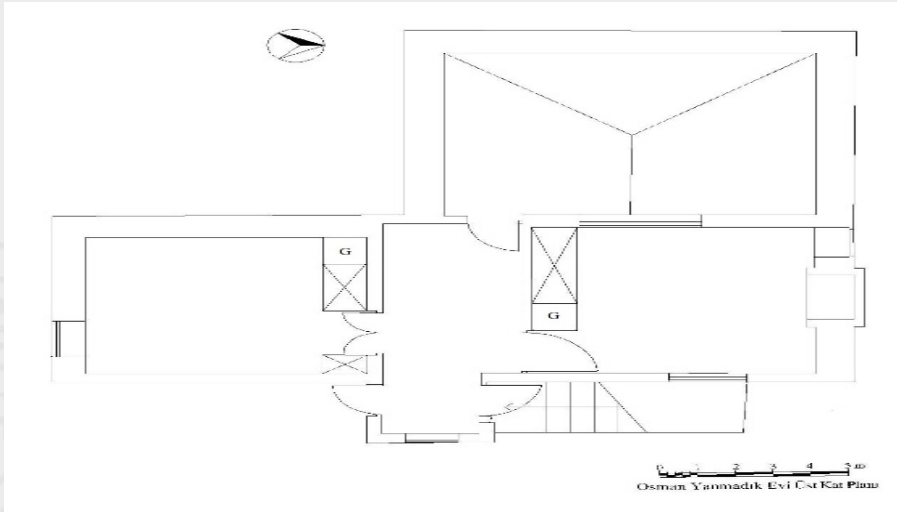
Çizim 5. Billa Evi Üst Kat Planı (Stratonikeia Kazı Arşivinden)

Çizim 6. Hasan Şar Evi Üst Kat Planı (Stratonikeia Kazı Arşivinden)

Çizim 7. Ali Aydın Evi Üst Kat Planı (Stratonikeia Kazı Arşivinden)

Çizim 8. Osman Yanmadık Evi Üst Kat Planı

Fotoğraf 1. Stratonikeia (Eskihisar) Antik Kenti

Fotoğraf 2. Şaban Ağa Cami

Fotoğraf 3-4. Şaban Ağa Cami Girişindeki Sadaka Taşı ve İnşa Kitabesi

Fotoğraf 5. Şaban Ağa Cami Harim Bölümü

Fotoğraf 6. Harimdeki Sütunların Oturtulduğu Devşirme Sütun Kaideleri

Fotoğraf 7. Cami, Hamam ve Ali Aydın Evinin Havadan Görünümü (Strotonikeia Kazı Arşivi, 2016)

Fotoğraf 8. Selçuk Hamamı İlklik Bölümü Onarım Öncesi Durumu

Fotoğraf 9. Selçuk Hamamı Sıcaklık Bölümü Onarım Öncesi Durumu

Fotoğraf 10. Selçuk Hamamı ve Ali Aydın Evi Restorasyon Sonrası Durumu

Fotoğraf 11. Osmanlı (II. Mahmut) Çeşmesi

Fotoğraf 12. Meydan Çeşmesi

Fotoğraf 13. Adnan Menderes Çeşmesi

Fotoğraf 14. 1375 Numaralı Parselde Yer Alan Dükkan (Strotonikeia Kazı Arşivi, 1995)

Fotoğraf 15. 1281 Numaralı Parselde Yer Alan Kahvehane

Fotoğraf 16. 1273-1292 Numaralı Parselde Yer Alan Dükânlar (Strotonikeia Kazı Arşivi, 1995)

Fotoğraf 17. 1273-1292 Numaralı Parselde Yer Alan Dükkanların Günümüzdeki Durumu

Fotoğraf 18. 1273 Numaralı Parselde Yer Alan Dükkanın Kitabesi

Fotoğraf 19. 1273-1292 Numaralı Parselde Yer Alan Tütün Deposu (Strotonikeia Kazı Arşivi, 1995)

Fotoğraf 20. 1268-1270 Parsellerde Yer Alan Dükkan

Fotoğraf 21. 1391 Numaralı Parselde Caddenin Kuzeyinde Yer Alan Dükkân

Fotoğraf 22. 1294 Numaralı Parselde Yer Alan Dükkan (Strotonikeia Kazı Arşivi, 1995)

Fotoğraf 23. Yusuf Boysal Atölyesi

Fotoğraf 24. Fırın Batı Cephesi

Fotoğraf 25. Abdullah Eskişar Evi Kuzeydoğudan Görünüş (A. Baş'tan)

Fotoğraf 26. Abdullah Eskişar Evinin Günümüzdeki Durumu

Fotoğraf 27. Abdullah Eskişar Evi İnşa Kitabesi

Fotoğraf 28. Abdullah Eskişar Evinin Müştemilat Mekânı
(Stratonikeia Kazı Başkanlığı Arşivi, 2002)

Fotoğraf 29. Billa Evi Batı Cephesi

Fotoğraf 30. *Hasan Şar Evi Kuzey Cephesi*

Fotoğraf 31. *Ali Aydın Evi Güney Cephesi*

Fotoğraf 32. *Ali Aydın Evi Batı Cephesi*

Fotoğraf 33. Osman Yanmadık Evi Kuzey Cephesi

Fotoğraf 34. Osman Yanmadık Evi Giriş Bölümü

Fotoğraf 35. Köy Odaları

Lise Öğrencilerinin Osmanlı Türkçesi Dersiyle İlgili Görüşleri

High School Students' Opinions on the Ottoman Turkish Course

Mustafa YILDIZ *

Beyza GÜLER GÜNEŞ **

* Prof. Dr. Necmettin Erbakan

Üniversitesi, Ahmet Keleşoğlu

Eğitim Fakültesi,

myildiss@gmail.com

ORCID: 0000-0003-4088-5926

Konya / TÜRKİYE

* Prof. Dr. Necmettin Erbakan

University, Ahmet Keleşoğlu

Faculty of Education

myildiss@gmail.com

ORCID: 0000-0003-4088-5926

Konya / TÜRKİYE

** Doktora Öğrencisi,

Necmettin Erbakan Üniversitesi,

Eğitim Bilimleri Enstitüsü

beyzaquler@gmail.com

ORCID:0000-0002-7549-0580

Konya / TÜRKİYE

** Doctoral Student, Necmettin

Erbakan University, Institute of

Educational Sciences

beyzaquler@gmail.com

ORCID:0000-0002-7549-0580

Konya / TÜRKİYE

Başvuru/Submitted: 22/09/2022

Kabul/Accepted: 22/03/2023

Öz

Bu çalışma, lise öğrencilerinin zihinlerinde Osmanlı Türkçesi ve dersiyle ilgili oluşmuş kanaat, ilgi ve görüşlerini belirleyip dersi alan ve almayan öğrenciler üzerinden bir karşılaştırma yaparak öğrencilerin dersle ilgili görüşlerini belirlemek amacıyla yapılmıştır. Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinde olgubilim ve durum çalışması desenleri kullanılmıştır. Veriler toplam 76 lise öğrencisinin katılımıyla toplanmıştır. Verilerin toplanmasında veri toplama yöntemi olarak görüşme, verilerin çözümlenmesinde ise içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. Veri toplama aracı olarak ise açık uçlu araştırma sorularıyla hazırlanan yapılandırılmış görüşme formundan faydalanılmıştır. Çalışmada lise öğrencilerinin Osmanlı Türkçesi ve dersiyle ilgili hazırladığımız sorulara verdikleri cevaplar kodlanarak temalara ayrılmış ve bu temalara göre frekans değerleri verilmiştir. Araştırmadan elde edilen veriler toplam 133 tema altında toplanmıştır. Belirlenen temalardan hareketle katılımcıların Osmanlı Türkçesi dersine dair görüş ve düşüncelerine yer verilmiştir. Çalışma grupları arasında yapılan karşılaştırmaya göre aksini belirten öğrenciler olsa da öğrenciler tarafından genel olarak en fazla değinilen durum, "Osmanlı Türkçesi öğrenerek geçmiş öğrenmek, geçmiş ve gelecek arasında bağ kurmak, geçmişten kalan eserleri okuyabilmek" şeklinde olmuştur.

Anahtar Kelimeler:

Osmanlı Türkçesi, Osmanlı Türkçesi dersi, görüş, nitel araştırma yöntemi, görüşme.

Abstract

This study was carried out to determine the opinions, interests and views formed in the minds of high school students about Ottoman Turkish and the Ottoman Turkish lesson, and to determine the opinions of the students about the lesson by making a comparison between the students who took the lesson and those who did not.

Phenomenology and case study patterns were used as a qualitative research method in the study. Data were collected with the participation of a total of 76 high school students. Interview method was used for data collection and content analysis method was used for data analysis. As a data collection tool, a structured interview form prepared with open-ended research questions was used. In the study, the answers given by high school students to the questions we prepared about Ottoman Turkish, and its course were coded and separated into themes and frequency values were given according to these themes. The data obtained from the research were collected under a total of 133 themes. Based on the determined themes, the opinions, and thoughts of the participants about the Ottoman Turkish lesson were included. According to the comparison made between the study groups, although there were students who stated the opposite, the most frequently mentioned situation by the students was "learning the past by learning Ottoman Turkish, establishing a connection between the past and

the future, being able to read works from the past”.

Keywords:

Ottoman Turkish, Ottoman Turkish course, opinion, qualitative research method, interview.

Makale Bilgileri

Etik Kurul Kararı: Etik kurul kararından muaftır.

Katılımcı Rızası: Katılımı yok.

Mali Destek: Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.

Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.

Değerlendirme: İki dış hakem / Çift taraflı körleme.

Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate.

Etik Beyan: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com

Lisans: Bu eser Creative Commons Atıf-GayrıTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Sorumlu Yazar: Yazar-1

Veri Toplanması: Yazar-1 (%40), Yazar-2 (%60)

Veri Analizi: Yazar-1 (%60), Yazar-2 (%40)

Makale Gönderimi ve Revizyonu: Yazar-1 (%80), Yazar-2 (%20)

Çalışmanın Tasarlanması: Yazar-1 (%80), Yazar-2 (%20)

Article Information

Ethics Committee Approval: It is exempt from the ethics committee approval.

Informed Consent: No participants.

Financial Support: The study received no financial support from any institution or project.

Conflict of Interest: No conflict of interest.

Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.

Assessment: Two external referees / Double blind.

Similarity Screening: Checked – iThenticate.

Ethical Statement: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr

License: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Corresponding Author: Author-1

Conceiving the Study: Author-1 (%40), Author-2 (%60)

Data Collection: Author-1 (%60), Author-2 (%40)

Data Analysis: Author-1 (%80), Author-2 (%20)

Submission and Revision: Author-1 (%80), Author-2 (%20)

Giriş

Osmanlının hâkim olduğu bütün topraklarda edebiyat ve yazı dili olarak kullanılan Osmanlı Türkçesi; Batı Türkçesinin ikinci dönemi olarak 16. yüzyıl ile 20. yüzyıllar arasında kullanılmış ve Genç Kalemler hareketiyle son bulmuştur (Ercilasun, 2012, s. 457).

Bu zaman aralığında Osmanlı Türkçesi hep aynı kalmamış, iç ve dış yapı özellikleri bakımından kendi içinde farklılıklar göstermiştir. Osmanlı Türkçesinin başlarında da devam eden Eski Oğuz Türkçesinin dil özelliklerinin tamamı 16. yüzyıl sonlarından başlayıp 18. yüzyıla kadar devam eden bir süreç içinde bugünkü Türkiye Türkçesinin özellikleriyle yer değiştirmiştir. Osmanlı Türkçesinin ilk yüzyılları Eski Anadolu Türkçesiyle son yüzyılları ise bugünkü Türkiye Türkçesiyle aynıdır (Ercilasun, 2012, s. 457).

Osmanlı Türkçesini kendinden önceki ve sonraki dönemlerden ayıran en önemli etken içinde bulundurduğu yabancı unsurlardır. Bu yabancı unsurlar sadece kelime düzeyinde kalmamış söz dizimini de etkilemiştir. Osmanlı Türkçesi döneminde kaleme alınan pek çok eserde, halk diline girmeyen yabancı unsurların fazlalığı göze çarpar (Ercilasun, 2012, s. 458).

Bu durum Osmanlı Türkçesi dönemi için adlandırma tartışmalarının ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu isimlendirme tartışmaları Osmanlı Türkçesi ve Osmanlıca kavramları çerçevesinde gelişmiştir. Osmanlıca terimini kullananlar ve benimseyenler söz konusu terimi ağır ve ağıdalı dil için kullanmışlardır. Osmanlıca anlamındaki “Osmânî” veya “Lisân-ı Osmânî” gibi terimler Tanzimatta ortaya çıkmıştır. Osmanlılar kendi kullandıkları dile “Türkçe, Türkî, Zebân-ı Türkî, Lisân-ı Türkî” demişlerdir. “Osmanlıca” terimini kullananlar Ahmet Cevdet Paşa gibi Tanzimat yazarlarıdır. 1876 anayasasında da dilimizin adı “Türkçe” olarak geçer. 19. yüzyılın Batılı sözlükçüleri de dilimizi Türkçe (Turc, Turkish) olarak adlandırırlar. Bu bilgilere göre “Osmanlıca” terimi, dili kullananların ya da başka milletlerin Türkçe için kullandıkları bir adlandırma olmayıp Tanzimat döneminde bazı yazarlar tarafından kullanılmış, Türkçenin Osmanlı devri dönemini ifade etmek üzere terimleşmiştir (Ercilasun, 2012, s. 466).

Osmanlı Türkçesi üzerine bugüne kadar pek çok akademik çalışma yapılmış ve dönemin dili incelenmiştir. Bu çalışmaların yanı sıra özellikle son yıllarda toplumda da Osmanlı dönemi tarihine ve dolayısıyla diline dair öğrenme isteği oldukça ön plana çıkmıştır. Bu çerçevede Millî Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı 139 sayılı ve 12.09.2011 tarihli kararı ile liselerde okutulmak üzere Osmanlı Türkçesi adı altında yeni bir ders müfredata alınmıştır. Bu müfredatta Osmanlı Türkçesi dersinin liselerde ders olarak okutulmasının amacı açıklanırken: öğrencilerin, *Osmanlı Türkçesi ile yazılmış farklı güçlük düzeyindeki metinleri okumaları; Osmanlı Türkçesi ile yazılmış metinleri anlamlandırılmaları; okudukları metinlerden hareketle söz varlığını zenginleştirmeleri; Osmanlı Türkçesi etrafında gelişen kültürü tanımaları; Osmanlı Türkçesi ile yazılmış eserleri koruma konusunda duyarlılık kazanmaları; sosyal bilimler alanında yapacakları çalışmalarda Osmanlı Türkçesi ile yazılmış eserlerden yararlanmalarının hedeflendiği ifade edilmiştir.*

Osmanlı Türkçesi dersi 2003-2004 Eğitim-Öğretim yılından ve öğretim programının yürürlüğe konduğu 12.09.2011 tarihinden bu yana Sosyal Bilimler liselerinde zorunlu; 2013-2014 Eğitim-Öğretim yılında İmam Hatip ve Anadolu İmam Hatip Liselerinde de seçmeli olarak okutulmaya başlanmıştır. Osmanlı Türkçesi, Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığının 27.01.2014 tarih ve 6 numaralı kararı ile 2014-2015 Öğretim Yılı'ndan itibaren hazırlık, 9 ve 10'uncu sınıflardan başlamak ve kademeli olarak uygulanmak üzere Genel Lise, Anadolu Lisesi, Hazırlık Sınıfı Bulunan Anadolu Lisesi, Fen Lisesi, Anadolu Öğretmen Lisesi, Güzel Sanatlar Lisesi, Spor Lisesi Haftalık Ders Çizelgelerine seçmeli ders olarak konulmuştur. Günümüzde devlet lisesi veya özel liselerde okuyan ve Osmanlı Türkçesi öğrenmek isteyen bütün öğrenciler için bu imkân hazırdır. (Özmen & Yıldırım, 2017).

Osmanlı Türkçesinin lise müfredatına ders olarak eklenmesinden bu yana söz konusu dersin eğitim öğretimiyle ilgili olarak sınırlı sayıda sınırlı sayıda çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalardan bazıları şunlardır:

Osmanlı Türkçesi Dersi Öğretim Programı'nın Uygulanışına İlişkin Öğrenci Görüşlerine Dayalı Bir Değerlendirme (Çalışkan, 2013), Millî Eğitimde Osmanlı Türkçesinin Seçmeli Ders Olarak Öğretilmesi Üzerine (Ergüzel, 2015), Lise ve Üniversite Öğrencilerinin Osmanlı Türkçesi Dersine Yönelik Görüşlerinin İncelenmesi (Sevim & Bayındır, 2016), Üniversite Öğrencilerinin Osmanlı Türkçesine İlişkin Tutumları (Özmen & Yıldırım, 2017).

Toplumda Osmanlı Türkçesi'ne dair çeşitli algılar vardır. Bu algıların pek çoğu akademik bilgidен uzak; duygusal, genel geçer, klişeleşmiş kabullerdir. Bu çalışmayla lise öğrencilerinin zihinlerinde Osmanlı Türkçesiyle ilgili dersi alan ve almayan öğrenciler üzerinden bir karşılaştırma yaparak öğrencilerin görüş farklılıklarını belirlemek amaçlanmıştır.

2. Yöntem

2014-2015 eğitim-öğretim yılında yapılan bu araştırmada nitel araştırma yöntemi desenlerinden biri olan durum çalışması ve olgubilim deseni beraber kullanılmıştır. Nitel araştırmalar bir olguyu katılımcıların bakış açılarından görebilmeyi ve onların bakış açısına ait süreçleri ortaya koymayı, detaylı veri toplamayı amaçlayan araştırma yöntemidir (Creswell, 1994; Patton, 1990; Yıldırım & Şimşek, 2006). Nitel araştırmalarda temel amaç, sayılar yoluyla genellenebilir sonuçlara ulaşmak değil; araştırılan konu ile ilgili betimsel ve gerçekçi bir durum sunmaktır (Creswell, 1994; Patton, 1990;). Durum çalışması, bir duruma ilişkin etkenlerin bütüncül bir yaklaşımla araştırıldığı, bunların ilgili durumu nasıl etkiledikleri ve bu durumlardan nasıl etkilendikleri üzerine odaklanılır. Olgubilim deseninde ise yaşadığımız dünyadaki algılar, yönelimler, kavramlar ve durumlar gibi olguları derinlemesine ve ayrıntılı olarak araştırmak amaçlanır (Yıldırım & Şimşek, 2006). Bu çalışmada da durum çalışması ve olgubilim deseni kullanılarak lise öğrencilerinin Osmanlı Türkçesi dersine dair algıları, görüşleri detaylı şekilde tespit edilmeye çalışılmıştır.

2. 1. Çalışma Grubu

Çalışmaya Konya özel bir lisede öğrenim gören toplam yetmiş altı öğrenci katılmıştır. Okulun bünyesinde Osmanlı Türkçesi dersini alan ve almayan öğrencilerin bir arada bulunması gibi nedenlerden dolayı bu çalışmada amaçlı örnekleme yöntemlerinden biri olan kolay ulaşılabilir durum örnekleme kullanılarak iki farklı çalışma grubu oluşturulmuştur. Çalışmaya katılan öğrencilerin otuz beşi Osmanlı Türkçesi dersini almış, kırk biri Osmanlı Türkçesi dersini almamıştır. Dersi alan öğrenciler lise bir, dersi almayan öğrenciler ise lise üçüncü sınıf öğrencileridir.

2. 2. Veri Toplama Araçları

Çalışmada veri toplama aracı olarak yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Görüşme formunda nitel araştırma sorularının bir grubu olan açık uçlu araştırma sorularından faydalanılmış ve katılımcıların Osmanlı Türkçesiyle ilgili olan algıları, görüşleri hakkında detaylı veri toplanması amaçlanmıştır. Açık uçlu araştırma sorularının araştırmacıya incelemek istediği olguyu esnek ve açık uçlu bir yaklaşımla ele alma olasılığı sağlamasıyla araştırmacı, araştırma problemine ilişkin temel değişkenlerin henüz tam bir açıklık kazanmamış olduğu varsayımından hareketle, esnek bir yaklaşım izleyerek araştırma sürecini yönlendirebilir ve gerektiğinde örnekleme, veri toplama ve analiz yöntemlerinde değişiklikler yapabilir (Yıldırım & Şimşek, 2006).

2. 3. Verilerin Analizi

Veri analizine başlamak için öncelikle, Osmanlı Türkçesi dersini alan katılımcıların cevap kâğıtları 1'den 35'e kadar; Osmanlı Türkçesi dersini almayan katılımcıların cevap kâğıtları ise 1'den 41'e kadar numaralandırılmıştır. Verilerin değerlendirilmesinde içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. İçerik analizinde temel amaç, toplanan verileri açıklayabilecek kavramlara ve ilişkilere ulaşmaktır. İçerik analizinde temelde yapılan işlem, birbirine benzeyen verileri belirli kavramlar ve temalar çerçevesinde bir araya getirmek ve bunları okuyucunun anlayabileceği bir biçimde düzenleyerek yorumlamaktır (Yıldırım & Şimşek, 2006). Öğrencilerin görüşme formları tek tek incelenerek içerik analizi yapılmış ve analiz sonucunda ulaşılan kodlar, 133 tema altında toplanmıştır. Ancak tekrara düşmemek için kodlar ve temalara burada yer verilmemiştir çünkü bulgular ve sonuç bölümünde detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Ayrıca katılımcıların verdiği cevapların kavramsal modeli NVivo8 programından faydalanılarak ortaya çıkarılmış ve çalışmada yer verilmiştir.

2. 4. Araştırma Bulgularının Geçerlik ve Güvenirliği

Araştırmada, araştırma sonuçlarının geçerliğini sağlamak amacıyla ilk olarak verilerin kodlanması ve veri analiz süreci (kavramsal temaya nasıl ulaşıldığı) detaylı bir şekilde açıklanmıştır (Hruschka, Schwartz, St. John, Picone-Decaro, Jenkins ve Carey, 2004). İkinci olarak araştırmada elde edilen temaları her biri için onu en iyi temsil ettiği var sayılan lise öğrencilerinin görüşlerinden örnekler seçilerek bulgular kısmında yer verilmiştir (Yıldırım & Şimşek, 2006).

Araştırmanın güvenirliliğini sağlamak için ise, verileri iki Türkçe alanı uzmanı tarafından ayrı ayrı kodlandıktan sonra ortaya çıkan kod ve tema listesine

araştırmacıların da görüşleri alınmıştır. Ulaşılan seviyeler altında verilen kodların söz konusu kavramsal seviyeleri temsil edip etmediğini teyit edilmiştir. İki araştırmacının kodları ve kodlara ilişkin temaları karşılaştırılmıştır. Bu şekilde yapılan veri analizinin güvenilirliği; $[Görüş\ birliğı / (Görüş\ birliğı + Görüş\ ayrılığı) \times 100]$ formülü kullanılarak hesaplanmıştır (Miles & Huberman, 1994). Dersi alan ve almayanlara ait kod ve temaların güvenilirliği sırasıyla (%90, %92, %95, %100, %90, %98, %98, %97, %90, %91, %91, %90, %92, %93, %95, %92, %90) olarak bulunmuştur.

3. Bulgular

Bu bölümde yapılandırılmış görüşme formundan elde edilen bulgular verilmiştir.

Yapılandırılmış Görüşme Formundan Elde Edilen Bulgular

Lise öğrencilerinin Osmanlı Türkçesi dersiyle ilgili görüşlerinin tespiti için dersi alan öğrenciler tarafından cevaplandırılmak üzere on tane açık uçlu soru, dersi almayan öğrenciler tarafından cevaplandırılmak üzere yedi tane açık uçlu soru hazırlanmıştır. Her soruya verilen cevaplardan tespit edilen bulgular için birer tablo hazırlanmıştır. Tablo sonlarında ise tablonun yorumuna ve öğrencilerin sorulara verdikleri cevaplardan birkaç tanesine numara sayısı ile beraber yer verilmiştir.

Lise öğrencilerinin Osmanlı Türkçesiyle ilgili görüşleri (Dersi alanlar için)

Tablo 1. Osmanlı Türkçesi Kavramından Anladıkları

tema	kod	frekans	frekans (%)
dil-tarih ilişkisi	Geçmişte kullanılan dilimiz. / Eski dilimiz.	4	46
	Geçmişte atalarımızın kullandığı dil. / Ecdadımızın konuştuğu dil.	5	
	Osmanlı dönemine kullanılan Türkçe.	7	
	Osmanlı dili.	1	
	Tarihimizin dili.	2	
	geçmişimizi daha iyi öğrenmemiz gerektiği	1	
	o dönemdeki yazıları	1	
	toplam: 21		
dil-lehçe ilişkisi	Türkçenin farklı bir kolu.	1	22
	Osmanlı Türkçesinin farklı bir dil olmadığı / Eski Türkçe.	6	
	Türkçenin en geniş ve gelişmiş devri	1	
	Gerçek dil.	1	
	Günümüz Türkçesiyle benzerlik gösterir.	1	
	toplam: 10		
dil-alfabe ilişkisi	Arap alfabesine benzer nitelikte olan.	2	22
	Arap alfabesi ile yazılır.	1	
	Okurken Türkçe, yazılırken Arapça aklıma geliyor.	1	
	Günümüz Türkçesinin farklı yazılışı	4	

	Sağdan sola doğru okunur.	1	
	okumayı	1	
		toplam: 10	
<i>dil-yazı dili ilişkisi</i>	Yazı dili.	2	4
<i>Osmanlı Türkçesi kavramı anlaşılmanış.</i>	Derse girdik ama anlamadım.	1	4
	Bilmiyorum.	1	
		toplam: 2	
		genel toplam: 45	100

Osmanlı Türkçesi dersini alan öğrenciler için hazırlanan ilk açık soru “*Osmanlı Türkçesi kavramından ne anlıyorsunuz?*” sorusudur. Sorunun cevabından elde edilen bulgular genel olarak “geçmişte kullanılan dil”, “Türkçe’nin bir kolu”, “Arap alfabesiyle yazılan Türkçe”, “yazı dili” kavramları çevresinde toplanmıştır. Bu durumda katılımcıların Osmanlı Türkçesi için geçmişte kullanılan, günümüz Türkçesinden farklı olmayan sadece Türkçenin belli bir dönemine verilen ad olup dilin o dönemdeki değişim ve kullanım özelliklerine değindikleri görülmüştür.

- “Yazılışları farklı olan, günümüzdeki dilden pek farklı olmayan bir dil ve geçmişte atalarımızın kullandığı dil.” (K 2)
- “Osmanlı’nın aslında farklı bir dil olmadığını, Türkçenin farklı bir kolu olduğunu aslında Türkçe ve Türkçeye çok benzediğini anlıyoruz.” (K 16)
- “Arap alfabesine benzer nitelikte olduğunu aynı zamanda günümüz Türkçesiyle de benzerlik gösterdiğini anlıyorum.” (K 12)

Tablo 2. Osmanlı Türkçesi ve Günümüz Türkçesinin Tanımlanan Farklılıkları

<i>tema</i>	<i>kod</i>	<i>frekans</i>	<i>frekans (%)</i>
<i>Osmanlı Türkçesinin günümüz Türkçesinden farklılığı</i>	Hayır.	17	45
	Evet.	9	
	Ekleme yapılmamış, kendine has dil.	1	
	Şu an bile Osmanlıca konuşuyoruz. / Bugünkü dille aynı.	2	
	Daha gerçekçi.	1	
	toplam: 30		
<i>kelime farklılığı</i>	Osmanlı zamanında anlamını bilmediğimiz kelimeler olduğu için	1	10
	Osmanlı Türkçesinde günümüzde kullanmadığımız kelimeler olduğu için bazı cümleler farklı olabiliyor.	1	
	Farklı Osmanlıca kelimelerden oluşması.	1	
	Arapça ve Farsça kelimeler var ama okunuşları Türkçe.	1	
	Çok fazla bilmediğim kelime var.	1	
	Osmanlıca biraz daha ağır.	1	
	Osmanlıda kullandığımız kelimeler Türkçede kullanılıyor.	1	

tema	kod	frekans	frekans (%)
		toplam: 7	
alfabe farklılığı	Yazılışları farklı.	10	42
	Okunuşları aynı yazılışları farklı.	6	
	Okunuşları aynı.	2	
	Okuma daha zor.	1	
	Arapçaya benziyor.	1	
	Arap harflerinden oluşuyor. / Alfabetesi farklı.	8	
		toplam: 28	
dönem farklılığı	Osmanlı Türkçesi geçmiş dönemde yaşayan Türklere ait.	1	1
		genel toplam: 66	100

Osmanlı Türkçesi dersini alan öğrenciler için hazırlanan ikinci soru “Osmanlı Türkçesi günümüz Türkçesinden farklı bir dil midir? Niçin?” sorusudur. Elde edilen bulgulara göre katılımcıların büyük çoğunluğu Osmanlı Türkçesinin günümüz Türkçesinden farklı olmadığını belirtmişlerdir. Buna sebep olarak ise Osmanlı Türkçesinin günümüz Türkçesinden farklı olarak Arap alfabesiyle yazılmasını dolayısıyla okunuşlarının aynı yazılışlarının farklı olmasını göstermişlerdir. Ancak bu durumu sebep olarak gösterip farklı diller olduklarını belirten katılımcılar da bulunmaktadır. Bu da gösteriyor ki katılımcılar tarafından Osmanlı Türkçesinin günümüz Türkçesiyle aynı ya da farklı olmasının sebebi tam olarak çözülememiş veya kavram karmaşası tam olarak giderilememiştir.

- “Biraz farklıdır. İçinde Arapça ve farklı kelimeler yani Osmanlı zamanında anlamını bilmediğimiz kelimeler olduğu için biraz farklıdır.” (K 16)
- “Hayır değildir. Yazım biçimi ve alfabesi farklı.”(K 18)
- “Evet farklı bir dildir. Osmanlı Türkçesi geçmiş dönemde yaşayan Türklere aittir. Kendine has bir dildir.” (K 10)

Tablo 3. Osmanlı Türkçesi Dersini Almadan Önce Osmanlı Türkçesi Hakkındaki Bilgileri

tema	kod	frekans	frekans (%)
Geçmişte kullanılan dil.	Osmanlı döneminde kullanılan Türkçe.	9	25
	Atalarımızın kullandığı dil.	2	
		toplam: 11	
Türkçeden farklı bir dil.	Arapça ve Farsça bir dil olduğunu	1	6
	Ayrı bir dil zannediyordum.	1	
	Osmanlıca olduğunu	1	
		toplam: 3	
Arapça ve Farsçadan etkilenmiş dil.	Arapça ve Farsça kelime, tamlamalar olduğunu	2	4

Arap alfabesi vb. ile yazılan dil.	Arap alfabesi. / Arap harflerine benzer yazıldığını	4	6
Öğrenilmesi gereken dil.	Osmanlı Türkçesini geçmişimiz hakkında bilgi edinebilmemiz için öğrenmemiz gerektiğini	1	2
Hakkında az da olsa bilgi sahibi olunan dil.	Osmanlıca'yı biraz olsun anlıyordum.	1	4
	Sadece eski tarihteki yazıları görmüştüm.	1	
	toplam: 2		
Hakkında bilgi sahibi olunmayan dil.	Pek fazla bir şey bilmiyordum.	2	41
	Hiçbir şey bilmiyordum.	16	
	toplam: 18		
Öğrenmenin kolay olduğu dil.	Daha zor olduğunu düşünüyordum ama kolaymış.	1	4
	öğrenmenin kolay olduğunu	1	
	toplam: 2		
		genel toplam: 43	100

Osmanlı Türkçesi dersini alan öğrenciler için hazırlanan üçüncü soru “Osmanlı Türkçesi dersini almadan önce Osmanlı Türkçesi hakkında neler biliyordunuz?” sorusudur. Tespit edilen bulgulara göre katılımcıların birçoğu bu dersi almadan önce ders hakkında çok fazla bilgiye sahip olmadıklarını belirtmişlerdir. Diğer katılımcıların cevaplarından elde edilen bulgulardan ise en çok tekrarlananlar “Osmanlı Türkçesi’nin Arap alfabesiyle yazıldığı” ve “Osmanlı döneminde kullanılan Türkçe” görüşleridir.

- “Ayrı bir dil zannetmişim. Osmanlıların kullandığı.” (K 11)
- “Arapça ve Farsçadan kelime, tamlama girdiğini biliyordum ve Osmanlı’nın kullandığı geniş bir dil olduğunu ve Osmanlıca olduğunu.” (K 7)
- “Arap harflerine benzer şekilde yazıldığı dışında hiçbir bilgiye sahip değildim.” (K 20)
- “Osmanlı Türkçesi öğrenmenin geçmişimiz hakkında bilgi edineceğimiz için, eski mezar taşlarını vs. okuyabilmemiz için öğrenmememiz gerektiğini biliyordum. Atalarımızın kullandığı bir dildir.” (K 10)

Tablo 4. Osmanlı Türkçesini Öğrenmenin Gereklikleri

tema	kod	frekans	frekans (%)
Osmanlı Türkçesi öğrenmenin gerekliliği	Evet.	26	47
	Hayır.	6	
	toplam: 32		
Geçmişte kullanılan dil.	Atalarımızın dili.	3	5
	Önceden Osmanlıca kullanıyormuşuz.	1	
	toplam: 4		
Osmanlı Türkçesiyle yazılan eserleri okuyabilmek	Bazı yazıtlar Osmanlıca.	1	17
	mezar taşlarını okuyabilmek için	2	
	geçmişten kalan yazıları okuyabilmek için	8	

	Çinliler yüz yıllık yazıyı okuyor biz okuyamıyoruz.	1	
		toplam: 12	
geçmiş öğrenebilmek	Geçmişimizi öğrenmemiz gerekir.	5	17
	geçmişimizi anlayabilmek için	2	
	geçmişle geleceğimiz arasında bağlantı kurabilmek için	1	
	kökenlerimize, tarihimize sahip çıkmak için	1	
	eski tarihimizi okumak için	2	
	Kişilerin geçmiş tarihini bilip kültürlerini kaybetmemesi için gerekli.	1	
		toplam: 12	
Asıl sahip olunan dil.	O bizim, bize ait olanı tabi ki öğrenmeliyiz.	1	2
	Asıl sahip olduğumuz dil.	1	
		toplam: 2	
Her yönüyle zengin bir dil.	Osmanlı Türkçesi dini, edebi yönü fazla ve çok zengin bir dildir.	1	1
bilgi sahibi olmak	bilgilenmemiz için	1	2
	Kelime dağarcığımız genişler.	1	
		toplam: 2	
yeni bir dil öğrenmek	yedek bir dil olarak	1	1
günümüzde bir katkısının olmaması	günlük hayatta kullanmayacağım için / Kullanacağımız bir yer yok.	2	4
	Hayatıma bir katkıda bulunacağını düşünmüyorum.	1	
		toplam: 3	
ilgi alanına girmemesi	İlgi alanıma girmediği için ilgilenmiyorum.	1	1
		genel toplam: 68	100

Osmanlı Türkçesi dersini alan öğrenciler için hazırlanan dördüncü soru “*Osmanlı Türkçesi öğrenmeniz için gerekli olduğunu düşünüyor musunuz? Niçin?*” sorusudur. Bulgulara göre katılımcıların birçoğu Osmanlı Türkçesini öğrenmemenin gerekli olduğunu, diğer katılımcılar ise gerekli olmadığını belirtmişlerdir. Gerekli olduğunu düşünen katılımcılar Osmanlı Türkçesini öğrenerek geçmiş anlamayı, geçmiş ve gelecek arasında bağ kurmayı, o dönemden kalan eserleri okuyabilmeyi amaçlamışlar. Osmanlı Türkçesi öğrenmenin gerekli olmadığını düşünen katılımcılar ise sebep olarak ilgi alanlarına girmeyip günlük hayatta işlevsel bir bilgi olmadığını belirtmişlerdir.

- “Gerekli olduğunu düşünüyorum. Çünkü bazı mezar taşları, Osmanlı dönemindeki kitapları ve metinleri okunması için gerekli buluyorum.” (K 21)
- “Evet, geçmişte olan biteni daha iyi anlamak için.” (K 24)
- “Osmanlı Türkçesi dini, edebi yönü fazla ve çok zengin bir dildir.” (K 7)
- “Evet, gerekli olduğunu düşünüyorum yedek bir dil olarak.” (K 35)

Tablo 5. Osmanlı Türkçesi Ders Saatlerinin Yeterliliği

<i>tema</i>	<i>kod</i>	<i>frekans</i>	<i>frekans (%)</i>
<i>Osmanlı Türkçesi ders saatlerinin yeterliliği</i>	Evet.	19	62
	Fazla bile.	3	
	Hayır.	11	
	Daha çok vakit ayrılmalı.	6	
	toplam: 39		
<i>geçmiş ve kültürü öğrenebilmek</i>	Geçmişimizi öğrenebileceğim için yeterli.	1	6
	ecdadımızdan kopuğuz arayı toparlamak için	1	
	Kültürümüzü bilmemiz gerekiyor.	1	
	Geçmişten bize kalan tapu.	1	
	toplam: 4		
<i>detaylı bir şekilde öğrenebilmek</i>	tam olarak öğrenebilmek için	3	6
	Fazladan bilgi katıyor.	1	
	toplam :4		
<i>kolay anlaşılması</i>	Kolay anlaşılır bir dil. / Kolay bir dil.	3	8
	Kolay bir ders.	2	
	toplam: 5		
<i>Zevkli ve farklı bir ders.</i>	Çok hoş ve zevkli bir ders.	2	4
	ders farklı olduğu için	1	
	toplam:3		
<i>Sıkıcı bir ders.</i>	Sıkıcı bir ders.	1	8
	Dersten hoşlanmıyorum.	1	
	Fazlasının sıkacağı düşünüyorum.	1	
	Yeteri kadar şey öğreniyoruz.	1	
	Bu derste yapabildiklerimiz kısıtlı.	1	
	toplam: 5		
<i>Diğer derslerin de olması.</i>	Başka derslerde eksliğimiz olabiliyor.	1	1
<i>dersin anlaşılmasısı</i>	Anlaşılmıyor.	1	1
		genel toplam: 62	100

Osmanlı Türkçesi dersini alan öğrenciler için hazırlanan beşinci soru “*Osmanlı Türkçesi ders saatlerini yeterli buluyor musunuz? Niçin?*” sorusudur. Bulgulara göre katılımcıların tamamına yakını ders saatlerinin yeterli olduğunu belirtmişlerdir. Buna sebep olarak katılımcıların birçoğu dersin veya dilin kolay olduğunu diğer katılımcılar ise derste yapabildiklerinin kısıtlı, dersin sıkıcı olup hoşlanmadıklarını belirtmişlerdir. Ders saatinin yeterli olmadığını düşünen katılımcılar ise dersin zevkli olduğunu; Osmanlı Türkçesini, kültürümüzü tam olarak öğrenebilmek için ders saatinin artırılması gerektiğini sebep olarak göstermişlerdir.

- “Tam olarak yeterli değil çünkü bir dil sonuçta daha çok ders saatine ve zamana ihtiyaç var diye düşünüyorum. Tam anlamıyla öğrenebilmek için.” (K 1)
- “Haftada iki saat yeterli çünkü sıkıcı bir ders.” (K 5)

Tablo 6. Osmanlı Türkçesi Dersi Kapsamında Alınan Eğitim

tema	kod	frekans	frekans(%)
yazma çalışmaları	yazma çalışmaları / alıştırması	10	22
	Metinler yazıyoruz.	1	
		toplam: 11	
metin ve çeviri çalışmaları	metin çeviri	13	38
	şiiir çevirisi	2	
	Karşlarına ya da altlarına Türkçelerini yazarak.	1	
	Çevirdiğimiz metinleri deftere yazıyoruz.	1	
	yazılı metinlerle	1	
	kısa metinlerle	1	
		toplam: 19	
alfabe	Alfabeyi öğrendik. / harfler	2	4
sayılar	sayılar	1	2
okuma çalışmaları	okuma çalışmaları	1	2
öğretmenin liderliğinde ders	Hocamız yardımcı oluyor. / Hocamız yanlışlarımızı düzeltiyor.	2	8
	Hocamız elinden geleni yapıyor.	1	
	Öğretmen anlatıyor.	1	
		toplam: 4	
iyi ve faydalı bir eğitim	İyi bir eğitim alıyorum.	2	14
	Güzel bir eğitim aldım.	1	
	Çok iyi öğrendim.	1	
	Faydalı oluyor.	1	
	Osmanlı Türkçesini öğreniyoruz.	1	
	Alıştırma yapıyorum.	1	
		toplam: 7	
Çok geniş ve kapsamlı değil.	normal	1	6
	Çok geniş kapsamlı değil.	1	
	Çok yeterli değil.	1	
		toplam: 3	
Ders kapsamında nasıl bir eğitim aldığımı bilmiyorum.	Bilmiyorum.	1	2
		genel toplam: 49	100

Osmanlı Türkçesi dersini alan öğrenciler için hazırlanan altıncı açık uçlu soru “Osmanlı Türkçesi dersi kapsamında nasıl bir eğitim alıyorsunuz? Anlatınız.” sorusudur.

Buna göre dersin işlenişinde en önemli faktörün öğretmen olup daha çok öğretmenin hazırladığı materyallerle dersin yürütüldüğü anlaşılmış, genel olarak öğrenciler de bu durumdan memnun olduklarını belirtmişler.

- “Sınıfta metinleri çeviriyoruz daha sonra onları deftere yazıyoruz” (K 18)
- “Yazma çalışmaları, okuma çalışmaları gibi şeyler yapıyoruz.” (K 1)
- “Çok geniş kapsamlı değil. Hocamızın elinden geleni yaptığını biliyoruz fakat yeterli kaynağımız yok.” (K 2)

Tablo 7. Osmanlı Türkçesi Dersinde Kullanılan Kaynaklar

tema	kod	frekans	frekans (%)
kaynak yetersizliği	Kaynak yok.	7	18
	Ders kitapları verilmedi. / MEB kitabı gelmedi.	2	
	toplam: 9		
ders kitabı	devlet kitabı / sosyal bilimler lisesinde okutulan ders kitapları / ders kitabı	4	8
Osmanlıca dergi ve kitaplar	Osmanlıca dergiler / dergi	10	22
	Osmanlıca kitaplar	1	
	toplam: 11		
Osmanlıca metinler	metinler	10	30
	şiir	4	
	Osmanlıca hikâyeler	1	
	toplam: 15		
öğretmenin hazırladığı materyaller	öğretmenin verdiği kaynaklar / hocanın dağıttığı kâğıtlar	3	20
	bilgisayardan çıktı olarak	2	
	fotokopi	2	
	defter	1	
	internetten bulunan kaynaklar	1	
	slayt	1	
	toplam:10		
Derste kullanılan kaynaklar bilinmiyor.	Bilmiyorum.	1	2
		genel toplam: 50	100

Osmanlı Türkçesi dersini alan öğrenciler için hazırlanan yedinci açık uçlu soru “Osmanlı Türkçesi dersinde kullandığımız kaynaklar nelerdir?” sorusudur. Bulgulara göre derste düzenli olarak kullanılan bir kaynaklarının olmadığı öğretmenin dersle ilgili çeşitli yerlerden derlediği materyallerin kullanıldığı anlaşılmaktadır.

- “Yok, ders kitapları verilmedi.” (K 2)
- “Sosyal bilimler liselerinde okutulan ders kitapları.” (K 35)
- “Hocamız dergilerden bulup getiriyor. Metinlerle ders işliyoruz.” (K 23)

Tablo 8. Osmanlı Türkçesi Dersi Nasıl İşlenmeli

tema	kod	frekans	frekans (%)
sevdirerek	Sevdirerek öğretilmeli.	2	5
	Kimse sevmediği şeyi öğrenmek istemez.	1	
	toplam: 3		
eğlenceli	Eğlenceli yapılmalı. / Sıkmadan işlenmeli.	6	10
görsel nitelikli	Görsel kaynaklarla işlenmeli. / Görsel nitelikli olabilir.	5	10
	İnsan beyni görsel zekaya daha yatkın olduğu için öğrenmesi kolay olur.	1	
	toplam: 6		
çeviri yaparak	metin dağıtıp onu çözmeye çalışmak / metinleri günümüz Türkçesine çevirerek / Metinlerle devam edilmeli. / metin çevirme	6	10
çeşitli kaynaklarla	birçok kaynakla / farklı kaynaklarla	2	6
	tek kaynak sıkıcı	1	
	Osmanlıca şiirler dağıtılarak	1	
	toplam: 4		
çeşitli uygulama ve yöntemlerle	yazı alıştırmaları	2	23
	Kitap okunmalı.	1	
	sırf bilgi kaynaklı değil	1	
	oyunlarla pekiştirilerek	1	
	bol bol alıştırmalar yapılarak	1	
	tek tek uygulayarak	1	
	dersten sonra ödevlendirme yapılarak	1	
	dersi anlatarak	1	
	Pratik ve gramer olarak ikiye ayırıp haftada iki ders olarak işlenmeli.	1	
	Daha değişik ve ilginç olabilir.	1	
	yavaş yavaş zorlaştırılarak	1	
	Pekiştirilmeli.	1	
	sessizce	1	
	toplam: 14		
geçmiş hakkında bilgi verilerek	geçmiş hakkında bilgi verilerek	1	1
öğretmenin yönetiminde	Hocanın işine karışılmaz.	3	5
şu anki halinde bir farklılık yapılmadan	Şu anki hali iyi. / böyle devam / aynı şekilde / İşlenişi çok güzel.	5	8
öğrenmenin kolaylaşması ve akılda kalıcılığın artması	akılda daha kalıcı olması için	4	16
	Öğrenmeyi kolaylaştırıyor. / Bu şekilde kolay anlaşılır.	3	
	Daha iyi anlamamıza yardımcı olur. / Daha iyi öğreniliyor.	2	
	İstekli oluruz.	1	

		toplam: 10	
<i>Ders olmamalı.</i>	<i>İşlenmemeli.</i>	2	3
		genel toplam: 60	100

Osmanlı Türkçesi dersini alan öğrenciler için hazırlanan sekizinci soru “*Sizce Osmanlı Türkçesi dersi nasıl işlenmelidir? Niçin?*” sorusudur. Tespit edilen bulgulardan hareketle katılımcıların bir kısmı dersin işlenişinin aynı şekilde metin okuyarak devam edilmesini, bir kısmı ise görselleştirilerek daha eğlenceli işlenebileceğini belirtmiş böylece dersin daha kolay öğrenilip kalıcı olacağını ifade etmişlerdir.

- “Eğlenceli, geçmiş hakkında ilgi verilerek. Osmanlıca yazılar, şiirler dağıtılarak.” (K 10)
- “Görsel nitelikli olabilir. Çünkü insan beyni görsel zekâya daha yatkın olduğu için öğrenmesi kolay olur.” (K 13)
- “Osmanlıca pratik ve gramer olmak üzere ikiye ayrılıp haftada iki saat olarak işlenmelidir.” (K 32)
- “Birçok kaynakla birlikte eğlenceli hale getirilerek yavaş yavaş zorlaştırılarak, dersten sonra ödevlendirmeler yapılarak işlenebilir. Çünkü böylelikle bizim için daha kalıcı olacaktır.” (K 20)

Tablo 9. Osmanlı Türkçesine Çalışmak İçin Ders Saatleri Dışında Vakit Ayrılması

<i>tema</i>	<i>kod</i>	<i>frekans</i>	<i>frekans (%)</i>
<i>Osmanlı Türkçesine ders saatleri dışında zaman ayrılması üzerine</i>	Hayır.	27	57
	Evet.	2	
	Haftada bir saat ayırıyorum. /Vakit buldukça bazen bakıyorum. Ödev olduğu zaman vakit ayırıyorum.	6	
	toplam: 35		
<i>başka birçok dersin olması</i>	Ana derslere bakıyorum. / Daha önemli derslerim var.	2	14
	Çok ders var.	1	
	Diğer derslere ve ödevlere ağırlık veriyorum.	2	
	Vakit kalmıyor. / Boş vaktim yok.	4	
toplam:9			
<i>ilgi ve gerek duyulmaması</i>	Gerek duymuyorum.	5	11
	İlgi duymuyorum.	2	
	toplam: 7		
<i>Osmanlı Türkçesinin anlaşıl maması</i>	Hiçbir şey anlamıyorum. / Anlamakta zorlanıyorum.	2	3
<i>kaynağın kısıtlı olması</i>	kaynaklar kısıtlı olduğu için	1	3
	Derste tüm metinleri çeviriyor ve yazıyoruz.	1	
	toplam: 2		
<i>okuyabilmek için</i>	okuyabilmek için	1	1

<i>kolay öğrenilmesi</i>	Kolay bir ders. / Kolay olduğunu düşünüyorum. / Osmanlı Türkçesi kolay öğrenilen bir dil.	5	8
		genel toplam: 61	100

Osmanlı Türkçesi dersini alan öğrenciler için hazırlanan dokuzuncu soru “*Osmanlı Türkçesine çalışmak için ders saatleri dışında vakit ayırıyor musunuz? Niçin?*” sorusudur. Elde edilen bulgulara göre katılımcıların tamamına yakını Osmanlı Türkçesine çalışmak için vakit ayırmadıklarını buna sebep olarak ise diğer derslere ağırlık verdiklerini, ilgi duymadıklarını, vakitlerinin olmadığını, Osmanlı Türkçesinin kolay öğrenilip yeteri kadar bildiklerini belirtmişlerdir. Osmanlı Türkçesine çalışmak için vakit ayırdığını belirten katılımcılar ise sebep olarak metinleri okuyabilip ilgi duyduklarını ifade etmişleridir.

- “Hayır. Çok ders var. Vakit kalmıyor.” (K 27)
- “Ayırmıyorum. Çünkü hiçbir şey anlamıyorum.” (K 5)
- “Ayırmıyorum. Çünkü kaynaklar kısıtlı olduğu için çok vakit ayıracağımı düşünmüyorum.” (K 13)
- “Ayırıyorum, okuyabilmek için.” (K 10)

Tablo 10. Osmanlı Türkçesine Çalışmak İçin Kullanılan Kaynaklar

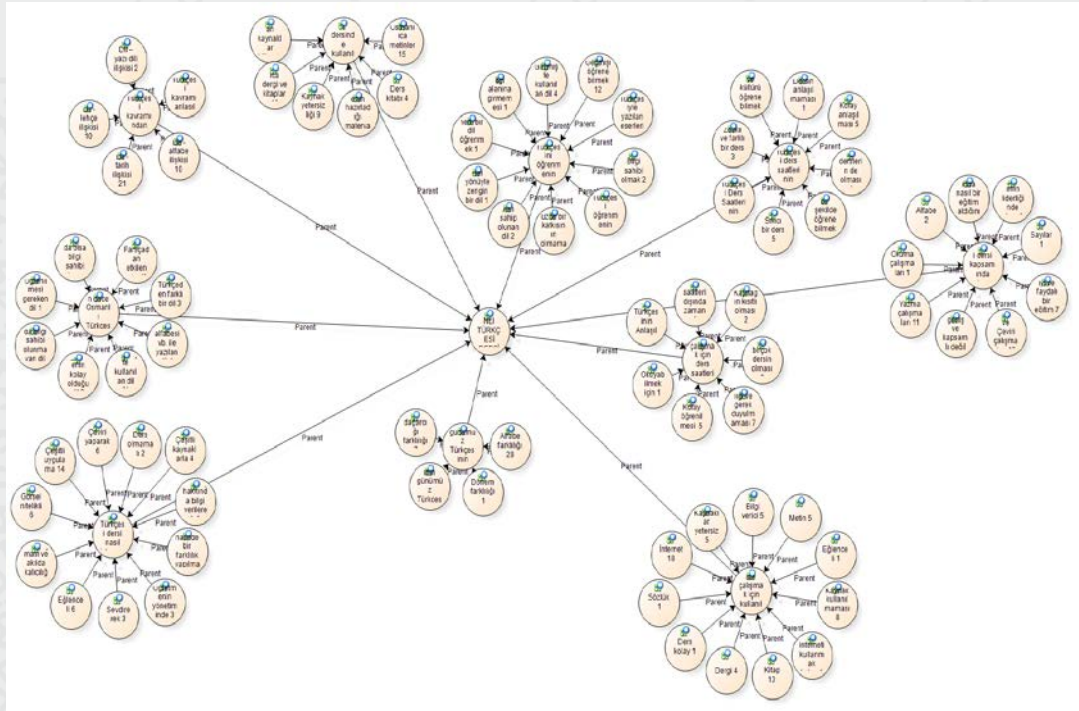
<i>tema</i>	<i>kod</i>	<i>frekans</i>	<i>frekans (%)</i>
<i>internet</i>	internet	18	27
<i>kitap</i>	kitap	5	20
	yardımcı kaynaklar / kitap	5	
	Osmanlı Türkçesi hikâye kitapları	1	
	Prof. Dr. Faruk Kadri Timurtaş Osmanlı Türkçesine giriş	1	
	Abimin Osmanlıca kitaplarını kullanıyorum.	1	
	toplam: 13		
<i>dergi</i>	dergi	4	6
<i>metin</i>	hocamızın verdiği metinler	5	7
<i>sözlük</i>	sözlük	1	1
<i>Bilgi verici.</i>	Çok bilgi var.	1	7
	doğru bilgi kitapta	1	
	Daha doğru, gerçekçi.	1	
	Bilmediğim şeyler öğreniyorum.	1	
	Değişik metinlere yer veriyor.	1	
	toplam: 5		
<i>Kaynaklar yetersiz.</i>	Yeterli kaynağımız yok.	2	7
	Elimde bu kaynaklar var.	1	
	Osmanlı Türkçesiyle yazılmış pek fazla metin bulamıyorum.	1	
	tek kaynak o	1	

		toplam: 5	
kaynak kullanılmaması	Kullanmam. / Daha önce kullanmadım bilmiyorum.	3	12
	Kaynak lazım değil.	2	
	Ana derslere çalışırım.	1	
	Hiçbiri.	1	
	Okul dışında çalışmıyorum.	1	
	toplam: 8		
Ders kolay.	ders kolay olduğu için	1	1
Kitap ve interneti kullanmak kolay.	Daha kolay.	4	6
Eğlenceli.	Daha eğlenceli.	1	1
		toplam: 65	100

Osmanlı Türkçesi dersini alan öğrenciler için hazırlanan onuncu soru “Osmanlı Türkçesine çalışmak için hangi kaynakları (internet, yardımcı kitap, yayınlar vb.) kullanırsınız? Niçin?” sorusudur. Bulgulara göre katılımcıların Osmanlı Türkçesi çalışmak için en çok faydalandıkları kaynaklar internet, yardımcı kitap, dergi ve öğretmenleri tarafından verilen metinler olmuştur.

- “Dergi ve internet.” (K 21)
- “Osmanlıca metinlerin olduğu internet sitelerine bakıyorum. Hocamızın verdiği metinlere bakıyorum.” (K 20)
- “İnternet ve sözlükle çalışıyorum.” (K 12)

Şekil 1. NVivo8 Programında Yapılan Algılarına Ait Model

Lise Öğrencilerinin Osmanlı Türkçesi Dersiyle İlgili Görüşleri (Dersi Almayanlar İçin).

Tablo 11. Osmanlıca ve Osmanlı Türkçesinin Farklılıkları

<i>tema</i>	<i>kod</i>	<i>frekans</i>	<i>frekans (%)</i>
<i>Osmanlıca ve Osmanlı Türkçesi kavramları aynıdır.</i>	Aynı dil.	6	41
	Farklı değil.	14	
	Osmanlıca veya Osmanlı Türkçesi günümüz Türkçesi ile aynı.	2	
	Her iki dilde de aynı kelimeler var.	1	
	Okunuşları aynı.	1	
	Yazıları aynı.	1	
	Osmanlıca veya Osmanlı Türkçesi günümüz Türkçesi ile aynı.	2	
	Osmanlıca, Osmanlı Türkçesinden oluşmaktadır.	1	
	toplam: 28		
<i>Osmanlıca ve Osmanlı Türkçesi kavramları farklıdır.</i>	Farklı.	12	37
	Yazıları farklı.	1	
	Bazı kelimeler çok farklı.	1	
	Osmanlıca farklı, ayrı bir dil. / Osmanlıca bir dildir.	4	
	Osmanlı Türkçesi Türkçenin Osmanlıda konuşulan hali.	2	
	Osmanlı Türkçesi, Osmanlı dilinin Türkçeye çevrilmiş halidir.	1	
	Osmanlıca yazı dili.	1	
	Osmanlı Türkçesi Arapça, Farsça ağırlıklı konuşma dili.	1	
	Osmanlıca Arapça diğer Türkçeye oluşur.	2	
	toplam: 25		
<i>Osmanlıca ve Osmanlı Türkçesi kavramlarının farklılığının bilinmemesi</i>	Bilmiyorum.	3	7
	Hiçbir fikrim yok. / Pek bir bilgim yok.	2	
	toplam: 5		
<i>Nedenin bilinmemesi.</i>	Nedenini tam olarak bilmiyorum.	3	4
<i>Osmanlı Türkçesi günümüz Türkçesinin Arap alfabesi ile yazılışdır.</i>	Osmanlı Türkçesi günümüz Türkçesinin Arap alfabesi ile yazılışdır.	2	2
<i>Her ikisi de geçmişte kullanılan diller.</i>	İkisi de Osmanlı Devleti'ne dayanıyor.	1	5
	Osmanlı zamanında kullanılmışlardır.	1	
	İkisi de geçmişte kullanılan dil	1	
	Eski Türklerin kullandığı diller.	1	
	toplam: 4		
		genel toplam:67	100

Osmanlı Türkçesi dersini almayan öğrenciler için hazırlanan birinci soru “Osmanlıca ve Osmanlı Türkçesi kavramları birbirinden farklı mıdır? Niçin?” sorusudur. Tespit edilen bulgular genel olarak “farklı”, “farklı değil”, “aynı” ve “bilmiyorum” kavramları çevresinde toplanmıştır. Bunlara sebep olarak ise katılımcılar birbirinden farklı birçok görüş bildirmiştir. Bu durum “Osmanlıca” ve “Osmanlı Türkçesi” kavramlarının katılımcılar tarafından tam olarak ayrıştırılıp anlaşılmadığını göstermektedir.

- “Osmanlıca ve Osmanlı Türkçesi aynı kavramlardır. Osmanlıca veya Osmanlı Türkçesi günümüz Türkçesiyle aynıdır. Sadece alfabesi farklıdır.” (K 12)
- “Farklı olduğunu düşünüyorum. Çünkü Osmanlıcada Farsça ve Arapça kelime ve kavramların dâhil olduğunu düşünüyorum. (K 3)
- “Evet farklıdır. Çünkü Osmanlıca başlı başına farklı bir dilken Osmanlı Türkçesi günümüz Türkçesinin Arap alfabesi ile yazılışı.” (K 2)
- “Hayır. Çünkü ikisi de Osmanlı Devleti’ne dayanıyor. O yüzden farkı yoktur.” (K 23)

Tablo 12. Kur’an-I Kerim Okuyabilmenin Osmanlı Türkçesini Öğrenmedeki Katkısı

tema	kod	frekans	frekans (%)
Kur’an-ı kerim okuyabilmenin Osmanlı Türkçesi öğrenmeye katkısı vardır.	Evet.	31	45
	Kur’an-ı Kerim i daha rahat ve seri okumamıza yardımcı olur.	1	
	Osmanlı Türkçesi okuyabilmek için Arapça bilmek lazım.	1	
	Birbiriyle bağlantılı.	2	
	toplam: 35		
Kur’an-ı kerim okuyabilmenin Osmanlı Türkçesi öğrenmeye katkısı yoktur.	Hayır.	7	14
	Kur’an dersinde Osmanlıcanın bir faydası yok.	1	
	Telaffuz farkları var.	1	
	Osmanlı Türkçesi konuşma dili.	1	
	Yazmada katkısı olur ama okunuşu Türkçeye benzediği için olmaz.	1	
	toplam: 11		
Bilinmiyor.	Bilmiyorum.	2	2
Alfabeleri benzerdir.	Aynı harflerden oluşması öğrenmeyi ve okumayı kolaylaştırabilir.	2	24
	Alfabe benzer. / Alfabe aynı.	15	
	Harflerin kullanımı açısından kolaylık sağlar.	1	
	Osmanlıca Arap harfleriyle yazılıp Latin harfleriyle okunmaktadır.	1	
	toplam: 19		
hareke farklılığı	Birinde hareke var diğerinde yok.	4	6

	Osmanlı Türkçesi bilseydim harekesiz de olsa Kur'an okuyabilirim.	1	
		toplam: 5	
<i>Kur'an okuyabilmenin Osmanlıca okumadaki yetersizliği</i>	Düşük derecede Kur'an okumama rağmen Osmanlıca'yı okumakta zorlanıyorum.	1	1
<i>kelime benzerliği</i>	Osmanlı Türkçesi, Arapça ve Farsça ağırlıklı olduğu için etkili.	1	5
	Kelimeler benzer.	2	
	Arapça kelimeleri önemlidir.	1	
		toplam: 4	
		genel toplam: 77	100

Osmanlı Türkçesi dersini almayan öğrenciler için hazırlanan ikinci soru “*Kur'an-ı Kerim okuyabilmenin Osmanlı Türkçesi öğrenmede katkısı olduğunu düşünüyor musunuz? Niçin?*” sorusudur. Elde edilen bulgulardan hareketle katılımcıların tamamına yakını soruya olumlu yanıt vermişlerdir. Bu duruma gerekçe olarak ise birbirinden farklı birçok sebep göstermişlerdir. Bu sebeplerden en çok tekrarlananı ise *alfabelerinin benzer olmasıdır*. Soruya olumsuz yanıt veren katılımcılar da “Osmanlı Türkçesinde hareke yok”, “Kur'an dersinde Osmanlıca'nın bir faydası yok”, “telaffuz farkları var” gibi sebepler göstermişlerdir. Katılımcılar ister olumlu ister olumsuz yanıt vermiş olsun bu duruma gerekçe olarak gösterdikleri sebeplerden cevap aranan mevzunun tam olarak anlaşamadığı gözlemlenmiştir.

- “Düşünmüyorum, harfleri benzemesine rağmen Osmanlı Türkçesinde birkaç haf değişik okunuyor. Kur'an-ı Kerim'de hareke varken, Osmanlı Türkçesinde yok. Bu nedenle katkısı olduğunu düşünmüyorum.” (K 18)
- “Kesinlikle katkısı vardır. Her ikisi de Arapça ile yazılır. Ufak farklar haricinde birçok şey aynıdır. Kur'an-ı Kerim'de harekeler vardır. Osmanlıca harekesiz yazılır ve okunur.” (K 21)
- “Aynı harflerden oluşması öğrenmeyi ve okumayı kolaylaştırabilir. Fakat düşük derecede Kur'an okumama rağmen Osmanlıca'yı okumakta zorlandığımı söyleyebilirim.” (K 5)

Tablo 13. Osmanlı Türkçesiyle İlgili Eğitim Alma Durumu

<i>tema</i>	<i>kod</i>	<i>frekans</i>	<i>frekans (%)</i>
<i>Eğitim alındı.</i>	Evet.	3	6
	bilgiye ihtiyacım olduğu için	1	
		toplam: 4	
<i>Eğitim alınmadı.</i>	Hayır.	37	74
	Başka diller ilgimi daha çok çekiyor, böyle bir dil olduğunu iki yıl önce öğrendim.	1	
	Fırsat olmadı.	1	
	Almak isterdim.	2	
	gerek olmadığı için / Yararı olmaz.	5	

	Kur'an dersi aldım bu da Osmanlıca'yı okuyabilme fırsatı sağlıyor.	1	
	Arapça biliyorum.	1	
	Birkaç ders dinledim.	1	
		toplam: 49	
<i>kaynaklara doğrudan ulaşım bilgiyi direkt almak için</i>	araştırma, öğrenme hususunda doğrudan kaynaklara ulaşabilmek için	1	3
	İnsanın tarihi hakkında bilgisi olmalı, bir eseri kalın sözlüklere ihtiyacı olamadan anlamalı.	1	
		toplam: 2	
<i>Zorunluluk durumu olmadığı için ders alma isteğinin olmaması.</i>	Hiç de istemedim.	1	13
	Kimse git eğitim al demedi.	1	
	Merak etmedim. / Düşünmedim.	2	
	Osmanlı Türkçesi diye bir ders duymadım.	1	
	Programımızda öyle bir ders yoktu.	4	
		toplam: 9	
<i>İlerde gerekli olabilir.</i>	İlerde karşıma çıkabilir.	2	3
		genel toplam: 66	100

Osmanlı Türkçesi dersini almayan öğrenciler için hazırlanan üçüncü soru “*Daha önce Osmanlı Türkçesiyle ilgili eğitim aldınız mı? Niçin?*” sorusudur. Katılımcıların tamamına yakını Osmanlı Türkçesiyle ilgili daha önce eğitim almadıklarını belirtmiş buna sebep olarak ise kimisi merak etmeyip istemediklerini, kimisi böyle bir dil veya ders olduğunu bilmediklerini, kimisi de Arapça bilip Kur’an dersi aldığı için Osmanlı Türkçesini okuyabildiğini göstermiştir. Bunun yanında katılımcıların bir kısmı da daha önce eğitim aldıklarını ya da almak istediklerini belirtmişlerdir. Osmanlı Türkçesiyle ilgili daha önce eğitim alan katılımcılar ise sebep olarak araştırma yapmak için kaynaklara doğrudan ulaşabilmeyi, Osmanlı Türkçesini ilerde kullanabileceklerini belirtmişlerdir.

- “Evet aldım. Çünkü Osmanlı Türkçesiyle ileride karşılaşacağımı bildiğim için ders almayı tercih ettim.” (K 30)
- “Hayır almadım. Okullarda bu ders verilmiyordu.” (K 33)
- “Evet. İlk olarak okulumuzda tarih dersi hocamızın bize hafta sonu verdiği özel dersle ikinci olarak Osmanlıca Eğitim adlı MEB destekli kursun 1. seviyesini tamamlayarak aldım. Bunun sebebi ise hem bilgiye aç olduğum hem de araştırma ve öğrenme hususunda doğrudan kaynaklara ulaşabilmek için hem de atalarımıza borçlu olduğumuzu düşündüğüm için.” (K 3)
- “Hayır. Çünkü bana kimse git eğitim al demedi.” (K 10)

Tablo 14. Osmanlı Türkçesi Hakkında Bilinenler

tema	kod	frekans	frekans (%)
Geçmişte kullanılan dil.	Osmanlı zamanında konuşulan dil. / Osmanlı döneminde kullanılan dil.	2	7
	Atalarımızın kullandığı dil.	1	
	Naif, birbirine saygılı ve sınırlarını bilen insanların dili.	1	
	toplam: 4		
Türkçe öğretmenlerinin bilmesi gereken dil.	Türkçe öğretmenlerinin zorunlu olarak bilmesi ve öğrenmesi gerektiği dil.	1	1
Arap alfabesiyle yazılan dil.	Arap alfabesi kullanılır. / Arap alfabesi ve bunun dışında birkaç harfle yazılır.	6	29
	Kur'an-ı Kerim gibi yazılıyor.	2	
	Latin alfabesinden önce kullanılan alfabe	1	
	Arap alfabesi ile yazılan günümüz Türkçesiyle okunur. / Türkçe olarak okunuyor.	6	
	toplam: 15		
Yazıldığı gibi okunan dil.	kelimelerin yazıldığı gibi okunduğu	2	3
Harekeleri olmayan dil.	Harekeleri yok.	1	1
Yazı dili.	Yazı dili.	1	1
Arapça ve Farsçadan etkilenen dil.	günümüz bazı kelimelerin o dönemde farklı karşılıkları olduğu	1	13
	Arapça, Farsça ve Türkçe sözcükler bol.	1	
	Arapça, Farsça ve Türkçenin birleşimiyle oluşan dil.	1	
	Arapçaya benzer.	3	
	Arapça kelimelere yakın.	1	
toplam: 7			
Arapçadan kolay olan dil.	Arapçadan kolay olduğu	1	1
Bilinmiyor.	Bilmiyorum.	17	37
	Bilmek isterdim, öğrenmek lazım.	2	
	toplam:19		
		genel toplam: 51	100

Osmanlı Türkçesi dersini almayan öğrenciler için hazırlanan dördüncü soru "Osmanlı Türkçesi hakkında neler biliyorsunuz? Anlatır mısınız?" sorusudur. Tespit edilen bulgulara göre konu hakkında bilgi sahibi olmadığını belirten katılımcılar olmakla beraber genel olarak Osmanlı Türkçesinin Arapça, Farsça etkisinde olan ya da onlara benzeyen Arapça, Farsça ve Türkçeden oluşan Arap alfabesiyle ve harekesiz yazılıp Türkçe olarak okunan geçmişte atalarımız tarafından kullanılan dil olduğunu belirtmişlerdir.

- “Arap alfabesi ve bunun dışında birkaç harfle daha yazılır.” (K 6)
- “Kur’an-ı Kerim gibi yazılıyor fakat harekeleri yok ve Türkçe olarak okunuyor.” (K 20)
- “Arapça, Farsça ve Türkçe sözcüklerin bol bulunduğu yazı dili. Arap alfabesiyle yazılan bir dil.” (K 4)
- “Arapçaya benzediğini. Kelimelerin yazıldığı gibi okunduğunu. Arapçadan kolay olduğunu. Osmanlının bize armağanı olduğunu.” (K 15)

Tablo 15. Osmanlı Türkçesinin Öğrenilmesinin Gerekliliği

tema	kod	frekans	frekans (%)
Osmanlı Türkçesi öğrenmenin gerekliği	Evet.	21	61
	İlerde karşıma çıkabilir.	4	
	Arapçayı okuyabilmek için önemli.	1	
	Hayır.	16	
	İlerde lazım değil.	3	
	Şu an Türkçe konuşuyoruz.	3	
	toplam: 48		
İsteyen öğrenebilir.	Herkes için gerekli değil.	1	6
	İsteyen Osmanlıca isteyen Almanca öğrensın.	1	
	İsteyen araştırır.	1	
	Eski kitap ve kaynaklardan bilgi edinecek kişiler, ilgili olanlar öğrenmeli.	2	
		toplam: 5	
Geçmişte kullanılan dil.	Atalarımızı, ecdadımızı anlayabilmek için	1	16
	Atalarımızın dilini bilmek en doğal hakkımız.	1	
	Atalarımızın kullandığı yazı.	1	
	Osmanlının torunlarıyız.	1	
	Osmanlı Türkçesi eskilerden olduğu için	1	
	Araştırma yapmak, kaynaklara doğrudan ulaşmak için gerekli.	2	
	Osmanlı Türkçesi ile ilgili yazıları okumak için	3	
	Döneme ait hiçbir şey okuyamıyoruz, anlayamıyoruz.	1	
	Eski insanların mezar taşlarını okumak istiyorum.	1	
	eski eserlerin çevrilmesi için	1	
	toplam: 13		
tarih ve milleti daha iyi tanımak için	diğer milletlerden bir farkımız olması için	1	6
	Soyunun nereden geldiğini bilmelidir.	1	
	tarihimizi daha iyi anlamak, öğrenmek için	3	
		toplam: 5	
Farklı bir dil.	Farklı bir dil.	1	5

	Fazladan dil bilmek yararlıdır.	2	
	Fazla bilgi göz çıkarmaz.	1	
		toplam:4	
Yeni bir ders gerekli değil.	Arapça ve Kur'an-ı kerim dersleri yeterli.	1	2
	Dersimiz ağır.	1	
		toplam:2	
Bilinmiyor.	Bilmiyorum.	1	1
		toplam: 78	100

Osmanlı Türkçesi dersini almayan öğrenciler için hazırlanan beşinci soru “Osmanlı Türkçesi öğrenmenin gerekli olduğunu düşünüyor musunuz? Niçin?” sorusudur. Elde edilen bulgulara göre katılımcılardan Osmanlı Türkçesi öğrenmenin gerekli olduğunu düşünenler, Osmanlı Türkçesi öğrenmenin gerekli olmadığını düşünenlere göre biraz daha fazladır. Osmanlı Türkçesi öğrenmenin gerekli olduğunu düşünen katılımcılar sebep olarak tarihimi, geçmişimizi, atalarımızı anlayabilmeyi; eski eserleri, kaynakları, mezar taşlarını okuyabilmeyi; bir dil daha öğrenmenin iyi olabileceğini ve ilerde kullanabileceklerini belirtmişleridir. Osmanlı Türkçesi öğrenmenin gerekli olmadığını düşünen katılımcılar ise Osmanlı Türkçesine ilgisi olanların, isteyenlerin Osmanlıca veya başka bir yabancı dil öğrenebileceğini, ilerde karşılıklarına çıkmayabileceğini sebep olarak göstermişlerdir.

- “Bence gerekli çünkü geçmiş bilgilerimize ulaşmak daha kolaydır. Eski kaynaklardan güvenilir bir şekilde bilgi elde edebiliriz.” (K 12)
- “Hayır. Sonuçta 21. yüzyılda yaşıyoruz. Ama ilgili olanlar için neden olmasın.” (K 9)
- “Evet. Sonuçta Osmanlı'nın torunlarıyız diyoruz ama o döneme ait hiçbir şey okuyamıyoruz, anlayamıyoruz.” (K 10)

Tablo 16. Osmanlı Türkçesi Dersi Almak İçin İsteklilik

tema	kod	frekans	frekans (%)
Osmanlı Türkçesi dersini almak için isteklilik	Evet.	25	47
	İlerde lazım olabilir.	5	
	Atalarımızın dilini biz de bilmeliyiz. / eskiden dedemin kullandığı yazı olduğu için	4	
	Öğrenmek faydalı olabilir. / Derslere katkısı olabilir.	4	
	Gerekli buluyorum.	2	
	Kolay ve güzel bir ders olurdu.	2	
	Fazla dil öğrenmek güzel olur.	1	
	İslam hukuku üzerine yoğunlaşmak istediğim için	1	
		toplam: 44	
Osmanlı Türkçesi dersini almak için isteksizlik	Hayır.	13	27
	Vaktim yok. / Zaman kaybı.	2	
	Hiçbir yerde kullanamayacağımı	2	

	düşünmüyorum.		
	Gerekli bulmuyorum.	2	
	İlgimi çekmiyor.	1	
	Nedeni yok.	1	
	Ders olarak istemem.	1	
	Önümde daha önemli bir sınav var.	1	
	Diğer derslerimiz çok ağır.	1	
	Zaten biliyorum.	1	
	Geçmişte yaşanan geçmişte kalır tekrar irdelemenin bana faydası olmaz.	1	
		toplam: 26	
<i>Bilinmiyor.</i>	Bilmiyorum.	1	1
<i>Atalarımızın dili.</i>	Atalarımızın dilini biz de bilmeliyiz.	3	4
	eskiden dedemin kullandığı yazı olduğu için	1	
		toplam: 4	
<i>Gelecekte alınabilir.</i>	İsteyebilirim ama şu an değil.	2	3
	Üniversitede alabilirim.	1	
		toplam: 3	
<i>yeni bilgiler için</i>	Kültür, bilgi olarak almak isterim.	1	2
	Kelime hafızam gelişir.	1	
		toplam: 2	
<i>geçmiş ve tarihi öğrenebilmek için</i>	Geçmişimizi öğrenmemiz gerekiyor.	5	10
	Tarihimizi daha iyi öğrenebilme şansım olur. / Tarihimi geliştirir.	2	
	Osmanlı arşivi önemli bir kaynak	1	
	Tarihimizi başkalarından değil de kendimizin yorumlayıp öğrenmesini isterim.	1	
	Bilinmeyen tarihimizi bilmek isterim.	1	
		toplam: 10	
<i>o dönemden kalan eserleri okuyabilmek için</i>	Günümüz Türkçesiyle aynı olsa da okuyamıyoruz.	1	3
	O zamanlar kullanılan alfabeye yazılan eserleri okuyamıyoruz.	1	
	100 yıl önceki kaynakları okumak ve anlamak isterim.	1	
		toplam: 3	
		genel toplam: 93	100

Osmanlı Türkçesi dersini almayan öğrenciler için hazırlanan altıncı soru “Osmanlı Türkçesi dersini almak ister misiniz? Niçin?” sorusudur. Cevaplardan tespit edilen bulgulara göre katılımcılardan şu an ya da daha sonra Osmanlı Türkçesi dersini almak isteyenler olduğu gibi istemeyenler de olmuştur. Bu duruma birçok sebep de belirtmişlerdir. Katılımcılardan dersi almak isteyenler genel olarak geçmişi, tarihi öğrenmeyi; o dönemden kalan kaynakları okuyup anlayabilmeyi; Osmanlı Türkçesinin

ilerde karşılıklarına çıkabileceğini sebep olarak göstermişlerdir. Katılımcılardan dersi almak istemeyenlerin göstermiş oldukları sebepler ise genel olarak dersi gereksiz bulup ilerde kullanmayacaklarını düşünmeleri, geçmişte yaşananları irdelemelerinin kendilerine faydasının olmadığı, önlerinde önemli bir sınav olup Osmanlı Türkçesi dersine ayırarak vakitlerinin olmamasıdır.

- “Evet almak isterim. Çünkü atalarımızın dilini biz de bilmeliyiz.” (K 20)
- “İsteyebilirim ama şu an değil. Dinler tarihi okumak istediğim için üniversitede alabilirim. Bu alana yönelmek istediğim için almak isterim.” (K 4)
- “Evet. Tarihimizi başkalarından değil de kendimiz yorumlayıp öğrenmek isterim.” (K 10)

Tablo 17. Osmanlı Türkçesi Dersinden Beklentileri

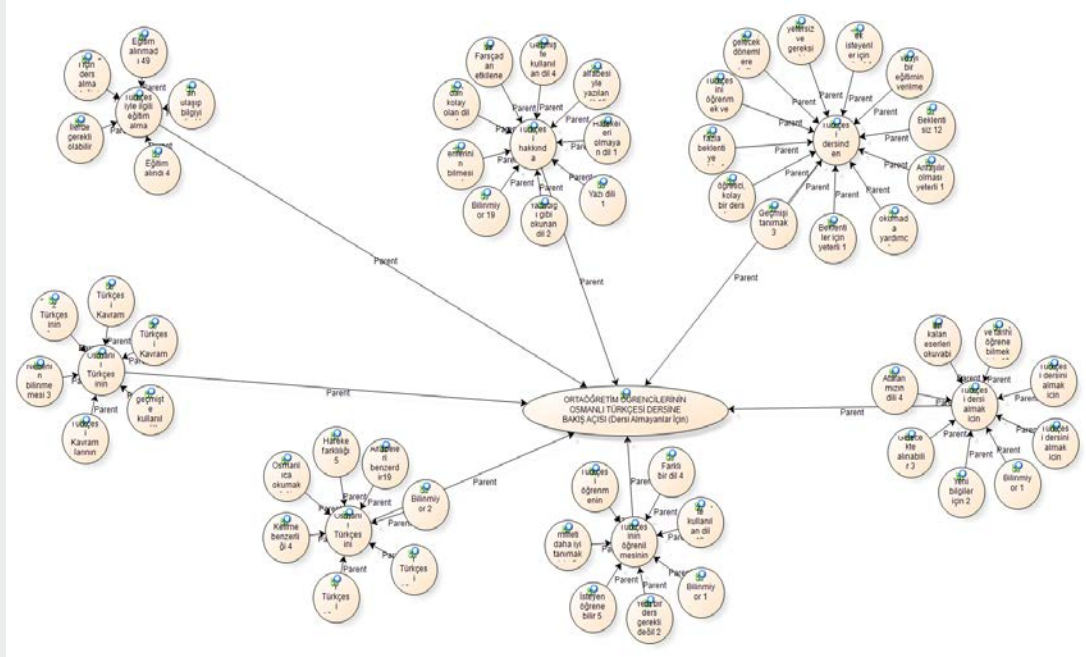
<i>tema</i>	<i>kod</i>	<i>frekans</i>	<i>frekans (%)</i>
<i>Beklentisiz.</i>	Beklentim yok.	12	27
<i>Çok fazla beklentiye sahip.</i>	Çok şey var.	1	2
<i>Faydasız, yetersiz ve gereksiz bir ders.</i>	Bir yararı olmadığını düşünüyorum.	1	9
	Bu dersin yeterli olmayacağını düşünüyorum.	1	
	Gereksiz bir ders.	1	
	Sadece mezar taşı okumaya yarayacak.	1	
	toplam:4		
<i>Anlaşılır olması yeterli.</i>	Anlaşılır olsun yeter.	1	2
<i>Beklentiler için yeterli.</i>	Beklentilerimi karşılayacağını düşünüyorum.	1	2
<i>eğlenceli, öğretici, kolay bir ders olması</i>	Eğlenceli, öğretici bir ders bekliyorum.	1	9
	Kolay bir ders. / Kolay olduğunu düşünüyorum.	3	
	toplam: 4		
<i>topluma, hayata, gelecek dönemlere katkı sağlaması</i>	Osmanlıca'yı öğrenmek yararlı olur.	1	9
	Bilinçli olarak ve önemine varılarak öğrenip öğretildiğinde toplumumuza katkısı olacağını düşünüyorum.	1	
	Hayatımıza yardımcı olacaktır.	1	
	Geleceğe bir faydamız olsun.	1	
	toplam: 4		
<i>geçmiş tanımak</i>	tarihe yönelik bilgi edinme	2	6
	Geçmiş ve atalarımızı tanımak için önemli.	1	
	toplam: 3		
<i>Osmanlı Türkçesini öğrenmek ve anlayabilmek</i>	Az da olsa anlamalıyım.	3	18
	Osmanlı Türkçesiyle yazılan yazıları gördüğümde okuyabilmeliyim.	2	
	Osmanlı'yı öğrenmek, konuşabilmek, yazabilmek.	1	
	Okumakta sıkıntım yok ama yazmak ve	1	

	anlamakta zorluk çekebilirim.		
	Yazımının zor olduğunu düşünüyorum.	1	
		toplam: 8	
Kur'an-ı Kerim okumada yardımcı olması	Kur'an okumama yardımcı olabileceğini düşünüyorum.	1	2
eksiksiz ve iyi bir eğitimin verilmesi	Eksiksiz bir şekilde öğreilmeli.	1	13
	Doğru ve anlaşılır şekilde öğreilmeli.	1	
	Ciddiyetle, öğrencinin gerçekten eğitici, işine yarayabilecek ölçüde öğreilmeli.	2	
	İyi bir öğretim olmalı.	1	
	Gereken önemin verilmesi.	1	
	toplam: 6		
Öğrenmek isteyenler için güzel.	Öğrenmek isteyenler için güzel bir şey.	1	2
		genel toplam: 44	100

Osmanlı Türkçesi dersini almayan öğrenciler için hazırlanan yedinci soru “*Osmanlı Türkçesi dersinden beklentileriniz nelerdir? Niçin?*” sorusudur. Cevaplardan elde edilen bulgulardan hareketle katılımcılar genel olarak Osmanlı Türkçesi dersinden beklentilerinin olmadığını; kolay bir ders olduğunu; doğru, anlaşılır, eksiksiz, eğitici, eğlendirici şekilde öğretilmesi gerektiğini; Osmanlı Türkçesine gereken önemin verilmesini; Osmanlı Türkçesini en azından okuyabilecek kadar öğrenmeyi istediklerini ifade etmişlerdir.

- “Eğitim sistemini süslemek amaçlı gereksiz bir ders.” (K 25)
- “Dersin beklentilerimi karşılayacağını düşünüyorum. Ancak eğitimi veren öğretmenlerimizin kaliteli yetiştirilmesi hususunda endişelerim var.” (K 3)
- “Ümmeti Osmanlı’nın uyanışına sebep olabilir. Bilinçli olarak ve önemine varılarak öğrenip öğretildiğinde toplumumuza katkısı olacağını düşünüyorum. Atalarımızdan ilham alabiliriz.” (K 5)
- “Osmanlı Türkçesiyle yazılan bir yazı gördüğümde benim için anlam ifade etmeli yani onu okuyabilmeliyim. Osmanlı Türkçesini tam anlamıyla öğrenmesem bile az da olsa anlamak isterim.” (K 6)

Şekil 2. NVivo8 Programında Yapılan Algılarına Ait Model

Sonuç ve Öneriler

Çalışmamızda Osmanlı Türkçesi dersini alan ve almayan öğrencilere Osmanlı Türkçesi ve dersiyile ilgili açık uçlu sorular yöneltilmiş, verilen cevaplardan bulgular saptanarak bunlar üzerinden yorumlar yapılmıştır.

Ayrıca bu yorumlamalar yapılırken dikkate alınan bir diğer nokta da her bir açık uçlu soru için tespit edilen kodların en fazla ya da en az yoğunlaştığı temaların yüzdellikleri olmuştur. Bunlar:

Osmanlı Türkçesi Dersini Alanlar İçin,

1. Soru (Osmanlı Türkçesi kavramından ne anlıyorsunuz?): En fazla tekrarlanan tema: *"dil-tarih ilişkisi"* (%46), en az tekrarlanan tema: *"dil-yazı ilişkisi"* (%4).
2. Soru (Osmanlı Türkçesi günümüz Türkçesinden farklı bir dil midir? Niçin?): En fazla tekrarlanan tema: *"Osmanlı Türkçesinin günümüz Türkçesinden farklılığı"* (%45), en az tekrarlanan tema: *"dönem farklılığı"* (%1).
3. Soru (Osmanlı Türkçesi dersini almadan önce Osmanlı Türkçesi hakkında neler biliyordunuz?): En fazla tekrarlanan tema: *"hakkında bilgi sahibi olunmayan dil"* (%41), en az tekrarlanan tema: *"öğrenilmesi gereken dil"* (%2).
4. Soru (Osmanlı Türkçesi öğrenmemizin gerekli olduğunu düşünüyor musunuz? Niçin?): En fazla tekrarlanan tema: *"Osmanlı Türkçesi öğrenmenin gerekliliği"* (%47), en az tekrarlanan temalar: *"her yönüyle zengin bir dil"* (%1), *"yedek bir dil olarak"* (%1), *"ilgi alanına girmemesi"* (%1).
5. Soru (Osmanlı Türkçesi ders saatlerini yeterli buluyor musunuz? Niçin?): En fazla tekrarlanan tema: *"Osmanlı Türkçesi ders saatlerinin yeterliliği"*

- (%62), en az tekrarlanan temalar: “diğer derslerin de olması” (%1), “dersin anlaşıl-maması” (%1).
6. Soru (Osmanlı Türkçesi dersi kapsamında nasıl bir eğitim alıyorsunuz? Anlatınız?): En fazla tekrarlanan tema: “metin ve çeviri çalışmaları” (%22), en az tekrarlanan temalar: “sayılar” (%2), “okuma çalışmaları” (%2), “ders kapsamında nasıl bir eğitim aldığınızı bilmiyor” (%2).
 7. Soru (Osmanlı Türkçesi dersinde kullandığınız kaynaklar nelerdir?): En fazla tekrarlanan tema: “Osmanlıca metinler” (%30), en az tekrarlanan tema: “derste kullanılan kaynaklar bilinmiyor” (%2).
 8. Soru (Sizce Osmanlı Türkçesi ders nasıl işlenmelidir? Niçin?): En fazla tekrarlanan tema: “çeşitli uygulama ve yöntemlerle” (%23), en az tekrarlanan tema: “geçmiş hakkında bilgi verilerek” (%1).
 9. Soru (Osmanlı Türkçesine çalışmak için ders saatleri dışında vakit ayırıyor musunuz? Niçin?): En fazla tekrarlanan tema “Osmanlı Türkçesine ders saatleri dışında zaman ayrılması üzerine” (%57), en az tekrarlanan tema: “okuyabilmek için” (%1).
 10. Soru (Osmanlı Türkçesine çalışmak için hangi kaynakları (internet, yardımcı kitap, yayınlar vb.) kullanırsınız? Niçin?): En fazla tekrarlanan tema: “internet” (%20), en az tekrarlanan temalar: “sözlük” (%1), “ders kolay” (%1), “eğlenceli” (%1)

Osmanlı Türkçesi Dersini Almayanlar İçin,

1. Soru (Osmanlıca ve Osmanlı Türkçesi kavramları birbirinden farklı mıdır? Niçin?): En fazla tekrarlanan tema: “Osmanlıca ve Osmanlı Türkçesi kavramları aynıdır” (%41), en az tekrarlanan tema: “Osmanlı Türkçesi günümüz Türkçesinin Arap alfabesi ile yazılışındadır” (%2).
2. Soru (Kur’an-ı Kerim okuyabilmenin Osmanlı Türkçesi öğrenmede katkısı olduğunu düşünüyor musunuz? Niçin?): En fazla tekrarlanan tema: “Kur’an-ı Kerim okuyabilmenin Osmanlı Türkçesi öğrenmeye katkısı vardır” (%45), en az tekrarlanan tema: “Kur’an okuyabilmenin Osmanlıca okumakta yetersizliği” (%1).
3. Soru (Daha önce Osmanlı Türkçesiyle ilgili eğitim aldınız mı? Niçin?): En fazla tekrarlanan tema: “eğitim alınmadı” (%74), en az tekrarlanan temalar: “Kaynaklara doğrudan ulaşım bilgiyi direkt almak için” (%3), “ilerde gerekli olabilir” (%3).
4. Soru (Osmanlı Türkçesi hakkında neler biliyorsunuz? Anlatınız?): En fazla tekrarlanan tema: “Bilinmiyor” (%37), en az tekrarlanan temalar: “Türkçe öğretmenlerinin bilmesi gereken dil” (%1), “harekeleri olmayan dil” (%1), “Yazı dili” (%1), “Arapçadan kolay olan dil” (%1).
5. Soru (Osmanlı Türkçesi öğrenmenizin gerekli olduğunu düşünüyor musunuz? Niçin?): En fazla tekrarlanan temalar: “Osmanlı Türkçesi öğrenmenin gerekliliği” (%61), en fazla tekrarlanan tema: “yeni bir ders gerekli değil”, en az tekrarlanan tema: “bilinmiyor” (%1).

6. Soru (Osmanlı Türkçesi dersini almak ister misiniz? Niçin?): En fazla tekrarlanan tema: “Osmanlı Türkçesi dersini almak için isteklilik” (%47), en az tekrarlanan tema: “bilinmiyor” (%1).
7. Soru (Osmanlı Türkçesi dersinden beklentileriniz nelerdir? Niçin?): En fazla tekrarlanan tema: “Beklentisiz”, en az tekrarlanan temalar: “Çok fazla beklentiye sahip” (%1), “Anlaşılır olması yeterli” (%1), “Beklentiler için yeterli” (%1), “Kur’an-ı Kerim okumada yardımcı olması” (%1), “Öğrenmek isteyenler için güzel” (%1).

Osmanlı Türkçesi dersini alan öğrenciler için: Birçok katılımcı Osmanlı Türkçesiyle ilgili olarak geçmişte kullanılan, günümüz Türkçesinden farklı olmayan sadece Türkçenin belli bir dönemine verilen ad olduğunu belirtmiştir. Buna sebep olarak Osmanlı Türkçesinin Arap alfabesiyle yazılıp Türkçe okunmasını göstermişlerdir. Ancak aynı durumu yani dilin Arap alfabesi kullanılarak yazılmasını sebep olarak gösterip Osmanlı Türkçesi ve günümüz Türkçesinin farklı diller olduğunu belirten katılımcılar da vardır. Bu durum da Osmanlı Türkçesinin günümüz Türkçesine göre farklılıklarının tam olarak çözülemediğini göstermiştir.

Üzerinde durulan bir diğer konu ise Osmanlı Türkçesi öğrenmenin gerekliliğidir. Katılımcıların birçoğu geçmişi anlamayı, geçmiş ve gelecek arasında bağ kurmayı, o dönemden kalan eserleri okuyabilmeyi amaçlayarak Osmanlı Türkçesi öğrenmeyi gerekli bulmuşlardır. Bu gerekliliğin belirtildiği kodlar arasında “mezar taşlarını okuyabilmek için” ifadesi de bulunmuştur. Bu ve buna benzer ifadeler katılımcıların çevrelerinde yaşanan Osmanlı Türkçesiyle ve öğretimiyle ilgili tartışmaların etkisi altında kaldıklarını göstermiştir.

Katılımcıların birçoğu Osmanlı Türkçesinin ders olarak işlenmesine ilişkin ise ders saatlerinin yeterli olduğunu, daha çok öğretmenlerinin hazırladığı kaynakları kullanarak işlenen derslerden memnun olduklarını ancak ders saatleri dışında Osmanlı Türkçesiyle ilgili herhangi bir çalışma yapmadıklarını ifade etmişlerdir. Bu durumda öğrenciler için Osmanlı Türkçesiyle ilgili kendilerinin ulaşabileceği çok fazla kaynak olmadığını ve Osmanlı Türkçesini hayatlarına dâhil ederek ilgi alanlarının arasına almadıklarını göstermiştir.

Osmanlı Türkçesi dersini almayan öğrenciler için: Osmanlı Türkçesiyle ilgili birçok katılımcının eğitim almamasına ya da bilgisi olmamasına karşın Osmanlı Türkçesinin Arapça, Farsça etkisinde olan, bu dillerle beraber Türkçenin karışımı olup Arap alfabesiyle yazılan Türkçe, geçmişte kullanılan dil olduğunu belirten katılımcılar da mevcuttur. Ancak bununla beraber öğrenciler tarafından “Osmanlı Türkçesi” ve “Osmanlıca” kavramları arasında bir karmaşanın olduğu ve bu kavramların tam olarak anlaşılmadığı görülmüştür. Ayrıca bulgulara göre katılımcıların tamamına yakını Kur’an-ı Kerim okuyabilmenin Osmanlı Türkçesi öğrenmeye katkısının olduğunu belirtmiştir. Bu durumlardan hareketle öğrencilerin Osmanlı Türkçesiyle ilgili bilgi, fikir ve kanaatlere çevrelerinden duydukları bilgilerle ulaştıklarını söyleyebiliriz.

Osmanlı Türkçesini ders olarak almak isteyip gerekli olarak gören birçok katılımcı olmasına rağmen bu şekilde düşünmeyen katılımcılar da mevcuttur. Dersi almaya

istekli olanların sebepleri ve gerekçeleri ise “tarihi, geçmişi anlayabilmek; eski eserleri, kaynakları, mezar taşlarını okuyabilmek” tir.

Dersi alan ve almayan öğrencilerin cevaplarından elde edilen bulgulara göre en çok göze çarpan durum Osmanlı Türkçesi öğrenerek geçmişi öğrenmek, geçmiş ve gelecek arasında bağ kurmak, ataları tanıma, geçmişten kalan eserleri okuyabilmektir.

Bu çalışmanın bulgularına dayanarak getirilebilecek öneriler ise şunlardır: Öğrencilerin Osmanlı Türkçesini daha iyi öğrenebilmeleri, konuyla ilgili kavram karmaşasının ve bilgi kirliliğinin giderilmesi, geçmiş dönem eserlerini orijinal haliyle okumak gibi isteklerine ulaşabilmeleri için ders kitaplarının yanında onların seviyelerine daha uygun, ilgilerini çekecek kitap, dergi gibi kaynakların basımalarının artırılması; yine ilgilerini çekecek, eğlenebilecekleri, istedikleri zaman gerekirse internet ortamında da ulaşabilecekleri materyallerin geliştirilerek gerek ders esnasında gerek öğrencinin bireysel çalışmaları sırasında kullanabilmeleridir.

Extended Abstract

Ottoman Turkish, which was used as a literary and written language in all lands dominated by the Ottoman Empire; It was used between the 16th and 20th centuries as the second period of Western Turkish and ended with the Genç Kalemler movement. Many academic studies have been carried out on Ottoman Turkish and the language of the period has been examined. In addition to these studies, especially in recent years, the desire to learn about the history of the Ottoman period and its language has come to the fore. In this context, based on the decision of the Ministry of National Education Board of Education and Discipline, number 139, and dated 12.09.2011, a new course called Ottoman Turkish was included in the curriculum to be taught in high schools.

There are various perceptions of Ottoman Turkish in society. Many of these perceptions are far from academic knowledge; emotional, commonplace, stereotyped assumptions. With this study, it was aimed to determine the differences of opinion of the high school students by making a comparison between the students who took the Ottoman Turkish course and those who did not.

In this study, which was conducted in the 2014-2015 academic year, the case study and phenomenology design, which is one of the qualitative research method designs, were used together. Qualitative research is a research method that aims to see a phenomenon from the perspectives of the participants, to reveal the processes of their perspective, and to collect detailed data. The study was carried out with the participation of 76 high school students. In this study, two different study groups were formed by using easily accessible case sampling, which is one of the purposeful sampling methods, due to reasons such as the coexistence of students who took and did not take the Ottoman Turkish course in the school. Thirty-five of the students participating in the study took the Ottoman Turkish course, while forty-one did not take the Ottoman Turkish course. The students who take the course are the first-year high school students, and the students who do not take the course are the third-year high school students. In the study, a structured interview form was used as a data collection tool. In the interview form, open-ended research questions, which are a group of qualitative research questions, were used and it was aimed to collect detailed

data about the perceptions and opinions of the participants about Ottoman Turkish. The answers to the questions were read one by one and analyzed by content analysis. As a result of the analysis, the data were coded and collected under categories and their frequencies were calculated as percentages.

The data obtained from the research were collected under a total of 133 categories. Based on the determined categories, the opinions, and thoughts of the participants about the Ottoman Turkish lesson were included. When we examine the ones with higher percentages of frequencies among these categories:

For students taking the Ottoman Turkish course: Although most of the participants stated that it was the name given to a certain period of Turkish, which was used in the past and not different from today's Turkish, there were also participants who stated that Ottoman Turkish and today's Turkish were different languages, albeit at a low rate. This situation showed that the differences between Ottoman Turkish and today's Turkish could not be fully resolved. Another emphasized issue is the necessity of learning Ottoman Turkish. Many of the participants found it necessary to learn Ottoman Turkish, aiming to understand the past, establish a connection between the past and the future, and read the works from that period.

For students who did not take the Ottoman Turkish course: There are participants who stated that although many of the participants did not have education or knowledge of Ottoman Turkish, Ottoman Turkish was influenced by Arabic and Persian, a mixture of these languages and Turkish, written in the Arabic alphabet, and the language used in the past. However, it was seen that there was a confusion between the concepts of "Ottoman Turkish" and "Ottoman" by the students and these concepts were not fully understood. Although there are many participants who want to take Ottoman Turkish as a lesson and see it as necessary, there are also participants who do not think in this way. The reasons and justifications of those who are willing to take the course are "to understand history, the past; to be able to read ancient works, sources, tombstones".

According to the findings obtained from the answers of the students who took the course and those who did not, the most striking situation was to learn the past by learning Ottoman Turkish, to establish a connection between the past and the future, to know the ancestors, to read the works from the past.

Kaynakça

- Creswell, J.W. (1994). *Research design: Qualitative and quantitative approaches*. Thousand oaks. London, New Delhi: SAGE Publication International Educational and Professional Publisher.
- Çalışkan, N. (2013). Lise düzeyindeki Osmanlı Türkçesi Dersi Öğretim Programı'nın uygulanışına ilişkin öğrenci görüşlerine dayalı bir değerlendirme. *Bartın Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, (2)2, 329-343.
- Ercilasun, A. B. (2012). *Türk dili tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ergüzel, M. M. (2015). Millî eğitimde Osmanlı Türkçesinin seçmeli ders olarak öğretilmesi üzerine. *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, (10)8, 35-42.
- Hruschka, D. J., Schwartz, D., St.John, D.C., Picone-Decaro, E., Jenkins, R.A., & Carey, J.W. (2004). Reliability in coding open-ended data: Lessons learned from HIV behavioral research. *Field Methods*, 16 (3), 307-331.
- Miles, M.B. & Huberman, A.M. (1994). *Qualitative data analysis: An expanded source book (2nd ed.)*. Thousand oaks. California: SAGE.
- Özmen, N & Yıldırım, B. (2017). Üniversite öğrencilerinin Osmanlı Türkçesine ilişkin tutumları. *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (16)16,49-66.
- Patton, M.Q. (1990). *Qualitative evaluation and research methods*. Newsbury: Sage Publication.
- Sevim, O. & Bayındır H. (2016). Lise ve üniversite öğrencilerinin Osmanlı Türkçesi dersine yönelik görüşlerinin incelenmesi. *EKEV Akademi Dergisi*, (0)67, 291-302.
- Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2006). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Kumluca (Antalya) Ağzından Derleme Sözlüğü'ne Katkılar

Contributions to the Derleme Sözlüğü from the Dialect of Antalya (Kumluca)

Emine ATMACA *

Özlem GÜZEL **

Öz

Anadolu coğrafyası çok uzun yıllar boyunca çeşitli kavimlere ev sahipliği yaparak bünyesinde birçok kadim medeniyetleri barındırmıştır. XI. yüzyılın ilk yarısından itibaren Anadolu, Oğuz boylarının yeni yurdu olmuştur. Bu boylar, Türkistan'dan gelirken konargöçer hayat tarzlarını ve kültürel değerlerini bu topraklara taşımıştır. Bu bağlamda dilin kültür taşıyıcılığı noktasındaki rolü bütün bilim otoritelerince kabul edilmiş bir olgudur. Halkın zihninde yer alan sosyal ve kültürel yaşamla ilgili pek çok bilgi dille birlikte yaşar ve gelecek nesillere aktarılır. Türkiye Türkçesi ağzları da çeşitli dilsel verileri bünyesinde barındıran çok zengin bir söz varlığına sahiptir. Fakat teknolojinin gelişmesi, kitle iletişim araçlarının yaygınlaşması, okuma yazma oranının hızla yükselmesi ve maddi sebepler dolayısıyla köyden kente göçün artmasıyla birlikte bu zengin söz varlığı gün geçtikçe yok olmaktadır. Türkiye Türkçesinin ağız sözlüğü olan Derleme Sözlüğü, 1930 ve 1950'lerde yapılan iki büyük çalışmanın sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Fakat bu sözlük oluşturulurken derlenmeyen bazı bölgelerin varlığı söz konusudur. Bu noktada halk ağzlarında kullanılan ancak bu sözlükte kayıt altına alınmamış birçok kelime ve kalıp ifade vardır. Bu bağlamda Derleme Sözlüğü'ne katkı sağlaması amacıyla Kumluca İlçesi ve yöresi ağzlarında kullanılan fakat bu sözlükte bulunmayan ya da farklı anlamlarda kullanılan kelime ve kalıp ifadeler tespit edilmiş ve kayıt altına alınmıştır. Çalışmada, bu söz varlıklarının fonetik özelliklerini yansıtmak amacıyla transkript işaretlerine de yer verilmiştir.

* Doç. Dr. Akdeniz Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
eatmaca07@hotmail.com

ORCID: 0000-0002-8070-124X
Antalya / TÜRKİYE

* Assoc. Prof. Dr. Akdeniz
University Faculty of Literature
Department of Turkish Language and
Literature

eatmaca07@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-8070-124X
Antalya / TÜRKİYE

** Doktora Öğrencisi,

Akdeniz Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü

ozlemavci@gmail.com
ORCID: 0000-0003-1081-2275

Antalya / TÜRKİYE

** PhD Student, Akdeniz University
Institute of Social Sciences

ozlemavci@gmail.com
ORCID: 0000-0003-1081-2275

Antalya / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler

Türkiye Türkçesi Ağzları, Derleme Sözlüğü, Kumluca (Antalya) ilçesi, Kumluca ağzı, söz varlığı.

Abstract

Anatolian geography has functioned as a shelter for ancient civilizations by hosting various nations for many years. However, beginning from the first half of 11th century, Anatolia had been a new home for many Oghuz tribes. While coming from Central Asia, these tribes brought their nomadic lifestyle and cultural values to these lands. In this context, the role of language in cultural transmission is a fact accepted by all scientific authorities. A lot of information about social life in the minds of the people is kept alive and transferred with language. Turkey Turkish Dialects has a rich vocabulary incorporating various ethnic and linguistic data. Unfortunately, this rich vocabulary is disappearing day by day with the development of technology, the widespread use of mass media, the increase in the rate of literacy and the increase in migration from rural areas to city. Dictionary of Compilation, the dialect dictionary of Turkey Turkish, has emerged thanks to two large studies conducted in the 1930s and 1950s. However, there are some regions that were not included while creating this dictionary. At this point, there are many words that are used in common dialects but

Başvuru/Submitted: 23/05/2022

Kabul/Accepted: 20/10/2022

are not recorded in this dictionary. In this study, to contribute to the Dictionary of Compilation, words and pattern expression used in the dialect of Kumluca District which are not found in this dictionary or used in different meanings are determined and recorded. Transcription marks are also used in this study to reflect the phonetic properties of these mentioned entities.

Keywords:

Turkey Turkish Dialects, Dictionary of Compilation, Kumluca (Antalya) district, Kumluca (Antalya) dialects, vocabulary.

Makale Bilgileri

Etik Kurul Kararı:	Etik kurul kararından muaftır.
Katılımcı Rızası:	Katılımı yok.
Mali Destek:	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması:	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları:	Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme:	İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması:	Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan:	sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
Lisans:	Bu eser Creative Commons Atıf-GayrıTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.
Sorumlu Yazar:	Yazar-1
Veri Toplanması:	Yazar-1 (%40), Yazar-2 (%60)
Veri Analizi:	Yazar-1 (%60), Yazar-2 (%40)
Makale Gönderimi ve Revizyonu:	Yazar-1 (%90), Yazar-2 (%10)
Çalışmanın Tasarlanması:	Yazar-1 (%55), Yazar-2 (%45)

Article Information

Ethics Committee Approval:	It is exempt from the ethics committee approval.
Informed Consent:	No participants.
Financial Support:	The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest:	No conflict of interest.
Copyrights:	The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment:	Two external referees / Double blind.
Similarity Screening:	Checked – iThenticate.
Ethical Statement:	selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
License:	Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)
Corresponding Author:	Author-1
Conceiving the Study:	Author-1 (%40), Author-2 (%60)
Data Collection:	Author-1 (%60), Author-2 (%40)
Data Analysis:	Author-1 (%90), Author-2 (%10)
Submission and Revision:	Author-1 (%55), Author-2 (%45)

Giriş

Antalya İli'nin Kumluca İlçesi, Akdeniz Bölgesi'nde Antalya İli'ne bağlı Teke Yarımadası da denilen çıkıntı üzerinde şehrin batısına konumlanır. İlçe güneyden Akdeniz, doğudan Kemer, kuzeyden Korkuteli, kuzeybatıdan Merkez ilçe, batıdan Elmalı ve Finike ilçeleri ile çevrili olup il merkezine 95 km uzaklıkta bulunmaktadır. İlçe merkezi, Alakır Çayı ile Gavur Deresi'nin dağlardan sürüklediği alüvyonların üzerinde, içeri doğru 15 km uzanan verimli bir ova üzerinde kurulmuştur¹. Bu ovanın hemen ardından başlayan ve denize paralel uzanan Toros dağları sayesinde ilçenin iklimi yazları sıcak ve kurak kışları ise ılık ve yağışlı olan Akdeniz iklimine sahiptir.

İlçede iklim şartlarının elverişliliği nedeniyle ekonomik faaliyetlerin büyük bir çoğunluğunu tarım oluşturmuştur. Öyle ki günümüzde bu ilçe, Türkiye'nin seralarından biri olarak adlandırılır. Cam ve plastik örtülerden yararlanarak yapılan örtü altı sebze yetiştiriciliği günümüzde epey insana iş imkânı sağlamakta ve giderek büyümeye devam etmektedir. Özellikle sera için elverişli olmayan kırsal köylerde yaşayan insanlar sera işi yapmak amacıyla ilçe merkezine taşınmakta ve bu köylerin nüfusu hızla azalmaktadır. Bununla birlikte tarihî eserler ve doğal güzellikleri sayesinde turizm de bölge için azımsanmayacak bir getiriye sahiptir. Hem iklim hem de çeşitli ekonomik faaliyetlere imkân veren koşullar ilçeyi, son zamanlarda fazlasıyla iç ve dış göç alan yerlerden biri hâline getirmiştir. Bu sebeple ilçenin nüfusu gün geçtikçe artmaktadır.

I. Kumluca İlçesinin Etnik Yapısı

Anadolu, XI. yüzyıldan itibaren Çağrı Bey'in Anadolu'yu fethetme girişimlerinin sonucunda kitleler hâlinde gelen Oğuz boylarının yeni mekânı hâline gelmiştir. O yıllarda, Anadolu'nun her yerinde olduğu gibi *Teke-Eli* de denilen bu topraklara çoğunluk olarak Uç-Oklardan² olmak üzere Oğuz boyları yerleşmiştir (Moğol, 1997, s. 81). Oğuz boyları göçler sonucu yerleştikleri bölgelere genellikle kendi boy adlarını ya da cemaat adlarını vermişlerdir. Bu husus, Türk kültüründe çok eskiden beri bilinen yaygın bir gelenektir. Kumluca'da da aşiret, boy ve oymak gibi topluluk adlarının yerleşim yerlerine verme geleneği göze çarpmaktadır. Bugün ilçede *Yazır* ve *Salur* adında Oğuz boy adlarından olan iki köy/mahalle adı vardır. Bölgenin etnik yapısı hakkında araştırmalar yapan Abdüllatif Armağan'ın belirttiğine göre 1207 yılında Gıyaseddin Keyhüsrev'in fethiyle bölgeye Uç-Okların İğdir boyundan Yörükler yerleştirilmiş, bölgenin iç kesimlerine ise Türkmenler yerleştirilmiştir (Armağan, 2008, s. 81-82). Teke-Eli'ne bu yerleşimde Antalya'nın ilk mülki amir ve komutanı olan Mübarizeddin Ertokuş'un büyük bir katkısı vardır. Bundan böyle Likya'nın doğu bölgesi kesin olarak Türklerin eline geçmiştir. Bölgenin adı Selçuklular döneminde *İğdir*, XV. yüzyıl Osmanlı döneminde ise *İğdir Nahiyesi* ve XIX. yüzyıla gelindiğinde *Kaza-i İğdir Maa-Kardıç* olarak kayıtlarda yer almıştır (Güçlü, 2007, s. 221). İğdir adı bilindiği üzere Oğuzların Uç-Ok koluna mensup bir boyun adıdır ve geçmişte bu bölgenin adı olarak kullanılmıştır. Yazıcıoğlu Ali Oğuz boylarına, Selçuklulara,

¹ <http://www.kumluca-bld.gov.tr/19/COGRAFYA.html> (erişim tarihi: 05.03.2018; 15: 42)

² Bu boyun isimlendirilmesi hususunda ayrıntılı bilgi için bk. (Eraslan, 1986, s. 5-8).

İlhanlılara ve Osmanlıların kuruluşuna dair önemli bilgilere yer verdiği *Tevârih-i Âli Selçûk* (*Selçûknâme*, *Oğuznâme*) adlı eserinde, Antalya'nın Gıyaseddin Keyhüsrev tarafından fethini anlattığı bölümde “ve ol memleketün sahraları ve bişeleri Egidir'den Yürük eviyle ve Kürd'den ve Arab'dan toldı ve baskaklık- için anlara kışlak virüldü...” şeklindeki ifadesinde Oğuzların Uç-Ok koluna mensup İğdir boyu iskânın bölgeye yerleştiğini ifade etmiştir (Bakır, 2017, s. 192).

Selçuklular döneminde birçok cemaat iskân edilmiştir. Bu cemaat adlarına bakıldığı zaman bölgeye yer adlarının verilmesinde büyük rol üstlendikleri görülür. Bu adlar *Karagöl* (*Karagöl Yaylası*), *Kardıç*³ ve *Derelü* (Kuzca ve Dereköy), İğdir (İğdir Yazırı), Çaltı'dır (Armağan, 2008, s. 81-82). Günümüzde bölgede yaşayanlar yaz aylarını yaylalarda yaylayan kış aylarında ise sahil kenarında kışlayan konargöçer diye tabir edilen Teke Yörüklerinden oluşmaktadır. Zamanla ekonomik faaliyetlerin daha çok tarımsal alanlara kayması neticesinde mevsimlik göç olayları eskisi kadar ekonomik nedenler ile yapılmaya da günümüzde bu Yörükler yine yaz aylarının en azından bir ayını yaylada geçirmektedir. Bu Yörüklere saha araştırması sırasında etnik yapıları hakkında sorular yöneltildiği zaman kendilerinin Töngüşlü, Sarıkeçili, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Yeni Osmanlı, Arifli, Karatekeli Yörüklerinden olduklarını ve genellikle Muğla ve Serik'ten geldiklerini belirtmişlerdir. Mehmet Ak, *Teke Yörükleri* adlı çalışmasının *Teke Yöresi Oymak ve Obaları* bölümünde Kumluca'ya yerleşen Yörük obaları olarak Karakoyunlu Yörüklerinin XVI. yüzyıldan itibaren Teke Sancağı'nda iskân edildikleri ve XIX. yüzyıl itibariyle Finike ve Kumluca'ya yerleşenler olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Karatekeli Yörüklerinden Kumluca'nın Yazır adlı köyüne gelip yerleşenler olduğu gibi Saçıkara Yörüklerinin Finike yanında bulunan Hacıveliler köyüne, Sarıkeçili Yörüklerinin İğdir, Töngüşlü Yörüklerinin Kumluca sınırları içerisinde bulunan Mavikent, Karaöz ve Çavuşköy'ün Gökçealan mahallesine yerleştirilerek tamamıyla Töngüşlülere oluşturulduğunu, aynı zamanda Kumluca'nın Beykonak ve Salur mahallelerinde de meskûn olduklarını, Yeniosmanlı Yörüklerinin Fethiye, Denizli ve Çardak'ın yanı sıra Finike ve Kumluca'ya yerleştiğini ifade etmiştir (Ak, 2015, s. 20-80). Yusuf Halaçoğlu'nun *Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler ve Oymaklar (1453-1650)* adlı çalışmasına göre de bölgeye yerleştirilen Oğuz boylarının çoğunluğunu Karkın, İğdir, Dodurga, Yıva, Salur, Eymür, Yazır, Kayı, Yüreğir, Avşar, Bayındır ve Kınık Boyu'nun Akyaka ve Kınık cemaatinden Karakoyunlu Yörükleri oluşturmuştur (Halaçoğlu, 2009, s. I-XXXIX; III: 1098). Cevdet Türkay'ın *Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak Aşiret ve Cemaatler* kitabından edinilen bilgilere göre Teke Sancağı'na birçok aşiret ve cemaat gelip yerleşmiştir; fakat Teke Sancağı geniş bir alanı kapsamaktadır ve günümüzdeki Kumluca İlçesi sınırları sancağın orta kısmına karşılık gelen küçük bir alandır. Buradaki yer adları ve kaynak kişilerden alınan bilgilerle Türkay'ın kitabındaki veriler karşılaştırıldığı zaman Kumluca'ya Türkmân Tâifesinden Beğdili (Beğdilü) Aşireti, Yörükân Tâifesinden Tahtacı, Saçı Karalı (Saçı Karalu), Yeni Osman (Yeni Osmanlı) Aşiretleri ve cemaatlerden ise Hacıveliler⁴, Tönküşlü

³ Kuzca mahallesinin eski adı Kardıç'tır.

⁴ Hacıveliler bugün Kumluca ve Finike arasında Kumluca'ya bağlı bir mahallenin adıdır. Muhtemelen ismini Hacıveliler adlı cemaatten almıştır.

cemaatleri yerleşmiştir. Ayrıca konargöçer Türkmân Tâifesinden Avşar Yörüşü, Karakoyunlu, Karaöz (Karauz), Köleler⁵ Saçkara cemaatleri iskân edilmiştir (Türkay, 2012, s. 112, 410, 544).

II. Kumluca İlçesinin Ağız Araştırmalarındaki Yeri

Türkiye Türkçesi ağız araştırmalarının başlangıcı 1860'lı yıllara kadar uzanır. 1860-1940 yıllarındaki ağız çalışmaları genellikle yabancı Türkologlara ait olduğu için bu yıllara “yabancı araştırmacılar dönemi” adı verilir. Bu tarihler arasında çok az yerli Türkolog ağız çalışmalarına yönelmiştir. 1940 yılından sonra Ahmet Caferoğlu'nun yaklaşık 20 yıllık bir çalışma sonucunda yapmış olduğu 9 ciltlik bir yayımla birlikte “yerli araştırmacılar dönemi” başlamıştır (Korkmaz, 1975, s. 145). Türkiye Türkçesi ağızları açısından en verimli ve nitelikli çalışmalar bu dönemle birlikte hız kazanmıştır. Bu dönemde derleme çalışmaları, kitap çalışmaları ve makale çalışmaları yapılmıştır (Bulut, 2013, s. 1131).

Türkiye Türkçesinin ağız çalışmaları, Atatürk'ün himayesinde kurulan *Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin*⁶ 26 Eylül 1932 tarihli birinci kurultayında alınan bir kararla başlamıştır. 1933-1935 yılları arasında yurdumuzun türlü bölgelerinde halk ağzından kelime derlemeleri yapılmış ve yaklaşık 153.000 kelime fişlenmiştir. Bu fişleme sonucunda 1939-1951 yılları arasında 25.000-30.000 kelime, dört ciltlik *Söz Derleme Dergisi'nde* yayımlanmıştır. Ancak bu çalışmalarda belli başlı sorunlar olduğu için *Türk Dil Kurumu* yeni bir derleme faaliyetinin yapılmasını uygun görmüş ve bunun sonucunda 8 yıllık bir çalışma ve 917 gönüllü dil meraklısının katılımıyla 450.000 kelime fişlenmiştir. 1962-1980 yılları arasında daha önceki kelimeler de eklenerek yaklaşık 600.000 fişle *Derleme Sözlüğü* hazırlanmıştır. On bir cilt olarak yayımlanan bu sözlük, 1982 yılından sonra daha öncekiler ve kuruma gelen yeni fişlerle on iki cilt olmuştur (Korkmaz, 1976, s. 145-146; Demir, 1999, s. 67-68). Günümüzde ise yine TDK tarafından bu on iki ciltlik çalışma, *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* adıyla altı ciltte toplanmıştır. Yapılan bu çalışmada, *Derleme Sözlüğü'nün* bu son baskısı esas alınmıştır.

İlk ağız çalışmalarından bugüne kadar ağızlarla ilgili birçok çalışma yapılmış olmasına rağmen henüz derleme yapılmadığı için ağız özellikleri tam olarak ortaya konulmamış bölgeler vardır. Üniversitelerde son yıllarda pek çok ilin, ilçenin, köyün/mahallenin lisans, yüksek lisans ve doktora seviyesinde ağız monografi çalışmalarının yapıldığı görülmektedir. Üniversitelerde Kumluca ağzıyla ilgili doğrudan lisans bitirme tezleri hazırlanmıştır. Bu çalışmalar şöyledir:

- a) Hande Taşçene, *Kumluca İlçesi Haciveliler Köyü Ağzı*, Pamukkale Üniversitesi Lisans Bitirme Tezi, Denizli 2008.

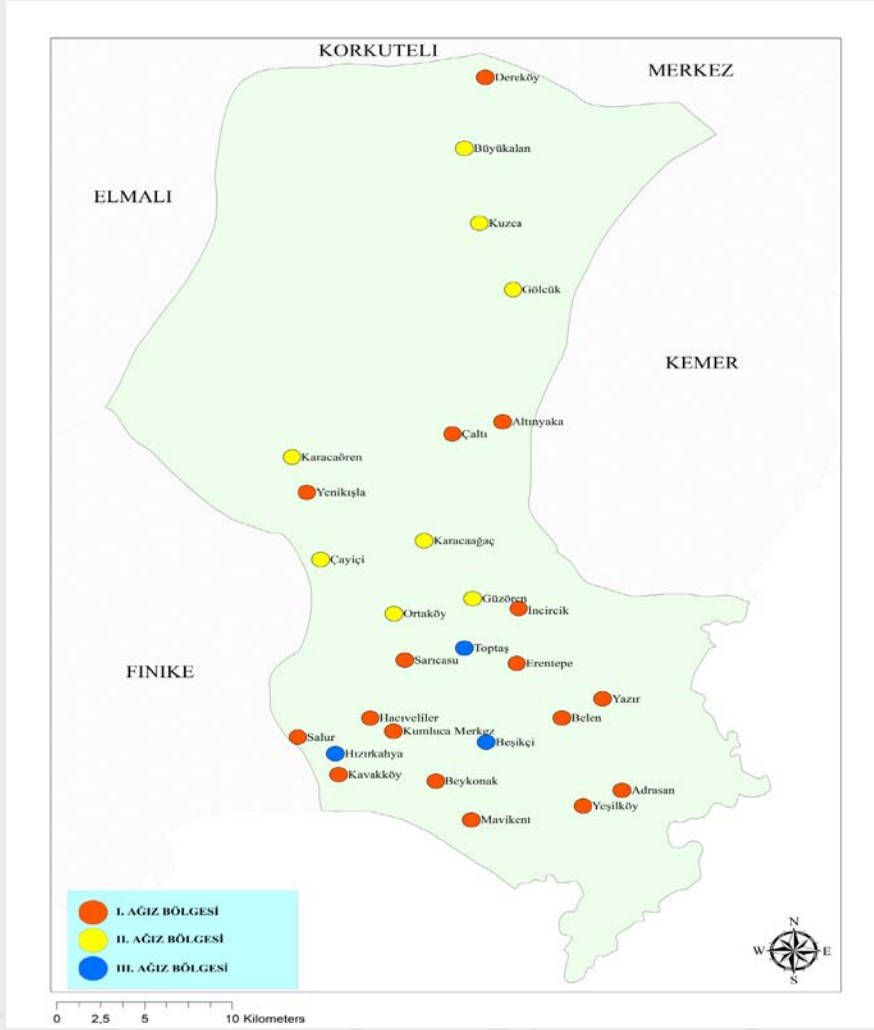
⁵ Derleme sırasında Eretepe köyünde görüştüğümüz fakat derleme yapılacak vasıflara sahip olmadığı için derlemelerde adına yer verilmeyen bir kişi kendi sülalesine “Köleler” dendiğini belirtmiştir.

⁶ 1936 Kurultayı'nda kabul edilen tüzük değişikliği ile tüzüğün birinci maddesi ad değişikliğini bildirmekle birlikte TDK'nin Atatürk'ün öncülüğünde kurulduğu şu sözlerle ifade edilmiştir: *Ulu önder Atatürk'ün kutlu eliyle ve onun yüce Kurucu ve Koruyucu Genel Başkanlığı altında 12 Temmuz 1932'de kurulmuş olan Türk Dili Tetkik Cemiyeti, Türk Dil Kurumu adını almıştır (erişim tarihi: <https://www.tdk.gov.tr/tdk/kurumsal/tarihce-2/>, 05.04.2022; 20: 35).*

- b) Aslı Ok, *Erentepe (Antalya-Kumluca) Köyü Ağzı*, Muğla Üniversitesi Türk Dili Mezuniyet Tezi, Muğla 2008.
- c) Huriye Kuranlar, *Antalya İli Kumluca Ağzı*, Gazi Üniversitesi, Kırşehir Fen Edebiyat Fakültesi Lisans Bitirme Tezi, Kırşehir 2008.

Bu lisans bitirme tezlerinden Hande Taşcene ve Aslı Ok çalışmalarında sadece bir köye/mahalleye yer vermiştir (Güzel, 2019, s. 1-2). Bu çalışmalarda tek bir köye/mahalleye yer verildiği için yöreye has bazı ses ve şekil bilgisi hususları gözden kaçırılmıştır. Huriye Kuranlar ise çalışmasında ilçenin sekiz mahallesine/köyüne yer vermiştir. Kuranlar, Taşcene ve Ok'tan farklı olarak çalışmasının sonunda sözlük kısmında yöreye ait kelimelere yer vermiştir (Güzel, 2019, s. 1-2). Görüldüğü üzere her üç çalışmada da kapsam itibarıyla Kumluca'nın bütünü ele alınmamış, yörenin ağız bölgeleri tespit edilmemiş ve ayrıntılı bir sözlük çalışması hazırlanmamıştır.

Yukarıdaki lisans bitirme çalışmalarının yanında Mehmet Dursun Erdem ve Ramazan Bölük'ün ortaklaşa hazırladıkları *Antalya ve Yöresi Ağzıları* kitabında Kumluca'dan derlenmiş 10 metne yer verilmiştir. Bu metinler, *Altınyaka, Dereköy, Hızırkahya, Kuzca, Mavikent, Salur, Toptaş, Yazır, Yenikişla* köyleri ile merkezden derlenmiştir (Erdem & Bölük, 2012, s. 648-677). Söz konusu bu çalışmada, ilçe ağız üzerinde kapsamlı bir ses, şekil bilgisi incelemesi yapılmamış, etnik yapı hakkında bilgi verilmemiş, yalnızca Antalya ilinin diğer ilçe ağzılarını da kapsayan genel bir bilgi verilerek verilmiştir. Ayrıca ilçenin söz varlığı üzerinde de durulmamıştır. İlçe ağız üzerinde en kapsamlı çalışma Özlem Güzel'in 2019 yılında *Kumluca ve Yöresi Ağzıları* adında hazırladığı yüksek lisans tez çalışmasıdır. Güzel, hazırladığı bu ağız monografi çalışmasında, ilkin Kumluca İlçesi'nin 27 mahallesinden ve Kumluca merkezden metin ve kelime derlemeleri yapmıştır. Sonrasında derlenen ses kayıtlarını transkripsiyonlu/çeviri yazılı bir biçimde metne dönüştürmüş ve bu metinler üzerinden kapsamlı bir ses ve şekil bilgisi incelemesi yapmıştır. Sonra yöreye ilgili içerisinde kalıp sözlerin de yer aldığı kapsamlı bir sözlük hazırlamıştır. Ayrıca bu çalışmada bir harita üzerinde derleme yapılan köyler ve ağız bölgeleri tespit edilerek işaretleme yapılmıştır.

Leyla Karahan, *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması* adlı çalışmasında Antalya ağızını, Türkiye Türkçesi ağızları içerisinde dokuz alt gruba ayırmış ve *Batı Grubu Ağızları'nın* 1. alt grubunda vermiştir (Karahan, 1996, s. 116). Antalya'nın yer aldığı 1. alt gruba bağlı ikinci derecedeki alt grupta *Kumluca* ilçesinin yer almadığı görülmektedir: 4. *Antalya ağızı a) Antalya merkez b) Finike, Kaş, Elmalı, Korkuteli c) Akseki d) Alanya* (Karahan, 1996, s. 156). Karahan'ın tasnifinde Kumluca'yı vermemesinin temel nedeni, Kumluca ağızı üzerinde kapsamlı bir ağız monografisi ve inceleme çalışması yapılmamış olmasıdır. Yalnız genel olarak bakıldığında Kumluca ağız özellikleri ile Karahan tarafından verilen *ana grup* ve *alt grubun* özelliklerinin büyük oranda aynı olduğu görülür. Ancak bu sınıflandırmada bahsedilmeyen farklı özellikler de vardır. Bu özellikler şu şekildedir:

- a) Yöre ağızında *-yorur/-yorul/-yor/-yo* şimdiki zaman eklerinin kullanımı yanında *-yir/-yır/-yi/-yı* kullanımı da dikkat çekmektedir: *biliyiñ* (<< biliyorsun), *beslëyiñ* (<< besliyorsun), *alıyım* (<< alıyorsun), *çıkıyi* (<< çıkıyor), *çalışıyi* (<< çalışıyor), *inilëyi* (<< iniyor), *geliyir*, *saqlâyız* (<< saklıyoruz), *yaşâyız* (<< yaşıyoruz), *yaşıyıller* (<< yaşıyorlar), *uraşıyıller* (<< uğraşıyorlar), *biliyir* vb.

- b) Yöre ağızında kapalı /e/ ([~è]) ünlüsü karakteristiktir: *él, bês, édiyiz* (<< ediyoruz), *èllemen* (<< ellemeyin “dokunmayın”), *ékin, éyi, gétmek, dèmiş, dèseK, gèTdi, dèriz* vb.
- c) Yöre ağızında *-kan/-ken* zarf-fiilinin *-ka ve -ke*’li kullanımlarının yanında *-kana / -kene* şeklinde kullanımları da söz konusudur. Hatta *-kana / -kene* şeklindeki kullanımlar daha yaygındır: *évindékene, gızıkana* (<< kız iken), *ayrılırkana* (<< ayrılırken), *gèderkene* (<< giderken), *okurkana, gülerkene, çalışırkana, bakarkana, konuşurkana* vb.

III. Çalışmanın Amacı ve Yöntemi

Ağız araştırmalarının en önemli sonuçlarından biri yöre ağızında tespit edilen söz varlığıdır. Bir dilin ağızlarda mevcut olan söz varlığı, o bölge insanının tarihî ve toplumsal gelişimi, hayata bakışı, olayları algılayışı kısaca kültürel değerlerini yansıtır. Ayrıca ağız ve söz varlığı çalışmaları sonucunda ortaya çıkan malzeme dilin bazı problemleri noktalarını aydınlatma açısından da zengin veriler sunar. Bu alandaki çalışmalar her ne kadar Türkoloji çevrelerince dikkat çekici olsa da Türkiye’de ağız ve söz varlığı çalışması yapılmamış birçok il/ilçe/mahalle söz konusudur. Bu çalışmalar neticesinde ortaya çıkması beklenen, ağız özellikleri ve ağızlarda kullanımı sürdürülen fakat gün geçtikçe teknoloji, kitle iletişim araçlarının yaygınlığı, okuma-yazma oranının artması ve kırsal kesimden kente göçlerin çoğalması gibi nedenlerden dolayı yok olmaya doğru gitmektedir.

Bu çalışmada yöreye has kelimeleri, kalıp ifadeleri anket ve soruşturma yöntemiyle derleyerek Derleme Sözlüğü’ne katkıda bulunmak amaçlanmıştır. Öncelikle Derleme Sözlüğü’nde bulunmayan malzeme üzerinde durulmuştur. Sonrasında bu sözlükte olup da yöre ağızında yeni anlamları tespit edilen söz varlığı ele alınmıştır. Çalışma, Derleme Sözlüğü’ne basılı sözlükten bakılarak hazırlanmıştır. Çalışmada, basılı sözlükteki maddelerin hepsi baştan sona kontrol edilmiş ve fonetik değişkeler farklı kelime gibi verilmemiştir.

Bu çalışma hazırlanırken kullanılan kelime malzemesi, Kumluca İlçesi’nden 2018, 2021 ve 2022 yıllarında bizzat tarafımızdan gerçekleştirilen metin derlemeleri, kaynak kişilerden gözlem ve görüşme yoluyla elde edilen verilerden oluşturulmuştur. Kültürel bir zenginliğe sahip Tahtacı Türkmenlerinden ise ayrı derlemeler yapılmıştır⁷. Ayrıca bu çalışma, metin derleme dışında soru-cevap yöntemi kullanılarak toplanan birçok kelime ve kalıp ifadeyi de kapsamaktadır. Tespit edilen bu kelimeler, “Derleme Sözlüğü’nde Bulunmayan Kelimeler, Derleme Sözlüğü’nde Bulunmayan Kalıp İfadeler ve Derleme Sözlüğü’nde Bulunan Fakat Kumluca Ağızında Anlamı Farklı Olan Kelimeler” şeklinde üç ana başlık altında değerlendirilmiştir. Sonrasında *adlar, meyve, sebze ve bitki adları, hayvan adları, alet, eşya ve nesne adları, sıfatlar, zarflar, ünlemler, filler, Derleme Sözlüğü’nde bulunmayan kalıp ifadeler* vb. kavram alanları ve kelime türlerine göre tasnif edilmiştir.

⁷ İlçede Tahtacı Türkmenleri *Serikliler Mahallesi, Beşikçi Köyü, Hızırkâyhya Köyü, Karacaören Köyü, Toptaş Köyü, Yeniköy (Ada)* yaşamaktadır (Seyirci, 2007, s. 110-111; Aksüt, 2003, s. 227-228).

1. Derleme Sözlüğü'nde Bulunmayan Kelimeler

1.1. Adlar

1.1.1. Meyve, Sebze ve Bitki Adları

ğabıklı fasille (<< *kabuklu fasulye*): Kurutulmuş, taneleri iri bir tür taze fasulye.

ğara göbeK fasillesi (< *kara göbek fasulyesi*): Börülce bitkisine yörede verilen ad.

muşmala (*Yun. mousmoulo*): Yenidünya meyvesi.

öl otu (<< *oğul otu*): Şifa olması için içilen bir bitki.

zandal Odunsu bir bitki türü.

1.1.2. Hayvan Adları

boz ilan (< *boz yılan*): Boz renkli, zehirli bir yılan türü.

deve boku: Ağillarda ve sık çalılarının üzerinde görülen siyah ve koyu kahve karışımı tüyleri olan çok küçük bir tür kuş.

ğara mal (< *kara mal*): Büyükbaş hayvan.

gocōlan (<< *koca oğlan*): Tahtacı Türkmenlerinde ayı.

ğuyrū örü (<< *kuyruğu örü*): Kuyruklu, akrep.

ham at: Uzun bir süre ahırdan çıkarılmayan, güneş yüzü görmeyen at.

huylu: Tekme atmayan, huysuzluk yapmayan iyi huylu hayvan.

sāmal (< *sağmal*): Süt veren hayvan, sağılan hayvan.

sirge / sirke: Bit yumurtası.

tagdelen ğuşu: 1) Serçegillerden, gagasıyla ağaçları oyabilen bir kuş

çeşidi, ağaçkakan,

2) Gizlice her yeri karıştıran kişi,

3) Meraklı.

tırlacık: Bir yaşındaki erkek deve.

zırtatan: Tahtacı Türkmenlerinde sürekli tekme atan huysuzluk yapan katır.

1.1.3. Alet, Eşya ve Nesne Adları

baTdēne (*Ar. battāne "astarlamak, kaplamak"tan battāniyye*): Çoğu yünden dokunmuş kalın, yere serilen bir tür örtü.

buçuKluK: Genellikle tahıl ölçmek için kullanılan dört buçuk kiloluk derin kap.

bükeālaç: Koyun ve keçilerin yünlerini eğirmede kullanılan bir alet.

cemse: Araç.

çıtāra: Elbise dikiminde kullanılan çizgili bir kumaş türü.

dengerek: İp eğirmek için kullanılan bir alet.

dördül düzen: Hiçbir yönden eksiği olmayan eylem ya da nesne.

elī: Yün eğirmek için kullanılan bir alet.

farda kilim: Desenli bir tür dokuma kilim.

filise: Tahtacı Türkmenlerinde tomruğa takılan halkalı demir.

ğabağ kemāne: Su kabağı kullanılarak yapılan telli bir çalgı aleti.

ğardıç bıçā (<< *kardıç bıçağı*): Kumluca yöresine has keçi boynuzundan yapılan bir bıçak çeşidi⁸.

ğazan enī (<< *kazan eniği*): Tencerelerin küçüğüne verilen ad.

ğızıl ihram: Koyun yününden dokunan kırmızı renkli örtü veya yazgı.

girenjiz: Yük hayvanlarına çeşitli eşyaları yüklemek için kullanılan, dokunmuş büyük çuval⁹.

goca balta (< *koca balta*): Tahtacı Türkmenlerinde bir yüzü düz, bir yüzü şişkince ağaç yontma.

guş çatalı: Kuşları avlamak için kullanılan tahtadan yapılan alet.

guzine (İt. *cusina*): Yemek pişirmek için kullanılan fırınlı ocak.

hataP çanı: Develerin boynuna takılan havut isimli alete takılan çan.

ırk: Tahtacı Türkmenlerinde bıçkı düzeni.

ihram (Ar. *harem* "haram olmak"tan *ihram*): İpten dokunarak yapılan düğün veya cenazeler ağırlıklı olmak üzere göç yapılırken eşyaların üzerini örtmede de kullanılan çok amaçlı bir bez.

kerpi: Çul dokumada kullanılan bir alet.

külünk çapası: Tahtacı Türkmenlerinde bir ucu yassı diğer bir ucu sivri kazma.

öte beri: 1) Eşya, kap kacak, 2) Gelinin çeyizi.

sala keten: Tahtacı Türkmenlerinde başın bağlanması sırasında arkaya bağlanan renkli bez.

sıgılıK: İçinde zeytin sıkılarak yağı çıkartılan, tahtadan yapılmış eşya.

tabalak: Küçük su kabağından yapılmış içine su konulan küçük kap.

teskene: Bir şeyi taşımak için kullanılan tahta parçası.

topān yastī (<< *topan yastığı*): Divanlarda yaslanmak için kullanılan enli büyük yastık, kırilent.

yoz ihram: Beyaz renkli, deseni olmayan, dokuma bez.

zar tahtası: Bıçak yapımında kullanılan bir alet.

1.1.4. Mekân Adları

dūn evi (<< *düğün evi*): Düğün yapılan yer, salon.

mezelik (Ar. *Ziyaret* "ziyâret etmek"ten *mezar* "ziyâret edilen yer"): Mezarlık.

taktuk evi: Ardiye, öteberi eşya konulan yer.

topak ev: Tahtacı Türkmenlerinde çadır.

1.1.5. Organ Adları

çötmük: Vücudun bel denilen kısmı.

sokucak / sokcek: Arı, akrep, büyük sinek vb. hayvanların iğnesi.

1.1.6. Yemek / Yiyecek Adları

bişceK daşcaK (<< *pişecek taşacak*): Yiyecek, içecek.

çakal alma: Aşısız, daha susuz ve tatsız elma.

ğara eşi (<< *kara ekşi*): Nar ekşisine verilen ad.

ğarlama (< *karlama*): Pekmezin karla karıştırılmasıyla yapılan bir tür tatlı içecek.

diş dirgidi: Bebeğin dişleri çıkınca

⁸ İlçede özellikle *Kuzca* köyünde yapılmaktadır.

⁹ İlçenin Eretepe, Karacaören ve Kuzca köylerinde dokunur.

gavruk yā (<< *kaoruk yağ*): Sütün kaymağı kavruarak elde edilen yağ.

ğısdırma (<< *kıstırma*): İki bisküvinin arasına lokum koyularak yenen bir yiyecek.

gömeşli bal: Bütün malzemesini arının kendisinin ürettiği bal.

harıp (*Far. ħarnūb*): Keçiboynuzu.

oturağ fasille (<< *oturak fasulye*): Kısa boylu bir fasulye türü.

öveleme çorbası: Yöreeye has yapılan bir çorba çeşidi.

sıkma yā (<< *sıkma yağ*): Zeytinyağı.

toğgalı çay: Kaynatıp içilebilen bir bitki türü.

tōka çorbası: Süt ve çeşitli sebzelerle pişirilen çorba.

topak kızartma: Yöreeye has düğünlerde yapılan bir et yemeği.

veleçek: Yenilebilen, otsu bir bitki türü.

zerzevat (*Far. sebze + Ar. -āt > sebzevāt*): Hemen hemen tüm gıdalardan toplanarak oluşturulan sepetin içindeki malzemeler.

1.1.7. Âdet ve İnançlarla İlgili Adlar

araPcılıK coraPcılıK: Düğünlerde yapılan eğlence ve oyunlar.

boaz çalma (< *boğaz çalma*): Zılgıta benzer düğünlerde eğlence olarak yapılan boğazdan ses çıkartma işlemi.

boş ay: Tahtacı Türkmenlerinde Kurban bayramından önceki 30 gün.

cēz altı (<< *çeyiz altı*): Düğünden bir gün önce oğlan tarafından kız evine götürülen ve düğünde kullanılan eşya, yiyecek vs.

derne āşamı (<< *dernek akşamı*): Cuma akşamı.

mengi: Tahtacı Türkmenlerinde

pişirilen buğday ve çeşitli tahıllardan yapılan bir tür yiyecek.

dūn gāvesi (<< *düğün kahvesi*): Tahtacı Türkmenlerinde düğün sahiplerinin düğünden yaklaşık on beş gün önce köyde ya da obada herkese kahve ikram etmesi.

ergenlik vèrmek: Düğünlerde köyün bazı gençlerini düğünle ilgili işleri yapması için görevlendirmek.

ğadıbidi: Özellikle düğünlerde oynanan bir çeşit çocuk oyunu.

gelinlik: Daha gelin olmamış nişanlı ya da sözlü kız.

gız çıkarmak: Kızını evlendirmek.

gurban tılatmak (<< *kurban tığlatmak*): Tahtacı Türkmenlerinde ölüm olayı gerçekleştiğinde yas/kurban yemeği için kurban kesmek.

kendiriKci: Düğünlerde oğlan evinden gelen malzemeyi getirenlere verilen ad.

kırK çıkarmak / kırkını uçurmak: Yeni doğan bebeğin kırk günü doldurmasından sonra yapılan bir takım âdetler.

kırk düşmesi: Doğmasının üzerinden kırk gün geçmemiş olan bebek, cenaze ya da kendisi gibi yeni doğmuş başka bir bebekle yan yana gelemez eğer gelirse inanışa göre kırk düşmüş olur. Kırkı düşen bebek de sık sık hastalanır ya da ölür.

golağ: Düğünlerde oynanan bir oyun çeşidi.

hızır orucu: Şubat ayında üç gün tutulan oruç.

kırKlama: Yeni doğan çocuk kırk günü doldurunca anne ve çocuğu yıkayarak yapılan bir çeşit ritüel.

şibbek: Plastik terlik.

düğünlerde oynanan bir oyun türü.

özne: Tahtacı Türkmenlerinde nikâh.

sırlama / bedeni sırlama: Tahtacı Türkmenlerinde ölüyü defnetme.

uruba (İt. *roba*) **görme:** Düğün için damat tarafının alışverişe çıkıp gelin kıza kılık kıyafet alması.

tongavıdı: Düğünün ilk günü (Cuma) erkek evinin kız evine davullu zurnalı ziyarete gitmesi ve kız evinde yemeklerin yenmesi.

yasTıK yarışı: Düğünlerde yastık kullanarak oynanan bir oyun türü.

yıl hayrı: Tahtacı Türkmenlerinde ölüm yıldönümünde yapılan yemek verme hayrı ya da başka bir hayır.

yüz dūnū (<< *yüz düğünü*): Düğünlerde gelinin alınıp oğlan evine getirildikten bir gün sonra yapılan eğlence.

1.1.8. Meslek Adları

delbeKci: Düğünlerde, kadınlar arasında def benzeri vurmali çalgıyı çalan ve düğüne gelen kişileri eğlendiren kadın.

1.1.9. Giyecek Adları

beyazlık: Gelinlik.

ğara keçe (< *kara keçe*): Yağmurdan korunmak için çobanların kullandığı keçi kılından yapılan bez parçası.

ğaşşıkşapı (<< *kaşıkşapı*): Kadınların düğünlerde giydiği süslü elbise, üçetek.

ğısağollu: Tişört.

ğıraPdüşen: Eskiden giyilen bir kıyafet adı.

nāllin (Ar. *na'leyn'den*): Tahtadan tek parça hâlinde oyulmuş yüksekçe, takunya da denen bir ayakkabı türü.

ğarañkı: Karanlık.

toqyo: Bir ayakkabı türü.

tozluk çorap: Koyun yününden örülen renkli çorap.

üstdon: Kadınların giydiği şalvar.

1.1.10. Hastalık Adları

ğös dutū (<< *ğöğüs tutuluğu*): Bronşit hastalığına halk arasında verilen ad.

sekideni yarma: İneklerde rastlanılan süt felci hastalığına yöre halkı arasında verilen ad.

1.1.11. Diğer Adlar

beşig hıralamak: Beşik sallamak.

bizleme: Biz denen iğne türü veya çubuk parçası ile bir nesneyi dikme işi.

böngeÇ: Akan dereye suyun derin olduğu kısımlara verilen ad.

bū (Ar. *buğz*): Fesatlık, fitne, düşmanlık.

buqāt (Ar. *vukū'un çoğul eki -āt almış şekli vukū'āt*): 1) Vukuat, olay, 2) Çok sorunlu erkek çocuk.

cin başına: Tek başına, yalnız.

çırkık kapı: Ağaçtan yapılan bahçe kapısı.

çoçcak: Çocukcağz anlamında sevgi, şefkat, acıma belirten kelime.

enleme: (arazi) İşaretleme.

esginli: Esinti, aynı anda farklı yönlerden gelen esinti.

evcilik: Kız çocuklarının oynadığı bir tür oyun.

fışğı: Hayvanların dışkılarına verilen ad.

ğara düzen: 1) Eskiden olduğu gibi, 2) Gelişigüzel.

ğara ğuvan: Yöreye has arıları vahşi hayvan saldırısından korumak için yüksek ve ağaçtan yapılan arı kovanı.

ğara saban: Eskiden hayvanlara takılarak tarlayı ekmeye yarayan tarım aleti.

ğayfadan uçurma: Birisini başından savma, atlatma.

ğayil (Ar. *kavl* "söylemek, kabullenmek zannetmek"ten *kā'il*): Rız olma, kabul etme, onaylama.

gevrek hava: Poyraz, kuru hava.

ğımıldı: Kıpırtı, hareket.

ğıya: Amca oğlu.

götlen: Akarsu.

götürü: Bir işin bütününe fiyat biçilerek yapılan anlaşma.

günüzün: Gündüz vakti.

inginli çıkıgnlı: İnişli yokuşlu.

ip sapan: İçine taş konularak uzaklara atılmasını sağlayan keçi kılından örülmüş bir çeşit oyuncak.

işlengiç: Arının bal yapmak için çalışması.

izemek: Dar yol.

kepirti: Gürültü.

kırk nacak: Tahtacı Türkmenlerinde orman temizliği.

kütmeleş: Kalın odun.

lente: İnşaat işleri ile ilgili bir terim.

makta (Ar. *kat* "kesmek"ten *makta*): Tahtacı Türkmenlerinde ormanda ağaç kesim işi.

mal maşakkat (Ar. *mal meşakkat*): Evcil hayvanlar için kullanılır.

mal melel: Evcil hayvanlar için kullanılır.

māmele (Ar. *amel* "işlemek, yapmak, hareket etmek"ten *mu'āmele*): Eskiden resmi nikâh işlemine verilen ad.

māriᅡgözü (<< *pınar gözü*): 1) Suyun kaynağı, 2) Temiz su.

māsız (Ar. *mahsus* "has, hsūsî, özel olmak'tan"): Özellikle yapılan iş.

mirabölu: Arının bal yaparken kullanmak için ürettiği kahverengi bir sıvı.

neci: Niçin, neden, kim? soru sıfatları.

ot mavrısı: Ot lekesi.

oynağdan oturma: Deprem veya heyelan sonucu ortaya çıkan yer.

sayasına (Far. *sāye*): Sayesinde.

serinti: Çalı çırpı.

siğinti: Sıvı maddeler için sızıntı.

sinap: Cin.

siᅡlenmecilik: Saklambaç oyunu.

sorucu: 1) Manevî hastalıklarda başvurulan hoca, 2) Münker ve Nekir melekleri.

sultan nevrüz: Bahar ayında yapılan piknik.

şam mazısı: Çam kabuğu.

şorlaᅡ: Şelale.

tak tuk/takı tuku: Ufak tefek eşya.

tote: Çocuğun yeni yürümeye başlaması.

urucu: Azrail.

vergi: Yetenek, meziyet.

yaᅡaşaᅡ / yaᅡaşaᅡlı: (erkek için) Güzellik, yakışıklılık.

yanā: Oraya, orası.

yarēşli: Yararlı, faydalı.

zētin çörü (<< *zeytin çörüğü*): Doğada kendiliğinden yetişen zeytin fidanları.

1.1.2. Fiiller

arᅡıçlá-: Suyu kanala aktarmak.

birikle-: Biriktirmek.

bozçala-: Eti yavaşça karıştırarak hafifçe pişirmek

culut-: (üzüntüden, sıkıntıdan) Kara kara düşünmek, çok düşünmek.

curut-: Sıvılaştırmak, akıcı hâle getirmek.

çömüg-: Yere çökerek oturmak.

damgala-: Tahtacı Türkmenlerinde kesilecek ağaçları işaretlemek, numaralandırmak.

dıla- (<< *dağla-*): 1) Sağaltmak, vücudun hasta olan yerine kızdırılmış metal bir araçla yakmak, 2) (hastalık) Yayılmak.

dimile-: Uzun paçayı kıvrarak kısaltmak, çorabın içine katmak.

domul-: Tahtacı Türkmenlerinde ağacı kesmek, yıkmak.

dutaş-: 1) (ateş) Tutuşmak, 2) Kavga etmek.

ğırışdır-: Bitkileri sulamak.

ğıynıqla-: Herhangi bir şeyi minik parçalara ayırmak.

ğopla-: (taş vb. şeyler) Kopmak.

haTmalaş- / haTmeleş-: Odunu yakınca reçinesini dışarı çıkarmak.

hetdele-: 1) Çocuğu pohpohlamak, şımartarak büyütme, 2) Çocuğu çok zorluklarla büyütme.

kirlet-: Tahtacı Türkmenlerinde ince bir ağacı kesmek.

küldüre-: Gürültülü bir şekilde ses çıkarmak.

kürdüş-: (hayvan) Tepişmek, oynaşmak, boğuşmak.

kütmeleşle-: Yanan ateşe sönmemesi için kalınca bir odun atmak.

oçala-: Bölmek, küçük parçalara ayırmak, ovalamak.

oçula-: Düğüne davet etmek.

oçutna-: Söylenmeyecek bir şeyi söyleyerek kışkırtmak.

öl sal- (<< *oğul sal-*): (balarısı) Çoğalmak.

örat-: Evde misafir ağırlamak, uğurlamak.

ökeleş-: Öfkelenmek.

pılçıl-: (kumaş veya dokuma kilimlerin uç kısımları) Bozulmak, eskimek, kullanılmaz duruma gelmek.

sökelen-: 1) (dayanamayıp) Her şeyi anlatmaya başlamak, 2) Hastalanmak.

sücükle-: (bitkiler) Filizlenmek.

şırkala-: Herhangi bir şeyi (yorgan, çarşaf) hızlıca silkelemek, sallamak.

tertikle-: Bir işi yaparken tereddüt etmek.

tımarla-: Cenazeyi gömmek.

tomurla-: Tahtacı Türkmenlerinde biçmek.

yēgile-: Hayvanlara yem vermek, yemlemek.

zapıra- / zapırada-: Hızlıca koşmak.

1.1.3. Sıfatlar¹⁰

bēri beñzeri: Biraz iyice.

çoraz: Kısa boylu, tıknaz, özellikle bitkiler için kullanılır.

fıldır: Hareketleri nahoş kadın.

ğabaş / ğabeş: 1) (insan) Kel, 2) (hayvan) Boynuzsuz hayvan, 3) (insan ve hayvan) Şişman.

ğıbirdek: Hareketli, yerinde durmayan çocuk ya da yetişkin kişi.

¹⁰ Çalışmada sıfat, zarf ve ünlem tanımlamaları sayfa sayısını genişletmemek ve derginin belirlediği kelime sayısını geçmemek adına bağlam içerisinde verilememiştir.

hamâli: Herhangi bir şeye kutsal bir değer atfedilmesi.

harlı: Çok hızlı, çok canlı ve kızgın yanan ateş.

hatırsak: Başkalarının hatırını güden, hatırsınas.

hecemetli: Hızlı, atik, güçlü, kuvvetli.

ipsiz sapsiz: Başboş gezen, bir yerde çalışmayan erkekler için kullanılır.

kakınç: Yapılan iyiliğin sıklıkla söylenmesi.

kertmekli: Tırtıklı.

lafazan (*Far. lâfzan*): Geveze, konuşkan.

meymene: Doğru dürüst.

nemneşil: Biçimsiz, şekilsiz, düzensiz.

osan: Lakayt, ilgisiz, umursamaz.

pırdolu: Dopdolu.

saf: 1) Kimsesiz, 2) Başboş.

sallınbollu: Her şeyi ile tam, eksiksiz.

şımşırk: İpıslak.

takavit (*Ar. tekâ'üd*): Sakatlanmış iş göremez hâle gelen kimse.

tekcal: Yerinde durmayan, yaramaz çocuk (özellikle erkek çocuklar için söylenir).

turşağ: Eski.

vici vici: Cana yakın, samimi (kişi).

yavslı: Üstüne başına, ne giydiğine dikkat etmeyen, pasaklı kadın.

yanpeş: 1) Yassı, 2) Yan yan yürümek.

2. Derleme Sözlüğünde Bulunmayan Kalıp İfadeler

2.1. Atasözleri

aç köpek harar deler: Bir sıkıntısı olan kişi mutlaka birine zarar verir.

adamın erkē ile eşşen gancığı para etmez (<< *adamın erkeği ile eşşen kancığı para etmez*):

1.1.4. Zarflar

albüsem: Hâlbuki.

bisseğel/bisēl: Biraz, bir miktar.

bitā: Bir daha.

dambıdı dumbudu: Davulun kulağı rahatsız edici ve çok gürültülü bir şekilde ses çıkarması.

direkmen: Doğrudan.

ebed: (*Ar. ebed*) Kesinlikle, asla.

ekser/ekseri: Genellikle.

endēbi (<< *endeki gibi*): Onun gibi, o şekilde.

endöle (<< *endeki öyle*): Bu şekilde.

geçān: Bir önceki sene.

hazār (*T. ha + Ar. dāhir*): Herhâlde.

hümüle: Zorla.

lokul lokul: Genellikle sıvı bir şeyler içerken çıkan sesi tanımlarken kullanılan bir zarf.

meccānen (*Ar. Meccān "bedelsiz verme"nin tenvinli şekli meccānen*): Rastgele, gelişigüzel.

nēliklerle: Ne zorluklarla, sıkıntılarla.

palas pandıras: Alelacele, apar topar.

tiñgedek: Aniden.

hoh: Büyükbaş hayvanları güderken

yōsama: Yoksa.

"İnsanoğlunun erkeği ile eşşen dişisi para etmez" anlamında herhangi bir işe yaramamak anlamında kullanılan bir söz.

arda galan derde galır: Herhangi bir durumda önde olmak, sona kalmamak. "Sona kalan dona kalır."

arı bi gıuşluğ goyun bi gışlığ: Arının hastalık karşısında akıbeti bir kuşluk vakti kadar koyunun ise bir kış vakti kadar belli olur anlamında bir söz.

bā dibinde izin ossun sōña yemeye yüzün ossun: Bir işe emek verdiysen ondan elde ettiğini gönül rahatlığı ile kullanabilirsin ya da yiyebilirsin anlamında bir söz.

çurfa gönlek bulmaz: Başkasının işini halledip kendi işini yapamayana denir.

dayak yarası geçer söz beresi geçmez: Hakaret ya da kötü sözün fiziksel şiddetten daha ağır olduğunu anlatan söz.

evladıñ götüsü ile mahsūluñ götüsü terk edilmez: Her ne kadar kötü olursa olsun evlat da ekip biçtiğinde kıymetlidir, değerlidir vazgeçemezsin anlamında bir söz.

ğonşudan gālen öğün olmaz ó da vaktında gālmez: İnsanın geçimini sağlamak için kendisinin çalışmasının önemli olduğu anlamına gelen bir atasözü.

ikindiden sōña gün uzamaz: İkinci vaktinden sonra akşam çabuk olur.

ilk ğarı évim sōrakı avım dēr imiş (<< *ilk kadın evim sonraki avım der imiş*): İlk evlendiğin kişi daha fazla evine bağlıdır ikincisi ise sadece kendi menfaatini düşünür.

ışanıñ alası içine malıkı dışına olur: İnsanın kötüsü belli olmaz ama hayvanlarınkı belli olur.

ortağ öküzden başğa buzā éyimiş: Bir eşyaya tek başına sahip olmak daha iyidir anlamında bir atasözü.

reşberin ğarısı iki öküzü üç olacāmış: Çiftçilik işi yapanın muhakkak tarım aletlerinin yedeği olmalıdır.

su ağa ağa deresini bulur: Bazı işleri kendi hâline bırakmak daha iyidir anlamında bir atasözü.

üç ğarer dörT zarar bēş cingene yarar: Herhangi bir şeyin üç tane olması iyidir.

2.2. Deyimler

adımını sık at-: 1) Bir işi yapmak için acele etmek, 2) Evlilik için acele etmek.

ārlık çökmek (<< *ağrlık çökmek*): Uyku ve gevşeklik hâli gelmek.

altın bozmak: Altın veya gümüş yüzük satın almak.

avırt avırt etmek: Böbürlenmek, övünerek kabarmak, kurumlanmak.

ayak ğarısı gibi gezmek: Çok gezmek, çok dolaşmak.

aydeş aydeş yürümek: (çocuk) Bacakları çarpık/yantır yantır bir şekilde yürümek¹¹.

āzınıñ dadı ğalmamak (<< *ağzının tadı kalmamak*): Kötü bir olay sonucu ev halkının dirliği düzeni bozulmak.

baha érmek: Değeri ölçülemeyecek kadar yükselmek, kıymetlenmek, pahalalanmak.

cenderede ğalmak (< *cenderede kalmak*): Çok daralmak, maddi ve manevi sıkıntıya düşmek.

cıngar çıkarmak: 1) Kavga etmek, 2) Sıklıkla sorun çıkarmak.

¹¹ Tahtacı Türkmenleri bu tür çocukların iyileşmesi için *aydaş aşısı* yemeği yaparlar.

cıscıbıldaK çıkmak: 1) Genellikle kış aylarında, mevsime uygun giyinmeyenler için kullanılır, 2) İflas etmek, 3) Baba ocağından izinsiz ayrı eve çıkan karı kocaya hiçbir eşya vermemek.

çatma goşmak: Ekinlerin tanelerini ayırmak için hayvanları birbirine bağlayarak ekin destelerinin üstünde yürütmek.

darb etmek: İki şeyi birbiriyle kıyaslamak, mukayese etmek.

daş sarmak (< taş sarmak): Taş atmak, taş fırlatmak.

dayaK döşemek: Dayak atmak, dövmek.

deli deli divâne gonusmak (< *deli deli konuşmak*): Saçma sapan yerli yersiz konuşmak.

deveniñ sevmedi ot başına urumuş (< *devenin sevmediği ot başına vururmuş*): İnsanın istemediği şey bir şekilde karşısına çıkar.

donanmaya düzmek: Tahtacı Türkmenlerinde ibadete hazır olmak.

duz yumurtlamak: Kaygı ve sabırsızlık nedeniyle yerinde duramamak, çok telaşlanmak.

ekmek gabarmak (< *ekmek kabarmak*): Para kazanmak.

eline tünmek: Dargın olduğu kişinin elini öpmeye yanaşmak.

eşşen goduna uydü zaman: “Eşeğin sıpasına uyduğu zaman” anlamında bir kişinin çocuğunun lafına uyması, onun dediklerini yapması.

eyilē kör bakmak (<< *iyiliğe kör bakmak*): Kendisine yapılan iyiliği görmemek, görmek istememek.

fırkatına gèTmek: Şaşırarak, şaşakalmak.

gancık eşşen garın altı gibi ekşiyiboturü (<< *kancık eşşen karın altı gibi ekşiyor*): İnsan ifadesini benzetmek için kullanılan bir söz. “Dişi eşşen karnının altı gibi somurtup oturuyor.”

ğayil olmak (*Ar. kâ'il + Türk. ol-*): 1) Kabul etmek, 2) Evliliği mecburen onaylamak.

gelin öhşamak (< *gelin okşamak*): Kına gecesinde gelini ağlatmak için türkü vb. şeyler söylemek.

gılına gátmak: Umursamamak, aldırış etmemek.

ğıpcık ğıpcık éTmek: 1) (çocuğun yerinde) Durmamak, yaramazlık yapmak, 2) (Düğünlerde genç kızların oynamak için) Yerinde durmamak, ileri geri sallanmak, el ve kol hareket ettirmek.

gozā oturmak: (pamuk bitkisinin kozakların) Çıkarmak.

gulaK urmak: Hasır dokumada kullanılan bir terim.

ğuş ötmek: 1) (erkek çocuğun) Ergenliğe girmek, 2) (erkeğin cinsel organının) İşlevini devam ettirmemek.

gün diñlenmek: Güneş batmak, karanlığın çökmek.

ha ala kelek ha gara kelek: İki seçenekten hangisi olursa olsun fark etmez anlamında bir ifade.

hobbalā vérmek: Çocukları severken yukarı atıp tutmak.

hora geçmek: (çok zor zamanda bir yardımın) Çok makbule geçmek.

ibî gızarmak: (<< *ibiği kızarmak*) 1) Ergenlik çağına gelmiş erkekler için kullanılır, 2) Çok sinirlenmek.

irezil bitmek: Aileden rezil ve yoksulluk içinde büyüme ve bu şekilde yaşamayı devam ettirmek.

kakıntı etmek: Bakmamak, ilgilenmemek, mühimsememek.

köpeksiz köy bulduda eli deneksiz gezmek (<< *köpeksiz köy bulduğunda deyneksiz gezmek*): İhtiyatı elden hiç bırakmamak, hep temkinli olmak.

köşeK deveye uymazsa deve köşşe uyacak: (özellikle baba ve evlat arasında) İki kişinin bir konu hakkında fikir birliği etmesi.

küllüne su dökülmek (< *küllüğüne su dökülmek*): (ailenin) Dağılmak, yok olmak.

malakları sallamak: Surat asmak, kaşlarını çatarak üzülmek.

martaval okumak: Yalan söylemek.

masal sökmek: 1) Masal anlatmak, masal okumak, 2) Alavere dalavere işlerle uğraşmak.

oğu iletmek: Düğüne davet etmek.

ölan çıkarmak (< *oğlan çıkarmak*): Oğlan evermek, baş göz etmek.

omrına gelmez: "Umursamam, umurumda olmaz" anlamında bir ifade.

oyurt oyurt etmek: Amaçsız bir şekilde etrafa bakınmak, ne edeceğini, söyleyeceğini bilememek.

patadak/pattadak düşmek: Ani bir şekilde sinirlenmek, konuşmak.

rezillî paçadan akması/akıpgêtmesi (<< *rezilliğin paçadan akması*): Çok fakir ve sefalet içinde olmak.

sâp çıkmak (<< *sahip çıkmak*): 1) Sahiplenmek, koruyucu olmak, destek olmak, 2) (bir erkeğin kötü durumda

olan bir kızla/kadınla) Evlenmek istemek.

sapıla samanın ğarışması: İyi ile kötünün karışması, ayırt edilememesi.

son gürlü vërmeK (<< *son gürlüğü vermek*): 1) (bir kişinin yaşlılığında) Huzura ermek, 2) İkinci baharında evlilik yapan kişi için söylenir.

sürümē varmak (<< *sürümeye varmak*): Zorla kaçırmaya çalışmak.

tebelleş olmak: Başına musallat olmak.

teK durmak: (çocuk için) Uslu durmak.

tirgiş tirgiş gitmek: Art arda gitmek.

torunun götünde beş kilo öl balı olurmuş: Torunların çocuklardan daha kıymetli olduğunu ifade eden bir deyim.

tosarıP durmak: 1) Sürekli surat asmak, 2) Küsmek.

tüFek boşandırmak: Yanlışlıkla tüfeğin ateş etmesine sebep olmak.

ürunu duTmaK: Birinin adını almak, referans olarak kullanmak.

ümüne çökmek (<< *ümüğüne çökmek*): 1) Kavga esnasında kızılan kişinin boğazına sıkıca sarılmak, 2) (alacaklının) Sıkıştırmak.

üzerine tûmek (< *üzerine tüymek*): 1) (kavga eden birisinin kaçarak başkasına) Sığınmak, 2) İftira atmak.

yangın durmak: Çok sevmek, çok bağlanmak.

zanğadak ğalmak/zanğadanak ğalmak: Bir anda hiçbir şey yapamaz duruma gelmek.

zöv zöv gezmek: İşsiz güçsüz avare avare gezmek.

2.3. Dualar/Alkışlar

çocuğlarının muradını şerefini görsün: Güzel baht, talih, nasip için edilen bir dua.

hızmatlāñ ğabıl ola (<< *hizmetlerin kabul ola*): Tahtacı Türkmenlerinde dedenin cemde yer alan on iki hizmet sahibi için ettiği dua.

2.4. Beddualar/Kargışlar

can acısına ōrayasıca: “(o da) Can acısına uğrasın!” şeklinde ölüm ifade eden bir beddua.

çocuk izlerini yêrde gözle: “Çocuğun olmasın, neslin kesilsin” anlamında bir beddua.

ermenliniñ çocū: Sevilmeyen kişi için “Ermeni'nin çocuğu” anlamında hakaretamiz bir söz.

ğara çenesi ğapanasıca: Ölüm ifade eden bir beddua.

ğara çenesi sıkılasıca: Ölüm ifade eden bir beddua.

nur gölünde yatsın: Ölünün arkasından söylenen bir dua

ğara teneşirciglerde yıkanıvı: “Soğuk teneşirciklerde yıkansın” anlamında ölüm ifade eden bir beddua.

ğara yêr çeksin: “Kara yer alsın” anlamında ölüm ifade eden bir beddua.

ğıran giresice (< *kıran giresice*): “Ölümcül hastalıklara yakalanasın” anlamında insanlar ve hayvanlar için söylenen bir beddua.

gökbaşlıniñ enī (<< *gökbaşlıniñ eniği*): “Gökbaşlıniñ çocuğu” anlamında hakaretamiz bir söz.

kapcī çekilesice (<< *kapçığı çekilesice*): Ölüm ifade eden bir beddua.

mubalı boynuna olmak: Kimin yaptığı emin olunmayan durumlarda şüpheli kimseler için “vebali onun boynuna olsun” anlamında kullanılan bir beddua

3. Derleme Sözlüğü'nde Bulunan Fakat Kumluca Ağzında Anlamı Farklı Olan Kelimeler

3.1. Adlar

3.1.1. Meyve, Sebze ve Bitki Adları

bala: Zararlı bir bitki türü.

curu: Çürük üzüm ya da üzüm atığı.

endeme: Küçük bitki fidesi.

ğazel: Kuru ya da yaş ağaç yaprağı.

geren: Bir bitki türü.

ğozaK: Susam bitkisinin susamlı kısmı.

haKma: Çam ağacının reçinesi.

hayıt: Bir çalı türü.

havaza: Hayvanların yemediği zehirli bitki.

kavak: Çınar ağacının yöredeki adı.

kızılot: Semiz otu.

kiriş: Yenilebilen bir bitki türü.

menēş (< *meneviş*): Yaprakları küçükbaş hayvanların beslenmesinde kullanılan bir

bitki adı, menengiç. *Çetemik* adlı meyvesi kurutularak kış aylarında yenir.

tor: Fidan hâlinde olan çam ağacı.

yarpız (< *yarpuz*): Dere kenarlarında nane türünden kısa saplı, az veya çok tüylü, güzel kokulu bir ot, kır nanesi.

3.1.2. Hayvan Adları

bē arısı (< *bey arısı*): Bal arısının kraliçesine verilen ad.

ğulaklı: Tahtacı Türkmenlerinde tavşan.

hopa: Yetişkin dişi deve.

öre: At sürüsü

yiğeyie: Gizlice yiyen, zarara giden hayvan.

3.1.3. Alet, Eşya ve Nesne Adları

çarpana: Dokuma işinde kullanılan bir alet.

çeri: Devenin üstüne oturmak için yapılan bir tür tabure.

gerge: Dokuma sırasında kilimi, çulu germeye yarayan aygıt.

gıygyı/gıygıdı: Kemeç.

gola: Dokunmuş ip, halat.

harar (*Ar. Ġarāre>ġarār*): Kıldan dokunan, saman koymaya yarayan büyük çuval.

muşmak: Şapkanın uç kısmı.

ışkıran: Yazma kenarına yapılan küçük dantel oya, elişi.

lemse: Başta sivrisinek, her tür sinek ve diğer böceklerden korunmak için yatağın üstüne ve yanlarına gerilen çadır biçiminde örtü, tül.

makat (*Ar. ku'ūd "oturmak"tan mak'ad*): Kanepa benzeri oturulacak yer, alçak sedir.

masır: Dantel ve oya işlemekte kullanılan polyester ipliğe verilen ad.

musandere (*Yun. mousántra*): Evlerde yatak, örtü döşek koyulan tahtadan yapılmış dolap.

namısa: Sineklik, cibindirlik, lemse.

pırtı/pılı pırtı: Gelin eşyası.

pullu: Toprak işlemede kullanılan bir alet.

siti: Çadırın kenarına serilen, özellikle sürüngenlerden korunmak için, küçükbaş hayvanların kılından yapılan örtü.

taarcı (<< *tağarcık*): Temizlenmiş keçi derisinden bebekler için yapılan biberon.

ulama: Yere serilen eski bezlerden dokunmuş kilim benzeri yazgı.

yaygı: Bıçağın sapında delik açmak için kullanılan alet.

yuluk: Sapanın taş konulan yeri.

Muharrem orucunun son iki gününde tutulan oruç.

3.1.4. Mekân Adları

alaf: Hayvanların saman yediği yerin adı.

alat: Hayvanların yemlerini koymak için yapılan yer.

deşdi: Susuz yer.

dünek Ev.

guzluk: Soğuk, karanlık, depo olarak kullanılan yer.

han: Hayvanlar için yiyecek malzemelerinin konulduğu yer.

ören (*Far. vīrān*): Virane, viran yer.

sergen: Susamların bir araya getirilip çırıldığı yer.

suluk: Hayvanların su içtiği yer.

yüklük: Yorgan, yastık, battaniye vb. koyulan ahşaptan yapılan dolap.

3.1.5. Organ Adları

kaygınca: Dana burnu.

3.1.6. Yemek/Yiyecek Adları

dürüm: Üç yufka ekmeğinin iç içe muska şeklinde katlanması.

külle: Bebeğin ilk dişleri çıktığı zaman

yapılan bir çeşit yiyecek.

sallama: Bir hamur işi yiyecek türü.

yēgi: Hayvanlar için yiyecek (yem, saman vb.).

3.1.6. Âdet ve İnançlarla İlgili Adlar

ārılık (<< *ağırlık*): Düğünlerde kız tarafının istediği eşya, altın.

çıTlıq: Düğünlerde oynanan bir oyun.

dernek: Tahtacı Türkmenlerinde davulsuz, çalgısız düğün.

ğillik: Sebze ve meyvelerin çekirdeği.

kütük atmak: Tahtacı Türkmenlerinde erkek evlat dünyaya geldiğinde ardıc ağacı atarak merasim yapmak.

sámah (*Ar. semā'dan ayın ~ /h/ değişmesiyle semah*) Tahtacı Türkmenlerin törenlerinde mûsikî eşliğinde kadın erkek birlikte yapılan raks, bir tür semâ.

uğundurma: Tahtacı Türkmenlerinde Muharrem orucunun son iki gününde tutulan oruç.

3.1.7. Meslek Adları

çengelci: Deveyle ilgilenen kimse.

kesici: Tahtacı Türkmenlerinde ağaç kesim işiyle uğraşan kişi.

3.1.8. Giyecek Adları

çāşır (< *çakşır*): Siyah koyun yününden yapılan pantolona benzeyen bir erkek giysisi. Özellikle düğünlerde giyilir.

dimi: 1) Ortası kısa bir tür erkek şalvarı, 2) Çok sık dokunan pamuklu bir kumaş.

mintan (*Far. nīm-ten "yarım beden"*): Yelek, gömlek.

potur: Ortası dar bir şalvar türü.

3.1.9. Diğer Adlar

ārılıq (<< *ağırlık*): İtibar, hürmet.

āz (<< *ağız*): Hayvanlar yeni yavru olduğu zaman memesinden üç gün gelen koyu süt.

basra: Ölmüş böcek kalıntısı.

bēre: Bir yere.

bılla: Yirmi yaşından küçük genç kızlara verilen ad.

cendere (*Far. cendere*): Zulüm, manevi baskısı yoğun olarak hissedilen.

çabıt: Çaput, yere serilen kalınca örtü, kilim.

çelmek: Düğüm.

dımlam: Damla.

didek: Çıkıntısı olan nesnelere için denir.

ece: Kendinden yaşça büyük kişilere söylenen "ağabey" anlamında kelime.

ēnel (< *eğnel*): Ekin biçerken izlenen yol.

esgin/eskin: Aynı anda farklı yönlerden gelen şiddetli esintili yağmur.

ğabağ: Bir şeyin üst kısmı.

ger: Gri ile kırmızı arası renk.

gızgın daş (<< *kızgın taş*): Taşın ısıtılarak atılması ile birlikte, onun bulunması ile sonuçlanan bir oyun türü.

gümrük: Tünel, çukur.

hakık: Pekmez kaynatılırken pişme sırasında ortaya çıkan sarı köpük.

hay: Sürek avı.

horonta / horanta (*Far. hōrende "yiyici"den*) 1. Tahtacı Türkmenlerinin çocukları, 2. Aile efradı, 3. Koca, 4) Ağaç işaretlemeye 12 ve üzerini işaretlemek için kalabalık bir insan gücüne ihtiyaç vardır, buna "horonta" denir.

kaklık: Dağlarda suyun toplandığı taştan oyulmuş oyuklar.

kile: Genellikle tahıl ölçmede kullanılan dokuz kiloluk kap.

kutur: Ağacın çapına verilen ad.

laylon (*İng.nylon*): Sera.

māna (*Far.behāne*): Bahane.

meh: Al, buyur anlamlarında kullanılır.

metelik (*Fr. Métallique < monnaie métallique“mâdenî para” < Yun.*): 1) Eski para birimi, 2) Yazma kenarına yapılan küçük dantel elişi.

muşmak: Şapkanın uç kısmı.

nemneşil: (olay) Karışık, düzensiz.

oba: 1) Komşu, 2) En az üç çadırdan oluşan Tahtacı Türkmenlerinin yerleşimi.

önge: Taş.

öpçük: Çuvalların iki yanını tutmak için kullanılan dokunmuş ip.

ötân / ötânın / ötâka: Öte yaka, öte yan.

pardı: Toprak evlerin çatısında olan ağaç, kiriş.

sırf: Sadece.

sımar: Bulut.

söPcük: Meyve ve sebzelerin sapı.

süllüm Tahtacı Türkmenlerinde çok uzun odun.

temel: Bahçeye yapılan duvar.

tesbi: Tahtacı Türkmenlerinde tohumlarından tesbih yapılan ağaç.

tintin: Tığ ile yapılan elişi.

urFa: Senitte veya tablada ekmek açarken hamurun yapışmaması için serpilmiş un.

yuluk: Sapanın taş konulan deri kısmı.

zekir: Fincan ve taşla oynanan bir oyun.

3.2. Fiiller

apala-: 1) (bebek) Emeklemek, 2) Emekler gibi sürünmek.

arbış-: Bir şeyi tutarak sallanmak.

ayaklan-: (hasta) İyileşmek.

aykırla-: Vazgeçmek, bir işi bırakmak.

balgı-: Rahat, huzurlu bir şekilde bolluk içinde yaşamak.

baş olma-: Üstesinden gelinmeyecek kadar zor olmak.

bıdıra-: Öfkeyle konuşmak.

çırma-: Çocuğun ağlaması.

çırpıt-: Çalmak, hırsızlık yapmak.

çiler-: Sebzelerin yetişmeye başlaması.

çiv-: Ora bura gezmek.

dak-: Hayvanı boynundan bir yere bağlamak.

dala-: 1) (köpek, kurt gibi ısırıcı hayvanlar için) Isırmak, dişlemek, 2) Isırgan otu, zehirli böcek gibi yakıcı bir maddesi bulunan şeyler ya da sert kumaş için) dokunarak teni acıtmak, kızartmak, kabartmak, yakmak ya da kaşıdırmak.

dayfal- / dayfalıpgët-: Çok zayıflamak, güçten kuvvetten düşmek.

denil- / dengil-: Dirseği yere dayayıp, avuç içi ile başı destekleyerek yana doğru yaslanmak.

dılla-: Asmak.

dürtün-: Orda burada takılmak, boş gezmek.

endik-: Herhangi bir şeyden çekinmek.

esle-: Seslenmek.

gırkİla- (<< kırkİla-): Yeni doğan bebeği kırk günü doldurunca yıkamak.

hışıla- (yemeğin yavaş yavaş pişerken/ısınrken) Ses çıkarmak.

hort- / **hortla-:** Birine küsmek, darılmak, kırılmak.

ırala-: Ayıklamak.

işgillen- / **işkillen-:** Şüphelenmek, tereddütte düşmek.

kağın-: Kavga etmek.

kağ-: 1) Bir şeyi kötülemek, 2) İstememek.

kirt-: Yapılan dokumayı sıkıştırmak.

oñ-: Ümit etmek, beklentide olmak.

pörsü-: 1) (Meyvelerin yenmez hâle) Gelmek buruşmak, 2) (Kıyafetlerin giyilmez hâle) Gelmek, çok eskimek.

tanı-: Bakmak.

tavla-: (yiyecek vs.) Bir şeyi işlenebilecek şekilde getirmek.

tepsi-: Ekmeğin saca yapışmayacak kadar pişmesi demek.

tıkılat-: (kapıya) Hafifçe vurmak, vurarak ses çıkarmak.

tünj- / **tüngü-:** Düğünlerde hoplamak, zıplamak.

tünle-: Ayakları üstünde zıplamak.

ūraT- (<< *uğratmak*): Misafiri yolcu etmek.

yürt- (< *yüğürt-*): (Hayvanların) Çiftleşmek.

3.3. Sıfatlar

baylan: 1) Yaramaz, 2) (kadın) Çıtkırıldım, güçlüklerle, zorluklara dayanıksız.

bülüş (<< *piliç*): Yaşından çok genç gösteren kadın.

dıngıl: Zayıf.

dıkız: Seyrek.

dırtlı: Sıska, zayıf, çelimsiz.

diñiz: (insan) Huzurlu, sakin.

esgi (< *eski*): Tahtacı Türkmenlerinde ormanda giyilen elbise.

gebeş: Gıda açısından yetersiz kalmış, zayıf.

ğıymık: Az, azıcık.

ğoruk: 1) Ermemiş, olgunlaşmamış her türlü meyve, 2) Ekşi.

gürlek: Coşkun anlamında sıfat.

kenef Kötü kadın.

matıf: Akli yerinde olmayan kimse, deli.

samıt (*Ar. sāmīt*): Konuşamayan ve duyamayan kişilere verilen ad, dilsiz, işitme engelli.

soysuz: Hayırsız evlat.

sinirsek: Her şeye çabuk sinirlenen.

şirnek: (çocuk) Söz dinlemeyen, yerinde durmayan, şımarık.

utlu: Efendi veya hanımefendi biçiminde oturaklı kimseler için söylenir.

3.4. Zarflar

bisël / bissël: Bir sürü, çok.

gene: Yine.

öndün: Geçen gün, önceki günlerde, birkaç gün önce.

yayan yapıldak: Aniden, alelacele, birden bire.

yelli: Tamamen.

3.5. Ünlemler

vıy: Seslenme ünlemi.

voy, voyn: Nasılsın?

Sonuç

Kumluca ağzında mevcut olan söz varlığını Derleme Sözlüğü'ne kazandırmak amacıyla yapılan bu çalışmada şu sonuçlara ulaşılmıştır:

a) Derleme Sözlüğü'nde bulunmayan toplam **248** (%100) kelime tespit edilmiştir. Bu 248 kelimenin 5'i (% 2,01) meyve, sebze ve bitki adları, 12'si (% 4,8) hayvan adları, 31'i (%12,5) nesne adları, 4'ü (% 1,6) mekân adları, 2'si (% 0,8) organ adları, 15'i (% 6,04) yemek/yiyecek adları, 26'sı (%10,4) âdet ve inançlarla ilgili adlar, 1'i (% 0,4) meslek adları, 10'u (% 4,03) giyecek adları, 2'si hastalık adları (%0,8), 59'u (% 23,7) diğer adlar, 35'i (% 14,11) fiiller, 26'sı (% 10,4) sıfatlar, 18'i (% 7,25) zarflar, 2'si (% 0,8) ünlemlerdir.

Derleme Sözlüğü'nde bulunmayan **97** (% 100) kalıp ifade tespit edilmiştir. Bu 97 kalıp ifadenin 16'sı (%16,49) atasözü, 67'si (% 69,07), deyim, 3'ü (% 3,09) dualar, 11'i (% 11,34) beddualardan oluşur.

b) Derleme Sözlüğü'nde bulunan ancak Kumluca ağzında anlamı farklı olan toplam **171** (%100) kelime tespit edilmiştir. Bu 171 kelimenin 15'i (% 8,77) meyve, sebze ve bitki adları, 5'i (% 2,92) hayvan adları, 17'si (% 9,94) alet, eşya ve nesne adları, 10'u (% 5,84) mekân adları, 1'i (% 0,58) organ adları, 4'ü (% 2,33) yemek/yiyecek adları, 7'si (% 4,09) âdet ve inançlarla ilgili adlar, 2'si (% 1,16) meslek adları, 4'ü (% 2,33) giyecek/kıyafet adları, 44'ü (% 25,7) diğer adlar, 37'si (% 21,63) fiiller, 18'i (% 10,52) sıfatlar, 5'i (%2,92) zarflar, 2'si (% 1,16) ünlemlerdir.

c) Kumluca ağzının söz varlığı yukarıda verilen kelime ve kalıp ifadelerle sınırlı değildir. Yapılacak yeni araştırmalar ve metin derlemeleri sonucunda pek çok yeni kelime ve kalıp ifadelerin ortaya çıkacağı kesindir. Özellikle belirlenen kavram alanları ile yapılacak yeni derlemelerde bu söz varlığı sayısı daha da artacaktır.

ç) Kumluca ağzından derlenen kelimeler arasında STT'de kullanılan fakat çeşitli ses olayları sonucunda değişikliklere uğrayarak anlaşılması güçleşen kelimeler mevcuttur: *ötânın / ötâka* (<< öte yakanın / öte yaka): "öte yaka", *bêre*: "bir yere", *öndün* (<< önceki gün): "geçen gün, birkaç gün önce", *bû* (< T. buğz < Ar. buğz): "fesatlık, fitne, düşmanlık", *endêbi* (<< endeki gibi): "onun gibi, o şekilde", *endôle* (<< endeki öyle): "bu şekilde" vb.

d) Kumluca ağzından derlenen kelimeler arasında Eski Türkçe ve Eski Oğuz Türkçesi döneminde kullanılan kelimelerin de yer aldığı tespit edilmiştir. Bu demektir ki Kumluca ağzı ile tarihî devirler arasındaki ilişki hâlen devam etmektedir: *ağı* "zehir", *çıyan* "küçük sarı renkli yılan", *çîn* "omuz", *dıkız* "seyrek", *eserli* "gelgit akıllı", *ğıran* "ölümcül hastalık", *kakınç* "yapılan iyiliğin sıklıkla söylenmesi, yapılan iyiliğin yüze defalarca vurulması", *osan* "lakayt, ilgisiz, umursamaz", *sayrı* "hasta", *seyirt-* "hızlıca koş-", *sin* "mezar", *sinle-* "gizlenmek", *sıdır-* "kırmak", *sındı* "makas", *sökel* "hasta" vb.

e) Tespit edilen söz varlığında Türkçe kökenli kelimelerin yanında yabancı dillerden dilimize giren alıntı kelimeler de yer almaktadır. Bu kelimelerin bazıları Arapça ve Farsça başta olmak üzere Rumca, Latince ve Yunancadan alıntılanmıştır. Ancak bu tür alıntı kelimeler, alıntılı olduğu dilden doğrudan değil ya STT ya da başka

bir ağzın aracılığıyla Kumluca ağzına geçmiştir: *muşmala* (Yun. *mousmoulo*): “yenidünya meyvesi”; *aletiriK* (Fr. *électrique* < Lat.): “elektrik”; *baTdēne* (Ar. *baṭṭāne* “astarlamak, kaplamak”tan *baṭṭāniyye*): “çoğu yünden dokunmuş kalın örtü”; *sayasına* (Far. *sāye*): “sayesinde”; *harıp* (Far. *ḥarnüb*): “keçi boynuzu”; *sēl* (Ar. *sāhil*): “sahil, kıyı kesime verilen ad” vb.

Kısaltmalar

Ar.	: Arapça
Far.	: Farsça
Fr.	: Fransızca
İng.	: İngilizce
İt.	: İtalyanca
Lat.	: Latince
STT	: Standart Türkiye Türkçesi
T.	: Türkçe
Yun.	: Yunanca

İşaretler

(<)	: Gelişmenin yönü
(>)	: Gelişmenin yönü
(<<)	: Gelişmenin yönüne göre birden fazla değişim ile başka bir şekle geçiş
(>>)	: Gelişmenin yönüne göre birden fazla değişim ile başka bir şekle geçiş
(~)	: Birbirinin yerine geçen (alternanslı) şekilleri gösterir.

Çalışmada Kullanılan Çeviri Yazı İşaretleri

[ā]	Uzun /a/
[ä]	Açık /e/
[á]	/a/ ile /e/ arası ünlü
[ē]	Uzun /e/
[è]	/e/ ile /i/ arası ünlü
[F]	Süreksiz, yarı ötümlü (/f/-/v/ arası) bir ünsüz.
[ī]	Uzun /i/
[i]	Uzun /i/
[í]	/i/ ile /i/ arası ünlü
[ō]	Uzun /o/
[ö]	Uzun /ö/
[ū]	Uzun /u/
[ü]	Uzun /ü/
[ķ]	Arka damak /k/si
[K]	Süreksiz, /k/ ile /g/ arası ünsüz

- [K] Süreksiz, /k/ ile /ğ/ arası ünsüz
 [P] Süreksiz, yarı ötümlü /p/-/b/ arası ünsüz.
 [T] Süreksiz, yarı ötümlü /t/-/d/ arası dış eti ünsüzü.

Extended Abstract

Anatolian geography has hosted many ancient civilizations for many years by hosting various tribes. XI. Since the first half of the century, Anatolia has been the new homeland of the Oghuz tribes. While these tribes were coming from the Khwarazm region with the Syr Darya/Seyhun tribes, they brought their nomadic lifestyles and cultural values to these lands. A lot of information about the social, cultural, and economic life that took place in the minds of the people live with the language and is transferred to the next generations.

Turkey Turkish dialects also have very rich vocabulary that includes various linguistic data. However, this rich vocabulary is disappearing day by day with the development of technology, the widespread use of mass media, the rapid increase in literacy rates and the increase in migration from the village to the city, especially due to financial concerns. Turkish Language Association has started dialect dictionary studies to record this rich vocabulary. It was aimed to form the main source of the material in this dictionary from Turkish and Turkishized words from the dialects of Turkey Turkish, which did not enter the written language of Standard Turkey Turkish. For the dialect dictionary, approximately 153 thousand words collected from the colloquial speech between 1933 and 1935 were recorded. As a result of the compilation of these collections, these words were published in the four-volume Journal of Word Compilation which covers 25,000-30,000 words between 1939-1951. Later, two more volumes were added, and a rich colloquial speech material was collected. However, this journal was far away from scientific in terms of both its arrangement, the way of correctly giving the meanings of words and the way they were said in dialects. In addition, all the words in Turkey Turkish dialects could not be compiled. Therefore, in 1952, the Turkish Language Association started to reorganize and recompile the dictionary material. This time, by applying to village teachers and experts in the region, 450 thousand words were recorded in eight years. Thus, the foundation of the Dictionary of Compilation including 13 volumes, was formed by blending this new material with the old material. Between 1963 and 1975, the letters between A-K were made. The volumes between the letters K and Z were also finished in 1979. This dictionary, which was published as XI volume, became XII volume (Annex-I volume) with the previous ones and new receipts after 1982.

Today, with the TDK publications, this XII volumes have been collected in the VI volumes with the name of *Dictionary of Compilation from the Turkish Language*. After this dictionary study, a lot of progress has been made on the dialects of Turkey Turkish. Although it has reached to an important level in terms of quality and quantity today, the boundaries of the dialect regions of Turkey Turkish have not been determined exactly and it has not been studied enough, even the dialect materials have not been compiled enough in the provinces of Afyonkarahisar, Ağrı, Aksaray, Ardahan,

Balıkesir, Batman, Bayburt, Bingöl, Bitlis, Burdur, Çanakkale, Çorum, Denizli, Düzce, Hakkari, Iğdır, İstanbul, İzmir, Kastamonu, Kayseri, Kırklareli, Kilis, Kocaeli, Konya, Manisa, Mardin, Mersin, Sivas , Muş, Samsun, Siirt, Sinop, Şanlıurfa, Tekirdağ, Van, Yalova etc. In these provinces, there are many districts, towns, and villages where materials are not compiled. As it can be seen, while preparing this Compilation Dictionary, there are some regions where the material was not compiled or could not be compiled. At this point, there are many words and phrases used in folk dialects but not recorded in this dictionary. In this context, in this study, first of all, the ethnic structure/group that play a major role in the formation of the dialect of Kumluca district of Antalya province was emphasized, and afterwards, in order to contribute to the Dictionary of Compilation the fruit names, vegetables and plant names, animal names, object names, place names, organ names, food/consumable names, names related to customs and beliefs, names of professions, names of clothes, names of diseases, verbs, adjectives, adverbs, exclamations and formulaic expressions (proverb, idiom, prayer and curse) were detected and recorded without losing time. In the study, transcription marks are also included to reflect the phonetic features of these vocabulary.

Kaynakça

- Acar, İ. & Atılgan, A. K. (2010). *Dünden bugüne Kumluca*. Antalya: Antalya Valiliği.
- Ak, M. (2015). *Teke yürükleri (1800-1900)*. Ankara: TTK Yayınları.
- Aksüt, A. (2003). *Önce Türkmen sonra Tahtacı*. İstanbul: Kayhan Matbaası.
- Eraslan, K. (1986). Boz-Ok ve Üç-Ok Oğuz kolu adları hakkında. *TDAY-Belleten*, 5-8.
- Armağan, A. (2008). *XV. ve XVI. yüzyıllarda Teke sancağında konar-göçerler: sosyo-ekonomik ve demografik durumları*. Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Atmaca, E. (2017). *Antalya ili Korkuteli ilçesi ve yöresi ağızları*. Ankara: TDK Yayınları.
- Atmaca, E. & Kaba, O. (2019). Alanya (Antalya) ağzından Derleme Sözlüğü'ne katkılar. *Doğumunun 120. Yılında Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu Hatıra Kitabı*. Ankara. 205-234.
- Bakır, A. (hızl.) (2017). *Yazıcızâde Alî, Tevârih-i Âl-i Selçuk [Oğuznâme-Selçuklu tarihi] (giriş-metin-dizin)*. İstanbul: Çamlıca Basım Yayın.
- Bulut, S. (2013). Türkiye Türkçesi ağızları üzerine çalışma yapılmayan il ve ilçeler. *Turkish Studies-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Ankara. 1129-1149.
- Büke, H. (2020). Denizli ağzından Derleme Sözlüğüne katkılar. *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Isparta. 50, 131-148.
- Demir, N. (1999). Ağız sözlükçülüğü. *Kebikeç*, Ankara. 4, 67-75.
- Ekşi, M. & Akdağ, S. (2017). Antalya Kumluca'nın geleneksel yaşam terimleri ve kültürel peyzaj açısından değerlendirilmesi. *Avrasya Terim Dergisi*, 40-51.
- Erdem, M. & Bölük R. (2014). *Antalya ve yöresi ağızları*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Güçlü, M. (2007). Selçuklulardan Cumhuriyet'e Kumluca (Antalya) bölgesi. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 219-250.
- Gülensoy, T. & Alkaya E. (2011). *Türkiye Türkçesi bibliyografyası*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Güzel, Ö. (2019). *Antalya ili, Kumluca ilçesi ve yöresi ağızları*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Akdeniz Üniversitesi, Antalya.
- Halaçoğlu, Y. (2009). *Anadolu'da aşiretler, cemaatler ve oymaklar (1453-1650) I-II-III-IV-V-VI. Cilt*. Ankara: TTK Yayınları.
- Karahan, L. (1996). *Anadolu ağızlarının sınıflandırılması*. Ankara: TDK Yayınları.
- Korkmaz, Z. (1976). Anadolu ağızları üzerindeki araştırmaların bugünkü durumu ve karşılaştığı sorunlar. *TDAY-Belleten*, Ankara: TDK Yayınları, 1975-1976, 143-172.
- Kubbealtı Lugati. (2005). *Asırlar boyu tarihi seyri içinde misalli büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: Mas Matbaacılık.
- Küçükballı, F. N. (2016). Bozkır (Konya) ağzından Derleme Sözlüğü'ne katkılar. *Uluslararası Sempozyum: Geçmişten Günümüze Bozkır 6-8 Mayıs 2016* (s. 643-658), Konya.
- Moğol, H. (1997). *Antalya tarihi*. Ankara: Mehter Yayınları.
- Sarı, C. & Tepeli, Y. (2012). Türk kültür coğrafyasında yerleşme adları: Teke yöresi örneği. *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 35, 161-179.
- Seyirci, M. (2007). *Batı Akdeniz bölgesi Tahtacıları*. İstanbul: Derin Yayınları.
- Tokat, F. (2014). Çavdır ağzından Derleme Sözlüğü'ne katkılar. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 3/1, 153-166.
- Türkay, C. (2012). *Osmanlı imparatorluğunda oymak aşiret ve cemaatler*. İstanbul: İşaret Yayınları.
- Türk Dil Kurumu. (2009). *Türkiye'de halk ağzından Derleme Sözlüğü I-VI*. Ankara: TDK Yayınları. <http://www.kumluca-bld.gov.tr/19/COGRAFYA.html> (erişim tarihi: 05.03.2018; 15: 42)
- <http://www.kumluca.org.tr/agiz-ozellikleridil/> (erişim tarihi: 03.03.2022; 18:25)
- <https://www.tdk.gov.tr/tdk/kurumsal/tarihce-2/> (erişim tarihi: 05.04.2022; 20: 35)

Dilbilgisel Kanıtsallık İşaretleyicilerinin Sözlükselleşmesi: Özbek Türkçesinde *mish-mish(lar)*

The Lexicalization of Grammatical Markers of Evidentiality: The Case of mish-mish(lar) in Uzbek

Melike ÜZÜM *

Türk lehçeleri, önermeye temel oluşturan bilginin kaynağını dilbilgisel olarak işaretleyen dillerden biri olması nedeniyle kanıtsallık incelemelerinde önemli bir yere sahiptir. Bu çerçevede Eski Türkçeden itibaren görülen -mİş görünüş-zaman ve kanıtsallık, er-miş ise kanıtsallık işaretleyicisi olarak ele alınır. Çoğu lehçede dilbilgiselleşen e(r)mish, Özbek Türkçesinde aktarımsallık için kullanılmakla birlikte kanıtsallığın aktarımsallık ulamının anlam alanında yineleme yoluyla mish-mish(lar) şeklinde sözlükselleşmiştir. Sözlükselleşen biçimbirim, sözlükte madde başı olarak 'rivayet, söylenti' eş anlamlı sözcükleriyle tanımlanır. Dilbilgisel kanıtsallık işaretleyicisinden gelişen sözlük birimin benzer kullanımlarına Kıbrıs ağzında, Kırgız ve Kazak Türkçesi gibi diğer Türk lehçelerinde de rastlanır. Dört farklı Türk lehçesinde doğruladığımız gelişimler ve hepsinin kanıtsallığın anlam alanında sözlükselleşmesi, dilbilgisel aktarımsallık işaretleyicilerinin sözlükselleşme eğilimi olduğunu göstermektedir. Bu çalışmada, dilbilgisel kanıtsallık işaretleyicisinin aktarımsallık ulamının anlam alanında sözlükselleşmesi, Özbek Türkçesinde kanıtsallık ulamı çerçevesinde ele alınmıştır. Çalışmanın amacı Türk lehçelerinde sözlükselleşen yapılar hakkında veri sunmak, kanıtsallık ulamının iletişimdeki önemi ve anlam alanının bu gelişimdeki rolünü açıklamaktır. İncelemede nitel ve nicel araştırma yöntemleri kullanılmıştır. İnceleme sonucunda, mish-mish(lar) sözlük biriminin yineleme yoluyla bağımlı biçim birimden bağımsız biçim birime geçtiği ortaya konmuştur.

* Doç. Dr., Johannes Gutenberg
Üniversitesi, ISTziB, Türkoloji
Bölümü / Başkent Üniversitesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
ORCID: 0000-0002-2338-8066
melikeuzum@gmail.com
Mainz / ALMANYA

* Assoc. Prof. Dr., Johannes
Gutenberg University, ISTziB,
Department of Turkology / Başkent
University, Department of Turkish
Language and Literature
ORCID: 0000-0002-2338-8066
melikeuzum@gmail.com
Mainz / ALMANYA

Anahtar Kelimeler

Kanıtsallık, Sözlükselleşme, Aktarımsallık, Derlem Dilbilim, Özbek Türkçesi.

Abstract

Turkic languages are critical in studies on evidentiality, since it is one of the language groups that have grammatical markers to indicate the source of information as the basis of a proposition. In this conceptual framework, -mİş, seen since Old Turkic, is considered as an aspect-tense marker or evidential, and er-miş as an evidential. The particle e(r)mish, which has been grammaticalized in most Turkic languages, is used for hearsay in Uzbek and then it was lexicalized as mish-mish(lar) by reduplication in the semantic domain of hearsay under evidentiality. The lexicalized morpheme is defined with the synonyms of 'rumor' as a lexical entry. Similar uses are found in other Turkic languages such as Kyrgyz, Kazakh and the Cypriot dialect of Turkish. The evolution of these items in four languages shows that grammatical markers of hearsay tend to lead to lexicalization. In this study, the lexicalization of the grammatical evidential is discussed in terms of the hearsay under evidentiality in Uzbek. The study aims to present data about lexicalized structures in Turkic languages, to explain the importance of evidentiality in communication and the role of the semantic domain in this process. Qualitative and quantitative research methods

Başvuru/Submitted: 21/02/2022

Kabul/Accepted: 28/06/2022

were used in the analysis. The findings indicate that *mish-mish(lar)* evolved from a bound-morpheme to a free-morpheme by reduplication over time.

Keywords

Evidentiality, Lexicalization, Hearsay, Corpus Linguistics, Uzbek.

Makale Bilgileri

- Etik Kurul Kararı:** Etik kurul kararından muaftır.
Katılımcı Rızası: Katılımı yok.
Mali Destek: Araştırma 2021-2022 yıllarında Alexander von Humboldt Vakfı tarafından desteklenmiştir.
Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme: İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
Lisans: Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

- Ethics Committee Approval:** It is exempt from the ethics committee approval.
Informed Consent: No participants.
Financial Support: The research for this paper was made possible by a grant from the Alexander von Humboldt Foundation in 2021-2022.
Conflict of Interest: No conflict of interest.
Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment: Two external referees / Double blind.
Similarity Screening: Checked – iThenticate.
Ethical Statement: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
License: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

Sözlükselleşme (lexicalization) ve *dilbilgiselleşme* (grammaticalization, grammaticization) birbirine zıt iki farklı gelişimi gösteren kavramlar olarak değerlendirilir (bk. Himmelmann, 2009, s. 29). Haspelmath (1999) dilbilgiselleşmeyi sözlüksel bir ulamın işlevsel bir ulama gelişmesi olarak tanımlar ve kararlı bir şekilde tek yönlü olarak değerlendirir. Bu görüşü, dilbilgisel işaretleyicilere konuşucunun bilinçli erişimi olmadığı bu nedenle de daha az dilbilgiselleşmiş unsurların yerine geçemeyecekleri düşüncesine dayanır. Dilbilgiselleşme aşamaları ve kökeni açısından Özbek Türkçesinde görülen *mish-mish(lar)* sözlük birimi bu görüşün aksi yönde sözlükselleşme ve kanıtsallık (evidentiality) ulamları açısından iki aşamalı bir gelişim örneği sunar. Gelişim sürecinin ilk aşamasında görünüş-zaman işaretleyicisi ve koşaçla birlikte dilbilgiselleşmiş kanıtsallık işaretleyen bir parçacık *e(r)mish* ortaya çıkar. İkinci aşamada ise bu dilbilgisel işaretleyici, sözlükselleşerek işlevsel alanında taşıdığı anlama dayanan bir sözlük birim haline gelir.

Eski Türkçedeki *-miş* ve *ermiş* kullanımları Türk lehçelerinde anlam, işlev ve kullanım sıklığı açısından farklılıklar gösterir (Johanson 2000; Kıral 2000). Özbek Türkçesinde *e(r)mish* < *er-miş*, *er-* eylemi ve görünüş-zaman işaretleyicisinden oluşan, ancak görünüş-zaman içeriği taşımayan kanıtsallığın altında dilbilgisel dolaylılık (indirectivity) işaretleyicisi olarak ele alınır (Johanson, 2018, s. 517). Diğer yandan ise Türkiye Türkçesindeki karşılığı *imiş* ad cümlelerinde ve birleşik çekimlerde kullanılan *kanıtsal*¹ *koşaç* (evidential copula) ya da çekimli eylemlerle geçmişin söylentisi ve rivayet birleşik zaman işaretleyicisi olarak değerlendirilir (Banguoğlu, 1936, s. 460-461; Göksel & Kerslake, 2005, s. 79-80; Demir, 2012, s. 97-98; Keskin, 2019, s. 775). Ancak alan yazınında işaret edildiği gibi sonradan işitme, başkasından duyma anlamları Eski Türkçeden itibaren görülür (Banguoğlu, 1936, s. 477; Tekin, 2003, s. 190-191).

İki farklı dilbilgiselleşme süreciyle açıkladığımız *mish-mish* sözlük biriminin kökeni sorgulanırken dikkat edilmesi gereken bir nokta bağımlı biçimbirim *-miş*'in yerini Özbek Türkçesinde *-gan*'ın almasıdır (Schönig, 1999, s. 72; Johanson, 2000, s. 72). Çağatay Türkçesinin devamı olarak Özbek Türkçesinde *-mish* kalıcı adlar yapan ek olarak (Öztürk, 2005, s. 75; Straughn, 2011, s. 108), *emish* ise sistemli bir şekilde kanıtsallık işaretleyicisi işleviyle görülür (Landmann, 2010; Johanson, 2018; Tuğlacı, 2020). Öztürk (2005, s. 72-73) *emish* kullanımlarında *er-* eyleminin² düşürülmesiyle ortaya çıkan *mish* biçiminin varlığına ve bu biçimin özellikle üçüncü kişi çekimlerinde görüldüğüne dikkat çeker: *yaxshi emas-mish* 'İyi değilmiş'. Burada işaret edilen durum bu çalışmada ele alınan sözlük birimin gelişimini açıklamada önem taşır. İşaretleyicinin üçüncü kişi için kullanımında ortaya çıkan 'aktarımsal, öğrenilen vb.' anlamların kodlandığı ve Türk lehçelerinde farklı derecelerde genelleştiği açıktır. Özbek Türkçesinde *emish* kullanımının çoğunlukla bilginin dolaylı olarak elde edildiğini, özellikle aktarım anlamını bildirmesi bu görüşü destekler (Johanson, 2018, s. 516-517; Tuğlacı, 2020, s. 184). Alan yazınında benzer kullanımlara Kıbrıs ağzında,

¹ İngilizce *evidentiality* karşılığı *evidensiyel* terimi de kullanılır (Demir, 2012).

² Öztürk, *isim fil* terimini kullanır.

Kırgız ve Kazak Türkçelerinde de rastlandığına yer verilir (Demir, 2002; Straughn, 2011, s. 108; Keskin, 2019). Kıbrıs ağzında 'söylendiğine göre, güya' anlamlarıyla görülür: *Miş sonunda aşkımlı ilan etti* (Demir, 2002, s. 133). Kırgız Türkçesinde ise Özbek Türkçesiyle aynı şekilde koşaç düşürülerek kullanımı da vardır ve 'rivayet dedikodu, söylenti vb.' anlamlarla tanımlanır: *emiş ~ imiş ~ mış ~ miş;... aytilmiş miş çın bolso 'söylenen dedikodular doğruysa'* (Keskin, 2019, s. 777-778, 783). Kazak Türkçesinde ise Straughn (2011, s. 108) *emis-emis* 'dedikodu' sözlük biriminin Özbek Türkçesindeki *emish-emish* sözlük birimiyle kökteş olduğuna ve bu sözlük birimlerin aynı anlamda kullanıldıklarına dikkat çeker. Türk dilinin tarihi dönemlerinde ve çağdaş Türk lehçelerinde kullanımı devam eden dilbilgisel *e(r)miş* kanıtsalının bu gelişimlerde söz dizimsel ve anlamsal değişimi ortaktır. Ancak sözcük türü olarak farklı gelişimler söz konusudur. Kıbrıs ağzında 'güya' anlamında kanıtsallık belirten bir belirtece gelişirken Kırgız, Kazak ve Özbek Türkçelerinde 'rivayet, söylenti, dedikodu' anlamında ad türünde sözlük birime gelişmiştir. Sözcük türü ve anlamsal farklılık söz dizimindeki pozisyonlarını da etkilemiştir. Kıbrıs ağzında cümlenin tamamını kapsamına alan geniş açılı belirteçlerin genel olarak görüldüğü cümle başı pozisyonudur. Ayrıca kanıtsallık ile kiplik arasındaki ilişki ve farklı yaklaşımlar nedeniyle alan yazında kiplik içinde de değerlendirilir. Ancak bu çalışmada *emish* parçacığının temel işlevi kanıtsallık olarak kabul edilmiştir (bk. Csató, 2000, s. 37-38; Johanson, 2018, s. 512-513).

Türk lehçelerinde kanıtsallığın dilbilgisel olarak işaretlenmesi; bu işaretleyicilerin gelişimi ya da ortadan kaybolması, farklı işlevler kazanması, diğer dillere kopyalanması vb. birçok araştırma sorusunun yanıtlanmasına kaynaklık eder. Bu çalışmada ayrıntılı bir inceleme yapabilmek amacıyla Özbek Türkçesinde *emish* parçacığının önermede aktarımsallık bildirimine ve sözlük birime gelişimine odaklanılmıştır. Bu çerçevede, bağımlı biçimbirim durumundan bağımsız biçim birime gelişim, diğer bir ifadeyle sözlükselleşme örneği olarak değerlendirilmiştir. İncelemede öncelikle iki farklı veri tabanında dilbilgisel kanıtsallık işaretleyicisi ve sözlüksel birim olarak kullanımı sorgulanmış, sözlük birimin gelişimi kanıtsallık açısından anlam bilimsel yaklaşımla açıklanmıştır. İkinci aşamada ise kullanım biçimi, eş dizimli olduğu birimler ve kullanım sıklığı değerlendirilmiştir. İnceleme sonucunda, dilbilgisel kanıtsallık işaretleyicisi *emish* parçacığının işlevsel ve anlamsal özellikleri ile iletişimdeki rolünün sözlükselleşmesinde etkili olduğu sonucuna varılmıştır.

2. Yöntem ve Veri

İncelemede nitel ve nicel araştırma yöntemleri kullanılmıştır. Öncelikle sözlük birimin gelişimi, kullanımı ile sözlüklerdeki tanımı karşılaştırmalı olarak anlam bilimsel ve edim bilimsel yaklaşımla incelenmiştir. Ayrıca sözlükselleşmenin parçası olarak söz dizimindeki değişim kısaca değerlendirilmiştir. İkinci aşamada ise sözlük birimi veri tabanında sorgulanmış, sıklık ve eş dizimlilik açısından görünimleri tespit edilmiştir. Örneklerin sunumunda ve yararlanılan kaynaklardan alıntılarda Özbek Latin alfabesi kullanılmıştır.

İncelemede *Leipzig Corpora Collection* (LCC) ve *The Uzbek Web Corpus* (uzWAC) olmak üzere iki veri tabanı, 72 masal ve bir edebî eserden yararlanılmıştır. İki veri tabanı da güncel ve özellikle resmi olmayan konuşma diline dayalı ortamlardan veri

çekmesi nedeniyle bu çalışmada ele alınacak konu için uygun örnekleri sağlamaktadır. Veri tabanlarından alınan kullanım örneklerinin konuşma diline yakın olması, yazı dilinden önce konuşma dilinde ortaya çıkan değişimleri takip etmeyi kolaylaştırmaktadır. Özellikle internet ortamında iletişim için sunulan platformlar dilin değişimi, yazılı dil ve konuşma dili arasında yeni bir varyant olarak incelenmeyi bekleyen bir dil malzemesi sunmaktadır.

Leipzig Corpora Collection Özbek Türkçesi için toplam 663,119 cümle, 9,256,001 sözcük biriminden oluşan bir derlem sunar. Veri tabanı derlem temelli tek dilli sözlük (corpus based monolingual dictionary) olarak planlanmıştır ve 291 dil içermektedir (bk. Goldhahn vd., 2012). Çalışmada kullanılan diğer veri tabanı ise 400'den fazla dil için veri sağlayan *Sketch Engine* üzerinden geliştirilmiştir. Bu veri tabanında, Özbek Türkçesine ait 18 milyon sözcük bulunur. Özbek Türkçesine özgü derlem *The Uzbek Web Corpus* olarak adlandırılır (bk. Baisa & Suchomel 2012). Bunlara ek olarak *mish*, *ermish* ve *emish* varyantlarını örneklendirmek, dilin farklı kullanımını temsil etmeleri amacıyla Oybek'in (2008) diyalogların sıkça kullanıldığı *Bolalik, qissa va hikoyalar* adlı eseri incelemeye dahil edilmiştir. Aktarımsallığın bir ulamı olan folklorik alanda dil kullanımını temsil etmesi sebebiyle de Saçkesen'in (2010) bir araya getirdiği 72 masal taranmıştır. Bu yolla daha kapsamlı bir inceleme verisi oluşturulmuş, farklı türde dilin kullanım temsillerinde aktarımsallık ulamının alt ulamları olan *ikinci el*, *üçüncü el* ve *folklorik* bilgi için *e(r)mish* kullanımı sorgulanmıştır.

3. Kuramsal Çerçeve

3.1. Dilbilgiselleşme ve Sözlükselleşme

Dilbilgiselleşme, biçimbirimlerin biçim-söz dizimsel durumlarının değişmesi sonucu ortaya çıkan her türlü dilsel değişim olarak tanımlanabilir (Traugott, 2008, s. 234-235). Dilbilgiselleşme sürecinde biçimbirimin işlevinin, kavram alanının ya da yapısının değişikliğe uğradığı görülür (Lipka, 1992, s. 97). Alan yazınında sözlükselleşme (lexicalization) ve dilbilgiselleşme (grammaticalization, grammaticization) birbirinin karşıtı ya da paralel³ gelişen süreçler olarak değerlendirilir. Bu terminolojiye göre temel alınan alan sırasıyla sözlüksel unsurlar ve dilbilgisel unsurlar altında ayrılarak iki kavram arasındaki ilişki metaforlarla açıklanır. Bir tarafta sözlüksel unsurlar bir kutu oluştururken, dilbilgisel unsurlar başka bir kutudadır. *Kutu* ya da metafor *yaklaşımı* (box or metaphor approach) olarak adlandırılan bu görüşe göre dilsel değişim, bir kutudan diğer kutuya ya da bir metafordan diğer metafora değişim olarak tanımlanır. İkinci kutu yani sözlüksel unsurlar, fonolojik aşınma (phonological erosion), anlam genişlemesi (semantic extension), üretkenlik (productivity) vb. kavramlarla ilişkilidir. Kısacası, dilbilgiselleşme ya da sözlükselleşme dilsel unsurların yapısını çeşitli şekillerde etkileyen birbiriyle ilişkili süreçler olarak kabul edilir (Himmelman, 2009, s. 21-22). Bu ayırım bazı dilsel unsurların gelişiminde açık değildir. Ancak bu çalışmada bağımlı biçimbirimin bağımsız biçimbirime gelişmesi, söz varlığının bir parçası haline gelmesi

³ Bir dilde, dilbilgiselleşmeye sözlükselleşme de eşlik edebilir: Eski İngilizce *ān* > *a* ve *one* (Himmelman, 2009, s. 24-25).

ve sözlükte madde başı olarak yer alması gerekçeleriyle *sözlükselleşme* terimi tercih edilmiştir.⁴ Buna karşılık alan yazınında *sözcükleşme* terimi de kullanılır (Karaağaç, 2013; Keskin, 2019). Sarı'nın (2015, s. 85) çalışmasında verdiği "anlamın belirli bir yapıya bürünmesi" durumu *sözcükleşme*, yaygınlık kazanması ise *sözlükselleşme* ayrımı iki terim arasındaki farkı da açıklamaktadır. Bu görüş temelinde, kullanıma bağlı olarak sesbilgisel, biçimbilgisel, anlamsal ve söz dizimsel değişikliğe uğrayan birim önce sözcükselleşir ve sonrasında sözlük birim olarak tanımlanır.

Tarihsel süreçte *e(r)miş* yapısındaki *-miş* biçimbirimi dilbilgiselleşme açısından sorgulandığında kökenine dair kesin bir bilgi yoktur. Ancak Johanson (2018, s. 515) bu belirsizliğe dikkat çekerek *bış-* "olgunlaşmak" eyleminden gelişmiş olabileceği görüşünü ortaya koyar. Bu görüş *-miş*'in sınırsonrası bakış açısı (postterminality) işleviyle ilişkilidir. Kanıtsallık ve dolaylılık açısından değerlendirildiğinde *-miş*'in birincil işlevi sınırsonrasılıktır. Sınırsonrası bakış açısı işaretleyicisi *-miş* eylemin kılınsı değerine bağlı olarak olayın kritik sınırı aşıldıktan sonra olayın konuşucu tarafından gözlemlendiğini tanısalsal olarak bildirir (Csató, 2000, s. 31-32). Bu kullanımlarda konuşucunun kritik sınır sonrası olayı gözlemlemesi dolaylılığı da beraberinde getirir. Başka bir ifadeyle sınır sonrası bakış bilginin dolaylı olarak elde edildiğini, olay gerçekleşirken konuşucunun o ortamda bulunmadığını da işaretler (Johanson, 2021, s. 651-654). Bu çalışmada *-miş* biçimbiriminin görünüş ve zamanla ilgili özelliklerine ayrıntılı olarak yer verilmeyecek belirlenen kapsam gereği *-miş*'in kanıtsallık işlevi hakkında kısaca bilgi verilerek *miş*'in aktarımsallık işlevi üzerinde durulacaktır.

3.2. Kanıtsallık Ulamı

3.2.1. Türk lehçelerinde kanıtsallık

Dillerde bilginin kaynağını işaretleme seçeneklerine göre alan yazınında kanıtsallık farklı şekillerde sınıflandırılır (Aikhenvald, 2004; Plungian, 2001). Türk lehçeleri özelinde ise Johanson (2000; 2018), kanıtsallığı *dolaylılık* (indirectivity) altında ele alarak üçe ayırır: *aktarımsal kullanım*⁵ (reportive uses), *çıkarımsal kullanım* (inferential uses), *algısal ya da tecrübeye dayalı kullanım* (perceptive or experiential uses).⁶ Dolaylılığın alt ulamı olarak verilen *algısalılık*, olayın veya durumun etkisinin ortaya çıktığını, tezahür ettiğini, görünür hale geldiğini veya duyulardan biri aracılığıyla kavrandığını ve böylece alıcının algısına açık hale geldiğini bildirir (Johanson, 2018, s. 511-512). Aktarımsal kullanımlarda ise doğrudan tanığın aktarımına dayalı bilgi, tanık olmayan kişinin aktarımına dayalı bilgi, sözlü kültüre dayalı bilgi; geleneksel ya da ortak bilgi şeklinde kendi içinde ayrılır (Willet, 1988, s. 57-96; Palmer, 2001, s. 40-41⁷; Lazard, 2001, s. 365).

⁴ *Madde başı*, sözlük birim olarak sözlükte yer alan ve tanımlanan söz varlığına ait birim olarak *entry* karşılığı kullanılmıştır (bk. Sert, 2021, s. 68-69).

⁵ Türkçede *bilgiye aracılı ulaşma* şeklinde de kullanılmaktadır (Aslan Demir, 2022, s. 228).

⁶ Bazı incelemelerde şaşkınlık ya da hayret bildirimi işaretleyicileri (mirativity) de dâhil edilir (Lazard, 2001, s. 361).

⁷ Palmer, son iki türü birleştirerek *Aktarımsal (Gen)* (Reported (Gen)) altında doğruluğuna genel olarak inanılan durumlar olarak tanımlar.

Türk lehçelerinde kanıtsallıkla ilgili ilk değerlendirme *Divan-ı Lüğati't Türk*'teki veriler üzerinden yapılır: *ol manga kâlmış 'o bana geldi ama benim bundan haberim yoktu' (he came to me, but i did not know of it); bardi '(o) gitti ve ben onu gözlerimle gördüm' (he went, and I saw him go with my own eyes) (Dankoff, 1982, s. 412).⁸ Bu nedenle bu eser kanıtsallığın kökenine ilişkin en eski kaynaklardan biri olarak kabul edilir (Aikhenvald, 2018; Friedman 2018). Ayrıca alan yazınında Orhon yazıtlarına da atıfta bulunarak *-DI* ve *-mİş* karşıtlığının olduğu ve bu karşıtlığa göre *-mİş* çıkarımsallığı (inference) ve aktarımı (hearsay), *-DI* ise olaya tanık olmayı işaretler.⁹ Bu görüş kanıtsallık incelemelerinde büyük ölçüde kabul görür (Slobin & Aksu, 1982, s. 186-187; Aksu-Koç & Slobin, 1986, s. 159; Palmer, 2001, s. 47; Friedman, 2018, s. 127). Ancak dolaylı tecrübeyi (indirect evidence) bildiren *-mİş* ve doğrudan tecrübeyi (direct evidence) bildiren *-DI* zıtlığının Türkçe için uygun olmadığı Johanson tarafından açıklanır. Johanson'un (2018, s. 512, 519) kurduğu sistemde *-DI* nötr değerdedir, bu nedenle *-DI* kullanımı kanıtsallık kategorisi açısından işaretlenmemiş olarak kabul edilir (bk. Rentzsch, 2010, s. 272-273)¹⁰. Tarihi olayların anlatımında ve tanık olunmayan durumlar için *-DI* kullanımı (Büyü-dü-n "You have grown) *işaretlenmişlik* (marked) ve *işaretlenmemişlik* (unmarked) karşıtlığının Türk lehçeleri için daha uygun olduğunu açıkça göstermektedir (Lazard, 2001, s. 363; Johanson, 2000, s. 74; 2003, s. 282-283; 2018, s. 519).*

3.2.2. Özbek Türkçesinde kanıtsallık

Özbek Türkçesi kanıtsallık açısından gelişmiş bir sisteme sahiptir (Johanson, 2018, s. 517). Konuşucu farklı türdeki kanıtsallar arasında seçim yapabilir: *ekan*, *-ibti*, *emish*, *shekilli*, *chog'i* vb. Bu işaretleyiciler yüklemden sonra gelerek önermeyi kapsamına alır ve kanıtsallığın ulamlarına göre bilginin kaynağını işaretler. Özbek Türkçesinde kanıtsallık sistemi genel olarak değerlendirildiğinde, kanıtsallığın alt ulamlarının aynı işaretleyici üzerinde örtüştüğü, bazı işaretleyicilerin belirli alt ulamlarda özelleştiği ya da yaygınlaştığı görülür. Bu konuyla ilgili Johanson Özbek Türkçesinde konuşucunun *ekan* ve *emish* tercihinde, sırasıyla aktarımsal olmama 'çıkarımsal ve algısal' (non reportive; inferential, perceptive) ve aktarımsallık (reportive) eğilimi olduğuna dikkat çeker. Aktarım ve çıkarımsallık arasındaki ayrıma kanıtsallık üzerine yapılan incelemelerde de dikkat çekilir. Örneğin eğer bir dilde iki dolaylılık işaretleyicisi varsa bunlardan biri aktarım diğeri ise çıkarım için kullanılır (Willet, 1988, s. 58). İşaretleyici sayısı artsa da başlıca ayırım bu iki ulamda görülür. Kanıtsallık dışında *emish*, *ekan*'den farklılaşma eğilimi gösterir ve kaplamında şaşırma (admirativity), alaycı vb. anlamları da taşıyabilir (Straughn, 2011, s. 109).

Kanıtsalların sözlükselleşmesinde itici gücün bu ulamın iletişimdeki rolü olduğu söylenebilir. Johanson (2002, s. 99) Türk lehçelerinde kanıtsallık ulamını dil ilişkileri açısından değerlendirerek iletişimde bilginin kaynağının ön plana çıktığına dikkat çeker ve bunun sonucu olarak Türk lehçelerinden diğer dillere kopyalandığını belirtir.

⁸ Johanson (2000, s. 65) kanıtsallık açısından Doğu Eski Türkçesini de belirterek *-DI*'nin işaretlenmemiş olduğu görüşündedir.

⁹ Banguoğlu (1936, s. 459) *dolaylı geçmiş* ve *salt geçmiş* zıtlığı kurar.

¹⁰ Geleceğe, geniş zamana ya da geçmişe atıfta bulunabilir.

Özellikle aktarımsallığın işaretlendiği durumlarda alıcı “Kimden duydun?” vb. sorular yönelterek bilginin birincil kaynağına ulaşmaya çalışır. Bu açıdan kanıtsallar Haspelmath’ın (1999) işaret ettiği dilbilgisel yapıların anlamlarının belirgin olmaması açısından farklı bir durum sergiler. Dilsel değişimde genel eğilim bağımsız biçimbirimden bağımlı biçim birime (-yor < yori-r; -Dir < tur-ur vb.) diğer bir ifadeyle daha dilbilgisel bir birime doğru olsa da hem dilbilgiselleşme hem de sözlükselleşme açısından kanıtsalların ayrıca değerlendirilmesi gerekir. Bu açıdan Türk lehçelerinde dilbilgisel kanıtsalların sözlükselleşmesi alan yazınına dilbilgiselleşme, sözlükselleşme ve kanıtsallık incelemelerine katkı sağlayabilecek malzemeyi sunar. Dilbilim araştırmaları için Türk lehçeleri alan yazınında odaklanılan dilbilgisel olarak kanıtsallığın işaretlenmesi dışında kanıtsalların ortaya çıkışı, kaynağı, değişimi ve sözlük birime gelişimleri gibi farklı açılardan incelenmeyi beklemektedir. Bu çalışmanın konusunu oluşturan sözlük birim; sözlükselleşme ve kanıtsallık ulamı arasındaki ilişki, yaygın olan dilbilgiselleşmenin zıttına gelişim göstermesi, Özbek Türkçesinin kanıtsallık sisteminde yeni unsurların ortaya çıkışı vb. birçok açıdan yeni bulgular sunmaktadır.

4. İnceleme

Sözlük birim *mish-mish*, dilbilgiselleşme ve sözlükselleşme şeklinde iki farklı gelişim süreci sonucu ortaya çıkmıştır. Eski Türkçede kanıtsallık bildiren *er-miş* biçimbirimi Özbek Türkçesinde öncelikle aktarımsallıkta yoğunlaşan *e(r)-mish* parçacığına daha sonra da *mish-mish* sözlük birimine gelişmiş ve bağımsızlaşmıştır. Sözlük birimin gelişimine *e(r)-* koşacının düşürülerek kullanıldığı biçimlerin ve aktarımın tekrarlı olduğunu gösteren bir anlam içeriğiyle iki (*e*)*mish* (*e*)*mish* yapısının temel oluşturduğu görülür. Sözlükte *emish* parçacığına da yer verilir ve ‘üçüncü el bilgi, şüphe ve alaycı ima’ olarak tanımlanır (CTILD). Aşağıda öncelikle *e(r)mish*, *mish* ve *mish-mish(lar)* kullanımları örneklendirilecek, daha sonra derlemlerden yararlanılarak *mish-mish* sözlük biriminin hangi biçimlerde hangi sıklıkla kullanıldığı hakkında bilgi verilecektir.

4.1. Sözlük Birimin Gelişimi ve Cümle İçinde Kullanımı

Özbek Türkçesinde *emish* < *ermish* < *er-miş* bilginin kaynağının farklı türlerini bildirebilir ancak çoğunlukla aktarımsallık ulamında kullanılır. Parçacık olarak daha az dilbilgisel bir yapıya gelişen *emish*, kökeninde bulunan *-mlş* ile zaman, görünüş ve kanıtsallık açısından farklıdır. Bu farklılık iki kullanımın da devam ettiği Türkiye Türkçesinde açık bir şekilde görülür. Türkiye Türkçesinde işlevsel açıdan *-mlş* kanıtsallık ve görünüş-zaman işaretleyicisi olarak *sınırsonrasılık* (postterminality) bildirirken *ImIş* Özbek Türkçesindeki gibi sadece kanıtsal olarak kullanılır (Csató, 2000, s. 38-39). Diğer bir ifadeyle koşaç parçacığı (copula particle) *e(r)mish* ve *imiş* kanıtsallığa gelişerek belirli bir zamana atıfta bulunmamakla birlikte sınırsonrası görünüş değeri de taşımaz (bk. Csató, 2000, s. 37; Demir, 2002, s. 132). Özbek Türkçesinde *-mlş* kullanılmadığı için bu karşıtlık sorgulanamaz.

Parçacık *emish~mish*’in kanıtsallık işaretleyicisi işleviyle kullanımı ve *mish-mish(lar)* sözlük biriminin bağımsız bir birim olarak görünümü aşağıda derlemden seçilen örnekler üzerinden tartışılacaktır.

- (1) *Eshitganman*, *Xumson tog'lari juda baland, chiroyli emish, bag'rida katta daryo ko'pirib oqarmish*. (Bolalik, 22)
 'Duydum (ki), Humson dağları çok yüksek ve güzel imiş, bağrında geniş bir nehir köpürerek akarmış.'
- (2) *Eshitganman*, *ot go'ngi hakimlarga tilladek zarur emish*. (Bolalik 32)
 'Duydum (ki), at gübresi hekimlere altın gibi gerekiymiş.'
- (3) *Aytishlaricha*, *Xontemirov degan kishi to'rtta pillaxona aktsiyalarini sotib olganmish*. (uzWAC)
 'Söylediklerine göre, Khantemirov adında bir adam dört tane koza yerinde hisse satın almışmış.'

Örnek (1)'de *eshitganman*, *emish* ve *mish* kanıtsallık işaretleyicileri görülür. İlk iki ifade de cümle başında yer alan *eshitganman* önermenin aktarımsal olduğunu sözlüksel olarak bildirir. Sözlüksel işaretleyiciler *ekan*, *e(r)mish* gibi kanıtsallığın farklı ulamlarını (çıkarımsal, algısal ya da aktarımsal) içeren kanıtsalların anlamlarına açıklık getirir. Diğer yandan ise bu tür çift işaretleme dilbilgisel işaretleyicinin anlamının ön plana çıkmasını sağlar (Aikhenvald, 2004, s. 3). Sözlüksel işaretleyiciler ve bağlam bilginin tanık olan kişi tarafından aktarılmadığını yani üçüncü el bilgi olduğunu ya da birden fazla kişi tarafından söylendiği anlamlarını da vurgulamaktadır. Örneklerdeki dilbilgisel kanıtsallar değerlendirildiğinde ise ad türünde bir yüklem *emish* ile işaretlendiği, eylem ve geniş zaman kullanımının ise *mish* ile işaretlendiği görülür. Geniş zaman ile kullanımı burada önemlidir. Türkiye Türkçesi üzerine yapılan incelemelerde de dikkat çekildiği gibi -Ar zamansal değerden çok görünüş ve kiplik ulamlarıyla ilişkilidir. Bu nedenle *aorist*¹¹ olarak da adlandırılır ve zamansal bir sınırlama taşımadığı için geçmiş ve geleceği kapsar (Yavaş, 1982, s. 42). Genel bilgilerde kullanımın yanı sıra anlatılarda da görülür. Yine örnek (3)'te sözlüksel ve dilbilgisel işaretleyici birlikte kullanılır. Cümle başında *aytishlaricha* geniş açılı cümle belirteci, cümle sonunda ise geçmişteki olayları konuşma zamanıyla ilişkilendiren -gan ile (*e*)*mish* kullanılır (Johanson, 2021, s. 656). Üç örnekte de ortak olarak bilginin dolaylı olarak elde edildiği ve bu dolaylılığın altında da bir aktarım zincirinin olduğu görülür. Bu örnekler sözlüksel işaretleyicilerle desteklenerek *emish*'in sözlük tanımında verilen 'üçüncü el bilgi' tanımını da doğrular (CTILD).

- (4) *Fuzuliy otin oyisining qiziga qattiq oshiq ekan, lekin vasliga yetolmay, butun umr hijronda o'tgan emish*. (Bolalik 81)
 'Fuzuli, öğretmeninin kızına çok âşık olmuş, ancak kavuşamaz ve tüm hayatı ayrılık acısıyla geçmişmiş (denir).'

Verilen örnekte iki farklı aktarımsallık işaretleyicisi aynı anlatı içinde kullanılmıştır. Özbek Türkçesinde kanıtsallık işaretleyicisi olarak *ekan* daha sık görülür. uzWAC veri tabanında *ekan* sorgulamasında cümle sonunda yer aldığı yani kanıtsallık bildirdiği 5,328 kullanım tespit edilmiştir. Buna karşılık *emish* 220, *mish* ise 4

¹¹ Geniş zaman olarak ele alındığında da tekrar eden olaylar ve alışkanlıklar için kullanımına yer verilir (Gültekin vd. 2019, s. 74).

kez görülür. Sık kullanılan bir kanıtsal olarak *ekan* algısal, çıkarım ve aktarım alt ulamlarının hepsini işaretleyebilmektedir (bk. Kononov, 1960, s. 272-273). İki işaretleyici arasındaki farkla ilgili Landmann (2010, s. 41) *emish*'in tanık olmama anlamının yanı sıra şüphe içeriği taşıdığına *ekan* ile karşılaştırarak açıkça belirtir. Bu yorum, anlam alanında üçüncü el bilgi içeriğini taşıyan sözlük birim olarak gelişimiyle yakından ilişkilidir. *Güncel Türkçe Sözlük*'te de *söylenti* madde başında verilen 'kesinlik kazanmayan haber' tanımı olgusallığa yönelik bir içerik taşıdığına işaret eder. Ancak bunlar kanıtsalların olgusallık değerlerine yönelik değerlendirilmeleriyle ilişkilidir. Diğer yandan Johanson (2018, s. 517) ise *ekan*'in aktarımsal olmayan *emish*'in ise aktarımsal kanıtsallık işaretleme eğiliminde olduğu görüşünü ortaya koyar. Aktarımsal kanıtsallık içinde bir hiyerarşi kurularak olgusallık değerleri ya da eğilimleri açısından incelenebilir. Bu tür bir inceleme sadece bu iki işaretleyiciye odaklanan derlem temelli ayrı bir araştırmanın konusu olabilir (bk. Willet, 1988, s. 57; Palmer, 2001, s. 40-42).

Örnek (3) ve (4)'te görüldüğü gibi *emish* ve *mish* tercihinde görünüş-zaman işaretleyicisinin etkisi yoktur: *ganmish*, *-gan emish*. Geniş zaman ile kullanımları için de bu geçerlidir.

(5) *Oq poshsho, bilasanmi, Petrburgda yasharmish, ha!* (Bolalik, 187)

'Ak Paşa, bilir misin, Petersburg'da yaşarmış.'

(6) *Munajjmlarning dalolat berishlaricha, har bir odamning o'z yulduzi bo'lar ermish.* (uzWAC)

'Astrologların açıklamalarına göre, herkesin kendi yıldızı olurmuş.'

Örnek (5) ve (6)'da *mish* ve *ermish* herhangi bir görünüş-zaman değeri taşımaz. Örnek (5)'te sözlüksel bir işaretleyici bulunmadığı için *mish*'in aktarımsallık altında hangi türü işaretlediği belirsizdir. Sadece bilginin birincil olmadığını, başkasından duyularak erişildiği anlamlarını önermeye ekler.¹² Örnek (6)'da ise cümle başında 'Munajjmlarning dalolat berishlaricha' ile bilginin kaynağı belirtilir. Bu yan tümce de önermedeki bilgiye tanık olmama, dolaylı ulaşmayı ifade eder. Ayrıca bu örnekte *ermish* şeklinde kullanımı da gelişimini ve farklı varyantları göstermek açısından önemlidir.

Buraya kadar verilen kullanımlarda bilginin bir tanık tarafından aktarılmadığı aktarımsallık açısından belirsiz ya da üçüncü el bilgiyi ifade etme eğiliminde olduğu görülür. Aşağıda bu üçüncü el bilgi anlam alanından *mish-mish(lar)* gelişimi ve kullanımı bağlam içinde değerlendirilecektir. Sözlüklerde madde başı olan sözlük birim 'rivayet, söylenti' (İng. 'rumor') ve 'başkasının diline düşen doğruluğu belirsiz haber, söz' anlamlarıyla ad türünde verilir (CTILD; Akobirov vd., 1981, s. 468). Anadil konuşurları 'dedikodu' anlamını da ekler. Sözcük yapım yolları açısından değerlendirildiğinde ikileme ya da yineleme (reduplication) yoluyla vurgulama ve

¹² Eski Türkçede Tekin (2003, s. 190-191) *-r*, *-ur*, *-ır*, *-yür* ve *ermiş* kullanımlarını "Sürekli Geçmiş Zaman" olarak değerlendirir: *türük bodun ölüreyin urugsratayin tir ermiş* 'Çinliler Türk halkını öldürelim, dölsüz bırakalım diyorlarmış'. Eski Türkçedeki kullanım örnekleri de açık bir şekilde aktarımsal kanıtsallığı bildirir.

anlamı ön plana çıkararak türetildiği görülür (bk. İmer vd., 2011, s. 154; Sarı, 2015, s. 73; Ağca, 2019, s. 222-224).

(7) *Zero, yangi qonunchilikka binoan pensiya yoshiga yetganlar ishlash huquqidan mahrum bo'lar emish, degan mish-mishlar ham ba'zan quloqqa chalinmoqda.* (uzWAC)

'Zira yeni yasaya göre emeklilik yaşına gelenler çalışma hakkından mahrum olurmuş diye söylentiler de bazen kulağa çalınıyor.'

(8) *Jahongir uylanar emish, degan mish-mishlar kun sayin ko'payib bormoqda...* (uzWAC)

'Cihangir evleniyormuş diye söylentiler/dedikodular günden güne çoğalıp yayılmakta...'

Örnek (7) ve (8)'de sözlük birimin *emish degan* diziliminde yer alması ilgi çekicidir. Bu dizilimde *emish* ve *mish-mishlar* karşılıklı olarak birbirilerinin anlamını teyit etmektedir. Dilbilgisel işaretleyicinin işlevi ve anlam alanı dizilimde açık hale gelirken gelişen sözlük birimin de anlamını ve gelişimini açıklamada yol göstericidir. Sözlük birimin öncesinde gelen *emish*'li yapıların kaynaklık ettiği bu bağlamda açıkça görülür. Çokluk ekiyle kullanımıyla da art arda gelen *emish* ile işaretlenmiş önermeleri vurgulanır.

(9) *Sergey Bodrov bilan falokat yuz berganida, hech ishongim kelmasdi, bu oddiy mish mish deb o'ylagim kelardi, lekin bu fakt edi...* (uzWAC)

'Sergey Bodrov ile felaket yaşandığında, hiç inanasım gelmedi, bu sıradan bir söylenti/dedikodu diye düşünmek istedim, ama bu gerçektir.'

Örnek (9)'da bağlam *mish mish (mish-mish)* sözlük biriminin olgusal içerdiği hakkında yorum yapma imkânı sağlamaktadır. Devamında gelen ifadeyle zıtlığı düşünüldüğünde 'gerçek olmayan, kesinlik kazanmayan haber' şeklinde anlamlandırılabilir. Aktarımsal bilginin olgusal açıdan değerlendirilmesinin gelişiminde anlamsal açıdan rol aldığı sözlük birimin tanımında da görülür. Willet'in (1988, s. 57) aktarımsallık türleri açısından (ikinci el, üçüncü el ve folklor) değerlendirildiğinde bu kanıtsalın üçüncü el bilgiye dayalı ifadelerde kullanımı bu gelişim için ihtiyaç duyulan anlam alanını sağlamıştır. Yukarıda verilen dilbilgisel aktarım işaretleyicisi olarak *emish ~ mish* kullanımlarında da bu anlam alanı baskındır.

(10) *Shu mish mishlarning odamzodga nima keragi bor ekan a?* (uzWAC)

'Bu söylentilerin/dedikoduların insanlığa ne yararı var ki?'

(11) *Qorqsak doim yutqazamiz, qadamni katta tashlab, mish-mishlarni tugatib o'zligimizni anglash paytlari yetib kelganini sizzishimiz va amal qilishimiz kerak.* (LCC)

'Eğer korkarsak hep kaybederiz, adımı büyük atıp, dedikoduları yok edip benlik duygusunu anlama zamanının geldiğini idrak etmemiz ve harekete geçmemiz gerek.'

Örnek (10) ve (11)'de sözcüğün farklı durum ekleriyle kullanımı görülür. Hangi durum ekleriyle derlemde görüldüğü ve ne sıklıkla kullanıldığı tespitleri aşağıda

paylaşılacaktır. Sözlük birimin farklı yazımları, ayrı ya da (-) ile yazımı, görülse de bir kavram alanını karşılamaktadır. Eklerle kullanımı da bunu doğrular: *mish mishlarning* ‘söylentilerin, dedikoduların’.

(12) *Uning Toshkentdaligidan foydalanib, fitna uyushtiradilar, u o'ldirildi, deb mish mish tarqatadilar.* (LCC)

‘Onun Taşkent'teki varlığından yararlanarak fitne çıkaracaklar, o öldürüldü diye dedikoduları yayacaklar.’

Yukarıdaki örnekte *mish mish* sözcükbiriminin ‘yalan haber, dedikodu’ anlamında kullanımı bağlam içinde açık bir şekilde verilir. Kullanım örnekleri birlikte değerlendirildiğinde, sözlükselleşen unsurun söz dizimsel ve anlamsal değişimi açıktır. Cümle sonunda önermeye eklenirken bağımsız bir sözcük birim olarak kullanılır hale gelmiştir. Dilbilgiselleşme sürecinde *emish* ses, anlam ve işlev değişikliğine uğramış ve aktarımsallıkta özelleşme eğilimi göstermiştir (bk. Straughn, 2011, s. 108-109). Aktarımsallığın alt ulamlarına bakıldığında ise masal, hikâye gibi anlatılarda (folklorik) *ekan* ve *-(i)bdi* kanıtsalları kullanılırken *emish* ~ *mish* kullanımı çok nadirdir: *bir bor ekan bir yo'q ekan* ‘bir varmış bir yokmuş’ (Saçkesen, 2010; Straughn, 2011, s. 80). Buna ek olarak tek başına bir anlam taşımayan dilbilgisel kanıtsallık işaretleyicisi eklendiği önermede ‘söylenti, rivayet ve üçüncü el bilgi’ anlamlarını kodlarken, bu anlamlar bir sözcük birimde toplanmış ve unsur bağımsız bir biçim birim haline gelmiştir. Kullanım örneklerinde de görüldüğü gibi sözlük birim farklı bağlamlarda, kanıtsallık kökeniyle ilişki olarak ‘yalan haber, dedikodu, söylenti, rivayet, gerçekliği doğrulanamayan haber vb.’ karşılıklarla kullanılmaktadır.

4.2. Derlemlerde Sözlük Birimin Görünümü

Derlemler, bir dili ya da bir dil değişkesini temsil eden farklı iletişim ortamlarından dil malzemesi sunan elektronik ortamlar olarak tanımlanır. Derlem dilbilimi ise dilbilimsel bilgi ve metinler aracılığıyla gösterilen dilin kullanımını birleştirerek dilin işleyişinin farklı açılardan incelenmesiyle ilişkilidir (Barth & Schnell, 2021, s. 7-8). Derlemler, art zamanlı ve eş zamanlı belirli bağlamlarda dilin kullanımını ve varyantlarını inceleme imkânı sağlar. Türk lehçeleri üzerinde ayrıntılı ve karşılaştırmalı incelemeler yapabilmek için yazılı (gazete, roman, resmi yazışma vb.) ve sözlü dil malzemesini, çevrimiçi ortamlarda kullanılan dili, kısaca farklı iletişim ortamlarından verileri kapsayan temsil gücü yüksek derlemlere ihtiyaç vardır. Eklemeli diller arasında olması sebebiyle dilbilim araştırmaları için de önem taşıyan Türk lehçeleri için farklı büyüklükte derlemler oluşturulmuştur (Baisa & Suchomel 2012, s. 28). Genellikle edebî dili temel alan incelemeye özel temsil gücü düşük derlemler oluşturulurken son yıllarda teknolojinin gelişmesiyle farklı temsil gücüne sahip web tabanlı derlemler de ortaya çıkmıştır (Biemann vd. 2004). Türk lehçeleri derlem çalışmaları arasında Türkiye Türkçesi için oluşturulan *Sözlü Türkçe Derlemi* (STC) ve *Türkçe Ulusal Derlemi* (TUD) temsil gücü, detaylı sorgulama sekmeleri vb. birçok özelliğiyle diğer derlemlerden ayrılır (Ruhi, 2011; Aksan vd., 2012). Özbek Türkçesi için ise erişilebilir durumda olan, belirli zaman dilimlerini kapsayan iki derlem vardır. Ancak bu konuda yeni çalışmalar da yapılmaktadır (Musaev vd., 2021). Bir sözlük birimin madde başı olarak kabulü, tanımlanması, kontrol edilmesi, anlam

sıklıklarının belirlenmesi, tanıklanması vb. açılardan derlemler sözlükbilim araştırmaları için de başvuru kaynaklarıdır (bk. Özkan, 2014, s. 181-199). Bu nedenle sözlükbilim ve derlem dilbilim birbirini besleyen iki alan olarak kabul edilebilir.

Bu çalışmada daha önce belirtildiği gibi sözlük birimin doğrulanması, tanıklanması, anlam alanının belirlenmesi ve gelişimini açıklamak amacıyla *Leipzig Corpora Collection* (LCC) ve *The Uzbek Web Corpus* (UZWAC) derlemlerinden yararlanılmıştır. Her iki derlem de internet tabanlı güncel dil kullanımını temsil eder. Bu nedenle Özbek Türkçesi edebî dilini temel alan incelemelere katkı sağlayacak dilin kullanımı ve değişimi gibi farklı açılardan incelenebilecek veri sağlar.

Aşağıda *mish-mish(lar)* sözlük biriminin LCC ve uzWAC derlemlerindeki görünümü; sıklık, eş dizimlilik ve üzerine aldığı ekler açısından değerlendirilecektir.

Tablo 1: Leipzig Corpora Collection Veri Tabanı

	Derlemdeki toplam sayı (Number of occurrences)	Oran (rank)	Sıklık sınıfı (frequency class)	Toplam sözcükbirim sayısı
mish-mish	10	72,037	14	9,256,001
mishmish	1	464,472	17	
mish-mishlar	18	46,634	13	
mishmishlar	3	170,703	16	
mish-mishlarga	5	117,928	15	
mish-mishlarni	3	170,702	16	

Öncelikle tablodaki ölçütler şu şekilde açıklanabilir. *Oran*, sözlük birimin azalan düzende sıklığa göre sıralandığı konumu ifade etmektedir. En sık kullanılan sözlük birimin oranı 1 olarak kabul edilir. *Sıklık sınıfı* hesaplamasında ise benzer sıklık derecesine sahip sözlük birimler aynı sınıfta kabul edilir. Buna göre derlemde nadir bulunan sözlük birimler 20 sıklık sınıfına yerleştirilebilir ya da derlemin büyüklüğüne göre bu sayı değişebilir. LCC'ye göre *mish-mish(lar)* en çok *degan* ve *haqida(gi)* sözcüğüyle eş dizimli olarak kullanılır. Ayrıca sözlük birimin çokluk ekiyle kullanımı daha yaygındır. Bu durum değerlendirildiğinde yineleme yoluyla ifade edilen tekrar anlamının çokluk ekiyle pekiştirildiği söylenebilir. Daha kapsamlı bir veri tabanı sunan uzWAC'taki tarama sonuçları, çokluk ekiyle kullanımı hakkındaki çıkarımımızı doğrulamaktadır.

Tablo 2: The Uzbek Web Corpus'ta Görünümü

	Derlemdekitoplamsayı (number of hits)	Sözcükbirim sayısına göre oran (number of hits per million tokens)	Toplam sözcükbirimsayı (corpus size, tokens)
mish-mish	86	3.5	24,570,516
mish-mishlar	144	5.86	
mish-mishlarni	25	1.02	
mish-mishlarga	64	2.6	
mish-mishga	5	0.2	
mish-mishni	5	0.2	

mish-mishlarning	12	0.49
mish-mishning	2	0.08
mish-mishdan	1	0.04
mish-mishlardan	1	0.04

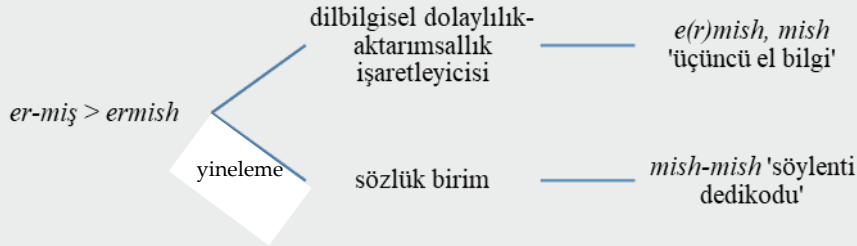
uzWAC eş dizimli olarak ilk sıralarda *shunchaki* (9), *haqida* (7), *bu* (7), *degan* (6) (*mish-mish*) sözcük birimlerini verir. Cümlede eş dizimli yüklemelere bakıldığında ise (*mish-mishlar*) *yuribdi* (4) ‘yürümüş, çıkmış’, *tarqalgan* (10) ‘yaydı’ ve *tarqaladi* (2) ‘yayacak’ görülür. Çokluk ekiyle kullanımları eş dizimlilik açısından farklı olsa da *degan* sonrası sık kullanımları ortaktır: *mish-mishlar* (23/144), *mish-mish* (6/86).

Sonuç

Özbek Türkçesinde *e(r)mish* kanıtsallık işaretleyicisi olarak aktarımsallık alt ulamında yaygınlaşmış ve aktarımsallık türlerinden üçüncü el bilgi anlam alanında *mish-mish* olarak sözlükselleşmiştir. Derlemlerde *e(r)mish-e(r)mish* kullanımına rastlanmaması sebebiyle sözlük birimin gelişimine, koşaç *e(r)*-in düşmesiyle *mish* şeklindeki kullanımların temel oluşturduğu açıktır. Ayrıca Eski Türkçe *-miş* yerine Özbek Türkçesinde *-gan* görülmesi, diğer Türk lehçelerinde de *ermiş*’ten gelişen sözlük birimlerin olması ve *e(r)mish*’in *-mish*’e göre belirgin bir anlama sahip olması gerekçeleriyle sözlük birimin kökeni *e(r)mish* olarak belirlenmiştir. Bu bulgulara dayanarak sözlük birim iki farklı gelişim süreciyle açıklanabilir. Öncelikle koşaç ile dilbilgiselleşerek kanıtsallık bildiren *e(r)mish* parçacığı ortaya çıkmış, daha sonra ise koşaç düşülerek arka arkaya aktarım ya da yineleme yoluyla ‘rivayet söylenti, dedikodu, gerçekliği doğrulanamayan haber’ anlamlarını karşılayan *mish-mish* ortaya çıkmıştır. Bu yolla türetilmesinde kanıtsallığın aktarımsallık ulamında bilginin kaynağının ‘başkasından duyma’ ve kaplamında ‘olguşallığı belirsiz vb.’ anlam alanları rol alır. Yineleme, üçüncü el bilgi anlamının pekiştirilmesinde önemlidir. Bu pekiştirme ve anlamı ön plana çıkarma özelliği sözcük türetme yolları içinde başka sözcükbirimlerle de doğrulanır. Sözlük birimin yineleme yoluyla türetildiği yazımda da gösterilir: *mish-mish* ya da *mish mish*.

Dünya dillerinde aktarımsallık ve çıkarımsallık ayrımı yaygın olarak görülür. Kapsamlı bir kanıtsallık sistemine sahip Özbek Türkçesinde bu alanlarda belirli işaretleyicilerin gelişmiş ve kanıtsallığın ulamları açık bir şekilde iletişimde işaretlenmektedir. Kanıtsallık işaretleyicisi olarak *e(r)mish* de belirli bir ulamda gelişim göstermiş ve üçüncü el bilgide (tanık olmayan birinden duyma) yoğunluk kazanmıştır. İletişimde açık bir şekilde önermeye temel oluşturan bilginin kaynağının dolaylı olduğunu ve tanık olmayan kişiler aracılığıyla duyma yoluyla konuşucunun bu bilgiye ulaştığını kodlar hale gelmiştir. Bu anlam belirginliği ve bunun hangi unsurla sağlandığı iletişimde de alıcıya sezdirilir. Sözlüksel işaretleyiciler dilbilgisel işaretleyicinin anlamını açık hale getirmede önem taşır.

Şekil 1: Kanıtsal Parçacık ve Sözlük Birim

Yukarıda *e(r)mish* gelişimi ve kullanımı şemalaştırılarak iki farklı gelişimin eş zamanlı olarak Özbek Türkçesinde devam ettiği gösterilmiştir.

Yukarıda *e(r)mish* gelişimi ve kullanımı şemalaştırılarak iki farklı gelişimin eş zamanlı olarak Özbek Türkçesinde devam ettiği gösterilmiştir.

Sözlük birimin gelişim ortamı değerlendirildiğinde; kullanım sıklığı, iletişimde kanıtsallık ulamının önemi, anlamsal olarak biçimbirimin belirgin bir değere sahip olması vb. durumlar sözcükselleşme sürecinde itici güç olarak değerlendirilebilir. İncelemede *mish-mishlar* kullanımının daha yaygın olduğu ve anlamın çokluk ekiyle güçlendirildiği ve durum eklerinden ilgi, yönelme, ayrılma ve belirtme ile kullanımı tespit edilmiştir.

Kıbrıs ağzıyla ilgili bulgularla karşılaştırıldığında Türk dilinin iki ayrı kolunda farklı sözcük türlerine geliştiği, ancak anlamsal olarak ikisinin de kanıtsallıkla ilişkili olduğu görülmüştür. Kazak Türkçesi ve Kırgız Türkçesinde ise yine ad türünde bir sözlük birimdir.

Son olarak söz dizimi açısından değerlendirildiğinde önermeyi kapsayacak şekilde sonda yer alan *emish* parçacığı, bağımsızlaşmış, dilbilgisellik işlevini kaybetmiş söz diziminde sözlük anlamıyla yer alır hale gelmiştir. Sözlükte *emish*'e de yer verilerek işlev odaklı bir tanımlama yapılır. Bu da kanıtsallık işaretleyicisi olarak dilbilgisel olsa bile anlamının ön plana çıktığını doğrulamaktadır.

Extended Abstract

Lexicalization and grammaticalization (grammaticalization) are considered linguistic concepts that show two different development processes (see Himmelmann, 2009, p. 29). Haspelmath (1999) defines the grammaticalization of an item as from a lexical category to a functional category and evaluates it as decisively unidirectional. This view is based on the notion that the speaker does not have conscious access to the meaning of grammatical markers and, therefore these items cannot replace fewer grammatical elements. In terms of the grammaticalization stages and origin, the lexeme *mish-mish(lar)* in Uzbek presents an example of lexicalization in the opposite direction of this view. In the first stage of the lexicalization process, the particle *e(r)mish* develops into a grammatical evidential item with the combination of copula and an aspect-tense marker (post terminality). In the second stage, this grammatical marker becomes a lexical item and a lexeme based on the meaning it carries in its semantic domain (hearsay).

The analysis consists of two stages. First, the development of the lexeme, its use, and its definition in dictionaries were examined using a semantic and pragmatic approach. In addition, the change in the position of the lexicalized element is briefly evaluated. In the second stage, the lexeme was queried in the corpora consisting of *Leipzig Corpora Collection* (LCC) and *The Uzbek Web Corpus* (uzWAC) databases and two written language materials. Based on the corpora, their appearance was evaluated in terms of frequency and collocation.

In the literature, *e(r)mish* < *er-miş*, *er-* verb and aspect-tense marker in Uzbek, but without aspect-tense content, is considered as a grammatical indirectivity marker under evidence (Johanson, 2018, p. 517). On the other hand, the evidential copula used in noun sentences and compound inflections, which is its equivalent in Turkish, or the past rumor and narration is considered as a compound tense marker (Banguoğlu, 1936, pp. 460-461; Göksel and Kerslake, 2005, p. 79-80; Demir, 2012, pp. 97-98; Keskin, 2019, p. 775). However, the meanings of hearing later, hearing from someone else are seen from Old Turkic (Banguoğlu, 1936, p. 477; Tekin, 2003, p. 190-191).

Similar developments in Turkic languages, where Old Turkic *är-mis̄* evolved to lexical item, are also seen in Cypriot dialects, Kyrgyz and Kazakh (Demir, 2002; Straughn, 2011, p. 108; Keskin, 2019). In the Cypriot dialects of Turkish, it is used with the meanings of 'supposedly': *Mis̄ sonunda aşkını ilan etti* 'Supposedly s/he declared her/his love' (Demir, 2002, p. 133). In Kyrgyz, it is used in the same way as in Uzbek diminishing the copula with the meaning 'gossip, rumor, etc.': *emis̄ ~ imis̄ ~ mis̄ ~ mis̄;... aytımıs̄ mis̄ çin bolso* 'if the rumors are true' (Keskin, 2019, p. 777-778, 783). In Kazakh Turkish, Straughn (2011, p. 108) points out that the lexeme *emis-emis* 'gossip' is synonymous with the Uzbek *emish-emish* and they are used in the same meaning. The syntactic and semantic change of the grammatical evidential, which continues to be used in the historical periods of the Turkic languages and contemporary Turkic languages, is common in these evolutions, but there are different developments in terms of word class. While an adverb indicating evidentiality in the meaning of 'supposedly' has developed in the Cypriot dialect, it has developed into a noun-type word in the sense of 'rumor, gossip' in Kyrgyz, Kazakh, and Uzbek. Word type and semantic difference also affected their positions in syntax. In the Cypriot dialect, it is in the initial position in a sentence where wide-scope adverbs that cover the entire sentence are generally seen.

In Uzbek, *emish* < *ermish* can indicate different types of information sources but is primarily used in the category of reported (hearsay). The evidential *emish*, which developed into a less grammatical structure, differs from *-miş* in terms of tense, aspect, and evidentiality. This difference is still clearly seen in Turkish. In Turkish, functionally *-miş* indicates post terminality and evidentiality as an evidential and aspect-tense marker, while *İmiş* is used only evidentially as in Uzbek and Turkish (Csato 2000: 38-39). In other words, the copula particle *e(r)mish* does not have any function related to tense-aspect (see Csato, 2000, p. 37; Demir, 2002, p. 132). Since *-miş* is not used in Uzbek, this opposition cannot be questioned. Therefore, assuming that

all variants are derived from *ermish*, the uses of *mish*, *emish* and *mish-mish(lar)* are exemplified below.

- (1) *Eshitganman, Xumson tog'lari juda baland, chiroyli emish, bag'rida katta daryo ko'pirib oqarmish.* (Bolalik, 22)

'I heard (that) the Humson mountains are so high and beautiful, that a wide river flowed foaming in its bosom.'

- (2) *Jahongir uylanar emish, degan mish-mishlar kun sayin ko'payib bormoqda...* (uzWAC)

'The rumors that Cihangir is getting married are increasing day by day...'

As seen in the examples, the meaning of the grammatical item is made clear with lexical markers, which confirms the use of hearsay: *eshitganman* 'I heard'. Considering the lexeme *mish-mish(lar)* in terms of collocation and the context in which it is used, it has evolved from the semantic domain of 'hearsay' marked with the grammatical item. This differs from the prevalent grammaticalization trend, which signals the development of a more grammatical structure. Since hearsay has different subcategories, another question in the study is which of the sub-categories of 'second-hand, third-hand, and folklore' is the basis for lexicalization, according to Willet's (1988) classification. To address this question, tales for the use of language in folkloric material (Saçkesen, 2010) were evaluated, and *Bolalik, qissa va hikoyalar* written by Oybek, which contains many dialogues, was examined. It has been determined that the use of *ekan* in fairy tales is dominant. In the second-hand and third-hand information inquiry, it is seen to be used in the contexts of 'spreading news transferred in the community, hearing from someone who is not a witness'. For this reason, it is specialized in terms of third-hand information.

As a result, in Uzbek, *e(r)mish* has become widespread in the sub-category of third-hand information as an evidential marker, and it was derived as *mish-mish* through reduplication. Since the use of *e(r)mish-e(r)mish* is not found in corpora, the use of *mish* forms the basis for the development of the lexeme, with the decline of *e(r)-*. In addition, the origin of the lexical unit was determined as *e(r)mish*, since *-gan* is seen in Uzbek instead of Old Turkish *-mis*. Moreover, Other Turkic languages also testify to this conclusion because of having lexemes developed from *ermis*. Based on these findings, the lexical unit can be explained by two different developmental processes. First, the particle *emish*, which indicates evidentiality emerged, then *mish-mish*, which means 'rumor, gossip, news whose authenticity cannot be verified', developed. In the derivation of evidentialism in this way, 'hearing from others' of the source of knowledge in the category of transference, and 'ambiguous factuality, etc.' play a role. Repetition is important in reinforcing the meaning of third-hand knowledge. This reinforcing and bringing meaning to the fore feature is also confirmed by other lexical units within the ways of word derivation. It is also indicated in the spelling that the lexical unit is derived by repetition: *mish-mish* or *mish mish*.

Kaynakça

- Ağca, M. (2019). Türkçede ikilemelerin sözcükselleşme sürecindeki bir işlevi: Anlamsal sınırlama/belirginleştirme. 6. *Uluslararası Filoloji Sempozyumu* içinde (s. 221-230). Asos Yayınları.
- Aikhenvald, A. Y. (2004). *Evidentiality*. Oxford: University Press.
- Aikhenvald, A. Y. (2018). Evidentiality and language contact. (A. Y. Aikhenvald, ed.). *The Oxford handbook of evidentiality* içinde (s. 148-172). Oxford: Oxford University Press.
- Akobirov, F. S. vd. (1981). *O'zbek tilining izohli lug'ati*, II C-X. (Z. M. Ma'rufov, ed.). Moskva: Rus tili nashrieti.
- Aksu Koç, A. & Dan, I. Slobin (1986). Psychological account of the development and use of evidentials in Turkish. W. Chafe, J. Nichols (Ed.), *Evidentiality: The linguistic coding of epistemology*, Volume XX içinde (s. 159-167). USA: Ablex Publishing Corporation.
- Aslan Demir, S. (2022). Yunus Emre'nin şiirlerinde dilbilimsel bir kategori olarak kanıtsallık. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22 (Özel Sayı), 223-234. <https://doi.org/10.18037/ausbd.1053039>
- Banguoğlu, T. (1936). *Türkçenin grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Barth, D. & Schnell, S. (2021). *Understanding: Corpus linguistics* (1st ed.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429269035>
- Biemann, C., Bordag, S., Heyer, G., Quasthoff, U., & Wolff, C. (2004). Language-independent methods for compiling monolingual lexical data. (A. Gelbukh ed.). *Computational linguistics and intelligent text processing* içinde (s. 217-228). Berlin, Heidelberg, New York: Springer Verlag.
- Csató, É. A. (2000). Turkish MIŞ- and İMIŞ- items. Dimensions of a functional analysis. L. Johanson, B. Utas (Ed.), *Evidentials. Turkic, Iranian and neighbouring languages* içinde (s. 29-44). Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Dankoff, R. (1982). *Compendium of the Turkic dialects (Dīwān Luḡāt at-Turk)*, Volume 1. Cambridge, Mass: Harvard University Printing Office.
- Demir, N. (2002). Kıbrıs ağızlarında imiş hakkında. *Bilig*, Güz, Sayı 23, 129-140. Erişim adresi: <http://bilig.yesevi.edu.tr/yonetim/icerik/makaleler/3365-published.pdf>
- Demir, N. (2012). Türkçede evidensiyellik. *Bilig* 62, 97-118. Erişim adresi: https://www.academia.edu/34176180/T%C3%BCrk%C3%A7ede_Evidensiyel_Nurettin_Demir_-_Bilig_62._Say%C4%B1_Yaz_2012
- Friedman, V. (2018). Where do evidentials come from? (A. Y. Aikhenvald, ed.). *The Oxford handbook of evidentiality* içinde (s. 124-147). Oxford: Oxford University Press.
- Goldhahn, D., Eckart, T. & Quasthoff, U. (2012). Building large monolingual dictionaries at the Leipzig corpora collection: From 100 to 200 languages. *Proceedings of the eighth international conference on language resources and evaluation (LREC'12)* içinde (s. 759-765). European Language Resources Association. Erişim adresi: http://www.lrec-conf.org/proceedings/lrec2012/pdf/327_Paper.pdf
- Göksel, A. & Kerslake, C. (2005). *Turkish: A comprehensive grammar*. New York: Routledge Publishing.
- Gültekin, M., Koraş, H. & Kurbanova, M. (2019). *Özbek Türkçesi, gramer, metin, sözlük*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Haspelmath, M. (1999). Why is grammaticalization irreversible?. *Linguistics* 37-6, 1043-1068.
- Himmelman, N. (2009). Lexicalisation and grammaticalization: Opposite or orthogonal? (W. Bisang, N. Himmelman ve B. Wiemer, ed.). *What makes grammaticalization?: A look from its fringes and its components* içinde (s. 21-44). Berlin, New York: De Gruyter Mouton. <https://doi.org/10.1515/9783110197440.1.21>

- İmer, K., Kocaman A. & Özsoy, A. S. (2011). *Dilbilim sözlüğü*. Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Johanson, L. (2000). Turkic indirectives. (L. Johanson, B. Utas, ed.). *Evidentials. Turkic, Iranian and neighbouring languages* içinde (s. 61-87). Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Johanson, L. (2002). *Structural factors in Turkic language contacts*. Richmond: Curzon.
- Johanson, L. (2003). Evidentiality in Turkic. (A. Y. Aikhenvald, R. M. W. Dixon, ed.). *Studies in evidentiality* içinde (s. 273-290). Amsterdam, Philadelphia: Benjamins.
- Johanson, L. (2018). Turkic Indirectivity. (Aikhenvald, Alexandra Y. ed.). *The Oxford handbook of evidentiality* içinde (s. 511-525). Oxford: Oxford University Press.
- Johanson, L. (2021). *Turkic*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Karaağaç, G. (2013). *Dil bilimi terimleri sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Keskin, E. G. (2019). Kırgız Türkçesinde gramerleşme ve sözcükleşme örneği olarak emiş-imiş-muş-miş biçimleri. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 8(2), 770-789. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/739371>
- Kıral, F. (2000). Reflections on *-miş* in (Khalaj, L. Johanson, B. Utas, ed.). *Evidentials. Turkic, Iranian and neighbouring languages* içinde (s. 89-101). Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Kononov, A. N. (1960). *Grammatika sovremennogo uzbekskogo literaturnogojazyka*. Moskva: Izdatel'stvo Akademii Nauk.
- Landmann, A. (2010). *Usbekisch, Kurzgrammatik*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Lazard, G. (2001). On the grammaticalization of evidentiality. *Journal of Pragmatics* 33, 359-367. [https://doi.org/10.1016/S0378-2166\(00\)00008-4](https://doi.org/10.1016/S0378-2166(00)00008-4)
- Lipka, L. (1992). *An outline of English lexicology: Lexical structure, word semantics, and word-formation*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Musaev M., Mussakhojayeva, S., Khujayorov, I., Khassanov, Y., Ochilov, M., Atakan, Varol H. (2021) USC: An open-Source Uzbek speech corpus and initial speech recognition experiments. A. Karpov, R. Potapova (Ed.), *Speech and computer, SPECOM 2021, Lecture notes in computer science, vol 12997* içinde (s. 437-447). Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-87802-3_40
- Özkan, B. (2014). Türkiye Türkçesi söz varlığında fiillerin derlem denetimi ve derlem tabanlı sözlüğü. *bilig*, Bahar 69, 171-204. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/234317>
- Öztürk, R. (2005). *Özbek Türkçesi el kitabı*. Konya: Çizgi Kitabevi
- Palmer, F. R. (2001). *Mood and modality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Plungian, V. A. (2001). The place of evidentiality within the universal grammatical space. *Journal of Pragmatics*, 33, 349-357. [https://doi.org/10.1016/S0378-2166\(00\)00006-0](https://doi.org/10.1016/S0378-2166(00)00006-0)
- Rentzsch, J. (2010). Why Turkic -DI is not [+PAST]. (M. Kappler, M. Kirchner, P. Zieme, ed.). *Trans-Turkic studies. Festschrift in honour of Marcel Erdal (Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 49)* içinde (s. 267-279). İstanbul: Ürün Yayınları.
- Ruhi, Ş. (2011). Creating a sustainable large corpus of spoken Turkish for multiple research purposes. *Ulusal Konuşma ve Dil Teknolojileri Platformu Kuruluşu: Türkçede Mevcut Durum Çalıştay'ında sunulan görüş bildirisi*. TÜBİTAK-TÜSSİDE, TÜBİTAK-BİLGEM, 6-7 Ekim 2011, Gebze.
- Saçkesen, A. (2010). *Özbek masallarının tip ve motif yapısı* (Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir). Erişim adresi: <https://acikerisim.ege.edu.tr/xmlui/handle/11454/5707>
- Sarı, İ. (2015). *Türkçede ekleme dışı sözcük yapımı ve sözlükselleşme* (Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara). Erişim adresi:

<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=tQXjnSnbr6zOIRvfZtlNug&no=PyFH5bYfmAim6untLswK2w>

- Schönig, C. (1999). The internal division of modern Turkic and its historical implications. *Acta Orientalia* 52, 63-95. Erişim adresi: https://www.jstor.org/stable/43391369?seq=1#metadata_info_tab_contents
- Sert, G. (2021). Sözlükbilim terimleri üzerine bir değerlendirme. *Uluslararası Disiplinler Arası Dil Araştırmaları (DADA) Dergisi*, Sayı 2021/3, Aralık, 61- 78. <http://dx.doi.org/10.48147/dada.41>
- Slobin, D. I., Aksu, A. A. (1982). Tense, aspect and modality in the use of the Turkish evidential. P. J. Hopper, (Ed.), *Tense-Aspect: Between semantics & pragmatics* içinde (s. 185-200). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamin Publishing Co.
- Straughn, C. A. (2011). *Evidentiality in Uzbek and Kazakh*. Library Faculty Publications. 3. Erişim adresi: <https://neiudc.neiu.edu/lib-pub/3>
- Tekin, T. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.
- Traugott, E. C. (2008). Grammaticalization, constructions and the incremental development of language: Suggestions from the development of degree modifiers in English. R. Eckardt, G. Jäger, T. Veenstra (Ed.), *Variation, selection, development-probing the evolutionary model of language change* içinde (s. 219-250). Berlin/New York: Mouton de Gruyter.
- Tuğlacı, G. (2020). Özbekçede dolaylılık kategorisi. *Dil Araştırmaları*, Bahar, 26, 175-192.
- Baisa V. & Suchomel V. (2012). Large corpora for Turkic languages and unsupervised morphological analysis. *Proceedings of the eighth international conference on language resources and evaluation (LREC'12)* içinde (s. 28-32). İstanbul: European Language Resources Association.
- Willet, T. (1988). A cross-linguistic survey of the grammaticization of evidentiality. *Studies in Language* 12, 51-97. <https://doi.org/10.1075/sl.12.1.04wil>
- Yavaş, F. (1982). The Turkish Aorist. *Glossa* 16, 40-53.

İnternet Kaynakları

- Türk Dil Kurumu. (t.y.). *Güncel Türkçe sözlük*. <https://sozluk.gov.tr/>. Erişim tarihi: 01.01.2022.
- CTILD: <https://ctild.sitehost.iu.edu/Main/Uzbek-EnglishDictionary>. Erişim tarihi: 01.11.2021
- TUD: *Türkçe ulusal derlemi*. <https://www.tnc.org.tr/tr/>. Erişim tarihi: 10.07.2021
- STC: *Sözlü Türkçe derlemi*. <https://std.metu.edu.tr/>. Erişim tarihi: 01.02.2022.

İncelenen Veri

- Oybek (2008). *Bolalik, qissa va hikoyalar*. Toshkent: Sharq Nashriyot-Matbaa, ss. 303.
- LCC: *Leipzig Corpora Collection: Uzbek community corpus based on material from 2017*. Leipzig corpora collection. Dataset. Erişim adresi: https://corpora.uni-leipzig.de?corpusId=uzb_community_2017. Erişim tarihi: 05.12.2021.
- uzWAC: *The Uzbek Web Corpus, Sketch Engine*. Erişim adresi: https://app.sketchengine.eu/#concordance?corpname=preloaded%2Fturkic_uz&tab=advanced&keyword=mish-mish&refs=%3Ddoc.website&default_attr=word&showresults=1&operations=%5B%7B%22name%22%3A%22iquery%22%2C%22arg%22%3A%22mish-mish%22%2C%22query%22%3A%7B%22queryselector%22%3A%22iqueryrow%22%2C%22iquery%22%3A%22mish-mish%22%7D%2C%22id%22%3A9851%7D%5D. Erişim tarihi: 10.12.2021.

Derviş Mahmud'un Terceme-i Sevâkîb'ı ve Dil Özellikleri*

Dervish Mahmud's Terceme-i Sevâkîb and Its Language Characteristics

Mevlüt GÜLMEZ *

Hidayet DUYAR **

* Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi
Eğitim Fakültesi

Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi
mevutgulmez@akdeniz.edu.tr

ORCID: 0000-0002-1218-4295

Antalya / TÜRKİYE

* Assoc. Prof. Dr., Akdeniz
University Faculty of Education

Turkish and Social Sciences

Education

mevutgulmez@akdeniz.edu.tr

ORCID: 0000-0002-1218-4295

Konya / TÜRKİYE

** Öğr. Gör., Selçuk Üniversitesi
Rektörlük

Türk Dili Bölümü Başkanlığı
hidayetduyar@yahoo.com

ORCID: 0000-0001-9720-084X

Antalya / TÜRKİYE

** Lecturer. Assist., Selçuk
University Rectorate Head of Turkish

Language Department

hidayetduyar@yahoo.com

ORCID: 0000-0002-1218-4295

Konya / TÜRKİYE

Başvuru/Submitted: 24/03/2022

Kabul/Accepted: 24/06/2022

Öz

Mevlâna Celâleddin-i Rûmî'nin biyografisi ve Mevlevîliğin kuruluş ve yayılışı ile ilgili yazılmış birçok kaynak eser vardır. Bu eserlerin en önemlilerinden biri Mevdüddîn Ferîdûn b. Ahmed'in Risâle-i Sipehsâlâr'ı, diğeri ise Ahmed Eflâkî'nin Menâkîbü'l-Ârifîn adlı eseridir. Bunların dışında Mevlâna ve etrafındakilerin anlatıldığı Terceme-i Sevâkîb da Türkçeye tercüme edilmesi yönüyle özel bir yere sahiptir. Derviş Mahmud, Abdülvehhab Hemedânî'nin Menâkîbü'l-Ârifîn adlı eserden hareketle yine Farsça olarak kaleme aldığı Sevâkîb-ı Menâkîb-ı Evliyâullah'ı H 998 (1590) yılında Terceme-i Sevâkîb adıyla Türkçeye tercüme etmiştir. Farsçadan Türkçeye tercüme edilen bu eser, Klasik Osmanlı Türkçesi döneminin birçok özelliğini göstermekle birlikte Eski Anadolu Türkçesi unsurlarını da içermektedir. Metinde Arapça ve Farsça kelimeler her ne kadar yoğun olsa da bugün için standart Türkçede kullanılmayan birçok Türkçe kelimenin yer alması sebebiyle eser, Türkçenin sözcüklüğü açısından büyük önem arz etmekte olup imla özellikleri, hâl eki nöbetleşmeleri, döneme göre farklı kullanımlar, deyimler, kelime ve eklerin yazımında görülen ikilikler gibi birçok özelliği de barındırmaktadır. Bu çalışmada Terceme-i Sevâkîb kısaca tanıtıldıktan sonra eserin mütercimi, nüshaları, sözcüklüğü, dili ve üslubu üzerinde durulacaktır. Terceme-i Sevâkîb'in dil özellikleri (imla, ses, şekil özellikleri) maddeler hâlinde incelenecektir.

Anahtar Kelimeler:

Terceme-i Sevâkîb, Derviş Mahmud, Dil Özellikleri.

Abstract

There are many sources written about the biography of Mevlana Celaleddin-i Rumi, the establishment and spread of Mevleviyyeh. One of the most important of these works is Sipehsâlâr Ferîdûn b. Ahmed's Risâle-i Sipehsâlâr, and the other one is Ahmed Eflakî's Menâkîbü'l-Ârifîn. Apart from these, Terceme-i Sevâkîb, in which Mevlana and the notables of the period are told, has a special place in terms of translated into Turkish. Dervish Mahmud translated Sevâkîb-ı Menâkîb-ı Evliyâullah, which he wrote in Persian, based on Abdülvehhab Hemedânî's book Menâkîbü'l-Ârifîn, into Turkish under the name Terceme-i Sevâkîb in H 998 (1590). Translated from Persian to Turkish, this work shows many characteristics of the Classical Ottoman Turkish

* Bu makale H. Yıldız, H. Duyar ve M. Gülmez (2022) tarafından hazırlanan Terceme-i Sevâkîb adlı çalışmadan faydalanılarak kaleme alınmıştır.

period, besides including elements of Old Anatolian Turkish. Although Arabic and Persian words are intense in the text, the work is of great importance in terms of Turkish vocabulary, since there are many words that are not used in standard Turkish today. The work also contains many characteristics such as orthographic characteristics, alternations of case suffixes, different usages according to the period, idioms, dualities seen in the writing of words and suffixes. In this study, after introducing Terceme-i Sevâkıb briefly, the translator, copies, vocabulary, language, and style of the work will be emphasized. The language characteristics of Terceme-i Sevâkıb (spelling, sound, morphological characteristics) will be examined item by item.

Keywords:

Terceme-i Sevâkıb, Dervish Mahmud, Language Characteristics.

Makale Bilgileri

Etik Kurul Kararı:	Etik kurul kararından muaftır.
Katılımcı Rızası:	Katılımı yok.
Mali Destek:	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması:	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları:	Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme:	İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması:	Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan:	sutad@selcuk.edu.tr , selcukturkiyat@gmail.com
Lisans:	Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.
Sorumlu Yazar:	Yazar-1
Veri Toplanması:	Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)
Veri Analizi:	Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)
Makale Gönderimi ve Revizyonu:	Yazar-1 (%60), Yazar-2 (%40)
Çalışmanın Tasarlanması:	Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)

Article Information

Ethics Committee Approval:	It is exempt from the ethics committee approval.
Informed Consent:	No participants.
Financial Support:	The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest:	No conflict of interest.
Copyrights:	The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment:	Two external referees / Double blind.
Similarity Screening:	Checked – iThenticate.
Ethical Statement:	selcukturkiyat@gmail.com , fatihnumankb@selcuk.edu.tr
License:	Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)
Corresponding Author:	Author-1
Conceiving the Study:	Author-1 (%50), Author-2 (%50)
Data Collection:	Author-1 (%50), Author-2 (%50)
Data Analysis:	Author-1 (%60), Author-2 (%40)
Submission and Revision:	Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Giriş

1. Terceme-i Sevâkıb

Mecdüddîn Ferîdûn b. Ahmed'in *Risâle-i Sipehsâlâr*'ı, Ahmed Eflâkî'nin *Menâkıbü'l-Ârifin*'i, Abdülvehhab Hemedânî'nin *Sevâkıb-ı Menâkıb-ı Evliyâullah*'ı Mevlâna, Mevlevîlik ve dönemin ileri gelenlerinin anlatıldığı önemli eserlerdendir. *Menâkıbü'l-Ârifin*'in genel olarak özetlenmiş hâli ise Abdül-Vehhab Hemedanî'ye ait *Sevâkıb-ı Menâkıb* adlı eserdir. Derviş Mahmud Farsça kaleme alınmış olan *Sevâkıb-ı Menâkıb* adlı eseri, bazı değişikliklerle *Terceme-i Sevâkıb* adıyla Türkçeye kazandırmıştır. H 998 (1590) yılında Konya'da tamamlanan bu tercüme eser, hemen hemen aynı dönemlerde Senâî mahlaslı Derviş Halil'in *Terceme-i Sevâkıbü'l-Menâkıb* adıyla Türkçeye yaptığı tercümeyle unutturacak kadar meşhur olur. Derviş Mahmud'un yapmış olduğu tercümenin bugün kütüphane kataloglarına girmiş yüzden fazla nüshasının olması da bu durumu ispatlar mahiyettedir.

Eserinin giriş bölümünde belirttiği üzere Derviş Mahmud, çocukluk yıllarından itibaren Allah dostlarının yanında kalır, Abdülkerim bin Şeyh Sinan Dede'nin posta oturmasıyla on beş yıl onun hizmetinde bulunur. Hocasının vefatı üzerine onun kardeşi olan Abdüllatif bin Şeyh Sinan Dede'ye on yedi yıl hizmet eder. H 983 (1575) yılında Abdüllatif bin Şeyh Sinan'ın vefatı sonrasında ise halifelik makamına ve mesnevihanlığa kendisinin oturduğunu söyler. Bu vazifeyi ifa ederken Mevlâna'nın ruhaniyetinden aldığını söylediği izinle H 997 (1589) yılının Recep ayında İstanbul'a gider. Ahmed Eflâkî'nin Ulu Arif Çelebi'nin işaretleriyle kaleme aldığı *Menâkıbü'l-Ârifin* adlı eserinin Abdülvehhab bin Muhammed el-Hemedani tarafından *Sevâkıb-ı Menâkıb* adlı çevirisinden sadece Mevlâna'nın kerametlerini ve ermişliğini anlatan bölümleri derleyip yakın arkadaşı Şem'î Efendi'den Mevlâna âşığı olduğunu öğrendiği III. Murad'a ulaştırır. III. Murad, Dergâh-ı Hümayun haslarından Zirek Ağa aracılığıyla Derviş Mahmud'un sadece Mevlâna'nın menkıbelerini anlatan bölümle kalmamasını, Konya'ya Hz. Mevlâna'nın dergâhına dönerek eserin tamamını çevirmesini, çeviri bitince tekrar İstanbul'a gelmesini ister.

Derviş Mahmud, H 998 (1590) yılının Zilkade ayında *Sevâkıb-ı Menâkıb*'i Türkçeye tercüme etmeye başlayıp eserinin adını da *Terceme-i Sevâkıb* koyduğunu söyler. 280 varaktan oluşan eserin 215 varağını Mevlâna Celâleddîn-i Rûmî ve Ulu Ârif Çelebi'nin hayatları oluşturmaktadır. Kendisi eserini dokuz bâb olarak taksim ettiğini, her bâbda bir sultanın ahvâlini zikrettiğini, Hemedânî'nin yaptığı gibi Mevlâna Celâleddin-i Rumî'yi her babı iki fasıl olmak üzere on bâba ayırdığını eserin giriş bölümünde belirtir. Dokuz bâba ayrılan eserin içerisinde alt başlık olarak fasıllar yer almaktadır. Bu bâblarda ve fasıllarda, *böyle naklonur ki, böyle nakleylediler ki, rivayet ederler ki, âverde end ki, hem-çününin, menkul est, latife ve nükte* gibi başlıklar altında ayrı ayrı hikâyeler anlatılır. Eserin bâbları ve bu bâbların başlıkları şöyledir:

1. **Bâb-ı Evvel** Zikr-i Ahvâl ü Etvâr-ı Bahâ'eddîn Veledü'l-Belhî ba'dehu Sultânü'l-Ulemâ es-Sıddîkî
2. **Bâb-ı Sâni** Zikr-i Seyyid Burhâneddîn Muhakkik-i Tirmîzî
3. **Bâb-ı Sâlis** Zikr-i Kerâmât-ı Hazret-i Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî

4. **Bâb-1 Râbi'** Zikr-i Mülâkât-ı Şeyh Şemseddîn-i Tebrîzî
5. **Bâb-1 Hâmis** Zikr-i Teslîm-i Şeyh Selâhaddîn-i Zerkûb-ı Konevî
6. **Bâb-1 Sâdis** Zikr-i İrâdet-i Sadâkat-i Çelebî Hüsâmeddînü'l-Urmevî
7. **Bâb-1 Sâbi'** Zikr-i Sultân bin Sultân Hazret-i Sultân Veledü'l-Mevlevî
8. **Bâb-1 Sâmin** Zikr-i Meşhûr-ı Devrân Ma'rûf-ı Zamân ibn-i Sultân Veledü'l-Ârifî
9. **Bâb-1 Tâsi'** Zikr-i Şecere-i Semere-i Velâyet Dürr-i Deryâ-yı Hidâyet Çelebi
Şemseddînü'l-Âbidî

2. Terceme-i Sevâkîb'ın Mütercimi Dervîş Mahmud

Terceme-i Sevâkîb adlı eserin mütercimi Dervîş Mahmud Dede Mesnevî-hân Konevî (H 915/ M 1509 - H 1011/ M 1602)'dir. Nisbesinden anlaşılacağı üzere Konyalıdır. Hayatı hakkında çok bilgi bulunmayan mütercimle ilgili bilgiler, tercüme ettiği *Terceme-i Sevâkîb* adlı eser ve *Mecmuatü't-Tevârîhi'l-Mevleviye* adlı eserde yer alan bilgilerle sınırlıdır. Bu kaynaklarda yer alan bilgiler ise genelde tercüme ettiği eserle ve mürşidleriyle ilgili olup kendisiyle alakalı etraflı malumat barındırmamaktadır.

Sahih Ahmed Dede (öl. H 1229/M 1813) tarafından kaleme alınan *Mecmuatü't-Tevârîhi'l-Mevleviye*'deki bilgilere göre Kanuni Sultan Süleyman, Bağdat seferine (H 940/M 1533) giderken Konya'ya uğrayıp Türbe'yi ziyaret eder. Burada Dervîş Abdülkerim Dede'ye hediyeler verir ve Abdüllatif Dede'den niyazda bulunur. Bu sırada 25 yaşında olan Dervîş Mahmud'dan da Abdü'l-Vehhab Hemedanî'nin *Sevâkîbü'l-Menâkîb* adlı eserini tercüme etmesini ister. Dervîş Mahmud 35 yaşında iken Yusuf Sinaneddin'in büyük oğlu Abdülkerim Efendi'nin müridi olur. 50 yaşındaki Dervîş Mahmud, 33 yıldır hilafet makamında olan ve Mesnevi-i Şerif dersi okutan 90 yaşındaki Dervîş Abdülkerim Dede ile beraber Mekke'ye gidip hacı olur. Medine'ye ulaştıklarında Abdülkerim Dede vefat eder. Onun vefatından sonra yerine 77 yaşındaki küçük biraderi Abdüllatif Dede geçer. Dervîş Mahmud hacdan gelince Abdüllatif Dede'ye intisap eder. 17 senelik halifelik ve mesnevihanlık hizmeti sonrası Dervîş Abdüllatif Dede 93 yaşında iken (H 982-1575) vefat eder. Halifelik makamı ile mesnevihanlık, 15 yıl Abdülkerim Efendi'ye 17 yıl da Abdüllatif Efendi'ye hizmet eden 67 yaşındaki Dervîş Mahmud'a (H 982/1575) geçer (Zorlu, 1992, s. 166-172-173-177-178-182-186).

Dervîş Mahmud, H 1010/1602 yılı Zilhiccesinin son günlerinde 27 yıllık hizmeti sonrası 93 yaşında iken Konya'da vefat eder ve Mevlâna dergâhu haziresine defnedilir.

3. Eserin Yazma Nüshaları

Abdülvehhâb Muhammed el-Hemedânî, Ahmed Eflâkî'nin *Menâkîbü'l-Ârifîn* adlı eserini *Menâkîb-ı Sevâkîb* adıyla Farsçaya, Dervîş Mahmud da aynı eseri *Terceme-i Sevâkîb* adıyla Farsçadan Türkçeye tercüme etmiştir.

Bekir Şahin, *Sevâkîb-ı Menâkîb* adıyla hazırladığı çalışmasında *Terceme-i Sevâkîb*'ın Türkiye'de ve dünyanın değişik kütüphanelerinde *Menâkîb-ı Sevâkîb*, *Muhtasar-ı Sevâkîb*, *Müntehabât-ı Terceme-i Sevâkîb*, *Sevâkîb-ı Menâkîb Tercümesi*, *Sevâkîb-ı Menâkîb-ı Mevlâna*, *Sevâkîbü'l-Menâkîb*, *Terceme-i Menâkîb-ı Sevâkîb*, *Terceme-i Sevâkîb*, *Terceme-i Sevâkîbü'l-Menâkîb* adlarıyla kayıtlı 80 civarında yazma nüshasının bulunduğunu

belirtir. (2006, s. 20-33). Bizim yaptığımız araştırmalar neticesinde ise *Terceme-i Sevâkib*'in Türkiye ve dünya kütüphanelerinde 126 yazma nüshası tespit edilmiştir.

Üzerinde çalıştığımız ve yakın zamanda da neşrettiğimiz *Terceme-i Sevâkib 1-2* (*Metin-İnceleme-Tıpkıbasım*) nüsha, *Terceme-i Sevâkib*'in Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde R.1479 numarada kayıtlı nüshasıdır.

4. Eserin Dili ve Üslubu

16. yüzyılın sonlarında Farsçadan Türkçeye tercüme edilen eser, Klasik Osmanlı Türkçesi döneminin özelliklerini taşımaktadır. Oğuz Türkçesinin Türkiye'de ikinci devresini teşkil eden bu dönem 16. yüzyılın sonundan başlayarak 20. yüzyılın başına kadar olan dönemi içine alır. Metinde, Arapça ve Farsça unsurların yoğun olduğu aşığıdaki örneklerde açıkça görülecektir.

[4a] ^[1] *Hâzret-i Mevlânâ'nuñ nâm-ı şerîfini şefî ' idiniüp âsitân-ı gerdün-nişân-ı* ^[2] *şâh-ı İslâm'a işâl eylemişdüm ol mazhar-ı hulk-ı Ahmedî ve ol muzhîr-i* ^[3] *'aşk-ı Muhammedî ve ol zahîr-i şerî'at-i Muştafâvî ve ol muhibb-i tarîkat-ı* ^[4] *Meolevî bu fakîr-i pür-takşîrûñ noğşânına nazar itmeyüp şân-ı şerîfine lâyıq* ^[5] *ve şîfât-ı münîfine muvâfîk olan hüsn-i hulk-ı laţîfi muğtezâsınca ihsân-ı* ^[6] *mâ-lâ-nihâye ve in'âm-ı bilâğaye idüp bu âlişü'l-fevâdi hâk-i fakr u mezelletden* ^[7] *ref' idüp beyne'l-akrân ser-firâz-ı kalb-i meksûrumuzı dest-i keremle* ^[8] *nüvâz buyurdu huşûşan cümle-i in'âm-ı pâdişâh rub'-ı meskûn ebbeda'llâhu devletehü* ^[9] *ve eyyede saltânatahü birisi bu ihsân olmuşdur ki havâşş-ı dergâh-ı hümayün* ^[10] *muhibbü'l-fukarâ ve mürebbiyü'z-zu'afâ e'ş-şehîr be-Zîrek Ağa nâm muğarreb ve mağbûl* ^[11] *kulına fermân lâzümü'l-iz'ânları vâkî' olup anlar dahı bu gedâ-yı nâtüvâne* ^[12] *huşûr-ı pâdişâh-ı rüy-ı zemîn tûla'llâhu 'ömrehü ilâ yevmü'd-dinde bi'z-zât* ^[13] *hiţâb-ı müstetâb idüp buyurdılar.* (Revan Nüshası 4a, 1-13)

Terceme-i Sevâkib'da bugün standart Türkçede kullanımdan düşmüş birçok kelime kullanılmıştır. Buraya aldığımız kelimelerin bir bölümü Eski Anadolu Türkçesi döneminde sık rastladığımız kelimelerdir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu kelimeler şunlardır:

ağsirt- (aksırtmak), *alda-* (aldatmak, kandırmak, oyun etmek), *ancılayın* (onun gibi; o kadar; öyle), *anda* (onda, orada), *andan* (ondan, oradan), *aña* (ona), *anı* (onu), *anlar* (onlar) *azacuk* (azıcık), *azın azın* (azar azar, ağır ağır), *başmak*(ayakkabı) *beliñle-* (korku ile uykusundan sıçramak), *bilesince* (beraberinde; yanında; birlikte), *bilmezlen-* (aldırmamak, bilmezden gelmek), *birin birin* (bিরer birer, birbirini ardınca), *buncılayın* (bunun gibi; böyle), *bükid-* (bükmek), *çak* (*tam*), *çiynele-* (çiğnenmek), *çömçe* (büyük ağaç kaşık; kepçe), *devre* (yanlış, ters) *divşir-* (toplamak; devşirmek), *duş ol-* (rastlamak, tesadüf etmek), *düriş-* (çalışmak; çabalamak; mücadele etmek), *düzenlik* (geçinme, uyuşma), *edik* (ayakkabı), *egin* (sırt, omuz), *eglen-* (beklemek, gecikmek), *epsem* (sessiz), *eyt-* (söylemek; sormak), *gümle-* (vızıldamak), *her kankı* (her hangi), *ırla-* (şarkı söylemek), *imdi* (şimdi), *irkil-* (birikmek), *kaçan* (ne zaman), *qanda* (nerede), *qandan* (nereden), *kanı* (hani, kankı (hangi), *kanlı* (kağnı), *kap-* (kapamak; örtmek), *katı* (çok, pek çok), *kısaç* (kerpeten), *kırıl-* (kesilmek), *kimesne* (kimse, kim ise), *kuç-* (kucaklamak), *kullık* (hizmetçilik), *kuri* (kara),

oku- (çağırarak, davet etmek), *öyle* (öğle), *sencileyin* (senin gibi), *şın-* (kırmak), *şındur-* (kırmak, parçalamak), *sınık* (kırık), *sinleş-* (canı yanan köpek için inilti sesler çıkarmak), *siy-* (işemek), *söyin-* (sönmek), *söyündür-* (söndürmek), *şimden şonra* (şimdiden sonra), *şol* (şu), *şular* (şunlar), *tabanča* (tokat), *tağar* (topraktan yapılmış kap), *tapu kıl-* (bağlanmak, emri altına girmek, hizmet etmek, itaat etmek), *tavulğa* (söğüt), *toyla-* (ziyafet vermek; yedirip içirmek; ağırlamak), *tütün-* (tütsülenmek), *uğrı* (hırsız), *uğurla-* (hırsızlık yapmak), *uvat-* (parçalamak; ufaltmak; kırmak), *uvan-* (parçalanmak; ufalanmak), *yağı* (düşman), *yap-* (kapatmak, örtmek), *yap yap* (yavaş yavaş), *yarlıgan-* (günahı bağışlanmak; mağfiret olunmak), *yavuzluk* (kötülük), *yeyni* (ağır olmayan; hafif), *yigrek* (daha iyi), *yilkinil-* (uykuda sıçramak), *yundı* (artık), *yuvala-* (yuvarlamak), *yürügen* (hızlı yürüyen), *yüzgüç* (dalgiç).

Bir dilin zenginliği, sadece kelimelerinin çokluğu ile değil, bir ya da birden çok sözcüğe gerçek anlamının dışında yüklediği farklı anlamlarla da ölçülür. Bu yönden deyimler, kalıplaşmış yapılarıyla kendini meydana getiren kelimelerin temel anlamından farklı bir anlam ifade etmelerinden dolayı, dilin anlam zenginliği kazanmasında önemli bir yer tutar (Yastı, 2007, s. 52).

Terceme-i Sevâkıb sadece kelimeler açısından değil deyimler açısından da oldukça zengindir. Tercüme bir eser olduğu göz önünde bulundurulduğunda *Terceme-i Sevâkıb*'daki deyimler aynı zamanda mütercimnin Türkçeye hâkimiyetinin de bir göstergesidir.

Eserde tespit ettiğimiz deyimler şunlardır:

'*acebe kal-* (hayrette kalmak; şaşakalmak), *ağız aç-* (konuşmaya başlamak), *ağız bir et-* (bir konuda anlaşarak aynı biçimde konuşmak), *ağzı açılıp kal-* (çok şaşırmak, şaşakalmak), '*akla gel-* (hatırlamak), '*aklı başına gel-* (kendine gelmek), *and iç-* (bir şeyi yapmaya veya yapmamaya söz vermek, yemin etmek), *ardına düş-* (peşinden gitmek, takip etmek), *ayağına baş koy-* (büyük saygıda bulunmak), *ayağına düş-* (çok yalvarmak), *ayağına yüz sür-* (saygıyla yüzünü yere sürercesine eğilmek), *ayağ bas-* (girmek, gelmek, uğramak), *baş yire ko-* (tazimde bulunmak, ululamak), *baş aç-* (bir işi yapmaya büyük bir istekle koşmak, can atmak), *baş egme-* (direnmek, teslim olmamak), *baş göster-* (belirmek, ortaya çıkmak, zuhur etmek, vuku bulmak), *baş ur-* (baş eğmek; saygı ile eğilmek), *başdan çık-* (ahlakı bozulmak, doğru yoldan ayrılmak), *başına gel-* (beklenmedik, şaşırtıcı bir olay veya durumla karşılaşmak), *başına ur-* (başına giymek), *bir iken bin ol-* (çoğalmak, artmak), *buz bağla-* (buzlanmak, buz tutmak), *câyiz gör-* (uygun olduğunu kabul etmek), *cânına minnet bil-* (beklenilmeyen iyi bir durumla karşılaşıldığında duyulan memnuniyeti anlatmak için söylenen bir söz), *cân teslim eyle-* (ölmek), *cân vir-* (hayatını onun uğruna feda edecek kadar sevmek), *cüşa gel-* (coşmak, kendinden geçecek duruma gelmek), *dâmenine yapış-* (yalvarıp yakarmak), *dem ur-* (bir şeyden söz etmek), *dil uzat-* (bir kimse veya bir şey için kötü söylemek), *dile gel-* (dedikodu konusu olmak), *dile getir-* (ortaya koymak, anlatmak), *diline düşür-* (yermek veya alay etmek amacıyla birinin kötü veya

yanlış davranışını sürekli söylemek), *duş ol-* (rastlamak; rast gelmek; tesadüf etmek), *dünyāya gel-* (doğmak), *dünyāya kadem bas-* (doğmak), *eceli yitiş-* (ölmek), *el aç-* (Başkasının yardımını isteyecek durumda olmak), *el bağla-* (saygı için ellerini göbeğinin üstüne kavuşturup durmak), *el bir et-* (Birlikte davranmak, dayanışmak), *el çek-* (vazgeçmek), *ele getir-* (ele geçirmek), *elden koma-* (elden bırakmamak; terk etmemek; ihmal etmemek), *ele gir-* (ele geçmek, elde etmek), *eli iriş-* (her tarafa eli yetişme, ulaşma), *eliyle koymuş gibi* (aramadan, kolayca bulmak), *eline düş-* (yakalanmak), *etegine yapış-* (koruyuculuğuna sığınmak, eteğini tutmak), *fırsat bul-* (uygun, elverişli zaman bulmak), *fırsatı ganîmet bil-* (çıkan fırsattan en iyi biçimde yararlanmak), *gam ye-* (kederlenmek, gamlanmak), *ğazaba gel-* (öfkelenmek, kızmak), *gönlünden geç-* (bir şeyin olmasını veya bir şey yapmayı istemek), *gönlünü al-* (kırılan bir kimseyi güzel bir davranışla hoşnut etmek), *gönül bağla-* (severek bağlanmak, içten sevmek, sevmek), *gönül ver-* (sevmek), *göz deg-* (nazar değmek), *gözler görmüş degül* (daha hiç görülmemiş), *gün gibi aşikâr ol-* (çok açık, çok belli), *hâke berâber ol-* (yerle bir olmak, yıkılmak), *hakkindan gel-* (yenmek), *halt it-* (uygunsuz bir söz söylemek, uygunsuz davranmak veya bir iş yapmak), *hatırına düş-* (hatırlamak), *hayrân kal-* (çok beğenmek), *hoş tut-* (iyi davranmak, ağırlamak), *imâna gel-* (Müslümanlığı kabul etmek), *işigine yüz sür-* (birine yalvararak istekte bulunmak), *kadrini bil-* (değerini bilmek, yararlanmak), *kanlı yaşlar akıt-* (büyük üzüntüyle ağlamak), *kendine gel-* (/kendüye gel- (aklı başına gelmek), *kılıç çek-* (kılıçla saldırmak), *kulağ tutma-* (dinlememek), *kulağ ur-* (kulak vermek; dinlemek), *nara ur-* (yüksek sesle uzun uzun haykırmak), *nuṭka gel-* (söz söylemek, konuşmak), *ok yaydan çık-* (geri dönülemeyecek bir iş yapmak), *ödi yarıl-* (çok korkmak), *ömür sür-* (iyi ve rahat yaşamak), *şabri ve kararî olma-* (dayanacak gücü kalmamak), *sözi yere kal-* (saygı görmemek, yüzüne bakılmamak), *şüret bağla-* (meydana gelmek; vücut bulmak; teşekkül etmek), *tabançā ur-* (tokat atmak), *tahta otur-* (hükümdar olmak), *takati kalma-* (gücü azalmak, bitmek), *tapu kıl-* (saygı gösterip itaat etmek), *toz konma-* (Bir şeyde herhangi bir kusurun varlığını kabul etmemek, onu kusursuz göstermek), *ümidî kaṭ' eyle-* (beklediği şeyin olmayacağına kanaat getirmek), *ümit kes-* (umut kesmek), *vücûda gel-* (doğmak, dünyaya gelmek), *yağmur gibi dökül-* (ardı ardına, ara vermeden, aralıksız olarak, sürekli bir biçimde), *yaqasına yapış-* (hesap sormak veya bir şey istemek için tutup bırakmamak), *yaqasını çāk it-* (üzüntüden dolayı elbisesini yırtmak, parçalamak), *yan gel-* (bir işe karışmayarak rahatına bakmak, keyfince yaşamak), *yir öp-* (bir büyüğün önüne eğilmek), *yol göster-* (kılavuzluk etmek, yolu bilmeyene anlatmak, tarif etmek), *yola gir-* (tarikate girmek), *yüz çevir-* (ilgiyi kesmek), *yüz sür-* (saygı gösterilen biri karşısında eğilmek), *yüz tut-* (yönelmek), *yüz virme-* (yakınlık göstermemek), *yüzün çevür-* (gösterdiği ilgiyi kesmek), *yüzü kara ol-* (utanacak bir durumu olmak), *zahmet çek-* (sıkıntıya, zorluğa katlanmak).

5. Terceme-i Sevâkîb'ın Dil Özellikleri

Terceme-i Sevâkîb tarihî, tasavvufî ve edebî özelliklerinin yanında dil özellikleri açısından da önemli bir eserdir. Eser, imla farklılıklarından ek uyumsuzluklarına, hâl eki nöbetleşmelerinden yazıldığı döneme göre farklılık arz eden yapı ve kelimelere kadar birçok dilbilgisel özellik taşımaktadır.

Eserde tespit ettiğimiz dil özellikleri şunlardır:

1. Ek uyumsuzluğu, kalın sıradan kök ve gövdelere ince ünlü, ince sıradan kök ve gövdelere kalın ünlü getirilmesi durumudur. Bu durum Arapça ve Farsça kelimelere getirilen Türkçe eklerde daha çok görülmektedir.

Eraslan, ek uyumsuzluğunun sebebini yabancı kelimelere ünlü uyumuna bakılmaksızın yaygın biçimde kalın ünlü getirme temayülüne bağlamaktadır (1970: s. 113). Korkmaz, ünlü uyumunun bozulma sebeplerinden birinin Farsçanın Türkçe üzerindeki tesiri olarak ifade ederken (2013: s. 181); Duman ise ünlü uyumu dışında kalan bu örneklerin imla yanlış olmasından ziyade bazı ağız katmanlarının ya da belli bölgelerin söyleyiş özelliği olabileceğini ifade etmiştir (2004: s. 63-64).

Terceme-i Sevâkîb'da da ek uyumsuzluğu olarak değerlendirilen yazımlara rastlanmaktadır. Ek uyumsuzluğu metinde görülen geçmiş zaman (-dük), isimden isim yapma (-lik), fiilden isim yapma (-mak) ve isimden isim yapma (-rak) eklerinde görülmektedir.

a. -dük (Görülen Geçmiş Zaman 1. Çokluk Şahıs Eki)

bırakdük بر اقدك 29a/14

biz dağı babamız hizmetine balık avlarken bir gün ağumuzu deryâya bırakdük (29a/14)

b.-lık / -lik (İsimden İsim Yapma Eki)

rüşenlik	روشنلق	59b/8	bâkîlik	باقىلق	63b/5
şeyhlik	شيخلق	58b/3	körlüğüna	كورلغنه	274a/7
şahneliği	شحنه لغى	157b/1	kâfirlikdan	كافرلقدن	205a/12
kâhillik	كاهل لق	167b/15	bî-hodlik	بيخودلك	213a/3
iltifâtsizligün	التفاتسزللك	180a/17	düşmenlikları	دشمنلقلرين	170b/11
şādîlik	شادىلق	40a/15	zārîlik	زارىلق	191b/13

c.-mak / -mek (Mastar Eki)

eylemek	اىلمق	125b/2	atmek	آتمك	94a/2
añlamak	اكلمك	53b/2	añlamak	اكلمك	109a/4

d.-rak / -rek (İsimden İsim Yapma Eki)

efḏali-raḡ افصلی رق 6b/12 āsān-rek آسان رك 6b/12

2. Kelimelerin imlasında karşılaşılan farklılıklar eserin yazıldığı dönemde yazı dilinin henüz standartlaşmaması ve müellif ya da müstensihlerin imlaya tam hâkim olamaması ile açıklanabilir. *Terceme-i Sevâkıb'* da aynı kelimenin metin içinde farklı yazılışlarıyla karşılaşılmaktadır. Aynı zamanda bu farklılık bazı eklerin yazımında da görülmektedir.

2.1. Kelimelerin imlasında görülen ikilikler

aşağa

aşağa اشاغه 42a/1 aşağı اشغه 33b/13

baña

baña بكا 19b/7 baña باكه 100b/12

biz

biz بيز 12b/7 biz بز 10b/3

bizüm

bizüm بزوم 8b/6 bizüm بیڑم 10a/3

bizüm بیڑم 10b/4

duy- / ṭuy-

duymadı دویمدی 41b/6 ṭuymayıcak طویمیجق 18a/10

ḥāce / ḥoca

ḥāce خواجه 280b/6 ḥoca خوجه 280b/6

ḥār / ḥor

ḥārılığa خوارلغه 59b/2 ḥor خور 59b/3

içeri / içerü

içeri (16) ایچری 126b/5 içerü (5) ایچرو 126b/6

iki / ikki

ikki (9) اکی 24b/11 iki (73) اکی 27b/1

keci / kedü

kedü (5)	كدى	20b/15	kedü(1)	كدو	268a/6
kendi / kendü					
kendi (191)	كندى	36b/16	kendü (49)	كندو	64a/2
kendüye / kendine					
kendüye (5)	كندويه	19a/6	kendine (16)	كندينه	37a/9
oķı- / oķu-					
oķı- (35)	اوقى	48b/9	oķu- (23)	اوقودى	19b/8
saña / şaña					
saña (44)	سكا	6b/14	şaña (1)	صاكة	66b/9
şarı / şaru					
şarı (1)	صارى	52a/6	şaru (1)	صارو	52a/7
şarmışak / şarmısak					
şarmışak (1)	صرمصاق	44a/2	şarmısak (3)	صارمصاق	43b/10
sekiz / sekkiz					
sekiz (6)	سكز	4b/13	sekkiz (2)	سكز	18a/13
şimden şoñra- şimdiden şoñra					
şimden şoñra (4)	شمدنصكره	87a/16	şimdiden şoñra (6)	شمدیدنصكره	115b/17
tolan-/ dolan-					
tolan- (7)	طولانور	204b/1	dolan- (2)	دولانوردى	220b/4
toptolu / toptolı					
toptolu (5)	طوبطلو	115a/7	toptolı (5)	طوبطلى	59a/17
tur-/ dur-					
tur- (41)	طوردى	271b/14	dur- (4)	دورر	145a/10
tutup / dutup					
tut- (57)	طوتوب	8a/5	dut- (4)	دوتوب	129b/16

tütün / dütün

tütün (2)	توتون	37a/7	dütün	دوتون	181b/1
-----------	-------	-------	-------	-------	--------

ulu / ulı

ulu (24)	اولو	24b/3	ulı (5)	اولی	27a/13
----------	------	-------	---------	------	--------

uyhu-uyku-uykı

uyhu (3)	اويخو	83a/17	uyku (9)	اويقوده	168b/12
----------	-------	--------	----------	---------	---------

uykı (6)	اويقى	247b/3			
----------	-------	--------	--	--	--

yeşil

yeşil	ياشل	21a/4	yeşil	يشل	27a/5
-------	------	-------	-------	-----	-------

yidi / yiddi

yidi (11)	يدى	87b/14	yiddi (9)	يدى	12b/7
-----------	-----	--------	-----------	-----	-------

2.2. Eklerin imlasında görülen ikilikler

-cağız, -cegiz; -cuğaz, -cügez [جوزكز] / [جغاز] / [جكز] / [جغز] (İsimden İsim Yapma Eki)

günceğiz	كون جكز	114b/8	kelbcügez	كلب جوزكز	55b/7
kelbceğiz	كلب جكز	206a/13	kuşcuğaz	قوش جغاز	44a/16
kelbceğizler	كلب جكزلر	115b/16	segceğizi	سك جكزی	245b/4
şucağızdan	صو جغزدن	269a/12			

-ıcağ, -icek / -ücek [جك] / [جك] / [جك] (Zarf-fiil Eki)

diyicek (22)	ديجك	6a/14	diyücek (88)	ديوجك	21b/13
dökilicek	دوكليجك	18a/15	tuymayıcağ	طويميجق	18a/10

-vuz, -vüz / -y-üz [وز] / [وز] (1. Çokluk Şahıs Eki)

getürmeyevüz	كتورميه وز	49a/12-13	vireyüz	ويره يوز	6a/3
olavuz	اوله وز	254a/14	olayuz	اوله يوز	149b/12
olursavuz	اولورسوز	43a/8	qalayuz	قلايوز	163b/17

yitişdürmeyevüz	یتشدرمیه وز	112b/15	yitişeyüz	یتشه یوز	179b/10
-madın, -medin / -madan, -meden (Zarf-Fiil Eki) [-مدن] / [-مدین]					
açmadın	آچمدین	8b/5	dimedın	دیمدن	75b/16
getürmedin	کتورمدین	77a/7	olmadan	اولمدن	140b/5
olınmadın	اولنمدین	23b/4	söylemede n	سویلمدن	74b/12
söylemedin	سویلمدین	6a/12	virmeden	ویرمدن	27b/4
-alum / -elüm (Çokluk 1. Şahıs Emir Eki) [-ه لم] / [-ه لوم]					
şıçrayalum	صچرایلوم	20b/13	varalum	واره لم	52a/1
gidelüm	کیده لوم	10a/1	gidelüm	کیده لم	217b/11
idelüm	ایده لوم	20b/16	idelüm	ایده لم	10a/15

-lı, -li / -lu, -lü (İsimden İsim Yapma Eki)

gizli / gizlü ; atlı/atlu

gizli	گزلی	108b/7	gizlü	گزلو	80a/9
atlı	آتلی	18b/13, 261b/4	atlu (1)	آتلو	27b/16

3. Bazı eklerin Uygur imla geleneğinde olduğu gibi kelime tabanlarından ayrı yazıldığı görülmüştür.

küçük-leri	کوچک لری	52a/1	iki-si de	ایکی سیده	37b/15
ğaraž-suz	غرض سوز	32a/15	gün-cegiz	گون جکز	114b/8
kelb-cegiz	کلب جکز	206a/13	kelb-cügez	کلب جوکز	55b/7
kuš-cuğaz	قوش جغاز	44a/16	seg-cegizi	سك جکزى	245b/4
kelb-cegizler	کلب جکزلر	115b/16	Ḥaṭībī'nün	خطیبى نك	6b/1
efđali-rağ	افضلى رق	6b/12	āsān-rek	آسان رك	6b/12
kāhillıq	كاهل لق	167b/15			

4. Metinde belirtme hâli eki bazı kelimelerde hemze (°) ve esreli hemze (ε) ile karşılanmıştır. Bu kullanım genellikle sonunda güzel he (°) bulunan kelimelerde tespit edilmiştir. Metinde karşılaştığımız örneklerden bazıları şunlardır:

felāsife’i	فلاسفة	9a/14	kimesne’i	كمسنة	50a/10
fitne’i	فتنة	10a/9	nesne’i	نسنه	60a/3
gice’i	كججه	95b/2	nükte’i	نكتة	23b/17
ķāfile’i	قافلة	82b/17	maķreme’i	مقرمة	75b/8
kāse’i	كاسه	249a/16	mertebe’i	مرتبه	273a/10

Metinde belirtme hâli eki ye (ى) ile biten kelimelerde de şu şekilde kullanılmıştır:

desti’i	دستى	144a/16	kişi’i	كشى	179b/11
ilçi’i	ايلچى	192a/12	rubā’ī’i	رباعى	136b/9
ķādı’ı	قاضى	131a/12	sini’i	سينى	104b/2

5. Eserde 146 yerde “ben”, 9 yerde “men” zamiri kullanılmıştır. Türkiye Türkçesi ve bazı lehçeler dışında ben zamiri men olarak kullanılmaktadır. Eserin tercüme bir eser olduğu göz önünde bulundurulduğunda bahsi geçen zamirin Farsçadaki men [من] olduğunu söyleyebiliriz: **men** (26b/17, 162a/6, 180a/5, 185b/9, 200a/7, 216a/13)

Men kelimesi 222b/11’de geçen örneklerde ise Farsça kişi zamiri olarak kullanılmıştır:

Hazret-i Sultān’uñ mübārek nazarı duş ^[10] oldu hemān yirinden bī-ihtiyār kalkup kelimāta başladı ve buyurdi ^[11] merħabā cān-ı men imān-ı men maħdūm-ı men maħbūb-ı haķķ ma’sūķ-ı enbiyā ^[12] diyüp istikbāl eyledi

6. Türkiye Türkçesinde dönüşlük zamiri olarak kullandığımız “kendi” kelimesi Eski Türkçe döneminde “kentü”, Eski Anadolu Türkçesinde “kendü” şeklinde kullanılmıştır. Kelime hâl ekleri ile kullanıldığında araya zamir n’si gelmektedir. Tercümede 6 örnekte “kendü” dönüşlük zamiri ile hâl eklerinin arasına “n” yerine “y” sesinin getirildiği görülmektedir:

kendüye [کندويه] (19a/6, 26a/5, 60a/3, 104b/5); *kendüyi* [کندويى] (20b/8, 42b/13)

7. Türkçede ķ ünsüzü ile biten kelimelere ünlü ile başlayan bir ek getirildiğinde bu ses tonlularak g’ya dönüşür. Metnimizde bu duruma genellikle uyulduğu görülmüştür: *muştuluğa* 8b/7, *ķlavuzluğa* 187a/10, *varmağa* 74a/13, *toprağa* 29a/9, *balçığa* 50b/15, *otlağa* 138b/8, *ortalığa* 244a/3.

Yukarıdaki kurala aykırı örnekler de vardır. Bunlar: *alçaķa* [128b/2], *taķaķa* [111a/2, 149b/74], *varaķa* [134b/16], *zındıķa* [277b/12], *topraķa* [145b/6], *’urūķı* [16b/1], *ibrīķı* [96a/2], *aķlıķından* [95b/10].

Aşağıdaki örnekte ise sesin iki ünlü arasında hem tonlu hem de tonsuz şeklinin beraber kullanıldığı görülmektedir:

topraķa	طبراķه	145b/6	toprağa	طبراغه	29a/9
---------	--------	--------	---------	--------	-------

8. Metinde Arapça kelimelerin yazılışında kullanılan şedde, Türkçe bazı kelimelerde de (*ıstı, sekiz, kısa, iki, elli ve yedi*) kullanılmıştır. Ayrıca aynı kelime içinde yan yana gelmiş ikiz ünsüzleri göstermek için de şedde kullanılmıştır.

Arapça kelimelerdeki şeddeli yazılışlar:

zerre	زَرَّة	1b/3	ğarrā	غَرَا	2a/6
ğurresinde	غُرَّة سِنْدَه	3b/2	ħussād	حُسَاد	10a/3
ğammāz	غَمَاز	10a/3	muḳaddem	مَقْدَم	10b/13
muħibbān	مُحِبَّان	10b/1	ħattā	حَتَّى	12b/3

Türkçe kelimelerdeki şeddeli yazılışlar:

ıssıcaḳ (2)	اَسِيْجِق	42a/15	sekkiz (2)	سَكْز	18a/13
kışşacuḳ (4)	قِصَّه جِق	85a/7	ikki (9)	اِكِّي	24b/11
yiddi (9)	يِدِّي	12b/7	elli (4)	اَللِّي	13b/10

Metin içinde yan yana bulunan aynı ünsüzleri göstermek için de bazen şedde kullanılmıştır:

elleriyle	اَللَّيْلَه	19a/4	ğazeller	غَزَلَلَر	39a/4
-----------	-------------	-------	----------	-----------	-------

Ayrıca metinde bazı kelimelerin hem şeddeli hem de şeddesiz şekilleri mevcuttur. Bunlardan bazıları şunlardır: *ıssıcaḳ* (2), *ıssıcaḳ* (2), *sekkiz* (2), *sekkiz* (8), *kışşacuḳ* (4), *kışşacuḳ* (1), *ikki* (9), *iki* (81), *yiddi* (9), *yidi* (24).

9. Hâl ekleri, isim işletme eklerindedir. İsimlerin başka kelimelerle (isim, edat, fiil) ilgi kurmak üzere aldığı eklerdir. Yalın, yükleme, yönelme, bulunma, ayrılma, ilgi, vasıta, eşitlik ve yön gösterme gibi türleri bulunmaktadır.

Tarihî Türk lehçelerinde sık rastladığımız olaylardan biri de hâl eklerinin kendi görevleri dışında birbiri yerine kullanılması hadisesidir. Hâl ekleri nöbetleşmesi adı verilen bu hadiseye *Terceme-i Sevâkıb'* da da rastlanmaktadır.

Normal şartlarda her hâl ekinin kendi belirttiği anlam doğrultusunda kullanılması gerekirken Türk lehçelerinde hâl ekleri arasında nöbetleşmeler görülmektedir. Nöbetleşme terimiyle hâl eklerinin birbirlerinin yerine kullanılması anlamı kastedilmiştir. Eski Türkçeden günümüz Gagavuz, Türkiye, Kazak ve Halaç Türkçesinde de nöbetleşme görülmektedir. Hâl eki nöbetleşmeleri yalnızca Türk dillerinde değil aynı zamanda bazı Altay dillerinde ve Ural dillerinde de bulunur (Demirci, 2007: s. 126-139).

Terceme-i Sevâkıb' da yazım hatası olarak değerlendirilemeyecek kadar çok örnekte hâl eki nöbetleşmesi görülmektedir. Metinde tespit ettiğimiz bazı örnekleri şunlardır:

9.1. Belirtme hâli eki yerine yönelme hâli ekinin kullanılması

ferâgat idüp sefer eylemeye [eylemeyi] kabûl eylemeyüp gitmegi muqarrer eylediler. [10a/13]

Hâzret-i Mevlânâ'ya [Mevlânâ'yı] bir gece kırk meclise da'vet eylediler [74a/12]

halkları muktezâsınca görenlere [görenleri] dağı inkâr iderler muhibb olanlarıñ maḥabbet ve irâdeti ezeli olduğı gibi münkirinüñ inkârı dağı ezelidür [239/8-9]

9.2. Belirtme hâli eki yerine yalın hâlin kullanılması

vâridâtı da'vâsın iden bu kelimâtı istimâ' idüp dağı şalât [şalâtı] ihmâl ider mi [44b/9-10]

Hülâgü Bağdâd şınurı [şınurını] kuşatdı ammâ bir niçe gün fetḥ müyesser olmadı [45a/3-4]

Hudâvendigâr buyurdılar ki taşra atuñ her kim alursa alsun ḥ'âce dağı altun [altunı] taşra bırağdı [59a/13-14]

emr eyledi ki Hâzret-i Mevlânâ'nuñ mübârek şüreti [şüretini] taşvîr eyleye [75b/14]

didiler üçüncü gün 'adüvv-i leşkeri şınup kendiler [kendileri] de ğâyib oldılar [92a/3-4]

bizüm kelâmumuz [kelâmumuzı] fehm iderler diyüp şafâlandı ve buyurdı ki şimdiden soñra [115b/17]

bu cihânda râhatı bir kimesneye virür ki nâ-ḥağk yirde halk [halkı] incitmekden [175b/13]

her kişi bir haber söyler idi kendiler [kendileri] ḥağkıında kendiler [kendileri] olan kelimâtı haber virürler-idi [201b/13-14]

ma'lûm idindi ki Hâzret-i Hudâvendigâr kendiler [kendileri] cimâ' idüp cevher-i 'Ārif rahm-i mâderde düşüp dağı ricâlullâhdan olacağını ve dünyâda [240b/5-6]

9.3. Yönelme hâli eki yerine bulunma hâli ekinin kullanılması

Hâzret-i Mevlânâ buyurdı ki bir nahvî dağı kuyuya düşdi bir derviş kuyunuñ ağızında [ağızına] geldi [177b/10-12]

cevher-i 'Ārif rahm-i mâderde [mâdere] düşüp dağı ricâlullâhdan olacağını ve dünyâda [240b/5-6]

9.4. Yönelme hâli eki yerine belirtme hâli ekinin kullanılması

ādâb-ı tarikat tamâm olunca kendilere Kayseriyye ârzüsü düşdi Hâzret-i Mevlânâ'yı [Mevlânâ'ya] vedâ' idüp mahrûse-i Kayseriyye'ye tevaccüh eyledi [17b/10-12]

Mevlânâ müteveccih olduğça medresenüñ kapusunda olan kilidler açilup yine kendüsini [kendüsine] örtildiği ḥuşuşı haber viricek [96a/5-6]

seferden gelen bizüz ziyâret bizi [bize] lâzımdur demek olur ve'l-hâşıl meclisde ḥâzır olanlar ḥayrete düşüp [102b/3-4]

bir kimesneye zarar vâki' olmasını [olmasına] hükm iderler [230b/1]

9.5. Bulunma hâli eki yerine yönelme hâli ekinin kullanılması

Çelebi Bedreddin kırk gün hasta oldu mücerred küstâhlık idüp ḥuzûr-ı Hudâvendigâr'a [Hudâvendigâr'da] olup da ğayrıya ârzu eyledüğü ecilden ol ma'nâyı iş'âr idüp [33a/1-3]

H'âce Şemseddin-i 'Atṭâr dirler bir kimesne Hâzret-i Mevlânâ'nuñ ḥizmetine [ḥizmetinde] idi [50a/13-14]

Şemsî Çelebi'nün hüccesine geldi gördi ki uyur Meðnevî-i Şerîf arkası cānibine [cānibinde] kalmış [58a/11-12]

Kādi Sirāceddīn nāmına [nāmında] münkir-i semā' vardı ammā ğāyetde 'inādda idi [121b/10-11]

Hāzret-i Mevlānā zamānında Şeyh Nāşireddīn nāmına [nāmında] bir şahş var-ıdı [181b/8-9]

ziyāde şafā-yı hātırā mālīk sulţān idi aşlā bir sözi yere [yerde] kalmazdı [256b/13]

9.6. Bulunma hâli eki yerine ayrılma hâli ekinin kullanılması

Hāzret-i Mevlānā'ya hürmet için yanuma gelmediler ırakdan [ırakda] tururlarken [30a/17]

9.7. Ayrılma hâli eki yerine bulunma hâli ekinin kullanılması

bizüm medresemüz kapusunda [kapusundan] geçe veyā bizi dost idüp mahabbet ide veyā bizüm nāmımızı zevk ile yād ide [111b/2-3]

Şemseddīn'ün şādiden gönlinde [gönlinden] geçdi ki benüm başum böyle yāre fedā olsun [36b/3]

9.8. Eksiz ilgi hâli eki yerine yalın hâlin kullanılması

Mevlānā [Mevlānā'nuñ] buyurduğı ma'nādur diyince dehşetden Şeyh uyandı bu fikre istiğrākda [72b/11]

zıkr olınan 'azizler [azizlerün] her biri zamānunuñ ferīdi idi imdi kıyās gerekdür [25a/9-10]

10. Metinde bugün standart Türkçede kullanılan zarf-fiillerin büyük bir bölümü kullanılmıştır. Dönem itibarıyla -IcAK, -ArAK, -mAdIn, -UbAn zarf-fiil ekleri de metinde yer almıştır. Metinden tespit ettiğimiz zarf-fiil ekleri şunlardır:

-a, -e “kona göçe” [12a/17]; -arağ/-erek “iderek” [270b/2], “urarak” [175a/7] ; -ürek “diyürek” [دیورک] [78a/10], “söyleyürek” [2108a/1], -alı, -eli “olalı” [112b/12]; -dükçe “didükçe” [12b/15], -dukça “kaldurdukça” [52b/1]; -dükde “virdükde” [13a/6], -dukda “vardukda” [6a/12]; -ıcağ “kalkıcağ” [17a/1], -icek “dökilicek” [18a/15], -ücek “diyücek” [21b/13]; -ınca “olınca” [41b/7], -ince “görince” [21b/12], -ken “iderken” [47b/1], -madın “açmadın” [8b/5], -medin “gelmedin” [134b/13]; -up “buluşup” [141a/6], -üp “diyüp” [140b/16]; -u, -ü; -ı, -i “şalını şalını” [200a/8]; -üben “diyüben” [102b/12].

Eski Anadolu Türkçesi döneminde sık rastladığımız -ıcağ, -icek zarf-fiili eki Osmanlı Türkçesi döneminde bir müddet kullanılmış, daha sonra kullanımdan düşmüştür. Metinde 132 örnekte -ıcağ, 133 örnekte ise -icek zarf-fiil eki kullanılmıştır.

EAT'de sık kullanılan ek bu dönemde yavaş yavaş kullanımdan düşmeye başlamıştır. Metinde sadece bir örnekte -üben zarf-fiil ekine rastlanmıştır.

Bunda Manşür diyüben hükm-i siyāset olmadın [102b/12]

11. Terceme-i Sevākıb'da bugün kullanılan fiilden isim yapma eklerine (-ma, -me; -mağ, -mek; -ş, -ış, -iş) ilaveten -mAKlık ekine de rastlanmaktadır.

-mağlık, -meklik

olmaklığı [5a/6], uyanmaklığa [168b/13], olmaklığı [267a/8]; virmekligi [6a/5], yitişmekligi [57a/9], gelmekligüm [231b/16], eylemekligi [273a/12]

12. Metinde *kelimât*, *maḳāmât* ve *kerāmât* kelimeleri çoğulluk belirtmesine rağmen bu kelimelerde *-lAr* çokluk eki de kullanılmıştır.

kelimât “kelimeler” [kelimâtlar] [13a/6, 64b/14, 270a/15], *maḳāmât* “makamlar” [maḳāmâtlar] [260a/8, 281b/15], *kerāmât* “kerametler” [kerāmâtlar] [271b/1, 281b/10]

13. Metinde birkaç örnekte ünsüz ikizleşmesi görülmektedir. Metinde *iki* (ikki), *yedi* (yiddi), *sekiz* (sekkiz) ve *kışa* (kışşacık) kelimelerinin hem şeddeli hem de şeddesiz yazılışları yer almaktadır.

iki (108)	اكي	27b/1	ikki (9)	اكي	24b/11
kışa (1)	قصه	85a/9	kışşacık (3)	قصه جق	85a/7-11-12
yidi (11)	يدي	3a/4	yiddi (9)	يدي	12b/7
sekiz (6)	سكز	4b/13	sekkiz (2)	سكز	18a/13

14. Metinde sadece bir örnekte *yorrır* şimdiki zaman eki kullanılmıştır.

rūh-ı mü'mîn rızâ ve Rızvân'a vâşıl olu yorrır şādılık eylemezler mi diyince cevâb virdiler
olu yorrır اولويورر 237a/9

[237a/8-9]

15. Metinde *-Up-ṭurur* öğrenilen geçmiş zaman teklik üçüncü şahıs eki iki örnekte kullanılmıştır.

Cenâb-ı Haḳ'dan selâm getürdi ve didi ki mescidüñ taşrasında İblis hod haḳir olup ṭurur (126b/4-5)

ḥammâmcı ḥazîneye girdi ba'zı küşe'i meremmet için gördi ki ḳuṭbü'l-evliyâ mest-i bâde tecellî olup ṭurur (116b/10-11)

16. Oğuz Türkçesini Orta Türkçe şivelerinden ayıran en önemli ses hadiselerinden biri, kelime başında ünsüzlerin sedalılışmasıdır. Bu sedalılışma hadisesi t-d, k-g, ç-c, p-b ünsüzleri arasında tespit edilmektedir. Sedalılışma başta, içte ve sonda görülebilir (Şahin, 2003, s. 43).

Metinde d'li ve t'li yazılışların yanında hem t'li hem d'li örneklere rastlanmaktadır. *toğan*, *toğ-*, *toḳın-toḳan-toḳaş-*, *ṭur-*, *ṭut-* ve *tütün* gibi kelimelerde d'li yazılışı da metinde görebilmekteyiz.

t- / d- değişmesi olanlar:

daḳı	1b/5	dinle-	172b/15	dört	21a/10
deg-	125a/12	diri	269b/15	döşe-	75a/16
degül	146a/16	diril-	173a/17	döşek	54b/9
dek	169b/8	ditre-	13a/14	duş ol-	17b/2

demür	84b/9	doğın-	37a/6	dün	23b/8
deve	163a/7	dög-	44a/3	dürlü	245a/11
dırnağ	170b/7	dök-	37b/9	düş	192b/11
di-	172a/11	dökil-	33a/10	düş-	251a/2
dil	202a/1	dön-	64b/17	düz-	132b/12
dile-	172b/6	döndür-	75b/1		

t- olarak kalanlar:

tabanča	39b/14	tırnağları	253a/6	topını	7b/15
tağ	257b/8	toğan	251a/14	toprak	56a/12
talamaz	13b/15	toğradı	44a/5	toptolu	115a/17
tam	20b/13	toğrı	85a/10	toyınca	126b/17
tatlu	44b/12	toğrıldı	89a/7	toyla-	282b/15
tapu	51b/11	toğınup	49b/7	toymaz	173b/11
tar	50b/15	toğsan	154a/11	toz	37b/12
tarlık	173a/17	toğundurup	44a/7	tozlan-	73b/9
tartup	156a/10	toğuz	4b/17	tururam	178b/16
taş	84b/15	tolanup	245b/5	tut-	23/3
taşra	164a/8	tolaşdı	87b/6	tutulup	94a/7
şayanmayasın	129a/12	toğdura	180a/4	tütün	37a/7
tolu	62a/15				

Metindeki hem d'li hem t'li örnekler:

toğan	251a/14	doğanlar	227a/13
toğup	2a/2	doğmadın	240b/8
toğınup	49b/7	doğınup	37a/6
tolanup	245b/5	dolanurdu	220b/14
tolaşdı	87b/6	dolaşup	81a/10
tolaşdı	181a/17	dolaşup	81a/10
turur	65a/15	durur	77b/7
tut-	23a/3	dutup	129b/16
tütün	37a/7	dütün	181b/1

17. Eski Türkçede bütün iyelik eklerinin üzerine gelen n belirtme hâli eki Eski Anadolu Türkçesi döneminde sadece teklik 3. şahıs iyelik eklerinden sonra kullanılmıştır (Yavuz, 2006: 229-230). -n belirtme hâli eki metnimizde hem teklik hem de çokluk 3. şahıs eklerinden sonra kullanılmıştır.

Teklik 3. şahıs iyelik eklerinden sonra:

atı öñince eyer gâşiyesin omuzlarında götürmegi [25a/2-3]

ehlü'llâh mağabbeti da'vâsın iden kimesnelerüñ i'tikâdları böyle olmayınca [32a/7]

Hâzret-i Şemseddîn'üñ yüzine nazar idüp medh ü denâsın eyler-idi [38a/7-8]

ağvâli beyân eyledi hemân mezkûr mütehayyir olup yakasın yırtup ağlamağa [50b/1]

da'vāsın [32a/7, 44b/9, 62a/2, 105b/11, 132b/16, 264b/11, 271a/14, 278b/2]; *āyet-i kerimesin* [4b/10, 123b/3]; *kapusın* [126a/1, 169b/11]; *du'āsın* [127b/13]; *süresin* [129a/8]; *ma'nāsın* [148b/7]; *fā'idesin* [173b/3]; *recāsın* [214a/8]; *yaqasın* [50b/1, 98a/11, 251a/16]

Çokluk 3. şahıs iyelik eklerinden sonra:

ekābir bî-ḥod olup yaqaların çāk eylediler [165b/6-7]

niçe segeçizler başların birbirine idüp yatmışlar [170b/8-9]

kan bahāsını virüp ḥaşımaların ḥoşnūd eyledi [178a/5-6]

137a/6'da n belirtme hâli eki geniz n'si ile karşılanmıştır.

derviş ayaklarıñ böyle idüp taşdan dükenden ḥazer eyle 137a/6-7

ayaklarıñ اياقلىرىك 137a/6

18. Metinde kelime içi -k/-ḥ- değişikliğine birkaç örnekte rastlanmıştır. *uyḥu* (4) [اويخو] 83a/17 *uyku* (9) [اويغوده] 168b/12, *aḥşam* (3) [اختشام] 177a/17, *yoḥsa* (27) [يوخسه].

19. -vUz 1. çokluk şahıs eki metinde sadece iki yerde kullanılmıştır.

eger biz fāriḡ olucaḡ olursavuz anlarıñ ḥāli nice olur bizüm bu mertebe [43a/8]

ümizdür ki semā'da sizüñle cem' olavuz ve hem mübārek başından külāhını [254a/14]

20. Metinde geçen *her kanḡı* (her hangi), *kaçan* (ne zaman), *ḡanda* (nerede), *ḡandan* (nereden), *ḡanı* (hani), *ḡanḡı* (hangi) kelimeleri Eski Türkçe izlerini taşımaktadır.

21. Eserde bir kelimedede yer değiştirme örneğine rastlanmıştır:

çölmekçi چولمكى 144a/3

22. Tarihî Türk lehçelerinden biri olan Çağatay Türkçesinde ve bugün Türkmen Türkçesinde rastladığımız Arapça ve Farsçadan alınan kelimelerde “f”lerin kurallı olarak “p”ye çevrilmesi hadisesi *Terceme-i Sevākıb*'da *sifāriḡ* (<Far. sipāriḡ) kelimesinde karşımıza çıkmaktadır.

sifāriḡ (2) (سفارش) 178a/9, 213b/12 *sipāriḡ* (2) (سپارش) 182b/1, 192a/12

Sonuç

Mecdüddîn Ferîdûn b. Ahmed'in *Risāle-i Sipehsâlâr*'ı, Ahmed Eflakî'nin *Menâkıbü'l-Ârifîn*'i, Abdülvehhab Hemedânî'nin *Sevākıb-ı Menâkıb-ı Evliyâullah*'ı Mevlâna, Mevlevîlik ve dönemin ileri gelenlerinin anlatıldığı önemli eserlerdir.

Ahmed Eflakî'nin *Menâkıbü'l-Ârifîn* adlı eserinin Abdülvehhâb Hemedânî tarafından özetlenerek yayına hazırlanmış hâli olan *Sevākıbü'l-Menâkıb*, Derviş Mahmud'un hazırladığı *Terceme-i Sevākıb* adlı çeviriye asıl kaynaklık eden eserdir.

Mevlâna ve dönemin ileri gelenlerinin anlatıldığı *Terceme-i Sevākıb*, menakıbnameler içinde özel bir yere sahiptir. Türkiye ve dünya kütüphanelerinde tespitini yapabildiğimiz 126 yazma nüshasının bulunması eserin ne kadar sevildiği ve benimsendiğinin bir göstergesidir.

Derviş Mahmud tarafından Farsçadan Türkçeye tercüme edilen eser, Klasik Osmanlı Türkçesi döneminin birçok özelliğini bünyesinde barındırmaktadır.

Arapça ve Farsça unsurların yoğun olduğu eser, bugün ve yazıldığı döneme göre eskicil (arkaik) sayılabilecek kelime ve eklere sahiptir.

Terceme-i Sevâkıb tercüme bir eser olmasına rağmen deyimler yönüyle oldukça zengin bir eserdir.

Terceme-i Sevâkıb'da ek uyumsuzlukları, imladaki tutarsızlık ve ikilikler, hâl eki nöbetleşmeleri, haber ve tasarlama kiplerinde döneme göre farklılıklar, EAT dönemine has kelime ve yapılar, ses değişimleri gibi birçok dilbilgisi özelliği görmekteyiz.

Extended Abstract

Derviş Mahmud translated *Sevâkıb-ı Menâkıb-ı Evliyaullah* H 998, written by Abdülvehhab Hemedânî in Persian, into Turkish under the name *Terceme-i Sevâkıb* in 1590. In *Terceme-i Sevâkıb*, there are legendary tales belonging to Mevlana Celâleddîn-i Rumi, Bahaeddin Veled, Seyyid Burhâneddîn Muhakkik-i Tirmîzî, Şeyh Şemseddîn-i Tebrîzî, Şeyh Selâhaddîn-i Zerkûb-ı Konevî, Çelebî Hüsâmeddînü'l-Urmevî, Sultân Veled, Ulu Arif Çelebi and Çelebi Şemseddînü'l-Âbidî.

The 215 foils of the work, which consists of 280 foils, are composed of the biographies of Mevlana Celâleddîn-i Rûmî and Ulu Arif Çelebi. Derviş Mahmud has written the work as nine chapters just like Hemedânî. In each chapter the story of one Sultan is recounted. The work has nine chapters and under these chapters there are subheadings. In these chapters different stories are narrated.

Terceme-i Sevâkıb that includes the political, social, and cultural elements of the time period it was written, has a special place among menakıbnames. It has over than a hundred hand-written copies in the libraries of Turkey and the world, which is a testament to how much it is loved and adopted by the readers.

Terceme-i Sevâkıb covers the characteristics of the Classical Ottoman Turkish period. In the work, which also contains Arabic and Persian phrases, there are numerous Turkish terms not used in standard Turkish. As far as we can determine, these words are: *ağsırt-, alda-, ancılayın, anda, andan, aña, anı, anlar azacuk, azın azın, başmak, beliñle-, bilesince, bilmezlen-, birin birin, buncılayın, bükid-, çaç, çiyne-, çömçe, devre, diuşir-, duş ol-, düriş-, düzenlik, edik, egin, eglen-, epsem, eyt-, gümle-, her kankı, ırla-, imdi, irkil-, kaçan, kanda, kandan, kanı, kanlı, kap-, katı, kısaç, kırıl-, kimesne, kuç-, kullık, kuru, oku-, öyle, sencileyin, sın-, şındur-, sımık, sinleş-, siy-, söyün-, söyündür-, şimden şoñra, şol, şular, tabança, tağar , tapu kıl-, tavulga, toyla-, tütün-, uğrı, uğurla-, uvat-, uvan-, yağı, yap-, yap yap, yarlığan-, yavuzlık, yeyni, yigrek, yilkinil-, yundi, yuvala-, yürügen, yüzgüç.*

Even though *Terceme-i Sevâkıb* is a translation, it is extremely rich in idioms.

In this study, we analysed inconsistencies, spelling variations in words and suffixes, case suffix alternations, Old Anatolian Turkish period structures, consonant twinning, and sound alterations.

Kaynakça

- Alpaslan, A. (1988). Abdülvehhâb es-Sâbûnî. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C 1, s. 286-287). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Ayan, H., Ayan, G., Erol, E. (2007). *Dervîş Mahmûd-ı Mesnevîhan Sevâkıb-ı Menâkıb*. Konya: Rûmî Yayınları.
- Caferoğlu, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi sözlüğü*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Demirci, K. (2007). Türkçedeki hal eki nöbetleşmeleri üzerine. *Karaman Dil-Kültür ve Sanat Dergisi*, 126-139.
- Devellioğlu, F. (1970). *Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi.
- Dilçin, C. (1983). *Yeni tarama sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları
- Duman, M. (1995). *Evlîya Çelebi seyahatnamesine göre 17. yüzyılda ses değişimleri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Eraslan, K. (1970). Doğu Türkçesinde ek uyumsuzluklarına dair. *TDED*, C XVIII, 113-124.
- Ergin, M. (1993). *Türk dil bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım/Yayın /Tanıtım.
- Gabain, A. V. (1988). *Eski Türkçenin grameri*. (M. Akalın, çev.). Ankara: TDK Yayınları.
- Gülsevin, Gürer (1997). *Eski Anadolu Türkçesinde ekler*. Ankara: TDK Yayınları.
- Hacıeminoğlu, N. (1992). *Türk dilinde edatlar*. İstanbul: MEB Yayınları.
- Hacıeminoğlu, N. (1992). *Türk dilinde yapı bakımından fiiller*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Korkmaz, Z. (1964). Eski Anadolu Türkçesindeki -van/-ven, -vuz/-vüz şahıs ve bildirme eklerinin Anadolu ağızlarındaki kalıntıları. *TDAY-Belleten* (1964), Ankara, 43-65.
- Korkmaz, Z. (1995). Eski Anadolu Türkçesinde imlâ-fonoloji bağlantısı üzerine notlar. *Türk Dili Üzerine Araştırmalar-Birinci Cilt*, Ankara: TDK Yayınları s. 491-508.
- Korkmaz, Z. (2013). Eski Anadolu Türkçesinin Türk Dili tarihindeki yeri ve yapısındaki temel nitelikler üzerine genel bir değerlendirme. *Uluslararası Eski Anadolu Türkçesi Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri 1-2 Aralık 2010*, (M. Özkan & E. Doğan, haz.). İstanbul: İÜ Yayınları, 267-276.
- Korkmaz, Z. (2013). *Türkiye Türkçesinin temeli Oğuz Türkçesinin gelişimi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Şahin, B. (2006). *Sevâkıb-ı Menâkıb*. Konya: Rûmî Yayınları.
- Şahin, H. (2003). *Eski Anadolu Türkçesi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Şemseddin Sami (2020). *Kâmûs-ı Türkî* (H. Duyar & M. Gülmez, haz.). Konya: Palet Yayınları.
- Timurtaş, F. K. (1994). *Eski Türkiye Türkçesi xv. yüzyıl gramer-metin-sözlük*, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Yastı, M. (2007). Türkçe deyimlerde geçen ikilemelerin ses ve şekil özellikleri. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* (21), 51-87.
- Yastı, M., Direkci, B., Gülmez, M., Duyar, H. (2020). *Fağfûr-nâme Fağfûr-şâh ile Mâh-perî (inceleme - metin - sözlük - ekler dizini - tıpkıbasım)*. Konya: Palet Yayınları.
- Yavuz, O. (2006). *Anadolu Türkçesiyle yazılan en eski Tezkiretü'l-Evlîyâ tercümesi ve dil özellikleri (inceleme-gramer-metin)*. Konya: Tablet Yayınları.
- Yıldız, H. & Duyar, H. & Gülmez, M. (2022). *Terceme-i sevâkıb*. Konya: Palet Yayınları.
- Zorlu, C. (1992). *Mecmûatü'-Tevârîhi'l-mevlevîyye'nin neşri ve tanıtımı*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Konya: Selçuk Üniversitesi.

Nasreddin Hodja Jokes in Late Chagatai Turkish

Geç Dönem Çağatay Türkçesinde Nasreddin Hoca Fıkraları

Oğuzhan KARABURGU *

Fatih ERBAY **

Abstract

A great number of works have been created as instances of the joke/quip genre of oral tradition in almost all Turkish dialects with the character of Nasreddin Hodja, who is known not only in Western and Eastern Turkic languages but also all over the world. This study evaluates jokes included in the manuscript registered under No. 007 in the manuscript collection of the Chinghiz Aitmatov Institute of Language and Literature of the National Academy of Science of the Kyrgyz Republic, which is missing pages from the beginning and the end. Due to those missing pages, we do not know the date of publication. However, the language of the jokes belongs to Late Chagatai Turkish. In this study, we address the linguistic features of the Nasreddin Hodja jokes in the manuscript. The jokes contain certain sound changes because the language they were written in was experiencing a transition period. It can be said that the text was written during the transition period from Chagatai Turkish to Uzbek Turkish. An example from Uzbek Turkish has also been identified in relation to this situation (plurality 1st person imperative suffix *-eylük/ -ylük*). In addition, the affix *+nI*, which we encounter in recent Chagatai Turkish texts, is also found in the text. The conclusion of this work scrutinizes the linguistic material at hand.

* Doç. Dr. Akdeniz Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
okaraburgu@akdeniz.edu.tr
ORCID: 0000-0003-0852-301X
Antalya / TÜRKİYE

** Assoc. Prof. Dr. Akdeniz
University, Faculty of Literature,
Department of Turkish Language and
Literature
okaraburgu@akdeniz.edu.tr
ORCID: 0000-0003-0852-301X
Antalya / TÜRKİYE

** Doç. Dr. Iğdır Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
fatih.erbay@igdir.edu.tr
ORCID: 0000-0001-6086-9558
Iğdır / TÜRKİYE

** Assoc. Prof. Dr. Iğdır University
Faculty of Arts and Sciences
Department of Turkish Language and
Literature
fatih.erbay@igdir.edu.tr
ORCID: 0000-0001-6086-9558
Iğdır / TÜRKİYE

Keywords:

Nasreddin Hodja, Efendi, Jokes, Quips, Chagatai Turkish, Ependi.

Öz

Sadece Batı ve Doğu Türklüğünde değil, tüm dünyada bilinen Nasreddin Hoca/Efendi karakteriyle, Türk lehçelerinin neredeyse tamamında sözlü geleneğin fıkra/latife türüne örnek olabilecek sayısız ürün meydana getirilmiştir. Çalışmamızda Kırgız Cumhuriyeti Ulusal Bilimler Akademisi Cengiz Aytmatov Dil ve Edebiyat Enstitüsü'nün el yazması koleksiyonu 007 numarayla kayıtlı olan ve başı-sonu eksik basma eserdeki latifeler değerlendirilecektir. Başı ve sonunun eksik olması sebebiyle basma eserin hangi tarihte yayımlandığını bilemiyoruz. Ancak latifelerin dili geç dönem Çağatay Türkçesine aittir. Bu bildiri de bilgilerini verdiğimiz basma eserde yer alan Efendi latifelerinin dil özellikleri üzerinde durulacaktır. Bu dönem geçiş devri olması sebebiyle latifeler, bazı ses değişimlerini de barındırmaktadır. Çalışmanın sonuç bölümünde elde edilen dil malzemesi, ayrıntılı olarak değerlendirilecektir.

Başvuru/Submitted: 16/09/2022

Kabul/Accepted: 16/03/2023

Anahtar Kelimeler:

Nasreddin Hoca, Efendi, Latife, Fıkra, Çağatay Türkçesi, Ependi.

Makale Bilgileri

Etik Kurul Kararı: Etik kurul kararından muaftır.

Katılımcı Rızası: Katılımı yok.

Mali Destek: Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.

Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.

Değerlendirme: İki dış hakem / Çift taraflı körleme.

Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate.

Etik Beyan: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com

Lisans: Bu eser Creative Commons Atıf-GayrıTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Sorumlu Yazar: Yazar-1

Veri Toplanması: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)

Veri Analizi: Yazar-1 (%60), Yazar-2 (%40)

Makale Gönderimi ve Revizyonu: Yazar-1 (%10), Yazar-2 (%90)

Çalışmanın Tasarlanması: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)

Article Information

Ethics Committee Approval: It is exempt from the ethics committee approval.

Informed Consent: No participants.

Financial Support: The study received no financial support from any institution or project.

Conflict of Interest: No conflict of interest.

Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.

Assessment: Two external referees / Double blind.

Similarity Screening: Checked – iThenticate.

Ethical Statement: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr

License: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Corresponding Author: Author-1

Conceiving the Study: Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Data Collection: Author-1 (%60), Author-2 (%40)

Data Analysis: Author-1 (%10), Author-2 (%90)

Submission and Revision: Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Introduction

Every culture has its own oral resources and symbolic great characters that evoke those oral resources. Their stories accumulate and change as they are told from mouth to mouth, from region to region, and from language to language; they become enriched as they diverge from the original story, and returning to the original story after being enriched, they transform and accumulate. The most powerful symbolic character of Anatolian culture is undoubtedly Nasreddin Hodja (Boratav, 2006, p. 7). He and his jokes have persisted over the centuries in all regions where Turks are present. Even though the name given to this character varies across these regions, great similarity exists regarding the character, narration, content, and other such aspects of the jokes. The most frequently used form of the name is Nasreddin, followed by Nasrettin. His names among speakers of Turkic languages and other languages in the historically Turkic-influenced regions are as follows: ‘Molla Nasreddin’ in Azerbaijan; ‘Nasr Hoca’ in the Karachay-Cherkessia Republic; ‘Koca Nasır’, ‘Hoca Nesir’, and ‘Kuja Nasr’ in Kazakhstan; ‘Ependi’ in Kyrgyzstan; ‘Ependi’ and ‘Nasreddin Ependi’ in Turkmenistan; ‘Nasreddin Hodzsa’ in Hungary; and ‘Nasreddin Hogeá’ in Romania (Sakaoğlu-Alptekin, 2009, p. 27-28). Due to political and cultural exchanges, Nasreddin Hodja jokes can also be found among people who are not of Turkic origin, such as in Bulgaria, China, Armenia, Georgia, Italy, and Russia (Javanshir, 2014).

The oldest work containing the name of Nasreddin Hodja was the *Saltuknâme* written by Ebü'l-Hayr-ı Rûmî in 1480. This work is available as the manuscript registered as No. 1612 among the Turkish manuscripts in the Topkapı Palace library. According to the author of the *Saltuknâme*, Nasreddin was one of the dervishes of Seyyid Mahmûd-ı Hayrânî, who died in Akşehir in the Hijri year of 667 (1268/1269). This work mentions the encounter of Sarı Saltuk (‘The Blond Saltuk’) and Nasreddin in Akşehir (Boratav, 2006, p. 14). Following this first work, many manuscripts were written containing the jokes and quips of Nasreddin Hodja. These manuscripts are still waiting to be studied in world-renowned libraries. For detailed information about them, see Türkmen’s study (2013, p. 15-26).

Many works have been created as examples of the joke/quip genre of the oral tradition in almost all Turkic dialects with the character of Nasreddin Hodja, who is known not only in the Western and Eastern Turkic languages but all over the world. Bearers of culture carried these jokes throughout the world via manuscripts before the invention of the printing press, as well as through the oral tradition. The jokes must have reached Turkistan and the Idel-Ural region from Anatolia in that way (Özkan, 1999a, p. 18-19). The circulation of Nasreddin Hodja jokes in the Turkic world gained momentum in the second half of the 19th century. In particular, the establishment of a printing press with Arabic letters in Kazan paved the way for the publication of Nasreddin Hodja jokes among numerous other folkloric books (Özkan, 1999b, p. 19). Nasreddin Hodja appears with different identities while passing knowledge about life on to the next generations. Depending on the context of the joke, Nasreddin may be a judge, a teacher, a husband, a guest, or a neighbor, and so on (Çotuksöken, 1996, p. 118).

In this study, jokes in the manuscript registered under No. 007 in the manuscript collection of the Chinghiz Aitmatov Institute of Language and Literature of the National Academy of Science of the Kyrgyz Republic, which is missing pages from its beginning and end, are examined. We do not know the publication date of the manuscript due to those missing pages. The manuscript starts with page 9 and ends with page 47, and there is also damage after page 9. Each page of the manuscript contains 19 lines. Since it is not possible to read these damaged pages, they are not included in the text.

The language of the jokes is Late Chagatai Turkish. This represents a transition period. Texts pertaining to this period contain phonological features of Uzbek Turkish. There are instances of those features in the text considered here.

We cannot determine how many jokes are in the edition due to its incompleteness. However, in our article, we took 67 jokes into consideration and wanted to focus on their linguistic features. Drawings were also added to some of the jokes of the printed edition. It would not be wrong to say that these drawings add value to the work.

All the jokes in the edition are not presented here as they would exceed the scope of this article. The full text will be published as soon as possible.

1. Linguistic Features

The linguistic features in the Nasreddin Hodja jokes of this manuscript are examined in this chapter.

1.1. Vowel Phenomena

1.1.1. Rounding

Compared to other historical Turkic dialects, rounding occurs more frequently in Chagatai Turkish. Most of these occurrences are due to vowels and consonants (Argunşah 2013: 84).

a. Progressive Assimilation

yörü- < yöri- 'to walk', *yörügendin* 42/5, *yörüür-siz* 43/5.

b. Labial Consonant Effect

öy < eb, 'house', *öyleriğa* 'to their house' 1/3, *öyığa* 'to his house' 13/10, *öyğa* 'to the house' 16/11, *öyümde* 'at my house' 27/13.

Rounding, which was systematized in Old Anatolian Turkish, disappeared in Chagatai Turkish except for nominal or verbal roots and stems containing the consonant /v/ (Karaağaç, 1997, p. XXIX-XXX). The rounding seen in the buffer sound of the -p adverbial suffix is frequent in the text considered here: *eşekin minüp* 'mounting his donkey' 2/1, *başın kımrılatup* 'moving his head' 6/3, *menzilğa yetüp* 'arriving at his destination' 15/8, *tëveñi üstiğa binüp* 'mounting the camel' 15/16, *bāzarge eltüp* 'sending it to the market' 16/10, *suge batup* 'sinking under the water' 19/7, *köterilüp* 'being taken' 19/7, *kahrlanup* 'being sorry' 26/5, *libāslarığa siyüp* 'pissing his pants' 39/4, *këlüp* 'coming' 51/2.

c. Other Than Assimilation

(yüber- < yiber- 'to send) *yüberdi* 'he has sent' 39/4.

d. Third-Person Singular Suffix

This is found in one single example: *êşitip kaçmasun* ‘may he not escape hearing...’ 41/3.

1.1.2. Unrounding

Unrounding in Chagatai Turkish is more frequent than rounding (Argunşah, 2013, p. 85). Some unrounding examples in the text are as follows:

a < o = (uşol < uşal) *uşol gazlerge* ‘to these very geese’ 64/9, *uşol meclisde* ‘right in this meeting’ 6/2.

a < u = (orta < ortu KB) *orta yerin* ‘its middle’ 35/8.

e < u = (nème < nému) *nème-dür* ‘what is it?’ 36/3, *nème* ‘how?’ 6/4, *nemedin* ‘why?’ 17/1.

e < ü = (köter- < kötür- OY) *köterip* ‘taking away’ 19/4, *kötergen* ‘the one who takes away’ 64/7.

1.1.3. Lowering

This is found in one single example:

è < i = (yègirme < yigirmi ‘twenty’ OY) *yègirme biri* ‘twenty-one’ 13/6.

1.1.4. Vowel Coalescence

When two words are combined in Turkish, the first with a final vowel and the second with an initial vowel, the two vowels at the boundaries of the words fuse into one (Argunşah, 2013, p. 86). The text contains words that could be examples of coalescence: (nèçük < nè+çe ok) *nèçük* ‘how?’ 4/6; (nèmèrse < nème èrse) *nèmèrselelidin* ‘some things of theirs’ 1/6, *nèmèrseini* ‘something of his’ 11/10.

1.2. Consonant Phenomena

1.2.1. Consonant Changes

f < p Change

This consonant change is a common consonant change in Chagatai Turkish. It can be said that the examples of this change in jokes are diversified. This is the most frequent consonant change in the text: (tef- < tep- ‘to kick’ KB) *tefip* ‘kicking’ 2/6; (fişür- < bışur- ‘to cook’ KB) *helvâlarını fişürüp turup-dur* ‘he cooked their halva’ 12/3; (tofrağ < toprağ ‘soil’ KB) *tofrağdın* ‘from the soil’ 17/2, *tofrağnı* ‘the soil’ 17/2; (çafan < çapan ‘kaftan, jubbah’) *bizni çafanımız üçün êken* ‘it was for our kaftan’ 38/7, *çafannı alıp kaçқан* ‘the one that escaped stealing the kaftan’ 38/7; (if < yip ‘ip’) *if birlen bağlap* ‘tying with a rope’ 44/2, *ifni bir uçın* ‘one end of the rope’ 44/2; (kaf < kap ‘vessel, bowl’) *kaf içiğa* ‘into the bowl’ 11/9-11; (köfrük < köprük ‘foam’) *uşbu enhârni köfrügi* ‘the foam of this river’ 19/2, *köfrük yok-dur* ‘there is no foam’ 19/3.

f < b Change

This is found in one single example: (fıçağ < bıçağ ‘knife’ KB) *boğaziğa fıçağ salıp* ‘holding a knife to his throat’ 15/11.

y < ğ Change

This is found in two examples in the text: (siyir < sığır 'ox' DLT) *siyirni tēzeki* 'the dung of the ox' 35/14; (bayla- < bağla- 'to tie' DLT) *baylap aldı* 'tied and took' 44/3.

ġ < ħ Change

In some of the words in Chagatai Turkish, an arbitrary case of voicing is seen (Argunşah, 2013, p. 93). This is found in one single example in the text: (ağdar- < ahtar- 'to transfer' DLT) *ağdarıp erdi* 'he had transferred' 62/8.

/h/ Epenthesis

This is a frequent epenthesis in Chagatai Turkish. It occurs in four different words in the text: (höküz < öküz 'ox' DLT) *höküzni`aqlı* 'the mind of the ox' 14/3, *bir höküz yürüp-dür* 'an ox had walked' 20/1, *höküzni öyiğa keltürüp* 'bringing an ox to his house' 20/4, *höküzni egesi* 'the owner of the ox' 20/5, *höküzimni çıkarıp* 'moving my ox out' 20/5, *höküziñ yok-dur* 'you have no ox' 20/6, *bir höküz kirip* 'an ox entered (the garden)' 22/1, *höküz kaçıp kitti* 'the ox escaped' 22/3, *höküz hem-sāyesini* 'the ox ... his neighbor' 22/6, *höküzi eken* 'it was his ox' 22/6, *höküzni ura-bērdi* 'he beat his ox' 22/7, *bir qarı höküzi bolur erdi* '(he) has an old ox' 65/3, *höküz minip* 'mounting the ox' 65/5.

(hürk- < ürk- 'to be afraid (of)', 'ürkmek' DLT) *bir nēmersedin hürküüp* 'being afraid of something' 15/5.

(höl < öl 'wet, moisture' DLT) *höl kıldı* 'he wetted it' 26/4.

(heñre- < añra- DLT) *eşek heñrep* 'the donkey brayed' 33/2.

/y/ Prothesis

/y/ prothesis occurred in some words with initial /ı/ and /i/ (Argunşah, 2013, p. 97). This is found in one single example in the text: (yetek- < it- DLT) *koyn yeteklep* 'herding sheep' 27/7.

1.3. Consonant Harmony

This is generally the harmony of consonants with other consonants (Karaağaç, 2013, p. 119), or, more specifically, the phenomenon of the consonants p, ç, t, f, k(h), k(ħ), s, and ş being followed by the same consonants:

dīvāriğa koyup çıktı 'he leaned it against the wall and went' 21/1-2, *suğa aktı* 'it poured into the water' 19/11, *bir miqdārnu özini hem kötığa tıktı* 'he stuffed some into his own ass' 32/8, *yaratқан eken-sēn* 'you had created' 13/15, *tañ atқandın soñ* 'after the break of dawn' 40/5, *şükrler olsun kim oқ birlen atқanımda* *köylek içide özüm yok eken-mēn* 'thank God, I was not in the shirt while I was shooting arrows at it' 40/8. Some words without consonant harmony are used, albeit rarely: *gāh Efendi eşekdin ötüp ve gāh eşek Efendidin ozup uşbu minvālde öyiğa yetip barıp* 'they reached home, sometimes with (Nasreddin) Efendi passing in front of the donkey and sometimes with the donkey walking before Efendi' 32/9.

2. Suffix Disharmony

It is generally acknowledged that front/back harmony is one of the main features of Turkish phonology. However, some suffixes in regions other than Western Turkish areas are seen to be used in contradiction to front/back harmony, exceeding the

possibility of misspelling. Despite being infrequent, there is a phenomenon in Turkish in which roots and stems with back vowels have suffixes with front vowels added and vice versa. The same phenomenon also occurs as the adding of suffixes with back vowels to borrowings without regard to vowel harmony (Erarslan, 1970, p. 113).

2.1. In Borrowings

+GA Dative Case Suffix

şehrğa ‘to the city’ 1/1, *behiştığa* ‘to his heaven’ 1/14, *ğudretiğa* ‘to his might’ 1/16, *şehrimğa* ‘to my city’ 1/19, *ādemğa* ‘to men’ 3/2, *şekliğa* ‘to its form’ 5/6, *bir şehrga* ‘to a city’ 6/1, *dānişleriñizğa* ‘for your information’ 6/9, *güzeriğa* ‘to its passage, passing’ 7/7, *menzilğa yetüp* ‘reaching the destination’ 15/8, *ketefiğa* ‘to his shoulder’ 21/1, *nerd-bānnı ketefiğa* ‘the ladder to his shoulder’ 21/11, *fikrğa barıp* ‘coming to his mind’ 23/12, *cünbüşğa kēlip* ‘to his merriment’ 28/3, *bir küşesiğa* ‘to a corner’ 35/3, *ketefiğa cāmesin tişlep* ‘putting his clothes on his shoulder’ 38/4, *kūçeğa çıkıp kitti* ‘he went out to the street’ 45/5, *kūçemizğa oturup* ‘sitting in our street’ 51/4, *Efendiğa* ‘to Nasreddin Hodja’ 6/1, 28/4, 47/1, 51/6-55/3-56/2-60/1-62/3, *ğatunlarınñ meclisiğa* ‘to the meeting of women’ 58/1, *beçeğa āzār bērūr* ‘he scolds the child’ 60/3.

uşol ğazlarge ‘to these geese’ 64/9, *‘aqlımge zarar yēter* ‘I cannot understand’ 13/23, *bāzārge barıp* ‘arriving at the marketplace’ 16/5, *bāzārge eltüp* ‘sending it to the marketplace’ 16/10, *bāzārge çıktı* ‘he went to the marketplace’ 25/1.

+HIK Noun-Deriving Suffix

fürüş-endeliğimni ‘(my) salesmanship’ 16/8, *teşneliği* ‘(his) thirst’ 26/1, *dil-ğirliğdın* ‘because of his resentment’ 35/1.

heyhāt şūrlük başım ‘oh my raucous head’ 16/14, *nerd-bān-fürüşlik kılur-mēn* ‘I am performing ladder salesmanship’ 21/7, *bī-ğayālik kılur-siz* ‘you are committing an indecency’ 24/4, *bī-şabrlik kılmağıl* ‘do not be impatient’ 44/4, *izhār-ı minnet-dārlikler birlen* ‘on the way to exhibit his gratitude’ 47/2, *intizārlikdin* ‘because of observing something’ 59/4, *imāmlikni* ‘(his) imamhood’ 67/3.

2.2. In Turkish Words

-GAN Participle Suffix

kēlğanın ‘of the one who came’ 1/2, *ölğan* ‘the one who died’ 1/11, *bilmeğan* ‘the one who does not know’ 4/3, *bilğan kişilerğa* ‘to the ones who know’ 4/5, *bilğanlarıñız* ‘the thing you know’ 4/12, *özi bilğan üçün* ‘since he knew himself’ 22/10, *muğkemlenğandur* ‘he strengthened (something)’ 26/3, *ölğan kişini* ‘the person who died’ 34/1, *ölğanlığın* ‘that (someone) died’ 34/1, *körğan kişiler* ‘the people who saw’ 48/3, *ta’līm bērmeğan bolsa* ‘if he did not teach (something)’ 52/5, *kēlğandın soñ* ‘after he came’ 53/4-58/2, *kēltürğan* ‘the one who brings’ 64/3.

ta’yin kılınğın ‘what is determined’ 21/9, *ğ^wahlagen* ‘the one who wants’ 21/10, *yügürüp bargin* ‘the one who walks away’ 22/2, *sizlerge ayta-durgen* ‘the thing that is said to you’ 23/3, *yakasıdın uşğendin* ‘grabbing his collar’ 23/14, *su çıkadurgen* ‘the place where water is extracted’ 26/2, *çapışmağ boladurgen* ‘riding a horse together’ 65/6, *özi tartgen bolsa* ‘if he pulls himself back’ 66/9.

-ğay Future Tense Suffix

bilmeğay-miz ‘we will not know’ 10/4.

+raq Augmentative Suffix

ketteraқıdın ‘of the small ones’ 67/1.

- maқ Noun-Deriving Suffix

yemaқdın ‘because of eating food’ 1/10, *yürmaқ* ‘to walk’ 5/3, *yürmaқ ve sözlemaқ bolmas érdi* ‘it was not appropriate to walk and talk’ 10/9, *āzār bërmaқnı* ‘to scold (someone)’ 22/8, *hıç neme demaқğa* ‘to not say anything’ 22/10, *sizlerni keltürmağımdın* ‘for bringing you here’ 23/2, *otun keltürmaқ üçün* ‘to bring wood’ 32/1, *yürmaқğa āciz keldi* ‘he had no strength to walk’ 32/7, *yügürmaқnı* ‘to run’ 32/13, *yalğan sözlemaқ* ‘to lie’ 33/3, *otun keltürmaқ* ‘to bring wood’ 34/5, *yemaқğa başladı* ‘he started to eat’ 34/8, *demaқnıznı bā`isi* ‘the topic that you have stated’ 36/3, *yemaқ ümüdide* ‘with the expectation of eating’ 45/3, *demaқnıznı hatā-dur* ‘it is a mistake to say’ 50/4, *bërmaқ* ‘to give’ 53/2, *rencitmaқ üçün* ‘to intoxicate’ 57/1, *yalğan sözlemaқnı* ‘to tell a lie’ 64/8.

+GA Dative Case Suffix

The tendency to add suffixes with back vowels to words with front vowels is frequent in Eastern Turki texts. There are numerous examples of this phenomenon in the text considered here: *öyleriğa* ‘to their houses’ 1/3, *öyğa* ‘to the house’ 1/3, *eşek üstiğa* ‘onto the donkey’ 2/3, *eşekni kötiğa* ‘to the donkey’s ass’ 2/6, *sizlerğa* ‘to you’ 4/4, *kişilerğa* ‘to the people’ 4/6, *bilmegenleriñizğa* ‘to the ones who do not know’ 4/12, *tëveğa* ‘to the camel’ 5/2, *öziğa* ‘to himself’ 7/3, *yerğa oturup* ‘sitting on the ground’ 7/8, *bāzār içiğa* ‘into the marketplace’ 9/2, *қabrni içiğa* ‘into his grave’ 10/3, *қabr içiğa* ‘into the grave’ 10/4, *қafi içiğa* ‘onto the plate’ 11/9, *uşbu işğa* ‘to this deed’ 11/10, *halta içiğa* ‘into the sack’ 13/4-8, *öyümğa kirip* ‘entered my house’ 13/9, *öyğa kirip* ‘entered his house’ 13/10-23, *tèveni üstiğa binüp* ‘mounting the camel’ 15/16, *bir tengeğa* ‘for one coin’ 16/10, *öyğa keldi* ‘he came to the house’ 16/10, *ol körğa* ‘that person’ 19/10, *höküznı öyğa keltürüp* ‘bringing the ox to the house’ 20/4, *sözümğa bāver қılmasañ* ‘if you don’t believe my word’ 20/7, *bāğnı içiğa* ‘into the garden’ 21/2, *öyğa keltürdi* ‘he brought it to his house’ 23/2, *hemmelerin öyünğa* ‘to the house of them all’ 23/5, *sizlerğa beyān қılır-mèn* ‘I am saying it to you’ 23/11, *köziğa* ‘to his eye’ 26/3, *kötiğa* ‘to his ass’ 26/5, *bağ içiğa* ‘into the garden’ 27/7, *öyüğa keltürüp* ‘bringing it to his house’ 27/14, *birbirleriğa қарap* ‘looking at each other’ 27/20, *қabr üstiğa* ‘onto the grave’ 28/1, *körgen kişiğa* ‘to the one who sees’ 30/5, *öyğa kirdi* ‘entered his house’ 31/2, *eşekiğa artıp érdi* ‘he had loaded onto his donkey’ 32/2, *eşekiñni kötiğa* ‘to the donkey’s ass’ 32/4, *kötiğa tıktı* ‘he stuck it up its ass’ 32/7, *öyğa yetip* ‘arriving at his house’ 32/10, *kötiğa* ‘in his ass’ 32/14, *sizğa* ‘to you’ 33/3, *eşekni söziğa* ‘to the word of the donkey’ 33/4, *mèniñ sözümğa* ‘to my word’ 33/5, *eşekiğa barıp* ‘arriving near his donkey’ 35/3, *gürnı hem eskisiğa қoyğay-sizler* ‘you will put it in the old grave’ 36/2, *öyğa kirdi* ‘he entered his house’ 38/6, *Efendini öyğa* ‘to (Nasreddin) Efendi’s house’ 41/1, *öyğa* ‘to the house’ 42/3, *öyümğa barıp* ‘going to my house’ 42/7, *bèliğa muhkem қılıp* ‘wrapping around his waist’ 44/2, *yerğa südreliüp* ‘dragging on the ground’ 44/3, *èrtesiğa yüre-dürgen vaқtde* ‘later when they walked’ 46/3, *neçeğa bardı* ‘what did he arrive at?’ 50/1, *sizğa lāzım-dur* ‘it is necessary for you’ 51/10, *öyğa* ‘to his

house' 53/2, *öyığa yakın* 'close to his house' 53/4, *öyığa kirip* 'entering his house' 53/16, *öyün içığa* 'into the house' 54/1, *bul işığa* 'to this deed' 56/4, *hatunun teğığa* 'under the women' 56/6, *hatunun söziğa* 'to the woman's word' 57/6, *öyığa* 'to his house' 59/1-2, *öyünğä kirdi* 'he entered (your) house' 59/7, *bir kişığa* 'to somebody' 64/5, *yèrğa koyup* 'putting it on the ground' 64/7, *sizğa* 'to you' 64/9, *birbiriğa da`vālaşıp* 'complaining about each other' 66/2.

In the text we also encounter examples of suffixes with front vowels being added to words with back vowels: *arkasıge koyup* 'putting it on his back' 2/5, *suge batup* 'sinking into the water' 19/7, *alarge koşulup* 'joining them' 19/9, *suge akıp* 'flowing into the water' 19/14, *alarge aydı* 'he said to them' 23/2, *Efendini ayağıge* 'to (Nasreddin) Efendi's foot' 24/2, *yeri ayge qarap* 'looking at the full moon' 29/2, *alardın biriğa* 'to one of them' 29/2, *ķurbakage bakıp* 'looking at the frog' 44/4, *ustābaşıge melāl kélür* 'the foreman was bored' 58/14, *alarge* 'to them' 59/5, *alarge dèdi* 'said to them' 66/8, *azge kanā`at kılıp* 'doing with less' 16/12.

+IK Noun-Deriving Suffix

ziyāde korkunçlık eken 'it was very frightening' 23/15, *yağşılıkni bilmegen* 'one who does not know goodness' 24/5, *yaqımlık kılsa* 'if he shows intimacy' 58/6, *yaqımlık kılıştılar* 'they showed intimacy to each other' 58/10, *bir ayağlık eken* 'he had one leg' 64/4, *tört ayağlık* 'four-legged' 64/10.

kaysı ekenliğin bilelmedi 'he could not know how' 46/4, *kim ekenliğin soradı* 'he asked who he was' 47/12.

-ğil Imperative Suffix

on èkki tenge bèrğil 'give twelve coins' 8/4, *toķkuz tenge bolsa hem bèrğil* 'give it if it is nine coins' 8/7, *hem-yānumnu bèrğil* 'give my bag' 16/5, *kèltürüp bèrğil* 'bring and give it' 40/3, *kèlğil dèp* 'he said to come' 55/4, *andağ bolsa kèlğil* 'come as you are' 58/9, *bir öy yasalıp bèrğil* 'build a house and give it' 58/11, *cevāb bèrğil* 'answer (me)' 59/4.

-k First-Person Plural Suffix

bir öy yasaşak 'let's build a house' 58/12.

3. Genitive Case Suffix

-nİn Genitive Case Suffix

The main genitive case suffix in Chagatai Turkish is +nİn. It is used as such in the text, albeit infrequently: *Efendiniñ şehride* 'in the city of (Nasreddin) Efendi' 1/1, *Efendiniñ èkin-zārığa* 'to the crop field of (Nasreddin) Efendi' 22/1, *kızınıñ koyınığa* 'to the bed of his daughter' 45/6, *Efendiniñ hatunu* 'the wife of (Nasreddin) Efendi' 60/1.

-nI Genitive Case Suffix

In Chagatai Turkish, it is seen that +nI is used instead of +nİn, as in some Uzbek dialects (Eckmann, 2003, p. 65). In the text considered here, the +nI suffix is used most for the genitive case: *alarnı du`āsın* 'their prayers' 1/13, *tèveni üstiğa* 'onto the camel' 15/16, *bāğnı ègesi* 'the owner of the vineyard' 21/5, *Efendini hem-sāyesi* 'the neighbour of (Nasreddin) Efendi' 35/12, *Efendini öyığa* 'to the house of (Nasreddin) Efendi' 41/1, *sunı içidin* 'through the water' 43/2, *sizni kılınız* 'your slave' 60/2, *Efendini oğlı* 'the son of

(Nasreddin) Efendi' 61/1, *havānu harāretidin* 'due to the hot air' 63/6, *pādişāhnu ordasında* 'at the headquarters of the emperor' 64/4.

4. Uzbek Turkish Features

We only see Uzbek Turkish features in one suffix. The Uzbek first-person plural imperative suffix *-eylük / -ylük* (Coşkun, 2014, p. 135), which we do not encounter in classical Chagatai Turkish, is present in the Nasreddin Hodja jokes:

temāşā kılıp kēyleylük 'let's watch it and come back' 27/11.

bir öy yasaylük 'let's build a house' 58/9.

5. Formulaic Expressions

It is known that formulaic expressions such as idioms maintain their existence in a language much longer. Formulaic expressions are utilized frequently because they can be easily used in oral and written communication without much effort, and they can be said and understood very quickly (Wray, 2002, p. 15). Similar speed and economy may be mentioned regarding the production and perception of written text. Therefore, formulaic expressions are elements of vocabulary that are appealing and easy to use (Gökdayı, 2008, p. 90).

It is seen that formulaic expressions are used in the text considered here:

kolğa tüş- 'to be captured, to be caught': *bir küni kolumğa tüşer-sen* 'one day you will fall into my hands' 22/5.

'aqlı kir- 'to wise up, to come to one's senses': *sakalın aqarıp aqlā 'aqlın kirmedi* 'your beard has turned grey, but you have not come to your senses' 53/8.

kulağ sal- 'to try to hear': *Efendi kulağ salmasdın ornudın turup* '(Nasreddin) Efendi stood up without trying to hear' 38/3-4.

yolğa tüş- 'to hit the road, to walk together': *yolğa tüştiler* 'they hit the road' 53/3.

6. Syntax

A lexicon is a social phenomenon, but syntax is idiosyncratic. The elements in a lexicon, which represent generalization, receive special treatment in syntax. In syntax, the speaker specializes the information he or she obtains from the lexicon (Karaağaç, 2013, p. 742). In this process, the linkage of elements with one argument or two arguments is used to form a new sentence from either one or two sentences (Carnap, 2001, p. 18). In the text considered here, the singularity-plurality concord between the adjective and subject-predicate is in conformity with Turkish:

on 'aded kör kişi birbirini yiteklep kēlip uşbu enhārnı köfrügi kayanda-dur dēp su'āl kıldı 'ten blind men, pushing each other, came and asked where the bridge on this river was' 19/1-3.

The structure '*söyledi ki ... dedi*' or 'he said that ... he said', which is frequent in Persian, also occurs in this text:

Efendi oğlığa aydı ki ey nūr-ı dīdem vaqtāki mēn ölse eski nēmersedin kefen kılıp gürnü hem eşkisiğa koyğay-sizler dēdi '(Nasreddin) Efendi said to his son, "Oh, apple of my eye,

when I die make my shroud from old things and bury me in an old grave”, he said’ 36/1-2.

Conclusion

In this study, jokes in the manuscript registered under No. 007 in the manuscript collection of the Chinghiz Aitmatov Institute of Language and Literature of the National Academy of Science of the Kyrgyz Republic, which is missing pages from its beginning and end, have been examined.

1. The word *öl* for ‘wet, moisture, wetness’ in *Kutadgu Bilig* is seen in *Dîvânu Lugâti’t-Türk* as *öl*, as well. The word is seen with an /h/ prothesis as *höl* in Khorezmian and Chagatai Turkish works. In *Çagataische Sprach Studien*, Vambery included the words *höllemek* ‘to become wet, to become moist’ and *höllük* ‘moisture, wetness, damp, humidity’, derived from the word *höl*. The word is found in the text considered here as *höl kıldı*, as used in Chagatai Turkish.

2. The text generally contains vowel assimilation: *taşkari çıktı* ‘he got out’ 15/3-4, *Efendini yerge yıktı* ‘he struck (Nasreddin) Efendi down’ 15/5, *yaratkan êken-sên* ‘(you) were the creator’ 13/15, *tañ atkandıñ soñ* ‘after the break of dawn’ 40/5, *balık tutkuçılar* ‘the ones who are fishing’ 43/1.

3. In phrases constructed with participle suffixes in Nasreddin Hodja jokes of the Late Chagatai Turkish era, the usage of (participle + noun + possessive suffix) attracts attention: *h^wahlağan yerimde satur-mên* ‘I would sell wherever I wish’ 21/11, *kördin aladurğan bir tengem* ‘I would earn a coin from the blind man’ 19/14. In the examples, the possessive suffix is not added to the participle suffix but rather to the noun following it. This structure is formed in Western Turkish by adding the possessive suffix after the participle suffix: *istediğim yerde, körden alacağım bir tenge (para)* ‘wherever I wished, I would earn a coin from the blind man’.

4. The adding of Persian suffixes to words of Turkic origin is seen in Chagatai Turkish. There are examples of this phenomenon in the jokes considered here: *Efendiniñ êkin-zârığa bir höküz kirip* ‘an ox entered the crop field of (Nasreddin) Efendi’ 22/1.

5. We found an example of Uzbek Turkish in one single suffix (first-person plural imperative suffix -eylük / -ylük); we can relate this to the transition period in which the text was written.

6. The genitive case suffix is used as +nI, as in other Late Chagatai Turkish texts. The +nIñ form of the suffix is used in a smaller number of words.

7. Suffix disharmony in Chagatai Turkish commonly surfaces as adding suffixes with back vowels to borrowed words without considering vowel harmony (Erarslan, 1970, p. 113). However, examples of suffixes with front vowels being added to words with back vowels are also found, contrary to this feature: *uşol ğazlarge* ‘to these geese’ 64/9, *‘aqlımge zarar yeter* ‘I do not understand’ 13/23, *bâzarge barıp* ‘arriving at the marketplace’ 16/5, *bâzarge eltüp* ‘sending it to the marketplace’ 16/10, *bâzarge çıktı* ‘he went to the marketplace’ 25/1.

The suffixes forming disharmony with Turkish words are the -GAn participle suffix, -ğay future tense suffix, +rağ augmentative suffix, -mağ noun-deriving suffix, +GA dative case suffix, +LIK noun-deriving suffix, -ğul imperative suffix, and -k first-person plural suffix. In particular, the -GAn participle suffix, +GA dative case suffix, and +LIK noun-deriving suffix violate front/back harmony by adding suffixes with front vowels to words with back vowels and vice versa.

Regarding the language used in this printed work, we can say that these *latifes* are a work printed in Chagatai Turkish during the Uzbek Turkish period in terms of the use of the affinity suffix +nI and the language features of Uzbek Turkish. Therefore, the *latifes* were written in 'late Chagatai Turkish'.

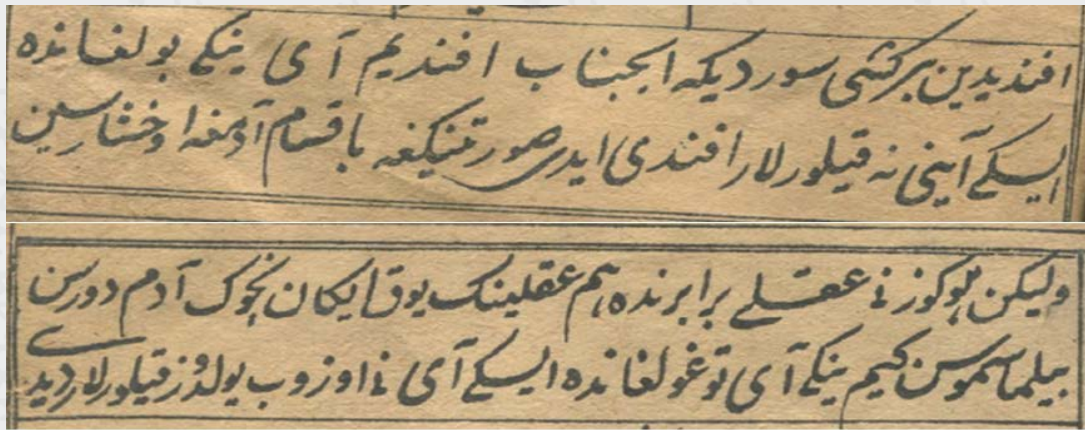
Sample Text

Laṭīfe 14

(1) Efendidin bir kişi sordı ki ey cenāb Efendim ay yeni bolğanda (2) eski aynı ne kılurlar Efendi aydı şūretinga baqsam ādemğa oğşar-sen (3) velikin hōküzni `aqlı berāberinde hem `aqlıñ yoğ ēken neçük ādem-dur-sen (5) bilmes mü-sen kim yeni ay toğulğanda eski aynı üzüp yılduz kılurlar dēdi

Quip 14

A man has asked (Nasreddin) Efendi, 'Oh glorious master, when the moon is a new moon, what do they do with the old one?' Efendi said, 'When I look at you, I'd mistake you for a man, but you don't have as much sense as your ox. What kind of a man are you? Don't you know that they make stars out of the old moon when the new one rises?', he said.

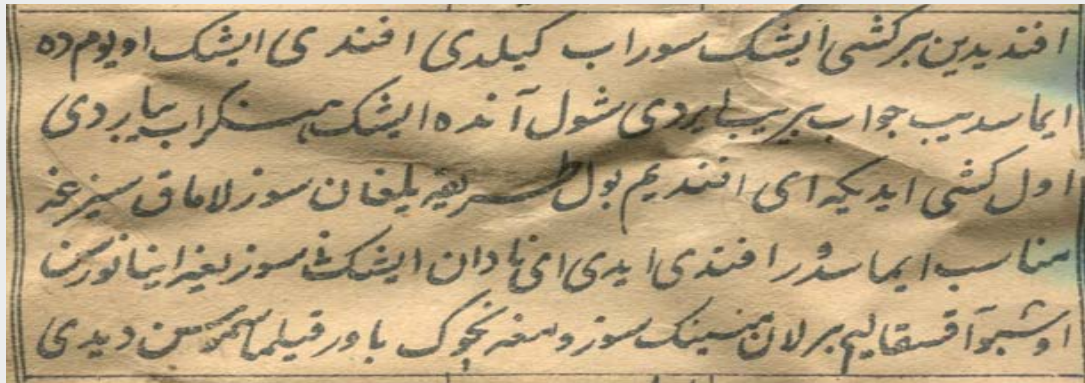
Laṭīfe 33

(1) Efendidin bir kişi eşek sorap kēldi Efendi eşek öyümde (2) emes dēp cevāb bērip ērdi şol anda eşek hengrep yiberdi (3) ol kişi aydı ki Efendim bul ṭarīka yağlan sōzlemağ sizğa (4) münāsib emesdür Efendi aydı ey nādān eşekni sōziğa inanur-sen (5) uşbu aqsakalım birlen mēniñ sōzümğa neçük bāver kılmas-sen dēdi

Quip 33

A man came to demand a donkey from (Nasreddin) Efendi. Efendi answered, 'The donkey is not at my house'. Then the donkey brayed. The man said, 'Oh, master, lying

does not suit you'. Efendi said, 'Oh, you ignoramus, do you believe the word of the donkey? Why don't you believe mine, with my white beard?'

References

- (DLT) Ercilasun, A. B. & Akkoyunlu, Z. (2014). *Kâşgarlı Mahmud-Dîvânü lugâti't-Türk giriş-metin-çeviri-notlar-dizin*. Ankara: TDK Yay.
- (KB) Arat, R. R. (1979). *Kutadgu bilig III indeks*. İstanbul: TAKE Yay.
- (OY) Tekin, T. (2014). *Orhon yazıtları*. Ankara: TDK Yay.
- Argunşah, M. (2013). *Çağatay Türkçesi*. İstanbul: Kesit Yay.
- Ata, A. (1997). *Nâşirü'd-dîn bin Burhânü'd-dîn Rabğuzî-Kışaşü'l-Enbiyâ (peygamber kıssaları) II dizin*. Ankara: TDK Yay.
- Boratav, P. N. (2006). *Nasreddin hoca*. İstanbul: Kırmızı Yay.
- Carnap, R. (2001). *Logical syntax of language*. London: Routledge.
- Coşkun, V. (2014). *Özbek Türkçesi grameri*. Ankara: TDK Yay.
- Courteille, P. d. (1870). *Dictionnaire Turc oriental*. Paris: A L'imprimerie Imperiale.
- Çotuksöken, Y. (1996). Bir Anadolu ve dünya bilgisi: Nasreddin hoca. *Nasreddin Hoca'ya Armağan*. İstanbul: Oğlak Yay.
- Eckmann, J. (2003). *Çağatayca el kitabı*. (G. Karaağaç, trans.). Ankara: Akçağ Yay.
- Erarslan, K. (1970). Doğu Türkçesinde ek uyumsuzluğuna dair. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 18, 113-124.
- Erbay, F. (2011). *W. Radloff'un Çağatay Türkçesi sözlüğü*. Konya: Ay-bil Yay.
- Gökdayı, H. (2008). Türkçede kalıp sözler. *Bilig* (44), 89-110.
- Javanshir, B. (2014). Türk Dünyası'nın ortak kültürel mirası olarak Nasreddin hoca karakteri ve fıkraları. *Türk Dünyası Kültürel Değerleri Uluslararası Sempozyumu Bildiri Kitabı, Eskişehir 2013 Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı*, 199-201.
- Karaağaç, G. (2013). *Dil bilimi terimleri sözlüğü*. Ankara: TDK Yay.
- Karaağaç, G. (1997). *Lutfi divanı (giriş-metin-dizin-tıpkıbasım)*. Ankara: TDK Yay.
- Özkan, İ. (1999a). *Türkiye ve Tatar Türkçesiyle Nasreddin hoca fıkraları*. Ankara: TİKA Yay.
- Özkan, İ. (1999b). *Türkiye ve Türkmen Türkçesiyle Nasreddin hoca fıkraları*. Ankara: TİKA Yay.
- Sakaoğlu S. & Alptekin, A. B. (2009). *Nasreddin hoca*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yay.
- Türkmen, F. (2013). *Seyyid Burhaneddin Çelebi- Letâif-i Nasreddin hoca-Nasreddin hoca lâtifeleri (Burhaniye tercümesi) inceleme-şerh*. İstanbul: Büyüyenay Yay.
- Vámbery, A. (1867). *Çagataische sprach-studien*, Leipzig: Philo.
- Wray, A. (2002). *Formulaic language and the lexicon*. Cambridge: Cambridge University Press.

Eski Uyğurca Saddharmapūṅḍarīka-Sūtra'ya İlişkin Fragmanlar

Fragments of Old Uyghur Saddharmapūṅḍarīka-Sūtra

Uğur UZUNKAYA *

Sanskritçe Saddharmapūṅḍarīka-sūtra veya Lotus Sūtra, Mahāyāna Budizmi'nin en önemli yazınsal kaynakları arasında yer almaktadır. Ne zaman, nerede ve kim tarafından derlendiği bilinmeyen bu Sanskritçe metnin Eski Uyğurca versiyonu Vaphuaki atl(ı)g nom çäçäki sudur adını taşımaktadır. Eski Uyğurca versiyon, metnin Kumārajīva tarafından 406 yılında yapılan Çince bir tercümesine dayanır. Sonraki araştırmalarda Eski Uyğurca versiyonun kaynakları arasında Soğdca bir versiyonun da kullanılmış olma ihtimalinden söz edilir. Eski Uyğurca Saddharmapūṅḍarīka-sūtra'ya ait fragmanlar Dunhuang, Turfan ve Yarhoto'da yapılan araştırmalar neticesinde elde edilmiştir. Günümüze ulaşan metin parçaları mevzubahis metnin muhtelif bölümlerine ilişkindir. 1911-2020 tarihleri arasında bu metne ait olan fragmanlar üzerine muhtelif incelemeler yapılmıştır. Bu çalışmada da çoğu Eski Uyğurca Saddharmapūṅḍarīka-sūtra'nın XXV. bölümünü oluşturan Avalokiteśvara'ya ilişkin, daha özel olarak ise Kuanşi-im Bodis(a)t(a)v'a ait bugün Berlin Turfan Koleksiyonu'nda korunan şimdiye değin neşredilmemiş fragmanlar neşredilecektir. Bu yazının girişinde Saddharmapūṅḍarīka-sūtra üzerine bir asırdan fazla süredir yapılan çalışmalara değinilecek, daha sonra bahse konu fragmanların yazı çevirilerine ve harf çevirilerine yer verilecektir. Bunu, metnin açıklamaları ve sözlüğü takip edecektir.

* Doç. Dr., Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, uguruzunkaya@gmail.com
ORCID: 0000-0003-4534-9305
Erzurum / TÜRKİYE

* Assoc. Prof. Dr., Erzurum Technical University, Faculty of Literature, Department of Turkish Language and Literature uguruzunkaya@gmail.com
ORCID: 0000-0003-4534-9305
Erzurum / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler:

Eski Türkçe, Eski Uyğurca, Saddharmapūṅḍarīka-sūtra, Avalokiteśvara, Kuanşi-im Bodis(a)t(a)v.

Abstract

The Sanskrit Saddharmapūṅḍarīka-sūtra or Lotus Sūtra is among the most important literary sources of Mahāyāna Buddhism. Old Uyghur version of this text in Sanskrit, which is unknown when, where and by whom it was compiled, is called Vaphuaki atl(ı)g nom çäçäki sudur. Old Uyghur version dates to a Chinese translation of the text by Kumārajīva in 406. In later studies, it is mentioned that a Sogdian version was also used among the sources of the Old Uyghur version. Fragments of Old Uyghur Saddharmapūṅḍarīka-sūtra were found because of research in Dunhuang, Turfan and Yarkhoto. The fragments that have survived to date belong to various parts of the text in question. Between the years 1911 and 2020, various studies were completed on the fragments of this text. In this paper, the unpublished fragments of the Avalokiteśvara, which constitutes the XXVth chapter of the Old Uyghur Saddharmapūṅḍarīka-sūtra, and more specifically Kuanşi-im Bodis(a)t(a)v, preserved in the Berlin Turfan Collection, will be published. In the introduction of this paper, more than a century of work on Saddharmapūṅḍarīka-sūtra will be mentioned, and then the transcriptions and transliterations of the fragments in question will be included. This will be followed by explanations of the text and glossary.

Başvuru/Submitted: 03/03/2022

Kabul/Accepted: 13/10/2022

Keywords:

Old Turkic, Old Uyghur, Saddharmapuṇḍarīka-sūtra, Avalokiteśvara, Kuānshī-im Bodis(a)t(a)v.

Makale Bilgileri

- Etik Kurul Kararı:** Etik kurul kararından muaftır.
Katılımcı Rızası: Katılımı yok.
Mali Destek: Bu yazı TÜBA-GEBİP tarafından desteklenmiştir.
Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme: İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
Lisans: Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

- Ethics Committee Approval:** It is exempt from the ethics committee approval.
Informed Consent: No participants.
Financial Support: Turkish Academy of Sciences (The Young Scientists Award Programme) funded this paper.
Conflict of Interest: No conflict of interest.
Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment: Two external referees / Double blind.
Similarity Screening: Checked – iThenticate.
Ethical Statement: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
License: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

Eski Uygurca *Saddharmapuṇḍarīka-sūtra*'nın Araştırma Tarihçesi

Sanskritçe *Saddharmapuṇḍarīka-sūtra* yahut bir diğer adıyla *Lotus Sūtra* Mahāyāna Budizmi'nin en eski ve en önemli yazınsal kaynakları arasında yer almaktadır. Ne zaman, nerede ve kim tarafından derlendiği bilinmeyen bu metnin (krş. Zieme, 1989, 370) Çinceye yapılan ilk tercümesinin ms 266 yılından sonra tamamlandığı bilindiğinden Sanskritçe aslının da bu tarihten önceki bir tarihte düzenlendiği düşünülmektedir (Tekin, 1960, s. 4).

Saddharmapuṇḍarīka-sūtra'nın Eski Uygurca versiyonu *Vaphuaki atl(ı)g nom çäçäki sudur* adını taşımaktadır. Eski Uygurca versiyon, metnin Kumārajīva tarafından 406 yılına ait Çince bir tercümesine kadar uzanır (Özertural, 2012, s. 10). Bununla birlikte, Maue ve Röhrborn (1980, s. 253) tarafından da belirtildiği üzere, Eski Uygurca versiyonun kaynak metni olarak Soğdca bir versiyonun da kullanılmış olması ihtimal dâhilindedir. Eski Uygurca *Saddharmapuṇḍarīka-sūtra*'ya ait fragmanlar Dunhuang, Turfan ve Yarhoto'da bulunmuştur (krş. Özertural, 2012, s. 10). Bu metnin Eski Uygurca versiyonu bütünlüklü olarak korunmuş değildir. Bugüne ulaşan fragmanlar mevzubahis metnin muhtelif bölümlerine aittir.

1911-2020 tarihleri arasında bu metne ait olan fragmanlar üzerine muhtelif incelemeler yapılmıştır. Bu yazıda evvela bu incelemelerden kısaca söz edilecektir.

Saddharmapuṇḍarīka-sūtra'nın Eski Uygurca versiyonu üzerine hazırlanan ilk neşir metnin XXV. bölümüyle ilgilidir. Radloff, 1911 tarihli çalışmasında 224 satır hacmindeki Eski Uygurca *Kuanşi-im Pusar* metninin dökme Uygur harfleriyle neşrine, Almancaya tercümesine ve metne ilişkin açıklamalarına yer vermiştir.

Müller, Radloff ile aynı sene, 1911'de *Uigurica II* içerisinde 3 numaralı metin olarak *Saddharmapuṇḍarīka-sūtra*'nın XXV. bölümü olan *Avalokiteśvara*'ya ait T II Y 10 ve T II Y 12 (U 9039) (krş. Özertural, 2012, s. 89-90) numaralı bugün kaybolmuş olan 61 satır hacmindeki iki parçalı fragmanın neşirini gerçekleştirir. Müller (1911, s. 14-20), S. Beal'in Çince metni odağında Eski Uygurca metnin yazı çevirimini yapar ve bunu Almancaya çevirir.

Radloff ve Müller'den sonra Tekin, 1960 yılında *Kuanşi im Pusar* adıyla *Saddharmapuṇḍarīka-sūtra*'nın XXV. bölümünü bütünlüklü bir şekilde Türkçe olarak neşreder. Tekin, çalışmasının girişinde Eski Uygurca bu metnin dört nüshasının mevcut olduğu bilgisini paylaşır (Tekin, 1960, s. 7-8). Tekin'in çalışması dört nüshanın karşılaştırmalı neşirini barındırır ve 224 satır hacminindedir. Yine bu çalışmada metnin Türkçeye çevirisine, notlarına, ek ve sözler fihristi ile Sanskrit-Uygurca fihriste yer verilmiştir.

Hazai tarafından 1970 yılında hazırlanan "Ein buddhistisches Gedicht aus der Berliner Turfan-Sammlung" [Berlin Turfan Koleksiyonu'ndan Budist Bir Manzume] başlıklı makalede *Saddharmapuṇḍarīka-sūtra*'nın XXV. bölümüne ait 80 satır hacmindeki U 4707 (T III M 187) (krş. Yakup, 2008, s. 149-151) numaralı fragman neşredilir.

Tekin'den sonra *Kuanşi-im Pusar* bir kez de 1977 yılında Sumi Tōkan tarafından neşredilmiştir. Bu neşir Eski Uygurca metni, metnin Japoncaya çevirisini ve Çince satır

arası karşılıklarını da içerir. Bütünlüklü bir neşir olan bu çalışmada dipnotlarda metne ilişkin açıklamalara yer verilmiştir.

Maue ve Röhrborn tarafından 1980 yılında neşredilen “Zur alttürkischen Version des Saddharmapuṇḍarīka-Sūtra” [Saddharmapuṇḍarīka-Sūtra’nın Eski Uygurca Versiyonu Üzerine] adlı makalede *Saddharmapuṇḍarīka-sūtra*’nın *Samantabhadra-utsāhana* adlı XXVIII. bölümüne ait Soğd harfli iki fragman neşredilir. Bu fragmanlar MIK III 195 (T I D / T M 257a) (krş. Özertural, 2012, s. 93-94) ve MIK III 199 (TS MIK T.M 255 [T I D]) (krş. Özertural, 2012, s. 94-95) numaralarına sahiptir.

Zieme tarafından 1985 yılında tamamlanan *Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren* [Uygurların Budizme İlişkin Aliterasyonlu Şiirleri] başlıklı çalışmada ise 1970 yılında Hazai tarafından neşredilen U 4707 (T III M 187) numaralı fragman yeniden neşredilmiştir.

Shōgaito’nun 1982 yılında Japonca olarak kaleme aldığı 1988’de Almancaya da çevrilen “Drei zum *Avalokiteśvara-sūtra* passende *Avadānas*” [*Avalokiteśvara-sūtra*’ya Uyan Üç *Avadāna*] adlı yazısında 1907’de Stein tarafından Bin Buddha Mağaraları’nda bulunan ve bugün Britanya Kütüphanesi’nde Or. 8212-75 A ve B arşiv numarasıyla korunan 346 satır hacmindeki kursiv yazılı fragman neşredilir.

Zhang Tieshan, 1990’da yazdığı “Huihuwen ‘Miaofa lianhua jing’ xiaokan yu yanjiu” [Eski Uygurca ‘Lotus Sūtra. Kuanşi-im Pusar Bölümü’ Karşılaştırması ve İncelemesi] adlı yazısında *Saddharmapuṇḍarīka-sūtra*’nın XXV. bölümünü oluşturan *Kuanşi-im Pusar* metnini Tekin’in 1960 yılında kaleme aldığı metinden çok farklılaşmadan yeniden neşreder.¹

Zieme, 1989 yılında kaleme aldığı “Zwei neue alttürkische *Saddharmapuṇḍarīka-Fragmente*” [İki Yeni Eski Türkçe *Saddharmapuṇḍarīka-Fragmanı*] adlı makalesinde *Saddharmapuṇḍarīka-sūtra*’nın iki ayrı bölümüne ait iki fragmanın neşrini gerçekleştirmiştir. Bunlardan birincisi *Saddharmapuṇḍarīka-sūtra*’nın *Bhaisajjarāja* isimli XXIII. bölümüne ait olan ve Soğd alfabeli U 3542 (krş. Özertural, 2012, s. 85-86) numaralı fragmandır. İkincisi ise yine aynı metnin *Dhāraṇī-parivarta* isimli XXVI. bölümüne ait olan ve Soğd alfabeli U 2376 (T I D) (krş. Özertural, 2012, s. 91) numaralı fragmandır. Her iki fragman toplam 44 satırlık bir hacme sahiptir ve Çince metinle mukayeseli olarak neşredilmiştir.

Zieme’nin 1991’de neşrettiği “Der Essenz-Śloka des *Saddharmapuṇḍarīka-Sūtras*” [*Saddharmapuṇḍarīka-Sūtra*’nın Öz-Ślokası] başlığına sahip olan makalede *Saddharmapuṇḍarīka-sūtra*’nın Öz-Śloka adını taşıyan özel bir bölümüne ait fragmanlar yayımlanır. 72 satır hacminde bir metni ihtiva eden makalede U 3296 (T III M 219) (krş. Özertural, 2012, s. 97-98), U 1626 (T II D 63) (krş. Özertural, 2012, s. 98), U 3172 (T III 234) (krş. Özertural, 2012, s. 99) ve U 3317 (T III M 238) (krş. Özertural, 2012, s. 99-100) arşiv numaralı fragmanların neşrine, Almancaya çevirisine ve açıklamalarına yer verilmiştir.

¹ 1982’de neşredilen fakat tarafımızca görülememiş bir çalışma daha mevcuttur: Zakirov, R. A. (1982). *Yazık drevneuygurskogo pamyatnika “Kuanşi im Pusar”*. Avtoferat AN SSR: Institut Yazıkoznaniya Moskva.

Fedakâr tarafından 1994 yılında kaleme alınan “Das Alttürkische in sogdischer Schrift. Textmaterial und Orthographie (Teil II)” [Soğd Yazısıyla Eski Türkçe. Metin Malzemesi ve Yazım Özellikleri (II. Bölüm)] adlı makalede *Saddharmapuṇḍarīka-sūtra*'ya ilişkin Soğd alfabeli dört küçük fragmanın neşri gerçekleştirilmiştir. Bu fragmanlardan ilki Mainz 225 (T D / T M 409) (Fedakâr, 1994, s. 140-141; krş. Özertural, 2012, s. 92) ikincisi Mainz 309 (T M 257-6) arşiv numarasına sahiptir (Fedakâr, 1994, s. 141-142; krş. Özertural, 2012, s. 92-93). Üçüncüsü Mainz 170 (Glas: T M 251) arşiv numarasına (Fedakâr, 1994, s. 139; krş. Özertural, 2012, s. 95) ve dördüncüsü ise Mainz 183 arşiv numarasına sahiptir (Fedakâr, 1994, s. 146).

Oda, 1996 yılında neşrettiği “A Fragment of the Uighur *Avalokiteśvara-Sūtra* with Notes” [Açıklamalarıyla Uygurca *Avalokiteśvara-Sūtra*'nın Bir Fragmanı] başlıklı makalesinde bugün Japonya'da korunan, Turfan vahasında bulunduğu düşünülen ve Eski Uygurca *Avalokiteśvara-Sūtra*'ya ait olan bir fragmanı neşreder. Oda (1996, s. 229), bu makalesinde neşrettiği fragmanın, en basit bir şekilde *Kuanşi-im Pusar* ve *Kuanşi-im Bodis(a)t(a)v* olarak iki şekilde tasarlanabilecek olan Eski Uygurca *Avalokiteśvara-Sūtra*'nın ikinci kısmına, yani *Kuanşi-im Bodis(a)t(a)v*'a ait olduğunu belirtir.

Oda, 1996 yılında düzenlenen fakat tam metinleri 1999 yılında neşredilen 3. *Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı*'nda “*Kuanşi-im Pusar* ve *Kuanşi-im Bodistv* Üzerine” adlı yazısında Eski Uygurca *Avalokiteśvara-Sūtra*'nın iki kısmını oluşturan *Kuanşi-im Pusar* ve *Kuanşi-im Bodis(a)t(a)v* metinlerinin dil bilgisi hususiyetleri üzerinde durarak *Kuanşi-im Bodis(a)t(a)v* metnine ilişkin üç fragmanın neşrini gerçekleştirir. Bu fragmanlardan ilki Haneda 1915 (Tachibana MS) arşiv numarasını taşımaktadır ve 43 satır hacindedir. İkinci fragman U 5038 (T II Y 63) (krş. Özertural, 2020, s. 343) arşiv numarası taşımaktadır ve 14 satır hacindedir. Sonuncu fragman ise Mainz 805 (T II M 189) arşiv numarasına sahiptir ve tahta baskı bir metin olup toplam 23 satır hacindedir.

Zieme, 1998 yılında neşrettiği “The Conversion of King Śubhavyūha” [Kral Śubhavyūha'nın Din Değiştirmesi] adlı makalede Fedakâr tarafından 1994'te neşredilen Mainz 225 (T D / T M 409) numaralı *Saddharmapuṇḍarīka-sūtra*'nın XXVII. bölümünü oluşturan 22 satırlık fragmanı yeniden neşretmiştir (Zieme, 1998, s. 259).

Zieme, bu çalışmasından sonra, 2000 yılında tamamladığı “Der Bodhisattva Gadgadasvara. Ein alttürkisches Fragment aus dem XXIV. Kapitel des *Saddharmapuṇḍarīkasūtra*” [Bodhisattva Gadgadasvara. *Saddharmapuṇḍarīkasūtra*'nın XXIV. Bölümünden Bir Fragman] başlığını taşıyan yazısında *Saddharmapuṇḍarīka-sūtra*'nın *Gadgadasvara* adlı XXIV. bölümünden bir parçayı içeren 66 satır hacmindeki U 1511 (T I α) (krş. Özertural, 2012, s. 86) numaralı metni neşretmiştir.

Oda tarafından 2000 yılında kaleme alınan “Torukogo bukkyō shahonni kansuru nendairon – Hachiyōkyō to Kannongyō” [Türk Budist El Yazmalarına İlişkin Kronolojik Sorunlar – *Sekiz yükmäk sudur* ve *Kuanşi-im pusar sūtra*] başlıklı makalede Eski Uygurca Budist yazmalara ilişkin kronolojik meselelerin yanında Eski Uygurca *Avalokiteśvara-sūtra* temelinde hem *Kuanşi-im Pusar* ve hem de *Kuanşi-im Bodis(a)t(a)v*'ın metin kurgusuna değinilir (Oda, 2000, s. 135-163).

Yakup 2011'deki "An Old Uyghur Fragment of the Lotus Sūtra from the Krotkov Collection St. Petersburg" [St. Petersburg Krotkov Koleksiyonu'ndan Lotus Sūtra'nın Eski Uygurca Bir Fragmanı] başlıklı yazısında *Saddharmapuṇḍarīka-sūtra*'ya ait St. Petersburg'da korunan 52 satırlık SI Kr. IV 445 numaralı fragmanı neşreder.

Zhang Tieshan, 2012'de kaleme aldığı "Tulufan baizikeli chutu huihuwen 'Miaofa lianhua jing' canye yanjiu" [Turfan Bezeklik'ten Bulunan 'Lotus Sūtra' Metin Parçası Üzerine İnceleme] başlıklı yazıda Turfan bölgesinde yer alan Bezeklik manastırından bulunan ve *Saddharmapuṇḍarīka-sūtra*'nın 37 satır hacminde olan bugün 80TBI:527a ve 80TBI:527b arşiv numarasıyla korunan bazı satırları tereddütlü okumaları ihtiva eden bir metin parçasını neşretmiştir.

Özcan Devrez, 2020'deki *Eski Uygurca Kuanşi İm Puser İncelemesi* adlı çalışmasında *Saddharmapuṇḍarīka-sūtra*'nın XXV. bölümüne ait *Kuanşi-im Puser* metnini yeni birtakım fragmanlarla zenginleştirerek neşretmiştir. Bu çalışmanın esas metni daha evvel Tekin 1960 tarafından da neşredilen hacimde yani 224 satırdır. Bununla beraber metne ilişkin bir kısmı neşredilmiş bir kısmı ise daha evvel neşredilmemiş 7 fragmanın daha çalışmaya dâhil edildiği görülmektedir. Özcan Devrez (2020, s. 25-26), çalışmasının girişinde *Kuanşi-im Puser* metninin irili ufaklı olmak üzere 10 nüshasının mevcut olduğu bilgisini paylaşır. Bu çalışmada mevzubahis nüshalara ilişkin metinlerin yazı çevirimi ve harf çevirisi yanında Çince eş değer metne de yer verilmiştir.

Bu çalışmada 10'u Eski Uygurca *Saddharmapuṇḍarīka-sūtra*'nın XXV. bölümünü oluşturan *Avalokiteśvara*'ya ilişkin, daha özel olarak ise *Kuanşi-im Bodis(a)t(a)v'a* ait ve 1'i de aynı metnin *Mukayese* adını taşıyan III. bölümüne ait (bk. U 1872) bugün Berlin Turfan Koleksiyonu'nda korunan şimdiye değin 1'i yayımlanmış (bk. Mainz 805) 10'u ise henüz yayımlanmamış 11 fragmanın neşri gerçekleştirilecektir. Bu çalışmaya dâhil edilen fragmanların arşiv numaraları sırasıyla şöyledir:

- (1) U 5050 (Glas: T III 273/509) ön (krş. Özertural, 2020, s. 344, kat. nu. 522);
- (2) Ch/U 7010 b (Glas: T II 1715) ön (krş. Özertural, 2020, s. 344-345, kat. nu. 523);
- (3) U 5127 (o. F.) ön (krş. Özertural, 2020, s. 345, kat. nu. 524);
- (4) U 3095 (T II Y 17) ön ve arka (krş. Özertural, 2020, s. 345-346, kat. nu. 525);
- (5) U 3129 a-d (T II Y 64) ön ve arka (krş. Özertural, 2020, s. 346-347, kat. nu. 526);
- (6) Mainz 286 (T II S) ön (krş. Özertural, 2020, s. 348, kat. nu. 527);
- (7) U 2121 (o. F.) ön ve arka (krş. Özertural, 2020, s. 348-349, kat. nu. 528);
- (8) U 5124 (o. F.) ön (krş. Özertural, 2020, s. 349, kat. nu. 529);
- (9) U 4893 (Glas: T II 935) ön (krş. Özertural, 2020, s. 349-350, kat. nu. 530);
- (10) Mainz 805 (T II M 189) A-E sayfaları
- (11) U 1872 (T II Y 59) ön ve arka (krş. Özertural, 2012, s. 83, kat. nu. 79).

Yukarıda da belirtildiği gibi, tahta baskı Mainz 805 (T II M 189) hariç olmak üzere bu çalışmanın kapsamına dâhil edilen Soğd kökenli Uygur alfabesiyle kaleme alınan el yazması fragmanlar daha önce neşredilmemiştir. Mainz 805 (T II M 189) numaralı fragman ise Oda tarafından kaleme alınan "*Kuanşi-im Puser* ve *Kuanşi-im Bodistv* Üzerine" adlı bildiri kapsamında 1999 yılında yalnız yazı çevirimi yapılarak

neşredilmiştir (krş. Oda, 1999, s. 805-806). Fakat Oda, bu fragmanın harf çevirisine, Türkçeye çevirisine ve fragmanda tahrip olan ancak bugün diğer fragmanlar aracılığıyla restorasyonu gerçekleştirilebilecek kısımlara değinmemiştir. Bu sebeple anılan 10 fragmanla birlikte bu fragman da bu yazı kapsamına dâhil edilmiştir. Bu yazıda ele alınan fragmanların satır sayısı 134'tür; ancak bu fragmanlardan bazılarının satırları yoğun bir hasara maruz kalmıştır. Bu yazı ile mevzubahis fragmanların yazı çevirimlerine, harf çevirilerine, Türkiye Türkçesine aktarımına, açıklamalarına ve sözlüğüne yer verilecektir.

1. Eski Uyurca Metnin Yazı Çevirimi ve Harf Çevirisi

U 5050 (Glas: T III 273/509)

ön

001	01
	 / s.....
002	02 körklä kwyrkl'
003	03 al[k]udın sıñar 'l/wdyn synk'r
004	04 beş otuzunç l/ pyş 'wtwz wnç
005	05 atl(1)g alkinçsız köküz bodi[s(a)t(a)v] 'tlq 'lqynçsyz kwyk wz pwdy///
006	06 din ägnint[ä]ki /kdyn 'knynt/ky t/.....
007	07 [ka]vşurup t(ä)ñri t(ä)ñrisi burha[n] //vşwrwp tkry tkrysy pwrq' /
008	08 atı kötrülmiş 'ty kwyt rwlmış' /.....
009	09 [körgä]li ärklig ku[anşı-im bodis(a)t(a)v] //ly 'rklyk q'w/// //
010	10 /qyn' ...d.....
011	11 tep at[anur] typ 't/// kw /.....
012	12 t(ä)ñrim ,, anı amtı tkrym ,, 'ny 'mty
013	13 [ö]trü //trw

Ch/U 7010 b (Glas: T II 1715)

ön

014	01 //t'
015	02 kişi

- 033 02 ögrätig kılmuş ärsär-
... .. 'wykr'dyk qjylmyş 'rs'r
- 034 03 [lär ötrü körgäli] ärklig [kua]nşi-im bodis(a)t(a)v
/// ////////////// 'rklyk ///nşy 'ym pwdystv
- 035 04 [ol tınl(ı)glarka] m(a)habr(a)hme ulug äzrua [t(ä)]ñri
/// ////////////// mq'prqmy 'wlvq 'z rw' //kry y
- 036 05 [körkin körgitip nom] nomlayu kutgarur [, bir]ök kim
//////// ////////////// /// nwml'yw qwtq'rwr // ///wk kym
- 037 06 [kayu tınl(ı)glar t(ä)ñri hanı hor]muzta [t(ä)ñri ornı]ña
//// ////////////// // ///mwz t' // ///nk'

U 3129 a-d (T II Y 64)

A fragmanı

ön

- 038 01 köñülün ä[rür]lär ,, ötrü körgäli ärklig kuanşi
kw/nkwlnw '///l'r ,, 'wytrw kwyrk'ly 'rklyk qw'nşy
- 039 02 im bodis(a)t(a)v ol tınl(ı)glarka el başçı balık ayguçı
'/m pwdystv /wl tynlq l'r q' 'yl p'şçy p'lyq''yqwçy
- 040 03 ärklig bäglär körkin körgitip [no]m nomlayu
'rklyk (P) p'kl'r kwyrkyn kwyrkytyp //m nwml'yw
- 041 04 kutgarur ,, birök kim kayu tınl(ı)glar yultuz
qwtq'rwr ,, (P) pyrwk kym q'yw tynlq l'r ywltwz
- 042 05 körüm san sakış ulatı beş tölrüg (oku: törlüg) bilgä
kwyrwm s'n s'qjş 'wl'ty pyş twylrwk pylk'
- 043 06 bilig ädräm oronın bildäçi bramanlar üzä süz-
pylyk 'dr'm 'wrwnyn pyld'çy pr'm'n l'r 'wyz ' swyz
- 044 07 ök [kö]ñüllüg ärsärlär ,, ötrü körgäli ärklig
wk ///nkwl lwk 'rs'r l'r ,, 'wytrw kwyrk'ly 'rklyk

U 3129 a-d (T II Y 64)

A fragmanı

arka

- 045 01 savlıg tılañu sözçi amançlar üz[ä]
/... .. / s'vlyq tyl'nk w swyz çy 'm'nç l'r 'wyz /
- 046 02 süzök köñültä ärürlär ötrü körgäli ärklig
swyz wk kwynkwlt' 'rwrl'r 'wytrw kwyrk'ly 'rklyk
- 047 03 kuanşi-im bodis(a)t(a)v ol tınl(ı)glarka antag
qw'nşy (P) 'ym pwdystv 'wl tynlq l'r q' ''nt'q
- 048 04 y(a)ñlıg amançlar körklä körgi[t]ip nom
ynklyq (P) ''m'nç l'r kwyrkl' kwyrky/yp nwm
- 049 05 nomlayu kutgarur ,, birök kim kayu tınl(ı)glar
nwml'yw (P) qwtq'rwr ,, pyrwk kym q'yw tynlq l'r
- 050 06 başçı balık ayguçı ärkä türkä turmuş

- 051 07 p'şçy p'lyq''yqwçy 'rkd' twyrkd' twrmyş ş
t[öl]i ärklig bäglär üzä süzök
t///y t/////y 'rklyk p'kl'r 'wyz' şwyz wk

U 3129 a-d (T II Y 64)

B fragmanı

ön

- 052 01
...../ /w
053 02
...../ m.....
054 03
...../ y' /... ..
055 04 [a]lknçsyz k[öküz bodis(a)t(a)v] ...
..... //lqjynçsyz k///// ///////
056 05 törlüg
..... (P) twyrlwk t.....
057 06 arıg ,, yäk
..... /'ryq ,, y'k
.....

U 3129 a-d (T II Y 64)

B fragmanı

arka

- 058 01
..... "z wn
059 02 kuanşi-im bod[is(a)t(a)v] ...
..... qw'nşy 'ym pwd///// ...
060 03 [a]lknçsyz k[öküz bodis(a)t(a)v] ...
..... //lqjynçsyz k///// ///////
061 04
...../ ///twnk///
062 05
...../twyz w/p.../
063 06
...../ ty.....

U 3129 a-d (T II Y 64)

C fragmanı

ön

- 064 01
...../
065 02 ,, kiş.....
..... ,, kyş// l.....

U 3129 a-d (T II Y 64)

C fragmanı

arka

- 066 01 yinçü ärd[ini]
yynçw 'rd///
- 067 02
... dy... ..

U 3129 a-d (T II Y 64)

D fragmanı

ön

- 068 01 [n]om
... .. /wm
- 069 02
... .. 'yq̄... ..

U 3129 a-d (T II Y 64)

D fragmanı

arka

- 070 01
... .. l
- 071 02
... .. yyk

Mainz 286 (T II S)

ön

- 072 01 takşutın t(ä)ñri t(ä)ñrisi
t'qşwtyn tnkry tnkrysy
- 073 02 l(a)kşanlıg ädgükä
lkş'n lyq 'dkw k' tw... ..
- 074 03 amtı m(ä)n ikiläyü anın
'mty mn 'ykyl'yw ''nyn
- 075 04 [s]izizñ ögükün[üz]
... .. /yz ynk 'wykwkwnk//
- 076 05 [ä]rklig bodis(a)t(a)v
... .. //klyk pwdystv
- 077 06 [ä]gsüksüz ädgükä l(a)k[şa]nı[g]
... .. /kswkswz 'dkw k' lk//nly/
- 078 07 [ş]lok takşutın ok kekinç berd[i]
... .. //wk t'qşwtyn 'wq̄ kykynç pyrd/
- 079 08 s(ä)n amtı aşidgäl[i kua]nşi-im bod[is(a)t(a)v]
... .. sn 'mty 'şydk'l/ ///nşy 'ym pwd/////
- 080 09 kamag

- 081 10 /m q'm'q yyn/ r t' ///...
 ulug kut... ..
 l/k 'wlvq qwt... ..
- 082 11 sözläyü
 q/// swyz l' yw /... ..
- 083 12 ugrın
 s 'wqryn

U 2121 (o. F.)

ön

- 084 01
 /... .. /... ..
- 085 02 nom n[o]m layu kutgar[ur]
 nwm n/ml' yw qwtq'r//
- 086 03 inçip iki
 l/p 'ynçyp 'yky

U 2121 (o. F.)

arka

- 087 01
 /... ..
- 088 02
 //k' ///
- 089 03 ärdini
 'rdyny ''t'yyp

U 5124 (o. F.)

ön

- 090 01
 ///... ..
- 091 02 ögräti[g]... ..
 l'rd' 'wykr'ty/... ..
- 092 03 ... [kuanşi-i]m bodis(a)t(a)v ol tnl(ı)g[larka] ...
 ... ///// //m pwdystv 'wl tynlq /// // ...
- 093 04 körkin körgit[ip]
 ... /k kwyrkyn kwyrkyt//
- 094 05 kayu tnl(ı)glar t(ä)ñri t(ä)ñ[risi]
 ... q' yw tynlq l' r tnkry tn/////
- 095 06
 //p ''//rwv' /... /wty//

U 4893 (Glas: T II 935)

ön

- 096 01 kör[kin]

- / l' r yn kwyr /// ...
 097 02 [k]uanşi-im bodis(a)[t(a)v] ...
 /w'nşy 'ym pwdys//
 098 03 [nom nom]layu kutgarur ,, ...
 /// //l' yw qıwtq' rwr ,,
 099 04 körkinä
 kwyrkynk' sw... ..
 100 05 [kuanşi-i]m bodis(a)t(a)v ...
 //m pwdystv (P)
 101 06 [kör]gitip
 ///kytyp //

Mainz 805 (T II M 189)

A sayfası

- 102 01 körkin körgitip no[m nomlayu kutgarur ,, birök]
 kwyrkyn kwyrkydyp nw/ //m pwdystv (P) //m pwdystv (P) //m pwdystv (P)
 103 02 kim kayu tınl(ı)glar ,, el başçı
 kym q' yw tynlq l' r ,, 'yl p' şçy
 104 03 ärkä türkä turmuş töli
 'rkd' twyrkd' twrmyş twyly
 105 04 ärklig bäglär üzä
 'rklyk p' k l' r 'wyz' r
 106 05 ärsärlär ,, ötr[ü körgäli ärklig kuanşi-im]
 'rs' r l' r ,, 'ytr/ //m pwdystv (P) //m pwdystv (P) //m pwdystv (P)

B sayfası

- 107 01 bodis(a)t(a)v ,, ol tınl(ı)[glarka]
 pwdystv ,, 'wl tynl/////
 108 02 ayguçı elig bağ
 'yqwçy 'ylyk p' k
 109 03 nom nomlayu kutgarur ,, birök [kim kayu tınl(ı)g]-
 nwm nwml' yw qwtq' rwr ,, pyrwk /// //m pwdystv (P) //m pwdystv (P)
 110 04 lar ,, yultuz körüm san sakı[ş ulatı beş]
 l' r ,, ywltwz kwyrwm s' n s' qy/ //m pwdystv (P) //m pwdystv (P)
 111 05 törlüg bilgä bili[g] äd[räm oronın]
 twyrlwk pylk' pyly/ 'd/// //m pwdystv (P) //m pwdystv (P)

C sayfası

- 112 01 biltäçi ,, bramanlar [ü]zä [süzök könjül]-
 pylt' çy ,, pr' m' n l' r ///z' /// //m pwdystv (P) //m pwdystv (P)
 113 02 lig ärsärlär ,, ötrü körgäl[i ärklig]
 lyk 'rs' r l' r ,, 'wytrw kwyrk' l/ //m pwdystv (P) //m pwdystv (P)
 114 03 konşi-im bodis(a)t(a)v ,, ol tınl(ı)gl[arka antag]
 qwnşy 'ym pwdystv ,, 'wl tynlq l///// //m pwdystv (P) //m pwdystv (P)
 115 04 yanlıg ok bramanl[ar] ... [körkin körgitip]

- 116 05 y'nklyq 'wq pr'm'n l// ... // // // // // // //
nom nomlayu kutga[rur ,, birök kim kayu tnl(1)g]
nwm nwml'yw qwtq'/// // // // // // // //

D sayfası

- 117 01 lar ,, toyın ş(a)mnanç [upase upasanç] ... [tört]
l'r ,, twyyn şmn'nç // // // // // // // // ... // //
118 02 törlüg terin kuvr[ag]
twyrlwk twryn qwvr//
119 03 törösinä ,, äriğinä
twyrw synk' ,, 'ryk ynk' p... ..
120 04 nomiña boşgutıña ,,
nwm ynk' pwşqwt ynk' ,, /... ..
121 05 ... ,, ç(a)hşap(a)tlıg
ynk' ,, çqş'pt lyq

E sayfası

- 122 01 köñüllüg är[sä]rlär ,, ö[trü körgäli ärklig]
kwnkw lwk 'r/r l'r ,, 'w/// // // // // // //
123 02 konşi-im bodis(a)t(a)v ,, ol tnl(1)gl[arka]
qwnşy 'ym pwdystv ,, 'wl tynlq l///
124 03
... .. /// s///

U 1872 (T II Y 59)

ön

- 125 01
... .. /'m
126 02 umazlar ,,
... .. /...nq'ly 'wm'z l'r ,, s...// // //
127 03 [a]vant tıtag üzä bilmiş k(ä)rgäk ...
//v'nt tylt'q 'wyz' pylmyş krk'k ...
128 04 kamag burhanl[a]r al altag[lı]g küç
q'm'q pwrq'n l/r 'l'lt'q //q kwyc
129 05 üzä bir burhan [k]ölünüsün bulup
'wyz' pyr pwrq'n /wylwnkw syn pwlwp

U 1872 (T II Y 59)

arka

- 130 01
... .. t//... ..
131 02 uzun sans[ar]
... .. lty //...l// 'wz wn s'ns//
132 03 küzädçi k(a)ra y[l]an yüz ...
... .. / kwyz 'dçy qır' y/l'n ywz ...

- 133 04 ulug örümçik ,, küzän
...lyq /wlvq 'wyrwmçyk ,, kwyz 'n
- 134 05 mişkiç süçig sıçgan
myşkyç swyçyk ...z lyq syçq'n

2. Aktarma

U 5050 (Glas: T III 273/509) ön

(001) (002) görkemli (003) her tarafta (004)
yirmi beş ... (005) adlı tükenmez düşünme (adlı) Bodhi[sattva] (Skt. *Akşayamati*)
... .. (006) omzundaki (007) kavuşturup tanrılar tanrısı Buddha (008)
... .. adı yüceltilmiş (009) bakması güçlü Bodhisattva Avalokiteşvara ...
(010) (011) diye adlandırılır (012) haşmetli, onu şimdi
(013) sonra

Ch/U 7010 b (Glas: T II 1715) ön

(014) (015) kişi (016) sayısız *kalpa* (017)
[bak]ması güçlü [Bod]hisattva Avalokiteşvara ... (018) faydasız öğreti (Skt.
dharma)

U 5127 (o. F.) ön

(019) (020) ... [eğer] herhangi canlılar, prat[yekasaṃbuddhalar iyiliğine
inanıp] ... (021) on iki bölümlü sebep[ten sezilmiş öğretiler (Skt. *dharma*) içinde talim]
(022) etmiş iseler, sonra [bakması güçlü Bodhisattva Avalokiteşvara o] (023) canlılara,
pratyekasaṃbuddhalar gö[rünüşünü göstererek öğreti (Skt. *dharma*) vaaz ederek] (024)
kurtarır. Eğer herhangi canlı[lar birçok varlık şeklinde, arhat] (025) [rahipleri iyiliğine
inanıp]

U 3095 (T II Y 17) ön

(026) hayır duası (Skt. *āśirvāda*) (027) iseler, ... adlandırarak (028)
... .. Bodhisattva Avalokiteşvara o canlılara (029) Indra görünüşünü gös[terip
vaaz ederek ku]rtarır. Eğer herhangi (031) [canlılar]

U 3095 (Y II Y 17) arka

(032) (033) talim etmiş ise- (034) [ler, sonra bakması] güçlü
Bodhisattva Avalokiteşvara (035) [o canlılara] Mahābrahma₂ [Ta]nrı (036) [görünüşünü
göstererek, öğreti (Skt. *dharma*)] vaaz ederek kurtarır. Eğer herhangi (037) [canlılar
tanrılar hanı] Indra [Tanrı yer]ine

U 3129 a-d (T II Y 64) A fragmanı ön

(038) düşünceyle mevcuttur. Sonra bakması güçlü Bodhisattva Avalokiteşvara,
(039) o canlılara devlet hükümdarı, şehir komutanı, (040) güçlü beyler görünüşünü
göstererek öğreti (Skt. *dharma*) vaaz ederek (041) kurtarır. Eğer herhangi canlılar
astroloji, (042) sayı₂ ve beş tür bilgelik (043) fazileti yerini bilecek brahmanlar ile saf
(044) düşünceli iseler, sonra bakması güçlü

U 3129 a-d (T II Y 64) A fragmanı arka

(045) sözlü, belagat (sahibi) hatip, soylular ile (046) saf düşüncede iseler,
sonrasında bakması güçlü (047) Bodhisattva Avalokiteşvara o canlılara bunun gibi

(048) soylular(ı) güzel gösterip öğreti (Skt. *dharma*) (049) vaaz ederek kurtarır. Eğer herhangi canlılar (050) hükümdar, şehir kumandanı, iktidarda kalmış (051) zürriyeti ... güçlü beyler ile saf

U 3129 a-d (T II Y 64) B fragmanı ön

(052) (053) (054) (055) tükenmez [düşünme (adlı)] Bodhi[sattva] (Skt. *Akşayamati*) ... (056) türlü (057) saf, *yakşa* ...

U 3129 a-d (T II Y 64) B fragmanı arka

(058) (059) Bod[hisattva] Avalokiteşvara (060) tükenmez [düşünme (adlı)] Bodhi[sattva] (Skt. *Akşayamati*) ... (061) (062) (063)

U 3129 a-d (T II Y 64) C fragmanı ön

(064) (065)

U 3129 a-d (T II Y 64) C fragmanı arka

(066) inci, mücevher (067)

U 3129 a-d (T II Y 64) D fragmanı ön

(068) öğreti (Skt. *dharma*) (069)

U 3129 a-d (T II Y 64) D fragmanı arka

(070) (071)

Mainz 286 (T II S) ön

(072) manzumeyi tanrılar tanrısı (073) alametli iyiliğe (074) şimdi ben yeniden bu sebeple (075) sizin sevgiliniz (076) güçlü Bodhisattva (077) mükemmel iyiliğe alametli ... (078) manzumelerini de cevap (olarak) verdi. ... (079) ... sen şimdi duyması [güçlü] Bod[hisattva] Avalokiteşvara ... (080) bütün (081) yüce haşmet (082) söyleyerek (083) sebebini

U 2121 (o. F.) ön

(084) (085) öğreti (Skt. *dharma*) vaaz ederek kurtarır (086) böylelikle iki

U 2121 (o. F.) arka

(087) (088) (089) mücevher

U 5124 (o. F.) ön

(090) (091) talim (092) ... Bodhisattva Avalokiteşvara o canlı[lara] ... (093) ... görünüşünü göstererek ... (094) ... hangi canlılar tanrılar tan[rısı] ... (095)

U 4893 (Glas: T II 935) ön

(096) görünüşünü ... (097) Bodhisattva Avalokiteşvara (098) [öğreti (Skt. *dharma*) vaaz] ederek kurtarır. ... (099) görünüşüne (100) Bodhisattva [Avalokiteşvara] ... (101) [gös]tererek

Mainz 805 (T II M 189) A sayfası

(102) görünüşünü göstererek öğreti (Skt. *dharma*) [vaaz ederek kurtarır. Eğer] (103) herhangi canlılar, devlet hükümdarı (104) hakimiyette₂ kalmış zürriyeti (105) güçlü beyler ile (106) iseler, son[ra bakması güçlü Bodhisattva Avalokiteśvara]

Mainz 805 (T II M 189) B sayfası

(107) ol canl[ılara] (108) yönetici, hükümdar₂ (109) öğreti (Skt. *dharma*) vaaz ederek kurtarır. Eğer [herhangi canlı]lar (110) astroloji, sayısız₂ [ve beş] (111) tür bilgelik (043) fazileti (ile) [yerini]

Mainz 805 (T II M 189) C sayfası

(112) bilecek brahmanlar ile saf gönüllü (113) iseler, sonra bak[ması güçlü] (114) Bodhisattva Avalokiteśvara, o canlı[lara bunun] (115) gibi brahmanlar ... [görünüşünü göstererek] (116) öğreti (Skt. *dharma*) vaaz ederek kur[tarır. Eğer herhangi canlılar]

Mainz 805 (T II M 189) D sayfası

(117) rahip (Skt. *bhikṣu*), rahibe (Skt. *śramaṇī*), [mümin (Skt. *upāsaka*), mümine (Skt. *upāsikā*) ... dört] (118) türlü cemaat₂ (119) yasasına, davranışına, (120) öğretisine (Skt. *dharma*), talimatına, (121) ... disiplinli

Mainz 805 (T II M 189) E sayfası

(122) düşünceli iseler, son[ra bakması güçlü] (123) Bodhisattva Avalokiteśvara, o canlı[lara] (124)

U 1872 (T II Y 59) ön

(125) (126) muktedir olmazlar (127) sebep₂ ile bilmeli (128) bütün Buddhalar (bu) yöntemli₂ kudret (129) ile bir Buddha aracını elde ederek

U 1872 (T II Y 59) arka

(130) (131) uzun doğum ölüm çemberi (Skt. *saṃsāra*) (132) ... muhafız, kara yılan, yüz ... (133) büyük örümcek, kokarca (134) kedi, tatlı sıçan

3. Açıklamalar

005 alknışız köküz bodi[s(a)t(a)v]: Bu ifade Skt. *Akṣayamati* 'bir Buddha adı' (Edgerton, 1953, s. 3a; Röhrborn, 2015, 94; Wilkens, 2021, 30b) karşılığındadır.

008 atı kötrülmiş: Bu ifade Skt. *bhagavat* 'talih sahibi, talihli, müreffeh, mutlu' (Monier-Williams, 1899, 743c; Wilkens, 2021, 79a) karşılığındadır.

009 [körgä]li ärklig ku[anşı-im bodis(a)t(a)v]: Bu ifadenin restorasyonu için krş. 038-039 ve 046-047. satırlar. EUyg. *kuanşı-im*, Çin. 觀世音 *Guanshiyin* ve Skt. *Bodhisattva Avalokiteśvara* (JEBD, 1979, s. 164a; Hirakawa, 1953, s. 1064b; Wilkens, 2021, 391b) karşılığındadır.

016 k(a)lp: EUyg. *k(a)lp*, Toharcanın A diyalektinde *kalp* (Poucha, 1955, s. 54), Soğd. *klp* (Gharib, 1995, s. 189b, *4732) ~ *krp* (Gharib, 1995, s. 193b, *4851) ~ *kōph* (Gharib, 1995, s. 189a, *4720) şeklindedir ve Skt. *kalpa*'ya dayanır. Skt. *kalpa*, 'kâinatın veya dünyanın

yaratılması ve yeniden yaratılması arasındaki süre' (Soothill & Hodous, 1937, s. 232b; Monier-Williams, 1899, s. 262c; Edgerton, 1953, s. 172c) anlamındadır.

020 [birök] kim ka[y]u tınl(ı)glar: Bu ifadenin restorasyonu için krş. 041 ve 049. satırlar.

020 prat[ikasanbutlar ädgüsiñä süzülp]: Bu satırın restorasyonu ve paralel satırlar için krş. Oda, 1996, s. 232³⁴.

023 prat[ikasanbutlar]: EUyg. *pratikanbut*, Skt. *pratyekasambuddha*'ya 'yalnız olarak aydınlanmış' (Wilkens, 2021, s. 560b) dayanmaktadır. Oda'ya göre, bu yapı Skt. *pratyekabuddha* ve Skt. *sambuddha* sözlerinin birleşmesiyle oluşmuş olmalıdır ve burada *pratikanbut*'un yanılısamayı kıldığı ve on iki *nidāna* üzerinde meditasyon yaparak Buddhalığa eriştiği söylenebilir (Oda, 1996, s. 235). Zieme ise, bu ifadenin muhtemelen *pratyekabuddha* ve *samyaksambuddha* kaynaklı bir bulaşma olduğunu belirterek Çince ifadenin yeniden bir Sanskritçeleştirilmesine dayandığını ifade eder (Zieme, 2020, s. 610).

021 [i]ki y(e)g(i)rmi bölöklüg tıltag: EUyg. bu ifade Çin. 十二因緣 *shier yinyuan* ve Skt. *dvādaśa-astanga pratīyasamutpāda* (DDB; JEED, 1979, s. 151b; Hirakawa, 1997, s. 215b) karşılığındadır.

021 tıltag[ın tuymış nomlar içintä ögrätig]: Bu satırın restorasyonu ve paralel satırlar için krş. Oda, 1996, s. 232³⁵⁻³⁶.

022 k[örgali ärklig kuanşi-im bodis(a)t(a)v ol]: Bu satırın restorasyonu ve paralel satırlar için krş. Oda, 1996, s. 232³⁶⁻³⁷.

023 kö[r]kin körgitip nom nomlayur]: Bu satırın restorasyonu ve paralel satırlar için krş. Oda, 1996, s. 232³⁷⁻³⁸.

024-025 kayu tınl(ı)glar üküş aźunlarda arhant] d[entarlar ä]dgü[sinäj]: Bu satırın restorasyonu ve paralel satırlar için krş. Oda, 1996, s. 232³⁸⁻⁴⁰.

024 aźun: EUyg. bu sözcük Soğd. ''žwn (Gharib, 1995, s. 17a, *431) ~ 'zw'n(h) (Gharib, 1995, s. 17a, *430) sözlerine dayanır ve '(Budizm'de) varlık şekli, varlık biçimi, canlıların içinde buldukları varlık şekli (~ Skt. *gati*)' (krş. Clauson, 1972, 28a; Röhrborn, 2017, s. 121) anlamındadır.

025 d[entar]: EUyg. bu söz 'Budist rahip' (Wilkens, 2021, s. 246b) anlamına gelmektedir ve Soğdcada *dynt*'r (Gharib, 1995, s. 149b, *3773) ~ *dynd*(')'r 'mütedeyyin, keşiş, rahip' (Gharib, 1995, s. 149b, *3772) şeklinde iken Orta Farsçada *dynd*'r /*dēndār*/ 'mütedeyyin' (Durkin-Meisterernst, 2004, s. 151b) şeklindedir.

026 [a]şirvat: EUyg. bu sözcük 'hayır duası, iyi dilek, övgü' anlamlarındadır ve Skt. *āśirovāda*'ya (Wilkens, 2021, s. 76b) dayanmaktadır, ayrıca Toharcanın B diyalektinde ise *āśirovāt* 'hayır duası' (Adams, 2013, s. 61) şeklinde tanıklanmıştır.

029-030 kö[r]kin körgitip nomlayur kul'tgarur: Bu satırın restorasyonu için krş. 040-041. satırlar.

033-034 ögrätig kılmış ärsär[lär ötrü körgali]: Bu satırın restorasyonu ve paralel satırlar için krş. Oda, 1996, s. 232⁴⁷.

035 m(a)habr(a)hme ulug äzrua [t(ä)]ñri: EUyg. bu ifade ‘Mahābrahma₂ Tanrı’ (Wilkens, 2021, s. 459b) anlamındadır. Skt. *Mahābrahma* ‘düşünüldüğünde Bodhisattva’yı koruyan ve onu öven büyük Brahmā (tanrı)’ (Edgerton, 1953, s. 424a) anlamındadır.

036-037 [,, bir]ök kim [kayu tınl(ı)glar t(ä)]ñri hanı hor[muzta [t(ä)]ñri ornı]ña: Bu satırın restorasyonu ve paralel satırlar için krş. Oda, 1996, s. 232⁴⁹⁻⁵⁰.

041-042 yultuz körüm: Bu ikileme ‘astroloji₂’ anlamındadır ve Skt. *jyotiṣa* karşılığındadır (Wilkens, 2021, s. 919a; ayrıca *jyotiṣa* için bk. Monier-Williams, 1899, s. 427c).

042 san sakıṣ: EUyg. bu ikileme ‘sayı₁₂, ölçü₂’ (Şen, 2002, s. 239; Ölmez, 2017, s. 285; Wilkens, 2021, s. 579a) anlamlarındadır.

043 bramanlar: EUyg. *brahman* sözü Skt. *brāhmaṇa*’ya ‘Brāhman’ (Wilkens, 2021, s. 194b; Monier-Williams, 1899, s. 741b; Edgerton, 1953, s. 404b; Rhys Davids & Stede, 1921-25, s. 492) dayanır. Sözcük Toharcanın A diyalektinde *brāmaṇ* ‘brāhmaṇa’ (Poucha, 1955, s. 209) ~ *brāhmaṇ* ‘brāhmaṇa’ (Poucha, 1955, s. 210) ~ *prāhmaṇ* ‘brāhmaṇa’ (Poucha, 1955, s. 200) ~ *prāmamaṇ* ‘brāhmaṇa’ (Poucha, 1955, s. 200) ve Soğdcada *pr’mn* (Gharib, 1995, s. 279b, *6975) ~ *pr’m’n* ‘Brahman’ (Gharib, 1995, s. 279b, *6973) şekillerinde görülmektedir.

045 amançlar: EUyg. *amanç* sözü metinde iki farklı şekilde <’m’nç> ve <’’m’nç> (krş. 048. satır) yazılmıştır. Bu söz Toharcanın A diyalektinde *āmās* ‘regis minister’ (Poucha, 1955, s. 22) ve Toharcanın B diyalektinde ise *amāc* ‘vekil, vaiz’ (Adams, 2013, s. 19) şeklinde tanımlanmıştır.

050 ärk+dä türk+dä: EUyg. *ärk türk* ikilemesi ‘güç₂, hüküm₂’ (Şen, 2002, s. 102; Ölmez, 2017, s. 262; Wilkens, 2021, s. 116a) anlamlarına gelmektedir; fakat metindeki ifadenin ‘iktidar₂’ şeklinde anlamlandırılması yerinde olacaktır.

051 t[öl]i: Bu restorasyon için bk. 104. satır.

055 [a]lkınçsız k[öküz bodis(a)t(a)v]: Bu satırın restorasyonu için bk. 005. satır.

060 [a]lkınçsız k[öküz bodis(a)t(a)v]: Bu satırın restorasyonu için bk. 005. satır.

078 [ş]lok takṣutın: EUyg. bu ikileme ‘manzume₂, dize₂’ (Şen, 2002, s. 262; Ölmez, 2017, s. 287; Wilkens, 2021, s. 654b) anlamlarındadır.

093 körkin körgit[ip] : Bu satırda körkin körgit[ip] nom nomlayu kutgarur ,, birök kim] restorasyonu mümkün olabilir; fakat satırın başlangıç ve bitiş noktaları kesin değildir.

101 [kör]gitip: Belki bu satırda [körkin kör]gitip [nom nomlayu kutgarur] restorasyonu mümkün olabilir; fakat satırın başlangıç ve bitiş noktaları yine kesin değildir.

106 ötr[ü körgäli ärklig kuanṣi-im]: Bu satırın restorasyonu için bk. 038. satır.

110-111 san sakı[ş ulatı beş] törlüg bilgä bili[g] äd[räm oronın]: Bu satırın restorasyonu ve paralel satır için bk. 042-043. satırlar.

112-113 [ülzä [süzök köñül]lig ärsär: Bu restorasyonda 043-044. satırlardaki paralellik esas alınmıştır; fakat *könül* ifadesinin üzerine gelen ekin her durumda *+lüg* ile olması beklenirdi. Metinde bu ek yazmada açık bir şekilde <lyk> ile yazılmıştır.

114 konşi-im bodis(a)t(a)v: Tahta baskı olan Mainz 805 (T II M 189)'de metnin diğer nüshalarından farklı olarak *kuanşi-im* yerine *konşi-im* yazımı hakimdir.

114 ol tınl(ı)gl[arka antag]: Bu satırın restorasyonu ve paralel satır için bk. 047-048. satırlar.

117 toyın ş(a)mnanç [upase upasanç]: Bu restorasyona esas alınan ifade EUyg. *tört törlüg terin kuvrag'*ın bu sayılan dört kavramdan oluşmasıdır.

117 toyın: EUyg. bu ifade Çin. 道人 *daoren* 'Budist' (Giles, 1912, s. 1335b, *10780) sözünün yazı çevirimidir. Bu ifade EUyg. metinlerde Skt. *bhikṣu* 'rahip' (Monier-Williams, 1899, s. 756b; Wilkens, 2021, s. 735b) ve *śramaṇa* 'rahip' (Monier-Williams, 1899, s. 1096b) karşılıklarındadır.

117 ş(a)mnanç: EUyg. bu söz Skt. *śramaṇī*'ye 'rahibe' (Monier-Williams, 1899, s. 1096b) dayanmaktadır ve Soğdcada *şmn'nch* 'rahibe' (Gharib, 1995, s. 375a; *9289) şeklinde tanıklanmıştır.

117 [upase]: Bu EUyg. söz Skt. *upāsaka*'ya 'Budist bir ibadet eden kimse' (Monier-Williams, 1899, s. 215a; Edgerton, 1953, s. 147a; Rhys Davids ve Stede, 1921-25, s. 150) dayanır, ayrıca bu söz Soğdcada *'wp's'k* 'rahip, ruhani sınıftan olmayan kimse' (Gharib, 1995, s. 75b, *1915) ~ *'wp's'k* 'ruhban sınıfından olmayıp dini kurumlarda çalışan kimse' (Gharib, 1995, s. 410a, *10120) şeklinde tanıklanmaktadır. Bu restorasyon ve paralel ifade için bk. Tekin, 1960, s. 15¹³³⁻¹³⁴ ve Özcan Devrez, 2020, s. 69¹³³⁻¹³⁴.

117 [upasanç]: Bu EUyg. ifade Skt. *upāsikā*'ya 'Buddha'nın ruhban sınıfından olmayan bir kadın inanır' (Monier-Williams, 1899, s. 215a; Edgerton, 1953, s. 147a; Rhys Davids & Stede, 1921-25, s. 150) dayanır, ayrıca bu ifade Soğdcada *'wp's'nch* 'rahibe' (Gharib, 1995, s. 75b, *1916) ~ *'wp's'nch* 'rahibe yamağı' (Gharib, 1995, s. 410a, *10121) şeklinde tanıklanmaktadır. Bu restorasyon ve paralel ifade için bk. Tekin, 1960, s. 15¹³³⁻¹³⁴ ve Özcan Devrez, 2020, s. 69¹³³⁻¹³⁴.

117 [tört] törlüg terin kuvr[ag]: EUyg. bu ifade 'dört tür cemaat₂, topluluk₂' anlamına gelmektedir. Çin. 四衆 *sizhong* 'dört varga, yani *bhikṣu*, *bhikṣuṇī*, *upāsaka* ve *upāsikā*' (DDB; JEBD, 1979, s. 289a; Soothill & Hodous, 1937, s. 181b; Tokyürek, 2019, s. 228; Wilkens, 2021, s. 743b) ve Skt. *catasrah parśadaḥ* (Hirakawa, 1997, s. 281a) karşılığındadır. Bu 'dört tür cemaat₂' metinde geçtiği şekliyle *toyın* 'rahip' (~ Skt. *bhikṣu*), *ş(a)mnanç* 'rahibe' (~ Skt. *bhikṣuṇī*), *upase* 'mümin' (~ Skt. *upāsaka*) ve *upasanç* 'mümine' (~ Skt. *upāsikā*)'dır.

121 ç(a)hşap(a)tlig: EUyg. *ç(a)hşap(a)t*, köken itibarıyla Skt. *śikṣāpada*'ya 'dinî emir, ahlakî emir' (Monier-Williams, 1899, s. 1070a; Edgerton, 1953, s. 527b) dayanmaktadır ve Soğdcada da Soğd. *cxş'pδ(δ)* 'buyruk' (Gharib, 1995, s. 131a, *3315) şeklinde tanıklanmaktadır.

127 [a]vant tıltag: Bu ikileme 'neden₂, sebep₂' (Şen, 2002, s. 43; Ölmez, 2017, s. 254; Wilkens, 2021, s. 82b) anlamındadır. EUyg. *avant*, Soğd. *'nβ'nt* 'çünkü, dolayı' (Gharib, 1995, s. 36a, *928) sözcüğüne dayanır.

133 küzân: Bu söz tarihî Türk lehçelerinde daha evvel mevcut olsa da EUyg. metinlerde tanıklanmamış olup 'kokarca' (Clauson, 1972, s. 761b) anlamındadır. Sözcük DLT'de 'serçe kuşu, tarla sığıcı köstebek (*yarbū*) vb. avlamak için kullanılan sıçangillerden (*cirzān*) bir hayvan' (Kaçalın & Ölmez, 2019, s. 320) şeklinde anlamlandırılmıştır.

134 mişkiç: Bu EUyg. sözcük Soğdca *mışkiç(h)* 'vahşi kedi' (Gharib, 1995, s. 222b, *5561; ayrıca krş. Clauson, 1972, s. 772a; Wilkens, 2021, s. 477a) ~ *mışki(n)c(h)* (Gharib, 1995, s. 222b, *5560) sözlerine dayanmaktadır.

4. Sözlük

A

al 'yöntem, araç, metot' 128

alkınçsız, [a]lkinçsız, [a]lkinçsız 'bitmez, tükenmez' 005, 055, 060

al[k]u 'her' 003

altag[lı]g 'yöntemli, metotlu, araçlı' 128

amanç < Toh. A *āmās* ve Toh. B *amāc* 'soylu, asil' 045, 048

amti 'şimdi' 012, 074, 079

anı 'onu' 012

anın 'bundan dolayı, bu sebeple' 074

antag 'böyle, bunun gibi' 047, 114

[arhant] < Soğd. *'rx'nt* < Skt. *arhat* 'Arhat (kurtuluş yolunun dördüncü ve son aşamasında olan Budist rahip)' (Röhrborn, 2015, s. 228) 024

arıg 'arı, saf, temiz' 057

a[s]ıg 'fayda, yarar' 018

[a]şirvat < Toh. B *āširoāt* < Skt. *āširoāda* 'hayır duası, övgü' 026

at 'ad, isim' 008

[a]ta- 'adlandırmak' 027

at[an]- 'adlandırılmak' 011

atl(i)g 'adlı, isimli' 005

[a]vant < Soğd. *'nβ'nt* 'sebepe' 127

ayguç 'askeri) vali' 039, 050, 108

[ažun] < Soğd. *'žwn* ~ *'zw'n(h)* '(Budizm'de) varlık şekli, varlık biçimi' (~ Skt. *gati*) 024

B

balık, balık 'şehir' 039, 050

başçı, başçı 'lider, hükümdar' 039, 050, 103

bäg 'bey' *ärklig* 040, 051, 105, 108

ber- 'vermek' 078

beş 'beş' 004, 042, 110

- bil- 'bilmek' 043, 112, 127
 bilgä 'bilge, (*bilig* ile birlikte) bilgelik, hikmet' (~ Skt. *prajñā*) 042, 111
 bilig 'bilgi, (*bilgä* ile birlikte) bilgelik, hikmet' (~ Skt. *prajñā*) 043, 111
 bir 'bir' 129
 birök, [bir]ök, [birök] 'ama, fakat; eğer' 020, 024, 030, 036, 041, 049, 102, 109, 116
 bodis(a)t(a)v, *bodis(a)t(a)v*, *bodis(a)t(a)v*, *bodis(a)[t(a)v]*, *bodi[s(a)t(a)v]*, *bod[is(a)t(a)v]*, *bod[is(a)t(a)v]*, [*bodis(a)t(a)v*] < Soğd. *pwδystβ* ~ *pwtystβ* < Skt. *bodhisattva* 'Bodhisattva' 005, 009, 017, 022, 028, 034, 039, 047, 055, 059, 059, 060, 076, 079, 092, 097, 100, 107, 114, 123
 boşgut 'talimat' 120
 bölöklüg 'bölümlü' 021
 braman < Toh. A *brāmaṃ* ~ *brāhmaṃ* ~ *prāhmaṃ* ~ *prāmmaṃ* < Skt. *brāhmaṇa* 'brahman' 043, 112, 115
 bul- 'elde etmek' 129
 burhan, burha[n] 'Buddha' 007, 128, 129
 Ç
 ç(a)hşap(a)tıg 'disiplinli' 121
 D
 d[entar] < Soğd. *dynt* 'r ~ *dynd* ('r 'rahip' 025
 Ä
 ädgü, [ädgü] 'iyilik' 022, 025, 073, 077
 ädräm, äd[räm] 'erdem, fazilet' 043, 111
 ägin 'omuz' 006
 [ä]gsüksüz 'mükemmel, eksiksiz' 077
 är-, ä[r]- 'yardımcı eylem; mevcut olmak' 022, 027, 033, 038, 044, 046, 106, 113, 122
 ärdini, ärd[ini] << Skt. *ratna* 'mücevher' 066, 089
 äriğ 'davranış' 119
 ärk 'güç, iktidar' 050, 104
 ärklig, ärklig, [ä]rklig, [ä]rklig 'güçlü' 009, 017, 022, 034, 038, 040, 044, 046, 051, 076, 105, 106, 113, 122
 äşid- 'işitmek, duymak' 079
 äzrua < Soğd. 'zrw' 'Brahmā' 035
 E
 el 'ülke, devlet' 039, 103
 elig 'hükümdar' 108
 H
 [han] 'hükümdar, han' 037

- [hor]muzta < Soğd. *xwrmzt* 'Indra' 029, 037
- İ**
- [iç] 'iç' 021
- iki, [i]ki 'iki' 021, 086
- ikilâyü 'iki kez, yeniden' 074
- inçip 'böylece, böylelikle' 086
- K**
- k(a)lp < Toh. A *kalp*, Soğd. *klp* ~ *krp* ~ *kōph* < Skt. *kalpa* 'zaman devri' 016
- kamag 'bütün, hep' 080, 128
- k(a)ra 'kara' 132
- [ka]vşur- 'birleştirmek' 007
- kayu, *kayu*, *ka[y]u*, [kayu] 'hangi' 020, 024, 030, 037, 041, 049, 094, 103, 109, 116
- k(ä)rgäk '{-mIş} ile {-mAll}' 127
- kekiñç 'cevap' 078
- kıl- 'yapmak, etmek' 022, 033
- kim 'ki' 020, 024, 027, 030, 036, 041, 049, 103, 109, 116
- kişi 'kişi' 015
- kolti < Soğd. *kwrtly* < Skt. *koṭi* 'büyük bir sayı' 016
- konşi-im < Çin. 觀世音 *Guanshiyin* '(Bodhisattva) Avalokiteśvara' → kuanşi-im 114, 123
- köküz, *k[öküz]* 'idrak, düşünme' 005, 055, 060
- [k]ölünü 'taşıt, araç' 129
- könül, *könül* 'gönül; düşünce' 038, 046
- [könül]lig 'gönüllü, düşünceli' → köñüllüg 112
- könüllüg, [k]önüllüg 'gönüllü; düşünceli' 044, 122
- kör-, [kör]- 'görmek' 009, 017, 022, 034, 038, 044, 046, 106, 113, 122
- körgit-, *körgit-*, *körgit-*, *körgi[t]-*, [kör]git-, *kör[git]-*, [körgit]- 'göstermek' 023, 029, 036, 040, 048, 093, 101, 102, 115
- körk, *kör[k]*, *kö[r]k*, *kö[rk]*, [körk] 'dış görünüş; güzellik' 023, 029, 036, 040, 093, 096, 099, 102, 115
- körklä 'görkemli, güzel' 002, 048
- körüm 'görüntü' 042, 110
- kötrül- 'yüceltilmek' 008
- kuanşi-im, *kuanşi-im*, [k]uanşi-im, [kuanşi-i]m, *ku[anşi-im]*, [kuanşi-]im, [kua]nşi-im, [kua]nşi-im, [kuanşi-im] < Çin. 觀世音 *Guanshiyin* '(Bodhisattva) Avalokiteśvara' → konşi-im 009, 017, 022, 028, 034, 038, 047, 059, 079, 092, 097, 100, 106, 114
- kut 'haşmet, majeste' 081

kutgar-, kutgar-, [ku]tgar-, [kutgar]- 'kurtarmak' 024, 030, 036, 041, 049, 085, 098, 102, 109

kuvr[ag] 'cemaat, topluluk' 118

küç 'güç, kudret' 128

küzädçi 'muhafız' 132

küzän 'kokarca' 133

L

l(a)kşanlıg, l(a)k[şa]nlı[g] 'alametli, özellikli' 073, 077

M

m(a)habr(a)hme << Skt. *mahābrahma* 'bir Tanrı adı' 035

m(ä)n 'ben' 074

mişkiç < Soğd. *mwşkyšc(h) ~ mwşky(n)c(h)* 'kedi' 134

N

nom, nom, [n]om, [no]m, no[m], [nom] < Soğd. *nwm* < Grekçe *nomos* 'öğreti, dinî kaide' (~ Skt. *dharma*) 018, 021, 023, 036, 040, 048, 068, 085, 098, 102, 109, 116, 120

nomla-, n[o]mla-, [nom]la-, [nomla]- 'vaaz vermek, bildirmek' 024, 030, 036, 040, 049, 085, 098, 102, 109, 116

O

ok 'pekiştirme edatı' 078, 115

ol, ol, [ol] 'o' 022, 028, 034, 039, 047, 092, 107, 114, 123

oron 'yer' 037, 043, 111

otuzunç 'otuzuncu' 004

Ö

ögrätig, ögräti[g], [ögrätig] 'talim, uygulama' 021, 033, 091

ögük 'sevgili' 075

örümçik 'örümcek' 133

ötrü, ötr[ü], [ö]trü, ötr[ü], ö[trü], [ötrü] 'sonra' 013, 022, 034, 038, 044, 046, 106, 113, 122

P

pratikanbut, prat[ikanbut] << Skt. *pratyekasambuddha* 'yalnız başına aydınlanmış' 020, 023

S

sakiş, saki[ş] 'sayı' 042, 110

san 'sayı' 042, 110

sans[ar] < Toh. A ve Toh. B *saṃsār*, Soğd. *sns''r ~ snks''r* < Skt. *saṃsāra* 'doğum ölüm çemberi' 131

savlıg 'sözlü' 045

s(ä)n 'sen' 079
 sıçgan 'sıçan' 134
 sınar 'taraf' 003
 [s]iziñ 'sizin' 075
 sözçi 'konuşmacı, hatip' 045
 sözlä- 'söylemek' 082
 süçig 'tatlı' 134
 süzök, süzök, süzök, [süzök] 'arı, temiz' 043, 046, 051, 113
 süzül-, [süzül]- 'inanmak' 022, 025

Ş

ş(a)mnanç < Soğd. *šmn`nch* < Skt. *śramaṇī* 'rahibe'
 [ş]lok < Toh. A ve Toh. B *ślok*, Soğd. *şl'wk* < Skt. *śloka* 'dize, manzume' 078

T

takşut, takşut 'manzume, dize' 072, 078
 t(ä)ñri, [t(ä)ñ]ri, [t(ä)]ñri, t(ä)ñ[ri], [t(ä)ñri] 'tanrı' 007, 029, 035, 037, 037, 072, 094
 t(ä)ñrim 'bir unvan parçası; haşmetli' 012
 te- 'demek' 011
 terin 'cemaat, topluluk' 118
 tılañu 'belagat' 045
 tıtag, tıtag 'sebeb' 021, 127
 tınl(ı)g, tınl(ı)g, tınl[ı]g, [tınl(ı)g] 'canlı' 020, 023, 024, 028, 031, 035, 037, 039, 041, 047, 049, 092, 094, 103, 107, 109, 114, 116, 123
 toyın < Çin. 道人 *daoren* 'rahip' 117
 töl, [töl] 'züriyet' 051, 104
 tölrüg → törlüg 042
 törlüg 'türülü' → tölrüg 056, 111, 118
 törö 'yasa, talimat' 119
 [tört] 'dört' 117
 tur- 'durmak, kalmak' 050, 104
 tusu 'fayda' 018
 [tuy]- 'sezme' 021
 türk 'güç, iktidar' 050, 104

U

u- 'muktedir olmak' 126
 uğur 'sebeb' 083
 ulatı, [ulatı] 've' 042, 110
 ulug, ulug 'büyük' 035, 081, 133

[upasanç] < Soğd. 'wp's'nch ~ wp's'nch < Skt. *upāsikā* 'mümine' 117

[upase] < Soğd. 'wp's'k ~ wp's'k < Skt. *upāsaka* 'mümin' 117

uzun 'uzun' 131

Ü

[üküş] 'çok, birçok' 024

üzä, üz[ä], [ü]zä 'ile; dolayısıyla' 043, 043, 051, 105, 112, 127, 129

Y

yäk 'yakşa, şeytan' 057

yañlıg, y(a)ñlıg 'benzer, gibi' 048, 115

y(e)g(i)rmi 'yirmi' 021

y[ı]lan 'yılan' 132

yinçü 'inci, kıymetli taş' 066

yultuz 'yıldız' 041, 110

yüz 'yüz' 132

Sonuç

Kuzey Budizmi'nin yahut bir diğer deyişle Mahāyāna Budizmi'nin önemli yazınsal kaynakları içerisinde yer alan *Saddharmapuṇḍarīka-sūtra* veya *Lotus Sūtra* nerede, ne zaman ve kim tarafından derlendiği bilinmeyen Turfan Uygurları tarafından Eski Uygurcaya da tercüme edilen bir metindir. Eski Uygurca metin *Vaphuaki atl(ı)g nom çüçäki sudur* adını taşımaktadır ve bu oldukça kapsamlı metinden günümüze yalnız muhtelif bölümlerine ait fragmanlar kalmıştır. Bu metin parçaları 1911-2020 yılları arasında çok çeşitli araştırmaların konusu olmuş böylelikle bu metne ilişkin bölümler yüz yılı aşkın bir süre zarfında bazen ilk kez bazen de reedisyon olarak çokça kez neşredilmiştir. Sadece Eski Uygurca *Saddharmapuṇḍarīka-sūtra*'nın XXV. bölümünün bir kısmını oluşturan *Kuanşi-im Pusar* metni bile –araştırma tarihçesinden de anlaşılacağı üzere– belirlenebildiği kadarıyla 1911, 1960, 1977, 1982, 1990 ve 2020 yıllarında en az altı kez yeniden neşredilmiştir. Buna ilaveten Eski Uygurca *Saddharmapuṇḍarīka-sūtra*'nın hacmen daha küçük bazı bölümlerine birden fazla kez değinilmiş ve muhtelif çalışmalarda bu fragmanlar da yeniden neşrolunmuştur.

Bu çalışmada kimi noktada çok iyi korunmuş kimi noktada ise büyük bir hasara maruz kalmış 11 Eski Uygurca fragmanın neşri gerçekleştirilmiştir. Bu fragmanlardan 10'u ilk kez bu çalışma ile neşredilirken 1'i (bk. Mainz 805) daha evvel 1999'da Oda tarafından bir bildiride neşredilmiştir. Fakat Oda'nın bu neşrinin diğer fragmanlar tanıklığında tahmini mümkün olabilecek birçok restorasyonu içermemesi, metnin harf çevirisinin, tercümesinin, metne ilişkin notlarının bulunmaması, mevzubahis tahta baskı fragmanın bu çalışmaya dâhil edilmesine sebep olmuştur. Bu yazıda ele alınan fragmanlardan Mainz 805 hariç hepsi Uygur alfabesiyle kaleme alınmış el yazması metinlerdir. Bu çalışmaya dâhil edilen fragmanların 1'i hariç (bk. U 1872) hepsi Eski Uygurca *Saddharmapuṇḍarīka-sūtra*'nın *Avalokiteśvara* adlı XXV. bölümünün bir kısmını

oluşturan *Kuanṣi-im Bodis(a)t(a)v* metnine aittir. Yalnızca U 1872 Eski Uygurca *Saddharmapuṇḍarīka-sūtra*'nın III. bölümüne aittir.

Bu yazıda 134 satır hacminde bir metin kurgusu gerçekleştirilmiştir. Elbette kimi satırların büyük hasar içermesi bazı satırların Türkçeye aktarımını engellemiştir; ancak yine de bu yazı genel olarak Türk dili araştırmalarına özel olarak da Eski Uygurca araştırmalarına dilsel veri sunması bakımından önem taşımaktadır. Bu yazı ile araştırma tarihçesi bir asrı aşan Eski Uygurca *Saddharmapuṇḍarīka-sūtra* incelemelerine küçük bir katkı sunulmuştur.

İşaretler Ve Kısaltmalar

(P)	pothī deliği
*	madde başı
... ²	ikileme
AoH	<i>Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae</i>
BHSD	<i>Buddhist hybrid Sanskrit grammar and dictionary. Vol. II: Dictionary</i> , bk. Edgerton 1953
bk.	bakınız
DLT	<i>Dîvânu Luğâtî't-Turk. Mahmûd el-Kâşgarî</i> , bk. Kaçalin ve Ölmez 2019.
EUyg.	Eski Uygurca
JEBD	<i>Japanese-English Buddhist dictionary</i>
kat.	katalog
krş.	karşılaştırınız
nu.	numara
o. F.	ohne Fundsigle [= Fragmanın bulunduğu yeri gösterir işaret mevcut değil]
Skt.	Sanskritçe
Soğd.	Soğdca
Toh. A	Toharcanın A diyalekti
Toh. B	Toharcanın B diyalekti

Extended Abstract

The Sanskrit text called *Saddharmapuṇḍarīka-sūtra* is also known as the *Lotus Sūtra* and is among the oldest and most important literary sources of Mahāyāna Buddhism. According to today's information, it is not known when, where and by whom this work was compiled. It is known that the first translation of this text into Chinese was completed after 266 AD. Therefore, it has been stated in the researches so far that the Sanskrit original was arranged at a date before this date.

The Old Uyghur version of *Saddharmapuṇḍarīka-sūtra* bears the name *Vaphuaki atl(i)g nom čäčäki sudur*. According to current information, the Old Uyghur version dates to a Chinese translation of the text by Kumārajīva in 406. However, it is possible that a Sogdian version was also used as the source text of the Old Uyghur version, as noted in later studies. Fragments of Old Uyghur *Saddharmapuṇḍarīka-sūtra* have been found in various places such as Dunhuang, Turfan, and Yarhoto. Of course, it must be said that the Old Uyghur version of this text has not survived in its entirety. The text

fragments available today belong to various parts of the text in question. Considering the research history of this text, various studies were made on the fragments belonging to this text between 1911 and 2020 in various languages. For this reason, the chronological research history of studies on Old Uyghur *Saddharmapuṇḍarīka-sūtra* is mentioned in this article. These studies are often based on the editions of fragments. These fragments have been the subject of a wide variety of research between the years mentioned, so that the sections related to this text have been prepared for the first time and sometimes as reeditions over a period of more than a hundred years. The text called *Kuanṣi-im Pusar* forms part of the 25th chapter of the Old Uyghur *Saddharmapuṇḍarīka-sūtra*. As can be seen from the research history, it was re-edited at least six times in 1911, 1960, 1977, 1982, 1990 and 2020 as far as can be determined. In addition, some parts of the Old Uyghur *Saddharmapuṇḍarīka-sūtra* that are smaller in volume have been mentioned more than once, and these fragments have also been re-published in various studies.

In this study, eleven Old Uyghur fragments, which have been very well preserved at some points and have suffered great textual damage at other points, have been published. While ten of these fragments were published for the first time with this study, one was previously published in a paper by Oda in 1999. However, the lack of textual restoration in this edition of Oda, the absence of transliteration, translation, and notes on the text caused this fragment to be included in this paper. Except for Mainz 805, all the fragments discussed in this article are handwritten texts written in the Uyghur alphabet. Mainz 805 is a block-printed text. Except for only one of the fragments included in this study (see U 1872), all of them belong to the part of the Old Uyghur *Saddharmapuṇḍarīka-sūtra* called *Kuanṣi-im Bodis(a)t(a)v*, which forms part of the 25th chapter called *Avalokiteśvara*. Only (U 1872) belongs to the chapter three of Old Uyghur *Saddharmapuṇḍarīka-sūtra*.

In this article, a text fiction with a volume of 134 lines has been carried out. Of course, some lines were heavily damaged, which prevented some lines from being translated into Turkish; however, this article is important in terms of presenting linguistic data for Turkish language studies in general and Old Uyghur studies. With this article, a small contribution has been made to the studies of the Old Uyghur *Saddharmapuṇḍarīka-sūtra*, whose research history spans over a century.

Kaynakça

- Adams, D. Q. (2013). *A dictionary of Tocharian B. Revised and greatly enlarged. Vol. 1-2.* Amsterdam and New York: Rodopi.
- Clauson, S. G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish.* Oxford: Oxford at the Clarendon Press.
- Durkin-Meisterernst, D. (2004). *Dictionary of Manichaean texts. Vol. III: Texts from Central Asia and China. Part 1. Dictionary of Manichaean Middle Persian and Partian.* Turnhout: Brepols.
- Edgerton, F. (1953). *Buddhist hybrid Sanskrit grammar and dictionary. Vol. II: Dictionary.* New Haven: Yale University Press.
- Fedakâr, D. (1994). Das Alttürkische in sogdischer Schrift. Textmaterial und Orthographie (Teil II). *Ural-Altäische Jahrbücher, Neue Folge*, 13, 133-157.
- Gharib, B. (1995). *Sogdian dictionary: Sogdian-Persian-English.* Tehran: Farhangian.
- Giles, H. A. (1912). *A Chinese-English dictionary. Part I-II. 2nd edition.* Shanghai and London: Kelly and Walsh.
- Hazai, G. (1970). Ein buddhistisches Gedicht aus der Berliner Turfan-Sammlung. *AoH*, 23(1), 1-21.
- Hirakawa, A. (1997). *Buddhist Chinese-Sanskrit dictionary.* Tōkyō: Reiyūkai.
- JEBD = *Japanese-English Buddhist Dictionary.* (1979). Tōkyō: Daitō Shuppansha.
- Kaçalin, M. S., Ölmez, M. (2019). *Dîvânü Lugâti't-Turk. Mahmûd el-Kâşgarî.* İstanbul: Kabcacı Yay.
- Maue, D., Röhrborn, K. (1980). Zur alttürkischen Version des Saddharmapuṇḍarîka-Sūtra. *Central Asiatic Journal*, 24, 3(4), 251-273.
- Monier-Williams, M. (1899). *A Sanskrit-English dictionary.* Oxford: Oxford University Press.
- Müller, F. W. K. (1911). *Uigurica II.* Berlin.
- Oda, J. (1996). A Fragment of the Uighur *Avalokiteśvara-Sūtra* with notes. R. E. Emmerick vd. (Ed.), *Turfan, Khotan und Dunhuang, Vorträge der Tagung "Annemarie v. Gabain und die Turfanforschung" veranstaltet von der Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften in Berlin* (9. - 12. 12. 1994) içinde (s. 229-243). Berlin: Akademie Verlag.
- Oda, J. (1999). *Kuanşi-im Pusar ve Kuanşi-im Bodistv* üzerine. 3. *Uluslar arası Türk dil kurultayı 1996* içinde (s. 795-806). Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Oda, J. (2000). Torukogo bukkyō shahonni kansuru nendairon – Hachiyōkyō to Kannongyō [The chronology of the Säkiz yükmäk yaruq and the Quanşi-im pusar sūtras]. *Tōyōshi Kenkyū*, 59(1), 114-171.
- Ölmez, M. (2017). Eski Uygurca ikilemeler üzerine. *Türk Dilleri Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 65(2), 243-311.
- Özcan Devrez, C. (2020). *Eski Uygurca Kuanşi im Pusar incelemesi. Metin-çeviri-açıklamalar-sözlük.* Ankara: Türk Dili Kurumu Yay.
- Özertural, Z. (2012). *Alttürkische Handschriften Teil 16: Mahāyāna-sūtras und Kommentartexte.* Stuttgart: Franz Steiner.
- Özertural, Z. (2020). *Alttürkische Handschriften Teil 4: Varia Buddhica: Buddhistische Gedichte und Kleinere Sūtra-Texte.* Stuttgart: Franz Steiner.
- Poucha, P. (1955). *Institutiones linguae Tocharicae. Pars I: Thesaurus linguae Tocharicae dialecti A.* Praha: Státní Pedagogické Nakladatelství.
- Radloff, W. (1911). *Kuan-ši-im Pusar. Eine türkische Übersetzung des XXV. Kapitels der chinesischen Ausgabe des Saddharmapuṇḍarîka.* St. Petersburg.
- Rhys Davids, T. W., Stede, W. (1921-1925). *The Pali text society's Pali-English dictionary.* Oxford: Pali Text Society.
- Röhrborn, K. (2010). *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Neubearbeitung. I. Verben. Vol. 1: ab- - äzüglä-.* Stuttgart: Steiner.

- Röhrborn, K. (2015). *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien. Neubearbeitung. II. Nomina-Pronomina-Partikel. Band 1: a-asvık*. Stuttgart: Steiner.
- Röhrborn, K. (2017). *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien. Neubearbeitung. II. Nomina-Pronomina-Partikel. Band 2: aš-üzük*. Stuttgart: Steiner.
- Shōgaito M. (1988). Drei zum *Avalokiteśvara-sūtra* passende Avadānas. J. P. Laut & K. Röhrborn (Ed.), *Der türkische Buddhismus in der japanischen Forschung içinde* (s. 56-99). Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Soothill, W. E., Hodous L. (1937). *A dictionary of Chinese Buddhist terms: with Sanskrit and English equivalents and a Sanskrit-Pali index*. London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co.
- Sumi T. (1977). *Kuan-ši-im Pusar. A note on the Uighur text of Chinese translation XXV. Kuan-ši-im Pusar of Saddharmapuṇḍarīka-sūtra edited and translated by W. Radloff, St. Pétersbourg 1911*. Kariya.
- Şen, S. (2002). *Eski Uygur Türkçesinde ikilemeler*. (Yüksek lisans tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/giris.jsp>.
- Tekin, Ş. (1960). *Uygurca metinler. I. Kuanşi im pusar (ses işiten ilâh). Vap hua ki atlıg nom çeçeki sudur (saddharmapuṇḍarīka-sūtra)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Tokyürek, H. (2019). *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Manihaizm terimleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch – Deutsch – Türkisch / Eski Uygurcanın el sözlüğü: Eski Uygurca – Almanca – Türkçe*. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen.
- Yakup, A. (2008). *Alttürkische Handschriften. Teil 12. Die uigurischen Blockdrucke der Berliner Turfansammlung. Teil 2: Apokryphen, Mahāyāna-Sūtren, Erzählungen, magische Texte, Kommentare und Kolophone*. Stuttgart: Franz Steiner.
- Yakup, A. (2011). An Old Uyghur Fragment of the Lotus Sūtra from the Krotkov Collection St. Petersburg. *AoH*, 64(4), 411-426.
- Zhang, T. (1990). Huihuwen 'Miaofa lianhua jing' xiaokan yu yanjiu. [Eski Uygurca 'Lotus Sūtra. Kuanşi-im Pusar bölümü' karşılaştırması ve incelemesi]. *Kashi Shifan Xueyuan Xuabao*, 3, 56-68.
- Zhang, T. (2012). Tulufan baizikeli chutu huihuwen 'Miaofa lianhua jing' canye yanjiu. [Turfan Bezeklik'ten bulunan 'Lotus Sūtra' metin parçası üzerine inceleme]. H. Jianmin vd. (Ed.). *Shoujie Zhongguo Shaoshumunzu Guji Wenxian Guoji Xueshu Yantaohui Lunwenji içinde* (s. 356-365). Beijing: Minzu Press.
- Zieme, P. (1985). *Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren*. Berlin.
- Zieme, P. (1989). Zwei neue alttürkische *Saddharmapuṇḍarīka*-Fragmente. *Altorientalische Forschungen*, 16(2), 370-379.
- Zieme, P. (1991). Der Essenz-Śloka des *Saddharmapuṇḍarīka-Sūtras*. *Varia Eurasistica. Festschrift für Professor András Róna-Tas içinde* (s. 249-269). Szeged.
- Zieme, P. (1998). The conversion of King Śubhavyūha. Further fragments of an Old Turkish version of the *Saddharmapuṇḍarīka*. P. Harrison, G. Schopen (Ed.). *Sūryacandrāya. Essays in honour of Akira Yuyama on the occasion of his 65th birthday içinde* (s. 257-265). Swisttal-Odendorf.
- Zieme, P. (2000). Der Bodhisattva Gadgadasvara. Ein alttürkisches Fragment aus dem XXIV. Kapitel des *Saddharmapuṇḍarīkasūtra*. *Vostok. Istorija i kul'tura. Professoru Ju. A. Petrosjanu k 70-letiju so dnja roždenija içinde* (s. 271-286). Sankt-Peterburg.

Zieme, P. (2020). Die Lehre des Buddha und das Königshaus des Westuigurischen Reichs: Die vier Begegnungen. *Journal of Old Turkic Studies*, 4(2), 546-731.

Elektronik Kaynaklar

- Ch/U 7010 b (Glas: T II 1715) [ön:] http://turfan.bbaw.de/dta/ch_u/images/chu7010abrectototal.jpg (Erişim tarihi: 22.02.2022)
- DDB = Digital Dictionary of Buddhism, www.buddhism-dict.net (Erişim tarihi: 22.02.2022).
- Mainz 286 (T II S) [ön:] <http://turfan.bbaw.de/dta/mainz/images/mainz0286.jpg> (Erişim tarihi: 22.02.2022).
- Mainz 805 (T II M 189) [A-E:] <http://turfan.bbaw.de/dta/mainz/images/mainz0805.jpg> (Erişim tarihi: 22.02.2022).
- U 1872 (T II Y 59) [ön:] <http://turfan.bbaw.de/dta/u/images/u1872seite1.jpg> ve [arka:] <http://turfan.bbaw.de/dta/u/images/u1872seite2.jpg> (Erişim tarihi: 22.02.2022).
- U 2121 (o. F.) [ön:] <http://turfan.bbaw.de/dta/u/images/u2121seite1.jpg> ve [arka:] <http://turfan.bbaw.de/dta/u/images/u2121seite2.jpg> (Erişim tarihi: 22.02.2022).
- U 3095 (T II Y 17) [ön:] <http://turfan.bbaw.de/dta/u/images/u3095seite1.jpg> ve [arka:] <http://turfan.bbaw.de/dta/u/images/u3095seite2.jpg> (Erişim tarihi: 22.02.2022).
- U 3129 a-d (T II Y 64) [ön:] <http://turfan.bbaw.de/dta/u/images/u3129adseite1.jpg> ve [arka:] <http://turfan.bbaw.de/dta/u/images/u3129adseite2.jpg> (Erişim tarihi: 22.02.2022)
- U 4893 (Glas: T II 935) [ön:] <http://turfan.bbaw.de/dta/u/images/u4893seite1.jpg> (Erişim tarihi: 22.02.2022).
- U 5050 (Glas: T III 273/509) [ön:] <http://turfan.bbaw.de/dta/u/images/u5050seite1.jpg> (Erişim tarihi: 22.02.2022)
- U 5124 (o. F.) [ön:] <http://turfan.bbaw.de/dta/u/images/u5124seite1.jpg> (Erişim tarihi: 22.02.2022).
- U 5127 (o. F.) [ön:] <http://turfan.bbaw.de/dta/u/images/u5127seite1.jpg> (Erişim tarihi: 22.02.2022).

Dârülelhan Derlemeleri ve Anadolu Halk Şarkıları Külliyyatının Melodi, Ritim ve Güfte Açısından İncelenmesi

Dârülelhan Compilations and An Analysis of the Collection of Anatolian Folk Songs Corpus in Terms of Melody, Rhythm and Lyrics

Ahmet FEYZİ *

H. Tahsin SÜMBÜLLÜ **

Salih TURHAN ***

* Doç. Dr., Ankara Müzik ve Güzel Sanatlar Üniversitesi, Müzik ve Güzel Sanatlar Eğitim Fakültesi
ahmet.feyzi@mgu.edu.tr
ORCID: 0000-0001-6455-6081
Ankara / TÜRKİYE

** Assoc. Prof. Dr., Ankara Music and Fine Arts University, Faculty of Music and Fine Arts Education
ahmet.feyzi@mgu.edu.tr
ORCID: 0000-0001-6455-6081
Ankara / TÜRKİYE

*** Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi G.S.F. Müzik Bilimleri Bölümü,
htsumbullu@atauni.edu.tr
ORCID: 0000-0001-7837-7295
Erzurum / TÜRKİYE

** Assoc. Prof. Dr., Atatürk University G.S.F. Department of Music Sciences
htsumbullu@atauni.edu.tr
ORCID: 0000-0001-7837-7295
Erzurum / TÜRKİYE

*** Emekli Kültür Bakanlığı Sanatçısı
ORCID: 0000-0003-1586-0508
salihturhan19566@gmail.com.tr
İstanbul / TÜRKİYE

*** Retired Culture Ministry Artist
ORCID: 0000-0003-1586-0508
salihturhan19566@gmail.com.tr
İstanbul / TÜRKİYE

Öz

Türk müzik kültüründe sahada yapılan derleme çalışmalarının kurumsal ilk örneği Dârülelhan derlemeleridir. Bu saha çalışmalarına döneminin önemli müzik şahsiyetleri katılmış ve yaklaşık 1000 halk türküsü, oyun havası derlenmiştir. Derlenen eserler 15 defterlik bir külliyyat halinde yayımlanmıştır. Dönemin müzik gelişmeleri ve derlemeler esnasında benimsenen notasyon yaklaşımı nedeni ile eserlerin kayıt altına alınmasında günümüz bakış açısıyla bazı sorunların oluştuğundan bahsedilebilir. Bahsi geçen nedenlerden dolayı derlenen eserlerin önemli bir kısmı yaygınlaşmamış ve külliyyat içerisinde saklı kalmıştır. Araştırmada; doküman analizi yöntemi ile veriler elde edilmiştir. 15 defter halinde yayımlanan 677 halk türküsü ve oyun havası incelenmiştir. Eserlerde göze çarpan notasyon sorunlarının neler olduğu melodi, ritim ve güfte yapısı açısından belirlenmeye çalışılmıştır. Yapılan inceleme sonucu külliyyatta bulunan eserlerde günümüz notasyon anlayışına göre farklı bir notalama yaklaşımının kullanıldığı anlaşılmıştır. Ayrıca külliyyatta bulunan notasyonların, Batı müziği nota yazım tekniklerinin geleneksel müziklerde kullanımının anlaşılması adına önem arz ettiği görülmüştür. Bu notasyonların dönemin müzik politikasını, anlayışını ve müzikal bakış açısını anlamakta büyük ölçüde önemli olduğu anlaşılmıştır. Araştırmadan elde edilen veriler ışığında, derlemecilerin dönemsel müzikal düşünce tarzları ve tutumları da ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu düşünce tarzı ve tutumların genellikle notalama yaklaşımında ortaya çıktığı, sergiledikleri bu yaklaşımın ise kimi zaman ilgili müzik eserinde yapısal farklılaşmalara neden olduğu anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler:

Türk Halk Müziği, Dârülelhan, Derleme, Anadolu Halk Şarkıları Külliyyatı.

Abstract

The first institution of compilation studies in the field in Turkish music culture is Dârülelhan compilation. Important musical figures of the period participated in these field studies and approximately 1000 folk songs and folk-dance melodies were compiled. The collected songs were published as a corpus of 15 magazines. Due to the musical developments of the period and the notation approach adopted during compilations, it can be mentioned that there are some problems with today's point of view in recording the songs. Due to the reasons, a significant part of the collected songs was not widespread and remained hidden in the corpus. In this study; because of the compilations of Dârülelhan, 677 folk songs and folk-dance melodies published in 15 magazines were examined. The data needed in the research were obtained by document analysis method. The notation problems that stand out in the songs have been tried to

Başvuru/Submitted: 26/03/2022
Kabul/Accepted: 16/02/2023

be determined in terms of melody, rhythm, and lyrics structure. As a result of the examination, it was understood that a different notation approach was used in the songs found in the corpus compared to today's notation approach. In addition, it has been seen that the notations in the corpus are important for understanding the use of Western music notation techniques in traditional music. It is understood from these research data that these notations are also very important in understanding the music policy, understanding and musical point of view of the period. In the light of the data obtained from the research, the periodical musical thinking styles and attitudes of the compilers were also tried to be revealed. It has been understood from the musical analysis conducted during the research process that these thinking styles and attitudes generally emerge in the notation approach, and that this approach they exhibit sometimes causes structural differences in the relevant musical work.

Keywords:

Turkish Folk Music, Dârülelhân, Compilation, Anatolian Folk Songs Corpus

Makale Bilgileri

- Etik Kurul Kararı:** Etik kurul kararından muaftır.
Katılımcı Rızası: Katılımı yok.
Mali Destek: Atatürk Üniversitesi'nde yürütülen SBA-2020-7820 nolu BAP projesi tarafından mali destek sağlanmıştır.
Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme: İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
Lisans: Bu eser Creative Commons Atf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.
Sorumlu Yazar: Yazar-1
Veri Toplanması: Yazar-1 (%40), Yazar-2 (%20), Yazar-3 (%40)
Veri Analizi: Yazar-1 (%40), Yazar-2 (%40), Yazar-3 (%20)
Makale Gönderimi ve Revizyonu: Yazar-1 (%60), Yazar-2 (%30), Yazar-3 (%10)
Çalışmanın Tasarlanması: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%30), Yazar-3 (%20)

Article Information

- Ethics Committee Approval:** It is exempt from the ethics committee approval.
Informed Consent: No participants.
Financial Support: Financial support was provided by the BAP project numbered SBA-2020-7820 conducted at Atatürk University.
Conflict of Interest: No conflict of interest.
Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment: Two external referees / Double blind.
Similarity Screening: Checked – iThenticate.
Ethical Statement: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
License: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)
Corresponding Author: Author-1
Conceiving the Study: Author-1 (%40), Author-2 (%20), Yazar-3 (%40)
Data Collection: Author-1 (%40), Author-2 (%40), Yazar-3 (%20)
Data Analysis: Author-1 (%60), Author-2 (%30), Yazar-3 (%10)
Submission and Revision: Author-1 (%50), Author-2 (%30), Yazar-3 (%20)

Giriş

Osmanlı'dan Günümüze Derleme Çalışmaları ve Yazılı Yayınlar

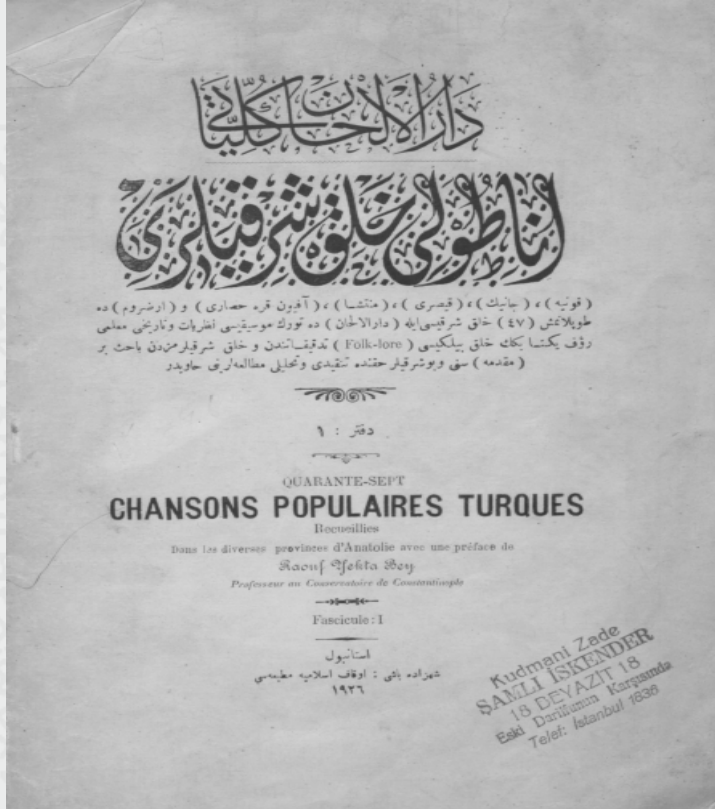
Osmanlı Devleti'nin kuruluşu; Türk beylikleri ve Selçukludan, her türlü bilimsel ve kültürel mirasın Osmanlı'ya nakil sürecinin başlangıcına işaret eder. Kuruluştan itibaren, geçmişten getirilen yaklaşık 4000 yıllık bilimsel ve kültürel altyapı, Osmanlı devletinin bünyesinde somutlaşmış, zenginlik ve renkliliğini artırarak günümüze kadar getirilmiştir. Farklı milletlerle kurulan münasebetler, göçler, ticari faaliyetler sonrasında kültürel alandaki değişimler, ürünlerin ortaya çıkışını daha da hızlandırmış, binlerce yıllık bir medeniyetin bakiyesi olan bu ürünler, nesilden nesile aktararak günümüze nakledilmiştir. Bu aktarım süreci çoğunlukla yazılı aktarım yerine icraya dayalı sözlü aktarım ile yapıldığından ya beğeni ve estetik anlayış ile doğal bir tarzda elenmiş ya da icra edilmeyerek unutulması sayesinde kültürel kayıplar yaşanmasına da vesile olmuştur. Özellikle XVIII. yüzyıl ikinci yarısından itibaren sosyoloji, antropoloji, etnoloji gibi sosyal bilimler kapsamındaki disiplinlerde yaşanan metodolojik gelişmeler sayesinde Avrupa'da yapılan bilimsel çalışmalarda inceleme, değerlendirme ve karşılaştırma analiz basamakları ağırlık kazanmıştır. Bu gelişmelerin Anadolu'ya yansması sayesinde halk hikâyesi, masal, deyiş, bilmece, şiir, efsane, mani ve türkü gibi halk kültürü ürünlerine yönelik yapılan derleme çalışmaları ile kayıt altına alınabilmiş ve sözlü aktarım nedeni ile yaşanan kültürel kayıpların önüne geçilebilmiştir.

Türk müzik kültürü' ne ait ürünlerin doğrudan veya dolaylı olarak kaydedilmesine dair ilk örnekler, edvar türü yazılı kaynaklarla görülmeye başlanmıştır. Bu müzikolojik kaynaklar, müzik sanatına ilişkin teorik bilgileri barındırsa da içerisinde şarkı, türkü, varsağı, türkmâni gibi eser örnekleri vermesi bakımından önemlidir. "Derli toplu ilk şarkı-türkü derlemeleri XVII. yüzyılda görülmeye başlanmıştır ve bu anlamda verilebilecek en iyi örnekler Ali Ufki ve Kantemiroğlu edvarlarıdır. İçerisinde birçok müzikal esere ait notasyonu barındıran bu yayınlar, tespit edilebilen ilk derleme çalışmalarına ait yazılı eserlerdir" (Behar, 2012, s. 42). XVIII. ve XIX. yüzyıllarda yaygın olarak kullanılan güfte mecmuaları ise aynı anlamda kaynak eserlerdir ve birçok müzik eserini bu mecmualar içerisinde sadece güfteleri kaydedilmiş halde bulmak mümkündür.

Bahsi geçen yayınlar büyük ölçüde besteleme tekniğiyle üretilmiş müzik eserlerini içermekte, doğaçlama tekniğine dayalı olarak türkü yakıcılar ve ozanlar tarafından üretilenler bu eserlerin içeriklerinde çok fazla bulunmamaktadır. Türkü ve halk ezgilerinin derlenmesi ve yayın haline getirilmesi çalışmalarına ise ancak XIX. yüzyılda rastlanmaktadır. Bu çalışmalar hem müzik biliminin gelişimiyle hem de XIX. yüzyılda dünyada görülmeye başlanan ulus-devlet anlayışının bir getirisi olarak yaygınlık kazanmaya başlamıştır (Gökalp, 2010, s. 137-138; Çevik, 2013, s. 93-108). "Halk" kavramının dönem siyasetinde odak noktası oluşu, halkla ilgili kavramların, olguların önem kazanmasını ve halka ait müzikal malzemenin de öneme haiz görülmesini sağlamıştır. Bu gelişmeler eşliğinde, derleme faaliyetleri önce dünyada yaygınlık kazanmış, daha sonra Anadolu coğrafyasında yoğunlaşmaya başlanmıştır. İlk zamanlarda başta yabancı Türkologlar olmak üzere birçok bilim adamı Anadolu'daki

halk türkülerini-ezgilerini kaydetme anlamında faaliyetlerde bulunmuştur (Balkılıç, 2009, s. 154-169). Yerli yabancı müzikolog ve Türkologlar tarafından yapılan bu derleme faaliyetleri XX. yüzyıl başlarına kadar büyük ölçüde kişisel gayretlerle devam etmiş, kurumsal anlamda Anadolu türkülerinin tespit ve tasnifi anlamında ilk ciddi girişim Dârülelhan tarafından yapılmıştır. İlgili literatürde çoğunlukla eğitim-öğretim tarafıyla ele alınan kurum, resmi olarak yapılan derleme çalışmalarının da öncüsü olmuştur. Dârülelhan, basım ve yayıncılık yönünün katkısıyla gerek Klasik Türk müziği gerekse Türk halk müziği alanında birçok müzik eserinin yazılı kayıt altına alınıp yayımlanmasını sağlamıştır (Özbek, 1975, s.18-23; Turhan & Feyzi, 2021, s. 34-37).

“Anadolu Halk Şarkıları” ismiyle neşredilen 15 defterlik külliyyat, aynı kurumun yaptığı derleme çalışmalarından elde edilen halk türkü ve ezgilerini barındırmaktadır. Bu külliyyat Türk halk müziği açısından en kapsamlı ve ilk kaynaklardan birisi olması nedeniyle referans noktası niteliği taşımaktadır. Ancak günümüze kadar yapılan bilimsel yayınlarda hem Darülelhan derlemelerine hem de bu derleme çalışmalarından elde edilen halk türkü ve ezgilerine edebi ve müzikal yönden kuşkuyla bakılmakta, bu derleme çalışmalarının sağlıklı bir şekilde yürütülmediği ve elde edilen müzikal malzemenin doğru şekilde kaydedilmediği de iddia edilmektedir. Genellikle bu iddialar dönemin politik anlayışının müzikal çalışmalara yansımaları üzerinden sürdürülmekte, elde olan kanıtlar üzerinden müzikolojik anlamda fazlaca irdelenmemektedir (Balkılıç, 2009, s. 169-175; Şenel, 1999, s. 107-108; Saygun, 1938, s. V).

Görsel 1. Dârülelhan Anadolu Halk Şarkıları Defter: 1 Kapak Görüntüsü

Feyzi, A. & Sümbüllü, H. T. & Turhan, S. (2023). Dârülelhan derlemeleri ve Anadolu halk şarkıları külliyyatının melodi, ritim ve güfte açısından incelenmesi. *Selçuk Türkiyat*, (57): 403-421

Doi: 10.21563/sutad.1285251

Bu araştırmada Dârülelhan derlemeleri ve “Anadolu Halk Şarkıları” başlıklı 15 defterden oluşan külliyat içerisinde yer alan eserler melodi, ritim ve güfte açısından incelenerek günümüz müzikal bakış açısıyla irdelenmeye çalışılmıştır. Bu yolla yukarıda verilen ve bahse konu olan iddiaların notasyon üzerindeki yansımaları ve dönemin derleme anlayışı değerlendirilmeye ve belirlenmeye çalışılmıştır. Araştırma, Atatürk Üniversitesi tarafından desteklenen bilimsel araştırma proje kapsamında yürütülmüş ve söz konusu defterlerin bütünü doküman analizi yapılarak proje sürecinde müzikolojik açıdan incelemeye alınmıştır.

Bulgular

Dârülelhan Derlemelerinin Önemi

Dârülelhan derlemeleri, Türk müziği tarihinde yapılmış en geniş kapsamlı müzikal saha çalışmalarından birisidir. Dârülelhan derleme çalışmalarını Türk halk müziği açısından önemli hale getiren hususlardan ilki, bu faaliyetlerin Türk müziği tarihinde kurumsal anlamda yapılan ilk derleme çalışması niteliği taşımasıdır. Ayrıca müzik okulu olarak kurulan Dârülelhan’da dönemin önemli müzik şahsiyetlerine yaptırılan bu derlemeler, ilk halk müziği saha çalışması olması bakımından da dikkat çekmektedir. Döneminin bireysel saha çalışmalarının aksine, araştırma sahası olarak Anadolu’nun önemli kısmını kapsamaması ise bu derlemenin önemini ayrıca artırmaktadır. Nitekim derleme çalışmaları esnasında 30’a yakın il ve bu illere ait birçok ilçe dolaşmış ve 60’a yakın farklı bölgeye ait 1000 kadar oyun havası, halay, bar, zeybek havası, saz havası ve türkü örnekleri yer alır. Bunlardan 677 tanesi sahada notaya alınmıştır.

Dârülelhan’da bu kapsamdaki ilk derleme çalışmaları, okul müdürü Musa Süreyya Bey tarafından hazırlanıp 1 Şubat 1340 (4 Ekim 1921) tarihli Dârülelhan mecmuasında yayımlanan ve Maarif Vekâleti aracılığıyla Anadolu’ya gönderilen bir anket yoluyla yapılmaya çalışılmıştır (Feyzi, 2015, s. 833). Anketlerin dönüşleri, istenilen nitelikte ve sayıda olmamasına rağmen gelen türküler, Anadolu Halk Şarkıları 1. ve 2. defterlerde yer almıştır. Söz konusu anket çalışmasının üç yıl sürmesi ve türkülerin bu şekilde toplanmayacağına anlaşılmamasının ardından bu çalışmalar daha sistematik hale getirilmeye çalışılmıştır. Derleme çalışmalarının sesli kayıt olarak saklanabilmesi ve kullanılabilmesi amacı ile Gazimihal’e (1928, s. 158) göre; “3 Temmuz 1926’da (Pate) fabrikası mamulâtından bir makine İstanbul’a getirilmiş” ve “Rauf Yekta Bey ve Yusuf Ziya Bey’in de katılımıyla 31 Temmuz 1926’da ilk derleme seyahatine çıkmıştır” (Dârülelhan Defter 2–Demircioğlu, 1969, s. 13). Bu ilk seyahatle birlikte toplamda 4 saha çalışması yapılmıştır. Bu çalışmaların tarihi ve kapsadığı bölgeler şu şekildedir:

Birinci Gezi: (31.7.1926), Adana, Gaziantep, Urfa, Niğde, Kayseri ve Sivas

İkinci gezi: (16.7.1927), Konya, Karaman, Ereğli, Manisa, Alaşehir, Ödemiş, Aydın

Üçüncü Gezi: (1928), Kastamonu, İnebolu, Ankara, Çankırı, Eskişehir, Kütahya, Bursa

Dördüncü gezi: (15.8.1929) Sinop, Gümüşhane, Erzurum, Trabzon Bayburt, Erzincan

1932 yılında bir derleme gezisi yapıldığına dair bilgiler bulunsa da geziye ait herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Yapılan dört derleme gezisinin ardından, Dârülelhan derlemeleri nihayet bulmuş ve derlenen eserleri içeren Anadolu Halk Şarkıları külliyesi yayımlanmıştır. Bu defterler haricinde derleme gezilerini konu edinen, rapor niteliği taşıyan kaynaklar bu paralelde yayımlanmıştır ve bu kaynaklardan en önemlileri Gazimihal'e ait olan "Şarkî Anadolu Türküleri ve Oyunları" ile İnan (1930)'a ait olan "Birinci İlmi Seyahate Dair Rapor" adlı eserlerdir.

Derleme çalışmalarına, seyahate göre farklılıklar olmakla birlikte toplamda 9 kişi katılmıştır:

- Yusuf Ziya Demircioğlu
- Rauf Yekta
- Dürrü Turan
- Ekrem Besim Tektaş
- Ferruh Arsunar
- Muhittin Sadak
- Mahmut Ragıp Gazimihal
- Abdülkadir İnan
- Remzi Bey

Dârülelhan Anadolu Halk Şarkıları Külliyesi

Dârülelhan derlemelerine dair yayımlanan Anadolu Halk Şarkıları külliyesinin en önemli tarafı Türk halk müziğine ait en geniş kapsamlı saha çalışmalarından birinin ürünü olmasıdır. Bu saha çalışmalarından elde edilen eserler, Türk halk müziği repertuarının önemli bir bölümünü oluşturmakta, ayrıca günümüz eserlerinin birçoğunun Cumhuriyet dönemindeki esas müzikal yapısı bu kaynaktan tespit edilebilmektedir.

Defterlerden ilkinin yayın tarihi 1926 yani saha çalışmalarının başladığı yıldır. Saha çalışmaları ile birlikte ilk iki defterin yayın tarihinin aynı yıllara denk gelmesinin nedeni yayımlanan ilk iki defterin anket çalışmasıyla elde edilmiş olmasıdır. Bu defterlerden sonuncunun yayın yılı ise 1938'dir. Fakat 15. defter A. Adnan Saygun tarafından daha sonradan plaklardan dinlenilerek notaya alınan eserlerden ibarettir. Defterlerin tamamında 677 adet türkü, oyun ve saz havası bulunmaktadır. Ayrıca aynı türkü ve oyun, saz havasının farklı yörelerden derlenmiş çeşitlemeleri de bu külliye içerisinde bulunmaktadır.

Anadolu Halk Şarkıları defterlerinde bulunan 677 halk türkü ve ezgisinin tamamının saha araştırmasıyla derlenmediği anlaşılmaktadır. Defterlerde bulunan müzikal malzemenin tespit edilme yolları şu şekildedir:

- a. Anketler aracılığıyla Dârülelhan'a gönderilenler
- b. Gezilerde kovanlara kaydedilenler
- c. Derleme anında notaya alınanlar
- d. İstanbul'a gelen icracılar tarafından plağa kaydedilenler

Bu eserlerin elde edilme yolları, Dârülelhan derlemelerini süreç işleyişi açısından da aydınlığa kavuşturmaktadır. Bu kaynaklardan anlaşılacağı üzere; derlemeler ilk olarak anket çalışması ile başlamış ve istenilen verimin elde edilememesi nedeni ile saha çalışmaları şekline dönüştürülmüştür. Saha çalışmalarında yeterli sayıda teçhizat bulunmaması nedeni ile de derlenen eserlerin bir kısmı kovanlara kaydedilirken bir kısmı doğrudan derlemeciler tarafından notaya alınmıştır. Ayrıca Anadolu'daki türkü icracılarının bir kısmının İstanbul'da doldurduğu plaklardan faydalanılarak da derlemeler yapılmış ve Anadolu Halk Şarkıları Külliyyatı bu şekilde oluşturulmuştur (Gazimihal, 1929, s. 3-47, Saygun, 1938, s. III-VII).

Bu bağlamda yapılan karşılaştırma sonucunda oluşan detaylı tablo ise şu şekildedir:

Tablo 1. *Dârülelhan Derleme Gezileri*

Df tN o	Eser Sayısı	Yörelere	Derleme Şekli
1	47	Afyonkarahisar, Canik, Erzurum, Kayseri, Konya, Menteşe (Muğla), Uşak	Anket
2	38	Atina (Artvin), Aydın, Fethiye, Hamidabad (Kırklareli), Kayseri, Malatya, Muğla	Anket
3	48	Alaşehir, Aydın, Manisa, Ödemiş	2. Dr. Gzs.
4	34	Alaşehir, Aydın, Karman, Konya, Manisa, Ödemiş (İzmir)	2. Dr. Gzs.
5	34	Karaman, Konya, Urfa	1. ve 2. Dr. Gzs.
6	39	Alaşehir (Manisa), Aydın, Konya, Kozan (Adana), Muğla, Sivas, Urfa	1. ve 2. Dr. Gzs.
7	39	Arapkir (Malatya), Aydın, Ayıntap (Gaziantep), Çankırı, Sivas, Urfa	1.2. ve 3. Dr. Gzs.
8	32	Çankırı	3. Dr. Gzs.
9	32	Çankırı, Kastamonu	3. Dr. Gzs.
10	32	Eskişehir, Kastamonu, Kütahya	3. Dr. Gzs.
11	32	Aydın, Bartın, Bursa, Harput (Elazığ), İzmir, Kütahya, Rumeli, Sivas, Urfa	2. ve 3. Dr. Gzs.
12	48	Ankara, Aydın, Bursa, Erzincan, Erzurum, Harput (Elazığ), İzmir, Karadeniz, Kastamonu, Kayseri, Rumeli, Manisa, Niğde, Safranbolu (Karabük), Sivas	2. ve 3. Dr. Gzs.
13	174	Bayburt, Bilecik, Çankırı, Çorum, Diyarbakır, Erzincan, Erzurum, Giresun, Gümüşhane, Atina (Artvin), İstanbul, Kars, Kütahya, Rumeli, Muğla, Rize, Sinop, Tokat, Trabzon, Urfa	4. Dr. Gzs.
14	40	Ankara, Urfa, Çorum, Çukurova, Dersim (Tunceli), Eğin (Erzincan), Ermenek (Konya), Gaziantep, Giresun, Harput (Elazığ), Kayseri, Milas (Muğla), Niğde, Rumeli, Sakız Adası, Sivas, Yozgat	4. Dr. Gzs.
15	8	Karadeniz	Plak

Defterler içerisinde dikkat çeken en önemli unsur, halk türkü ve ezgilerine ait yöre, kaynak kişi, derleyen vb. bilgilerin bulunmamasıdır. Bu bağlamda, her bir türkünün başında yöre bilgisi yer almamakla birlikte, yöre yazılmayan eserler önceki türkü ya da türkülerin üzerine yazılan yöreye ait kabul edilerek kısaltmalar da yapılmıştır. Bu nedenle yukarıda verilen tablodaki derleme gezisi ve yöre bilgisi sadece literatür karşılaştırma yoluyla oluşturulan yaklaşık bir bilgidir ve yeterince kesinlik arz etmemektedir.

Dârüelhan defterlerinin ilk ikisi Anadolu'dan gönderilen anketler sonucunda oluşturulmuş ve yayımlanmıştır. Bu iki defter içerisinde bulunan müzikal malzeme Rauf Yekta, Y. Ziya Demircioğlu, Dürrü Turan ve Ekrem Besim Bey tarafından kontrol edilmiş ve sadece yayınlanmaya değer bulunanlar külliyata dâhil edilmiştir. Bu iki defterde bulunan türkü ve halk ezgileri üzerinde makamsal karşılıkların bulunması dikkat çekicidir. Bu durum, dönemin müzik anlayışını da yansıtmaları bakımından önemlidir. Bu veriden hareketle dönemsel olarak halk müziği veya sanat müziği ayrımı yapılmadığı, bütün türlerin ortak bir terminoloji ile değerlendirilmeye çalışıldığı bir müzik anlayışının var olduğu ve bu bakış açısıyla da derlemelerin yapıldığı şeklinde yorumlanabilir.

Diğer defterler ise saha çalışmaları neticesinde yayımlanmıştır. Ayrıca ilk 5 defterin başlangıcında "Mukaddimeler" bulunmaktadır. Bu mukaddimeler sırasıyla Rauf Yekta Bey, Cemal Reşit Bey ve Ekrem Besim Bey tarafından yazılmıştır. Mukaddime kısımlarında halk türkü ve ezgilerini toplamanın kültür açısından ne denli önemli olduğu belirtilmiş ve bu derleme faaliyetlerinin Avrupa'da yapılan örnekleri sunulmuştur. Ayrıca halk türkülerinin hususiyetleri ele alınmış, türkülerden melodik örnekler verilerek bu hususiyetler açıklanmaya çalışılmıştır. Külliyyatın ilk 7 defteri Arap alfabesi ile kalan 8 defter ise Latin alfabesiyle basılmıştır. Defterlerin basım tarihlerinin 1926 ve 1938 yılları arasına rastlaması ve aynı dönem içerisinde yazı devriminin de yapılması bu iki farklı basım şeklinin ana sebebidir. Sadece 1. defterin hem eski hem de yeni yazıyla basımı yapılmıştır.

Birinci defterde bulunan türkü ve ezgilerin kim tarafından notaya alındığı ve kaynak kişilerine ait herhangi bir bulguya rastlanamamıştır. 2. defter ise gelen anketlerden ziyade Muğlalı Ömer Efendizâde Sabri Bey tarafından notaya alınan ve gönderilen türkü ve ezgilerden müteşekkildir. Defterin mukaddimesinde Sabri Bey tarafından gönderilen notlara değinilmiş ve defter içerisinde bulunan türkü ve ezgilerin nasıl ortaya çıktığı ve nerelerde çalınıp söylendiğine dair bilgiler verilmiştir.

Külliyyatın 3. defterinden 14. deftere kadar olan kısmının kim tarafından notaya alındığı bilgisi net olarak tespit edilemese de diğer kaynaklardan elde edilen bilgilerden bazı çıkarımlar yapmak mümkündür. Nitekim Hamit Koşay'ın Arsunar'a (1962) ait eserde yazdığı önsözde ve Gazimihal (1929) tarafından dördüncü derleme seyahatine dair yayımlanan eserin mukaddimesinde, bu seyahatte türkü ve ezgilerin Arsunar tarafından notaya alındığı belirtilmektedir (s. 3). Ayrıca defterlerde benimsenen notaya alma şekli incelendiğinde eserlerin aynı yaklaşım ve aynı sistematikte notaya alındığı anlaşılmaktadır. Notaya alma aşamasında genellikle Türk müziğine özgü seslerin natürel olarak kabul edildiği ve tampere sistemde bulunan

seslerden faydalanılarak notalama işleminin yapıldığı görülmektedir. Bu işlem yapılırken notasyonların üzerine makamsal yapıyı belirtecek herhangi bir ifade konulmaması ise döneminde sıkça rastlanan ve bu saha çalışması esnasında maalesef uygulanmayan bir durumdur. Nitekim eserlere ait melodinin detaylarına çok fazla inilmediği, türkü ve ezgilerin önemli bir kısmının sadece genel hatlarıyla notaya alındığı anlaşılmaktadır. Bu durum, derlemelerin farklı bakış açısına, farklı makam bilgi düzeyine sahip kişiler tarafından notaya alındığının göstergesi olabileceği gibi yapılan her bir derlemede yeni yaklaşımın olması derleme ve notalama anlamında derleme sürecinde elde edilen tecrübelerden daha iyiye ulaşma şeklinde de yorumlanabilir.

Bu bağlamda sadece 1. defterdeki eserlerin makam ve usul karşılıkları belirtilmiştir. Bu durumun temel nedeni ise muhtemelen bu defterin anketle oluşturulmuş olması ve gelen müzikal malzemenin Rauf Yekta tarafından incelenmesidir. Yekta'nın Türk sanat müziği teorik bilgi düzeyine sahip olması bu durumun en temel gerekçesi olarak ele alınabilir.

Görsel 2. Yöre ve Makam Bilgisi Verilen Örnek Eser Künyesi

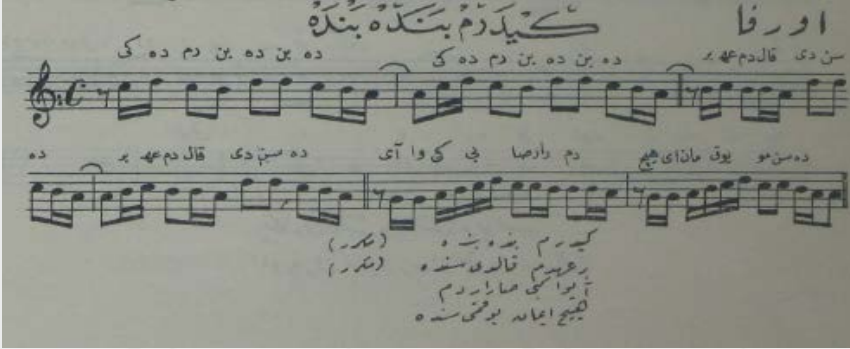
Birinci defter haricindeki diğer defterlerde ise eser künyelerine makam veya usul ile ilgili herhangi bir bilgi notu veya müzikal işaret konulmamıştır. Dolayısıyla defterlerde bulunan birçok eserin müzikal yapısını tespit etmek hayli güçtür.

Derlenen türkü ve ezgilerin genelinde rastlanan bir diğer eksiklik derleme çalışmalarında yapılması esas olan “künyeleme” çalışmasının derlenme sürecinde yapılmamış olmasıdır. Birçok türkü ve ezginin kimden derlendiği, kaynak kişinin, notaya alanın kim olduğu ve hangi yöreye ait olduğuna dair temel künye bilgileri notasyonlara işlenmemiştir. Türkü ve ezgilerin üzerine sadece yöre isimleri yazılmış fakat bu yöre isimlerinin türkünün yöresi mi? yoksa derlendiği yer mi? olduğuna dair bilgi verilmemiştir. Netice itibarıyla bahsi geçen bilgi eksiklerinden dolayı defterlerde bulunan türkü ve ezgilere ait bilgilerin tespiti imkânsız bir hal almaktadır.

Genel anlamda yapılan bu değerlendirme sonrasında defterlerin içeriklerine de bakmak yerinde olacaktır. Nitekim Anadolu Halk Şarkıları külliyyatına atfen, birçok yazılı yayında bu defterlerdeki müzikal malzemenin dönemin müzik politikasına paralel yanlış ve eksik derlendiği, müzikal anlamda kayıplar yaşandığı iddia edilmekte fakat bu iddiaların somut örnekleri net olarak verilmemektedir. Ayrıca konuyla ilgili literatürde değinilen ve bu türkülerin aktif icralara dâhil edilememesine neden olan uyum sorunu/eksiklik/yaklaşım hataları da ancak bu incelemeyle ortaya koyulabilmektedir. Bu aşamada defterlerden ayrı ayrı analizi yerine tüm defterlerden elde edilen bulgular kendi içerisinde sınıflandırılmıştır.

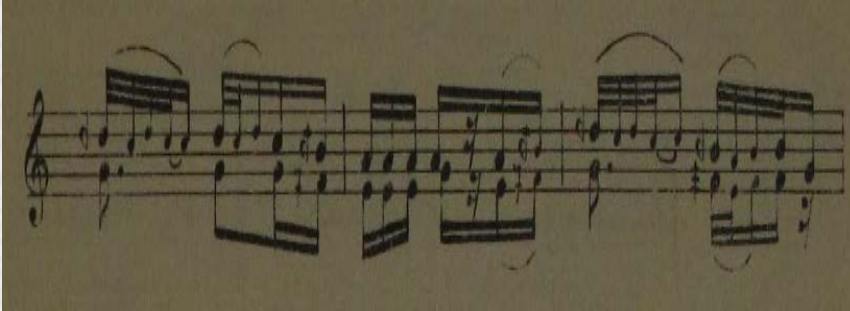
Melodik Yapıya İlişkin Tespitler

Defterler üzerinde yapılan melodik incelemede rastlanılan en temel problem, türkü ve ezgilerin icra edildiği (muhtemel) ses dizisinden uzak bir şekilde notaya alınmasıdır. Türk müziğinde kullanılan ve bu müziğin şahsına münhasır özel seslerin notasyonda kullanılmaması dikkat çekicidir. Zira makamı oluşturan ana unsurdan biri dizidir. Dizisi belli olmayan bir melodinin hangi makama ait olduğu da tartışmaların ana kaynağını oluşturmaktadır. Türkü ve ezgiler, nota yazımında gelişim dönemi olması nedeni ile benimsenen bir sistematik ve tampere sistem esas alınarak notaya alınmıştır. Bu sorun türkü ve ezgilerin makamsal yapısının ne olduğunu anlamayı güçleştirmektedir. Dolayısıyla birçok türkü ve ezgiye ait karar sesi üzerinde bulunan ilk dört sesin doğru frekanslarla kayıt altına alınmaması en temel eksiklik ve bu eksiklik tüm melodik yapıyı anlaşılabilir hale getirmektedir. Donamında Türk müziğine özgü seslere ilişkin herhangi bir işaret veya kelimeye yer verilmemesi türkü ve ezgilerin melodik karakterini anlaşılabilir bir hale sokmaktadır.

Görsel 3. Notalama Şekline İlişkin Örnek (*Giderim Bende Bende*)

Ayrıca donanım işareti kısmında bulunması gereken işaretlerin genellikle eser içerisinde kullanılmaya çalışılması icra pratiği açısından zorluklara neden olmakta ve eser içerisinde kullanılmaya çalışılan bu ses değiştiricilerin türkü ve ezgilerin büyük bir kısmında yerinde kullanılmadığı görülmektedir. Bu konuda 15. defter bir hayli dikkat çekicidir ve bu defter A. Adnan Saygun tarafından plaklardan dinlenilerek notaya alınan türkülerden oluşmaktadır. Defter içerisinde Türk müziğine özgü sesleri de içeren özel bir notalama tekniği kullanılmıştır. Bu notalama tekniğine ilişkin kullanılan semboller ise defter içerisinde verilmiş ve türküler, bu sembollere bağlı kalınarak asıl karaktere uygun olarak notaya alınmıştır.

Görsel 4. Saygun Tarafından Kullanılan Ses Değiştirici İşaretlerin Geçtiği Bir Bölüm

Bu defterde ilgi çekici olan diğer husus ise türkülerin çok sesli şekilde notaya alınmasıdır. Bu husus muhtemelen türkülerin yöresinden ve ilgili ses kayıtlarından kaynaklanmaktadır. Karadeniz bölgesine ait bu türkülerin muhtemel olarak kemençeyle icra edilmiş olmasından kaynaklı olarak ana melodik dışında ana melodiye eşlik eden diğer melodiler de notasyona eklenmiştir.

Eserlerde dikkat çekici olan diğer bir durum ise derleme sırasında melodik kompozisyon ve ayrıntıların çok fazla dikkate alınmaması, eserlerin iskelet şeklinde notaya alınmasıdır. Hatta birçok türküde dörtlüklerden oluşan güftenin yalnızca ilk iki mısraına denk gelen melodik yapı notaya alınmış, sözlerin tamamına ait melodik kompozisyon tam verilmemiştir. Bu notalama tekniği birçok eserin kaydedilmesi işleminde benimsenmiştir ki türkü ve ezgiler melodik yapı olarak tamamlanmamakta ve dinleyicide bırakması gereken etkiyi gösterememektedir. Hatta bazı türkülerde hangi güfte bölümünün hangi melodik bölüm üzerinde okunacağı da tespit edilememektedir. Ayrıca türkülerin birçoğunda giriş ve ara sazı olarak çalınan bölümler notaya alınmamış, icra pratiğinde kesinlikle bulunması gereken bu öğeler notasyona dâhil edilmemiştir. Bu kapsamda farklılık arz eden defter yine 15. defterdir. Bu durum, derlemelerde notalama anlayışının git gide geliştiği, yenilediği ve farklılaştığının da göstergesidir.

SERVİ KAVAK

ERZURUM

SERVİ DE KA VAK LİMİ NEY LİMİ NEY ÇI KAR

SE Nİ BU DA RİM BAŞIM A LIR DİYAR DİYAR Gİ DE RİM

SERVİDE KAVAK LİMİ NEY LİMİ NEY
ÇIKAR SENİ BUDARIM
BAŞIM ALIR DİYAR DİYAR GİDERİM
BEN ÖLÜRSEM LİMİ NEY LİMİ NEY
DAHA SENİ NİDERİM
DAĞLAR DAĞLAR CÜMLEDE KUŞLAR KAN AĞLAR
ŞİMDİKİ KIZLAR MODA MODA BAŞ BAĞLAR
NE HOŞ OLUR LİMİ NEY LİMİ NEY RÜ YERLERİN SERVİSİ
BENDE BİLMEY BENİM YARIM HANGİSİ
UZUN BOYLU TOP ZÜLÜPLÜ KENDİSİ

Görsel 5. Uyum Problemlili Nota Örneği

Türkü ve ezgi notasyonlarında görülen diğer bir aksaklık ise röpriz, senyö, koda ve dolap gibi tekrar işaretlerinin çoğunlukla kullanılmaması veya sorunlu kullanımınıdır. Bahsi geçen işaretleme dilinin doğru olarak kullanılmaması sebebi ile özellikle türkülerde mısra bitimindeki melodinin nereye bağlandığı, türkülerin nasıl bir melodik hareketle bittiği anlaşılabilir değildir. Güftelerin de eksik olarak kaydedilmesi, türkülerin kompozisyonunu ciddi şekilde bozmakta ve anlaşılabilir bir hale getirmektedir. Dolayısıyla türkü ve ezgilerdeki melodik hareket belirlenmek istendiğinde, ilgili notasyon icracıya gerekli ipuçlarını vermemektedir. Türkülerin ezgileri ve güfteler esas alınarak ve mevcut melodik yapı birçok kez icra edilerek muhtemel olarak olması gereken melodik birleşimler, tekrarlar ve olması gereken kompozisyon ancak anlaşılabilir değildir.

edilmeksizin notaya alınan bu müzik eserlerinin muhtemel olarak uzun hava formunda olduğu anlaşılmakta fakat melodik yapı yaklaşık olarak süre değerlerine göre notasyona aktarılmadığından müzikal kompozisyon tam olarak tespit edilememektedir. Bu eserlerin notasyonunda çoğunlukla puandorg işareti kullanılmış, ilgili ezginin serbest formda icra edileceği bu şekilde ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu eserlerin bir kısmında, kullanılan puandorglar sayesinde melodik yapı büyük ölçüde anlaşılabilirken diğer bir kısmında melodik yapıyı belirlemek ve hangi tempoyla okunduğunu tespit etmek bir hayli güçleşmektedir. Yöre ve çeşitleme bilgisinden faydalanılarak melodik yapı sadece yaklaşık olarak icra edilebilmektedir.

Görsel 7. Defterlerde Bulunan Uzun Hava Örneği

Eserlerde görülen diğer bir durum ise türkü ve ezgilerde hızı belirten metronom değerinin olmayışıdır. Yani türkü ve ezgilerin hangi hızda icra edileceğinin notasyon üzerinde belirtilmemesidir. Oysaki Türk müziğinde müzikal ifadenin ana unsurlarından birisi olan metronom değeri olmaksızın yapılan icra, müzikal ifadenin doğru veya yanlışlığını doğrudan etkilemektedir. Dolayısıyla türkü ve ezgilerin karakterini yansıtan unsurlardan birisi olan hız faktörünü notasyon üzerinden anlamak ve uygun bir tempoda eserleri icra etmek, mevcut notasyonlarla mümkün olmamaktadır. Sözlü eserlerde güfte kısımlarında ele alınan konunun ne olduğu, bölgesel müzikal yapı, icra edilebilirlik ve diğer bazı müzikolojik unsurlar hesaba katarak yaklaşık bir metronom sayısı ancak belirlenebilmektedir.

Ritimsel ve Prozodik Yapıya İlişkin Tespitler

Defterlerde bulunan türkü ve ezgilerin birçoğunda rastlanan diğer bir durum, ritmik dağılım ve prozodi açısından uyumsuzluklardır. Nitekim türkülerin ritimsel yapı tespiti ve notaya aktarımı esnasında güfte ve ritim uyumu çoğunlukla dikkate alınmamış, ritim ve güfte bölümlenmeleri uyumlu olarak yapılmamıştır. Dolayısıyla güftelerin başlangıç, bitiş noktaları ve prozodi dikkate alınmadan oluşturulan bu notasyonlara göre yapılacak icrada ritimsel bozukluklar görülmekte ve ritme uygun olarak güfteleri icra etmek imkânsızlaşmaktadır. Mevcut ritimsel yapılar, melodik anlatımı destekleyen vurguların yeterince ortaya çıkmasına engel olmakta, icra esnasında ciddi şekilde ritim ve melodi uyumsuzluğu ortaya çıkmaktadır. Bu

sebeplerdir ki bazı türküler güfteye göre yeniden ritimsel düzenlemeye ihtiyaç duymaktadır.

Ritimsel anlamda dikkat çekici durumlardan bir diğeri notasyonlar üzerindeki özellikle 4/4'lük ve daha uzun ritimlerin değişik şekillerde bölünmesidir. Hangi sebeple yapıldığı belirlenemeyen bu bölünmede, genellikle 4/4'lük ve daha uzun ritimler kendi içlerinde kısa bölümlere ayrılmış ve bu bölünme bir standarda bağlı olarak gerçekleştirilmemiştir. Bu bölünmeler icracı açısından sıkıntılara neden olmakta ve başlı başına anlam taşıyan ritimsel yapıların istenilen müzikal etkiyi yaratmasında engel teşkil etmektedir. Türkü ve ezginin icrası esnasında bu aksamadan dolayı icracının dikkati dağılmakta ve icra açısından sorunlara neden olmaktadır.

Eserlerin ritimsel yapıları üzerinde dikkate değer bir husus ise güfte yapısına göre ritimsel yapı seçilememişidir. Nitekim külliyyat içerisinde 6/8, 12/8'lik tartımla yazılması gereken türkü ve ezgiler sıklıkla 4/4'lük, 7/8'lik tartımla yazılması gereken Karadeniz yöresine ait bazı türkü ve ezgiler 5/8'lik, bazı türkü ve ezgiler ise muhtemelen derleme esnasında tartım özellikleri tespit edilemediğinden birkaç ritim birleştirilerek notaya alınmıştır (Görsel 5, Görsel 8). Bu sebeple eserlerin icrası güçleşmekte ve esere ait ifade yoğunluğu tartımsal yapının bozukluğundan dolayı kaybolmaktadır.

Eserlerdeki ritmik yapının aksamasına neden olan diğer bir husus ise nota değerlerinin güfteye göre yerleşim konusudur ki notasyonların birçoğunda güfte yapısındaki hece durumu pek fazla dikkate alınmamıştır. Uzun hecelerin altında bulunan melodilerde (özellikle bitiş kısımlarında) kısa süreli uygun olmayan nota değerleri, bazı kısa hecelerde ise tam tersi bir eşleştirme yapılmıştır. Dolayısıyla ses ile hece kalibrasyonunda uyumsuzluk gözükmekte ve icra refleksinde bozulmalar meydana getirmektedir.

ERZURUM
YAYLALAR

HA Nİ YAY LAM HA Nİ SE NİN E ZE LİN CA NİM
E ZE LİN HA NİM E ZE LİN E ZE LİN
GÜZ BE LEN DE BAĞ LAR DÖ KER ĞA ZE
Lİ BA ZE Lİ

HANI YAYLAM HANI BENİN EZELİN İTODUĞU HALHALLIM BURNU HIZMALIM
GÜZ BELENDE BAĞLAR DÖKER ĞAZELİ AĞAM NERDEN AKAR SUYU YAYLANIN
YAZ BELENDE YAYLALARI GEZMELİ YAYLALARIN YOLU DAĞLIK GEÇİLMEZ
KALEM ALUP KAŞIN GÖZÜN YAZMALI SUYU SOĞUK YUDUM YUDUM İÇİLMEZ

Görsel 8. Ritimsel Uyumsuzluğu-Eksikliklere Dair Örnek Eser

Güfte Yapılarına İlişkin Tespitler

15 defterden oluşan bu külliyyatın ilk 7 defteri eski Arap harfleri ile kalan 8 defterlik kısmı Latin harfleri ile yayımlanmıştır. İlk yedi defterden sadece 1. defter sonraki yıllarda ikinci defa yayımlanmış ve Latin harfleri ile de basılmıştır. Genel anlamda

porte içlerinde nesih yazı stili, güftenin tamamının verildiği alt kısımlarda ise rika yazısı kullanılmıştır. Dolayısıyla ilk 7 defterde bulunan eser güftelerinin tamamı günümüz yazı diline çevrilemediğinden, aktif icra çalışmalarına bu defterlerde bulunan müzik eserleri dâhil edilememiştir.

Türkü ve ezgilerin birçoğunda rastlanan en büyük eksiklik, derleme esnasında güftelerin tam olarak kayıt altına alınmamasıdır. İlk 7 defter içerisinde bu alışılmadık durum sıklıkla görülmektedir. Türküler kayıt altına alınırken, genellikle sadece birinci dörtlükleri nota altına ve müstakilen alt kısma kaydedilmiş, diğer dörtlükleri çoğu türküde kayıt altına alınmamıştır. Yedinci defter sonrasında bu eksiklik aza indirilmiş ve mümkün oldukça güftelerin tamamı nota ile birlikte verilmiştir. Güftenin tamamının verilmesi gerekirken, birçok türküde beyit, mısra, kelime ve heceler eksik bırakılmıştır. Bu bağlamda sadece Demircioğlu (1938) tarafından yayınlanan eserden bu eksik güftelerin bir kısmına ulaşılabilmektedir. Ayrıca defterlerde bulunan türküleri ait güfteler ve nota altı sözlerde kısmi olarak farklılıklarla karşılaşılmaktadır. Özellikle külliyyatın ilk 7 defterinde bu tür tutarsızlıklar daha da dikkat çekicidir. Yapılan incelemede nota altı sözlerin daha dikkatle kaydedildiği fakat türkü güftelerinin tamamının müstakil olarak verildiği alt kısımda yeterince özenle davranılmadığı ve güfte tutarsızlıklarının oluştuğu anlaşılmaktadır.

Dikkate değer başka bir husus ise nota altına güfte yerleştirmede yapılan uyumsuzluklardır. Türkü notasyonlarının birbiri ile eş güdümlü parçaların bir bütünü olduğu gerçeği göz önünde bulundurulduğunda; bu tür güfte ve nota birleştirilmesinde uyum oldukça önemlidir. Külliyyatta yer alan türkülerin bazılarında ise uygun hece-nota denkleştirmesinin yapılmadığı ve hangi hecenin hangi nota altında okunacağına dair belirsizlikler olduğu görülmektedir. Bazı türkülerde hangi hecelerin hangi ses veya melodilerle okunması gerektiği veya hangi melodi veya sesin hangi harf, hece ve kelime gurubuna denk geldiği anlaşılamamaktadır. Bu durum aktif icra pratiğini zorlaştırmakta, eserin ifade gücünü azaltmakta ve notasyonun doğru ve anlaşılır olarak icra edilmesine engel olmaktadır.

Külliyyat eserlerinde dikkate değer diğer bir husus ise türkü ve ezgilere ait isimlendirme konusunda benimsenen yöntemdir. Bu bağlamda türkülerin veya ezgilerin büyük bir çoğunluğunda kayıt altına alınırken eseri hafızada tutmaya yarayacak özel tematik başlıklar kullanılmadığı görülmektedir. Türkü ve ezgilerin akılda kalıcılığını sağlayan ve anonimleşme sürecinde en etkin unsurlardan birisi olan tematik isimlerin verilmemesi günümüz derleme anlayışından önemli ölçüde farklılık arz etmektedir. Bu sebeptendir ki derlenen türkü ve ezgilerin repertuar dâhilinde adlandırılması ve külliyyat haline getirilirken indekslenmesinde büyük zorluklar yaşanmaktadır.

Sonuç

Türk müzik tarihindeki derleme çalışmaları esas alındığında, Dârülelhan derlemelerinin hem kapsadığı saha hem de sahada ulaşılan eser sayısı bakımından önemli faaliyetlerden birisidir. Derlemelerden elde edilen eserlerin 1000'li rakamlara ulaşması bu durumun da bir göstergesidir. Anadolu Halk Şarkıları külliyyatının zaman içerisinde türkü kültüründeki değişimleri tespit etmekte kullanılacak en önemli

referans kaynaklarından birisi olduğunu da anlaşılmaktadır. Nitekim bu külliyyat içerisindeki türkü ve ezgilerin bir kısmının günümüz icralarında var olması bu karşılaştırmayı mümkün kılmakta ve külliyyat yaklaşık 100 yıllık bir kültürel değişimin ipuçlarını barındırmaktadır.

Fakat eserlerde yukarıda zikredilen uyum sorunu ya da müzik notalama açısından gelişim dönemi olduğu düşünüldüğünde, bu tür çalışmaları zorlaştırmakta ayrıca defterlerde var olan türkü ve ezgilerin günümüz repertuvarına dâhil olmasının önüne geçmektedir. Gerek ezgi ve ritim gerekse türkü metni anlamında derleme esnasında göz ardı edilen bazı durumlar, defterlerde bulunan birçok türkü ve ezginin sadece arşivlerde kalmasına neden olmaktadır. Nitekim ilgili külliyyatın büyük bir kısmı halen repertuvara dâhil edilememiştir.

Yapılan incelemeden anlaşılacağı üzere; ilgili literatürde verilen eksikliklerle ilgili iddiaların büyük ölçüde doğru olduğu ve defterlerde bulunan türkü ve ezgilerin günümüz icralarında bu halleriyle kullanılabilmelerinin güç olduğu anlaşılmaktadır. Bu türkü ve ezgilerin arşivlerde kalmasına neden olan aksama ve eksiklerin ise genellikle üç farklı alanda yoğunlaştığı ve müzikal malzemenin melodi, ritim ve güfte bağlamında bazı eksiklik ve bozukluklarını barındırdığı anlaşılmaktadır.

Melodi anlamındaki eksik yazımlar, türkü ve ezgilerin müzikal kimliğini ortaya koyan dizi seslerinin doğru şekilde notaya aktarılmaması, müzikal kompozisyonun tam olarak verilmemesi gibi durumlar bu eksikliklerin en başında gelmektedir. Ritmik uyum anlamında yapılan yanlışlar ve bölünmeli yazımlar ise diğer dikkate değer hususlardır. Öyle ki birçok türkü ve ezgi, sadece bu ritmik sıkıntılardan dolayı icra edilemez bir şekilde arşivlerde kalmaktadır. Ayrıca derleme esnasında güftelerin eksik kayıt altına alınması ve melodi-güfte birleştirilmesindeki uyumsuzluklar ise dikkati çeken durumlardır. Dahası türkülerin ana ifade bileşenlerinden birisi olan güfteler notasyonlardan anlaşılammakta ve güftelerin belirlenebilmesi için farklı kaynaklara başvuru yapılmaya gerek duyulmaktadır. Muhtemeldir ki bu müzikal malzemenin çok büyük bir kısmının TRT tarafından repertuvara kaydedilmemesi nedenleri de bu bağlamda ortaya çıkmaktadır.

Yukarıdaki verilerden de anlaşılacağı üzere; Anadolu Halk Şarkıları defterleri içerisindeki türkü ve ezgilerin büyük bir kısmının ezgi, ritim ve güfte uyumu anlamında ana kompozisyonundan bir hayli uzak olduğu görülmektedir. Yaklaşık 100 yıllık süreç içerisinde bu eserlerin büyük kısmının icra edilememesi nedenini ise muhtemelen bahsi geçen teknik eksiklikler oluşturmaktadır. Bu eksikliklere derleme sürecinde neyin neden olduğu sorusu ise daha geniş bir araştırmayı gerektirmekte, fakat elde olan müzikolojik verilerden bazı çıkarımlar da yapılabilmektedir.

Külliyyatın tamamı dikkate alındığında, derleme çalışmalarına katılan heyetin büyük ölçüde aynı tespit ve yazım yöntemi taşıdığı anlaşılmaktadır ki bu tespit ve yazım yöntemi derlenen türkü ve ezgilere fazlasıyla yansımıştır. Zira derlenen türkü ve ezgiler genel hatlarıyla notaya alınmış, müzikal kompozisyonun anlaşılmasını sağlayan melodik, ritmik ve güfte detaylarından ziyade genel yapı ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

Bu yaklaşım tarzının döneme ait müzik bilimi bilgi birikiminden mi kaynaklandığı yoksa bilinçli olarak derleme heyetinde bulunan kişilerce mi benimsendiği problematiği ise sadece ilgili literatür ve eldeki verilerden hareketle sadece kısmen aydınlığa kavuşturulabilmektedir.

Konu ile ilgili literatürdeki temel yaklaşımlardan ilki halka ait her türlü ürünün paralelinde halk türkü ve ezgilerinin de kıymete haiz görülmesidir ki bu derleme çalışmalarının devlet eliyle yürütülmesi ve Dârülelhan külliyyatının devletçe yayımlanması, bu yaklaşımın sonucu olarak ele alınabilir. Yine bu dönemde yeni kurulan ulus devletinin müzik hedefleri doğrultusunda “yeni bir Türk müziği kültürü oluşturmada türkü ve ezgileri malzeme olarak kullanma” fikri, Dârülelhan derlemelerinde etkili olmuştur. Bu yaklaşım, halk türkü ve ezgilerini temele alarak yeni oluşturulması düşünülen müzik kültürünü çoksesli şekilde inşa etmeye dayandığı fikri alan yazın eserlerde rastlanır. Nitekim gerek derleme heyetinde bulunan besteci, icracı ve müzik bilimcilerin mesleki profilleri gerekse incelenen defterlerdeki türkü ve ezgilerin kayıt altına alınma şekilleri dikkate alındığında bahsi geçen yaklaşımın Dârülelhan derlemelerinde etkin olabileceği veya kısmen olduğu da söylenebilir. Bu bağlamda; türkü ve ezgilerin sadece iskelet şeklinde notaya alındığı ve bu süreçte Türk müziği dinamiklerinin çok fazla dikkate alınmadığı görülmektedir. Bu durumu dönemin müzik politikalarından, dönemsel müzik anlayışından, müziği notaya alma sürecinin ülkemizde gelişme aşamasında olmasından veya müzikal yeterliliklerden kaynaklandığı şeklinde yorumlanamak mümkündür.

Dârülelhan derlemeleri bağlamında yapılan bu araştırma göstermiştir ki; gerek yazılı kaynakların gerekse sözlü kaynakların bu kapsamda ele alınması, öncelikli olarak müzik kültürü ile ilgili repertuvar bağlamında önemli kazanımları da beraberinde getirmektedir. Ayrıca bu tip araştırmalar geçmişe yönelik olgu, olay ve durumlar hakkında karanlıkta kalmış noktaları açığa çıkarmakta da büyük önem arz etmektedir. Söylemsel olarak ortaya konulan birçok muğlak konu veya durum ise ancak bu araştırmalarla somut olarak örneklendirilebilmektedir.

Extended Abstract

The first examples of Turkish music culture and the direct or indirect written recording of the products of this culture began to be seen with “edvar” type written sources. Although these sources generally contain theoretical information about the art of music, some examples also include musical songs such as songs, folk songs and türkmanis. The publications contain mostly musical works produced with the composing technique, and there are not many musical songs produced by folk singers and ozan (folk songs composers) based on the improvisation technique. The work of compilation and publication of the works called “Türkü” is only 19th century.

Many musicians, especially foreign Turkologists, carried out activities in the sense of recording folk songs in Anatolia. These compilation activities, made by local and foreign musicologists and Turkologists, continued with personal efforts to a large extent until the beginning of the 20th century, the first serious attempt to identify and classify Anatolian folk songs in an institutional sense was made by Dârülelhân, the first official conservatory of Turkish music culture.

Dârülelhân compilations are one of the studies made with the support of the state and covering the widest field in scope. Important musicians of the period participated in these field studies and 677 folk songs, melodies and folk-dance melodies were compiled. The works compiled during these field studies were published as a corpus of 15 magazines. The most important aspect of the Anatolian Folk Songs Corpus, which was published during the compilations of Dârülelhân, is that it is the product of one of the most comprehensive field studies on Turkish folk music. The works obtained from these field studies constitute an important part of the Turkish folk music repertoire, and the main musical structure of many of today's works in the Republican period can be determined from this source.

The first two of the Dârülelhân magazines were created and published as the results of the questionnaires sent from Anatolia. Other magazines were created and published as a result of the field studies carried out by the compilation committees. The first 7 magazines of the corpus were printed in the Arabic alphabet and the remaining 8 magazines were printed in the Latin alphabet. The fact that the printing dates of the magazines were between 1926 and 1938 and the writing revolution during the same period is the main reason for these two different ways of publication. Although it is difficult to determine the exact information about which compilation trips the Anatolian Folk Song magazines belong to, it is possible to reach some conclusions by comparing the compilation reports, the corpus itself and the relevant literature.

In the notation process of the songs in the magazines, only the maqam and rhythm equivalents of the works in the first magazine were specified. In the other notebooks except the first one, no information notes or musical signs related to the maqam or rhythm were placed on the work tags. Cases such as missing spellings in the meaning of melody, not transferring the scale sounds that reveal the musical identity of the songs to the notation correctly, and not giving the musical composition completely by using the relevant signs are at the forefront of these notation differences. The missing, incorrect, and divided spellings made in terms of rhythmic harmony are other remarkable issues. Other remarkable cases are the cases that are overlooked in the incomplete recording of the lyrics and combining them with melody-lyrics during compilation.

Considering the whole of the relevant corpus, it is understood that the committee participating in the compilation studies had the same determination and writing method to a large extent. As it can be understood from the examination of the corpus; The collected songs have been mostly notated in general terms, and only the general structure has been tried to be revealed rather than the melodic, rhythmic, and lyrical details that enable the musical composition to be understood. In this respect, it is possible to say that the songs that are subject to the compilation studies are largely the scene of the adaptation of Western music notation to traditional Turkish music. It would be correct to say that the writing deficiencies that arise as a result of this are also seen in the notated songs, and to claim that the works regain their original identity when these deficiencies are eliminated.

Kaynakça

- Arsunar, F. (1962). *Gaziantep folkloru*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yay.
- Balkılıç, Ö. (2009). *Cumhuriyet, halk ve müzik*. Ankara: Tan Kitabevi.
- Behar. C. (2012). *Aşk olmayınca meşk olmaz, geleneksel Osmanlı/Türk müziğinde öğretim ve intikal*. İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Çevik, M. (2013). *Türkü ve algı-türkü kültüründe değişim süreci*. Ankara: Ürün Yay.
- Demircioğlu, Y. Z. (1938). *Anadolu köylerinin türküleri*. İstanbul: Burhaneddin Matbaası.
- Demircioğlu, Y. Z. (1969). Memleketimizde musiki folklor hareketleri. *Musiki Mecmuası*, 21(244), 12-13.
- Feyzi, A. (2015). Darü'l Elhan'a ait Anadolu halk şarkıları defterlerinde Erzurum türküleri. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 54, 829-856.
- Gazimihal, M. R. (1928). *Anadolu türküleri, musiki istikbalimiz*. İstanbul: Maarifet Matbaası.
- Gazimihal, M. R. (1929). *Şarki Anadolu türküleri ve oyunları*. İstanbul: Evkaf Matbaası.
- Gökalp, Z. (2010). *Türkçülüğün esasları*. Ankara: Alter Yay.
- İnan, A. (1930). *Birinci ilmi seyahate dair rapor*. İstanbul: İktisat Matbaası.
- Özbek, M. (1975). *Folklor ve türkülerimiz*. İstanbul: Ötüken Yay.
- Saygun, A. A. (1938). *Halk türküleri-on beşinci defter*. İstanbul: Hüsnü Onaran Basımevi.
- Şenel, S. (1999). Cumhuriyet döneminde Türk halk müziği araştırmaları. *Folklor/Edebiyat Dergisi*, 17, 99-128.
- Turhan, S. & Feyzi, A. (2021). *Dârülelhan halk müziği külliyyatı*. İstanbul: ST Prodüksiyon.

Bedri Rahmi Eyüboğlu'nun Otoportre Şiirleri Aracılığıyla Kendisine ve Hayata Karşı Bakış Açısı Üzerine Bir İnceleme

An Analyse of Bedri Rahmi Eyüboğlu and His View of Life Through His Self-Portrait Poems

Yıldray BULUT *

Öz

Bedri Rahmi Eyüboğlu, okul yıllarından itibaren hayatının son dönemlerine kadar kendini kültür ve sanatın gelişimine adanmış, bu uğurda eserler ortaya koyarak halkın bu yönlerden kalkınmasını sağlamak için çalışmış önemli bir şahsiyettir. Onun, sanat dallarından resim ve edebiyata -özellikle de şiire- dair hissettiği tutku, oldukça başarılı ve üzerine çalışmalar, araştırmalar yapılabilecek eserler vermesini sağlamıştır. Bu eserler yoluyla sanatçının biyografisi, kişilik yapısı ve hayata bakış açısı gibi hususlarda bilgilere ulaşmak mümkündür. Her sanatçı, ortaya koyduğu eserlerde kendine ait bir parça sunmayı, biyografik hayatı ve fikir yapısı hakkında bir ipucu bulundurmaya tercih etmeyebilir. Ancak Bedri Rahmi Eyüboğlu böyle bir sanatçı değildir. O, eserlerinin çoğunda bir şekilde kendisiyle ilgili bilgiler paylaşmış, bazılarında tarihsel veriler ortaya koymuştur. Portre resimlerinin altına yazmış olduğu dizeler ve otoportre olarak adlandırılabilir şiirleri bu bilgilere ulaşabilmek için yeterli delillerdir. Bu çalışmada söz konusu şiirlerden sunulacak örnekler ve açıklamalar yoluyla Bedri Rahmi Eyüboğlu'nun hayatla ve kendisiyle ilgili yargılarının neler olduğuna ulaşılmaya çalışılacaktır.

* Öğr. Gör. Dr., Bartın Üniversitesi
Ortak Dersler Bölümü
yildraybulut@hotmail.com
ORCID: 0000-0003-3555-4487
Bartın / TÜRKİYE

* Lecturer. Assist. Prof. Dr., Bartın
University, Department of Common
Courses
yildraybulut@hotmail.com
ORCID: 0000-0003-3555-4487
Bartın / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler

Bedri Rahmi Eyüboğlu, Otoportre, Şiir, Sanatçı.

Abstract

Bedri Rahmi Eyüboğlu is an important personality who dedicated himself to developing culture and art, created his works with this aim, and tried to make society progress in this way. His passion for art and literature, especially poetry, made him create successful works that can be studied on. It is possible to reach some information such as the artist's biography, personality, and view of life through these works. Not every artist prefers to have clue about his biography and view of life in his works. But Bedri Rahmi Eyüboğlu is not such an artist. He shared information about himself and revealed historical data in most of his works. Lines under his portrait paintings and poems named as self-portrait are adequate evidence. In this study, Bedri Rahmi Eyüboğlu's thoughts about life and himself will be tried to reach through examples of mentioned poems and explanations in this study.

Keywords

Bedri Rahmi Eyüboğlu, Self-Portrait, Poetry, Artist.

Başvuru/Submitted: 22/02/2022

Kabul/Accepted: 23/05/2022

Makale Bilgileri

- Etik Kurul Kararı:** Etik kurul kararından muaftır.
- Katılımcı Rızası:** Katılımı yok.
- Mali Destek:** Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
- Çıkar Çatışması:** Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
- Telif Hakları:** Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
- Değerlendirme:** İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
- Benzerlik Taraması:** Yapıldı – iThenticate.
- Etik Beyan:** sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
- Lisans:** Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

- Ethics Committee Approval:** It is exempt from the ethics committee approval.
- Informed Consent:** No participants.
- Financial Support:** The study received no financial support from any institution or project.
- Conflict of Interest:** No conflict of interest.
- Copyrights:** The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
- Assessment:** Two external referees / Double blind.
- Similarity Screening:** Checked – iThenticate.
- Ethical Statement:** selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
- License:** Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

Millî Mücadelenin zorlu şartlara ve türlü imkânsızlıklara rağmen kazanılmasının ardından ilan edilen yeni yönetim şekli cumhuriyet ile birlikte toplumun siyasi ve sosyal açıdan birçok değişim ve gelişim yaşaması olağandır. Bu değişim ve gelişimler birbirini besleyen, tetikleyen, birbirinden bıçakla kesilmiş gibi ayrı düşünülemez olan durumlardır. Örneğin edebî gelişmelerin, tutumların ve eser içeriklerinin önceki dönemlerde de siyasi gelişmelere paralel olarak belirlendiği, şekillendiği ve yol aldığı unutulmamalıdır.

Cumhuriyetin hemen sonrasında oluşacak, kabul görece ve gelişecek edebî yapının nasıl olması gerektiği konusunda edebî şahsiyetler tarafından yeni anlayışlar sergilenmiş ve bu anlayışlar doğrultusunda da birçok edebî akım etkin hâle gelmiştir. Bu akımlardan biri hatta birincisi Memleket Edebiyatı akımı olmuştur. Bu akımın birinci olarak adlandırılmasının sebebi, başlangıç emarelerinin cumhuriyetten sonra değil, II. Meşrutiyet sonrası görülmüş olmasıdır. Savaşın kazanılması, düşmanın bertaraf edilmesi, yeni kurulacak olan ülkenin çeşitli zorluklar ve imkânsızlıklar içinde olması bazı edebî şahsiyetleri harekete geçirmiş ve bu şahsiyetler millî birlik ve beraberlik adına kendilerinin de vazifeli olduğunu düşünmüşlerdir. Bu şahsiyetlerce özellikle Anadolu coğrafyası ele alınmış ve ülkenin kalkınması ön planda tutulmuştur (Enginün, 2008, s. 39).

II. Meşrutiyet sonrası, toplumda birçok fikir hareketi kabul görmüş ve kendine taraftar bulmuştur. İslamcılık, Batıcılık / Garpcılık, Adem-i Merkeziyetçilik, Türkçülük / Milliyetçilik olarak belirlenebilecek bu ideolojiler sadece siyasi anlamda değil edebî anlamda da toplumun şekillenmesinde rol oynamışlardır (Bulut, 2021, s. 151). II. Meşrutiyet sonrası oluşan ve gelişimini cumhuriyetin ilanı ile devam ettiren Millî Edebiyat akımının kaynağında Türkçülük / Milliyetçilik fikir hareketi yer almaktadır. Bu akıma bağlı olan edebî şahsiyetlerin özellikle romantik anlayışla eser verdikleri; edebî anlayışlarının ve ürünlerinin merkezine Anadolu coğrafyasını, halkını ve kültürünü yerleştirdikleri ifade edilmelidir (Coşkun, 2015, s. 92). Cumhuriyete, halkın egemenliğine, millî birlik ve beraberlik bilincine inanç bağlamında sıkı sıkıya bağlı olan bu şahsiyetler, kendilerini ve okurlarını yani halkı savaş yıllarının karamsar ve buhranlı havasından çıkarmak istemiş, iyimser bir bakış açısıyla -çoğu zaman da hamaset ve hitabet üslubu kullanarak- coşkun ve güdümlenici ürünler ortaya koymaya çalışmışlardır.

Millî Mücadelenin son ve cumhuriyetin ilk yıllarında roman ve hikâyede konu ve izlek bağlamında Anadolu'ya ve Anadolu insanının yaşamına doğru bir eğilim başlamıştır. Bu eğilim şiirde de kendisini göstermiş; dönemin önde gelen şairleri, kendilerine kaynak olarak folkloru belirleyerek aynı amaçla fakat farklı anlayışlarla ürünler ortaya koymuştur. Enginün, Memleket Edebiyatı akımı içinde düşündüğü bu farklı anlayışları şu şekilde tasnif eder:

“Tasvirde kalanlar (Gözlemci gerçekçiler)”, “Folklor unsurlarını şiire taşıyanlar”, “Hamasî şiirle yiğitlikleri gür sesle anlatanlar”, “Ülke dertlerinin halli için Marksizmi teklif edenler”, “Mistik bakışla iç dünyayı araştıranlar”, “Yunan mitolojisinden hareket edenler” (Enginün, 2008, s. 5).

Bulut, Y. (2023). Bedri Rahmi Eyüboğlu'nun otoportre şiirleri aracılığıyla kendisine ve hayata karşı bakış açısı üzerine bir inceleme. *Selçuk Türkiyat*, (57): 423-444

Doi: 10.21563/sutad.1285287

Bu tasnife göre Bedri Rahmi Eyüboğlu, “Folklor unsurlarını şiire taşıyanlar” grubunda Ahmet Kutsi Tecer ile birlikte yer almaktadır (Enginün, 2008, s. 50). Eyüboğlu ile Tecer’in en büyük ortak özellikleri, iki şairin de halk kültürüne ve edebiyatına son derece önem vermeleri, halkın sosyal ve kültürel gelişimi için - farklı kollarda ve sanat dallarında da olsa - görevler üstlenmeleridir. Her şeyden önce ikisi de birer sanatçı ve öğretmendir. Sanatsal donanımlarını ve bilgi birikimlerini kullanarak halkı -özellikle kültür ve sanat açısından- eğitmeye çalışmışlardır. Sadece edebiyatla değil sanatın başka dallarıyla da yakından ilgilenip ürünler vermişlerdir. Örneğin Eyüboğlu resim, Tecer ise tiyatro dalında ilerlemiştir. Tecer, 1950 yılında Paris’te kültür ateşeliği yapmakta iken (Necatigil, 2007, s. 412) aynı tarihte Eyüboğlu “Bir zamanlar öğrenci iken gittiği Paris’i şimdi bir usta sanatçı gözüyle inceliyordur.” (Erzen, 2007, s. 16) Bu, Eyüboğlu’nun Paris’te ilk bulunuşu değildir. Onun daha önce 1932 yılında, aynı şehirdeki Andre Lhote atölyesinde, resim eğitimi almak üzere bulunduğu ve bu eğitim sırasında bir Türk sanatçısının yaptığı hamam minyatürünü gördükten sonra Türk halk kültürüne olan ilgisinin farkına vardığı belirtilmelidir (Bayer, 2020, s.55). Bu ilgi, sanatçı hayatını kaybedene dek devam edecektir.

Memleket Edebiyatı akımına bağlı olan ve bu doğrultuda eser veren şairler, yazdıkları şiirlerin çoğunda, toplumun geneline hitap etmek adına, birinci tekil anlatım yerine birinci ve ikinci çoğul anlatımı tercih ederler (Coşkun, 2015, s. 92). Ancak bu akıma dâhil olup şiirlerinde iç dünyalarını, çeşitli hususlardaki şahsi fikirlerini belirten; bu şiirler aracılığıyla topluma kendilerini tanıtan ve anlatan şairlerin de bulunduğu ifade edilmelidir. Bir şiir, şairinin kişisel duygu, düşünce ve yargılarından bağımsız düşünülemez. Buradan hareketle Memleket Edebiyatı akımını benimseyen birçok şairin sadece toplumsal şiirler yazmadığı, bireysel konularda da ürünler verdiği sonucuna ulaşılabilir.

Bedri Rahmi Eyüboğlu, şairliği ve ressamlığı birbirinden ayrı düşünmeyen, bu bağlamda sanat dünyasında nasıl anılması gerektiği konusunda serzenişleri olan bir sanatçıdır. Onun her iki dalda verdiği ürünler birbirini tamamlar niteliktedir. Durmuş’a göre şair “(...) resimde şiir ve ışık bütünlüğünü aradığı gibi, şiirinde de resim ve ışık güzelliğini arar.” (Durmuş, 2011, s. 337-338) O, bir yandan resminde kullandığı renklere şiirlerinde yer vermiş öte yandan şiirlerindeki kişileri resimleştirmiştir. Pek çok portre resminin altına portresini çizdiği kişiyle ilgili dizeler eklemiş ve bu dizeler daha sonra kitaplarında başlıklarıyla birer şiir olarak yer almıştır. Şiirlerinde tasvir üslubu açıkça kendini gösterir. Ahenk ve kafiye gibi şiire has unsurları kullanarak adetâ şiir içinde resim yapma yoluyla insanların, eşyaların, manzaraların portrelerini çizer ve onları okurlarına türlü renklerle ve ışık oyunları ile tasvir eder (Kabaklı, 1978, s. 506). Yani o, resim yaparken şairliğinden, şiir yazarken de ressamlığından faydalanmayı bilmiştir. Bu özellikler Bedri Rahmi Eyüboğlu’nu birçok şairden ayırır. Resim kabiliyeti, onun şairliği için kendisine sağladığı bir avantaj olmuştur.

Portre kelimesi için *Edebiyat Terimleri Sözlüğü*’nde yapılan tanım, “İnsanı konu alarak onun dış görünüşünü, ruhî yapısını anlatan, tasvirin büyük yer tuttuğu yazılar. Portreye yazı ile resim yapmaktır da denilebilir.” (Karataş, 2007, s. 377) şeklindedir. Bedri Rahmi

Eyüboğlu'nun kendi portresini çizdiği yani otoportre türünde çok sayıda şiiri bulunmaktadır. O, şiirlerinde sadece Anadolu coğrafyasını, halkını ve kültürünü işlememiştir. Ana kaynak olarak bunların belirlendiği doğrudur; ancak şairin birçok şiirinde bu kaynaktan beslenmekten ziyade kendini anlatma ihtiyacı içine girdiği görülür. Bu ihtiyacın giderilmesi için yazmış olduğu şiirler, araştırmacıların yahut okurların Bedri Rahmi Eyüboğlu gibi bir sanatçıyı daha iyi tanımaları adına bir şans olarak düşünülmelidir.

Bedri Rahmi Eyüboğlu'nun Otoportre Şiirlerinin İncelemesi

Bedri Rahmi Eyüboğlu, pek çok şiirinde okurlarına kendini tarif etmiş, hayata bakış açısını genel hatlarıyla belirtmiş, o anki şiiri yazarken içinde bulunduğu ruh hâlini ya da kendisi hakkında hissettiklerini ortaya koymuştur. Bu şiirler için "otoportre" ifadesi kullanılabilir. Genel anlamda otoportre şiirlerden bazılarında yaşanmışlık ifadeleri, şairinin biyografisi ile uyuşmayabilir ya da şiirin içeriğindeki fikirler tam anlamıyla şairinin kendi görüşlerini yansıtmayabilir; ancak Bedri Rahmi Eyüboğlu'nun "*hayata bakış açısını şiirlerine geçirdiği bir başka deyişle yaşanmışlık izlerinin şiirleriyle örtüşme durumu bu düşünceyi kanıtlar niteliktedir.*" (Sali, 2009, s. 67) Sanatçı, bu şiirlerinin çoğunda birinci tekil yani ben anlatımını tercih etmiştir. Kendi hakkında bir şeyler anlatma çabası içinde olduğu ve bu anlatımdan insanların kendisini daha yakından tanıması, anlaması faydasını umduğu düşünülebilir. Hatta onun, sanatçı - eser önceliği karşılaştırmasında sanatçının tarafını tuttuğu şu ifadelerinden açıkça anlaşılabilir:

"... bir sanat adamını tam manasıyla kavrayabilmek için onun eserlerini değil, hayatını benimsemek gerekiyor" (Akt. Sali, 2009, s. 11) "Elma ağacının yalnız meyvesini inceleyip ağacını da ocakta yanarken incelemek ne kadar acayip ise sanat adamının da sadece eserine bakıp hayatına boş vermek o kadar insafsızca bir davranış değil midir?" (Akt. Sali, 2009, s. 12).

Bedri Rahmi Eyüboğlu'nun ortaya koyduğu ürünlerde hayatından parçalar bulmak ve onun hem hayatla hem de kendisiyle ilgili birtakım yargılara ulaşmak mümkündür. Bir sanatçının hayatı, fiziksel ya da ruhsal kişiliği eserinde yer alan göstergeler aracılığıyla da aydınlanabilir. Böylece şairin biyografisinde yer almayan, belki de pek çok kimsenin bilmediği veya ulaşamadığı bilgilere bu şiirler yoluyla ulaşmak mümkün olacaktır.

Şairin yedi şiir kitabında¹ bulunan şiirler incelendiğinde, bunların pek çoğunun otoportre olarak nitelendirilebileceği görülmektedir. Bu otoportre şiirlerden bazıları şairin kendisini ayrıntılarıyla tanıttığı, bu tanıtımın şiirin neredeyse tamamına yayıldığı direkt otoportre şiirler iken bazıları ise dizeler arasında kalan tanıtımların ve anlatımların bulunduğu dolaylı otoportrelerdir. Şiirlerdeki anlatımların hangi ölçüde direkt ya da dolaylı olarak kabul edildiğinin belirtilmesi açısından şu örnekler verilebilir:

¹ *Yaradana Mektuplar* (1941), *Karadut* (1948), *Tuz* (1952), *Üçü Birden* (1953), *Dördü Birden* (1956), *Karadut 69* (1969), *Dol Karabakır Dol* (1974) (Necatigil, 2007, s. 184). Şairin bu kitaplarında yer alan şiirlerin tamamı ve yayımlanmamış diğer şiirleri Türkiye İş Bankası Yayınları tarafından Mayıs 2003 tarihinde *Dol Karabakır Dol Bütün Şiirleri* adıyla bir araya getirilmiştir.

Direkt otoportreye örnek olarak *Türküler Dolusu* adlı şiirdeki

“Yerliyim yerli olmasına

İlmik ilmik damar damar

Yerliyim

Bir dilim Trabzon peyniri

Bir avuç tiftik

Bir çimdik çavdar

Bir tutam Şile bezi gibi

Dişimden tırnağıma kadar.

Ressamım

Yurdumun dağından taşından sürüp gelir nakışlarım

Taşımaya toprağıma toz konduranın

Alnını karışlarım

Şairim şair olmasına

Canım kurban şiirin gerçeğine, hasına” (Eyüboğlu, 2018, s. 193-194).

dizeleri; dolaylı otoportreye örnek olarak ise *Açıl Toprak Açıl* şiirinde yer alan “*Açıl toprak açıl / Bağımda gün görmemiş bir sürü bahar / Bizim bir tutamı yeşermedik bahçelerimiz var*” (Eyüboğlu, 2018, s. 23) dizeleri gösterilebilir. Dolaylı olarak kabul edilen otoportrelerde şair tarafından verilen bilgiler veya varılan yargılar şiirin tamamına dağılmamış, bazen bir dizede bazen de küçük bir kısımda yer almıştır. Bu çalışmada üzerinde durulacak olan otoportreler, şairin direkt otoportre olarak kabul edilebilecek şiirleridir.

Yaşamaya Dair Otoportreler:

Bu gruba giren otoportrelerde şairin genel anlamda hayatla ilgili görüşleri, ikilemleri, çıkmazları ifade ettiği, bir yandan da kendisiyle ilgili bilgiler verdiği şiirleri incelenmiştir.

Bir Şahit Aranıyor adlı şiir, şairin otoportre şiirleri içinde önemli bir yere sahiptir. Onun yaşamaya karşı olan derin tutkusunu bu şiirde görmek mümkündür. Yaşadığı her anı dolu dolu geçiren, kaybedeceği bir dakikası bile olmadığını düşünen ve böyle bir hayat tarzı benimseyen şairin, bu şiirde insanları ve doğayı yaşadığı hayatın şahidi olarak gördüğü belirtilmelidir:

“Yaşadım!

Erik ağaçları şahidimdir

Yıldızlar şahidimdir.

Yaşadım!

Avuçlarımın gücü yettiği kadar

Dağları, kadınları, meyveleri” (Eyüboğlu, 2018, s. 50).

Bedri Rahmi Eyüboğlu'nun *Yaradana Mektuplar* adlı kitabında yer alan şiirler genel itibarıyla şairin Allah'a, yaşama ve ölüme bakış açısını sergiler. Çelik, şairin tüm şiirleri arasında bu bakış açısının yer aldığı şathiye tarzında on iki şiiri bulunduğunu belirlemiştir (Çelik, 2005, s. 53). Şair bu şiirlerde sorgulayıcı ve eleştirel bir tavır içindedir. Bu tavrı sergilemesindeki amaçlar, varlığı ele almak, Allah'a var ve yok olmanın sırlarını sormak, yaşam sonrası belirsizliğinin neden olduğu muammayı çözmek, ölüm karşısındaki umutsuzluk ve çaresizlik hissinden kurtulmaktır. Bu bağlamda içinde biriken soruları ve vardığı sonuçları Allah ile konuşarak içinden atmaya çalışır. Söylediklerine bir yanıt alamayışı da onu karamsar bir hâle sürükler.

Şair, bu kitapta yer alan *Dördüncü Mektup* adlı şiirde, Allah'ın kudretine ve yarattığı mübarek varlıklara karşı duyduğu hayranlığı ifade etmektedir. Bu şiir ile Bedri Rahmi Eyüboğlu'nun Allah'a, ahirete, peygamberlere ve kitaplara iman eden bir şair olduğunu öğrenmek mümkündür:

"Işık gibi südün
İnsan gibi dölün
İsâ gibi kulun
Kur'ân gibi dilin var.
Ben senin hayranınam!

(...)

Bu can âzat!

Beni cennet kapısında gözet

Senden bana kalan dünya

Benden sana kalan ahret.

Ben senin hayranınam!" (Eyüboğlu, 2018, s. 11).

Beşinci Mektup adlı şiir, şairin eğer kendi kendini yaratma kudreti olsaydı neler yapacağını anlattığı bir şiirdir. Şair bu şiirinde günahlarından ve şüphelerinden arınma, ağırlarından kurtulma, sevdiğini yüceltip sevmediklerini kendinden uzaklaştırma, zamanı durdurup hatta yok edip öte dünya için pazarlık etmeden yaşama isteğini belirtmektedir. Bu şiir, Bedri Rahmi Eyüboğlu'nun ruhsal otoportrelerinden biridir ve özgür ruha sahip bir şairin dizelerini içermektedir. Kendini özgür, başıboş bir beygire benzeten şair, insanoğlunun elinden çıkma kural ve yapıları önem vermemektedir:

"Bir beygir olur insanoğlunun asfaltına işer,

Sevgilimi gördüğüm yerde kişner,

Sevmeliklerime de basardım çiftiyi.

Kendimi kendim yaratsaydım,

Kendimi kendime göre yaratırdım." (Eyüboğlu, 2018, s. 13).

İstida adlı şiirde şair, insanoğluna karşı olan bıkkınlığını dile getirmeye devam etmektedir. Bu şiirde şairin, Allah'a yakarış üslubuyla seslendiği görülmektedir. Şair, Allah'ın yıldızlarının ışığı aracılığıyla içinde taşıdığı karanlıkları aydınlatılabilmek

hevesindedir (Durmuş, 2001, s. 241). O'ndan yaşamı adına kendi payı ne ise vermesini, gözünün yükseklerde olmadığını belirtir. İnsanlardan uzak olmayı ve kimseye minneti olmamasını ister. Bu hâl içinde seve seve canını verebileceğini, kendini O'na teslim edebileceğini ifade eder: “Yalnız senin ellerin gezinsin ömrümde / Beni yalnız sen mahkûm eyle sen azat / Ve yalnız sen canımı iste benden ki / Nereye saklayacağımı şaşırmadan vereyim.” (Eyüboğlu, 2018, s. 14)

Bir sonraki şiir olan *İkinci İstida* şiirinde ise şairin Allah karşısındaki bütün teslimiyetine rağmen kendini bir köle gibi hissetmek istemediği yargısına ulaşılabilir. Allah'ın koyduğu ve yeryüzünde insanların koşulsuz uyduğu kurallara karşı olan eleştirel tavır bu şiirde kendini göstermektedir:

“Bensiz boy atsin başakların
Bensiz kabarsın karpuzların
Çilekleri yaratırken bana mı sordun.
Beni rezil rüsvay etme Tanrım
Ben bir misafir kulunum
Kölen değil, kölen değil.” (Eyüboğlu, 2018, s. 15).

Şairin, Allah'ın verdiği candan ötürü O'na müteşekkire olduğu ortadadır. Can Allah'ın insanlara bir süreliğine gönderdiği bir misafir gibidir. Şaire göre bazen çok kıymetli ve lezzetli bir meyve gibi görünen can, bazen de taşınması çok güç bir yük hâline gelir. Yine de ondan vazgeçmek mümkün değildir. Can, insanlara Allah'ın bir müjdesi olarak kabul edilmelidir. *Can Eriği* adlı şiirde şairin yaşama bağlılık derecesini görmek mümkündür:

“(…)
Bir gölge düştü önüme dedi ki:
Bir yüküm var benden ağır
Bir yüküm var beni taşır
Adı candır.

Toprak dedi ki:
Can Allah'ın yongasıdır
Fakat ben bir deri bir kemik kaldım.
Bir de misafirim var adı candır.” (Eyüboğlu, 2018, s. 20).

Şairin Allah tarafından bahsedilen canı önemseydiği ve konu ettiği bir diğer şiir *Can İlâhisi* adını taşır. Şair bu şiirde Allah'a seslenip maddiyatta gözünün olmadığını, garip ve yoksul da olsa az olanla yetinebileceğini, gerekirse canını bile dostlarıyla bölüşebileceğini ifade etmektedir.

Bir Müşkülümüz Var adlı şiirde, şair hem kendi hem de genel olarak insanlığın merak ettiği bir husus üzerinde duruyor gibi görünmektedir. Şairin burada bir genelleme yaptığı belirtilmelidir. Şair, ya kendi müşkülünü bütün insanlığın müşkülü gibi göstermekte ya da kendisinden bahsederken “biz” zamirini kullanmaktadır. Sorgulayıcı tavır bu şiirde de söz konusudur:

“Ne gülden rengini dilendik
 Ne de gölgesini ayırmak istedik ağacından.
 Olmayacak dualara âmin demedik
 Toprağın delip böğrünü
 Bir ömrün rızkını bir günde yemedik.
 Rüzgâr esti üfürdü
 Ölüm aldı götürdü, boş verdik.” (Eyüboğlu, 2018, s. 22).

Aslınu Ararsan şiiri, şairin birinci çoğul anlatımını kullandığı şiirlerinden bir diğeri. Dünyaya gelen şair ya da insanlar âdeta hazıra konmuşlardır. Dünya çoktan düzenini bulmuş, dönmeye devam etmektedir. Fakat bazı muammalar vardır ki insanın bunları çözmeye gücü yetmez. Şair yaşam karşısındaki çaresiz ve etkisiz hâlini burada bir daha okurlarına hissettirmektedir. Şair bu şiirinde oğluna seslenmektedir:

“*Aslınu ararsan
 Ne mevsimlerin birbirine değdiği yeri
 Ne bulutları ne karanfilleri
 Ne yıldızların niçin uçtuğunu
 Ne de insanların niçin göçtüğünü biliriz.*” (Eyüboğlu, 2018, s. 35).

Onun yaşamaya olan bağlılığını ifade ettiği şiirlerinden biri *Karınca Kaderince* başlığını taşır. Şaire göre hayat bütün öğeleriyle birlikte düşünülmeli ve hayatta yaşanabilecek ne varsa yaşanmalıdır. Hayattan tat almak ve mümkünse hiçbir dakikayı boş geçirmemek gereklidir:

“*Ayı ininden
 Yılan deliğinden
 Arzular salkım saçak yerli yerinden
 Sökülüp yaşanmalıdır.
 Karınca kaderince
 Bu can meşrebimce harcanmalıdır.*” (Eyüboğlu, 2018, s. 83).

Şairin tarih vererek yazdığı şiirlerinden olan *İnsan Kasidesi*, içinde geçen bilgi ve yorum dolu pek çok dize sayesinde bir otoportre şiir olarak kabul edilebilir.² Bedri Rahmi Eyüboğlu, bu şiirde kendini hep kadınlara ve meyvelere dair şiir yazan bir şair olarak tanımlamıştır. Bu şair, hayat karşısında geç olgunlaşmış; çocukluğa dair emarelerin birer birer kaybolması ve karşısına türlü kişilikteki insanların çıkmasıyla kendi kişiliğini bulabilmiştir. Şaire göre dünyayı kavrayabilmek için insanı tanıyıp anlayabilmek gerekmektedir. Dünya sevgiyle dönmektedir ve insanlığın en büyük gerçeği de sevgidir:

² Son iki dizede bu şiirin 1950 yılında yazıldığı şair tarafından ifade edilmektedir. (Eyüboğlu, 2018, s. 175).

“Bir de gördüm ki insanmış her ne var âlemde
Meğer her şeyin aslı astarı insanmış
İnsan âlemde hayal ettiği müddetçe değil

Aziiiz şair

İnsanları sevdiği kadar yaşarmış.” (Eyüboğlu, 2018, s. 175).

Şairin Çıkmaz adlı şiirinde Allah’ı dostu olarak tanımlayıp O’na seslendiği, hayatına ve kendisine dair sorular sorarak içindeki çıkmazlardan kurtulmak istediği görülür. Allah’ın yarattığı güzelliklere karşı duyduğu hayranlığı dile getiren sanatçı, bu güzelliklerin ulaşılması güç şeyler olduğunu belirtir ve Allah’a bu sırrın cevabını sorar. Kul olarak elinden bir şey gelmemektedir; ama dostundan bir cevap da beklemektedir. *Sevinsin* adlı şiirde şairin cevaplar beklediği varlık yine Allah’tır. Allah, dünyayı yaşanılabilir bir yer olarak yaratmış ve birçok güzellikle bezemiştir. O’nun kulları olarak birçok marifet sahibi insan vardır ve dünyanın bayındırlığı, şenliği adına çalışan bu kullar bir süre sonra kendilerine verilen can emanetini kaybedeceklerdir. Allah’ın bu emaneti geri alması durumunu anlayamayan ve bu sonucu kabullenemeyen şair, dünyayı terk ederken gözünün arkada kalacağını belirterek Allah’a olan sitemini dile getirmektedir. Şair *Körolası* şiirinde bu konuyu tekraren işlemektedir ve şairin Allah’a olan sitemi devam etmektedir. Yaşamı ölümden ayrı düşünemeyen, bu sebeple yaşamaktan istediği hazzı gönlünce tadamayan şair bu durumdan şikâyetçidir; ama elinden de bir şey gelmemektedir.

Güzel ile Faydalı, şairin hayata karşı faydacı bir şekilde yaklaştığını gösteren bir şiirdir. Şaire göre arının bal yapması, kadının hamur yoğurması ve çocuk doğurması, ağacın meyve vermesi, çiçeğin kokması ve yağmurun yağması gerekmektedir. Kısacası hayatta her şey rolünün gereğini yerine getirmeli ve bu şekilde yaşama fayda sağlamalıdır.

Şairin Kendi Yaşamına / Geçmişine Dair Otoportreler:

Bu gruba giren şiirlerde şairin daha çok kendi yaşamına ait bilgiler verdiği, geçmişindeki bazı yaşanmışlıkları anlattığı görülür. Bu grupta aşkın dışındaki yaşanmışlıklar üzerinde durulacak, şairin geçmişinde yaşadığı aşklara dair otoportreler ise ayrı bir grupta incelenecektir.

Petekkıran şiiri, şairin zaman ve mekân belirttiği otoportre şiirlerinden biridir. Bu şiir, şairin tarihsel veriler sunduğu bir diğer şiirdir.³ Şair henüz beş yaşında iken, Şarkışla ilçesinden geçişi sırasında bir Petekkıran kuşu görür. Al ve mor kanatlarıyla ilgi çeken bu kuşu unutmaz. Otuz beş yıl sonra yani kırk yaşında yine aynı yerden geçen şair, aynı kuşu bir kere daha görür ve gördüklerine inanamaz. Şair, bu kuşun yıllar önce gördüğü kuş olduğuna inanmaktadır ve bu tesadüf onu biraz kuşkulandırmıştır. Bu şiir yoluyla şairin bir memur çocuğu olduğu, kendisine “*Mernuş*” takma adını koyduğu bilgilerine ulaşmak mümkündür. Ayrıca Şarkışla ve civarı, şairin çocukluğunda yaşadığı coğrafya hakkında ipuçları verebilir.

³ Şiir yazıldığında Bedri Rahmi Eyüboğlu’nun kırk yaşında olduğu bilgisine, şiirin başlangıç kısmında yer alan dizelerdeki sayısal verilerden ulaşılabılır (Eyüboğlu, 2018, s. 279).

Şair *Sen Büyürken* adlı şiirinde oğluna seslenmektedir. Oğlunun bebekliği sırasında askerlik görevini gerçekleştirmekte olan şair, evlâdının varlığı sayesinde yaşama bağlanmış ve bunu oğlu için bir görev olarak kabul etmiştir. Şair için hiçbir anlamı olmadan da olsa yaşamak artık bir borç gibidir:

“*Sen yumruk kadarken koptu Mehmedim kızılca kıyamet*

Baban olacak kişi de askerdi

Seni bir nar çiçeği gibi kundağında bırakır

Çantasına bir kaç roman

Ve bir kaç paket Serkloryan koyup

Müstahkem mevkie giderdi.

Her gidişinde kendisine şehitlikte münasip bir yer ayırır

Senin yaşaman için dua ederdi.” (Eyüboğlu, 2018, s. 71).

Sen Büyürken şiiri, şairin kendisinden bahsederken üçüncü tekil kişi anlatımı kullandığı bir otoportredir. Bu şiir yoluyla şairin hem oğluna verdiği kıymeti hem de askerlik döneminde hissettiği kimi duyguları anlamak mümkündür.

Şairin hayatı üzerinde muhasebe yaptığı şiirlerinden biri *Paramparça* adlı şiiridir. Şaire göre dünyada birçok şey dört başı mamur bir şekilde bütünlüğüyle yer almaktadır. Ağaçlar, ışıklar, meyveler gibi. Ancak şair bu bütünlükler içinde kırılmış ve parçalanmış hissetmektedir. Büyük bir aynaya benzettiği ve bütün bir kâinatı içine sığdırabileceği dünyası, kırılarak birbirinden uzaklaşmış ve artık toparlanamaz görünen parçalarla doludur. Şair bu parçaları bir araya getirmek ve onları yerlerine tane tane yapıştırmak için büyük uğraş vermektedir. Çözüm için farklı coğrafyalarda bulunmayı bile denemiştir. Tutuşturduğu alev kendini de yakmakta ve şair giderek tükenmektedir. Şairin bu şiiri içinde bulunduğu karamsar ruh hâli ile yazdığı ortadadır:

“*Ağaç bütün*

Işık bütün,

Meyve bütün

Benim dünyam paramparça.

(...)

Yaprak yaprak yapıştırdım

Diyar diyar dolaştırdım

Bir alevdir tutuşturdum

Yandım amma paramparça.” (Eyüboğlu, 2018, s. 85).

Sıkı Tutunun Günahlarım adlı şiire bakarak şairin hiçbir şeyden pişmanlık duymadan, âdeta keşke demeden yaşama hevesi içinde olduğu ve hayatında bunu amaçladığı sonucuna varmak mümkündür. Bu şiirde günahlarını karşısına alıp konuşma yoluyla bir muhasebe gerçekleştirmeye çalışan Bedri Rahmi Eyüboğlu, içinde bulunduğu mesut rehabet hâlinde dolayı rahatsız olmaktadır. Günahlarını

saklamakta ve onları yok sayarak yaşayamamaktadır. Buna rağmen var olan günahlarını saklayışı ona az da olsa haz vermektedir. Günün gelince bir meydanda tüm günahlarını itiraf etmeyi ve böylece çelişkiler içinde kalmaktan kurtulmayı hedeflemektedir:

“Günahlarım!

Ben ıstırap çekmenin şehvetine varamadım

Karnım ağrıyor bilseniz ne kadar mes’udum diye

Bar bar bağıramadım

Sıkı tutunun günahlarım

Allah izin verirse bir gün

Büyük meydanların birinde

Topunuzu azad edeceğim.” (Eyüboğlu, 2018, s. 51).

Hizmetçiler şiiri, şairin geçmişiyile ilgili bilgiler sunduğu açık bir otoportredir. Bu şiirde şair uykusunu bir kardeş olarak görmekte ve gözlerine seslenip onlardan rüya görmeyi dilemektedir. Böylece uykusu ve gözleriyle birlikte bir rüya görmüş olacaktır. Şairin asıl paylaşımında bulunmak istediği ise okurlarıdır.

Şair bu şiirinde okurlarını çocukluğundaki evlerine götürür. O zamanlar şairin ailesiyle yaşadığı evde hizmetçiler çalışmaktadır. Şair bu hizmetçilerin ailesi ve kendisi için verdiği emekleri unutamamıştır. Âdeti hepsinin ellerinde büyümüştür ve bu şiir, onlar için şairin ödemeye çalıştığı bir vefa borcu olarak kabul edilebilir. Hizmetçiler şair tarafından birer birer tanıtılır. Dilber, İkbâl, Ayşe hatırlanan ilk üçünün ismidir. Bunlardan başka isimleri verilmeyen ama Maçkalı oldukları ifade edilen dokuz ve on üç yaşlarında iki kızdan da bahsedilir. Hizmetçilerin ortak özellikleri mutlu bir yaşam sürmeyişleri ve refaha kavuşamamış olmalarıdır. İsimleri verilenler hayatlarını kötü ve üzücü bir şekilde kaybetmiş, Maçkalı kız kardeşler ise buldukları yerden başka bir yere sevk edilmişlerdir.

Bu şiirden, şairin hizmetçili bir evde büyüdüğü, çocukluğunda yer alan kimi öğelere önem verdiği, üzerinden zaman geçse de anılarını hatırladığı, kendisi ve ailesi için verilen emeğe saygı duyduğu sonuçlarını çıkarmak mümkündür:

“Hizmetçiler hizmetçilerimiz

Şu yanda bir fıslıtı var şaşşa kaldım

Hepsinin dudaklarında benim adım

Halbuki ben onlardan çoğunun

Yüzünü bile unutmuşum

Hepsinin dudaklarında benim adım

Tevekkeli değil ellerinde büyümüşüm.” (Eyüboğlu, 2018, s. 73).

Şairin çocukluk yıllarından bahsettiği ve o yılları nasıl geçirdiği hakkında ipuçları verdiği bir başka şiiri *Biz de Çocuktuk* başlığını taşır. O zamanlarda, ne çok mutlu ne de felâketler içinde olduğunu ifade eden şair; birçok sokak çocuğu gibi çamur, kir, pasak içinde olduğunu belirtmekte ve büyümenin verdiği dertleri henüz taşımadığını

açıklamaktadır. Otoportre şiir olarak kabul edilebilecek bu şiirin genel olarak insanlık adına yazıldığı da düşünülebilir. Şairin biz zamirini kullanması bunun için bir göstergedir:

*“Biz de çocuktuk Allahım
Ömrümüz ne felâket, ne saadetti
Arzularımız çerden çöpten
Dilimiz hazdan
Dinimiz oyundan
Dünyamız acıkmadan ibaretti.
Biz de çocuktuk Allahım
Ekmek elden gelirdi, su gölden
Günlerimiz uzun evlerimiz büyüktü
Ve yağmur çift çubuk için değil
Sadece bizim için yağardı.”* (Eyüboğlu, 2018, s. 87).

Bedri Rahmi Eyüboğlu'nun gündelik yaşamında alkol aldığı ve hayatının son dönemlerinde bu sebeple rahatsızlıklarının arttığı belirtilmelidir. Şairin söz konusu kötü alışkanlığını anlatan ve bu alışkanlıktan dolayı hissettiği pişmanlıklarını içeren birçok şiiri bulunmaktadır. Bu şiirlere örnek olarak *Sarhoşum*, *Rakı Yeşili*, *Ne Sulu Ne Susuz* verilebilir. Şair *Sarhoşum* şiirinde sarhoş olmayı, var olan insanî kurallardan azadeliği ve kimseyi umursamadan yaşamayı arzulayan bir kişi konumundadır. Bu şiirinde *“Sarhoş olmaktan memnun ve insanların ne düşüneceğini de umursamayan psikolojisinin resmini çizer şair.”* (Ozan, 2011, s. 176) *Rakı Yeşili* şiirinde alkolü bir akrep gibi görmeye başlamış, onun zehrini tadararak hayatını riske atmış bir kişi hâline dönüşmüştür. Artık Azrail'in bile onun hâlini görerek korktuğunu ifade edecek kadar ileri gitmiş olan şair *Ne Sulu Ne Susuz* şiirinde ise bu alışkanlığın kötülüğünün farkına varmış ve kendi sağlığına zarar verdiği için pişman olmuş bir kişi konumuna gelmiştir. Şiir arasına küçük kıssalar ve bir de itiraf metni yerleştirerek hatasını anladığını ifade etmesi, şairin şiiri yazdığı tarihteki ruhsal durumunu anlamak için yeterlidir.⁴ *Ne Sulu Ne Susuz* şiirinde yer alan itiraf metni şu şekildedir:

“Evet yirmi yıldır, her zaman sorar dururum kendi kendime. Nasıl başladım bu zıkkıma? İlk kadehler yüzde yüz “dostlar alışverişte görsün”, ilk kadehler yüzde yüz gösteriş, fiyaka, çalım. Daha sonraları bir tek dayanak: sevişmenin uzaması, kadın. Ama yekûn hanesinde ağır basan kahrolası fiyaka, kahrolası çalım.

Canına yandığımın işi! Bir çocukluk suçunu canımızla ödeyelim.” (Eyüboğlu, 2018, s. 413).

⁴ Şiirin 20 Mayıs 1975'te yazıldığı bilgisi, *Dol Karabakır Dol Bütün Şiirleri* adlı eserde, şiir sonunda belirtilmektedir (Eyüboğlu, 2018, s. 414).

Bedri Rahmi Eyüboğlu, 1911-1975 yılları arasında yaşamış, 64 yıllık ömrünü dolu dolu geçirmiş bir sanatçıdır (Kayabaşı, 2015, s. 687). O, gençliğinde hızlı ve aktif bir şekilde, hayattan zevk alarak yaşamaya çalışmış; ancak ömrünün son zamanlarında alkol bağımlılığı yüzünden sağlık sorunları ile boğuşmuştur. *Yıl Yetmiş Yaş Altmış Dol Karabakır Dol* şiiri, şairin ömrünün son dönemlerinde karamsar bir bakış açısı içine girdiğini okurlara göstermektedir:

“Eskiden yeterdim kendime

Artardım bile

Şimdi ne yapsam nafile

Olmuyor

Olmuyor oğlu olmuyor

İşin kötüsü bir günde

Beş defa akşam oluyor

Dol karabakır dol

Dol karabakır dol” (Eyüboğlu, 2018, s. 335).

“*Dol karabakır dol*” ifadesi şairin pek çok şiirinde kullanmış olduğu bir ifadedir. Şair, bu ifadeyi bir kitabına isim olarak vermiştir. Ayrıca şairin ölümünden sonra yayımlanan ve bütün şiirlerini içeren kitaba da isim olarak yine bu ifade belirlenmiştir. Yukarıda örneklenen *Yıl Yetmiş Yaş Altmış Dol Karabakır Dol* adlı şiirin devamı olarak kabul edilebilecek *Turnel Köprüsü* şiirinde de bu ifadeyi görmek mümkündür. Şairin yaşadığı hiçbir şeyi umursamadığını ve hiçbir şeyden pişmanlık hissetmediğini belirttiği bu şiirde ölüm olgusunu da anmaya başladığını ifade etmek gerekir. Ölümün şair tarafından en açık şekilde ifade edildiği şiir ise *Korkma* şiiridir. Bu şiirde şair işe giderken ölüme rastlar ve ölüm, ona kendisinden korkmaması gerektiğini söyler. Bedri Rahmi Eyüboğlu’nun bu şiirleri aracılığıyla ölüm gerçeğini kabullendiği ama ölümden korkmadığı yargısına ulaşılabilir.

Aşka Dair Otoportreler:

Bu gruba giren şiirler de pek tabii şairin kendi yaşamına ait bilgilerin öğrenilebileceği şiirlerdir; ancak aşk, şairin hayatında sıklıkla yaşanan bir olgu olduğu ve bu bağlamda şair tarafından yazılmış çok sayıda şiir bulunduğu için bu konuya ait şiirler ayrı bir grup olarak incelenmiştir.

Yar Yüreğim Yar şiiri, şairin günahlarının varlığını bildiği ve bu günahları sevgiliden saklayamayacağını belirttiği bir şiirdir. Günahı insana has bir şey olarak kabul eden şair, sevgiliden yüreğini yarmasını ve böylece içindekileri açıkça görmesini dilemektedir. Günahıyla sevabıyla, gerçekleşmeyen arzularıyla yüreğinde ne varsa sevgiliye göstermek isteyen şair, ölmeden önceki en büyük isteğinin bu olduğunu ifade etmektedir. Belirtilmesi gereken bir başka nokta ise şairin gönlündekileri görebilmek için sevgilinin de bazı niteliklere sahip olmasının şart olduğudur; çünkü şairi anlamak, onun birikmiş hislerini ve yaşadıklarını fark etmek belli bir çaba gerektirmektedir:

“Nar taneleri gibi gülemedim
 Aradım aradım bulamadım
 Kendi ecelimle ölemedim
 Vur neşteri şah damarıma
 Yar yüreğim yar
 Yarabilirsen
 Gör ki neler var

Görebilirsen!” (Eyüboğlu, 2018, s. 55).

Telgrafın Tellerini şiiri, şairin ömrü boyunca kaç kez aşka düştüğünü açıkça belirttiği bir şiirdir. Gerçek aşkın kendisinde yaralar açtığına, bu uğurda yaşadıklarının onu çok üzdüğüne dair itirafları bu şiirde görmek mümkündür. Şiire göre şair hayatı boyunca beş kez aşkı tatmış; ancak hepsinin sonucunda kurşuna dizilmiş gibi hissetmiştir. Bu şiirde de kendisinden “*Mernuş*” şeklinde bahseden şair, duyduğu acılara rağmen her seferinde yeniden aşka düşmesini ya kendinde olmamaya ya da yaşadığı aşkın gerçek olmamasına bağlamaktadır:

“*Telgrafın tellerini arşınlamalı*
 Yâr üstüne yâr seveni kurşunlamalı
 Tam beş defa
 Kurşuna dizildi Mernuş
 Ya kurşunu sıkan YÂR değildi
 Ya kurşun kurşun değildi
 Ya Mernuş Mernuş değildi” (Eyüboğlu, 2018, s. 420).

Şairin aşk temasında yazdığı ve sevgiliyi hayatında nereye koyduğunu anlattığı şiirlerinden bir diğeri *Karanlığın Eti* adlı şiirdir. Bu şiirde kendisini bir meyve ağacına, sevgiliyi ise bu ağacın köklerine benzeten şair, kendisinden yine “*Mernuş*” şeklinde bahsederken sevgiliyi de “*Muzur*” adıyla konuşturur. “*Muzur*”, kendisinin bu ağacın kökü olmadığını, ağacın dalına ansızın konmuş bir kuş olduğunu ifade eder. Bu ağacın karanlık yanı onu belki de korkutmuş, o da geldiği gibi başka bir yöne doğru uçup gitmiştir. Şairin kendisini bir şekilde bırakıp giden sevgiliye / sevgililere hitabı bu şiir yoluyla anlaşılabilir (Eyüboğlu, 2018, s. 423).

Karadut adlı şiir, şairin belki de en bilinen ve en çok tahlili yapılan şiiridir. Bu şiir de bir otoportre kabul edilmelidir; çünkü şairin hayatında yaşadığı en büyük aşklardan biri ve bu aşka karşı şairin hissettikleri bu şiirin temel direğini oluşturur. Şiirin kime, hangi şartlarda yazıldığı üzerindeki hususlar başka çalışmalarda ayrıntılarıyla açıklandığı için burada söz konusu bilgiler tekrarlanmayacaktır. Otoportre anlamında belirtilmesi gereken hususlar ise şairin sevgiliyi yoluna canını serecek kadar çok sevdiğini söylemesi ve türlü sahiplenme sözleri yoluyla onu hayatında nereye koyduğunu ifade etmiş olmasıdır.

Şairin sevgiliye hitaben yazmış olduğu bir diğer şiir *Sitem* adını taşır. Bu şiirin otoportre olarak özelliği, zamanın (yıl ve mevsim olarak) ve mekânın verilmiş

olmasıdır.⁵ Şiirde, karşısındaki sevgiliyi göğsüne saplanmış kara saplı bir bıçağa benzeten şair, sevgiliyle aralarındaki yaşanmışlığın göze, bir sevda gibi değil düşmanlık olarak görüldüğünü belirtir. Bu düşmanlık şairi yormuştur ve şairin başı değirmen misali dönmektedir. *Hüziin Geldi* şiirinde de şair sevda karşısında yorgun düşmüş bir yüreği olduğunu ifade etmektedir. Hayat karşısında pasif kalan şair, akıp giden zamana ve yaşananlara ayak uyduramamaktadır. *Gitti Gider* şiiri söz konusu yorgunluğun, tükenmişliğin ve yıpranmışlığın açıklandığı bir başka şiirdir. Sevgilinin elde edilememesi veya elde tutulamaması, şairi iki gözü iki çeşme ağlatmakta, çaresiz bırakmaktadır. Kavuşamamanın verdiği ıstırap ile şairin âdeta teni bile eskimekte ve gönlü yıpranmaktadır.

Karadut 2 adlı şiire bakıldığında şairin bir yandan sevgiliye hitap ederken bir yandan da kendini tanıtmaya ve kendi hakkında yargılarda bulunmaya devam ettiği görülür. Şair kendini bir beyzade olarak görmekte; vurdumduymaz bir şekilde ve hiçbir şeyi dert etmeden yaşamaktadır. Her şey şairin önüne hazır olarak gelmekte ve şair hayatın zorluklarına karşı kırılğan, umursamaz bir yapı sergilemektedir. Bu zamanlarda sadece sanat kaygısı çektiğini ifade eden şair, sevgiliyle tanıştıktan sonra kişilik anlamında bir başkalaşım geçirmiş ve tabiri caizse adam olma yolunda yürümeye başlamıştır. Şaire hayatı öğreten varlık ise sevgili olmuştur.

Dostluğa Dair Otoportreler:

Bedri Rahmi Eyüboğlu'nun dostluğa ve dostlarına oldukça önem veren; bazı şiirlerinde onları yüceltip bazılarında ise kaybettiği dostları için yaşadığı hüznü anlatan bir şair olduğu belirtilmelidir. *Arkadaş Dökümü* böyle şiirlerden biridir:

“Evvelâ dişlerimiz döküldü

Sonra saçlarımız

Arkasından birer birer arkadaşlarımız

Şu canım dünyanın orta yerinde

Yalnız başına yapayalnız” (Eyüboğlu, 2018, s. 297).

Dostluğumuz şiiri, aynı doğrultuda yazılmış bir şiirdir. Bu şiirde şair, dostluğun tanımını yapmakta, onu sırasıyla güzel bir kuşa, kitaba, havaya, suya, ekmeğe, fistana ve bileziğe benzetmektedir. Şaire göre her halükârda korunması, üzerine titrenmesi gereken bir varlık olan dostluk kavramı gereksiz çalımlara, kibre ve yersiz gurura yenilmemelidir. Dostlar herhangi bir sebepten kaybedilince onların yerini doldurmak oldukça zor olacaktır. Bu bakımdan dostluğun ve dostların kıymeti bilinmelidir.

Arkadaşın Var mı Ondan Haber Ver Ondan Ötesi Kaç Para Eder adını taşıyan şiir, şairin hayatında dostluğa ne kadar önem verdiğini gösteren bir diğer şiirdir. Şair bu şiirinde tarih vererek geçmişi anmaktadır.⁶ Ona göre arkadaşlık, Paris kadar büyüktür. Bu noktada şairin Paris'e olan hayranlığı da anlaşılmaktadır. Adına kurban olunacak

⁵ Şiirin içindeki verilere göre zaman 1946 yılı, mevsim sonbahar ve mekân da zeytin ağaçlarının bulunduğu bir alandır (Eyüboğlu, 2018, s. 111).

⁶ Şair, şiirde vefatından iki yıl öncesinin tarihini vermiş ve bu tarihte 60 yaşında olduğunu belirtmiştir (Eyüboğlu, 2018, s. 436).

kadar değerli bir olgu olan arkadaşlık / dostluk, herkese nasip olmayan bir nimettir. Şaire göre insanın bir tane arkadaşı da olsa bu her yaşta şükredilecek bir şeydir.

Doğaya Dair Görüşlerinin Yer Aldığı Otoportreler:

Şairin *Oğlum Mehmed'e* adını ve *Ağaçlarımızı Takdim Ederim* alt başlığını taşıyan şiirinde, doğaya ve doğal güzelliklere ne denli önem verdiği anlaşılmaktadır. Oğluna bir şeyleri örneğin bazı insanî değerleri öğretme hevesinde olan şair, böylece iyi bir baba olduğunu da kanıtlamaktadır:

*“Şu karşığı yeşil yumağa ağaç derler
O da senin gibi elimizde büyüdü
Yalnız ne altını kirletir
Ne de öksürürdü
Biz bu ağaçları uzak ormanlardan getirdik.
Meyveleri zehir zıkkım
Dalları diken içersinde,
Köklerini köstebekler kemirirdi
Biz bu ağaçlara evlât gibi baktık tosunum”* (Eyüboğlu, 2018, s. 32).

Bir Dilim Deniz şiirinde şairin doğaya ve özellikle de denize verdiği önem *“Tadına tuzuna doymuş değilim”* (Eyüboğlu, 2018, s. 231) dizesiyle kendini göstermektedir. Ona göre her şey denizle başlayıp denizle bitmelidir. Deniz şair için bir değer ölçütüdür. Şairin toprağa karşı denizi seçtiği bir diğer şiir *Tuz* adlı şiirdir. Üçer dizelik üç kısımdan oluşan bu şiirde belli seçenekler arasında kalan şairin, hangi seçenekleri tercih ettiğini ifade edişi görülür. Örneğin kendisiyle sevgili arasında kalan şair, sevgiliden yana tavır aldığını belirtir. Şiirde bulunan *“Bir yanım ben / Bir yanım sen / Senden yanayım.”* (Eyüboğlu, 2018, s. 264) ifadeleri, sadece iki ayrı seçenekten birini seçme işi olarak algılanmamalıdır. Şair kendisini iki ayrı tarafın bir arada bulunduğu bir yapı olarak da göstermek istemiştir. Buradan hareketle öne sürülen seçeneklerin her birinin şairde zaten bulunduğu anlamına ulaşılabilir.

Kaçış Temasında Yazılmış Otoportreler:

Beni de Götürün şiiri, kaçış temasında yazılmış karamsar bir şiirdir. İçinde bulunulan / yaşanılan mekândan veya zamandan kaçış isteği teması, Türk edebiyatında pek çok şairin şiirlerinde yer verdiği bir temadır. Karamsarlık içinde ve bunalım hâlinde olan şair, çoğunlukla bir araca binip uzak ve huzurlu diyarlara gitmek ve insanlardan kaçmak isteğindedir. Maddî varlıkları umursamadığı anlaşılan Bedri Rahmi Eyüboğlu, şiiri bu ruh hâli içinde yazmıştır:

*“Beni de götürün yolcular
Yeşeren yüreğimi söküp önünüze atayım,
Beni de götürün yolcular
Dişlerimi Çin'de, saçlarımı Buhara'da satayım,
Kulunuz olayım, yolcular, köleniz, götürün!
Çok uzaklardaki yıldızlı geceler*

Yirmi beş yaşına masal söylemesini bilirler

Çok uzakların güzel olduğunu bana onlar söylediler.” (Eyüboğlu, 2018, s. 44).

Bu temadaki bir başka şiir ise *Yollara Yollara* adını taşımaktadır. Şair, dostlarını kaybettiğini, bundan böyle hayata karşı bir desteği kalmadığını belirtir. “*Ölmüş eşek kurttan korkmaz*” (Eyüboğlu, 2018, s. 183) atasözüyle artık kaybedeceği başka şeyinin olmadığını, hiçbir şeye karşı korkusu kalmadığını ifade eder. Kendisinde yaşamak için az da olsa güç bulunduğunu söyleyen şair, oğluna beraber yola düşmek için çağrıda bulunur:

“Daha dağarcıkta balımız var

Damarda deli bir kanımız var

Kuş gibi çırpınır canımız var

Gel bir sefer eyleyelim

Düşelim yollara yollara” (Eyüboğlu, 2018, s. 183).

Sanatla İlgili Otoportreler:

Bedri Rahmi Eyüboğlu için sanat, âdeta hayatta olma sebebidir. Hayatı boyunca sanatla ilgilenmek, kendisini sanata ve sanatçılığa adamak hevesinde olan sanatçı, çocukluğundaki ve gençliğindeki başarısız ve üzücü okul hatıraları sebebiyle başka bilim dallarına yönelmeyi ve o dallarda gelişmeyi tercih etmemiştir. O, sanat dalları arasında da ikilem yaşayan bir sanatçıdır. Şiiri de resmi de bırakamaz. Birini bıraksa diğerdenden ayrılamaz. Onun bu ikilemini, ağabeyi Sabahattin Eyüboğlu’na, 17 Mart 1927 tarihinde yazdığı bir mektuptaki bir otoportre şiirinden anlamak mümkündür (Kayabaşı, 2015, s. 693). Şiir, *Dol Karabakır Dol Bütün Şiirleri* kitabında *Yakarış* adıyla yer almaktadır:

“Yarabbi ya akıl ver... ya verdiğini de al...

Ya bana bir yol göster, ya da yerden yere çal.

Bu dört duvar cendere gibi beni sıkıyor.

Ne zamana kadar bu ayıp beni sıkacak

Korkarım ben çıkmadan buradan canım çıkacak.

Sanatın ocağında bir alev olmak derdim;

O zaman ne gelecek bir kederin tortusu

Ne öğretmen korkusu, ne de sıfır korkusu” (Eyüboğlu, 2018, s. 361).

Direkt otoportre olarak kabul edilebilecek şiirlerin tasnifi gerçekleştirilirken şairin söz konusu şiirde genel itibarıyla hangi konuya, olaya ya da olguya yaklaştığı göz önüne alınmıştır. Burada belirtmelidir ki bazı şiirler birkaç grupta birden düşünülebilir; çünkü şair çok yönlü şiir anlayışı içinde, hem genel olarak yaşamayı ele almakta hem de kendi yaşamından kesitlerle şiir konusunu oluşturabilmektedir. Örneğin doğayı konu edindiği bir şiirinde yine geçmişinden bir bilgiye ya da sevgiliyi hayatında nereye koyduğuna dair bir görüşüne ulaşmak mümkün olabilir. Tüm bu şiirlerin ortak özelliği ise farklı konuları bir arada içermeleri, buna rağmen içlerinde

şairin kendisiyle ya da hayata karşı bakış açısıyla ilgili bilgilerin yer alması, bu bilgi ve yargıların şair tarafından yani birinci ağızdan, okurlara aktarılmasıdır.

Sonuç

Bedri Rahmi Eyüboğlu, Memleket Edebiyatı akımına uygun eserler veren, hayatı boyunca gerçekleştirdiği faaliyetlerle “sanatçı” olarak adlandırılması gereken değerli bir şahsiyettir. Resim sanatındaki başarısı onun bir ressam olarak anılmasını, edebiyat ve özellikle de şiir alanında ortaya koyduğu ürünler ise bir şair olarak bilinmesini sağlamıştır. O ise kendisini herhangi bir tarafa daha yakın olarak görmez. Bu iki sanat dalı, Bedri Rahmi Eyüboğlu’nun kalbinde aynı derecede yer edinmiştir.

Sanatçının biyografik hayatı ve genel olarak hayata karşı bakış açısını öğrenebilmek adına, yazmış olduğu otoportre şiirlerin esas alınması gerekmektedir. Şairin yazmış olduğu otoportre şiirlerinde genel olarak yaşam ve sonrasına dair değerlendirmelerini, kendi yaşam hikâyesinden parçaları, yaşadığı aşkları ve bunlara bağlı hayal kırıklıklarını, bu kırıklıklardan dolayı gönlünde oluşan, bulunduğu hâl ile mekândan kaçış düşüncesini, onu bu düşünceden uzaklaştıran dostlarına duyduğu özlemi, dostluk kavramına verdiği önemi, doğaya karşı olan hassasiyetini ve hayatının belki de en kıymetli şeyi olan sanata karşı duyduğu tutkuyu anlattığı sonucuna varılmıştır.

Şairin yaşamaya büyük bir hevesle bağlandığı, ömrünün her anını dolu dolu geçirmek niyetinde olduğu, ölümü ve ölüm sonrasını anlamlandıramadığı, bunun sonucunda da Allah’a yakarıp sorularına bir cevap aradığı görülmektedir. Hem kendisinin hem de sevdiklerinin, dostlarının canını çok önemseyen, bu bağlamda Allah’a kuvvetli bir şekilde iman eden şair, O’nun tarafından bahşedilen bu dünyayı ve doğayı bir nimet olarak görmektedir. Dünyada özellikle de dostlarla veya aşkla geçirilen her gün şair için bir kıymettir. Doğa ise korunması, kollanması gereken bir lütuftur. Bir memur çocuğu olan, hayatında bu sebeple pek çok kez coğrafya ve dolayısıyla sosyal çevre değiştiren, tanıyan şairin bu hususlara önem göstermesi anlaşılabilir bir durumdur.

Aşk şaire göre yaşanması bir duygudur. Aşksız bir Bedri Rahmi Eyüboğlu düşünülemez. Bu yargıya şairin, yaşadığı aşkları içeren otoportre şiirlerinden ulaşmak mümkündür. *Telgrafın Tellerini* şiirinden edinilen bilgiye göre şair, hayatında beş kez büyük ve tutkulu aşk duygusu içine düşmüştür. Ayrıca onun aşk duygusuna ve yaşadığı aşklara ne denli kıymet verdiği *Karanlığın Eti* şiirinde kendisini ağaca, köklerini ise sevgiliye benzetmesiyle ispatlanmış olur. Görüldüğü üzere şair, aşksız bir yaşam düşünmemektedir. Öte yandan aşkın kendisinde hissettirdiği acılar ve hayal kırıklıkları, günlük yaşamın çıkmazları ve sıkıntılarıyla birleşince, şairin içinde bulunduğu hâlden ve mekândan uzaklaşma isteği içine girdiğini de bazı şiirlerde görmek mümkündür.

Son olarak şairin hayatının her döneminde, yüreğinin merkezinde sanat yapmak, sanatı geliştirmek, halkı sanat ve kültür açısından eğitmek gayesinde olduğu ve bu bağlamda *Yakarış* adlı bir otoportre şiir yazdığı belirtilmelidir. Öyle ki şair, bu şiirinde sanat uğruna bir karar verebilmek için canını bile vermeye hazır olduğunu ifade eder. Bedri Rahmi Eyüboğlu gibi sanatçılar, sanatın ve kültürün gelişimi açısından sadece

Türk halkının değil diğer dünya halklarının da hayatlarında bulunması gereken yeri dolmaz şahsiyetlerdir.

Extended Abstract

Bedri Rahmi Eyüboğlu, having an important role in the development of Turkish culture and art with his successful works of art and literature in Republican era and later, deserving named as “artist” and “teacher” educating and leading the art-lover youth who follows him and tries to walk in his steps, is an important personality. Using his cultural and artistic experiences, his increasing knowledge for public development and progress is Bedri Rahmi Eyüboğlu’s another considerable aspect.

The artist started to take interest in the literature branch of art, and the poetry branch of literary. Because of this interest, he entered the literature world with publishing poems in some literature magazines. His interest and love of art in his early ages is not only regarded with poetry but also made him develop in art. Bedri Rahmi Eyüboğlu produced gradually successful works with the help of educating himself in early ages with his interest of poetry and art and in the following years he reached a level that he can educate others. His domestic and foreign experiences, his academy education, his workshop experiences made him developer and culture-bearer for Turkish culture and art. He worked non-stop and dedicated himself for developing one of the literary movements that emerged after announcement of Turkish Republic, even named as the first one of these movements, “Memleket Edebiyatı” (The National Literature), public movement and progress, staking a claim on Anatolian geography for the sake of people, reminding Anatolian people to the chairman and intellectuals, producing works for this aim. He had the idea that an artist’s the biggest power is his art and thought that art is for public’s sake and to do this, he aimed to use folklore, in other words popular knowledge as raw materials for his works. One of the reasons of using public elements such as their lifestyle, reliefs, customs, in other word, their culture, and narrating public to public, in his poems and paintings is that. With the help of this, he found a way of transferring not only culture but also his art’s details from a generation to another.

Bedri Rahmi Eyüboğlu regarded both poetry and painting as the most important things in his life and art. However, he never thought these two unique branches of art separated from each other in his life. Feeling the sorrow for not being regarded as a “poet” or as a “painter” in full way, having reproaches of art for that, he expresses that he is not able to understand why it is needed to separate these two branches of art. According to him, compulsions about that are very unnecessary and harmful for the sake of art. These compulsions are the ones that discourage, delay, and even stop the works. Bedri Rahmi Eyüboğlu wrote a letter to his brother Sabahattin Eyüboğlu, who is an artist like him, about his ideas and reproaches. His poem that is in the letter has the sayings that show he feels stuck between the mentioned two branches of art and with this poem, readers can learn Eyüboğlu’s artistic worries.

An artist is free for expressing himself in his works. It is possible to access the information about the mentioned artist’s biography, point of life and himself, lifestyle with analyzing these works. Self-portrait studies are regarded very important historical

documents for researchers. On the other hand, not every artist may prefer to have self-examples in his studies. There are artists who want his readers to find a part of themselves and produce their works putting themselves in their reader's shoes. Bedri Rahmi Eyüboğlu is in the first one of these two groups. He shared direct historical information in some poems, he gave information about time, place, age, circumstances, intentionally or unintentionally, mentioning not only time but also place and made an impression with the help of these self-portrait poems. This impression came about not only in his poems but also in his paintings- especially portraits. He wrote lines about the person in the painting, under the portraits that he painted. So, he expressed his feelings and ideas, in a short way, he narrated that person. Later, these lines are seen as the poems in his poetry books. He met his need of narrating himself with the help of self-portrait poems and paintings and the lines under these ones. Also, he provided useful information for the artists and researchers who follow him. In this study, the poet's self-portrait poems of all his poems are selected, these mentioned poems are categorized and exemplified according to their subjects and with the help of these examples, artist's some biographical information, his values, his lifestyle is tried to be enlightened.

Kaynakça

- Bayer, Z. C. (2020). Bedri Rahmi Eyüboğlu'nun yazılarında halk türkülerimiz, mısralarında türküler dolusu. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 13(29), 53-71. doi: 10.12981/mahder.673552.
- Bulut, Y. (2021). *Yeni Türk edebiyatında edebî dönemler ve şahsiyetler*. Ankara: Gece Kitaplığı.
- Coşkun, B. (2015). Cumhuriyet dönemi Türk edebiyatında millî romantik şairler. Â. Gür, E. Engin (Ed.), *Cumhuriyet dönemi Türk edebiyatı içinde* (s. 87-111). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Çelik, M. (2005). Türk edebiyatında şathiyeye geleneği ve Bedri Rahmi Eyüboğlu'nun şathiyeleri. *İlmî Araştırmalar*, 0(19), 49-58. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/fsmiadeti/issue/6496/86060>. Erişim tarihi: 15.02.2022.
- Durmuş, M. (2001). Bedri Rahmi Eyüboğlu'nun şiirlerinde ışık ve renk unsuru. *Türkoloji Dergisi*, 14(1), 239-254. doi: 10.1501/Trkol_0000000124.
- Durmuş, M. (2011). Bedri Rahmi Eyüboğlu'nun şiirlerinde Anadolu. M. K. Arslan, A. M. Coşar, K. Üçüncü (Haz.), *Trabzon tarih ve kültür yazuları - Uluslararası Trabzon ve çevresi kültür ve tarih sempozyumu (16-18 Mayıs 2006)*, *Dil ve edebiyat*, (C. 2) içinde (s. 337-344). Trabzon: Türk Ocakları Trabzon Şubesi Yayınları.
- Enginün, İ. (2008). *Cumhuriyet dönemi Türk edebiyatı*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Erzen, R. M. (2007). *Bedri Rahmi Eyüboğlu'nun şiiri üzerine bir araştırma* (Doktora tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>.
- Eyüboğlu, B. R. (2018). *Dol karabakır dol bütün şiirleri*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kabaklı, A. (1978). *Türk edebiyatı* (C. 3). İstanbul: Türk Edebiyatı Yayınları.
- Karataş, T. (2007). *Edebiyat terimleri sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kayabaşı, Ö. (2015). Bedri Rahmi Eyüboğlu'nun şiirinde kadın. *Turkish Studies International Periodical for the Languages and History of Turkish or Turkic*, 10(12), 687-708. doi: 10.7827/TurkishStudies.8378.
- Necatigil, B. (2007). *Edebiyatımızda isimler sözlüğü*. İstanbul: Varlık Yayınları.
- Sali, K. (2019). *Bedri Rahmi Eyüboğlu'nun şiirlerinde otobiyografik izler* (Yüksek lisans tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>.
- Ozan, S. (2011). *Bedri Rahmi Eyüboğlu'nun şiirlerinde görsellik* (Yüksek lisans tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>.

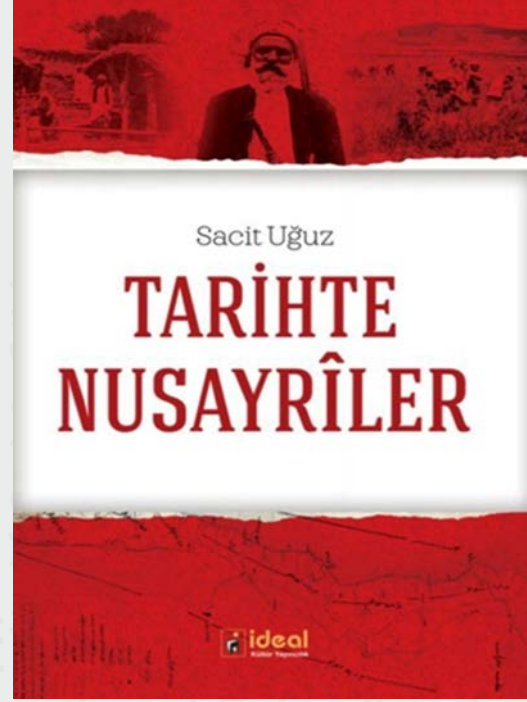
Tarihte Nusayrîler

**Uğuz, Sacit (2019). Tarihte Nusayrîler. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 1. Baskı.
ISBN: 978-605-2101-55-1, 406 s.**

Ahmet ÇAPARLAR *

IX. asırda Muhammed b. Nusayr öncülüğünde Irak merkezli ortaya çıkan ve günümüze kadar varlığını sürdüren Nusayrîlik, bünyesinde farklı fraksiyonları içeren, dinî ve kültürel ritüellere dayanan bir inanç biçimi olarak değerlendirilmektedir. Irak'ta menşeli Nusayrîlik, zaman içinde önce Halep'e ve ardından Suriye'nin özellikle de Doğu Akdeniz'e kıyısı olan dağlık yerleşim alanlarına yayılması, bu bölgenin Cebel-i Nusayriye olarak adlandırılmasında etkili olmuştur. 1516 yılında Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferi sırasında cereyan eden Mercidabık Savaşı neticesinde Suriye ve havalisinin, özellikle de Nusayrîlerin yoğun yaşadığı yerleşimlerin Osmanlı hakimiyetine girmesiyle beraber Nusayrîler, Osmanlı toplum yapısının bir parçası olmaya başlamıştır. Demografik bakımdan Suriye'nin Akdeniz'e paralel dağ silsilesinden başlayarak kuzeye doğru günümüz Hatay, Adana ve Mersin illerinin idârî sınırları içinde kalacak şekilde yaşayan Nusayrîler, Osmanlı Devleti'nin fiilen ortadan kalkması ve çağdaş sınırların çizilmesiyle beraber Suriye, Lübnan ve Türkiye'yi içine alacak şekilde Doğu Akdeniz coğrafyasına yayılmışlardır (Uğuz, 2019: 15-19).

Nusayrîlerin dinî ve kültür temelli inançları, geçmişten günümüze birçok araştırmanın konusu olmakla beraber son dönemlerde tarihlerini, toplum yapısını veya sosyal hayatlarına ilişkin araştırmaların da yapılması ilgili literatür açısından sevindirici bir gelişme olmuştur. Bunlar arasında Sacit Uğuz tarafından kaleme alınan ve 2019 yılında İdeal Kültür Yayınevi bünyesinde yayımlanan *Tarihte Nusayrîler* adlı eser, gerek konuyu toplum odaklı ele alması ve gerekse de güncelliği bakımından göze

* Dr., ahmetcaparlar@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1923-1923-159X Hatay / TÜRKİYE

Başvuru/Submitted: 21/09/2022

Kabul/Accepted: 13/04/2023

çarpmaktadır. Tarih terminolojisiyle ele alınmasına rağmen müellifin eserde kullandığı dil ve üslup biçimi, farklı disiplin erbabının veya tarihe meraklı okurların da rahatlıkla anlamasını kolaylaştırmaktadır. Bu yönüyle çalışma, sadece akademik bir kesime değil aynı zamanda toplumun genel okur kitlesine de hitap etmektedir. Eser; içeriğinde yer alan tablo, harita, fotoğraf listeleri dışında giriş, üç ana bölüm ve sonuç üzerine inşa edilmiştir. Ayrıca çalışmanın sonunda yer alan geniş bir kaynakça ve ayrıntılı bir dizin bölümünü içermektedir.

Kitabın *Giriş*'inde (s. 19-31) müellifin araştırma ile ilgili belirlediği kavramsal çerçeve sunularak, araştırmanın özellikle de Osmanlı toplum yapısı içinde ele alındığı, yine konuyla ilgili daha önce yapılmış olan bazı önemli araştırmaların muhtevaları ve konuyu ele alış biçimleri üzerine kısa bazı değerlendirmeler yapılmıştır. Nusayrîler ve Nusayrîliğe hakkındaki çalışmaların Batı literatürüne girmesiyle başlayan süreçte, özellikle XIX. yüzyılda başlayan şarkiyatçılık alanındaki araştırmaların önemli bir kısmının Nusayrîler üzerinde de yoğunlaştığı vurgulanmaktadır. Nusayrîler hakkında Türkçe literatürde başlayan araştırmaların ise Osmanlı Devleti'nin fiilen sona ermesinden kısa bir süre önce başladığı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonraki dönemde artarak devam ettiği görülmektedir. Fakat müellif, yapılan araştırmalara rağmen ilgili konunun özellikle de inanç bağlamında ele alındığını ve Nusayrîlerin toplum yapısını inceleyen çalışmaların eksikliğine dikkat çekmiştir. Dolayısıyla bu eksiklik *-eserde de belirtildiği üzere-* çalışmanın ortaya çıkmasını sağlayan temel motivasyon kaynağı olarak değerlendirilmiştir.

Eserin birinci bölümü (s. 33-125); Nusayrîliğin neyi ifade ettiği, nasıl teşekkül ettiği ve bu oluşumun gelişim sürecindeki önemli kırılma noktalarını ele almaktadır. Nusayrîliğin ortaya çıkışında başlıca etken olarak değerlendirilen Şiiliğin tesiri, Nusayrî fikriyatının gelişmesinde ve öğretilerinin yayılmasına öncülük eden bazı önemli şahsiyetlerin katkıları ele alınmaktadır. Ayrıca bölgesel açıdan farklılık gösteren öncü şahsiyetlerden Nusayrî düşünce yapısında yol açtığı ayrılıklara dair açıklamalara da yer verilmiştir. Bölümün sonunda ise Nusayrîler açısından yeni bir dönemin başlangıcını teşkil eden Memluk hakimiyetinde, egemen otoritenin Nusayrîliğe bakışı, siyasi ortam ve dini algısının kendileri üzerindeki etkilerine açıklık getirilmiştir.

İkinci bölüm (s. 127-206); 1516 yılında Osmanlı Devleti ile Memluk Devleti arasında yaşanan Mercidabık Savaşı sonrasında Nusayrîlerin Osmanlı hakimiyetine girmesi ve bölgede yaklaşık olarak 400 yıllık sürecek Osmanlı hakimiyetindeki dönemini ele almaktadır. Bölüm ağırlıklı olarak XIX. yüzyılda Nusayrîlerin Osmanlı yönetimiyle ilişkilerine ayrılmış olsa da Nusayrîlerin Suriye'de yoğun olarak yaşadıkları bölgenin Osmanlı hakimiyetine geçmesi sürecinde yaşandığı öne sürülen ve fakat her herhangi bir kaynağa dayandırılmadan savunulan Nusayrî katliamlarının ne derece asılsız olduğuna dair açıklamalara yer verilmektedir. Müellif, Suriye'nin fethi sırasında 40 ila 80 bin Nusayrînin Yavuz Sultan Selim tarafından katledildiğini öne süren araştırmaların bu hadiseyi herhangi bir kaynağa dayandıramadığını ve ayrıca dönemin kaynaklarında da söz konusu hadiseye dair herhangi bir bilginin yer almadığını ifade etmektedir. Yine Nusayrîlerin XIX. yüzyıla kadarki döneminin ele alındığı bu

bölümde, Nusayrîlerin vergi mükellefiyetine riayet etmemelerinden kaynaklı devlet ile olan münasebetlerine, bölgedeki idârî ve mâlî düzeni sağlamaya yönelik devletin dönem dönem geliştirdiği politikalar ve uygulamalara yer verilmiştir.

Nusayrîlerin yaşadıkları coğrafya XIX. yüzyılın başlarından itibaren fazlaca hareketliliğin yaşandığı bir alan olmuştur. Bu hareketliliğin ilk halkasını Osmanlı valisi iken Mısır'da kendi idaresini tesis eden Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın, oğlu İbrahim Paşa öncülüğünde sevk ettiği ordunun Suriye ve Filistin'de hakimiyet kurma çabası oluşturmaktadır. Nusayrî coğrafyası olarak bilinen Cebel-i Nusayrîye'nin 1831 yılından itibaren İbrahim Paşa'nın kontrolüne girmesiyle bölge, Mısır idaresine karşı başlayan isyanlara sahne olmuştur. Hatta bölge ahalsinin önemli bir kısmının Mısır hakimiyetinden duyduğu rahatsızlık, Anadolu'ya göç etmeleriyle sonuçlanmıştır. 1841 yılına kadar Mehmed Ali Paşa idaresinde kalan Nusayrîler, Osmanlı ordusunun bölgedeki hakimiyetiyle tekrar beraber Osmanlı hakimiyetine geçmiştir. Bu tarihten sonra Osmanlı idârî birimlerinde başlamış olan Tanzimat reformlarının bölgede tepkilere yol açtığı söylenebilir. Kargaşa ortamı, 1876 yılında II. Abdülhamid'in tahta geçmesiyle beraber eskiye nazaran azalmışsa da zaman zaman toplanan vergiler veya asker alımları sebebiyle taşkınlıkların yaşanmıştır. Osmanlı Devleti'nin fiilen sona ermesiyle kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin idari sınırlarında kalan Nusayrîler, devlete olan bağlılıklarını bildirerek, asırlardır beraber yaşadıkları ve parçası oldukları Türk toplumu ile yaşamayı seçmişlerdir.

"Osmanlı'da Nusayrî Toplumunu" başlığıyla oluşturulan üçüncü bölüm (s. 207-358) çalışmanın hacim olarak da en geniş kısmını oluşturmaktadır. Bu bölümde, Nusayrîlerin Osmanlı hakimiyeti boyunca yoğun olarak yaşadıkları Cebel-i Nusayrîye, Antakya-Süveydiye ve İskenderun hattı ile Adana, Tarsus ve Mersin bölgelerinde Tanzimat ile başlayan değişim süreci, değişimin sosyal hayattaki örnekleri ve demografileriyle alakalı verilere yer verilmiştir. Meşrutiyet dönemiyle hız kazanan Osmanlı eğitim modernleşmesi kapsamında Nusayrîlere yönelik uygulanan eğitim politikaları hakkında da açıklamalara yer veren çalışma, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin son döneminde Anadolu'nun neredeyse her tarafında ortaya çıkan misyonerlerin *-birçok azınlığa yönelik yaptıkları gibi-* Nusayrîleri hedef alan faaliyetleri ve onları Hristiyanlaştırmak için sürdürdükleri çabalara yer vermektedir.

Eserin sonunda yer alan kaynakça bölümü (s. 373-389), geniş bir literatür taramasının yapıldığını ve konuyla doğrudan ya da dolaylı olarak ilişkilendirilebilecek birçok eserin kullanıldığını göstermektedir. Konuyla alakalı temel eserler ve BOA (*Başbakanlık Osmanlı Arşivi*)'ya ait birçok belge fonundan yararlanılarak kaleme alınan çalışma, döneme tanıklık eden belgeler üzerinden irdelenmiştir. Arşiv malzemesine ilaveten çağdaş literatürde yer alan ve Nusayrîleri farklı bakış açılarıyla inceleyen geniş bir tekdik eser listesi sunulmuştur. Yer yer bu çalışmaların tenkit edilmesi veya alana yaptıkları katkıların değerlendirilmiş olması, kaleme alınan eserde eleştirel bir bakış açısının hakim olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Eserin sonunda, günümüzde yayımlanan neredeyse her ciddi çalışmanın doğal bir bölümü haline gelmiş geniş bir dizin bölümü (s. 391-406) yer almaktadır. Alfabetik dizin şeklinde hazırlanan bu kısım, eserin içeriğiyle alakalı yer adları, şahıs isimleri,

olaylar veya kavramların hangi sayfada geçtiğine işaret ederek, bilgi parçacıklarına erişimi kolaylaştırmaktadır.

Netice itibariyle bu kısa yazıda değerlendirilmeye çalışılan *Tarihte Nusayrîler* adlı eserin neşredilmesi, Nusayrîliğin teşekkülü ve gelişimiyle beraber Nusayrî tarihine ışık tutması bakımında çok yönlü önem arz etmektedir. Nitekim eser; Nusayrîliğin ortaya çıkışından itibaren tarihsel sürecini ele almanın yanında asırlarca Osmanlı toplumunda yaşamış ve fakat haklarındaki bilginin sınırlı olduğu Nusayrîlerin yaşadıkları coğrafyadan demografik yapılarına, sosyal ve kültürel yaşantılarından ekonomik faaliyetlerine ilişkin doyurucu ve önemli ip uçları barındırmaktadır. Dolayısıyla geçmişten günümüze kulaktan dolma bilgilerle beslenen ve tevatüre varacak şekilde bilgi kirliliğinin hakim olduğu böylesi bir konunun kaynak eserler, arşiv belgeleri ve tedkîk eserler ışığında, akademik bir perspektifle yeniden değerlendirilmesi ilgili literatüre ve bilimsel birikime katkı sunacağı aşikardır.

Kaynakça

Uğuz, S. (2019). *Tarihte Nusayrîler*. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık.

Üç Hikâye (Geç Dönem Doğu Türkçesi)

Yıldızlı, M. E. & Temel Alemdar, E. (2022). Üç hikâye (geç dönem Doğu Türkçesi), İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 1. Baskı, 252 s.

Burcu YILMAZ *

Doğu (Çağatay) Türkçesi, 14. yüzyılın sonu ile 15. yüzyılın ikinci yarısında Timürlü sülalesi devrinde, Semerkant ve Herat merkezlerinde klâsik bir edebî dil hâline gelen, Alî Şîr Nevâyî zamanında ise ortak yazı dili şeklinde kullanılmaya başlanan edebî dildir. Birçok bilim insanı Doğu (Çağatay) Türkçesini çeşitli tasnif ve tanımlarla sınırlamaya çalışmıştır. Bunlardan en dikkate değer, Çağatayca'yı Karahanlı ve Harezm (Kıpçak-Oğuz) Türkçelerinden sonra, Orta Asya edebî Türkçesinin üçüncü dönemi olarak 14-20. yüzyıllar arasına yerleştiren A. N. Samoyloviç'in görüşü olmuştur. A. N. Samoyloviç'in görüşlerini daha da geliştiren J. Eckmann'a göre ise Çağatay Türkçesi, Türk dili tarihinin 15- 20. yüzyıllar arasını kapsayan edebî Türk yazı dilidir. Nevâyî ise Çağatay Türkçesini sadece Çağatay Han'ın hâkim olduğu coğrafyada konuşulan edebî dil olarak tanımlamıştır.

Eserlerindeki dil için de *Türkî*, *Türkçe*, *Türk(i) tili*, *Türkî lafzı*, *Türk elfâzı*, *Türkçe til* terimlerini kullanmıştır. Bu bakımdan Çağatay Türkçesini, yalnızca Çağatay Han'ın hâkim olduğu coğrafyada konuşulan edebî dil olarak değerlendirmek doğru olacaktır. Doğu Türkçesi ise Deşt-i Kıpçak, Türkistan ve Hint alt kıtasını içine alan daha geniş bir coğrafi bölgede ortak yazı dili olarak kullanılmıştır. 16. yüzyıldan sonra Timürlülerin tek bir merkezi temel alan siyasî oluşumu sonlandıktan sonra bu coğrafyadaki boylar tarafından kurulmuş hanlıklar merkezinde (Astrahan, Hive, Hokand, Özbek Hanlığı) Doğu Türkçesi, 19. yüzyıl ortalarına kadar kullanılmaya devam etmiştir. Buna göre

* Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları, burcu-yilmazz@hotmail.com ORCID: 0000-0001-6813-8725, İstanbul / TÜRKİYE

Başvuru/Submitted: 17/01/2023

Kabul/Accepted: 13/04/2023

Doğu Türkçesini Orta Türkçe döneminden (11- 16. yüzyıl) itibaren incelenmeye başlanan, 16. yüzyıl itibariyle Timürlü sülalesinin siyasî birliği zamanında Nevâyî ile birlikte ortak yazı dili hâline gelerek Yeni Türkçe dönemi (16- 20. yüzyıl) içinde değerlendirilmeye devam edilen ve 19. yüzyıla kadar ortak yazı dili olarak varlığını sürdüren edebî dil olarak tanımlayabiliriz (Temel Alemdar, 2018, s. 7-9).

Doğu (Çağatay) Türkçesi 15-20. yüzyıllar arasında kullanılmıştır ve kendi içerisinde Klasik Öncesi Devir (14. yüzyıldan 15. yüzyılın ikinci yarısına kadar) , Klasik Devir (15. yüzyılın ikinci yarısından 17. yüzyıla kadar) ve Klasik Sonrası Devir (17. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar) olmak üzere üç aşamada sınıflandırılmaktadır. Çoğu araştırmacı tarafından Çağatay Türkçesi adı verilen bu Türk yazı dili dönemi, bu çalışmada Doğu Türkçesi terimi adı altında incelenmiştir. Doğu Türkçesi bu kitapta, Temel Alemdar ve Yıldızlı tarafından, “Doğu Türkçesi, özelde Çağatay Hanlığı ile ilişkilendirilmiş olup Türk dilinin tarihî süreci olarak Çağatay Türkçesi dönemi şeklinde sınıflandırılmıştır.” şeklinde açıklanmıştır. Geç dönem Doğu Türkçesi terimiyle ise bu kitapta, Doğu Türkçesinin Klasik Sonrası Devri (17. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar) kastedilmektedir.

Doğu Türkçesi döneminde Lütfî, Gedâî, Sekkâkî, Ali Şîr Nevaî gibi ediplerin yanında Ebulgazi Bahadır Han, Hüseyin Baykara, Babür Şah, Şeybanî Han gibi Türkçe eserler yazan hükümdarların da bulunması, ortak yazı dilinin devlet dili mertebesinde işlerlik kazanması ve Doğu Türklüğünün yazı dilinin güçlenerek gelişmesi adına kritik bir öneme sahiptir. Doğu Türkçesi 18. yüzyıldan itibaren farklılaşma sürecine girmiştir. Bir yanda Özbek Türkçesine (19. yüzyıl sonları ile 20. yüzyıl başları) ait özellikler kendisini gösterirken, öte yanda Yeni Uygur Türkçesi (19. yüzyıl sonları ile 20. yüzyıl başları) özelliklerinin yazı diline girmeye başladığı izlenmektedir. 19. yüzyıl sonlarına doğru biri Özbekistan’da öteki de Doğu Türkistan’da olmak üzere aynı kökten iki ayrı yazı dili ortaya çıkmıştır. Böylece Doğu Türkçesi artık Türkistan’ın müşterek yazı ve edebiyat dili olmaktan çıkmış Özbek dili ve Uygur dili resmî adlarıyla çağdaş iki lehçe hâline gelmiştir (Yücel, 2001, s. 35-66). Çağdaş Uygur Türkçesi, Çin Halk Cumhuriyeti’nin sınırları içinde, Doğu Türkistan’da yaşatılmaya çalışılmaktadır.

Bu çalışmaya konu olan yapıt, Doğu Türkistan’da kaleme alınmış olup Doğu Türkçesinin klasik dönem sonrası dil özelliklerini gösterir. Metinde Doğu Türkçesinin genel dil bilgisi özelliklerinin yanında yerel ses ve şekil özelliklerinin de olduğu görülür. Tespit edilen bu özellikler incelendiğinde metnin Doğu Türkçesinden Çağdaş Uygur Türkçesine geçişin ilk evrelerine ait olmasıyla birlikte Çağdaş Uygur Türkçesine geçişin temsilcisi bir eser olma hüviyetinde olduğu da söylenebilir.

Üç Hikâye (Geç Dönem Doğu Türkçesi) adlı çalışma “Giriş”, “Dilbilgisi İncelemesi”, “Metnin Çeviri Yazısı” ve “Dizinler” olmak üzere dört bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın sonunda eserin tıpkıbasımı da ek olarak sunulmuştur. Çalışmanın Giriş bölümü Muhammed Emin Yıldızlı, Dilbilgisi İncelemesi bölümü Emine Temel Alemdar, Metin ve Dizinler bölümleri ise Muhammed Emin Yıldızlı ile Emine Temel Alemdar’ın ortak çalışmalarıyla hazırlanmıştır. Çalışmanın Giriş bölümünde; “Türkçenin Tarihî Dönemlerinde Kavram Olarak Hikâye”, “Türk Edebiyatında Hikâye Türünün Gelişimi”, “Türklerde Hikâye Anlatma Geleneği ve Tahkiye Üslubu”, “Eserin

Tavsifi", "Eserin Sahası ve Dili", "Eserin Aktarımı" olmak üzere altı alt başlık altında inceleme yapılmıştır. *Dilbilgisi İncelemesi* bölümünde eser "Yazım", "Ses Bilgisi", "Biçim Bilgisi" ve "Söz Dizimi" olmak üzere dört alt başlık altında ele alınmıştır. *Metnin Çeviri Yazısı* bölümünde, eser transkripsiyon alfabesi ile Latin harflerine aktarılmıştır. Eserin *Dizin* bölümü ise "Dizin", "Özel Adlar Dizini" ve "Arapça ve Farsça Ayetler ve İbareler Dizini" olarak hazırlanmıştır.

Birinci bölüm yani "Giriş" kısmında "Türkçenin Tarihî Dönemlerinde Kavram Olarak Hikâye" alt başlığında hikâye kavramı ile ilgili olarak Türkçenin tarihî metinleri ve sözlükleri taranmış ve kavram alanına giren Türkçe kökenli isimlerin yanında başka dillerden geçen alıntı kelimeler ve fiiller olduğu tespit edilmiştir. Türkçe kökenli kelimelerden özellikle *ötkünç*, *ötük*, *ötkün* gibi kelimelerin Türkçenin tarihî seyri içerisinde nerdeyse kesintisiz bir şekilde Anadolu ağızlarına kadar varlığını, anlam alanını bazen daraltarak bazen de genişleterek, kullanımdan düşmeden sürdürmesi kavramın Türk edebiyatı tarihi açısından "terim" olarak değerlendirebileceğine işaret ettiği sonucuna varılmıştır. "Türk edebiyatında hikâye türünün gelişimi" adlı ikinci alt başlıkta ise önce *hikâye* kelimesinin sözlüklerdeki tanımı verilmiş ardından Türk yazı dilinin bazı dönemleri ve bazı bilim insanlarının görüşleri tanık gösterilerek hikâye kavramı içerisinde değerlendirilebilecek tahkiyeye dayalı edebiyat türlerinin neler olduğu belirtilerek, Türk edebiyatında hikâye türünün sınırları çizilmeye çalışılmıştır. "Türklerde Hikâye Anlatma Geleneği ve Tahkiye Üslubu" adlı üçüncü alt başlıkta ise edebî tür olarak hikâye kavramı, Türk dilinin tarihî dönem metinlerinden örnekler verilerek suretiyle incelenmiş ve hikâye türünün tarihselden moderne nasıl bir gelişim süreci izlediği ortaya konulmuştur:

Köktürkçe Dönemi (6-9. yüzyıl): *Tunyukuk Âbidesi*

Eski Uygur Türkçesi Dönemi (9-11. yüzyıl): *Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikâyesi*

Karahanlı Türkçesi Dönemi (11-13. yüzyıl): *Kutadgu Bilig*

Harezmi-Altın Orda Türkçesi Dönemi (13-14. yüzyıl): *Nehcü'l-Ferâdîs*

Doğu Türkçesi Dönemi (Çağatay Türkçesi) (14. yüzyılın ikinci yarısı-20. yüzyıl): *Bâbürnâme*

Eski Oğuz Türkçesi Dönemi (13-15. yüzyıl): *Şeyyâd Hamzâ Yûsuf ve Zelihâ*

Osmanlı Türkçesi Dönemi (15. yüzyıl sonu-20. yüzyılın başı): İsmail B. Ali *Câmi'ü'l-Hikâyât*

Giriş bölümünün dördüncü alt başlığı olan "Eserin Tavsifi" kısmında, eserde yer alan üç tane hikâyenin konusu başta olmak üzere çeşitli vasıfları belirtilmiş, ardından "Eserin Türü", "Eserin Müellifi", "Yazılış Tarihi ve Yeri", "Yazmanın Fizikî Özellikleri" ve "Jarring Koleksiyonu" alt başlıklarıyla esere ait nitelikler detaylıca sunulmuştur. "Eserin Sahası ve Dili" adlı bölümün beşinci alt başlığında ise metinde görülen ve öne çıkan:

Doğu Türkçesinin dil özellikleri:

Durum eklerinden önce gelen zamir n'sinin kalkması: 'ömride (3b/10), şehride (5b/5), tilidin (7b/6).

-k- > -h- değişimi: okşa- > oħşat- (5a/5), yaqşı > yahşı (7a/11) vb...

Çağdaş Uygur Türkçesine geçiş sürecinin etkisini gösteren özellikler:

Doğu Türkçesinde ilk hecede kapalı e (é) ile yazılan kelimelerden birçoğunun bu metinde e ünlüsü ile yazıldığı görülür; é > e : béş > beş (1a/9), bér > ber- (8a/6), kéçe > keçe

Çağdaş Uygur Türkçesinde -b- > -y- şeklinde gelişen damaksılaşma adlı ses olayı görülür. Metinde bir örneğine rastlanmıştır: (ET) eb > öy (3b/14) vb...

Oğuz Türkçesinin bazı morfolojik ve fonetik etkileri:

İkinci hecenin başındaki -g / -ğ ünsüzünün düşmesi: eşgek > eşekleringiz (1b/15), kergék > kerek (10b/6).

t- > d- değişimi: Doğu Türkçesinde büyük oranda kelime başındaki t'ler korunmuştur. Birkaç kelimedede ise Oğuz edebi dilinin etkisiyle söz başında t- > d- tonlulaşması görülür: dağu (2a/4), dedi (6a/12), dék (11a/12) vb...

ortaya konmuştur. Söz konusu metnin geçiş dönemi özelliği taşıması bakımından bu üç dönemin dil unsurlarını bünyesinde barındırıyor olması oldukça tabiidir. İncelenen bu metnin tespit edilen ve öne çıkan tüm bu dil özellikleri dikkate alındığında "Doğu Türkçesinin Klasik Dönem Sonrası" içinde değerlendirilmesinin uygun olacağı kanaatine varılmıştır. Giriş bölümünün son alt başlığı olan "Eserin Aktarımı" kısmında, eseri oluşturan; Kumarbazın Hikâyesi ve Endicanlının Hikâyesi adlı ikisi manzum ve Kadı ile Hırsızın Hikâyesi adlı bir mensur olmak üzere üç hikâyenin Türkiye Türkçesine aktarımı verilmiştir.

İkinci bölüm olan "Dilbilgisi" İncelemesi bölümünde eser "Yazım Özellikleri", "Ses Bilgisi", "Şekil Bilgisi" ve "Söz Dizimi" olmak üzere dört alt başlık altında ele alınmıştır. Bu bölümde yazma eserin fonetik, morfolojik ve sentaktik yönlerden öne çıkan dil özellikleri metinden örnekler verilmek suretiyle gösterilmiştir. Geç dönem Doğu Türkçesinin ses, şekil ve ağız özelliklerini barındırması açısından eser, alana katkı sağlayacak zenginliktedir. Eserin "Yazım Özellikleri"; "Ünlülerin Yazılışı", "Ünsüzlerin Yazılışı", "Ödünçleme Kelimelerin Yazımı", "Eklerin Yazımı", "Bitişik Yazımlar", "Diğer Yazım Özellikleri" ve "Çeviri Yazıda Göz Önüne Alınan Hususlar" olmak üzere toplam yedi alt başlıkta incelenmiştir. Bu bölümde yer alan "Ödünçleme Kelimelerin Yazımı" alt başlığında önemli bir tespit yapılmıştır. Metinde bazı ödünçleme kelimelerin uzun olmayan ünlülerinin de "elif" (l), "vav" (v) ve "yâ" (y) harfleriyle gösterildiği tespit edilmiştir. Bu durum, bize metnin imlasında Türkçeleştirme temayülünün olduğunu göstermektedir. Ayrıca bu tür farklı yazımların, "III. Metnin Çeviri Yazısı" bölümünde sayfa altı dipnot verilmek suretiyle belirtilmesi de bu tespitlerin detaylıca sunulması bakımından önem arz etmektedir. "Metnin Ses Bilgisi"; "Ünlüler" ve "Ünsüzler" olmak üzere iki alt başlıkta incelenmiştir. "Şekil Bilgisi"; "İsimler", "Sıfatlar", "Zamirler", "Zarflar", "Edatlar", "İsim Fiiller", "Sıfat Fiiller", "Zarf Fiiller", "Fiil Çekimi" olmak üzere dokuz alt başlıkta anlatılmıştır. "Söz Dizimi"; "Yapısına Göre Cümleler", "Cümlelerin Türüne Göre Cümleler", "Yüklem Türüne Göre Cümleler", "Anlamına Göre Cümleler" olmak üzere dört alt başlıkta incelenerek Doğu Türkçesinin sentaktik yapısı ortaya

konulmuştur. Bu kitabın “Dilbilgisi İncelemesi” bölümünü önemli kılan özelliklerinden biri, ilk defa Geç Dönem Doğu Türkçesi üzerine ayrıntılı gramer tahlili yapıyor olmasıdır.

Üçüncü bölüm olan “Metnin Çeviri Yazısı” kısmında, ikisi manzum ve biri mensur olmak üzere toplam üç hikâyeden oluşan yazma eser, Arap harfli orijinal metinden, transkripsiyon alfabesi ile Latin harflerine aktarılmıştır. Metnin transkripsiyonunda Geç Dönem Doğu Türkçesinin edebî dil hususiyetleri ile Çağdaş Uygur Türkçesi ağzlarındaki kullanımların esas alındığını görmekteyiz. Metinde geçen bazı kelimelerin yazımlarına dair detaylar ve açıklamalar bu bölümde sayfa altı dipnot verilmek suretiyle belirtilmiştir.

Dördüncü ve son bölüm olan “Dizinler” bölümü, “Dizin ile İlgili Açıklamalar”, “Dizin”, “Özel Adlar Dizini”, “Arapça ve Farsça Ayetler ve İbareler Dizini” olmak üzere dört alt başlık ile sunulmuştur. “Dizin ile İlgili Açıklamalar” alt başlığında dizinde takip edilen metot, dizinde kullanılan yöntem ve dizinin kuruluş süreci 13 madde ile izah edilmiştir.

“Dizin” alt başlığında yer alan metnin dizininde madde ve ekler alfabetik olarak sıralanmıştır. Yabancı kökenli kelimelerin köken bilgisi anlamdan önce kısaltma kullanılarak verilmiştir. Sözlüklü bir dizinden oluşan bu bölümde kelimeler, metinde her geçtiği cümledeki anlamı ayrı ayrı ele alınarak bütün anlamlarıyla birlikte detaylı olarak verilmiştir. Örneğin *al-* fiilinin metinde 10 ayrı anlamda kullanıldığını görüyoruz. Bunun gibi diğer kelimelerin de metindeki anlamlarının tüm detayı ile verilmesi, okuyucuya anlamını bulmak istediği kelimeyi net bir şekilde sunarak kolaylık sağlayacaktır.

al - 1. Bir nesneyi el ile ya da bir araçla tutarak bulunduğu yerden ayırmak, çekmek, kaldırmak, almak 2. elde etmek, temin etmek 3. bir şeye hak kazanmak, sahip olmak 4. fethetmek, zapt etmek 5. ele geçirmek, zapt etmek 6. kabul etmek 7. (bir kimseyle) evlenmek 8. kazanmak, iktisap etmek 9. değiş tokuş etmek 10. etkisi altına almak, kendine çekmek.

“Özel Adlar Dizini” alt başlığında metinde geçen özel isimler alfabetik sırayla ve metindeki anlamına bağlı kalınarak ortaya konulmuştur. “Arapça ve Farsça Ayetler ve İbareler Dizini” alt başlığında önce Arapça Ayetler Dizini verilmiştir. Arapça Ayetlerin yazılıp altına anlamlarının ayrıntılı açıklaması yapıldıktan sonra bu ibarelerin hangi sure ve ayette geçtiği parantez ile gösterilmiştir. Daha sonra ise Arapça ve Farsça İbareler Dizini verilmiştir. Bu kısımda Arapça ibarelerin karşılıkları, metinde kullanıldıkları anlamlara bağlı kalınarak düzenlenmiştir. “Özel Adlar Dizini” ve “Arapça ve Farsça Ayetler ve İbareler Dizini” alt başlıklarının “Dizin” alt başlığından ayrı sunulması, kitabın yazarlarının metnin sözlük düzeninde detaylı ve özenli bir çalışma yürüttüğünü göstermektedir. Bu durum da okuyucuya, metnin semantik yönden değerlendirilmesinde şeffaf ve konforlu bir deneyim sunmaktadır. Metni anlaşılır ve işlevsel kılan dizin bölümünün detaylı ve aşamalı bölümleri bu çalışmayı değerli kılan yönlerden biridir.

Çalışmanın sonunda eserin tıpkıbasımı da ek olarak sunulmuştur.

Muhammed Emin Yıldızlı ile Emine Temel Alemdar'ın *Üç Hikâye (Geç Dönem Doğu Türkçesi)* neşri, "Dilbilgisi İncelemesi", "Tıpkıbasım(ek)", "Metnin Çeviri Yazısı" ve "Dizin" gibi inceliklerle işlenmiş bölümlerinin yanı sıra oldukça detaylı hazırlanan "Giriş" bölümüyle de dikkat çekmektedir. Türkçenin tarihî ve edebî dönemlerinde hikâye kavramı ve hikâye türünün gelişiminin analizinden başlayıp metindeki üç hikâyenin Türkiye Türkçesine aktarımı verilerek son bulan oldukça geniş ve tatminkâr bir giriş bölümü ile karşılaşmaktayız.

Doğu Türkçesinin klasik dönem sonrası içinde yani geç dönem Doğu Türkçesi dönemi olarak değerlendirilen bu eser, Doğu Türkçesinin temel ses, şekil ve cümle bilgisi özelliklerini taşımakla birlikte hem söz varlığı hem de yapı bilgisi bakımından yerel ağız unsurlarının da etkisini yoğun bir şekilde hissettirmektedir. Bunun yanında Çağdaş Uygur Türkçesine geçiş evresinin fonetik, morfolojik ve sentaktik dil özelliklerini de yansıtmaktadır. Bu yönden bakıldığında kitapta işlenen eser, Klasik Sonrası Doğu Türkçesi Dönemi edebî ürünü olmakla birlikte Çağdaş Uygur Türkçesine geçişin de temsilcisi bir eser olma özelliğine sahiptir. Bu durumun çalışmayı önemli kılan niteliklerden biri olduğunu söylemek mümkündür.

Çalışmanın "Dilbilgisi İncelemesi" bölümünde yer alan "Yazım Özellikleri" başlığının "Ödünçleme Kelimelerin Yazımı" alt başlığında önemli bir tespit yapılmıştır. Türkçe kökenli kelimelerde ünlü harfler çoğunlukla "elif" (ا, آ), "vav" (و) ve "yâ" (ي, ی) harfleriyle gösterilirken yabancı kökenli kelimelerde sadece uzun olan ünlüler bu harflerle gösterilir. Ödünçleme kelimelerde normal uzunluktaki ünlü harfler imlada gösterilmez. Metindeyse bazı ödünçleme kelimelerin uzun olmayan ünlü harflerinin de "elif" (ا, آ), "vav" (و) ve "yâ" (ي, ی) harfleriyle gösterildiği tespit edilmiştir. Örnek:

mis (ميس : مس) 1b/10

îmin (ايمين : ايمن) 7b/6,8

izâr (ايزار : ازار) 12a/2

Bu durum da bizlere metnin imlasında bir Türkçeleştirme eğiliminin söz konusu olduğunu göstermektedir. Ayrıca günümüzde Çağdaş Uygur Türkçesinde de kısa ünlüler imlada gösterilmektedir. Hatta birçok Arapça ve Farsça ödünçleme kelimedeki uzun ünlülerin Çağdaş Uygur Türkçesinde kısaldığını bilmekteyiz:

Cari < Ar. Cârî, Cay < Far. Cây, Cinaza < Ar. Cenâze, Casarat < Ar. Cesâret (Coşkun, 1998, s. 816).

Buna göre Klasik Sonrası Dönem metninin imlasında bir Türkçeleştirme eğilimi tespit edilmesi söz konusu iken Klasik Sonrası Dönemin devamı niteliğinde olan Çağdaş Uygur Türkçesinin imlasında da Ödünçleme kelimelerdeki Türkçeleştirme eğiliminin ortaklığı dikkat çekmektedir.

Çalışmada detaylı bir içindekiler tablosunun varlığı okuyucunun işini kolaylaştırırken, her bölümün inceliklerle işlenerek ve geniş bir şekilde ele alınmış olması çalışmayı zenginleştiren bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Doğu Türkçesinin klasik dönem sonrası içinde yani geç dönem Doğu Türkçesi dönemi olarak değerlendirilen bu eser, bir geçiş dönemi eseri olduğu için içerisinde Oğuz Türkçesi ve

Çağdaş Uygur Türkçesi dönemlerine ait gramer özellikleri de barındırmaktadır. İlk defa Geç dönem Doğu Türkçesi üzerine ayrıntılı gramer tahlili yapılmış olmasının yanında bu üç dönemin gramer özelliklerini aynı inceleme altında okuyucuya gösteren bir çalışma olması da çalışmayı değerli kılan özelliklerden biri olmuştur.

Kaynakça

- Coşkun, V. (1998). Yeni Uygur Türkçesinde ünlülerin sınıflandırılması ve ünlü değişimleri. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (6), 808-818. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tdded/issue/12716/154819>
- Temel Alemdar, E. (2018). *Doğu Türkçesi (14-16. yy.) cümle ve sözcük öbekleri*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Yıldızlı, M. E. & Temel Alemdar, E. (2022). Üç hikâye (Geç dönem Doğu Türkçesi). İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 1. Baskı, 252 s.
- Yücel, B. (2001). Doğu Türkçesinin gelişme dönemleri. *Türk Dili ve Edebiyatı Makaleleri*, Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas, 35-66.